

РЕСПУБЛИКА МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ КЕНГАШИ  
МИЛЛИЙ FOЯ ВА МАФКУРА ИЛМИЙ-АМАЛИЙ МАРКАЗИ

# ЖАҲОН АДИБЛАРИ АДАБИЁТ ҲАҚИДА

*(Озод Шарафиддинов таржималари)*

Кўлингиздаги тўпладан инсоният бадиий тафаккури ривожига бекиёс ҳисса қўшган Лев Николаевич Толстой, Оноре де Бальзак, Николай Васильевич Гоголь, Ҳерман Хессе, Жон Голсуорси, Ирвинг Стоун, Ян Парандовский, Ортега-и-Гассет, Юхен Борген сингари ўнлаб таниқли ижодкорларнинг бадиий адабиёт тарихи, табиати, ижод сирлари, адабий оқимлар, эстетик тамойиллар моҳиятига бағишланган, бутун дунё афкор оммаси томонидан ўрганиб келинаётган ноёб асарлари таржималари ўрин олган. Уларни таниқли адабиётшунос олим, машҳур педагог, Ўзбекистон Қаҳрамони Озод Шарафиддинов она тилимизга юксак маҳорат билан ўгирган. Бу асарларнинг илк бора ўзбек тилида нашр этилиши халқимизнинг, жумладан, ёшларимизнинг адабий-эстетик диди, ижтимоий онги ривожига муҳим аҳамият касб этиши шубҳасиздир. Зеро, бу тўпладан нафақат мактаб, лицей-коллеж, олий ўқув юртлири ўқувчи ҳамда талабалари, балки уларнинг устозлари, гуманитар соҳаларда илмий изланишлар олиб бораётган олимлар, журналистлар, кенг китобхонлар оммаси ҳам қимматли билимларни, маълумотларни ўзлаштириши мумкин.

Тўпловчи ва нашрга тайёрловчилар:

*Муҳаббат Шарафутдинова, Шаҳноза Тўйчиева*

Масъул муҳаррир

*Раҳмон Қўчқоров*

Ж 4702620204-10  
М25(04)-10

ISBN 978-9943-04-113-4

© «Маънавият», 2010

www.ziyouz.com kutubxonasi

# ҲЕРМАН ҲЕССЕ

---

## ЖАҲОН АДАБИЁТИ КУТУБХОНАСИ

Бирор мақсад йўлида таҳсил кўриш ҳали ҳақиқий таълим бўлмайди. Камолот йўлидаги ҳар қандай интилиш сингари ҳақиқий таълим ўз-ўзича ҳам теран мазмунга эга. Жисмонан бақувват, эпчил ва келишган бўлишга интилишдан мақсад — бадавлат бўлмоқ, шон-шухрат нурларига бурканиб яшамоқ, чексиз қудрат соҳиби бўлмоқ эмас. Бироқ бу интилиш туфайли бизнинг ҳаётга муҳаббатимиз янада ортади, биз янада шодмонроқ ва масрурроқ бўлиб қоламиз, ўзимизни соғломроқ ҳис қилиб, турли хил тажовузлардан яхшироқ ҳимояланган деб биламиз. Худди шунга ўхшаш «таълим»га, яъни маънавий ва руҳий баркамолликка интилиш — аллақандай маҳдуд бир аъмолга олиб борадиган изтиробли йўл эмас, балки онгимизнинг кенгайишини мустаҳкамлайдиган қувончли ҳодисадир. Шунингдек, у бизнинг ҳаётини имкониятларимизни ҳам мустаҳкамлайди. Шу ваддан чинакам таълим ҳам чинакам маънавий маданият каби бир вақтнинг ўзида ҳам истакларнинг рўёбга чиқиши, ҳам янги интилишларга турткидир. Бу интилишлар ҳамма жойда муайян мақсадга эга бўлади. Шу билан баробар ҳеч қаерда эришилган маррада тўхтаб қолмайди. У чексизлик сари саёҳатдир, коинот сари уйғунликдир, вақтдан ташқарида бўлиш иштиёқидир. Таълимнинг мақсади айрим қобилиятлар ва самараларни ривожлантириш эмас, балки ҳаётимизга маъно бахш этишга кўмаклашидир, ўтмишни идрок этишу келажакни қарши олишга мардона тайёрланишга ёрдам беришдир.

Ана шундай таълимга олиб борадиганлар ичида энг муҳими — жаҳон адабиётини ўрганишдир, кўпгина халқларнинг ёзувчилари ва мутафаккирлари асарлари ичида бизга ўтмишдан туҳфа бўлиб қолган фикрлар, ҳикमतлар, тажриба, рамзлар, хаёллар ва аъмолларнинг ҳудудсиз хазиначисини изчиллик билан бобма-боб ўзлаштиришдир. Бу йўл ниҳоясиздир, ҳеч ким ҳеч қачон унинг поёнига етолмайди, ҳеч ким ҳеч қачон бутун инсоният яратган адабиётни қўя турайлигу, лоақал юксак маданиятли биргина халқ яратган адабиётни ўрганиб тагига етолмайди. Лекин биринчи даражали бирон мутафаккир ёки адиб ижодининг мағзини чақиш — бу инсоннинг ўзлигини намоён этишдир, қалашиб ётган ўлик маълумотларга даҳлдор бўлишдан эмас, балки жонли онг ва руҳга ҳам-

нафас бўлишдан туғиладиган масрурлик туйғусидир. Биз учун имкон бор қадар кўпроқ ўқиш ва уқиш муҳим бўлмаслиги керак, балки дурдона асарларни бемалол, эркин ва ўзимизга маъқул тарзда танлай олишимиз ҳамда бўш вақтларимизда бутун вужудимиз билан уларга берилиб, улардан ҳақиқатни идрок этишда инсон нақадар буюк қўламлар ва теранликка эришганини тасаввур қилиш муҳимдир. Ўқишдан мақсад ҳаётнинг жамики ранглари ва жилolari қалбингда акс садо бермоғига эришмоқ, инсоният юрагининг тепишига ҳамоҳанг бўлмоқдир. Зотан, ҳайвоний эҳтиёжларни қондириш масаласини қўйиб турсак, ҳар қандай ҳаётнинг маъноси ҳам охир пировардида ана шундадир. Китоб ўқиш бизни аталадай суюлтириб юбормаслиги, балки сафарбар қилмоғи лозим, бизнинг калламизни ҳаёт тўғрисидаги бўлар-бўлмас икир-чикирларга, маъносиз гапларга тўлдириб ташламоғи, бизни сохта таскинлар билан овутмоғи керак эмас, балки аксинча, ҳаётимизга янада юксакроқ, янада тўлароқ маъно бахш этмоғи лозим.

Бироқ ҳар ким асарларни ўзича танлайди, ҳар бир инсоннинг жаҳон адабиёти билан танишув йўли ўзига хос. Бу нафақат китобхоннинг ана шу олижаноб эҳтиёжга қанча вақт ва қанча маблағ ажрата олишига боғлиқ, балки яна бошқа кўпгина турфа хил шарт-шароитларга ҳам боғлиқдир. Масалан, бир одам файласуфлар ичида энг донишманди деб Афлотунни, энг сеvimли шоир деб Ҳомерни билади ва шу икки сиймо бу одам учун ўзида бутун адабиётни тажассум этган бўлади, у нималар ҳақида мулоҳазалар юритса ҳам шу сиймоларга таянади ва ҳамма масалаларни олиб келиб уларга боғлайди. Бошқа одамлар учун эса уларнинг ўрнини бошқа номлар эгаллаши мумкин. Кимдир олижаноб поэтик образлардан лаззатланиш иқтидорини касб этади, унга хаёлот оламининг анвойи ўйинлари кўпроқ хуш ёқади, тил мусиқасидаги дилрабо оҳанглар қалбини қитиқлайди, бошқа одам эса ақлийетга мансуб асарларни кўпроқ ёқтиради. Яна кимдир эса она тилида ёзилган асарларни бошқа ҳамма асарлардан юқори қўяди ва бошқа ҳеч қандай асарни ўқимайди, бошқа бир одам эса, айтайлик, француз, юнон ёхуд рус тилида яратилган асарларни бошқа ҳеч қайсига алмаштирмайди. Бироқ шуни инобатга олиш керакки, энг ўқимишли одам ҳам бор-йўғи бир неча тилни билади, холос, бошқа замонлар ва бошқа халқларнинг ҳамма муҳим асарлари ҳам немис тилига ағдарилган эмас ва умуман, кўпгина асарлар борки, уларни бошқа тилларга таржима қилиб бўлмайди. Масалан, поэтикани олайлик. Шеърят сарбаланд мисраларда ифодаланадиган гўзал ҳаётий мазмунга эга. Лекин шу билан бир қаторда унда ижодий тилнинг мусиқаси ҳам тажассум топади — бу бошқа олам билан ҳаётий жараёнлар ўртасидаги уйғунлик рамзидир. Бундай шеърят ҳамisha шоирнинг ноёб тили билан боғлиқ. Бу тил нафақат шоирнинг



она тилидир, балки шоирнинг шахсий тили ҳамдир. Бундай поэтик тил фақат шу шоирники бўлмоғи мумкин, бинобарин, уни бошқа тилга афдариб бўлмайди. Бағоят олижаноб ва қимматли поэтик асарларнинг баъзи бирларига, масалан, провансал трубадурлар шеъриятига камдан-кам одамнинг тиши ўтади, кўплар учун унинг маъноси ҳам қоронғи. Негаки, уларнинг тили шу шеъриятни барпо этган маданий муҳит билан йўқ бўлиб кетган. Эндиликда уларни олимларгина кўп йиллар мобайнида катта машаққат билан ўрганмоқлари мумкин. Бироқ биз — немисларнинг омадимиз бор экан — бизда тирик ва ўлик тиллардан қилинган кўпдан-кўп чинакамига яхши, ҳақиқатан бебаҳо таржималар мавжуд.

Жаҳон адабиётига жонли бир нарса янглиғ муносабатда бўла билмоқ учун китобхон ўзига кучли таъсир кўрсатган асарларни аллақандай қолиплар ёхуд таълимий дастурлар асосида эмас, балки ўзлигини таниш орқали ўрганмоғи муҳимдир. У бурч йўлидан эмас, ишқ йўлидан юрмоғи лозим. Бирон-бир дурдона асар машҳур бўлгани учун ва уни билмаслик уят саналгани учунгина бу асарни ўқиб чиқмоққа ўзини мажбур этмоқ хатодир. Аксинча, мутолаа, танишув ва муҳаббат ҳар бир кимса учун табиий бўлмоғи лозим. Кимдир гўдаклик чоғида — мактабга қадам қўйган кезларидаёқ ўзида гўзал шеърларга муҳаббатни кашф этади, бошқаси ватанининг тарихи ёхуд ривоятларини севиб қолади, учинчиси, эҳтимол, халқ қўшиқларидан лаззатланар, тўртинчи одам эса адиб туйғуларини синчиклаб тадқиқ қилиб, улар бағоят юксак ақл-идрок билан ифодалаб берилганига ишончи комил бўлганидан кейингина мутолаадан масрур бўлмоғи мумкин. Йўллар мингта. Мактабдаги ўқиш китобидан ёхуд календардан бошлаб, Шекспир, Гёте ва Данте билан тугамоқ мумкин. Бизга мақташган бирор китобни ўқимоқчи бўлсанг-у, гўё у бизнинг китоб сийратига кирмоғимизни хоҳламагандек қаршилик кўрсатса, китоб бизга маъқул бўлмаса, тоқатимизни тоқ қилиб, иродаимизни сафарбар этиб, уни бўйсундирмоғимиз шарт эмас. Шунинг учун болаларни ва ўспиринларни бирон муайян китобни ўқиб чиқишга ҳеч қачон мажбур қилиш керак эмас, чунки бу йўл билан унинг назарида энг гўзал асарларни қадрсизлантириб қўямиз ва умуман, ундаги мутолаага бўлган иштиёқни йўққа чиқариб қўйиш ҳам мумкин. Ҳар бир одам ўзига маъқул бўлган адабий асарлар, қўшиқлар, очерклар, эсселардан келиб чиқиб, уларга таяниб, бу борадаги изланишларни давом эттиради.

Майли, муқаддимани бас қилайлик!

Жаҳон адабиётининг муҳташам галереяси ҳар бир одамнинг нигоҳи қаршисида очиқ ва ҳеч ким унинг бойлигидан чўчимаслиги керак, чунки бу ўринда миқдорнинг аҳамияти йўқ. Шундай китобхонлар борки, улар бутун умрлари бўйи ўн-ўн бешта китоб

билан кифояланадилар. Шунга қарамай, улар ҳақиқий китобхонлардир. Бошқа тоифа китобхонлар ҳам бор — улар ҳамма нарсани ўқиганлар ва истаган нарса ҳақида гапира оладилар, лекин, барибир, уларнинг меҳнатини зое кетган, деб ҳисобласа ҳам бўлаверади. Негаки, таълим дегани шундай нарсадирки, у таълим оладиган ёки таълим берадиган кимсани, яъни характерни, шахсни ҳам тақозо қилади. Қаердаки улар бўлмаса, таълим берилса-ю, таълим оладиган одам бўлмаса, таълим гўёки ҳавога кетаётгандек бўлса, худо ёрлақганда фақат билим майдонга келади, лекин муҳаббат туғилмайди, ҳаёт юзага келмайди. Муҳаббатсиз мутолаа, ҳайратсиз билим, қалбсиз таълим — руҳ қаршисидаги энг оғир гуноҳлардир.

Ўз вазифамизни адо этишга киришайлик, олимона мақомни даъво қилмай, масалани тугал ёритишга интилмай, моҳиятан олганда, фақат ўзимнинг шахсий ҳаётимда ва шахсий қироатхонлигимда орттирган тажрибамга таяниб, мен бу ўринда жаҳон адабиётининг хаёлан мўъжазроқ кутубхонасини тасвирлашга уриниб кўраман. Аммо аввал китобларга қандай муомала қилиш тўғрисида баъзи бир амалий машғулотларим билан ўртоқлашмоқни хоҳлар эдим.

Кимки дастлабки босқичдан ўтган бўлса ва кимки китобнинг мангу оламида жиндай бўлса-да, ўзини ўз уйидагидек бемалол ҳис қила бошлаган бўлса, кўп ўтмай, у китобларга янгича муносабатда бўла бошлайди. Энди унинг учун китобнинг мазмунийлиги эмас, балки ўзи ҳам бир буюм сифатида қадрли бўлиб қолади. Китобни ўқишгина эмас, харид қилиш ҳам кераклиги ҳақидаги гап унинг учун борган сари ҳақиқат сифатида аён бўла боради. Кекса китобсевар ва катта кутубхонанинг эгаси сифатида ўз тажрибамдан келиб чиқиб айтмоғим мумкинки, китоб олди-сотдиси нафақат муаллимлар ва китобфурушларнинг рўзғор тебратиши учун керак. Китоб мутолаа қилишгина эмас, уларга эгалик қилиш ҳам одамга мутлақо ўзига хос қувонч бахш этади ва мутлақо ўзига хос алоҳида бир дунёни ташкил қилади. Моддий аҳволингиз мушкулроқ бўлса, камхаржроқ бўлсангиз, бунақа қусурларни писанд қилмаган ҳолда аста-секин, изчил, донолик ва топқирлик билан, арзон халқ нашрларига таяниб, турфа хил китобларни мунтазам титкилай-титкилай ўз кутубхонангизни жамғаришга киришсангиз, бу сизга бир олам завқ-шавқ ва туганмас қувонч бахш этади.

Яхши таҳсил кўрган ва бунинг устига бели бақувват одамлар эса жуда яхши, жуда чиройли нашр қилинган сеvimли китобларни қидириб топсалар, ноёб қадимий китобларни йиғсалар, ўзларида борларининг муқоваларини янгилаб, уларни ноёб, чиройли, меҳр билан ўйлаб топилган либосларга буркасалар, буларнинг баридан лаззат топишлари мумкинки, оламда унга тенг келадиган бошқа лаззатни ўйлаб топишнинг ўзи қийин. Бунда ҳам тежаб

қолинган чақаларни режа билан харжлашдан тортиб, орқа-олдига қарамай, бемалол совуришгача йўллари кўп, қувончлари ҳам кўп.

Ўз кутубхонасини жамғаришга киришган одам, аввало, фақат яхши нашрлардан харид қилиш йўлларини ўйламоғи лозим. «Яхши нашрлар» деганда мен нафақат қиммат китобларни назарда тутяпман. Синчиклаб тайёрланган ва олижаноб руҳият одамларига ярашиғлик эҳтиром билан нашр этилган асарлар ҳам «яхши нашрлар» сирасига киради. Жуда қимматбаҳо, муқоваси яхши теридан ишланган, зарҳал нақшлар билан безатилган, ичида яхши расмлари бор нашрлар бўлади. Лекин баъзан бундай нашрлар дидсиз ва ғариб бўлади, бильякс шундай халқ нашрлари борки, улар устида виждонан меҳнат қилинган ва нашр намунали чиққан. Бир бемаза ҳодиса анча кенг илдиз отган — жуда кўп ҳолларда ноширлар виждонларига хилоф равишда муаллифларнинг шунчаки танланган асарларини куллиёт деб нашр қилишади. Бундан ташқари, турли ноширлар битта муаллифнинг бир хил китобини турфа хил номлар билан чоп этишади. Ахир, бир ёзувчининг пурмаъно танланган асарларини шу муаллиф асарларини кўп йиллар мобайнида қайта-қайта мутолаа қилиб келган одам теран бир ҳурмат ва муҳаббат билан тартиблайдими ёки тасодифан рўпара келган бирор адабиётчи шундай буюртма олиб, мутлақо лоқайдлик билан шоша-пиша тартиблайдими — бари бир эмас-да! Бундан ташқари, масаланинг яна бир муҳим томони бор: ҳар қандай дуруст деб ҳисобланадиган нашрда матн жуда синчиклаб текшириб чиқилган бўлмоғи керак. Ҳамиша шундай нашрлар учраб турган ва ҳозир ҳам учраб туради — уларда ҳамма яхши кўрадиган машҳур асарлар олдинги нашрлардан кўчириб босилаверилади-ю, биринчи манба билан солиштириб чиқилмайди, натижада, матнларда иллатлар кўпайиб кетади, ғализликлар ва хатолар учраб туради. Мен кишини лол қолдирадиган кўплаб мисоллар келтирмоғим мумкин эди. Лекин таассуфки, бу масалада китобхон кўлига бирон-бир тугал йўриқнома тутқазиб бўлмайди, бирон-бир ношир чиқарган китобларини яхши ёки ёмон намуна сифатида кузатишнинг иложи йўқ. Деярли ҳамма немис ноширларининг классикларни нашр этиш ишида бир нечта яхши нашрлари бўлса, бир неча муваффақиятсизроқ чиққан нашрлари ҳам бор. Масалан, баъзи бир ноширлар Гейне асарларини тўла нашр этишади-да, уларни биринчи манбалар билан юксак савияда солиштириб чиққан бўлишади, лекин шу ноширнинг ўзи бошқа ёзувчиларнинг асарларини қониқарсиз тарзда нашр этади. Аммо бу ҳол доимо рўй беравермайди. Бир донгдор нашриёт классиклар асарларини нашр этар экан, ўнлаб йиллар мобайнида Новалис асарларини яққол сезилиб турадиган бепарволик билан нашр қилиб келди. Фақат яқиндагина у Новалис асарларининг янги нашрларини ҳамма талаб-

ларга жавоб берадиган даражада босиб чиқарди. Бироқ сиз ўзингиз учун бирон нашрни танлар экансиз, қоғознинг созлигигаю муқовасининг чиройлиликка учманг, балки матннинг пишиқлигига қаранг. Фақат ташқи безакларнинг тўқислигига маҳлиё бўлиб, ҳамма классиклар асарларини бир хил тарзда нашр қилинган нусхаларнигина харид қилишга интилиш керак эмас. Бундай нашрларнинг энг яхшисини тинмай излаш керак. Аммо шундай китобхонлар ҳам борки, улар қайси ёзувчининг асарларини тўлароқ ҳажмда харид қилишни, қайси бир ёзувчининг эса айрим асарлари билан қизиқиш мумкинлигини мустақил ҳал қила оладиган иқтидорга эга. Баъзи бир муаллифларнинг куллиёти йиллар мобайнида нашр қилиниб келинмоқда ва бу иш қачон поёнига етиши ёлғиз Худонинг ўзигагина маълум. Бундай ҳолларда унча тўла бўлмасда, бироқ бир замонвий асарлар тўплами билан қаноатланиш керак бўлади ёхуд аввал чиққан нашрларни букинистлардан харид қилган яхшироқ. Баъзи бир немис ёзувчиларининг сайланмалари уч ва ҳатто тўрт мартадан жуда яхши нашр қилинган, баъзи муаллифларнинг асарлари бўлса фақат бир марта нашр қилинган, айрим ёзувчиларнинг асарлари эса, афсуски, бирон марта ҳам нашр этилган эмас. Ҳамон Жан Полнинг куллиёти йўқ, Брентанонинг биронта маъқулроқ тўплами нашр этилмаган. Фридрих Шлегелнинг ёшлиқда яратган асарлари ғоятда муҳим, лекин Шлегелнинг ўзи уларни кейинчалик биронта ҳам тўпламга киритган эмас. Бу асарлар бундан бир неча йил муқаддамгина намунали тарзда нашр қилинган эди. Бироқ ўшандан бери анча вақт ўтиб кетган бўлсада, улар тўлдирилиб қайтадан нашр қилингани йўқ. Баъзи бир ёзувчилар кўп йиллар мобайнида унутилиб келинди (масалан, Хейнзе, Гельдерлин, Дросте) ва фақат бизнинг кунлардагина янгидан нашр этилди. Бизда арзон халқ нашрлари мавжуд — уларнинг ичида ҳамма замонлар ва ҳамма халқларнинг асарларини топиш мумкин. Шак-шубҳа йўқки, бу нашрлар орасида «Универсал кутубхона» нашри аввалгидек биринчи ўринни эгаллаб келмоқда. Баъзи бир ёзувчилар борки, мен уларни яхши кўраман ва уларнинг энг майда, энг арзimas асарларини ҳам харид қилишга ҳаракат қиламан. Менда бу ёзувчиларнинг турли йилларда чиққан китобларидан иккита ва ҳатто учтадан бор, негаки, ҳар бир нашрдаги китобга бошқаларига кирмай қолган бирор асари киритилган бўлади. Ўзимизнинг мулкимиз масаласида, яъни энг яхши ёзувчиларимиз асарлари масаласидаги аҳвол шу тарзда экан, бошқа тиллардан қилинадиган таржима асарлари борасидаги аҳвол янада нозикроқдир. Негаки, немис тилига қилинган классик таржималарнинг сони чиндан-да унчалик кўп эмас. Булар Мартин Лютер томонидан қилинган «Инжил»нинг немисча таржимаси, Шлегель-Тик томонидан амалга оширилган Шекспир асарлари-

нинг таржимасидир. Зўр маҳорат билан қилинган бу ажойиб таржималарда хорижий асарлар бизнинг тилимизда кўп йиллик узоқ умр касб этди, лекин боқий умр касб этгани йўқ. Вақти-соати келиб «узоқ умр» дегани тамом бўлади. Лютер таржима қилган «Инжил»ни ҳам аллақачон замондошларимизнинг кўпчилиги тушунмай қолган бўлур эди. Бироқ унинг тили мунтазам равишда қайта ишланиб, янги даврга мослаштириб турилди. Эндиликда эса биз «Инжил»нинг немис тилига буткул янги таржимасининг босилиши арафасида турибмиз. Бу таржима Мартин Бубер раҳбарлигида амалга оширилган. Бу китоб тубдан ўзгариб келган — ундан биз болалигимиздан яхши таниш бўлган китобни топиб олишимиз амри маҳол бўлади. Лютер таржима қилган «Инжил»нинг тили 1500 йиллар атрофидаги даврга мос келади. У пайтларда ҳозирги замон немис тилининг шаклланиши эндигина бошланган эди. Ўшандан бери анча вақт ўтди. Бу масалада Оврўпада истисно қилиш мумкин бўлган бирдан-бир шахс Дантедир. Унинг достонидан катта-катта парчаларни итальянлар бугун ҳам ёддан билади. Оврўпанинг бошқа биронта ёзувчиси матнга махсус ишлов берилмасдан ва таржима қилинмасдан туриб бу қадар узоқ умр кўришга эришган эмас. Аммо Дантенинг немис тилига қилинган қайси таржималари орқали ўқимоғимиз керак, деган масала биз — немислар учун ҳал қилиб бўлмайдиган муаммога айланган. Негаки, ҳар қайси таржима Дантега озми-кўпми яқин келади, холос. Аммо ҳар гал таржиманинг бирор жойи бизга қаттиқ таъсир қилганида биз ҳовлиқиб асл нусхани оламиз-да, эски итальян шеърятни уммонига шўнғиб, унинг ўзидан ҳузурланишни маъқул кўрамыз.

Жаҳон адабиётидан кичикроқ бирон кутубхонани тузишга киришар эканмиз, даставвал, ҳар қандай руҳият тарихининг битта қондасини ўзлаштириб билмоғимиз керак. Бу қоидага биноан, энг қадимий асарлар бошқаларига қараганда энг кам даражада эскирган бўлади. Бугун тилларда дoston бўлиб юрган ва ҳамманинг диққат-эътиборини жалб қилаётган нарса эртага ҳамманинг назаридан қолмоғи мумкин, бугун янги бўлиб кўринган ва ҳамманинг қизиқишини туғдирган асар индинга бундай бўлмай қолиши мумкин. Аммо аллақачон бир неча аср умр кўриб қўйган ва ҳали ҳам унут бўлмаган, вақт қаърига сингиб йўқ бўлиб кетмаган асарга берилган баҳо, афтидан, бизнинг давримизда ҳам айтарлик ўзгаришларга учрамаса керак. Биз инсон руҳининг муқаддас шаҳодатномалари бўлмиш энг қадимий асарлардан — диний китоблар ва мифлардан бошлаймиз. Мен кутубхонамизни ҳаммамизга маълум бўлган «Инжил» билан бир қаторда қадимий ҳинд донишмандлигининг бир парчаси билан, яъни «Веданта» билан очар эдим. «Веданта» дегани «ведаларнинг сўнги» деган маънони билдиради

ва упанишадларнинг сайланмаси шаклига эга. «Будданинг деганлари»дан териб олинган жойларни ҳам уларнинг ёнига қўямиз. Худди шу жойда муҳимлиги жиҳатдан улардан қолишмайдиган «Гильгамеш»ни ҳам жо қиламиз. «Гильгамеш» қадимги Бобилда туғилган эпосдир. У ўгли билан яккама-якка жангга киришган қудратли паҳлавон ҳақидаги қўшиқдир.

Қадимги Хитойдан биз Конфуций сўхбатларини, Лао-Цзининг «Даодэцин»ларини ҳамда Чжуан-Цзининг маталларини оламиз. Шу билан биз бутун инсоният адабиётининг энг авж пардаларида янграган асосий куйини олган бўламиз. Бу куй ўзида меъёр ва қонунга интилишни ифодалайди. Бу интилиш эса жуда аломат тарзда Эски Аҳдларда ва Конфуцийда тажассум топган. Унинг моҳияти — бу дунёнинг ёвузликларидан халос бўлиш йўларини пайғамбарона излашдики, уни ҳиндилар ва Янги Аҳдлар тарғиб қилади. Бу минг қиёфали фоний дунёнинг нариги томонидаги, яъни боқий дунёдаги сир-асрорларнинг мангу уйғунлигини идрок этишга интилишдир, бу худолар тимсолида тажассум топган табиат ва руҳият кучларига эҳтиромдир ва деярли шу билан бир вақтнинг ўзида худоларнинг моҳияти — уларнинг бор-йўғи рамзлар эканини билмоқдан ёки тусмоллаб пайқамоқдан, соҳиби қудрат бўлмоқ ёхуд оғизлик, музаффарлик ёхуд ғам-ғуссага фарқ бўлмоқ фақат ва фақат инсоннинг ўзига боғлиқ эканини англамоқдан иборатдир. Бу китобларнинг миқдори кўп бўлмаса ҳам, уларда мавҳум тафаккурнинг ҳамма кўринишлари, нафосатнинг жамики мусиқаси, бу фоний дунёдаги мавжудликнинг барча омонатлиги ва шу ҳолнинг нечоғлиқ кулгили эканини англаш ўз ифодасини топган. Классик хитой шеъриятдан танлаб олинadиган саҳифаларни ана шу асарлар ёнига қўймоқ керак.

Шарқда кейинги даврларда яратилган асарлардан «Минг бир кеча»ни кутубхонамизга қўшмасак, у жуда ғариб бўлиб қолади. Негаки, бу асар поёнсиз лаззат манбаидир, дунё китоблари ичида тимсолларга энг бойдир. Гарчанд курраи заминдаги ҳамма халқлар бир-биридан гўзалроқ ва ажойibroқ эртақлар яратишган бўлсада, шу сеҳрли мумтоз китобнинг ёнига ака-ука Гриммлар томонидан қайта ишланган ўзимизнинг немис халқ эртақларини қўшиб қўйсак, дастлабки пайтларда кутубхонамиз учун шунинг ўзи кифоя қилади. Форс лирикасидан ҳам бир дастасини яхшилаб саралаб олсак, бу ҳам кутубхонамиз учун жуда-жуда маъқул бўлар эди, лекин афсуслар бўлғайким, ҳали немис тилида бунақа китобга эга эмасмиз, немисчага фақат Ҳофиз билан Умар Хайёмгина ағдарилган, холос.

Оврўпа адабиётига ўтайлик. Бениҳоя бой ва ранго-ранг дунёни ташкил қилувчи антик адабиётдан ҳаммадан аввал биз Ҳомернинг икки улўф достонини танлаб оламиз. Бу достонлар қадимги

Юнонистоннинг жамики нафаси ва руҳини бизга етказиб бера олади. Бироқ Эсхил, Софокл ва Еврипидлардек учта буюк фожианависларни ҳам эсдан чиқармаслигимиз керак. Уларнинг ёнига мумтоз лирик шоирларнинг асарларини ўз ичига олган «Антология»ни қўшамиз. Юнон донишмандлиги хазинасига мурожаат қилар эканмиз, биз яна бир кемтикликка рўпара келиб озурда бўламиз!

Юнонистоннинг энг таъсирчан ва эҳтимолки, энг муҳим бўлмиш файласуфи Сукротнинг асарларини биз парча-парча ҳолида бошқа файласуфларнинг ва биринчи навбатда Афлотун ва Ксенофонт асарларидан излаб топишга мажбурмиз. Сукротнинг ҳаёти ва таълимотидан қимматли парчалар бир бутун китобга жам қилинса, бундай китоб биз учун энг улуғ неъмат бўлур эди. Филологлар бу ишга қўл уришга журъат қилишмаяпти, негаки, бу ишнинг чиндан ҳам анча-мунча нозик томонлари бор. Соф файласуфларнинг ўзини мен кутубхонамизга киритмайман. Биз учун Аристофан ҳам бениҳоя зарурдир — унинг комедиялари кўпдан-кўп Оврўпа юмористлари сафида муносиб равишда биринчи ўринда туради. Биз Плутархнинг ҳам кам деганда битта ёки иккита китобини олмоғимиз керак бўлади, чунки у кўпгина қаҳрамонларнинг ҳаёт йўлини маҳорат билан тасвирлаб берган. Кутубхонамизда Лукиан бўлмаса, яна бўлмайди, чунки у ҳам истеҳзоли бадиий тўқиманинг устасидир. Шундан кейин биз эътиборимизни қаратмоғимиз лозим бўлган яна битта жуда муҳим китоб қолади — бу юнон худолари ва қаҳрамонларининг бошидан кечган воқеалар тасвирланган китобдир. Юнон асотирларини оммабоп тарзда баён қилиб берган асарлар кўп эмас. Шу сабабдан Густав Швабнинг «Мумтоз қадимият қиссалари» китобига мурожаат қиламиз. У анча-мунча гўзал мифларни ёқимли шаклларда баён қилиб берган. Айтганча, ҳозирги пайтда Швабнинг иқтидорли издошлари ҳам пайдо бўлиб қолди. Альбрехт Шеффер юнон қиссаларини баён қилувчи китоб ёзаяпти, унинг дастлабки қисмлари нашрдан чиқа бошлади.

Римликлар ҳақида гапирсак, мен уларнинг ёзувчиларига қараганда ҳамиша тарихнависларини афзал кўриб келганман. Лекин шундай бўлса-да, Вергилий, Гораций ва Овидийларни кутубхонамизга киритамиз. Шунингдек, уларнинг ёнига Тацитни ҳам тиркаб қўямиз, у билан ёнма-ён яна Светонийни, Петронийнинг «Сатирикони»ни ҳамда Апулейнинг «Олтин эшаг»ини жо қиламиз. «Сатирикон»да Нерон замонасидаги хулқ-атворлар гоят закийлик билан тасвирланган. Сўнгги икки асарда биз Римда, цезарлик даврида антик мумтозлик ичидан емирила бошланганини кўрамыз. Бирмунча шумлик билан ёзилган ана шу китобларга қарама-қарши турадиган яна бир улуғ китоб бор — у ҳам Рим қуёши ботишига юз тутган даврларда лотин тилида ёзилган бўлиб, бошқа дунё ҳақида —

илк христианлар дунёси тўғрисида ҳикоя қилади. Бу — авлиё Августиннинг «Иқрорнома»сидир. Бу асарда қадимги Римнинг бир-мунча салқин тортган ҳарорати бошқа ҳарорат билан — янги бошланиб келаётган ўрта асрларнинг иссиқроқ ҳарорати билан алмашади.

Ўрта асрларнинг руҳият дунёсини бизнинг ота-боболаримиз яқин-яқинларгача «зулматли» деб атаб келишган ва унга анча беписанд қарашган. Шу сабабли ўша асрлардаги лотин адабиёти-нинг таржималари ва нашрлари бизда анча кам. Бундан Поул фон Винтерфельднинг «Лотин ўрта асрларидаги немис ёзувчилари» деган китобигина мустасно. Бу китоб учун кутубхонамиз эшик-лари ҳамиша очиқдир. Ўрта асрларнинг ажойиб руҳининг ифодаси ва гултожи сифатида адабиётда Дантенинг «Илоҳий комедия»си яшашда давом этмоқда. Италиядан ташқарида, илмий доираларни айтмаганда, бу китоб камдан-кам ҳолларда жиддий ўқилади. Ҳолбуки, бу китоб инсониятнинг минг йилларда бир марта яратиладиган ноёб китоблари сирасига киради ва жуда катта таъсир кучига эга.

Италян адабиётининг бизга яқин замонларда яратилган асари сифатида Боккаччонинг «Декамерон» асарини оламиз. Бу машҳур ҳикоялар тўпламини, унинг «шаккоклиги» важи-дан, баъзи одамлар унча хуш кўрмайди. Ҳолбуки, бу асар Оврўпадаги ҳикоячилик санъатининг улуғ дурдонасидир — у ҳайрон қоладиган даражада жонли эски итальян тилида ёзилган ва жаҳоннинг ҳамма маданий тилларига кўп марталаб таржима қилинган. Аммо унинг ёмон нашрлари ҳам ҳаддан ташқари кўпки, улардан эҳтиёт бўлмоқ керак. Боккаччонинг немисча нашрлари орасидан мен «Инзельферлаг» нашриётида чоп этилган китобни тавсия қилган бўлардим. Гап шундаки, Боккаччонинг тақлидчилари жуда кўп бўлган, улар уч аср мобайнида беҳисоб миқдорда унга тақлид қилиб асарлар яратган, уларнинг орасида машҳур асарлар ҳам бор, лекин уларнинг ҳеч қайсиси Боккаччодан ўтиб кета олган эмас. Шундай бўлишига қарамай, ўша асарлардан сарасини кутубхонамизга киритсак, чакки бўлмасди (Масалан, Паул Эрнст томонидан «Инзельферлаг» нашриётида чоп қилинган китоб ва яқинда Ланберт Шнайдер нашриётида чоп этилган уч жилдлик залворли сайланмалар мавжуд). Уйғониш давридаги ҳикоянавис итальян шоирларидан Ариостони назардан қочирмаслик керак. Унинг Роланд ҳақидаги достони мўъжизавий сеҳркор саҳифаларга тўлиқ романтик асардир, унда кишини лол қолдирадиган ажойиб манзаралар ҳам, маҳорат билан тасвирланган топилмалар ҳам сероб. Бу шоир ҳам кўпдан-кўп издошларини вужудга келтирди, уларнинг орасида энг кейингиси ва афтидан энг яхшиси Виланд бўлса, ажаб эмас. Шу асарнинг ёни-бери-га биз Петрарканинг сонетларини жойлаштирамиз ва шунингдек, ўз даврининг ўртасида қоядай мағрур қад



кўтариб турувчи Микеланжелонинг мўъжазгина шеърӣй китоби-ни ҳам унутмаслигимиз керак. Италиян Ренессансининг томир уриши қандай бўлганидан гувоҳлик берадиган Бенвенуто Челлинининг таржимаи ҳолига ҳам кутубхонамиздан ўрин берамиз. Ундан кейинги италиян адабиёти намуналарига кутубхонадан унчалик кенг ўрин бермасак ҳам бўлаверади. Кейинги ёзувчилардан Гольдонининг иккита-учта комедиясини ва Гоццининг романтик йўналишдаги эртақ пьесаларини олсак бўлади. Ўн тўққизинчи асрдан эса, ажойиб лирик шоирлар Леопарди ва Кардуччиларга ўрин берамиз.

Ўрта асрларнинг ғоятда гўзал асарлари сирасига француз, инглиз ва немис христиан қаҳрамонлик қиссалари ҳам кирази. Булар орасида ҳаммадан аввал қирол Артурнинг Давра столи теграсидаги рицарлар ҳақидаги асарларни айтмоқ керак. Оврўпа бўйлаб кенг тарқалган бу сюжетларнинг бир қисми немис халқ китобларида ҳам сақланиб қолган. Улар бизнинг кутубхонамизда фахрли ўрин эгаллашга муносибдир. Ҳозирги пайтда унинг энг яхши нашри Рихард Бенц томонидан тайёрланган. Гарчи бу асар оригинал бўлмаса-да ва кенг тарқалмаган материалларни қайта ишлаб, ҳар хил тиллардан қилинган таржимаси бўлса-да, «Нибелунглар ҳақида кўшиқ» ва «Кудруна» каби асарлар билан бир қаторда турмоғи керак. Провансал трубадурларининг шеърлари тўғрисида юқорида гапириб ўтдик. Энди навбат Вальтер фон дер Фогельвайдега, Готфрид Страсбургскийга, Вольфрам фон Эшенбахга, уларнинг асарларига (Вальтернинг шеърлари, Готфриднинг «Тристан»и ва Вольфрамнинг «Парсифал»ига) келди. Биз уларни ҳам худди миннезингерларнинг яхши танланган рицарлик кўшиқларидай бажону дил кутубхонамизга қабул қиламиз. Шу тариқа биз ўрта асрларнинг ниҳоясига ҳам етиб келдик. Христиан лотин адабиётининг сўна бориши ва ривоятларни озиклантирадиган йирик манбаларнинг заифлашиши билан ўша пайтда Оврўпа ҳаётида ва адабиётида алланечук бир янгилик рўй берди; аста-секин лотинчадан бир қатор миллий тиллар ажралиб чиқди ва ортиқ монастырларга мансуб бўлмаган исмсиз адабиёт эмас, балки муайян муаллифга эга бўлган шаҳар дунёвий адабиёти шаклланди. (Италияда бу жараён Боккаччодан бошланган эди.)

Ўша кезларда Францияда ўзига хос, яккаю ягона туғма шоир Вийоннинг истеъдоди гулгунчадай очилди. Унинг ҳеч қанақа қолипларга сиғмайдиган безовта шеърлари беқиёсдир. Француз адабиётига чуқурроқ кирар эканмиз, биз унда ўзимизга зарур бўлган кўпгина асарларга рўпара келаемиз: Монтеннинг лоақал битта бўлса-да, эсселар китобига эга бўлмоқ керак, иккиюзламачи мунофиқларнинг ашаддий душмани бўлган, қувноқ юмор устаси Франсуа Рабленнинг «Гаргантюа ва Пантагрюэль» асари ҳам зарур китоблар-

дан, сўққабош мутафаккир, художўй, бу дунё неъматларидан қўл ювган Паскалнинг «Фикрлар»ию ва яна «Овлоқда яшовчи одамга мактублар»и ҳам зарур. Булардан ташқари кутубхонага Корнелнинг «Сид» ва «Гораций»си, Расиннинг «Федра»си, «Гофолия» ва «Береника»си ҳам ғоятда зарур — улар бизга француз театрининг оталари ва классиклари тўғрисида тасаввур беради, аммо бу ўринда истеҳзо ва пичинглар устаси, «Тартюф»нинг муаллифи комедиянавис Мольер ҳам бор — унинг танланган асарларини биз тез-тез қўлга олиб туришни истаймиз. Лафонтеннинг «Масаллари» билан нозик дидли Фенелоннинг «Телемах»и ҳам назардан соқит бўлмаслиги лозим. Менимча, Вольтер драмаларини олмасак ҳам бўлаверади, шекилли; шунингдек, унинг дostonлари ҳам шарт эмас, бироқ унинг ғоятда гўзал насрий асарларидан бир-иккитасига ва, биринчи навбатда, «Кандид» билан «Задига»га эга бўлмоқ зарур. Унинг истеҳзоси ва яхши ниятлилиги узоқ вақтларгача жаҳонга француз руҳи деб аталган нарсанинг намунаси сифатида хизмат қилиб келган. Аммо худди инқилобий Франция каби Франция турфа хил қиёфага эга. Шу важдан Вольтердан ташқари Бомаршенинг «Фигаро»си ҳам, Руссонинг «Икромнома»си ҳам бизга керак. Аммо — бу не ҳол? «Жиль Блаз»ни паққос унутиб қўйибман-ку! Лесажнинг бу романи ғоятда ажойиб. Аббат Превонинг таъсирчан севги қиссаси бўлмиш «Манон Лесконинг тарихи»ни ҳам бутунлай унутибман. Улардан кейин бу икки ёзувчининг меросхўри сифатида француз романтизми келадикки, унда ҳам кўплаб донгдор романнависларни тилга олиш, юзлаб асарларнинг исмини эслаш мумкин. Лекин, келинглр, чиндан-да энг ноёб ва энг беқиёс асарларни танлаб олаверайлик. Булар — даставвал Стендаль (Анри Бейл)нинг «Қизил ва қора» ҳамда «Парма ибодатхонаси» романлари. Бу романлар мутлақо янгича тоифага мансуб адабиёт намуналаридир. Бу адабиёт қайноқ қалб билан ундан устун турадиган, ҳеч нарсага ишонмайдиган хушёр ақл ўртасидаги курашдан туғилган адабиётдир. Бодлернинг «Ёвузлик гуллари» деган шеърлар китоби ҳам ноёбликда улардан қолишмайди. Бу муаллифларнинг ёнида Мюссе яратган қалбимизга яқин образлар ва Готье билан Мюрже сингари мафтункор романтик ҳикоянавислар анча майда кўриниб қолади. Бундан кейин Бальзакка навбат келади — унинг романларидан бизнинг кутубхонамизда ҳеч бўлмаганда «Горио ота», «Гранде», «Сағри тери» ва «Ўттиз яшар аёл» деган асарлар бўлмоғи керак. Ана шу эҳтиросли, материалга бой, ҳаёт барқ уриб турган асарлар қаторида Мерименинг маҳорат билан ёзилган новеллаларини ва нозик дидли француз адиби Флобернинг асосий асарлари бўлмиш «Бовари хоним» билан «Туйгулар тарбияси» романларини териб қўямиз. Шундан кейин бир неча пиллапоя пастга тушамиз — Золяга мурожаат қиламиз. У ҳам ўзи-

нинг «Аббат Мюренинг қилмишлари» деган романи билан бизга керак. Шунингдек, Мопассанни ҳам бир қанча мажруҳ, лекин чиройли новеллалари билан қаторга қўшиб оламиз. Шу тарзда биз янги замонлар ҳудудига етиб келамиз, лекин яна кўпгина олижаноб асарлар билан тўқнаш келмаслик учун унинг чегарасидан ҳатлаб ўтмаймиз. Бироқ Поль Верленнинг шеърларини ҳам эсимиздан чиқармаймиз. Бу шеърлар, сирасини айтганда, француз поэзиясидаги энг кўтаринки ва энг нафис шеърлардир.

Инглиз адабиётини Чосернинг «Кентербери ҳикоялари»дан бошлаймиз. XIV аср сўнгида ёзилган бу ҳикояларнинг сюжети қисман Боккаччодан олинган, бироқ Чосерда улар жаранглаши жиҳатидан анча янгиدير. Бу китобнинг ёнига Шекспир асарларини қўямиз, лекин танланган асарларини эмас, ёзган асарларининг ҳаммасини қўямиз. Бизнинг устозларимиз Мильтоннинг «Бой берилган жаннат» асари тўғрисида катта эҳтиром билан гапирар эдилар, аммо орамызда уни ўқиган бирорта кимса бормикин? Йўқ. Шундай бўлгач, ундан воз кечамиз. Тўғри, эҳтимол, бундай қилишимиз адолатдан бўлмас, аммо на илож? Честерфильднинг ўз ўғлига ёзган мактублари соғлом ахлоққа унчалик тўғри келмайди, лекин шундай бўлса-да, биз уни оламиз. «Гулливер»нинг муаллифи бўлмиш Свифтдан биз нимани олиш мумкин бўлса, ҳаммасини оламиз. Унинг улкан қалби, аччиқ ва аёвсиз юмори, яккаликдаги даҳолиги унинг ҳамма инжиқликлари ва эркаликларидан юқори туради. Даниэль Дефонинг кўпдан-кўп асарлари ичида биз учун энг муҳимлари «Робинзон Крузо» ва «Молль Флендерс»дир. Классик инглиз романларининг салмоқли қатори шу асарлардан бошланади. Имкони бор қадар Филдингнинг «Том Жонс»и ва Смоллетнинг «Перегрин Пикль» романини қўлга киритмоқ лозим. Бироқ Стерннинг «Тристрам Шенди» ва «Сентиментал саёҳат» романлари кутубхонамыздан, албатта, ўрин олмоғи зарур. Бу икки китоб характериға кўра мутлақо инглизча китоблардир, уларда ҳисчанлик кўз очиб юмгунча ғаройиб юморға айланиб кетади. Романтик қўшиқчи Оссиан масаласига келадиган бўлсак, Гётенинг «Вертер»идан топадиган қаноатимиз унинг ўрнини боса олади, деб ўйлайман. Шелли ва Китснинг шеърларини эсдан чиқармаслик керак. Улар жаҳонда мавжуд бўлиши мумкин бўлган энг яхши лирик шеърятнинг сара намуналаридир. Байрондан эса — мен бу ажойиб романтик шоирни ҳар қанча ҳурмат қилмай, унинг битта катта достони, масалан, «Чайльд Гарольд»и бизға кифоя қилади. Вальтер Скоттнинг романларидан ҳам фақат биттасини — масалан, «Айвенго»ни олсак етади. Гарчи жуда мажруҳона китоб бўлса-да, шўрпешона Куинсининг «Банги инглизнинг иқрорномаси»ни олиш керак. Маколей ва Карлейль эсселари тўпламини ҳам назардан қочирмаслик лозим. Ўта инглизча закийлиги учун

Карлейлнинг «Сартор Ресартус»ини олсак ҳам чакки бўлмайди. Шундан кейин Теккерей ва Диккенс каби йирик юлдузларнинг китобларига мурожаат қиламиз. Теккерейнинг «Шухратпарастлик бозори»ни оламиз. Диккенс асарларида ўқтин-ўқтин ортиқча ҳиссиётларга берилиб турса-да, инглиз адиблари ичида энг улуғворидир. Унинг меҳрга тўла қалби бор, ғоят мароқли ғаройиблиги мавжуд. Бу муаллифнинг «Пиквик клуби мактублари» билан «Копперфильд»и, албатта, кутубхонамиздан ўрин олмоғи жоиз. Унинг издошлари ўртасида, менинг назаримда, энг эътиборга лойиғи Мередит ва унинг «Худбин» романидир. Ўрни келиб қолса, «Ричард Феверел»ни харид қилсак ҳам зарар қилмайди. Гарчи таржима қилишга мутлақо бўй бермаса ҳам Суинберннинг гўзал шеърларини ва Оскар Уайльднинг бир-иккита асарини, даставвал «Дориан Грей»ни ҳамда бир нечта эссесини олмоқ зарур. Америка адабиётидан, майли, Эдгар Понинг бир жилд новеллаларини ола қолайлик. Шунингдек, Уолт Уитменнинг чинакам дадиллик билан ёзилган кўтаринки шеърларини ҳам оламиз.

Испан адабиётидан даставвал, албатта, Сервантеснинг «Дон Кихот»ига эътиборни қаратамиз. Бу асар ҳамма даврларда яратилган асарлар ичида энг улкани ва айни чоғда, кишини лол қолдирадиган даражада маҳорат билан ёзилган. Бу роман икки ўлмас қаҳрамоннинг тарихидан иборат бўлиб, уларнинг бири хаёлида тўқиб чиқарган ёвуз кучлар билан жанг қиладиган дарбадар рицар, иккинчиси эса унинг семиз бақалоқ қуролбардори Санчо-дир. Айни чоғда, бу ёзувчининг новеллаларидан ҳам юз ўгирмаймиз. Улар ривоят санъатининг чинакам хазинасидир. Биз машҳур испан саргузашт романларидан бирини — шоввоз Жиль Блаз салафларидан бири ҳақидаги асарни ҳам кутубхонамизга қўшиб қўямиз. Танлаб олиш ҳар қанча мушкул бўлмасин, мен Кеведо-и-Вильегаснинг «Дон Паблос исмли бир шарлатан ҳаётининг тарихи» китобини маъкул кўрардим. Бу ширадор асар ғаройиб саргузаштларга ва ёрқин закийликка тўла. Испан драматургларининг мағрур ва олижаноб қаторидан биз Кальдеронни ажратиб олишни маъкул кўрамиз. У — буюк шоир, ҳам дунёвий, ҳам руҳий саҳналарнинг сеҳргар устасидир.

Биз яна анча-мунча адабиётларга синчиклаб назар солмоғимиз керак. Масалан, нидерланд ва фламанд адабиётларини олайлик. Биз улардан Шарль де Костернинг «Тиль Уленшпигел»ини ва Мультатулининг «Макс хавелаар»ини танлаб оламиз. Костернинг романини «Дон Кихот»нинг укаси деса ҳам бўлади. Бу — фламанд халқининг эпосидир. «Хавелаар» бўлса Мультатулининг асосий асари. Бундан бир неча ўн йиллар аввал у ўз ҳаётини эзилган малайя халқининг ҳақ-ҳуқуқлари учун курашга бағишлаган эди.

Яхудийлар бутун дунёга тарқалиб кетган халқдир. Улар жуда

кўп жойларда ва жуда кўп тилларда ўзларининг асарларини қолдиришган. Биз ҳам бу ўринда улардан баъзи бирларини эсимиздан чиқармаслигимиз керак. Жумладан, испан яҳудийси Иегуда Халевининг иврит тилида ёзган шеърлари ва мадҳиялари шундай асарлардандир. Хасид афсоналари ҳам ғоятда диққатга сазовордир. Биз уларнинг баёнини Мартин Бубернинг «Вaalшeм» ва «Улуф Маггид» деган китобларидан топмоғимиз мумкин.

Скандинав дунёсидан биз кутубхонамизга ака-ука Гриммлар таржима қилган «Катта Эдда ҳақида қўшиқ»ни оламыз, шунингдек, Скальд Эгилнинг исланд сагалари ҳам, ёхуд Бонуснинг «Исланд китоби»дагига ўхшаш қайта ишланган сагалар сайланмаси ҳам кутубхонамиздан ўрин олишга лойиқдир. Янги даврдаги скандинав адабиётидан биз Андерсен эртақларини, Якобсен насрини, Ибсеннинг асосий асарларини, Стриндбергнинг бир нечта китобини ҳам оламыз. Тўғри, бу икки муаллифнинг асарлари келажак китобхонларини унчалик қизиқтира олмаслиги ҳам мумкин.

Айниқса, ўтган асрдаги рус адабиёти ғоятда бойдир. Рус тилининг буюк классиги Пушкин таржима қилиб бўлмайдиган шоирлар сирасига киргани учун Гоголдан бошлаб қўя қолайлик. Биз кутубхонамизга унинг «Ўлик жонлар»ини оламыз. Шунингдек, унинг қиссаларини ҳам оламыз. Тургеневнинг ҳозирда бир қадар унутилаётган дурдона асари «Оталар ва болалар» ҳам кутубхонамиздан ўрин олади. Гончаровнинг «Обломов»и ҳам шунақа. Гончаров улуғ санъат яратган адибдир, бироқ унинг ваъзхонлиги ва ислоҳот бобидаги интилишлари таъсирида баъзан унинг санъатига соя тушмоқда. Биз, албатта, «Уруш ва тинчлик» романини ҳам олмоғимиз зарур (афтидан, бу асар энг яхши рус романи бўлса керак). «Анна Каренина»ни ҳам оламыз, аммо айна чоғда Толстойнинг халқона эртақларини ҳам эсдан чиқармаймиз. «Ака-ука Карамазовлар», «Жиноят ва жазо» романлари билан, шунингдек, зўр илҳом билан ёзилган «Телба» романи билан Достоевский ҳам кутубхонамизда ўз ўрнини эгалламоғи керак.

Шундай қилиб биз Хитойдан бошлаб Россиягача кўпгина халқларнинг адабиётларини кўриб чиқдик, илк антик даврлардан бошлаб бизнинг кунларимизгача етиб келдик. Бу жараёнда кўпгина ажойиб ва муносиб асарлар кўз ўнгимизда намоён бўлди, бироқ ҳали ҳам ўзимизнинг немис адабиёти хазинасига етиб келганимизча йўқ. Бу масалада биз «Нибелунглар ҳақида қўшиқ»ни тилга олдиғу, ўрта аср сўнгларида мансуб баъзи бир асарларни эслаб ўтдик, холос. Энди эса биз бажону дил ана шу немис адабиёти дунёсига шўнғиймиз ва гапни 1500 йилга мансуб асарлардан бошлаб, назаримизда, ундан бошқаларидан кўра яхши кўришга ва ўзлаштиришга кўпроқ арзийдиган асарларни танлаб оламыз.

Мақоламизнинг бошида Лютернинг асосий асарини тилга олиб

ўтдик. Бу немис тилидаги «Инжил» эди. Бироқ биз унинг кичик асарларидан таркиб топган бирон-бир сайланмасини ёки унинг халқ рисолаларини ёки «Алёрлар»идан сайлаб олинган қисмини ёки бўлмаса, 1871 йилда антология тарзида нашр қилинган «Лютер — немис адабиётининг классиги» деганга ўхшаш бирон китобни ҳам кутубхонага оламиз.

Аксилислоҳот даврида Бреслауда ғалати бир одам пайдо бўлди. У ёзувчи эди. Ундан бизга юпқагина битта шеърлар китоби етиб келди, бироқ шу юпқа китоб немис диний адабиётининг ғоятда нафис бир гули бўлиб қолди. Бу шоирнинг исми Ангелус Силезиус эди. Шуни ҳам айтиб қўймоқ керакки, Гётегача бўлган давр лирикаси ҳақида тасаввур ҳосил қилмоқ учун кўпдан-кўп сайланмалардан биттасигина кифоя қилади. Лютер замонидан эса бизнинг кутубхонамиз учун Нюренберг шаҳридан чиққан халқ шоири Ганс Сакс энг муносиби бўлиб кўринди. У билан ёнма-ён Гриммелсхаузеннинг «Симплициссимус» асарини қўямиз. Бу дурдона асар оригинал прозанинг ёрқин ва янги намунаси бўлиб, унда ўттиз йиллик урушнинг даҳшати ва кулфатлари акс садо бериб туради. Гриммелсхаузеннинг қаватига кирадиган моҳир юморист Кр. Рейтер ҳам ўзининг «Шельмуф» асари билан бизнинг муҳаббатимизга сазовор бўладиган адибдир. Кутубхонамизнинг бу бўлимига XVIII асрда яратилган «Барон Мюнхаузеннинг саргузаштлари»ни ҳам киритамиз. Шу тариқа биз немис адабиётининг буюк асри остоналарига етиб келаемиз. Қувонч билан кутубхона тоқчаларига Лессинг асарларини териб қўямиз. Унинг сайланмаларини қўйиш шарт эмас, лекин мактубларини, албатта, қўймоқ зарур. Клопшток-чи? Унинг қасидаларини аллақачон кутубхонамизга қўйиб қўйганмиз — шунинг ўзи кифоя. Гердер масаласига келсак, бу ўринда анчагина мушкуллик бор. У аллақачон паққос унутиб юборилган ёзувчилар сирасига киради, лекин шундай бўлса-да, бу адиб ҳали ўз ролини бутунлай ўтаб бўлган, деб айта олмаймиз. Ҳали-ҳануз унинг йирик асарлари тўла нашр этилмаган бўлса-да, ўқтин-ўқтин уларни варақлаб, ўқиб турса арзийди. Реклам ва Крёнер томонидан чоп этилган дурустгина сайланмалари бор.

Виланднинг тўла асарлар тўпламини ҳам кутубхонага кириштиш жуда зарур. Лекин ҳозирча унинг «Оберон»ини олиш билан чекланамиз, шунингдек, имкони бўлса, «Абдеритлар тарихи»ни ҳам оламиз. Виланд топқир, закий, ёқимли, шакл бобида моҳир хаттот, антик адабиёт ва француз адабиёти мактабида таҳсил кўрган. Маърифатпарварлик даври ғояларининг тарафдори, лекин буни хаёлотли ҳисобидан қилмайдиган адибдир. У жуда ўзига хос сиймодир ва унинг унутилиши адолатдан эмас. Ҳамёнимиз кўтарадиган бўлса, кутубхонамизга Гёте асарларининг энг яхши ва энг мукамал нашрини киритамиз. Унда шоирнинг баъзи бир тасо-

дифий қўшиқлари ва айрим мақолалари ҳамда тақризлари бўлмаслиги ҳам мумкин, аммо унинг адабий асарлари, шунингдек, лирик шеърлари ҳеч қандай қисқартиришсиз тўла киритилмоғи керак. Гётенинг китобларида биз учун қалбимизнинг қисмати бўлиб ҳисобланган нарсалар ўз овозини касб этади ва кўп нарсалар узил-кесил ва тугал шаклга эга бўлади. «Вертер»дан «Новелла»гача, илк шеърлардан «Фауст»нинг иккинчи қисмигача Гёте қандай йўлни босиб ўтган-а! Гёте асарлари билан бир қаторда қўлимизда унинг биографиясига доир ҳужжатлар билан бирга Эккерманнинг «Гёте билан гурунглар» китоби ҳам, ёзишмаларидан баъзи бир парчалар ва айниқса, Шиллер билан ҳамда фон Штайн хоним билан ёзишмалари бўлмоғи керак. Ёш Гётенинг дўстона даврасига мансуб бўлган ижодкорлар томонидан ҳам кўпгина салмоқли асарлар яратилган. Афтидан, буларнинг орасида энг гўзали – «Генрих Штиллингнинг ёшлиги» деган асар бўлса, ажаб эмас. Бу жозибатор китобни Гёте асарлари ёнига тиркаб қўямиз, шунингдек, Маттиас Клаудиуснинг асарларини ҳам шу ерга қўямиз.

Шиллер масаласида мен бир қатор ён босишларга тайёрман. Гарчи мен унинг асарларининг кўпчилигини қўлимга олмай қўйган бўлсам-да, яхлит олганда унинг ўзи инсон сифатида, унинг руҳи ҳамда ҳаёти мен учун ғоятда ардоқли ва улуг ҳодисадир. Унинг насрий асарларига (тарихий ва эстетикага доир) эътибор берайлик, шунингдек, унинг 1800 йил теварагида ёзилган йирик поэмаларини ҳам назардан соқит қилмайлик. Буларнинг ёнига Петерсоннинг «Шиллер билан гурунглар» китобини ҳам тиркаб қўяйлик. Ўша даврда яратилган асарлардан мен бажону дил кўпгина нарсаларни олган бўлардим: Булар Музеус, Хиппель Тюммель, Мориц, Зойменинг китобларидир. Аммо биз бебурд бўлмаслигимиз керак ва Мюссе билан Виктор Гюго асарларига ўрин берилмаган кутубхонамизга қўламига кўра улардан бўшроқ бўлган асарларни олиб кирмаслигимиз лозим.

1800 йил теварагидаги давр ғоят ноёб, маънавий жиҳатдан Германиянинг энг бой, биринчи даражали аҳамиятга эга бўлган давридир. Юқоридаги адибларни олмаганда ҳам, биз бу даврдан бошқа бир қатор биринчи даражали муаллифларни олмоғимиз керак. Уларнинг айримларини яқин-яқинларга баъзи бир замонавий оқимлар тўсиб қўйган эди, адабиёт тарихини ёритувчи айрим мутахассислар уларни бир томонлама тавсифлаганлар ёхуд умуман унутиб юборилган, ё ўзининг тўғри баҳосини ололмаган. Жумладан, Жан Поль деган ёзувчи бор. У энг истъодли немис ёзувчиларидан биридир. Минглаб талабаларга дарслик ўрнида хизмат қилиб келаётган оммабоп адабиёт тарихларида бу адиб тўғрисида шундай мулоҳазалар учрайдики, улар аллақачон унутилиб кетган танқидий мулоҳазалардан кўчириб олинган. Бу муло-

ҳазалар бизнинг адибимиз шакл-шамойилини бутунлай бузиб кўрсатади. Бунинг учун Жан Полнинг топиш мумкин бўлган энг тўла нашрини кутубхонамизга қўшиш билан аламдан чиқайлик. Бу ишимизни ҳаддан зиёд даражада чегарадан чиқиш деб ҳисоблайдиган одамларни мен унинг лоақал асосий асарларини — «Шўхлик йиллари», «Зибенкез» ва «Титан»ни қўлга олишга давват этардим. Шунингдек, биз латифанамо воқеаларни зўр маҳорат билан ҳикоя қилиб берадиган И. П. Хебелнинг «Кутича»сини ва лирик шеърларини ҳам унутмаслигимиз керак.

Сўнгги пайтларда Гельдерлиннинг бир нечта яхши ва тўла нашри пайдо бўлди. Биз улардан бирини мамнуният билан мажмуамизга қўшиб оламиз. Биз бу олижаноб инсоннинг руҳига тез-тез мурожаат қилиб турамиз, унинг овозига қулоқ тутамиз. Унинг бир ёнида Новалиснинг асарлари, иккинчи томонида эса Клеменс Брентанонинг асарлари турмоғи лозим. Афсуски, ҳали-ҳануз Брентанонинг тузукроқ нашри йўқ. Гарчи унинг ҳикоялари ва эртаклари ҳам унутилиб кетмаган бўлса-да, унинг шеърларидаги теран муסיқа камдан-кам одамнинг қулоғига етиб борган. Унинг «Клеменс Брентанонинг баҳорий гултожи» деган китоби унинг ўзига ва синглиси Беттина шарафига қўйилган муштарак ҳайкал бўлди. Ва, албатта, немис китоблари орасида энг ўзига хосларидан ва энг гўзалларидан бири бўлмиш Брентано ва Арнин томонидан нашрга тайёрланган «Боланинг сеҳрли хазинаси» деган немис халқ қўшиқлари тўплами ҳам кутубхонамиздан ўрин олмоғи мумкин. Арним ҳикоялари тўпламининг бирон-бир дурустроқ нашри ҳам бизда бўлмоғи керак. «Уруғнинг катталари» ёки «Мисрлик Изабелла» каби ажойиб асарларнинг кутубхонамизда бўлмоғи зарурдир. Арним асарлари ёнига Тикнинг новелла жанрига мансуб бир қанча асарини қўямиз. Улар орасида, биринчи навбатда, «Малла Экберт», «Ҳаёт жўш урмоқда» ва «Севеннадаги исён» асарлари турмоғи керак. Шунингдек, немис романтизмнинг энг инжиқ намунаси бўлмиш «Этик кийган мушук» пьесасини ҳам унутмаслигимиз лозим. Таассуфлар бўлғайким, Гёрреснинг биронта ҳам яроқли нашри йўқ. Фридрих Шлегелнинг «Мерлиннинг тарихи» каби дурдона асари ҳам кўп йиллардан бери чоп этилгани йўқ.

Фукенинг бизнинг диққатимизни жалб қилиши мумкин бўлган бирдан-бир асари «Ундина» деган ғоятда ёқимли асардир.

Генрих фон Клейстнинг ҳамма асарлари — драмалари ҳам, новеллалари ҳам, мақолалари ва латифалари ҳам бизда бўлмоғи керак. Уни ҳам ўз халқи анча кейин кашф қилган эди. Шамиссондан биргина «Петер Шлемили»ни олсак етади. Бу асар ҳажман кичкина бўлса-да, кутубхонамизда фахрли ўрин эгаллаши мумкин бўлган асарлардан. Эйхендорфнинг иложи борича мукамал-



роқ асарлари тўпламини оламиз – унда ижодкор шеърларидан ва ҳаммага маъқул бўлган «Бекорчи» қиссасидан бошқа қиссалари ҳам бўлмоғи керак, лекин унинг драмалари ва назарий асарларидан воз кечиш ҳам мумкин. Гофман асарларидан бир қанчаси кутубхонадан жой олишга муносибдир. Гофман романтизмнинг моҳир насрнависи, шунинг учун биз унинг нафақат қисқа асарларидан воз кечмаймиз, балки «Шайтоннинг элексири» деган романини ҳам оламиз.

Гауфнинг эртаклари билан Уланднинг шеърларидан биронтасини танлаб олиш мумкин, лекин Ленау билан Дростенинг шеърлари муҳимкордир. Уларнинг иккови ҳам шеърининг, тилининг оҳангдорлиги жиҳатидан бетакрордир. Бизда Фридрих Хеббель драмаларининг битта-иккита жилди, албатта, бўлиши керак. Унинг «Кундаликлар»идан ҳам кўз юмиб бўлмайди, тўлиқ бўлмаса ҳамки, улар кутубхонада бўлиши лозим. Шунингдек, Гейне асарларининг хасислик қилмай амалга оширилган тузукроқ нашрини ҳам олиш керак. Бу нашр, албатта, унинг насрий асарларини ҳам ўз ичига олган бўлмоғи шарт. Бундан сўнг бизга Мёрикенинг тузукроқ босиб чиқарилган нашри керак. Унда, биринчи навбатда, шеърлари, сўнгра «Моцарт» бўлиши зарур. Имкони бўлса, «Рассом Нольтен»ни ҳам эсдан чиқариш керак эмас.

Буларнинг ёнига немис прозасининг сўнги классиги Адальберт Штифтерни кўшиш керак, айниқса, унинг «Этюдлар»ини, «Кеч куз»ини, «Витико» ва «Ола-чипор тошлар» асарини ҳам назарда тутмоқ жоиз. Ўтган асрда швейцарияликлардан немис адабиётига учта адиб кириб келди. Булар – бернлик Иеремия Готхельф, деҳқонлар ҳаётидан олинган қишлоқ ҳаётининг манзараларини маҳорат билан тасвирлайдиган цюрихли Готфрид Келлер ва К.Ф.Майердир. Ули Готхельф ҳақидаги иккала романни ҳам, «Яшил Генрих» ва «Зелдвиллик одамлар»ни, Келлернинг «Ҳикматлар»ини, Майернинг «Юрг Енач»ини ҳам оламиз. Майер билан Келлер шеърлар ҳам ёзишган, уларни ҳам қидириб кўрамиз ва яна бошқа кўпгина муаллифларни қидириб кўрамиз. Уларнинг ҳаммасини номма-ном айтиб чиқиш қийин. Шунингдек, янги шеърятнинг бирор-бир тузукроқ мажмуасини ҳам излаймиз. Бундай мажмуалар анчагина. Истаган одам яна Шеффелнинг «Эккхард»ини қидириб кўрсин. Мен Вильгельм Раабенинг ҳимоясига ҳам икки-уч оғиз сўз айтган бўлардим. Унинг «Абу Тельфан»и ва «Вабо аравачаси» кутубхонамизда бўлса, чакки бўлмасди.

Шу нуқтада биз ишни тугатсак ҳам бўлади, аммо бундан мақсад, албатта, ҳозирги китоб дунёсидан ихоталаниб олиш эмас, йўқ, ҳозирги асарлар учун калламизда ҳам, кутубхонамизда ҳам жой топилиши керак. Бироқ гап шундаки, ҳозирги адабиёт бизнинг мавзуимизга унчалик дахлдор эмас. Қайси асарлар олтин хазина-

дан ўрин олиб, бир нечта авлод ҳаёти мобайнида амал қилишини бизнинг давримиз ҳал қилиб беролмайди. Обзоримизнинг сўнгида ўгирилиб қилинган ишга назар ташлар эканман, унда анча нарса қолиб кетганини ва кўпгина кемтиклар борлигини айтмасдан турсолмайман. Жаҳон адабиёти кутубхонасига «Барон Мюнхаузеннинг саргузаштлари»ни киритсагу, ҳиндиларнинг «Бхагавадгита»сини киритмасак, тўғри бўлармикин? Мен адолатли бўлишга ҳаракат қилиб, эски испанларнинг сержило комедияларини, сербларнинг халқ кўшиқларини, шотланд эртакларини, ирландларнинг парилар ҳақидаги афсоналарини ва яна кўпдан-кўп бошқа асарларни кутубхонага киритмай тўғри қилдиммикин? Келлернинг ҳикоялар тўплами чиндан ҳам Фукидиддан устун келадими ёки «Рассом Нольтен» ҳиндиларнинг «Панчатантра»сини ёхуд хитойларнинг туш таъбирларига бағишланган «Ицзин» китобини орқанда қолдириб кетадими? Йўқ, албатта, бундай бўлмайди. Шундоқ бўлгандан кейин жаҳон адабиётидан мен тартиблаган кутубхонани осонгина бирёқламаликда айблаш мумкин. Аммо унинг ўрнига мутлақо адолатли тарзда, мутлақо холисанлилло тарзда бошқа кутубхона билан алмаштириш мушкул, қолаверса, бунинг сира иложи йўқ. Ундай бўладиган бўлса, бундай кутубхонага биз болалигимиздан кўниқиб қолган муаллифлар ва китобларнинг ҳаммасини киритмоқ керак бўларди; улар ҳамма адабиёт тарихларида бор, уларнинг мазмунини ҳар гал аввалгисидан кўчириб олишадди; уларнинг ҳаммасини чиндан ҳам ўқиб чиқмоқлик учун умр қисқалик қилади. Тўғриси айтганда, немис шоирининг гўзал ва яхши шеъри мен учун қуруқ ва бемаза таржимада ўқийдиган санскрит адабиётининг намунасидан кўра эъзозли ва ардоқлидир. Немис шоири шеърининг ҳар бир сатридан ва ҳатто ҳар бир товушидан олам-олам завқ-шавқ оламан. Бундан ташқари, ёзувчиларни билиш ва уларнинг асарларини баҳолаш кўпинча тақдирнинг турли-туман ўйинларига боғлиқ бўлади. Биз бугун шундай ёзувчиларни ҳурмат қиламизки, йигирма йил аввал уларни, умуман, адабиёт тарихидан топиб бўлмас эди. Ё парвардигор, мен жуда катта хато қилиб қўйибман-ку — шоир Георг Бюхнерни бутунлай унутибман. «Войцек», «Дантон», «Леонс ва Лена» каби асарларнинг муаллифи бўлмиш бу шоир 1837 йилда оламдан кўз юмган эди. Албатта, унинг асарлари бизнинг кутубхонамизда бўлмоғи керак. Биз замондошларга немис классик адабиётида муҳим ва долзарб бўлиб кўринадиган асарни бирон-бир адабиёт билимдонни чорак аср муқаддам «мангу сўлмас асар» деган бўлса, бу ҳаммиса ҳам тўғри бўлавермайди. Немис халқи И. В. Шеффелнинг «Зеккингенлик карнайчи» деган (1854 йил) лиро-эпик достонини ўқиб юрган кезларда ва олимлар ўз асарларида Теодор Кёрнерни бизга классик ёзувчи деб тақдим қилиб юрган пайтларда Бюхнер маъ-

лум эмас эди, Брентано тўлалигича унутилиб кетган эди, Жан Поль эса ўз истейдодини исроф қилиб бўлган даҳоларнинг қора рўйхатида тилга олиниб юрарди.

Ўз навбатида бизнинг ўғилларимиз ва невараларимиз ҳам бизнинг қарашларимиз ва баҳоларимизни ўтакетган даражада қолоқ деб ҳисоблашлари турган гап. Бу қисматдан бизни ҳатто илмий даражаларимиз ҳам сақлаб қололмайди. Аммо баҳоларнинг мудом ўзгариб туриши, даҳоларнинг унутилиб юборилиши, бир неча ўн йилликлар ўтгач янгидан кашф этилишлари ва кўкларга кўтариб мақталишлари — одамларнинг заифлиги сабабли ёхуд уларнинг беқарорлиги важдан рўй бермайди, балки бу ҳол муайян қонунларга бўйсунди. Бу қонунларни аниқ шаклларга солиб айтиб бериш мумкин бўлмаса-да, уларни ҳис қилиш мумкин ва худсмоллаб билса бўлади. Халққа таъсир кўрсатган ва муайян вақт ҳудудларидан ташқарида ҳам ўзининг қадр-қимматини намойиш эта олган ҳар қандай маънавий бойлик инсоният хазинасига кириб қолади ва янги оқимларга боғлиқ равишда, навбатдаги ҳар бир авлоднинг янги маънавий эҳтиёжларига кўра истаган вақтда хазинадан олиб чиқилиши, текшириб кўрилиши ва янгидан ҳаётга қайтарилмоғи мумкин. Бизнинг боболаримиз нафақат Гётени бутунлай бошқача тарзда мутолаа қилганлар, нафақат Брентанони унутиб юборганлар, нафақат бир замонлар жуда машҳур бўлган Тидге, Редвиц ва бошқа шоирларни қайта баҳолаганлар, балки улар, шунингдек, инсониятнинг энг буюк асарларидан бири бўлмиш Лао-Цзининг «Дао-дэцин» асаридан буткул беҳабар ҳам бўлишган, негаки, қадимги Хитойнинг ва унинг доноликларининг кашф этилиши боболаримиз замонасида эмас, фақат бизнинг давримиздагина рўй берди. Шак-шубҳа йўқки, бунинг эвазига биз авлод-ажлодларимизга яхши маълум бўлган маънавият дунёсининг кўпгина улуг ва гоятда ажиб соҳаларини назардан соқит қилиб қўйдик. Невара-чевараларимиз бу бойликларни қайтадан кашф этмоқлари лозим бўлади.

Албатта, биз фараз қилинаётган кутубхонамизни тартиблар эканмиз, анча-мунча қўпол тарзда ҳаракат қилдик, чунки баъзи чинакам хазиналарга эътибор бермадик, йирик-йирик маданий соҳаларни эътиборимиздан соқит қилдик. Масалан, мисрликларни биз қайси гўрга гумдон қилдик? Ахир, уларнинг салкам икки минг йиллик маданияти бор-а! Бу маданият энг юксак даражада тараққий этган ва ички яхлитликка эга бўлган маданият. Мисрликларнинг жуда ажойиб сулоалари бор эди, уларнинг диний тизимлари бениҳоя ривож топганди, уларда марҳумларга сиғиниб, уларни юксак қадрлаш маданияти мавжуд эди. Наҳотки, буларнинг бари бизнинг кутубхонамиздан ўрин олишга ҳақли бўлмаса? Йўқ, ҳар нима деганингизда ҳам бундай қилиб бўлмайди. Менинг назаримда Миср тарихи муайян тоифага мансуб китобларда —

альбомларда акс этганки, мен уларни мутлақо назардан соқит қилганман. Миср санъати бўйича бир неча асар бор. Булар орасида биринчи навбатда Штайндорфф ва Феххаймернинг жуда яхши безатилган альбомларини таъкидлаш лозим. Улар менинг қўлимга тушган ҳам эди. Агар мен Миср ҳақида бирон нарсани биламан деб ўйласам, шу китоблар туфайли билганман. Аммо бизни Миср адабиёти билан таништириши мумкин бўлган китобни мен билмайман. Кўп йиллар муқаддам мен жуда катта эътибор билан Миср дини ҳақидаги бир асарни ўқиб чиққан эдим. Унда Миср матнларидан парчалар, қонунлар, қабр тошларидаги ёзувлар, мадҳиялар ва ибодатлар матнларидан намуналар берилган эди. Аммо мен буларнинг барига ҳаддан ташқари катта қизиқиш билан қараганимга қарамай, хотирамда жуда кам нарса қолган. Негаки, у китоб классик асарлар сирасига кирмас эди. Шу важдан бизнинг кутубхонамизга Мисрдан ҳеч нарса киргани йўқ. Лекин, барибир, хотирам заиф ва кўп нарсалар эътиборимдан четда қолиб кетаверади. Менинг Миср ҳақидаги тасаввурим — фақат дин тарихига бағишланган ўша альбомлару бояги китоб асосида шаклланган эмас. Мен бунни энди англаб турибман. Улардан кўпроқ даражада мен Миср ҳақида Геродот асарларидан маълумот олганман. Геродот юнон адиблари орасида менинг энг сеvimли ёзувчиларимдан биридир. У Мисрға зўр қизиқиш билан қараган ва сирасини айтганда, у мисрликларни ўз ватандошларидан ортиқроқ ҳурмат қилган. Мен бўлсам буларнинг барини эсимдан чиқариб ўтирибман. Бу хатойимни тўғрилаш керак ва уни юнонлар орасида энг фахрли ўринга қўйиш керак.

Мен таклиф қилаётган хаёлий кутубхонанинг таркибини қайта-қайта хаёлдан ўтказар эканман, унинг анчагина тўлиқ эмаслигини, кемтиклари кўп эканини кўраман. Лекин мени ҳар нарсадан ортиқ хижолатга солаётган жиҳат — унинг шакл-шамойилини бекаму кўст кўриш истаги эмас. Мен кутубхонамизни яхлит бир бутун нарса сифатида тасаввур қилишга ҳарчанд уринмай, гарчи у субъектив тарзда тартибланган бўлса-да, у қандайдир билимларга ва тажрибага таяниб танлаб олинди деб ўйламай, менинг назаримда унинг асосий қусури китоблар танланишининг субъективлигида ва тасодифийлигида эмас, балки, аксинча, деган хулосага келаман. Бизнинг хаёлан барпо этаётган кутубхонамиз ҳар қанча қусурларига қарамай, ҳаддан зиёд даражада идеал кўринади. У назаримда ҳаддан ташқари тўғри танлангандек, ҳаддан зиёд даражада тақинчоқлар солиб қўйиладиган қутичага ўхшайди. Ҳар қанча яхши асарларни унутиб қолдирган бўлмайлик, ҳарҳолда, бу кутубхонага адабиётда ҳамма замонларда яратилган энг дурдона асарлар кирган: пишиқлиги ва объективлиги жиҳатидан қараганда бизнинг кутубхонамиздан мукамалроқ жамғармани тасаввур

қилиш қийин. Аммо мен хаёлимда барпо қилаётган кутубхона тўғрисида ўйлар эканман, мен унинг истеъмолчиси ва эгаси ким бўлиши мумкинлигини ҳар қанча уринмай, тузукроқ кўз олдимга келтиролмайман. Бу — илмга муккасидан кетган, кексайиб қолган, кўзлари ичига ботган, кечалари китоб устида кўп ўтиргани сабабли ранги заъфарон тус олган қария эмас. Бу — ўзининг ҳашаматли кулбасида дунёнинг ҳузур-ҳаловатидан баҳраманд бўлиб умргузаронлик қилаётган олифта йигит ҳам эмас, у қишлоқ ҳокими ҳам, роҳиб ҳам, бирор муҳтарам хоним ҳам эмас. Бизнинг кутубхонамиз жуда чиройли ва мукамал кўринса-да, у унчалик ўзининг бетакрор шаклу шамоийлига эга эмас: ҳатто ҳар қандай кекса китобпараст одам ҳам унинг каталогини ўзи учун асос қилиб олса бўлаверади. Мен шу кутубхонамизни реал ҳаётда кўрсам, «ҳа, бу кутубхона унча чакки эмас экан», деган фикр хаёлимга келади. Унда биронта ҳам вақт синовидан ўтмаган, текшириб кўрилмаган асар йўқ. Бироқ, наҳотки, унинг эгасида ўзи қизиқадиган бирор нарса бўлмаса? Наҳотки, унинг ҳаммасидан афзал кўрадиган бирор шоири ёхуд адиби бўлмаса? Наҳотки, унинг қалбида иккита-учта адабиёт тарихидан бўлак теран ўрин олган асарлар бўлмаса? Агар бордию унинг кутубхонасида, масалан, Диккенснинг ёки Бальзакнинг иккитадангина асари бўлса, шулар етарлими? Қолаверса, мен жаҳон адабиётидан бу китобларни донолик билан бенуқсон танлашга ҳаракат қилиб, ўзимни ўзим менга бегона бўлган нарсаларни ҳам, албатта, билишга ва тушунишга мажбурлаб, турли йўлларга кириб кўрдим. Аммо фақат маърифатли бўлиш мақсадида ва ҳамма нарсадан хабардор бўлиб қўйиш ниятида китоб ўқиш, хорижий адабиётларни ўрганишга менинг қурбим етмас экан. Китоб дунёсида менинг қалбимда ўқтин-ўқтин бирор муҳаббат алангаси лов этиб ёниб қолар, мен бирон-бир янги кашф этилган асар ёхуд муаллифдан завқланар эдим, янги эҳтирос оловида қоврилар эдим. Қалбимда бунақа эҳтиросларнинг анча-мунчаси бир-бирини алмаштириб турган, уларнинг баъзи бирлари баъзан қайтадан қалбимда жўш урарди, баъзилари эса фақат бир бора лов этиб ёниб, кейин мангуга сўнарди. Шунинг учун юқорида зикр этилган китобларнинг деярли ҳаммаси менинг кутубхонамда мавжуд бўлса-да, у мен таклиф қилаётган кутубхонага унча ўхшамайди. Унинг қай бир бўлимлари шахсий эҳтиёжлар таъсирида анча кенгайиб кетган, баъзи бир қисмларидаги китоблар эса зарурат юзасидан олинган ва улар унча кўп эмас, бошқа баъзи бир китоблар бўлса баъзи арзанда фарзандларимдек, ювиб-таралган, яхшилаб парвариш қилинган, авайлаб-асралган тусга эга роман бўлса, демак, бу китобларни унга биров мажбурлаб олдирган экан-да? Агар бордию у кутубхонасидаги китобларни шахсан ўзи мутлақо эркин танлаган бўлса ё у иккала ёзувчини ҳам яхши кўрарди

ва уларнинг китобларини кутубхонасига кўпроқ қўйган бўларди ёки улардан биттасини беқиёс даражада ортиқ кўрган бўларди. Масалан, у дағалроқ Бальзакка қараганда латофатли, ёқимтой, меҳр-мурувватга тўла, ҳаддан зиёд силлиқ Диккенснинг китобларини кутубхонасидан чиқариб ташлаган бўларди. Менга ёқадиган кутубхоналарнинг ҳаммаси ана шунақа алланечук шахсийроқ сифатларга эга.

Шундоқ бўлгандан кейин мен ҳаддан зиёд тўғри, ҳаддан зиёд ўртача рўйхатни қайта бошдан бетартиб ҳолатга келтирмоқчиман ва бу кутубхонамни жам қилишда ўзимнинг китобхонлик майлларимни изҳор ва иқдор қилиш йўлидан бошқа йўл топа олмадим. Одатда китобларга муносабатда шахсий сифатлар, шахсий дидлар, шахсий қизиқиш майллари устун турса шунақа бўлади. Менинг ҳаётимда жуда эрта ёшимдан китоблар менга жуда яқин бўлган.

Бунга ўхшаш афзал кўрилган ва айрича муҳаббат билан парвариш қилинган қисмлар менинг кутубхонамда ҳам бўлган, бу ўринда уларнинг ҳаммасини санаб чиқишнинг имкони йўқ, лекин энг муҳимларини санаб ўтмасам бўлмайди. Бундан ташқари, айрича олинган ҳар бир одамда жаҳон адабиёти қанақа акс этиши тўғрисида, бу адабиёт уни гоҳ бир томондан, гоҳ иккинчи томондан қандай қилиб ўзига тортиб туриши тўғрисида, унинг феъли атворини шакллантиришда қандай таъсир кўрсатиши ва баъзан инсон қандай қилиб унга фармонбардорлик қилиб, уни мажбурлаши, унинг устидан зўравонлик қилиши тўғрисида бир оз гапириб бермоқчиман.

Китобга муҳаббат ва китобхонлик иштиёқи менда жуда эрта туғилган. Болалигимда илк бор билганим ва китобларидан фойдаланишим мумкин бўлган бирдан-бир кутубхона бобомнинг кутубхонаси эди. Кутубхона жуда катта эди. Ундаги мавжуд минглаб китоблар билан менинг ишим йўқ эди. Тарихий ва жўгрофий йилномалар, инглиз ва француз тилларидаги диний асарлар, инглиз тилида ёшлар учун чиқарилган календарлар, зарҳаллашган ибратномалар, муқовалари ҳафсала билан картондан ишланган, даста-даста тахланиб, тизимчалар билан маҳкам қилиб бойлаб қўйилган илмий асарлар бунақа катта миқдорда бу кутубхонага қаердан келиб қолганига сира ақлим етмасди. Уларнинг бари чанг босиб ётар ва назаримда, уларга эътибор беришга ҳам арзимайдигандай кўринарди. Бироқ мен бу кутубхонани оз-оздан кашф қила бордим ва кўрдимки, унда бошқа қисмлар ҳам бор экан. Уларда мен бир қанча китоблар топдим ва айни шу китоблар мени бу қадар зерикарли бўлиб кўринган улкан кутубхонани бошдан-оёқ титкилаб чиқишга ундади ва унинг ичидан бир қатор бениҳоя мароқли китоблар топдим.

Айниқса, «Робинзон Крузо» билан бирга «Минг бир кеча» жуда ҳам қизиқарли китоблар эди. «Робинзон Крузо»да Гранвилнинг жуда чиройли расмлари бор эди. 30-йилларда немис тилида нашр қилинган иккита залварли «Минг бир кеча»да ҳам яхши расмлар кўп эди. Бу икки китоб туфайли билдимки, бу тубсиз уммонда дурдоналар ҳам бор экан. Мен баланд-баланд токчаларга зич қаторларда турган китоблар орасидан дурдона асарларни қидиришни давом эттирдим. Мен кўпинча соатлаб баланд нарвонлар устида ўтираддим ёки полда уюлиб ётган китоблар ёнига ётиб олиб, уларни титкилардим.

Ана шу сирли ва чанг босган китоб залларида мен сўз санъати бобидаги биринчи қимматли кашфиётимни қилдим: ўзим учун XVIII аср немис адабиётини инкишоф этдим. Бу ғаройиб кутубхонада XVIII аср немис адабиёти анча мукаммал ва тўқис ҳолда мавжуд эди. Унда нафақат «Вертер», Клопштокнинг достони «Мессиада» ва Ходовецкийнинг расмлари ишланган бир нечта мажмуалар бор эди, балки Гаманнинг тўққиз жиллдаги куллиёти, Юнг-Штиллингнинг куллиёти, Лессингнинг куллиёти, Вайсе, Рабенер, Рамлер, Геллертларнинг шеърлари, олти жилдли «Софиянинг Мемелдан Саксонияга саёҳати», бир қанча адабиёт газеталари ва Жан-Полнинг турли китоблари ҳам кутубхонадан жой олган эди. Бундан ташқари, яна шуниси эсимдаки, мен ўшанда биринчи марта Бальзакнинг номини ўқидим — кутубхонада унинг ҳаётлигида немис тилида нашр этилган, картон муқовали бир нечта китоби бор экан. Мен бу ёзувчининг китобини ўшанда қандай қилиб биринчи марта қўлга олганим ва ўқиб ҳеч нарсани тушуна олмаганимни эсимдан чиқарганим йўқ. Унинг китобларидан бирини ўқишга киришишим билан қахрамоннинг бошидаги моддий муаммолар жуда батафсил тасвирланганига рўпара келдим: унинг сармояси ҳар ойда қанча даромад келтириши, онасидан қолган мероснинг миқдори қанча экани, навбатдаги меросларга қандай умид боғлаётгани, қарзлари қанча экани ва ҳоказолар муфассал баён қилинган эди. Буларни ўқиб, роса ҳафсалам пир бўлганди. Мен эҳтирослар ва низолар тўғрисида, ваҳший мамлакатларга саёҳатлар ва ишқий саргузаштлар тўғрисида ўқимоқни хоҳлаган эдим, бунинг ўрнига эса менинг тумшугимга бир йигитнинг ҳамёнини тиқиштиришди, у пайтларда мен, албатта, ҳамён-памён деган нарсалардан жуда узоқ эдим. Мен мовий китобчани ижирғаниб жойига қўйиб қўйдим ва ўшандан кейин анча вақтгача Бальзакнинг биронта ҳам асарини ўқимадим, фақат орадан кўп йиллар ўтгандан кейингина Бальзакни ўзим учун кашф этдим, лекин бу галги кашфиётим жиддий ва бир умрга етадиган кашфиёт бўлди.

Аmmo мен учун энг асосий воқеа — бобомнинг кутубхонасида XVIII аср немис адабиётини кашф қилишим бўлди. Мен таниш-

ган нарсаларнинг кўпчилиги унутилиб кетган эди. Булар Бодмернинг «Ноем»и, Гесснернинг «Иддилиялар»и, Форстернинг «Саёҳатлар»и, Маттиас Клаудиуснинг ҳамма асарлари, сарой маслаҳатчиси Экартсхаузеннинг «Бенгал йўлбарс»и, И. Т. Гермеснинг монастир ҳаётига бағишланган «Зигварт» деган асари, Хиппелнинг «Рицар ҳаётининг қинғир-қийшиқ йўллари» асари ва яна бошқа беҳисоб асарлар эди. Бу эски китоблар орасида бемазалари ҳам кўп эди. Кейинчалик мен ҳақли равишда уларни унутиб юбордим, баъзи бир асарларни эса кейинчалик вақт-соати билан рад этдим.

Аммо бу асарлар ичида бениҳоя ажойиблари ҳам бор эди. Булар Клопштокнинг беназир қасидалари, Гесснер ва Виланд асарларининг латофатли сержило саҳифалари, Гаман даҳосининг ҳаёлини ларзага солувчи чақинлари ва бошқа асарлар эди. Бироқ мен номуносиб асарларни ўқиб чиққанимдан ҳам ўкинмайман, негаки, муайян тарихий давр билан атрофлича ва батафсил танишиш ҳам фойдали нарса. Хулласи калом, мен бутун бир асрлик немис адабиёти билан шу қадар батафсил танишиб чиқдимки, ҳатто мутахассислар ҳам у билан менчалик кенг танишмаган бўлсалар керак. Бир қисми аллақачон эскириб кетган бу китоблардан мен учун бениҳоя қадрдон бўлган жонажон она тилимнинг — немис тилининг муаттар бўйи уфуриб турарди. Бу тил айна XVIII асрда ўзининг гуллаб-яшнаш даврига қадам қўйиш арафасида турган эди. Мен немис тилини айна шу кутубхонада ана шу мажмуалардан, ана шу чанг босиб ётган романлару қаҳрамонлик дostonларидан ўрганганман. Шундан кейин кетма-кет Гёте асарлари билан ва янги даврдаги немис адабиётининг энг олий навли гуллари билан танишганимда менинг немис тилини ҳис қилишим, унинг нозик жилоларини сезишим шу даражага етган эдики, Гётени ва немис классик адабиётини вужудга келтирган алоҳида маънавият дунёси менга жуда яқин ва гоят табиий бўлиб туюлди. Ҳозир ҳам ўша адабиётга муҳаббатим сўнгани йўқ ва ҳозиргача ҳам китоб тоқчаларимда ўша унутилиб кетган асарлардан анча-мунчаси савлат тўкиб турибди.

Орадан бир неча йил ўтди. Бу йиллар мобайнида мен кўп нарса ўқидим ва кўп нарсани билиб олдим. Энди мени руҳият тарихининг бошқа соҳалари ўзига жалб қила бошлади. Бу — Қадимги Ҳиндистон эди. Қадимги Ҳиндистонга олиб борадиган йўл тўғри ва текис йўл бўлгани йўқ. Турли одамларнинг воситачилиги ёрдамида мен бир қатор машҳур асарлар билан танишдим. Ўша кезларда бундай асарларни теософияга мансуб деб ҳисоблашарди ва улар гўёки диний фикрларни ўзида мужассам этган деб ҳисобланарди. Бу асарларнинг баъзи бирлари ёстиқдай катта-катта эди, баъзилари эса шағалоқдай рисолачалардан ўзга нарса эмас эдилар, лекин шакл-шамойиллари қандай эканидан қатъи назар, улар-



нинг бари кишини диққинафас қилиб юборадиган, ошкора насиҳатгўйлик билан суғорилган асарлар эди. Руҳоният масалаларига бағишланган бу асарлар алланечук таркидунёчилик руҳи билан суғорилган эди. Тўғри, бу асарлар кишини ўзидан итармас эди, лекин уларнинг насиҳатгўйлиги жинимга ўтиришмасди. Бироқ шунга қарамай, бирмунча вақт давомида улар менинг диққат марказимда бўлди ва орадан кўп ўтмай, мен уларнинг жозибадорлик сирини билиб олдим. Бу китобларнинг муаллифлари гўё кўзга кўринмайдиган дин пешволари эди, лекин улар тарғиб қилган қарашларнинг манбаи битта эди. Бу — ҳинд манбаи эди. Мен излашнишларимни давом этгирдим ва кўп ўтмай бир нарсани кашф қилдим. Бу манба — «Бхагавадгита» асари эди. Мен юрагимни ҳовучлаб уни ўқишга киришдим. Таржима жуда ёмон эди. Ўшандан бери бу асарнинг уч-тўртта таржимасини ўқиб чиқдим, лекин ҳозирга қадар тузукроқ таржимани учратганим йўқ, лекин шундай бўлса-да, мен биринчи марта тадқиқотларимда излаган ёмбининг зарраларини ҳис қилган эдим — мен жамики мавжудотларнинг яхлитлиги ҳақидаги Осиё ғоясини кашф этдим. Бу қараш ҳиндча қиёфага эга эди. Мен улардаги арзимас таълимотлардан юз ўгирдим. Масалан, жонларнинг бошқа шаклларда ёхуд махлуқларда яшашни давом эттиришлари ҳақидаги назариялари менга фақат биринчи қарашдагина муҳим кўринди. Кейинчалик мен уларнинг жўнлиги ва торлиги учун аччиқланишни йиғиштириб кўйиб, биринчи манбалардаги ақлим етадиган маъноларни ўзлаштиришга ҳаракат қилдим. Мен Ольденберг ва Дойсеннинг асарлари билан, шунингдек, улар санскритдан қилган таржималар билан, Леопольд Шрёдернинг «Ҳиндистоннинг маданияти ва адабиёти» деган китоби ва ҳинд адабиётидан қилинган бир қанча эски таржималар билан танишиб чиқдим. Ўша йилларда мен Шопенгауэр ғояларига қизиқиб қолган эдим. Улар билан бирга қадимги ҳинд фалсафаси ва донишмандлиги бир неча йил мобайнида муттасил мени тарқ этмади ва менинг ҳаётимга ҳам, тафаккуримга ҳам жуда кучли таъсир кўрсатди. Лекин шундай бўлса-да, менинг қалбимдаги қониқмаслик туйғуси йўқ бўлиб кетгани йўқ. Нима сабабдандир, улардан кўнглим тўлмаётганини ҳис қилардим. Биринчидан, менинг қўлимга тушган ҳиндча асарларнинг ҳамма таржималари анча-мунча ғариб эди. Фақат Дойсеннинг «Олтмишта упанишад» деган китоби билан Нойман немис тилига ағдарган «Будданинг ваъзалари»гина ҳинд дунёсини танишимда менга тиниқ тасаввур берди ва кўпдан-кўп лаззат бағишлади. Аммо гап фақат таржимадагина эмас. Ҳинд дунёсидан мен ниманидир излаган эдим, аммо мен излаган нарса унда йўқ эди. Мен ҳинд дунёсида алланечук ўзига хос донишмандлик борлигини, бўлиши мумкинлигини ва ҳагто бўлмоғи муқаррар эканини сезиб турар-

дим-у, лекин ҳеч қаерда уни сўзда тажассум топган ҳолда тополмас эдим.

Агар китобларни ўқиш жараёнида туғиладиган истакларнинг рўёбга чиқиши тўғрисида гапириш мумкин бўлса, орадан кўп йиллар ўтгандан кейингина янги китоблар билан танишганимдан сўнг орзуларим ушалди. Ундан аввал эса отамнинг маслаҳати билан Гриль таржимасида Лао-Цзи билан танишдим. Ўшандан кейин бирин-кетин қўлимга хитой китоблари туша бошлади. Улар Рихард Вильгельм таржимасида нашр қилинган хитой классикларининг бир туркум асарлари эди. Мен бу асарларни немисларнинг ҳозирги маънавий ҳаётидаги энг муҳим ҳодисалардан бири деб ҳисоблайман. Биз инсоният маданиятининг энг олижаноб, энг тараққий этган самараларидан бирини қўлга киритдик. Ҳозирга қадар бу буюк бойликдан немислар бебаҳра қолиб келмоқда эди, бундай нодонликни кўрганда мийигимизда кулиб қўйишдан ўзга иложимиз йўқ эди. Шуни ҳам таъкидламоқ керакки, биз бу асарга одатдаги йўл билан, яъни лотинча ва инглизча таржималар орқали эришганимиз йўқ, уни учинчи ёхуд тўртинчи қўлдан олганимиз йўқ, балки бевосита хитой тилидан қилинган таржима туфайли эришдик. Бу таржимани умрининг ярмини Хитойда ўтказган, Хитойнинг маънавий ҳаётида ўзини ўз уйидагидек ҳис қиладиган немис амалга оширган. У хитой тилинигина эмас, немис тилини ҳам яхши билади ва ўз тимсолида хитой маънавиятининг ҳозирги Оврўпа учун аҳамиятини чуқур идрок этган. Бу туркум китоблар Йенда Дидерихс нашрида «Конфуций гурунглари» билан очилади. Мен бу китобни буюк бир ҳайрат билан, худди эртак ўқиётгандай завқ-шавқ билан ўқиганимни ҳеч қачон эсимдан чиқармайман. У менда гоятда янги ва айни чоғда бениҳоя аниқ, таниш, ардоқли ва ширин акс садолар берган эди. Ўшандан бери бу туркум катта салмоқ касб этди: Конфуцийдан кейин Лао-Цзи, Чжуан-Цзи, Мэн-Цзи, Люй Бувэй чиқди, хитой халқ эртаклари нашр этилди. Бир вақтнинг ўзида бир неча таржимон хитой шеърляти ва халқ китобларининг таржимаси устида муваффақият билан иш олиб боришди: бу соҳада Мартин Бубер, Х. Рудельсбергер, Пауль Кюнель, Лео Грайнер ва бошқалар кўпгина гўзал асарлар яратишиб, Рихард Вильгельм бошлаб берган ишни тўлдиришди.

Мана, бир неча ўн йилдирки, мен бу хитой китобларидан битмас-туганмас лаззат олиб келмоқдман, бу лаззат тобора кенгайиб, чуқурлашиб боряпти, бу китоблардан бири доимо каравотимнинг ёнида турадиган бўлиб қолган. Ҳиндиларда етишмайдиган нарсаларнинг ҳаммаси бу китобларда кўплаб миқдорда мавжуд: булар ҳаётга яқинлик, энг юксак маънавият талабларига мос келишга интилиш билан ҳиссиётнинг мафтунокорлиги ўртасидаги уйғунлик, юксак илҳомкорлик билан кундалик оддий, жўн ҳаёт

ўртасидаги қатламларнинг кенглигидир. Агар Ҳиндистон руҳият ва ҳиссиёт чўққиларини роҳибона тарзда бу дунё ташвишларидан этак силташ йўли билан забт этган бўлса, қадимги Хитой маънавиятга сиғиниш йўли билан бундан ҳам ортиқроқ мўъжизаларга эришган. Бу маънавиятда табиат ва руҳият, дин ва кундалик ҳаёт бир-бирига душманлик руҳи билан суғорилган зиддиятлар эмас, балки дўстона муносабатда турувчи соҳалардир. Шунинг учун ҳам уларнинг ҳар қайсисига муносиб эҳтиром кўрсатилади. Агар ҳиндиларнинг дунё ташвишларидан этак силташи ўз талабларининг кескинлигига кўра ёшларга хос бўлган муросасизликка эга бўлса, Хитойнинг донишмандлиги кўпни кўрган тажрибали, ақли комил, ҳазил-мутойибага ҳам бегона бўлмаган одамнинг донолигидир. Умр йўлларида орттирилган тажриба бу одамнинг ҳаётдан ҳафсаласини пир қилмаган, ақлининг ўткирлиги эса уни бадхулқ одамга айлантириб қўймаган.

Сўнги йигирма йил мобайнида немис забонлиларнинг энг яхши вакиллари бу табаррук шарбатдан тўйиб ичишди ва Рихард Вильгельмнинг хитойшунослик фаолияти баъзи бир бақироқ, бир ёниб сўнадиган оқимлар ёнида борган сари салмоқлироқ ва таъсирчанроқ бўла борди.

Ҳозирги дунё китобларга менсимай қараш дардига йўлиққан. Бугун шундай ёшлар кўпайиб қолдики, улар жонли ҳаётни эмас, китобни яхши кўришни кулгили ва номуносиб бир иш деб билишади. Улар бизнинг ҳаётимизни ҳаддан зиёд қисқа ва ҳаддан зиёд қимматли деб ҳисоблашади, шунинг учун уни китоб ўқишга сарфламаслик керак, деб билишади. Бундай ёшлар ҳафтасига олти маргалаб кўплаб соатларини ресторанда ўтириб, музика эшитишга ва рақс тушишга сарфлашни афзал кўрадилар. Дорилфунунлардаги, фабрикалардаги, биржалардаги ва кўнгилхушлик қиладиган жойлардаги «реал» ҳаёт ҳар қанча тўлқинли бўлмасин, биз ҳар куни икки соат вақтимизни ўтган замонларнинг фалсафасини ва адабий асарларини мутолаа қилиш билан ўтказмасак, ҳақиқий ҳаётга яқинроқ бўла олмаймиз. Албатта, кўп китоб ўқиш зарарли ҳам бўлиши мумкин. Китобни ҳаёт билан рақобатда биринчи ўринга қўйиш унча жоиз ҳам бўлмаслиги мумкин. Лекин шунга қарамай, мен ҳеч кимни китобдан эҳтиёт қилмоқчи эмасман.

Яна кўп гапларни айтиб, кўпгина мулоҳазалар билдириш мумкин эди. Юқорида зикр қилинган эҳтиросларим ва қизиқишларимга кейинчалик яна биттаси қўшилди: менда ўрта асрлардаги христианларнинг асл ҳаётини билишга иштиёқ пайдо бўлди. Мени христиан динининг сиёсий тарихи тафсилотлари қизиқтиргани йўқ. Бу тафсилотларга мен лоқайд эдим. Мени иккита йирик куч ўртасидаги — черков билан императорлик ҳокимияти ўртасидаги зиддиятлар кўпроқ қизиқтирарди. Мени, айниқса, монастирлар

ўзига тортарди, бироқ мен уларнинг аскетизми туфайли монастырларга қизиққанам йўқ. Мен уларнинг санъати ва адабиётида жуда ажойиб хазиналарни топдим. Шунинг учун монастырлар мени ўзига мафтун қилдики, мен ана шу маданият ва олимлик марказида, бутун вужуди билан художўй одамларга паноҳ бўлган бу масканларда мазҳаблар ҳаёти ғоятда ибратли, ҳавас қилса арзигулик тарзда кечадиган бўлиб кўринди. Ўрта аср монастырларига қилган сайрларим оқибатида менга жуда маъқул тушган бир қанча китоб топдим. Лекин ростини айтганда, улар бизнинг хаёлий кутубхонамизга тўғри келмас эди. Бироқ уларнинг орасида бир нечта шунақалари ҳам борки, мен уларни рўйхатимизга қўшиб қўйсақ арзийди, деб ўйлайман. Масалан, Таулернинг ваъзалари, Зузонинг «Ҳаёт»и, Эқхартнинг ваъзалари шулар жумласидандир.

Бугун менга жаҳон адабиётининг идеали бўлиб туюлган нарсалар менинг ўғилларимнинг назарида бир томонлама, кемтик, кулгили бўлиб кўриниши мумкин. Худди шунга ўхшаб, эҳтимол, бир замонлар менинг отамга ёхуд бобомга ҳам улар шундай туюлгандир. Аммо шундай бўлиши муқаррар эканига тан бермоғимиз лозим ва ўзимизни бобокалонларимиздан донороқ деб ҳисобламаслигимиз зарур.

Холисликка ва адолатга интилиш ҳар қанча гўзал бўлмасин, биз бу идеалларга эришиш мумкин эмаслигини эсда тутмоғимиз жоиз. Ахир, муҳташам жаҳон кутубхонасидан кўзланган мақсад илмийлик чўққиларини забт этиш эмас ёки оламдаги ҳамма нарса тўғрисида мулоҳаза юритиш ҳуқуқини ўзлаштириб олиш ҳам эмас, бизга очилиши мумкин бўлган дарвозалар орқали руҳиятнинг муқаддас хазиналарига кирмоқдир. Майли, ҳар бир одам ўзи нимани англашга ва севиб қолишга қодир бўлса, шундан бошласин. Энг юксак маънодаги қироатхонликка газета ўқиб ёки тасодифий олди-қочди асарларни ўқиб эришиб бўлмайди, бунга фақат дурдона асарларни мутолаа қилиш орқалигина эришмоқ мумкин. Тўғри, баъзан дурдона асарлар қўлма-қўл юрадиган олди-қочди асарлардек кишини аллаловчи бўлмаслиги мумкин. Улар ўзларига жиддий муносабатда бўлишни талаб қилишади, улар ўзларининг фатҳ этилишларини истайди. Расиннинг бирор драмасидаги бир маромдаги, пўлат каби қуйиб қўйилган шаклларни ёхуд Стернининг ё Жан Полнинг турфа хил ранглар билан товланиб турадиган нозик юморини ўзлаштиришдан кўра бирон америкача рақсни ўрганиб олиш анча-мунча осон-да!

Дурдоналар бизга муносиб эканларини намойиш этишларидан олдин биз ўзимизнинг уларга муносиб эканимизни намоён этмоғимиз зарур.

## «НОН» СЎЗИ ҲАҚИДА

Биз — ёзувчилар тилга қараммиз. Тил — бизнинг қуролимиз. Аммо бирон замон йўқки, ичимиздан биронтамиз бу қуролни мукамал даражада билайлик; ҳарҳолда ўзим ҳақимда айтишим мумкинки, бундан етмиш йил муқаддам мактабга қалам қўйган пайтимдан бошлаб шу пайтгача мен немис тилини билиш ва сиру синоатларини эгаллашдан кўра, бирон иш билан шу қадар мунтазам ва сидқидилдан шуғулланган эмасман, лекин шунга қарамай, ҳозир ҳам бу ишда ўзимга эндигина тетапоя қилиб келаётган бир ҳаваскорга ўхшаб кўринаман. Бу ландавур ҳаваскор ҳар гал сеҳр-лаб қўйилгандай, ҳар гал ҳам кўрқувдан зир титраб, ҳам вужудини қамраб олажак бахт нашидасидан тамшаниб, алифбонинг бири-бири билан чатишиб кетган айқаш-уйқаш йўлақларида тентираб юради. Бу йўлақларда бир ҳовуч кичик-кичик ҳарфлардан сўз ясаш, ибораларни тузиш мумкин, улардан бутун коинотнинг китоблари ва манзаралари тасвирини барпо этиш мумкин.

Шундай қилиб, сўзлар тилнинг умуртқаси ва бирламчи унсурларидир. Уларга рўпара келганимизда орадан кўп ўтмай биз шунга шоҳид бўламизки, сўз қанча қадимий, қанча кўҳна бўлса, унинг ҳаётий қудрати ва сеҳру жодуси шунча кучли бўлар экан. Одам Ато жаннатда юрган кезларда ҳам дарахтлар ва гулларнинг номи-ни айтиб, улар билан мулоқотда бўлган. Ана шу Одам Ато тилга олган номларда шу қадар теран бир қудрат борки, уларнинг қаршида кейинчалик бу дарахтлару гулларга машҳур швед олими Карл Линней қўйиб берган номлар ип эшолмайди.

Бизнинг ҳамма тилларимиз ҳам анча табаррук ёшларга етган, лекин уларнинг луғат захираси узлуксиз ўзгаришларни бошидан кечирмоқда. Сўзлар хасталанади, вафот этади ва тилдан буткул ғойиб бўлади ва истаган тилда истаган вақтда кўҳна сўзлар қаторига янгилари келиб қўшилиб олиши мумкин. Лекин бундаги янгиланиш жараёни ҳам умуман олганда ҳар қандай ривожланиш жараёни қандай кечса, худди шундай кечади. Тилингиз ҳар қандай янги ҳодисалар ва буюмларни, янги ҳаётий шароитларни, янги ижтимоий вазифаларни, инсоннинг янги эҳтиёжларини атамоқ учун мувофиқ сўзлар кашф этиш қобилиятига эга, тилимизнинг бу қобилиятига қараб, биз ҳаммисиз қойил қоламиз ва таажжуб билан тасаннолар айтамиз, бироқ бу ҳодисани яқинроқдан синчиклаброқ ўрганадиган бўлсак, кўрамизки, янги бўлиб кўринган юзта сўзнинг тўқсон тўққизтаси эски луғат захираси асосида сўзларни бир-бирига чатиштириб, ямаб ҳосил қилинган экан. Сирасини олганда, улар ҳеч қанақа янги сўзлар ҳам эмас, умуман, чин ва рост сўзлар эмас, балки ночорликдан қўлтиқтаёқнинг кўмагига суянгандек, ночорликдан ҳосил қилинган чала исмлар экан. Сўнги

икки аср мобайнида бизнинг тилимиздаги ўсишнинг таркибий қисмини ташкил қилган янги сўзлар миқдор жиҳатидан шу қадар кўпки, уни кўриб, биз таажжубдан ёқа ушлаймиз, бироқ улар вазминлиги ва ифодавийлигига кўра, тилнинг моҳиятини ташкил қилишига, уларда тажассум топган олтин мазмуннинг гўзаллиги ҳамда чинлигига кўра, бениҳоя кам ва қашшоқ. Бу — сохта бойликдир, ўзига хос тарздаги инфекциян алдовдир.

Истаган газетанинг истаган саҳифасини очиб, биз ўнларча шундай сўзларга дуч келамизки, уларнинг ҳеч қайсиси яқин-яқинларда тилимизда муғлақо йўқ эди. Эртага ва индинга бу сўзлар бўладими-йўқми — бу ҳам номаълум. Бирон-бир аввалдан белгилаб қўйилган ёмон ниятсиз газета саҳифасида тўпланиб қолган бу сўзлар тахминан куйидаги сўзларга ўхшайди: *қўшма корхона, дивидентлар тўлови, рентабелликнинг ўзгариши, атом бомбаси, экзистенциализм*. Булар — мураккаб, чўзиқ ва мутакаббир сўзлар, сўз бирикмалари ва иборалар бўлиб, уларнинг ҳаммаси битта бир хил қусурга эга: уларга қабариклик етишмайди. Тўғри, уларнинг замирида ахборот бор, бироқ уларда чинакам сўзларга хос бўлган ифодавийликнинг мафтункор кучи йўқ. Улар бизга куйидан — заминдан, халқ ичидан келган эмас, балки юқоридан тушган, таҳририят хоналаридан учирма қилинган, фабрикалар идораларидан, амалдорларнинг кабинетларидан ўрмалаб чиққан сўзлар.

Асрлар мобайнида яшаб келган, ёмбидек залворли, пишиқ ва тўлақонли сўзлар — *ота, ота-боболар, ер, дарахт, тоғ, водий* каби сўзлардир. Улар астойдил айтиладиган, дилларнинг туб-тубидан чиқадиган чин сўзлардир. Буларнинг ҳар бири чўпонга ҳам, ҳукумат аъзосига ҳам баб-баравар тушунарли. Уларнинг ҳар бири нафақат бизнинг ақл-идрокимизни ҳаракатга келтиради, балки туйғуларимизни ҳам кўзғатади, қалбларда хотиралар тўлқинини ҳосил қилади, тасаввурларимиз ва сезгиларимизни жунбушга келтиради. Уларнинг ҳар бирининг замирида ҳеч нарса билан алмаштириб бўлмайдиган шундай мангу нарсалар ётадики, бу нарсаларсиз яшаб бўлмайди.

Ана шундай қалб тубидан чиқадиган залворли, мазмуни бўлиқ сўзлар қаторига «НОН» сўзи ҳам киради. Бу сўзни талаффуз этасиз-у, унинг товушларида мужассам топган маънони тафаккурингиз бағрига оласиз. Қарабсизки, сизнинг ҳам жисмингиздаги, ҳам руҳингиздаги жамики ҳаётий кучлар унинг нидосини эшитиб жонлана бошлайди, қорин, оғиз, бурун, тил, тиш, қўл ҳаммаси ҳаракатга келади, қалбингизда эса юзлаб хотиралар уйғонади, кўз ўнгингизда ота-онангиз уйидаги тўкин дастурхон намоён бўлади, унинг теварагида сизга болалигингиздан азиз ва қадрдон бўлган чехралар, отангиз билан онангиз катта-кичиклиги сизнинг ёшингизу чимхўрлигингизга тўғри келадиган қилиб нон ушатади, косаларда эса тонгда соғилган хушбўй, илиқ, хуштаъм сут сал-пал кўпириб туради. Ёки асабларингизни ёқимли қитиқлаб бошқа бир хотира

гавдаланади. Фира-шира тонг отиб келяпти, ҳали дераза ортидаги олам қуёшнинг илк шуълаларига чулғаниб улгурганича йўқ. Шу яқин ўртадаги новвойхонадан эса ажойиб бир нон иси таралади. У илиққина, ёқимли, сизнинг сезгиларингизни қитиқлайди, кўнгилга сурур бахш этади, иштаҳангиз очилиб кетади ва сал-пал бўлсада, шу иснинг ўзи нафсингизни қондиради ҳам. Худди ҳозиргидек кўз ўнгингизда кекса энаганинг қадди-қомати гавдаланади — у дастурхон тузаяпти, дастурхонга дум-думалоқ патнисни қўйяпти. Унинг устида эса сингиб пишган, қабариб чиққан, тўқ жигаранг бетлари ялт-ялт жилоланиб турадиган иссиқ нон. Унинг ёнида бўлса кенг тигли, дастаси ёғочдан ишланган каттакон пичоқ.

Кейин эса бутун инсоният тарихини ағдар-тўнтар қилиб биз, албатта, минглаб воқеалар ҳамда турфа хил манзараларни эслаймиз. Бу манзараларнинг ҳаммасида нон жуда муҳим роль ўйнайди. Улуғ шоирлар айтиб кетган сўзлар ёдимизга тушади, муқаддас китоблардаги ҳикматларни эслаймиз. Буларнинг ҳаммасида ўз ичига тўқлик тушунчасини жо этган, кундалик турмушда доимо рўпара келадиганимиз оддий жўн маъно бор. Айни чоқда бу маънодан ташқари яна кўтаринкироқ, бизни илоҳиёт билан боғлайдиган маъно ҳам бор. Шу заҳоти кўз ўнгимизда буюк санъаткорларнинг юзлаб асарларидан тажассум топган ёрқин тасвирлар намоён бўлади — уларда инсонларнинг нон учун миннатдорлиги, нонга ихлоси, ризқ-рўз учун шукроналари ўз бадиий ифодасини топган.

Нон сўзи ҳақидаги мухтасар лавҳа ўрнига бутун бошли бир китоб ёзса бўлади.

Тилни яратувчи ва асрагувчи халқ нонни эъзозлаш учун уни турларга ажратиб, турли-туман эркалатувчи ширин номлар топган. *Оби, гижда, чўрак, лочира, патир* каби яна ўнлаб номларда одамларнинг нонга эҳтироми мужассам топган. Буларнинг ҳар қайсиси инсон қалбида қайта-қайта ўзига ҳамоҳанг хотиралар қуюнини кўзгатади. Булар орасида «нондай ширин», «нондай эзгу», «нондай азиз» деганга ўхшаш иборалар борки, уларда инсонларнинг энг ардоқли сифатлари нонга нисбат бериб айтилган ва шу йўл билан яна ноннинг қадр-қиммати эъзозланган.

1959 йил

## ОЛТИ АДИБНИНГ ҚИЁФАСИГА ЧИЗГИЛАР

Мен, биринчи навбатда, 1812 йилда Лондонда туғилиб, 1870 йилда Гедсхиллда вафот этган **Чарльз Диккенснинг** қиёфасини чизиб бермоқчиман. Ўша йиллар қай бир даражада бўлса-да, илк Виктория даврининг улуғвор йиллари бўлган эди. Инглиз романнавислари, гарчи ижтимоий адолатсизлик ҳолатлари намоён бўлаётганини кўриб жуда қаттиқ норози бўлишаётган бўлсалар-да, тартиб-қоидаларни, ахлоқни, урф-одатларни, ўз даврининг белгилаб қўйилган тартибларини ҳарҳолда ҳурмат қилишарди, улар бутун қалблари билан яшамоқнинг соз эканига ишонганлар, умум томонидан қабул қилинган қадриятларнинг мутлақо барқарор эканига имон келтирганлар ва воқеликни фожийий бир комедия тарзида киноя билан қабул қилмаганлар. Улар Тақдирнинг чеҳрасидаги истеҳзоли табассумни пайқамаганлар. Уларнинг асарларида деярли улуғвор даража касб этган самимият сезилиб турарди. Ўз асрининг чинакам фарзанди бўлмиш Диккенс ҳам айни ана шундай эди.

Диккенсдан икки юз эллик йил аввал яшаган Шекспир, Диккенс билан таққос қилганда, ўз-ўзини таҳлил қилишга ва мулоҳаза юритишга кўпроқ мойил бўлган.

Диккенс фавкулудда даражада сунъийликдан қочадиган адиб ва шунинг учун ҳам ҳаммиша ўз истеъдодининг жиловини бутунлай бўшатиб қўяди. У турли-туман қувноқ майда-чуйдаларни тасвирлашга бениҳоя моҳир ва бениҳоя қудратли бир услуб эгасидир. У ровийлик санъатида тўла қобилиятга эга эди ва инсон табиатини ҳамда инсон характерини ҳаддан ташқари яхши ҳис қилар эди. Бу улуғ санъаткорда худди Рождество таътилидаги мактаб болаларидагига ўхшаган алланечук шўҳлик бор эди.

Диккенс ҳар қандай сохтакорликнинг ашаддий душмани эди, у эҳтирос билан шафқатсизликдан ва нодонлиги сабаб ўзига-ўзи бино қўйган ақли қосирлардан ҳазар қиларди; у ўзининг бутун адабий фаолияти давомида ҳаёт йўлларида рўпара келган ижтимоий иллатларни узлуқсиз фош қилиб келган. Диккенс бюрократизмни, мунофиқликни, амални суиистеъмол қилишни фош қилган. У ҳар қанча ҳажвиётга мойил бўлмасин, асарда ҳар нарсадан аввал диққатни сюжетга ва характерларга жалб қилади. Унинг ўзига хос, ич-ичидан тўлқин уриб келадиган бой истеъдодида жўшқин



эҳтиросли инсонийлик муҳри бор ва унинг нигоҳи ғоятда кенг. «Одамлардан миннатдорлик кутиш ҳақидаги фикрни зинҳор-ба-зинҳор ҳаёлга ҳам келтирмай, уларни деб ва улар учун яхши ишлар қилмоқ керак», — деган эди у бир куни.

Афтидан, кўпгина романнависларга ўхшаб, Диккенс ўзини шоир деб ҳисоблаган бўлса керак. Аммо бизнинг ихтиёримизда унинг бу гуноҳини тасдиқловчи далилимиз кам. Диккенс асарларида мажусий ибтидо йўқ, унда нафақат юнон ва лотин маданиятининг, балки бошқа бирон-бир хорижий маданиятнинг таъсири сезилмайди. У ҳақиқий инглиз. Диккенснинг романлари орқали ҳатто ҳозир ҳам Англияни бошқа ҳар қандай асардан кўра яхшироқ тушуниб олса бўлади. Бу романлардаги баъзи бир персонажлар ғаройиб қилиқлар қиладиган сиймолардан ўзга кимсалар эмас, аммо айна ана шу хусусияти туфайли биз ёзувчи истеъдодини янада аниқроқ кўрамиз, негаки, биз уларни жонли одамлар тарзида қабул қиламиз. У жуда ширадор ёзар эди, унинг ёзганлари буюк ҳаётгий қудратга эга эди. Диккенсда олижаноблик — олижаноблик, иллат — иллатдир, ҳолбуки, ўз-ўзидан аёнки, бизларнинг ижтимоий арбобларимизни истисно қилганда, кўпчилик одамларда олижаноблик билан иллат бир-бирига киришиб кетган бўлади. Диккенс инсоннинг маънавий қиёфасини кенг қўл ҳаракати билан чизади ва у яратган манзараларда, жиндай бўлса-да, санъатга даъвогарлик бўлганида улар бизга қизил ранг буқага таъсир қилгандай таъсир қиларди. Аммо у пайтларда ёзувчилар ўз асарларининг санъат даражасида бўлиши устида кўп ҳам қайғуриб ўтирмасдилар. Назаримда, ўша пайтдаги адабий мажлисларда кўпроқ аскиялар қилишган, чиғаноқлар тановул қилиб, устидан шароб ичиб, сиёсат тўғрисида гап сотиб вақт ўтказишган бўлсалар керак. Диккенснинг улуг замондоши Теккерейнинг қулоғига санъат тўғрисида у-бу гаплар чалинган ва у санъатни жиндай диққатга муносиб нарса, деб ҳисоблаган, лекин Диккенс масаласига келсак, у санъатни аллақандай «хорижий» нарса бўлса керак, деб ҳисоблаган ва уни ўз асарларига йўлатмаган.

Диккенс ўзига хос соғлом истеъдод эгаси эди, аммо ундан бор-йўғи икки юз миля нарида Проспер Меримедек баркамол санъаткор «Кармен» билан «Илль Венера»сини, Тургенев «Тутун» ва «Баҳор тошқинлари»ни, океан ортида эса Натаниель Готорн «Қизил ҳариф»ини ва Эдгар По ўзининг «Кўрқинчли ҳикоялар»ини яратиб турган бир вақтда, унинг тўғрисида ёзувчи сифатида гапириш алланечук ғалати туюлади. Ҳеч ким Диккенсдан роман ёзиш санъатини ўрганишни ҳаёлига ҳам келтирмайди, аммо ғайришуурий тарзда ундан услуб асосларини ўзлаштиришлари мумкин, негаки, у тугма ёзувчи бўлган эди, гарчи у файласуф бўлган бўлмаса-да, ундан фалсафа асосларини ҳам ўзлаштириб олса бўлади.

Мен учун Диккенс, шак-шубҳасиз, Англиянинг энг улуғ романнависидир ва роман тарихидаги чинакам истеъдод тантанасининг энг улуғ намунасидир. У табиий хаёлотининг кучи ва ёрқин бадиий тасвири билан одамлар хотирасида инсон табиати тўғрисида шу қадар хилма-хил ва рангдор тасаввурларни муҳрлаб қолдирганки, бунақа тасвири Фарб романнависларидан бошқа ҳеч кимда учрага олмайсан.

Умумий маданий савия роман ёзишни ўргата олмайди. Тор маънода олинган маърифат сўзи хаёлот қувватини ривожлантиришдан кўра, бўғади. Асар ёзишни бошлашимдан аввал менга мактабда ва дорилфунунда ўргатган нарсаларининг деярлик ҳаммасини унутиб улгурган эдим. Аниқ фанларнинг вакиллари камдан-кам ҳолларда бақувват рассом бўладилар: улар ҳаддан ташқари кўп нарса билишади ва айни чоқда жуда кам нарса билишади. Хаёлоти бой бўлган одамлар эса ҳаётдан бошқа бирон нарсани синчиклаб ўрганишга унча мойил эмаслар. Сўз туйғусини, нутқ оҳанглари ва рангларини шеър ўқиш ва яхши проза асарини мутолаа қилиш йўли билан одам ўзида ўстирса бўлади, аммо яхлит оладиган бўлсак, бу нарса кўпроқ туғма дидга ва мусиқий туйғуга боғлиқ. Композиция иқтидори ҳам табиат томонидан берилади, ифоданинг теранлигига тўла равишда эришилади, уларни ташқаридан ўзлаштириб олиб бўлмайди, уларни фақат ривожлантириш мумкин. Ҳеч ким ёзувчини ҳаётни бундай кўрмасликка ва бундай ҳис қилмасликка, балки бошқача ҳис қилиб, бошқача кўришга мажбур қилолмайди. Ўқиш ва ёзишни ўрганиб олгандан сўнг у бошқалардан фақат бир нарсани — қандай ёзмастик кераклигинигина ўрганмоғи мумкин. Ёзувчининг ҳақиқий мураббийси — ҳаётнинг ўзидир.

Эндиликда биз роман тўғрисида гапирганда «санъат» сўзини қўллашни яхши кўрамыз. Модомики, шундоқ экан, биз роман тарихини эсламоғимиз керак. Бу тарих ҳозир ҳам давом этмоқда ва Фарбнинг биринчи улуғ романи — Сервантеснинг «Дон Кихот»идан бошлаб, ҳозирга қадар турли-туман шакллари ўзгартириб келмоқда. Фарбнинг илк романлари саргузаштлар шаклини, «маккорликлар романи» шаклини олган эди. Улар битта ёки бир нечта марказий персонажларнинг бир қатор саргузаштларидан иборат бўларди. Унинг тузилиши қат-қат пиёзни эслатарди ва унинг таъми ҳам пиёзнинг таъмига ўхшаб кетарди. Қисмларнинг ўзаро нисбати ва бирлиги кўриб турганимиздек жуда жўн характерга эга эди ва бунинг ташвишини чекиб юришмас эдилар. У пайтларда роман узун бўларди, аммо ўзининг бу узунлигидан у на кенглик, на теранлик касб этарди. XIX асрнинг бошига келганда романнинг шакл-шамойили борган сари мураккаблаша борди. Диккенс ёзиб юрган кезларда унинг шакли, образли қилиб айтадиган бўлсак,

бамисоли тухумга ўхшаб қолди, ўртаси семириб кетган, учи билан кети эса омади юришган адабиётчининг қадди-қоматидек ингичкалашиб қолганди. Аста-секин содир бўлган бундай ўзгариш ниманинг таъсирида рўй берганини аниқ айтиб беролмайман-у, лекин унинг ривожланиши Уйғониш давридаги рассомликнинг ривожига ўхшаб кетади. Жейн Остин, Диккенс, Бальзак, Стендаль, Скотт, Дюма, Теккерей ва Гюголар ижодида романнинг қисмлари билан яхлитлиги ўртасида муайян нисбат майдонга келди, ammo романнинг муаносиблигини мукамал даражага етказмоқ учун, материал танлаш принципини жорий этиб, биз асарни санъат асари деб аташимизга имкон берувчи асар барпо этмоғимиз учун зарур бўлган қисмлар ва яхлитлик ўртасида тўла бирликка эришмоқ учун янада поэтикроқ дунёқарашга эга бўлган ёзувчининг майдонга келиши зарур эди. Бу ёзувчи Тургенев бўлиб чиқди — Диккенс қай даражада ясамаликдан холи ёзувчи бўлган бўлса, Тургенев романнавислик санъатини шу даражада эгаллаган ёзувчи эди.

**Иван Тургенев** 1818 йилда рус шаҳри Орёлда таваллуд топган ва 1883 йилда Париж яқинидаги Буживал шаҳарчасида вафот этган. Мунаққидлар одатда Тургеневнинг туғишган рус маданиятидан узилиб қолгани тўғрисида, у билан стихияли гигант Гоголь ўртасидаги, шунингдек, яна бир шакл-шамойили бетайинроқ гигант Достоевский ўртасидаги тафовут тўғрисида узундан-узоқ мулоҳаза юритишади. Улар ҳафсала билан Тургеневни «ғарбчилар» қаторига кўшар эканлар, Ғарб унга кўрсатган таъсирдан кўра, у Ғарбга кўпроқ таъсир кўрсатганини пайқамай қолишди. Тургенев ўз-ўзича фавкулудда юксак мавқега кўтарилиб олди, у табиатан туғма шоир эди. Қачонлардир роман ёзган шоирлар ўртасида энг инжа, энг нозиктаъб шоир эди. Айни ана шу хислат уни улут рус замондошларидан ажратиб турар эди ва адабиётда ҳамда Ғарбга таъсир қилишда бениҳоят катта ўрин тутишига олиб келган эди. Россия Тургеневни ёқтирмас эди, чунки ҳақиқатни айтишда унинг тилини тийиб туролмайдиган ярамас одати бор эди. Бу хусусият ҳамма жойда ҳам унчалик маъқул келавермайди, айниқса, ёзувчи одамнинг ҳақиқатгўйлигини ёқтиришмайди. Шунинг учун ҳам Россия уни бартараф қилди. Бироқ у Россияни тарк этмаганда ҳам, унинг асарлари қандай яралган бўлса, шундай бўлиб қолаверарди, чунки туғма шакл туйғуси уни бошқача ёзишга қўймасди. Тургенев тасвир санъатини бениҳосон ва бетакрор эгаллаган эди, у мавзуларни шу қадар чуқур ўйлаб чиқар ва ҳар томонлама пишиқтар эдики, уларни тўғридан-тўғри қоғозга кўчиравериш мумкин эди, ҳолбуки, у объектив воқеликка беписанд қарамас эди, лекин шундай бўлса-да, унинг бадий тафаккурини белгилайдиган нарса фактдан кўра кўпроқ кайфият воситалари бўларди. Тургенев —

зодагон эди, юксак маданият одами эди, хорижий адабиётларни миридан-сиригача яхши биларди, мусиқа ва тасвирий санъатни ҳаддан зиёд яхши кўрар эди, у драматург эди ва шеърлар ёзарди. Шу инсонни Диккенсга яқинлаштириб турадиган учта муштарак, аммо айтиш мумкин чокда ҳаддан ташқари муҳим аҳамиятга эга бўлган белги мавжуд: буларнинг бири инсон табиатини бағоят теран англаш, ҳаётга жуда теран қизиқиш билан қараш ҳамда золимликка ва қалбакиликка чуқур нафрат билан қарашдир. Кимда-ким унинг ана шу нафратига гумон билан қараса, унинг «Муму» деган ҳикоясини ўқиб чиқсин. Бу ҳикоя соқов фаррош, крепостной Герасим ва унинг ити ҳақидаги ҳикоядир. Шу пайтга қадар ҳали ҳеч қачон санъат – зулмга ва шафқатсизликка қарши норозиликни бу қадар баланд пардада ифода қилган эмасдир. Диккенс ёзувчи сифатида воситаларни танлашда унчалик ҳам талабчан эмас эди. Тургенев эса бу ишга ҳаддан ташқари талабчанлик билан ёндашарди. Диккенс шафқатсизлик, суиистеъмоллар ва ўзбошимчаликларни фош қилар экан, бунни ошқора тарзда ёхуд очиқчасига масхара қилиш йўли билан амалга оширарди. Тургенев эса ўз танқидини холисона бадиий тасвир шаклига ўраб берарди. Айтишларича, Тургеневнинг услуби ҳам ғоятда нафис ва нозик бўлган, бунга ишониниш унча қийин эмас, чунки ҳатто таржимада ҳам унинг услубининг латофати ва муаттар бўйи яққол сезилиб туради. Тургеневда диалог жонли, енгил ва табиий, айтиш мумкин чокда ғоятда мазмундор ҳамда характерларни жуда ажойиб тарзда очиқ беради. Бу характерлар гарчи ёзувчини банд қилган асосий мавзуга ёхуд ғояга бўйсунсалар-да, жонли одамлар бўлишдан тўхтаб қолмаганлар. Тургеневда табиат тасвири бағоят гўзалдир. «Бежин ўтлоғи»нинг, «Учрашув»нинг, «Баҳор сувлари»нинг гўзаллиги, ҳусн-таровати бизни мангуга асир қилади. Унинг ҳамма асарлари алланечук ҳазин бир завққа чулганган. Одатда шоирона табиатга эга бўлган одам табиат билан юзма-юз тўқнашганда шундай ҳолатга тушади. Тургеневнинг насрда ёзилган баъзи бир шеърлари унинг ҳикоялари ва романларига қараганда камроқ даражада шоирона характерга эга. Зўрма-зўракилик чинакам поэзияни барбод қилади, негаки, чинакам поэзия шоирнинг ўзига деярлик боғлиқ бўлмаган ҳолда кайфиятдан ва туйғудан туғилади. Тургенев асарларида ҳали пародия унсурлари, ҳажвий муболаға белгилари, хуллас, эскириб, моладан тушиб қолган нарсаларнинг излари сезилиб турарди. Аммо унинг ижоди гуллаб-яшнаган замонлардан бери аллақачон олтмиш йил ўтиб кетганини инobatга олсак, унинг санъати замирида ётган мурватлар шу қадар кам фикрлашини кўриб, лол қолмасдан илож йўқ.

Инглиз романи, эҳтимол, бошқа исталган мамлакатнинг романига қараганда бойроқ ва хилма-хилроқ бўлиши мумкинлигига

қарамай, ҳарқалай, бу роман — «Кларисса»дан тортиб «Улисс»гача — образли қилиб айтадиган бўлсак, ўз нуқсонларини кечиришга мойилроқ бўлган ва кўпинча ширакайф ҳолда ухлагани йўл олиб турган. Агар мабодо ҳозирги пайтда инглиз романи бирон-бир ўзига хосликка ва нафосатга эга бўлса, бунинг учун у ҳаммадан аввал Тургеневнинг олдида бурчдордир. Инглиз романи маънавий ва техник шогирдлик мактабини айнан Тургеневда ва Мопассанда ўтаган. Бунақа мактабни ҳар бир ёш ёзувчи у ёки бу кекса устанинг қўлида алланечук ички бир қардошликнинг даъватига кўра ўтайди.

Ҳатто жуда ёрқин ва маҳоратли санъатнинг авлиёси бўлмиш Флобер ҳам инглиз ёзувчиларига Тургеневчалик таъсир кўрсата олган эмас. Флобер асарларида муайян бир биқиклик бор, ундаги кайфият торроқ кўламга эга. Тургеневга ҳеч қачон бу масалада таъна қилишган эмас, ҳатто 1907 йилдан кейин ҳам таъна қилишган эмас. Ҳолбуки, бу даврга келиб, Англияда Тургенев тўғрисида беписанд гапириш расм бўлган эди. Негаки, бизнинг баъзи бир мунаққидларимиз (афсуски, жуда кеч қолиб) рус адабиётидаги янги машъални — Достоевскийни кашф қилишган эди. Бир қараганда, ҳар иккала истеъдод эгалари учун ҳам жой этадигандек кўринган эди, аммо адабиёт дунёсида бир янги машъални ёқишдан олдин аввалгисини сўндириш одати бор. Эндиликда бу нарса ўтмишда қолиб кетди ва Тургеневнинг номи яна аввалгидек машҳур бўлиб қолди, лекин у энди одамлар тафаккурига аввалги таъсирини йўқотиб бўлган эди. Янги давр учун Тургенев ортиқ даражада босиқ ва шоирона табиат эгаси бўлиб чиқди.

Энди учинчи адабнинг шамойилига ўтаман. Баъзиларнинг айтишига қараганда, бу одамнинг асарларини ватанида — Францияда ҳамон ўқишни давом этмоқда эканлар, бошқа баъзи бир танқидчиларнинг гапига қараганда, унинг китобларини аллақачон тахлаб, токчаларга йиғиб қўйишган.

1850 йилда туғилиб, 1893 йилда вафот этган **Ги де Мопассаннинг** буюк адабий муваффақиятлари ўн икки йилни ўз ичига оладиган унча катта бўлмаган даврга тўғри келди. Мопассан кўпроқ ҳикоянавис сифатида танилган, лекин, менимча, бу ёзувчининг истеъдоди тўла-тўкис романлари ва қиссаларида, масалан, «Дўндикча» ва «Иветта» деган асарларида намоён бўлган. Унинг ҳамма катта-кичик асарлари, улар фожиона ҳодисаларни тасвирлайдими ёхуд кундалик оддий воқеалардан ҳикоя қиладими, барибир, асос-эътибори билан жуда теран драматизм билан суғурилган эди. Ҳолбуки, Мопассан театр учун жуда кам асар ёзган бўлса-да, у йирик драматург фазилатларига эга эди. Услуб масаласида-ку у олий мартабали устозлар қаторидан ўрин олади, кузатувчанликда, фикрнинг ўткирлигида, уларнинг барини ихчам ва

лўнда шаклга жойлашда ҳали ҳеч ким уни орқада қолдириб кетгани йўқ. Ҳар қандай одамдан кўпроқ даражада Мопассан бизни ортиқча китобларимизни ташлаб юборишга ўргатди. У ҳар қандай одамдан ортиқроқ даражада Флобернинг васиятига амал қилган эди: «Предметни бошқа предметлардан ажратиб турадиган муҳим фарқларини билиб олгунингизга қадар ва буни сўзларда ифода-лай оладиган бўлгунча ўрганинг!» Мопассаннинг ижоди кўпинча санъат ўрнида қабул қиладиганимиз чалкашликка, юзаки экспрессионализмга ва мавҳум субъективизмга қарши қаратилган жонли тамадир. Бутун вужуди билан ингизомли ёзувчи бўлгани вазидан у инсон туйғуларининг ич-ичига кириб бора олади ва уларни кўрсатиб беради. Унинг чақиб оладиган табиати хурофотлардан ва ҳамоқатлардан нафратланарди, камдан-кам ёзувчиларда одамларга нисбатан Мопассанникидай чинакам ва қайноқ хайрихоҳлик, ҳамдардликни топиш мумкин, у ҳар нарсани билишга қизиқадиган, назаркарда ва сезгир одам эди. Буларнинг бари унга ҳаётни тўғри акс эттиришга ёрдам берди.

Баъзан Мопассан шундай ҳикоялар ҳам ёзар эдики, улар унинг қаламига муносиб эмасди. Унинг баъзи бир асарлари ўзини мажбурлаб ёзилганга ўхшайди. Ҳаётининг сўнгида у руҳий хасталикка чалиниб қолди, унинг баъзи бир сўнги асарларига бу хасталик ҳалокатли таъсир кўрсатди. Аммо шунга қарамай, мен ҳам Толстойга эргашиб, услуб масалаларида ҳам, оригиналлик жиҳатидан ҳам Мопассанни унинг устози Флобердан юқори кўяман.

Мопассаннинг қалами остида шаклан баркамол ҳикоя, объектив метод воситасида инсон қалбининг сирли уммонларини ва инсон қалбининг саёзликларини очиб бериши керак бўлган нурли проза чўққиларига кўтарилади ва бегараз, қатъий санъатнинг шундай бир шакли майдонга келадики, бу шакл ёрдамида муаллиф темпераменти фақат мавзу ва характерларни танлашдагина ўз эркинлигини сақлаб қолади. Англияда Мопассанни бир замонлар шафқатсиз реалист деб ҳисоблаганлар. Ҳозирги адабий ёшлар учун у ҳисчан, болалардек анойи романтикдан ортиқ эмас, унинг услубини эса «эскирган ва драматизм билан суғорилган» услуб деб ҳисоблашади. Мен унинг «Пьер ва Жан» романига ёзган муқаддимасидан бир парча келтираман: «Моҳиятан ҳозир китобхонлар оммаси кўпдан-кўп гуруҳлардан ташкил топади. Уларнинг ҳар қайсиси бизга мурожаат қилиб, «Менга тасалли беринг», «Менин кўнглимни хушланг», «Менга бироз ҳазинлик ато этинг», «Менга таъсир кўрсатиб, кўнглимни бўшатинг», «Менин орзу қилишимга имкон беринг», «Менин кўнглимни кўзганг», «Мени ларзага солинг», «Мени йиғлашга мажбур қилинг», «Мени мулоҳаза юритишга мажбур қилинг» дея ҳайқиришади».

Мопассаннинг идеали ўзининг темпераментига тўғри келади-

ган гўзал бир асар яратиш эди. «Гўзал» сўзи атрофида кети-охири кўринмайдиган баҳслар олиб борилаётган экан, таъриф тавсифлардан ўзимни тийиб туришга изн берсангиз. Фақат бир гапни айтиб ўтаман: ҳаққоний, бемалол ўзининг ҳаёти билан яшовчи асар яратадиган санъаткор ҳам гўзаллик чўққиларини забт этмоғи мумкин — мен узоқ давом этган мулоҳазалардан кейин шундай хулосага келдим. Мопассан Гўзаллик деб аталган ҳуркак қушни бир неча марта қўлга киритишга муваффақ бўлган.

Шуниси эътиборга лойиққи, Мопассанга сира ўхшамайдиган Толстой ундан завқ олган.

**Лев Толстой** 1828 йилда Ясная Полянада туғилган ва 1910 йилда Астаповода вафот этган. Унинг ёшлиги фаол ўтган ва таассуротларга тўла бўлган. У йигирма тўрт ёшидан ёза бошлаган. Толстой Қрим уруши вақтида армияда хизмат қилган ва ўша пайтларда у томонидан ёзилган «Севастополь ҳикоялари» унга тез вақт ичида машҳурлик олиб келади. Бу адабнинг энг дурдона асарлари «Уруш ва тинчлик» билан «Анна Каренина» бўлиб, улар 1864–1873 йиллар мобайнида яратилган.

Толстойни яхлит олиб қарасак, унинг кишини ҳаяжонга соладиган бир жумбоқ эканини кўрамиз. Битта одам шахсиятида санъаткор ва ислоҳотчи бирикиб кетган яна бошқа бирор одамни топиш амримаҳол. Толстой умрининг сўнгги йилларида насихатгўй-тарғиботчи бўлиб қолди, ҳатто тарғиботчилик бу даврда унинг шахсиятида санъаткорликдан устун кела бошлади. Масалан, «Анна Каренина»да санъаткор Толстой тарғиботчи Толстойнинг соясида қолиб кета бошлаган. Ҳатто «Уруш ва тинчлик»дай монументал асарнинг охириги қисмида ҳам баъзи жойларда Толстой насихатгўй тарзида қалам тебратди.

Сирасини айтганда, Толстойнинг бутун ижоди ҳам яхлитликдан маҳрумдай кўринади. У бир жанг майдонига ўхшайди — унда доимий равишда кураш боради, улкан зиддиятларнинг аёвсиз тўқнашувлари рўй беради, бу тўқнашувлар тўлқини бир кўтарилиб, бир пасайиб туради. Ҳозирги замон назариясига ишонадиган бўлсак, характернинг ривожланиши безларнинг ҳолати билан белгиланади, шунинг учун бу сирли иккиланишнинг изоҳини шифокорларга қолдира қоламиз: уларнинг тасдиқлашича, одамнинг безлари кўпроқ миқдорда гормонлар ишлаб чиқарса — одам санъаткор, камроқ ишлаб чиқарса — ахлоқпараст насихатгўй бўлар экан.

Агар ҳар хил саволлар ёғдириб, одамга ёрлиқ осишни яхши кўрадиганлар мендан «Унинг ёзганлари ичида қайси романни энг улуғ асар деб аташ мумкин?» дея сўрасалар, мен ҳеч иккиланмаган ҳолда «Уруш ва тинчлик» деб жавоб берардим. Толстой бу асарида худди циркдаги бирваракай иккита от устида хунарини

кўрсатувчи чавандоздай ҳаракат қилиб, аллақандай мўъжизанинг қудрати билан отхонага лат емай эсон-омон етиб келади. Толстойнинг ижодий қудрати туфайли бу китобнинг ҳар саҳифаси ҳайрон қоларлик даражада мазмундор ва ёзувчи муваффақиятининг сири ҳам шунда. Роман одатдаги асарлардан олти барабар каттароқ, лекин унинг бирор қисми чўзилиб кетмаган ва кишини толиқтирмайди, ёзувчи томонидан яратилган инсоний эҳтирослар манзараси, тарихий ҳодисалар, ижтимоий ҳаёт, маиший турмуш манзаралари чиндан ҳам жуда улкан.

«Уруш ва тинчлик»да Толстой ўзининг бошқа асарларидаги каби умумлаштирувчи йиғма методдан фойдаланади — у сон-саноксиз миқдорда ҳодисалар ва тасвирий деталларни беради. У Тургеневга тескари иш қилади — Тургенев кўпроқ фактларни танлашга ва материални расамади билан жойлаштиришга, кайфиятга ва шоирона мувозанатга таяниб иш юритарди. Толстой эса китобхоннинг ҳаёлотини учун ҳеч қанақа озиқ қолдирмай, оралиқдаги бўшлиқни тугал тўлдириб ташлайди ва буни шу қадар катта куч билан, шу қадар самимият билан қиладики, муқаррар тарзда ўқувчини орқасидан эргаштирмай қўймайди. Толстойнинг «услуби» деган нарса, бу сўзнинг тор маъносидан олиб қарайдиган бўлсак, ҳеч нарса билан ажралиб турмайди. Унинг ҳамма асарларида китобхонга гапини қандай айтиш ташвиши билан эмас, нимани айтиш ташвиши билан андармон бўлган санъаткор шахсининг муҳри яққол сезилиб туради.

Маҳоратга берилган сон-саноксиз таърифлар бор. Уларнинг ёнига яна биттасини қўшиб, маҳорат — ёзувчининг ўзи билан китобхон орасидаги тўсиқни олиб ташлаш қобилиятидир, десак, унда улар ўртасида яқинлик вужудга келган ҳоллардагина маҳорат чўққилари забт этилади. Бундай таъриф гарчи кўпгина ёзувчиларни истисно ҳолатга солиб қўйса-да, унга таяниб туриб Толстойга ёндашсак, Толстойни бағоят моҳир уста, деб аташимиз керак бўлади. Чунки у бошқа ҳар қандай ёзувчидан ҳам ортиқроқ даражада ҳақиқий ҳаётни бевосита ҳис қилиб туришга имкон берадиган манзаралар яратади. Адабиётда ясамалик, зўрма-зўракилик бўлади, бу ҳол кўпинча энг инжа, энг нозиктаб ёзувчиларнинг асарларини ҳам барбод қилади. Шу ясамалик Толстойга бутунлай ёт. Толстой ўзининг ижодий майлларига ҳам, ислоҳотчилик майлларига ҳам бутун вужуди билан берилиб кетади. Толстой ҳеч қачон сувни синаб кўрмоқ учун аввал бир оёғини, кейин иккинчи оёғини унга тиқиб кўриб, соҳилда туриб қолмайди, ҳолбуки, бу ҳозирги санъатнинг одатдаги заифлигига айланиб қолган. Ҳаётга ва маънога тўлиқ санъат санъаткор ўз мавзуйига тўла-тўқис берилиб кетган ҳолдагина вужудга келади. Санъатдаги қолган нарса — ёзиш маҳорати борасидаги машқлардан ўзга нарса эмас. Бу маҳорат улук



ниятларни рўёбга чиқартириб ёрдам беради, лекин таассуфлар бўлмай, улуғ ниятлар ҳар кунини ҳам туғилавермайди. Рассом умрининг ярмини бошини ҳар ёнга уриб, ким бўлсам экан деган масалани ҳал қилолмай изтироб ичида ўтказди. У постимпрессионист бўлсинми, кубист бўлсинми, футурист ёки экспрессионист бўлсинми ёки дадаист бўлгани маъқулми — ҳал қилолмай, боши қотади. Рассом тинимсиз равишда маълум бўлмаган аллақандай ажойиб бир шаклларни топишга ҳаракат қилади. Шунга мувофиқ у ўзининг эстетик қарашларини ўзгартиради, лекин унинг бу ҳаракатларининг ҳаммаси беҳуда бўлиб чиқади. Бироқ санъаткор бутун вужуди билан мавзуга берилиб кетган фурсатда унда қандай ифодаласам экан, деган масаладаги барча гумону шубҳалар тумандай тарқаб кетади — улар ўз-ўзидан ҳал бўлади ва қарабсизки, дурдона асар яратилади.

Толстой гарчи зодагон бўлса ҳам, Россияни ва рус деҳқонларини яхши биларди. Аммо у рус халқи ҳаётининг қайноғига Чеховчалик яқин эмасди. Чехов халқнинг ичидан чиққан эди ва у халқ ҳаётини ич томондан биларди. Толстой «Уруш ва тинчлик»да ҳамда «Анна Каренина»да тасвирлаган Россия — ўтмишдаги Россиядир, балки ўша Россиянинг фақат юқори қатламидир. Ҳозирги пайтда бу қатлам бутунлай мажақланиб ташланган ва йўқ қилинган. Не бахтки, ана шу ўтиб кетган ҳаётнинг икки улуғ манзараси сақланиб қолган!

Мен бешинчи қиёфага — Конрад портретига ўтаман.

**Жозеф Конрад (Юзеф Коженевский)** 1857 йилда поляк заминдорининг оиласида дунёга келган. 1863 йилдаги исёндан сўнг унинг оиласи Россияга бадарға қилинади. Шу сабабдан унинг болалиги рус Польшасида ўтади. Унинг ёшлиги дарбадарлик ва саргузаштлар ичида кечган, бора-бора Британия савдо флотининг офицери бўлиб олгандан сўнг Конрад жуда бой ҳаётини таассуротлар тўплайди, турли халқларнинг турмушини, расм-русумларини, тилини ўрганади. Ўттиз йилча муқаддам у адабиёт билан шуғулланиш учун денгизни тарк этади ва Англияда ўрнашиб қолади-да, Жозеф Конрад деган ном билан асарлар ёза бошлайди. Унинг прозаси йигирма жилддан ортиқроқ бўлиб, она тилида ёзилмаган, лекин шундай бўлса-да, услубининг ғоятда бойлиги ва ранг-баранглиги билан ажралиб туради — шу хусусияти билан бу наср адабиёт тарихида жуда ноёб ҳодисадир. Конраднинг илк асарлари ҳайрон қоларли даражада ёрқин ва тили образларга бой бўларди, кейинчалик балогатга эриша боргани сари уларнинг ўрнига бошқа — куюкроқ ва аниқроқ ранглар пайдо бўлди. Бироқ унинг ижодини яхлит олиб қарайдиган бўлсак, биронта ҳам инглиз ёзувчиси сўз билан тасвирлаш бобида ундан ўтиб кета олгани йўқ.

Конраднинг асарлари композицияси жиҳатидан бенуқсон эмас.

Асосан манзара тасвирига ҳамда ҳикоя қилишга уста бўлгани учун, у баъзан сюжетни жуда мураккаблаштириб юборади, бу қаҳрамонлар психологиясига ва ҳикоя муҳитига алоҳида назокат, бойлик ва теранлик бахш этади. Бироқ, айтиш мумкин, адиб китобхонни субтропик ўрмонларнинг шунақа пучмоқларига олиб кириб қўяди, у шўрлик баъзан бу пучмоқлардан қутулиб чиқишдан умидларини узиб ҳам қўяди. Лекин барибир охир-пировардида чангалзор зулматидан қутулиб, чарақлаган қуёш нурларида чўмилаётган нурафшон водийга етиб келасан. Конрад буни маънавий кашфиёт деб атаган эди.

Конрад бошқа романнависларга қараганда кўпроқ даражада космос туйғусига эга эди. Унинг асарлари саҳифалари бўйлаб ҳар нарсага қудрати етадиган сирли Тақдир кезиб юради, ҳар қанча кучли ва бақувват индивидуалликка эга бўлмасин, одамзод тўлалигича унга бўйсунди. Ана шу тақдирга тобеъликдан унинг образларига хос бўлган фожиона пафос ва ўта кучли таъсирчанлик ўсиб чиқади. Бу бутун умри мобайнида бир нарсага қарши кураш олиб борадиган, лекин охир-пировардида муқаррар тарзда ўша нарсадан мағлуб бўладиган одамларга хос бўлган ўзига хос эпикликдир. Конрад романларида кўпинча инсон ўзининг «мени»ни йўқотмаган ҳолда табиат билан улуғ муҳорабага киришади. Шунга қарамай, романда табиатнинг инсондан юксак экани аён бўлиб туради. Ёзувчи бу туйғуни китобхонга мажбурлаб сингдирмайди, шундай бўлса-да, бу туйғу кишибилмас тарзда китобхонни чулғаб олади — ёзувчи истеъдодининг кучи шунақа.

Одамларда космос туйғуси унчалик ҳам кўп учрамайди, бизнинг кўпчилигимиз ҳаддан зиёд олампарастмиз ва ҳатто илоҳий нарсаларни ҳам инсоний нуқтаи назардан тадқиқ қиламиз. Биз қадимги юнонларчалик ҳам эмасмиз — жаҳоний нарсалар тартиботида бизнинг ўрнимиз қандай эканини англамаймиз. Давлат — бизмиз, нарсалар тартиби бизимдир, биз дунёни ҳаракатлантираемиз. Эҳтимолки, бундай эътиқод инсон учун табиийдир, аммо ҳали одамлар истиқомат қилишга бошламаган замонлардан бери миллиард йиллар мобайнида ердан қўз узмай келаётган Вақт нуқтаи назаридан эса бу — ҳовлиққан ва мақтанчоқ гўдакнинг эътиқодидан ўзга нарса эмас. Ҳаётнинг келиб чиқиши ва тугаб битиши сабаблари, ҳатто одамлар ҳаётининг чиқиб келиш сабаблари ҳам теран бир сирга чулғанган. Шу сирни тан олиш, эътироф этиш борлиққа муайян улуғворлик бахш этади. Ана шу улуғворликни биз Конрад ижодида учратамиз. Инсон психологияси, иштиёқлари, туйғуларининг энг нозик жилоларини ифодалаб беришда бутун инглиз адабиётида Конраддан ўтиб кетган адиб бўлса, у ҳам Генри Жеймсдир. Ҳолбуки, Конрад ҳам, Жеймс ҳам инглиз эмас. Аммо уларнинг дунёни эмоционал қабул қилишлари деярли бир-

бирига зиддир. Истиорали қилиб айтганда, Генри Жеймс чой ичиб ўтган, Конрад эса шароб тановул қилган. Генри Жеймс санъаткор сифатида ўз хаёлотининг кучи билан барпо қилган дунёда яшган. Бу дунёда инсон табиатининг стихияли ва ибтидоий сифатларига ўрин йўқ эди. У ўз қахрамонларини дағал ёхуд жунбушли эҳтирослар оғушига берилишига йўл қўймаган. Жеймсда ақл-заковат шундай бир меҳварки, нарсалар тартиби шу меҳвар теварагида айланади. Конрад дунёси эса, аксинча, турфа хил дунёдир, унда ҳамма нарса бор, ҳатто ёввойилик, ваҳшийлик ҳам мавжуд, бу дунёнинг яккаю ягона аҳли демаганда ҳам асосий аҳли ўзининг тизгинсизлигида чегара билмайдиган табиатдир.

Конраднинг мафтункорлиги — реаллик билан романтиканинг бетакрор бир тарзда қўшиб юборилганидир. Конрад ўз асарларида номаълум денгизлар ва самолар, дарёлар, ўрмонлар ва одамлар дунёсини, кемалар ва олис кўрфазлар дунёсини, хуллас, бизнинг маҳдуд тасаввуримизда нимаики рутубатли мўъжизавий тажриба пардасига ўралган бўлса, шуни тасвирлайди. Конрад, ўзига замондош бўлган ёзувчилардан фарқ қилароқ, романтик ҳаётни яшаб ўтган. Ҳали ёзувчи бўлишни хаёлига ҳам келтирмаган даврлардаёқ у кўп йиллар мобайнида файришуурий тарзда ўз ичида шу ҳаётнинг томир ураётганини сезиб юрган ва саргузаштларга мойил йигитнинг жамики жўшқин эҳтироси билан унга берилган. Файришуурий тарзда тўпланган тажриба ва таассуротлар захираси бўлмаса, қанчадан-қанча истеъодлар нобуд бўлиб кетади. Қанчадан-қанча ёзувчилар тегирмонда ҳеч вақо бўлмаса ҳам ёғ чиқаришга уриниб ётадилар.

Конрад, айниқса, инглизларга ва умуман, қонида денгизга муҳаббат бўлган одамларга яқин. Биронта ҳам ёзувчи Конрадчалик денгизнинг кайфиятини ва латофатини, унинг қаърида яшириниб ётган хатарларни кўрсатиб беролган эмас. Бундан фақат Герман Мелвилл («Оқ кит» романи) ва Пьер Лотигина («Исланд балиқчиси» романи) мустасно, холос. Унинг асарларида денгиз манзаралари табиат қудрати қаршисидаги ҳайронлик билан суғорилган ва денгиз билан ҳарб олишиб, уни енгаётган ёхуд унинг сўнгсиз турфа хиллиги қаршисида бош эгаётган инсоннинг битмас-туганмас қизиқишига тўла. Конраднинг «Нарцисс»дан чиққан занжи», «Бўрон», «Ёшлик» асарлари чинакам дурдоналардир.

Сўнгги, олтинчи адибнинг шаклу шамойилига ўтмоқ, нигоҳимни Малайя соҳилларидан Орлеан соҳилига қаратмоқ демакдир. Конрад ҳаётий драмасида саҳнада ўзи роль ўйнаган эди. 1844 йилда туғилиб 1924 йилда вафот этган **Анатоль Франс** бўлса, умрининг энг сўнгги кунларигача ҳаёт драмасини ўриндиқда ўтириб кўзатган.

Анатоль Франс холисона олим тафаккурига эга эди. Илмий

муҳитда ўсиб улғайган бу одам китобий одам эди, ноёб билим эгаси эди ва бунинг устига-устак, қалами ҳам бағоят ўткир эди. Унинг ҳажвиёт қамчиси бағоят бежирим эди ва у ҳайрон қоладиган даражада одобу назокат билан саваларди. У фош қилмоқчи бўлган нарсаларини — хурофот ва санампарастликни шу қадар абжирлик билан дабдала қилар эдики, у етказган заҳаларни илғаб олиш ҳам қийин бўларди ва унинг калтагини еганлар кўпинча қамчи шабадасининг қабқдан эсаётганини билмай ҳам қолардилар. Унинг ёзувчилик фаолияти узоқ давом этган — у 1868 йилда ёзишга бошлаб, то вафотига қадар, яъни 1924 йилга қадар қўлидан қаламни қўймаган. Шу йиллар мобайнида, агар адашмасам, фақат уч мартагина соф романнавис сифатида қалам тебратган.

«Сильвестр Боннарнинг жинояти», «Қизил Нилуфар» ва «Театрдаги воқеа» ёзиш усулига қараганда Франснинг бошқа асарларидан ажралиб туради. Фақат шу асарларидагина у кўпроқ инсон характерининг тадқиқотчиси ва ҳикоячи сифатида кўринади. Бошқа китобларида эса у, биринчи навбатда, файласуф ва ҳажвиётчи. Ҳатто «Таис»дек ажойиб санъат намунаси бўлган асар ҳам, моҳият-эътибори билан олганда, танқидий йўналишга эга ва ғазабнок қалб алангасида тоблангандир. Бержер ҳақидаги романларда, гарчи маҳорат билан чизилган портретлар сероб бўлса-да, улар ўз олдига характерларни тасвирлашни мақсад қилиб қўймаган, балки хурофотларни дабдала қилиш мақсадида қўлга қалам олган одам томонидан ёзилган. Ҳажман унча катта бўлмаган дурдона асар «Иудея прокуратори» бизга Понтий Пилатнинг унутилмас сувратини чизиб берган бўлса-да, у ҳажвий фикрни энг мукамал даражага етказмоқ учунгина ёзилган асардир. Шўрлик Кренкебель — жуда инсоний образ, бироқ шунга қарамай, биз уни ҳаммадан аввал адолатсизликни фош қилувчи жонли тимсол сифатида биламиз ва қадрлаймиз. Ҳатто Рике деган кучук ҳам думини қилпонглатиб, гўё одамларнинг феълу атворларини танқид қилаётгандай бўлади. Агар Вольтер қўлида ятагон билан иш юритган бўлса, Франс дудама қиличини шунақа моҳирлик билан ишлатганки, унинг қурбонлари ханузга қадар ўзларининг ўлдирилганларидан беҳабар юришипти. Улар ёзувчи асарларини ўқишда давом этиб, ҳали ҳам уни «устоз» деб юришипти. Франснинг тиниқлиги ва нафислиги жиҳатидан тенги йўқ услуби — бу соф ақл поэзиясидир. У чинакамига соф француз эди. Француз заковатини ўзида бу даражада ёрқин тажассум этган яна бир бошқа одамни бундан кейин қайта учратмоғимиз амримаҳол бўлса керак. Анатоль Франс ўзига ҳақли равишда ўз ватанининг номи билан оҳангдош таҳаллус олгани бежиз эмас. Франс мўъжазгина мақоламда қиёфаларини чизиб бермоқчи бўлганим ҳамма ёзувчилар ичида энг эътиқодли ва энг жасоратли гуманистдир. Франс гулханда

ёндирилиш ёки калласи кесилиш шарафига ноил бўлмай қолган, чунки у, бизнинг бахтимизга, ундай замонлардан анча кеч тугилган, лекин, барибир, унинг омади бор экан — Ватикан уни черковдан мосуво қилди. Унинг қўпчилик асарлари одамларга теран ҳамдардлик билан суғорилган. Бу ҳамдардликнинг асл манбаи қаерда экани — юракдами ёхуд ақл-заковатдами экани тўғрисида мулоҳаза юритишни Анатолий Франсини шахсан таниган одамларга қолдирайлик. Бу ҳамдардликни шу қадар моҳирлик билан ва шу қадар назокатли тарзда беришга мойиллиги ёзувчини, маълум даражада, «бирон маънога эга бўлган ҳеч қандай гап айтмаслик керак ва қисқа ёзмаслик лозим» деган ақидага амал қиладиганларнинг хужумларидан асраб қолди. Франс ҳали модадан тушиб қолганича йўқ — ҳозирча у бундай шарафга ноил бўлгани йўқ, аммо Парижнинг айрим доираларида ва Нью-Йоркда баъзи бир фаросатсиз одамлар орасида унинг номини завқ-шавқ билан тилга олиш анча қалтис нарса. Комил ишонч билан таъкидлаш мумкинки, шафқатсизлик, маҳдудлик, кўполлик ва бошқа ҳар қандай чегарадан чиқишлар ҳамиша унинг нафратини кўзгаган. Месье Бержере Франсининг ўзи, тўғри, фақат адабнинг аччиқ заҳархандалари ва кинояси унга кўчган эмас. У жуда юксак савияга эришган одам ва маданиятдан ташқарида кун кечира олмайди. Анатолий Франсини Малайя оролларида, Россия далаларида, Лондоннинг пастқам жойларида ёки норманд деҳқонлари орасида тасаввур қилиб бўлмайди. Қадриятларни кинояли тарзда аралаш-қуралаш қилиб юборишда ҳали ҳеч ким Франсдан ўзиб кета олгани йўқ. Бироқ унинг «Биби Марям фокусчиси»ни олиб кўринг — унинг кинояси қанчалар майин бўлиши мумкин-а! У маъжусийликни ҳар қанча яхши кўрмасин, «Тоғдаги панд-насихат»ни ҳам ҳурмат қилмаслиги мумкин эмасди. Бу унинг «Бахтиёр чўллар»идан ҳам аён кўриниб туради. Бу асарда унинг кўпгина эртаклари замирида ётган панд-насихат бор. Франсининг деҳқонлари бир неча марта Муқаддас Бокира шарафига соф олтиндан ёки фил суягидан ҳайкал қўймоқчи бўлишди, лекин ҳайкал ҳар гал йиқилиб тушаверади, фақат уни оддий ёғочдан ясаганларидан кейингина ҳайкал ўрнатган жойларида туриб қолади. Франс ҳузур қилиб, христианликнинг қалб қаъридан жамики мунофиқлик, сохталик ва ирим-сиримларни худди ўтқир ов пичоғи билан кўчириб ташламоқчидай ҳаракат қилади.

«Кренкебил»ни ўқир эканмиз, ҳар қандай кўринишдаги адолатсизлик унинг табиатига нақадар зид эканини кўришимиз мумкин. Дрейфус иши уни фалсафий мулоҳазалар ва ҳаёлот боғини тарк этишга мажбур қилади. «Ноёб узук» ҳам худди Э.Золянинг «Мен айблайман»и сингари Адолат ишига қўшилган қудратли ҳисса бўлди. Гарчи Анатолий Франс ўзини социалист деб атаган, умри-

нинг сўнги йилларида эса ашаддий социалист деб ҳисоблаган бўлса-да, бошқа адабиётчиларга ўхшаб сиёсатга тузуқроқ таъсир кўрсатишга муваффақ бўлган эмас. У бевосита сиёсий тарғибот ишлари билан шуғуллана бошлади, аммо бундан ҳам ҳеч қанақа самара бўлмади. Аммо унинг серқирра ва эҳтиросли танқиди кўпгина хурофотларни илдизи билан суғуриб ташлади ва ўз даврининг ижтимоий тафаккурида жуда чуқур из қолдирди.

Агар мен бир гапни айтсам, ноҳақ бўлиб чиқармиканман? Ахир биз, бошимизга ўзимиз ташвиш ёғдириб, «модернизм» деб аталмиш нарсанинг кетидан ортиқча қувлаб юрмаймизми? Бу, ахир, янги расм бўлган, думини тутқазмайдиган бир қушдан иборат эмасми? Бундай қилсак, замон руҳи бизни бир модабоз олифтага айлантириб қўймайдими ва биз бутун вужудимиз билан бачкана нарсаларни тасвирлаб донг чиқариш пайига тушиб қолмаймизми? Ҳақиқий фикрни теранликка эга бўлмаган жимжимадор сўзларга алмашиб, нотекис тарақ-туруқдан иборат бўлган мусиқа яратишга ишқибоз бўлиб қолмаймизми? Ва мен «бошқа томондан қараганда, биз яна ўзимизнинг соғлом косибчилигимизга қайтамитиз ва ўзимизнинг «мен»имиз кўрсатаётган масхарабозликларга номаъқул нигоҳ билан қарайдиган бўламиз» деб ўйласам, наҳотки, хато қилган бўламан. Балки буларнинг барини биз атайин ўзимизга ўзимиз сингдираётгандирмиз? Бир нарсани рад қилиб бўлмайди — модернизмнинг, бу ажойиб парранданинг чиндан-да ўзига хос таъми бор ва бу, айниқса, уни дастурхонга тортганларида яққол сезилади. Уруш шароитида модернизмнинг бўлиши муқаррар эди. Ўқтин-ўқтин тарихда бунақа портлашлар рўй бериб туради. Шунда воқеалар юзасида замон руҳи пайдо бўлиб қолади. У ўзига диққатни жалб қилмоқчи бўлиб, сув сатҳи бўйлаб одимлайди, кейин енгилгина «шўлп» деган овоз чиқаради-ю, сув тагида ғойиб бўлади. Ундан енгилгина мавжлар қолади, холос. Адабиётда ҳеч қачон чинакамига турғунлик бўлмайди, унинг асосий оқими ҳамиша муқаррар тарзда ўз ҳаракатини давом эттираверади. Сув сатҳидаги мавжлар ва тўлқин уришлар баъзан ҳаддан зиёд бўлишлари мумкин, баъзан эса улар кўринмай кетадилар. Лекин бу мавжларни ҳамиша майда балиқчалар ҳосил қилади, катта балиқлар эса ҳеч оғишмай ўз маконига ҳаракат қилишдан тўхтамайди. Ҳойнаҳой, сиз сезган бўлсангиз керак — тасвирий санъатда, рассомликда турли оқимлар бири кетидан бири пайдо бўлаверади, янги пайдо бўлган оқимга дарҳол ёрлиқ осишади, кейин у модадан чиқади, ундан бизга турли усталарнинг номларигина қолади — Тернер, Манэ, Милле, Уистлер, Гоген... Булар теграида яна бошқа ўнлаб номлар айланиб юради. Адабиётда ҳам худди шу ҳодисанинг ўзи рўй беради ва фақат Вақтгина улугларнинг баҳосини бера олади. Шакл аста-секин, сезилар-сезилмас тарзда ўзгариб

боради, у ҳеч қачон сакраш йўли билан ўзгармайди, чунки консерватизм бунга тўсиқлик қилади. Санъат ҳам ҳаётга ўхшаган ички мантиққа эга бўлган нарса ва санъаткор қанчалик йирик бўлса, шунчалик тараққиётнинг асосий оқимиغا яқинроқ туришга ҳаракат қилади, унинг табиий суръатига яқин бўлишга интилади, ҳадеб ҳар томонга бош уравермайди, бундай қилса, бирор кўлмакка шалоплаб тушиб кетиши ва авжи ёз палласининг тиниқ кунига лойқа сув сачратиши мумкин.

Санъат теварагида, ҳатто роман санъати теварагида ҳам ҳамиша иккита эстетик мактаб ўртасида кураш борган. Бир мактаб санъатдан ҳаётни очиб беришни ва танқид қилишни талаб қилади, иккинчи мактаб эса фақат ёқимли гапларни тўқиб чиқаришни талаб қилади. Аммо кураш жараёнида қизишиб кетилганда иккала мактаб ҳам баъзан бир нарсани унутиб қўйишади — яъни санъат асари танқидий ёки фош қилувчи бўладими ёхуд тўқиб чиқарилган гапларни бежаб, пардозлаб кўрсатувчи бўладими — бундан қатъи назар, унинг моҳияти, яъни уни санъат асарига айлантирадиган омил «ҳаётийлик» деб аталмиш сирли нарсадан иборат бўлади. Хўш, ҳаётийликнинг санъат олдига қўядиган шарт-шароити қанақа? Энг зарурларидан бири шуки, асарда унинг қисмлари билан яхлитлик ўртасида муайян нисбат бўлмоғи керак. Шунингдек, асарда санъаткорнинг индивидуаллиги ҳам сезилиб турмоғи лозим. Фақат шу унсурларгина асарга оригиналлик бахш этади, унинг жонли чиқишига сабаб бўлади.

Ҳақиқий санъат асарлари ҳамиша гўзал ва ҳаётий бўлиб қолаверади, бироқ моданинг кўтарилишлари ва тушишлари баъзан, қисқа муддатга бўлса-да, уни саёз жойга ўтқазиб қўйиши мумкин. У шунинг учун ҳам гўзал ва ҳаётий бўлиб қолаверадими, у ўзининг ҳаёти билан яшайди. Санъат асари табиат ва инсонни худди Еврепид драмалари ёхуд Тургенев романлари янглиф тасвирлаши мумкин, ёки бўлмаса, Андерсеннинг эртаклари ёхуд «Ёз тунидаги туш» каби фантастик характерга эга бўлиши мумкин. Бундай асарлар тўғрисида гапирганимизда, биз модани эсимиздан чиқарамиз.

Шунинг учун романда ҳаётнинг танқиди бўлиши керакми ёки йўқми деган мангу баҳс — беҳуда баҳсдир. Сирасини айтганда, романнавислар ҳар хил тусдаги одамлар бўлиши мумкин. Мопассан, Тургенев ва Конрадни соф санъаткорлар дейишади. Диккенс, Толстой ва Франсларда сатириклик йўналиши ёки тарғиботчилик кучли. Уларнинг олтовлари ҳам улуғ ёзувчилар эканини ва дастлабки уч ёзувчининг, яъни «соф санъаткорлар»нинг асарларида ҳам танқид унсурлари бор эканини ҳеч ким инкор этмайди. Гап шундаки, уларнинг олтовларининг ҳаммаси ҳам асарларида ҳаётни ўз шахсиятларининг призмаси орқали кўрсатганлар ва уларнинг кўламидаги санъаткор бу қадар қудратли бадиий тасвир са-

лоҳиятига эга бўла туриб, воқеликнинг танқидчиси бўлмай тура олмайди. Ҳатто холисликнинг пайғамбари ва эстетизмнинг ярим худоси бўлмиш Флобер ҳам ўзининг «Оддий қалб», «Авлиё Юлиан ҳақида афсона», «Бовари хоним» каби асарларида ҳаётнинг теран танқидини берган. Модомики, асосий нарса — ижодий руҳ ва ифоданинг теранлиги экан, очигини айтганда, тасвирланган манзара холисанлилло тасвирга ўхшаб кетадими ёхуд матн замирида санъаткорнинг «мен»и сезилиб турадими-йўқми — бунинг нима аҳамияти бор?

Мен қиёфаларининг айрим чизгиларини чизиб берган олтига улуғ ёзувчининг ҳаммаси гуманистлардир. Уларнинг ижоди учун озуқа бўлиб хизмат қилган нарсалар инсоний туйғулардаги қин-ғирликлар, инсон юрагининг тепишидаги нотекисликлар, бу дунёдаги умргузаронликнинг сон-саноқсиз парадокслари бўлди. Улар расман қандай қарашларнинг тарафдорлари бўлмасин, уларнинг чинакам этиқодлари Гриммнинг эртагидаги Пакананинг қуйидаги сўзларида ифодаланган: «Инсоний сифатлар мен учун дунёдаги ҳамма бойликлардан ортиқроқдир».

Бу ёзувчиларнинг ҳеч қайсисида адабий олифтагарчиликдан асар ҳам йўқ, улардан биронтаси, ҳатто Толстой ҳам назариячи бўлмаган, ҳаётни назарий қолипга тиқиштиришга, асарни эса шаблонга айлантиришга уринган эмас. Профессор Эйнштейн нисбийлик назариясини олдинга сурмасдан анча олдинроқ ҳаётий қадриятлар улар учун нисбий қимматга эга бўлган. Менинг ўйлашимча, уларнинг ҳаммаси воситалар мақсадни оқлашга ишонишган. Гарчи ҳар қандай мақолда бўлгани каби бу сўзларда ҳам бор-йўғи ярим ҳақиқат мужассам топган бўлса-да, улар ақидага ёпишиб олиш иллатини енгиб ўтган бизнинг асримизга мос келади. Ўз санъати учун ҳақиқий ҳаётдан материал сифатида фойдаланган улуғ романнавис ўз асарларининг нури билан одамлар жамияти ривожининг тезлашишига кўмаклашади ва ўз даври ахлоқининг у ёки бу даражада жилваланишига йўл очади. У, албатта, онгли равишда устоз бўлиши ёхуд онгли равишда исёнчи бўлмоғи шарт эмас. Унга кенг нигоҳга эга бўлиш, теран ҳис қилиш, бошидан кечирган нарсадан ва ҳис қилган нарсалардан кейинчалик ўзининг янги ҳамда мазмундор ҳаёти билан яшай оладиган тимсоллар яратишнинг ўзи кифоя. Ахир, рассом Манэ «мен учун янги сувратни ишлай бошлаш — сузишни билмай туриб денгизга сакраш билан баробар» деб айтмаганмиди? Инсон ҳаётининг майсазорларида ўтлаб юрадиган романнавис тўғрисида ҳам худди шунга гапларни айтиш мумкин. Унинг ҳаракатларини ҳеч қандай ибрат, ҳеч қандай назария бирон йўналишга сололмайди. Ёзувчи кашшоф бўлмоғи керак. У ўзи акс эттирган ҳаётий хомашёдан ўзига ўрнатқан ясаб олмоғи лозим.



Инсонпарварлик — мавжудлик жумбоқлари ҳудудида бахт борасида ҳам, ғам-ғусса борасида ҳам инсонлар тақдири, охир-пировардида, уларнинг ўз қўлларида эканига ишонганлар эътиқодидир. Ва бу олти адиб ўзининг жамики инсоний нарсаларга табиий дахлдорлиги билан ҳамда бадиий тасвирнинг улуғ қудрати билан шундай бир ишонччи мустаҳкамлашдики, эҳтимол, бу ишонч ҳозирги замон одами учун бирдан-бир суянч бўлиб қолиши мумкин.

1924 йил

## ЯНА ТЎРТ АДИБ ҚИЁФАСИГА ЧИЗГИЛАР

Профессионал мунаққид деб аталмиш само аҳлига мансуб бўлмаган ёзувчи бошқа ёзувчилар тўғрисида мулоҳаза юритишга жаҳд қилар экан, фақат уларни дил-дилидан яхши кўргани учун бунга журъат қилади. Лекин тирик ёзувчи бошқа тирик ёзувчиларни дил-дилидан яхши кўриши камдан-кам бўладиган ҳодиса, аксинча, у одагда бошқа тирик ёзувчиларни дил-дилидан ёмон кўради. Шунинг учун ҳам мен вафот этиб кетган тўртта адиб тўғрисида гапирмоқчи бўляпман. Ҳаётдан кўз юмганлиги уларни бири-бирига боғлаб турган ягона риштадир. Аммо ҳаётликларида ўз олдиларига қўйган вазифаларига кўра ҳам, қиёфаларига кўра ҳам улар бир-бирларидан жуда фарқ қиладилар. Бу жиҳатдан улар байни Лондон кўчаларидаги бир-бирига туташ тўртта уйнинг эгаларига ёки беморга ташхис қўяётган тўртта врачга ўхшайдилар.

**Дюмани** мен йигирма беш ёшимда — ҳали гўргина саргузашт-талаб бир йигит ўлароқ олис сафарга отланганимда ўқий бошлаган эдим. Мен «Монте-Кристо»дан бошладим. Мен уни Ҳинд океанини кесиб ўтаётган «Торренс» деган елканли кемада, ўзим ҳам ҳаёлотим елканларини ёйиб юбориб, бу ажойиб романнинг ақл бовар қилмайдиган кенгликлари бўйлаб сузиб юриб ўқиган эдим. Эсимда — денгиз тинч чоғларда мен яшил жилдли романни қўлтиқлаб олиб, кеманинг тумшук томонига ҳамроҳларимдан — бу реал дунёнинг аянчли сиймоларидан нарига бориб олардим-да, учар балиқлар ва романтика билан холи қолиб ўқийверардим, ўқийверардим. Кейинги тўрт йил мобайнида мен ичкиликка ўрганиб қолган одамдек Дюмадан ажралолмадим — «Мушкетчилар» туркумининг ва «Қиролича Марго» туркумининг муаллифи ўзига тортаверарди. Мен «Жозеф Бальзамо» билан «Қироличанинг маржони»ни ҳам татиб кўрдим, аммо мен улардан бир қултум ичдим-у, қолган тўқсонтадан ортиқ романнинг ҳеч қайсисига қўл теккизмадим. Аммо «Монте Кристо» билан ўша «Мушкетчилар» ва «Қиролича Марго» туркуми ҳар нима деганингизда ҳам йигирма

беш жилдни ташкил қилади. Бинобарин, улар тўғрисида бемалол гаплашса бўлади.

Балогатга етган одамнинг мулоҳазаларига кўра, «Монте Кристо» «Қиролича Марго» даражасида эмас, бу туркум ҳам уч мушкетчи ҳақидаги трилогиядан анча берида туради, лекин ҳеч шубҳа йўқки, бу трилогия ўша пайтдаги тарихий романларнинг муаллифлари ўртасида Дюмага биринчи ўринни олиб берди. Чиндан-да, Дюманинг тарихни яратиш қобилияти ҳар қандай одамни ларзага солмай қолмайди. Дюма яратган Тарих шу қадар чин, шу қадар ҳаққонийки, тарихчилар яратган Тарих унинг олдида рангсиз ва туссиз бўлиб қолади ва бу шўрликлар ҳеч қанчалик муваффақиятга эриша олмай, ёзганлари билан шалвираб қолаверадилар. У шўрликлар сизга зорланиб, «йўқ, йўқ, ундай эмас, воқеалар унақа рўй бермаган, аслида фалондай ва фалондай бўлган» деб шикоят қилишади, «воқеаларнинг иштирокчилари ҳам аслида бошқа, фалончи-пистончилар» деб сизни ҳақиқатдан огоҳ қилдилар. Аммо сиз аллақачон бу тўғрида Дюманинг ёзганларини ўқиб бўлгансиз ва олимларнинг гапи сизга сариқ чақалик ҳам таъсир кўрсатмайди. Тарих йўлларида телбадай жавлон урган Дюма бу йўллари тарихчиларнинг қонсиз жасадларига тўлдириб ташлади. Унинг бири-биридан бой тўқималари орасида туссиз ҳақиқат ҳақхуққуқларидан мосуво қилинган арвоҳга ўхшайди. Ришелье ва Мазарини, Карл IX, Анна Австрийская, Луиза де ла Вальер, Улуғ подшо, герцог Гизлар, Генрих Наваррский ва қиролича Марголар билан бирга Дюма мактабида таҳсил кўрган китобхонларнинг қай бири кейин улар тўғрисидаги тарихий асарларни ўқиркан? Мен ўзим марҳум бош вазиримиз билан мактабда бирга ўқиганман, аммо кейинчалик унинг тўғрисида — жаннати одамлардан бири тўғрисида ёзилган гапларни ўқиганимда Гарвардда мендан яхшироқ ўқиган йигитни ва мен уни футбол майдонида чалиб йиқитганимни эслаёлдим, холос. Унинг хизмат пилапояларидан кейинча омад билан кўтарилишига мен доимо гумон билан қараганман. Худди шунга ўхшаб, Францияда Дюма саҳифаларида муҳрланиб қолгандан бошқа тарих бўлганми-йўқми экани кишида шубҳа туғдиради.

Сўнгги пайтларда марказида бирон-бир тарихий шахс турган биографик пьесалар ёки романлар модага кирмоқда. Дюмани муносиб баҳоламоқ учун ана шу ҳозирги асарларни улуғ француз яратган тарихий сиймолар билан ёнма-ён қўйиб кўринг — уларнинг нақадар нимжонлиги, уларда латофат ва жозиба нақадар кам эканини яққол кўрасиз-қўясиз. Кейин яна бир нарсани таққослаб кўринг — Дюманинг тарихий шахсларини унинг хаёлотни кучи билан яратилган д'Артаньян, Арамис, Портос, Атос, Коконна, Шико, Бюссилар каби образлар билан ёнма-ён қўйиб кўринг. Бу образ-

ларнинг кўпчилиги ҳаётда прототипларга эга бўлган, бироқ бу билан кимнинг нима иши бор? Ҳаммадан аввал, уларнинг ўзларининг ҳеч қанақа иши йўқ. Бундай таққос оқибатида Дюманинг истеъдоди янада тўлароқ ва аниқроқ кўринади, негаки, ҳеч нарса билан чекланмаган ҳаёлот кучи ёрдамида яратилган Дюма фарзандлари унинг тарихий сиймоларига қараганда тўлақонлироқ ва жонлироқ бўлиб чиқади. Эркаклар Дюмага аёлларга қараганда яхшироқ бўлиб кўринган. Анна Австрийская, Марго, Луиза, де Монсоро хоним ва герцогиня де Шеврез яхши чизилган образлар, лекин улар ҳаддан зиёд ёрқин яратилган эмас. Миледи-ку аёл либосидаги даҳшатли бир махлуқ, холос. Булардан бошқа унда тилга олишга арзийдиган тузукроқ аёл образининг ўзи йўқ. Аммо бунинг эвазига унинг эркаклари энг яхши адабий қахрамонлар билан беллаша олади: улар ўн йилликлар орқали мағрур қадам ташлаб ўтадилар, уларнинг қадди-қоматига қараб тўймайсан киши. Қизиқарли ҳикоя қилиш қобилятига кўра Дюма Диккенсга тенг келади, ёзувчига эса бундан ортиқ баҳо йўқ. Албатта, унинг баъзи бир арзонгаров тасвирларидан бурун жийириш мумкин ёки инглиз адабининг тасвирдаги баъзи бир тийиқсизлигидан ҳам ранжиш мумкин, аммо у қадар йирик бўлмаган адибларда бизга малол келадиган қусурлар бу улуғ режиссёрларнинг асарларида мутлақо табиий кўринади. Мен баён қилиш санъатини тилга олганим учун минг бора узр сўрайман — бизнинг кунларимизда жуда кўпчилик бу шаклни аллақачон ўлган ва кўмиб юборилган деб ҳисоблайди — улар инсон ҳаётини бир-бири билан дефис орқали боғланган бир қатор портлашлар орқали ифодалашга ҳаракат қилишади. Шундоқ бўлгандан кейин Дюма тўғрисида гапирганда бу мавзуни четлаб ўтиб бўладими? У ўзининг энг яхши асарларида китобхоннинг диққатини сира чалғитмай, қаттиқ ушлаб тура олади — бунда унга деярлик ҳеч ким тенг келолмайди. Одатда у бир нечта сюжетни оладию, уларни аравага қўшилган тўртта отни бошқаргандай абжирлик билан бошқариб боради, отларнинг тезлиги ҳар қанча шиддатли бўлмасин, у равонликни йўқотиб қўймайди. Бир-бири билан ҳаддан зиёд мураккаб тарзда бирикиб кетган эпизодлар ва характерларнинг кўплиги жиҳатидан унинг романлари орасида биринчи ўринни «Виконт де Бражелон» эгалласа керак. Ҳа, ҳеч шак-шубҳасиз, Дюма — улуғ ровий! Унда алланечук сеҳргарлик хислати бор, лекин у жоду қилганда ўзининг дори-дармонларини ҳақиқий ҳаётдан олиб ишлатади. У ёрқин ранглари ва ўткир зираворларни яхши кўради, лекин зинҳор-базинҳор қуруқ гап сотмайди. Гомер замонларидан бери адабиётнинг олди-га иккита талаб қўйиб келишади — унда сюжет бўлмоғи керак ва унда характер бўлмоғи шарт. Инсон табиати шу даражада секин ўзгарадиган нарса бўладики, минг йил муқаддам ўтган нарса ҳам

унинг учун куни кеча рўй бергандек кўринади. Шунинг учун китобхон Чосер замонида қандай бўлса, бугун ҳам худди шундай тарзда сюжет билан характерни талаб қилаверади. Эклектиklar Дюмани рад қилишса қилаверишсин, унинг асарларини ҳозиргача ўқишмоқда, бундан кейин ҳам яна юз йил, яна уч юз йил ўтгандан кейин ҳам ўқий беришади. Айни чоғда, комил ишонч билан айтаманки, ҳозирги кунда бўтқа адабиёт деб атаса бўладиган, шакли йўқ, шаклсизликдан доимо лиқиллаб турадиган адабиёт асарлари ўттиз йилдан кейин хотираларда ҳеч қандай из қолдирмай ғойиб бўлиб кетади, ҳатто уларнинг номлари ҳам эсда қолмайди.

Реализм билан романтизм ўртасидаги фарқ ёзувчи ўз олдига кўядиган асосий мақсад билан белгиланади: биринчи навбатда китобхонни қизиқтириб, кўнглини чоғ қилишни мақсад қилиб олган ёзувчи романтик бўлади; тасвирлаётган нарсасини биринчи навбатда кўрсатиб беришни ёки агар истасангиз, талқин қилиб беришни мақсад қилиб олган ёзувчи реалистдир. Мен бу гапни илгари ҳам айтганман, лекин тажрибам шундан далолат берадики, бир айтган гапни яна такрорлаб турмоқ керак, акс ҳолда ҳеч ким унга эътибор бермайди. Шундай қилиб, Дюма биринчи навбатда китобхонни биронта жумбоққа қизиқтириб кўйишини эътиборга олиб, уни романтиклар сафига кўшмоқ керак. Унинг китобларига қараб Дюманинг ўзининг алланечук гаразлари борми-йўқми — билиб бўлмайди, худди шунингдек, унда аввалдан пишиб қолган ўз қарашлари ёхуд бирон фалсафий тизими борми-йўқми — бунинг ҳам аниқлаш амримаҳол. Унинг романларида воқелик танқид қилинмайди, унинг кайфиятига ўраб берилмайди. Инглиз ёзувчиларидан бунақа холис ёзувчи сифатида кимнидир кўрсатсак, фақат Шекспирни кўрсатиш мумкин, холос. Аммо Дюма романтик бўлса-да, замин узра иккала оёғида мустаҳкам туради. Кайфиятига кўра романтик бўлган бу адиб ўзининг методига кўра реалист эди ва айрим ҳолларда эса у илҳом билан характерлар яратишга ҳам қизиққан. У яратган энг буюк образ, шак-шубҳасиз, д'Артаньяндир. У шундай бир меҳвардирки, ўн бир жилд асар учун асос бўлиб хизмат қилади. У бир вақтнинг ўзида саргузашт-талаб сарбоз ва ишончни қозонган мулозим. Кимда-ким олижанобликда ва довюрликда унинг олдига туша олмаса, бундай одамга қиличини санчишга тайёр. Бундай одам оғир ва босиқ бўлса-да, д'Артаньян ҳамласидан қочиб қутулолмайди, чунки д'Артаньянга айни ана шу босиқлик ва оғирлик бутунлай бегона. Билмадим, ўзининг ҳаётийлиги ва типиклигига шу қадар ишончимизни қозона олган бирор адабий қаҳрамон адабиётда яна топилармикан? Д'Артаньян биронта кимсадан ёрдамини аямайдиган одам, у шундай ишларни қилиб, шундай хатти-ҳаракатларни амалга оширадики, бошқалар бундай ҳаракатлардан олам-жаҳон фойда кўрар-

дилар; у ҳали-замон ўзининг бахт қушини ушлаб оладигандек туюлади, лекин ҳамиша бошқаларнинг бахт-саодатини барпо қилиш учун елиб-югурган бўлиб чиқади ва бундан унинг жозибадорлиги заррача камайиб қолмайди. Бунақа одамларни биз ҳаётда кам учратамизми? Д'Артаньян образини яратган одамнинг ҳар қандай гуноҳидан ўтса арзийди.

Учар этигимизни оёққа илайлиг-у, Дюмадан рус ёзувчиси, ҳар қандай замондошларимиздан кўра бизга замондошроқ бўлган Чеховга ўтайлик.

**Чехов** тўғрисида гапирганда айтмоқ керакки, унинг ҳикояларининг на боши, на думи борга ўхшайди, улар баайни тошбақага ўхшаб, ўртанинг ўзидан иборат. Аммо унга тақлид қилмоқчи бўлганларнинг кўпчилиги шуни тушунмадиларки, унинг ҳикояларида асарнинг боши ва думи ичкарига тортиб олинган, тошбақанинг тагига яшириб қўйилган. Уистлерга ўхшаб кўрмоқ ва ёзмоқ учун бунинг хоҳлашнинг ўзи кифоя қилмайди. Худди шунга ўхшаб Чехов каби ҳис қилмоқ ва ёзмоқ учун унинг янгича ёзиш манераси сизга ёқадими-йўқми — шуни ҳал қилиш керак.

Чеховга ўхшаб ёзишга ҳеч ким муваффақ бўлмайди, фақат Кэтрин Мэнсфилд деган ҳозирги даврдаги бир ёш ёзувчи жувонгина бу қоидадан истисно бўла олди. Аммо у бошқалардан кўра яхшироқ тақлид қилишни эплагани учун шундай бўлгани йўқ, бунинг сабаби шундаки, бу адиба ҳам худди Чеховга ўхшаб таранг ва маҳзун туйғуларга эга эди, у ҳам худди Чеховдай ўйлар ва ҳис қиларди (таассуфлар бўлсинки, у ҳам ўша даҳшатли хасталик сабабидан вафот этган). Менинг фикримча, сўнгги йигирма йил мобайнида бир неча мамлакатда ёш ёзувчилар учун Чехов энг қудратли оҳанрабо бўлган эди. У жуда катта адиб эди, бироқ унинг таъсири кўпроқ заифлаштирувчи хусусиятга эга бўлди. Гап шундаки, унинг учун енгилдай бўлиб туюладиган бир усул билан ишламоқ табиий эди, аммо амалда текшириб кўрганда бу усул Ғарб ёзувчиси учун жуда қийин бўлиб чиқди. Унинг асарлари Ғарбий Оврўпада шундай бир фурсатда шуҳрат топдики, бу пайтда ёзувчилар кўпда ортиқча меҳнат сарф қилмай муваффақиятга эришиш дардига тушиб қолишган эди — бунақа руҳий ҳолат фақат ёзувчиларгагина хос эмас, балки уни водопроводчилар ўртасида ҳам, биржа корчалонлари орасида ҳам учратиш мумкин.

Чеховда кишининг хаёлини олиб қочадиган мафтункор бир имкониятни кўргандай бўлишди — Чехов гўё ардоқли мақсадга олиб борадиган энг яқин йўл эди, бироқ дадил айтмоқ мумкинки, бу йўлдан кетганларнинг биронтаси ҳам мақсадга етиб боргани йўқ. Унинг ижоди кўз илғамас тарзда дайдиб юрадиган бир шамчироқдир. Ёзувчи ўйлаши мумкинки, кундалик туйғулар ва ҳодисаларни ҳафсала билан қайд қилиб чиқса кифоя — унинг ҳам қала-

ми остида Чеховники сингари ажойиб ҳикоя чиқади-қўяди. Қаёқда дейсиз! Бирор асарни «ажойиб» деган билан у чиндан-да ажойиб бўлиб қолавермайди. Агар шундай бўлганда эди, бугун бизнинг теграмизни қанчадан-қанча ажойиб асарлар қуршаб турган бўларди. Ҳикояда яққол кўриниб турган композициясиз қалам тебратиш рус ёзувчисига нисбатан Фарб ёзувчисига қийинроқ. Лекин шуни-си ҳам борки, кўпгина Фарб ёзувчилари ҳозир бундай деб ўйла-майди. Бизнинг «янги» адабиётимиз гўё аллақачон Чеховни орқа-да қолдириб кетди ва ҳатто ўзи отасини ҳам танимай қолди-ю, мен унинг ютуқларини ҳамда интилишларини етарли даражада қадрламаяпман деган тасаввур ҳосил қилмоқчи эмасман. Жуда қобилиятли ва жиддий ёзувчилар чин дилларидан ҳаётни ҳамма ранглари ва жилolari билан бутун турфа хиллигини сақлаган ҳолда акс этиришга уриниб ётишипти, бунинг устига улар маҳзун ва киноявий бир фатализм билан суғорилганлар, бу фатализм уларга эҳтимол янги бир нарса бўлиб кўриниши мумкин. Уларнинг на-заридан бу фатализм Чехов ва яна бошқа кўпгина ёзувчилардан ўтган бўлиб туюлиши мумкин. Баъзи бир ана шу довирак новатор ёзувчиларимизнинг услуби ва методларида чиндан ҳам бир қадар янгилик бор, лекин уларнинг ҳаётий фалсафаларида мен ҳар қанча уринмай, ҳеч қандай янгилик топа олмайман. Улар сюжетдан ва характерлардан воз кечишган ёки аниқроқ қилиб айтганда, сюжет ва характерлар яратишда аввалги драматик усуллардан воз кечиш-ган, лекин фалсафийлик жиҳатидан қараганда улар ўзларининг Тургенев, Мопассан, Флобер, Генри Жеймс, Мередит, Гарди, Франс, Конрад каби ажлодларидан унчалик ўтиб кетганлари йўқ. Бу янги ёзувчилар биз мистицизм яратдик ва у тўлалигича биз-нинг кашфиётимиздир деб даъво қилишади, ҳақиқатда эса улар-нинг мистицизми юқорида номлари саналган катта ёзувчиларнинг ижодлари замирида ётган мистицизмдан ортиқроқ ёхуд ўткирроқ эмас, ахир, уларнинг бари етарли даражада равшанлик билан кўрсатдиларки, улар коинот тартибининг сирли ҳамда ўз-ўзига ҳоким маромини тан олишади, инсон ҳаётига бошдан-охир син-гиб кетган гўзалликни, даҳшатни, мушфиқликни ва кинояни кўриб туришибди. Ҳа, менинг фикримга кўра, янги ёзувчиларимизнинг услуби ва методи уларнинг фалсафасига қараганда анча қизиқ-роқдир. Мен уларнинг дадил усулларини кўриб қойил қоламан, ҳолбуки, бу усул анча юзаки жойда ётади. Беихтиёр савол туғила-ди: эҳтимол, эпчиллик ва дадиллик билан шаклни ҳамда мунта-зам сюжетни бартараф қилиб, улар бир ҳақиқатни назардан қочир-гандирлар, бу ҳақиқатга кўра эса бизнинг тезкор ҳаракат қилади-ган замонамизда инсон ҳаёти ҳар қанча ҳавойи кўринмасин, ҳақиқатда эса теран ва ўзига хос томирларга боғлаб қўйилгандир. Чехов бўлса ўзининг шаклсиздай кўринган ҳикояларида ҳеч қачон

бу ҳақиқатни унутмайди ва ҳеч қачон унинг маҳорати мана мен деб туртиб ҳам турмайди.

Чехов 1860 йилда рус шаҳри Таганрогда таваллуд топган ва бор-йўғи қирқ тўрт йил умр кўриб, Шварцвальдда вафот этган. У деҳқонлар тоифасидан чиқиб келган, ўзи қишлоқ врач бўлган. Унинг авлодига мансуб бошқа рус ёзувчиларининг ҳеч қайсисида биз рус заковатини ва рус халқини бу қадар теран тушунишни кўрмаймиз, рус характерини бу қадар беҳато ҳис қилишни учратмаймиз. Рус табиатига азалдан хос бўлган мужмалликни у қочиб қутулиб бўлмайдиган бир қисмат деб билади ва бутун ижоди давомида уни эринмай, узлуксиз тарзда ва холисанлилло очиб беришга ҳаракат қилади. У қишлоқ врач бўлгани важдан, бошқа ҳар қандай одамдан ортиқроқ даражада инсон табиатини кузатиш имконига эга ва у бу табиатнинг ўз бардошидан бошқа ҳар қандай ёрдамдан маҳрум ҳолда, оғир дардлар ва ёмон саргузаштлар зулми остида эзилиб ётганини кўради. Чехов гоятда сезгир ва муайян усуллардан маҳрум бўлмаган инсон эди. Афтидан, ўз яқинларининг изтироб чекишларини кузатмоқ унинг учун гоятда оғир бўлган бўлса керак, уларнинг ўз характерларининг миллий белгиларидан куч-қувват ола билмасликларини кўриб янада қийналгандир. Ҳарҳолда, у буларнинг барини туғма санъаткор сифатида гоятда ўткир бир нигоҳ билан кўрган. Билмадим, кўпгина турфа хил халқлар яшайдиган бир мамлакатда рус характери тўғрисида яхлит бир нарсдай гапириш мумкинми-йўқми? Ҳарҳолда, рус характери вақт ва макон қадриятларига нисбатан бефарқдир, унинг учун энг муҳими — туйғулар, бундан ҳам ортиқ даражада муҳими туйғуларни ифодалаб беришдир. Шундай экан, у туйғуларнинг янги тўлқини уларни буткул ювиб кетмагунча ўз мақсадларига эришиб улгурмайди. Кўп масалаларда фавқулудда жозибадор бўлган рус кишиси, менинг назаримда, муайян бир нарсада ўзини тўхтатиб қолишга қодир эмас. Шунинг учун у доимо у ёки бу бюрократиянинг қурбони бўлиб келган ва менинг ўйлашимча, бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади. Рус характери — узлуксиз равишда ёпирилиб келиб-кетиб турадиган оқимдир ва соф рус сўзи бўлмиш «ничего!» («ҳечқиси йўқ!») бу адоқсиз иккиланишларнинг фатализмини яхши ифодалаб беради. Рус кишиси учун моддий қадриятлар ва уларнинг ортида турган принциплар — ҳаддан зиёд даражада камдир, туйғулар ва уларнинг ифодаси эса ҳаддан зиёд кўпдир. Менинг бу гапларим, албатта, бир инглиз нуқтаи назаридан айтилаган гаплардир. Рус кишиси айтиши мумкин эдики, унинг учун моддий қадриятлар ва уларнинг ортида турган принциплар ҳаддан зиёд даражада кўп аҳамиятга эга, туйғулар ва уларнинг ифодаси эса ҳаддан зиёд даражада кам аҳамиятга эга. Икки миллий характер ўртасидаги айни ана шу зиддият важдан Чехов ҳикоя-

ларининг шакли инглиз ёзувчиларини ўзига шу қадар мафтун этади ва улар учун шу қадар ётдир. Бу шакл худди рус текисликлари каби яссидир. Чеховнинг муваффақияти шундаки, у ясси нарсани жон олгувчи бир жозибатор нарсага айлантира олди, унинг жозибаторлиги прерия ёхуд саҳрони биринчи бор кўришдаги жозибаторлигидан қолишмайди. Унинг бунга қандай қилиб эришгани сир ва гарчи ўшандан бери кўпгина одамлар у сирнинг тагига етдик деб ўйлашса-да, очигини айтмоғимиз керак — бу уларнинг назарида шундай туюлган, холос.

Чеховнинг пьесалари ҳам инглиз саҳналарида ҳеч қачон бизни тўла қаноатлантирган эмас, бунинг сабаби қисман шунда бўлса керакки, улар, афтидан, дунёда энг яхши бўлган рус актёрлари учун ёзилган, ва яна қисман шунинг учун бўлса керакки, бунга Чеховнинг характери ва методи сабаб бўлган бўлиши керак. Инглиз актёрлари Чехов пьесаларининг муҳитини ифодалашга қодир эмаслар. Чехов асарлари эса — хоҳланг улар пьеса бўлсин, хоҳланг ҳикоя бўлсин — ўзларининг муҳити важдангина эса қолишади. Илҳом ва инсоний туйғулар унинг нарсаларига ички шакл бахш этади, бу ички шакл драматик сюжетлар замиридаги шаклнинг ўрнини босади. Чехов биронта ҳам роман ёзган эмас, бунинг сабаби шу бўлса керакки, асар қанча узун бўлса, унда бирон муайян воқеанинг рўй бермоғи шунча муқаррар бўлмоғи керак бўлади. Характерлар масаласига келадиган бўлсак, ё улар ҳаддан ташқари бевосита ҳаётдан олинган ёхуд ҳаддан зиёд тарзда русча характерлардир ва шунинг учун эса яхши сақланиб қолмайдилар. «Олчазор» ёки «Ваня тоға»даги персонажлар — уларнинг баъзи бирларини мен ҳатто номма-ном ҳам айтишим мумкин — жуда жонли, жуда ишончли одамлар сифатида хотирага келадилар, бироқ улар шу даражада кайфиятга ва муҳитга бўйсундирилганки, унчалик ёруғликда турганга ўхшамайдилар, балки аллақайларда нимқоронғилик ичида тентираб юргандай кўринадилар. Аммо шунга қарамай, Чеховнинг ижоди жуда катта қимматга эга, чунки у бизга буюк бир халқнинг қалбини кўрсатиб берди ва буни шовқин-суронсиз ва ҳеч қандай даъволарсиз амалга оширди.

Дюмадан Чеховга фақат учар этик ёрдамидagina сакраб ўтиш мумкин эди. Чеховдан Стивенсонга ўтиш учун эса икки баробар зўрроқ учадиган этик керак. Агар санъат кишини эзадиган таъсир кўрсата олса, айтиш керакки, Чеховчалик кишини эзадиган ёзувчи йўқ. Кўнглимиз хуфтон бўлиб турган бўлса, ҳар қандай ёзувчидан кўра ҳам Чеховга камроқ талпинамиз. Шотландиялик **Стивенсон** эса бутунлай бошқа гап — биринчи навбатда айни шу ёзувчининг шапалоқдек китобларига жон-жаҳдимиз билан ёпишиб оламиз. Кези келганда бир нарсани сўраб олай — сезганингиз борми — фожийий воқеаларни тасвирлайдиган ёзувчилар одатда ўта соғлом



одамлар бўлади. Руслар бу ҳисобга кирмайди, улар ҳамиша ўзлари ҳис қилиб турган нарсаларни тасвирлашади, бизга — Фарб одамларига эса бошқача сифат хос — биз доимо ўз туйғуларимиз ва сезгиларимизга тескари борамиз. Биз агар ўзимизни ёмон ҳис қиладиган бўлсак, ижодда юморист бўлиб оламиз ёки жилла бўлмасам, романгик бўламиз. Стивенсон мустақкам соғлиққа эга бўлганида улуғ фожианавис ёзувчи бўлиши мумкин эди, бироқ хасталиги сабабидан қувноқ ёзувчи бўлмоқдан ўзга иложи қолмади. У халос бўлиш имконини сиёҳдан қидирди, унинг учун энг катта бахт — қаламни ишга солиш эди. Ёшим ўтиб боргани сари мен уни кўпроқ қадрлайдиган бўлиб боряпман. Менга айтишлари мумкинки, бу — қариликдаги мия айнишининг белгиси деб. Ёшлигимда мен ўзим ҳам шунақа дердим. Негаки, мен у пайтларда француз ва рус елвизакларида ўтиришга ўрганиб қолгандим — ўша пайтдаги инглиз адабиётининг диққинафасроқ хонаси бу елвизакка тўла эди. Бундан ташқари, ўша кезларда Стивенсонни ҳудабехудага улуғлаб кўкларга кўтаравериш шу қадар меъдамга теккан эдики, у менинг назаримда «ёқимли сафсатабоз»га айланиб қолганди, ўзи бироз олифтароқ ва икки дунёда тузалмайдиган романгик эди. Эндиликда билдимки, мен мутлақ ҳақ эмас эканман. Ҳа, Стивенсон биринчи даражали романнавис эмас, унинг саломатлиги жиддийроқ фалсафий изланишлар билан шугулланишига имкон бермасди ёхуд ҳар нарсани билишга чанқоқлигини фаол қондиришга ҳам йўл қўймасди. У шу лаҳзанинг ўзи билан яшар эди, яшаганда ҳам орқа-олдига ўгирилиб қарамай яшарди, бунақа одамлар эса психологияга чуқур кириб боришга ва ҳар нарсанинг бирламчи сабабини излаб топишга мойил бўлишмайди. Бироқ Стивенсон биринчи даражали ёзувчидир, бир вақтлар унинг услубидаги менга олифтагарчиликдай туюлган жиҳатларда эса мен бугун ҳаддан ташқари ёрқин, нозик ва жасур қалбнинг табиий ифодасини кўраман. Деярлик ҳар бир жумлада бирор кутилмаган нарсани намён этувчи унинг услуби жимжимадор эмас ва унга зўрма-зўракилик бегона. Бу услубда ҳамиша дунёда бирор янги нарсани кўришга ҳозир турган қалб, ҳаётга сўнмас қизиқиш ифодаланган, унга материални эса ҳамиша ғоятда ноёб кузатувчанлиги ҳамда жуда ажойиб хотираси етказиб бериб турган. Мен унинг китобларидан бирининг дуч келган саҳифасини очаман ва унда куйидаги иборага рўпара келаман: «Манзара сўнггида юксак серқоя тоғлар виқор билан бўй чўзиб туришарди. Бу тоғлар қимматбаҳо жавохирдай мовий рангга чулганганди. Уларнинг ораларида эса тизмалар кетидан тизмалар елкама-елка қалашиб кетган, арчалар билан қопланган тик ёнбағирлар осмон сари интилганди, қуёшда тошлар ярқирарди, пастқам чуқурликларда эса ерга қапишган пакана дарахтлар юқорига тармашиб, бўй ростлашга ҳаракат қили-

шарди. Буларнинг бари қўпол ва дағал, ўша энг бошида худо яратиб қўйган шаклда қолиб кетганди».

«Тармашиб», «дағал», «энг бошида»... Стивенсон бу сўзларни атайин излаб топган бўлса керак деб ўйламайман. Улар умуман олганда жуда оддий жумлаларга бирдан кутилмаган унсурларни олиб кирадики, бу жуда ҳам қимматлидир. Ўйлайманки, улар унинг кўнглига ўз-ўзидан қўйилиб келган. Афтидан, бирон-бир бошқа инглиз ёзувчиси (Шекспирдан ташқари, албатта, ва эҳтимолки, яна мистер Вудхауздан ҳам ташқари) кутилмаган унсурни жумлага бу қадар бевосита ва ўринли олиб кирган эмасди. Бу тўғрида шарҳловчлар ҳар нима дейишса дейиша берсин. Аммо мен Стивенсонни қайта ўқиганимда бунга яна қатъий ишонч ҳосил қилдим. Бу хусусият эса чиндан-да жуда қимматлидир ва кўпгина нуқсонларнинг ўрнини босиб кетиши мумкин. Услуб бобида донг чиқарган баъзи бир ёзувчилардан фарқ қилароқ, Стивенсон жумлама-жумла жуда энгил ўқилади, унинг кутилмаган сўзларида қоқилмайсиз, унинг жумла тузишлари булоқ сувидек тип-тиниқ, уларда на залварли оғир иборалар учрайди, на кескин ва қўпол жойларга рўпара келасиз, на адиб кишининг энсасини қотирадиган лузумсиз такрорлар билан таъсирчанликни оширишга ҳаракат қилади.

Дюмага ўхшаб Стивенсон ҳам романтик: турли тоифадаги одамларни кўрсатишдан ёхуд инсон ҳаётининг йўлларини тасвирлаб беришдан кўра қизиқроқ воқеани ҳикоя қилиб бериш унинг учун муҳимроқдир. Тўғри, «Ўғирланган» ва «Катриона»да у деярли баравар даражада сюжет ва характер яратиш ишига берилган, яъни «олтин меъёр»га яқин туради, умрининг охирига келиб эса «Тўлқиннинг қайтиши» ва «Гермистонлик Уир»да ҳаққонийликка мойиллик билдиради-ю, лекин, барибир, романтиклигича қолаверади. Эндрю Лэнг Стивенсоннинг Суонстонда нашр этилган асарлар тўпламига ёзган муқаддимасида таъкидлаганидек, у ўз мавзуларини ҳеч қачон ҳозирги ҳаётнинг бош оқимларидан қидирмаган, ҳеч қачон китобхонларга уларга таниш воқеликни тушунтириб беришга уринмаган. Стивенсон ёзган нарсаларнинг ҳаммасида синчков ва жасур заковат эгаси сезилиб туради, у маиший масалаларда ҳамиша олижаноблик билан иш юритади, у ўз-ўзини оғриқли тарзда таҳлил қилишга мойил экан, бунда унинг гуноҳи йўқ, у ҳатто нарсаларнинг моҳиятини излашга ҳаддан ташқари берилиб кетиб адашиб қолишдан ҳам кўрқади. Унинг романнавис сифатидаги асосий камчилиги шундаки, кўпинча у ўз истеъдодига унча муносиб бўлмаган мавзуларга қўл уради. Мавзу «Доктор Жекил ва мистер Хайде»даги каби етарли даражада жиддий бўлса, Стивенсон бундай мавзуларни охиригача очиб беришга журъат қилолмайди, натижада, асар қай бир даражада кемтикроқ чиқади.

«Тўлқиннинг қайтиши»да мавзуга ўзининг мурасасиз ёндашувидан ўзи анча ташвишга тушиб қолган, бизнинг танқидчиларимиз буни «ҳаётнинг авра-астари» деб аташни яхши кўришади. «Гермистонлик Уир»ни у қандай тугатиши мумкинлигини айтиб бериш қийин, лекин у, эҳтимол, белгилаб қўйилган фожиали йўналишдан ўзини олиб қочиши ҳам мумкин эди. (Эҳтимол, сизнинг эсингизда бўлса керак — унинг севгиллари муроду мақсадларига эришадилар, яъни аниқроқ айтганда, Америкага жўнаб кетишади).

Ровийлик бобида эса Стивенсон, гарчи кичикроқ қўламда бўлса-да, Дюма ва Диккенсдан қолишмайди, ҳатто абжирлик ва тезлик жиҳатидан улардан ўтиб ҳам кетади. Стивенсонда ҳўзилиб кетган жойлар йўқ. Унинг мавзуи ҳамиша битта — ҳамма романтикларнинг мавзуи унинг ҳам диққат марказида — бу яхшилик билан ёвузлик ўртасидаги, қаҳрамон билан ёвуз одам ўртасидаги курашдир. Лекин шуниси ҳам борки, бундай курашда қаҳрамон аёл кўпинча иштирок этмайди, балки, бирон тўсиқлик орқасидан қараб туради, холос.

Чунки Стивенсонда алланечук мангу навқирон бир нарса бордирки, унинг «Қизлар ва йигитларга» деган ҳикоялар тўпламини яратгани ҳам бежиз эмас.

Унинг романларидан «Ўғирланган» билан «Катриона» биргаликда шак-шубҳасиз бошқа асарларининг ҳаммасидан кўра салмоқлироқдир. Буларда асар фабуласининг қизиқарли бўлишидан ташқари, маҳорат билан чизиб берилган типлар бор. Алан Брек билан Давид Бальфурлар бир умрга тоғли Шотландиянинг ҳам, Шотландия водийсининг ҳам тасвирчилари бўлиб қолиш имконига эгадирлар. Катриона билан Барбара Грант эса адиб яратган аёл характерлари ичида энг яхшиларидир. Бундан ташқари, бу асарлар бошдан-оёқ Шотландияга нисбатан мағрур бир муҳаббатга йўғрилган, ҳамма нарса ўрмонлар ва денгизнинг хушбўй ҳиди билан суғорилган, камдан-кам асарда оилавий муҳит бу қадар теран ва ёрқин ифодаланган. Иккинчи ўринга мен «Баллантрэнинг эгаси»ни кўяман. Бу китоб биринчи шахс номидан ҳикоя қилинган, бу усулнинг ўзига хос қийинчиликлари ва мураккаблиги бор, лекин адиб унинг уддасидан чиққан. Баллантрэнинг эгаси эса учига чиққан разил одам. Мен «Қора ўқ»ни ҳам жуда маъқул кўраман, унинг воқеалари бениҳоя қизиқарли ва унда ўрта асрлар ҳаётининг манзаралари камдан-кам учрайдиган тарзда жонли тасвирланган. Ўз-ўзидан равшанки, «Ҳазиналар ороли» алоҳида ажралиб туради. У соф ҳолда тўқима асардир. «Тўлқиннинг қайтиши» ва «Денгиз ўлаксаҳўри»да воқеалар тасвири бироз хира тортгандек кўринади, ammo иккита муаллиф шерик бўлиб ёзган асарларда одатда муқаррар тарзда шунақа бўлади, шундай бўлса-да, мен уларни завқ билан мароқланиб ўқийман. «Сент-Ив» эслаб қолиш қийин

бўлган ажойиб китоблар сирасига киради, лекин уни ҳамиша қайта ўқиса бўлади. Бу асар аслида тугалланмай қолганида яхши бўлар эди. «Мушкулотлар исканжасида» — чинакамига қувноқ асардир. «Доктор Жекил ва мистер Хайд» сиз ҳам менинг куним ўтаверар эди. Бу асар Стивенсон ёзган асарлар ичида энг кам даражада Стивенсонникига ўхшайди, ҳолбуки, китобхон оммасининг туғма зиддиятли руҳи шунақаки, айни ана шу асар унга жуда катта шухрат келтирди, мен яқинда ўқиганимга қараганда, ҳозирга қадар бу асар унинг ижодининг чўққиси ҳисобланар экан. «Гермистонлик Уир» масаласига келсак, айтишим керакки, мен шу пайтга қадар сэр Сидней Колвиннинг фикрига қўшилмайман. Унинг фикрича, бу китоб Стивенсоннинг энг яхши асари бўлиб қолмоғи керак эди. Бу китоб қизиқарли, чунки унда романтизмдан қутулишга қатъий ҳаракат қилинган, аммо унда Стивенсоннинг бир заифлиги сезилиб қолган. Бу, айниқса, инсоннинг ички дунёсини очишда яққол кўриниб қолади. Арчи муваффақиятли чиққан эмас, менинг назаримда, Кристинанинг бошига ҳам шу қисмат тушган.

Стивенсон шу даражада ёрқин ва салобатли одам эдики, унинг саёҳатлари ва бутун турмуш тарзи шу даражада ранго-ранг, унинг очерклари ва мактублари шу қадар кўп ва қизиқ, унинг шеърлари шу қадар ёқимли эдики, шахсиятининг бунақа кўп қирралилиги ундаги романнависни тўсиб қолган эди. Бироқ сиз унинг китоблари билан ундан кейин ёзилган романтик қиссаларнинг ҳаммасини, ҳатто донг чиқарган ёқимтой эгизаклар — Энтони Хоупнинг «Зенда маҳбуси» билан «Руперт фон Хенцау» романларини таққослаб кўринг — Стивенсоннинг қанчалик юқори туришига яна бир қарра амин бўласиз. Чиндан ҳам Дюмадан кейин у романтик йўналишдаги ҳамма носирнавислар орасида яхшисидир, Англияда-ку, албатта, энг яхшиси. Агар борди-ю, бизнинг давримизда бирорта одам чиқиб, уни бу ўриндан сиқиб чиқариб қўйса, мен бунга гоятда ҳайрон қолган бўлардим. Негаки, дунё ҳали романтик адабиётдан лаззат ололмайдиган даражада қариб қолган бўлмаса-да, менинг фикримча, у Стивенсонга ўхшаган шодмон қалбли ва бу қадар навқирон хаёлот қувватига эга бўлган ёзувчини барпо этишга борган сари ноқобилроқ бўлиб бормоқда. Хўш, шундоқ экан, биз ўзимиз ўқтин-ўқтин қаламимизни романтик хаёлот сиёҳдонига ботириб турсак бўлмайдами? Аммо Дюма билан Стивенсон ёза бошлаган замонлардан бери нимадир рўй берди. Бу дунёни куй деган нарса тарк этди. Бизнинг кунларимизда романтиклар жуда бажирлик билан бочкалар ичида яшириб қўйилган мурдалар ҳақидаги ва шунга ўхшаш бошқа ваҳима гапларни тўкиб ташлайверадилар-у, аммо Илҳом отини жиловлаб олишни истаган одам, айтайлик, Жон Мэйсфилд «Сарда Харкер»нинг ёхуд «Жон Бьюкен»нинг муаллифи сифатида романтика деган жон-

ворда қанот бўлмоғи кераклигини анча-мунча яхши билади. Романтиклар ўз китобларига 9,15 даги поездни киритишга тўла ҳақлидирлар, аммо бу поездда Чизлхерстдаги ёки Кройдондаги корчалонлар юради. Биз ҳаммамиз лимузинлар ва самолётлар деган жойда ақлимиз шошиб қоладиган бўлиб қолдик. Романтик адабиётга машиналар суқилиб кириб олишди — миянгда машина гувиллаб турса, кулоғингга най навоси кирмас экан. Шунинг учун менинг назаримда биз Стивенсонни шоҳсупасидан ағдариб ташлайдиган замонларга етиб боролмаймиз. Ва мен шунга деярлик аминманки, Стивенсон XIX асрда яшаган ҳамма инглиз ёзувчилари орасида Диккенсдан кейин энг узоқ умр кўрадигани бўлади.

Гарчи **У.Г.Хадсон** кўпроқ табиатни кузатувчи ва табиат шайдоси сифатида шуҳрат топган бўлса-да, мен унинг тўғрисида фақат санъаткор сифатида — «Қирмизи замин», «Эль омбу» ва «Зангори кулба» каби романларнинг муаллифи сифатида гапираман. Бу асарларнинг ҳар бири бир дурдонадир. Хадсон катта истеъдод эгаси, аммо мен бу катта истеъдодни Табиат деб аталмиш маккора нозанин тўғри йўлдан уриб чалғитди ва нобуд қилди деган гапни айтмоқчи эмасман. Мен ҳатто бадиий ижод қилмоқ учун унда ортиқроқ материалнинг ўзи бўлмаган бўлиши мумкин деб ўйлайман, чунки қатъият билан айтиш мумкинки, ёзувчи одам ёзадиганини ёзмай қўймайди. Аммо ана шу уч китобнинг ҳар бири ёзувчи эришган ўзига хос катта галабадир. «Қирмизи замин» — сўнги юз йилдан ортиқроқ вақт ичида инглиз тилида яратилган энг яхши ҳазил-мутойибали романдир, «Эль омбу» — жўн ва фожий қиссининг жуда гўзал бир намунасидир, «Зангори кулба» эса бизнинг давримиздаги энг жимжимадор фантазиядир. Хадсон — мутлақо ўзига хос бир адибдир, у ғоятда эркин ва самимий. У ҳеч қандай мактабга мансуб эмас, у ўз ижодида бирон-бир маҳоратли санъаткорнинг таъсирини кўрган эмас. У ўзи туғилиб ўсган жойлардаги Пампа шамоли каби эркин шамол қанотларида адабиётга кириб келди. Ёки у Корнуэл бўронларидан ғоятда завқланар эди — у адабиётга ана шу бўронлардан бири янглиғ ёпирилиб келди. «Қирмизи замин» саксонинчи йилларда ёзилган эди, шекилли, балки олдинроқ ҳам ёзилгандир. Бу асар бир замонлардаги Аргентинада ёш йигитнинг бошидан кечирганлари тўғрисидаги ҳикоядир. Афтидан, китобда автобиографик унсурлар бор ёки айрим-айрим шахсий хотиралар мавжуд, шак-шубҳа йўқ — айрим воқеалар муаллифнинг бошидан кечгани яққол кўриниб туради, баъзан вазиятларни эса муаллиф ўзидан ўғирлаб олган. Агар асардаги Дики Лемб Хадсоннинг ўзи бўлмаган тақдирда ҳам, кўриниб туриптики, у Хадсоннинг ёшлик пайтидаги саргузаштлари ва таниш-билишларидан яхши хабардор. Бу тоифа романларнинг моҳияти янги маконларга ва янги одамларга қизиқишининг кучли эканида, унда,

айниқса, аёл кишининг табиати ва қисматига қизиқиш зўр, табиийки, «Қирмизи замин»нинг ҳам моҳияти айнан шундай. Бу китоб ҳаётга ошиқ одамнинг асари, шунинг учун ҳам у ҳеч қачон тузукроқ муваффақият қозонган эмас. Кўпчилик одамлар ҳаётни яхши кўрмайди, улар ҳаётга парвоз вақтида ўқ узишмайди, улар ҳаётнинг кўнишини пойлаб туришади, шунда ҳам аввал уни тано-вул қилиш мумкинми-йўқми эканига ишонч ҳосил қилганларидан сўнг унга қарата ўқ узадилар. Биз ўзимизга наф келтирмайдиган куруқ саргузаштларни ёқтирмаймиз: биз кафолатлар даврида яшамоқдамиз. «Қирмизи замин» — бошқа дунё ҳақидаги ҳикоядир, унда шундай кунлар тасвирланганки, у пайтларда ҳеч қандай кафолатлар бўлган эмас — одамлар эса галаба ва муҳаббатга эришмоқ ниятида сафарларга жўнайверганлар. Бундан ташқари, китобда Испаниянинг таъми сезилиб туради, инглиз тили тарқалган мамлакатларда бу китобнинг совуқ қабул қилинишининг сабабларидан бири ҳам ана шунда. Ахир, бизни гитаралардан кўра панднасихатлар кўпроқ қизиқтиради.

«Эль омбу» — Хадсоннинг иккинчи китобининг марказий қис-саси, унинг умуминсоний мавзуи фожиона характерга эга, лекин мен уни Тургеневнинг «Чўл қироли Лир» ёки «Баҳор тошқинлари», Конраднинг «Ёшлик», «Зулмат қалби» ва «Бўрон» асарлари ёхуд Мерименинг «Кармен»и, Мопассаннинг «Дўндиқча»си, ё Флобернинг «Одий қалб» ё мистер Моэмнинг «Ёмғир» каби асарлари қаторига қўймаган бўлардим. Бу қиссаларнинг ҳаммаси ҳажмига кўра тахминан «Эль омбу» билан бир хил ҳажмга эга, уларнинг ҳаммаси умуминсоний мавзуларда ёзилган, «Ёшлик» билан «Бўрон»дан бошқа ҳаммасининг мазмуни фожиона. «Эль омбу» ҳикоясининг номи шу ҳикояда тасвирланган улкан дарахтнинг номидан олинган. Гарчи бу дарахт ҳикояда ҳамма қисмларни бирлаштириб турадиган бир омил сифатида кўринса-да, унда юқорида зикр этилган ажойиб қиссалардаги каби мустаҳкам устун йўқ ва муқаррарлик туйғуси ҳам мавжуд эмас. Кекса чўпон тилидан ҳикоя қилинадиган, бир-бири билан унча боғланмаган лавҳалардан ташкил топган бу асар кулфатлар ва бахтсизликларнинг чамбарчас улашиб кетган занжири тўғрисидадир, у инсоний эҳтирослар қуюни ҳақидаги мавзунинг ўзига хос кўринишларидан биридир. Аммо асар тилига хос бўлган ажиб бир соддалик ва асарнинг умумий муҳити унга салмоқ бахш этиб турипти. Афтидан, у ҳам «Қирмизи замин» каби фактларга асосланган бўлса ажаб эмас, асар Пампадаги халқ ижоди материалларидан тўқилган ва бу материаллар анча рангдор ҳамда долғали бўлган қадимги замонларда майдонга келган. Кези келганда айтмоқ керакки, Конраднинг ижодида денгиз қандай ўрин тутса, Хадсоннинг ижодида текислик ҳам шундай ўрин тутди. Фақат фарқи шундаки, Хадсонда табиат муҳаббатни

кўзгайди, Конрадда эса у кишини даҳшатга солади. Масалан, Конраднинг «Зулмат қалби»даги ўрмон билан Хадсоннинг «Зангори кулба»сидаги ўрмонни таққослаб кўринг, уларнинг биринчиси мудҳиш, юракларни орзиқтирувчи хатар, иккинчиси эса хилватдаги ажиб бир бошпана.

«Зангори кулба» – Хадсонга катта ёзувчи деган номни олишга ҳуқуқ берувчи учинчи китобидир. Бу асар шу даражада ўзига хос, бошқа адабий асарларга шу даражада ўхшамайдиган асарки, биринчи марта ўқиганимда унинг гўзаллигини ҳатто ҳис қилолганим ҳам йўқ. Орадан ўн йил ўтиб, уни иккинчи марта ўқиганимдагина мен бу китобнинг қадрига етдим. У менга маълум бўлган шундай бир ягона китобки, унда «ўрмондаги шовур-шувур овозларни бир оҳангга жамлашга муваффақ бўлинган». Асарда Райма деган ўрмон қизи бор – у айни чоқда қуш ҳам. Бу қуш – қиз бир вақтнинг ўзида табиатнинг сеҳркор жозибасини ҳам, инсоннинг табиат билан бирикиб кетишига иштиёқни ҳам ўзида тажассум этади. Афсуски, ўз-ўзини таҳлил қилишнинг кучайишими ёхуд, айтайлик, бизнинг шаҳарда яшашга кўникиб қолганимизми – бизни ўша табиат билан бирикиб кетиш имконидан маҳрум этган. Ана шу Райма ўзининг ғайримоддий гўзаллиги билан ўзига хос тарздаги ягона адабий қаҳрамондир. Бундан уч йил муқаддам Ҳайд-паркда Райманинг ҳайкалини ўрнатишди. Ҳайкал атрофида қизгин баҳслар бўлиб ўтди. Очигини айтсам, ҳайкал менга сира ёқмади. Дарҳақиқат, бу ҳатто юксак даражадаги ўзига хос санъаткор учун ҳам бажариш мумкин бўлмаган вазифа эди. Сизгилар билан сезиб кўриш, қўл билан ушлаб кўриш мумкин бўлмаган нарсани тасвирлаш учун металл билан тош ярамайди. Райма образида Хадсон бошқа ҳар қандай одамдан кўра ўткирроқ ҳис қилган нарсасини – инсондан бошқа ҳамма жонзотларга ва, айниқса, ширин-ширин куйлар куйлайдиган паррандаларга рағбатини ифодалашга ҳаракат қилган. Шунинг учун ҳам Хадсонни билган одамлар учун ҳайкалтарошнинг устахонасидан чиққан ана шу оғирдан-оғир буюмда қандайдир куфрона ва таҳқирли жиҳат бор. Бунақа нарсани фақат жаҳл устидагина ясаб қўйиб, кейин бекорчиликда азасини тутиб юрса бўлади.

Хадсонни шахсан билган одамлар учун унинг шахсиятида инсон ёзувчидан кўра устунроқ эди: у ўз даврининг энг ҳайрон қоладиган, энг бетакрор одами эди, ҳеч кимнинг диққат-эътибори соф инсоний ҳудудлардан ташқарида бу қадар олисларга йўналтирилмаган эди, ҳеч ким табиат қиёфасини унингчалик аниқ-таниқ кўришга муваффақ бўлмаган эди. У ҳар қанча маърифатли ва маданиятли бўлмасин, унда ибтидоий одамга хос бўлган қандайдир жиҳатлар бор эди, ҳаттоки унинг ўзи яхши кўрадиган жониворлар ва паррандалардан нимадир бор эди. Шундай бўлганда ҳам, агар у

ўзидан шахс сифатида бирон хотира ва табиат ҳақида махсус асарлар қолдирмаган бўлса-да, фақат юқорида зикр этганимиз учта бадиий асарнигина қолдирган тақдирда ҳам уни жуда ажойиб бир сиймо ва ниҳоятда йирик ижодкор деб эътироф этмоқ лозим бўларди.

Муҳаррирлар баъзан мenden «келажак романини қандай тасаввур қиласиз?» деб сўрашади. Бу саволга ҳеч ким жавоб бера олмайди. Романнинг келажаги ёзувчилик услубидаги у ёки бу модага боғлиқ эмас. У бирон-бир иқтисодий шароитга ҳам боғлиқ эмас. Романнинг келажаги фақат бир нарсага боғлиқ. Иккита хусусият мавжуд — уларнинг икковини ҳам таърифлаш анча қийин — тасодиф ана шу сифатлардан бирига эга бўлган ёки, янада яхшиси, ҳар иккала хусусиятга эга бўлган ёзувчини барпо қилади-ми-йўқми — роман истиқболи ана шунга боғлиқ. Бу хусусиятлар Улуғворлик ва Жозибаторликдир. Ўргача сонлар қонуниятига кўра, ҳар ўн йилликда тахминан баравар миқдорда бундай ёзувчилар пайдо бўлиб турмоғи лозим, аммо менинг ўйлашимча, биз ўтмишни ўрганар эканмиз, бундай ёзувчилар пайдо бўлмаган даврларни кўплаб учратамиз. Ҳозирги даврни ўрганадиган бўлсак, эҳтимол, келажак масаласида анча ташвишга тушиб қолишимиз ҳам мумкин. Бизнинг давримизда улуғворликка душман бўлган алланечук бир нарса бор. Ҳатто инсоннинг индивидуал белгилари ҳам реклама таъсирида, лампа чироқларида, стандартлашиш, мутахассислашиш таъсирида, суръати тез алоқа воситалари важдан секин-аста едирилиб, йўқ бўлиб бормоқда. Ҳар қанча ғалати кўринмасин, ҳеч қандай шак-шубҳа йўқки, менимча, биз амалий ақл-заковат деб атайдиган хусусият улуғворликка батамом ётдир, бизнинг давримиз эса бағоят оқил ва кун сайин оқилроқ бўлиб бормоқда.

Жозибаторликка хавф солиб турган хатар, эҳтимол, унчалик жиддий эмасдир, лекин нима бўлганда ҳам, жозибаторлик тепасида ҳам хатар бор. Негаки, жозибаторлик интим хусусиятдир, шойиста сифатдир, ҳаётимизда эса шойисталик борган сари камайиб бормоқда. Биз шу даражада мукаммаллашиб бормоқдамизки, аввалги барқарор хомаки умргузаронлигимиздан ҳадемай ҳеч вақо қолмайди. Бу умргузаронлик одамлар қалбига ўз мухрини босиб улгурган ва уларнинг фикрлари учун сеvimли ёхуд ёқимсиз иқлим яратган.

Ҳаёт бўронларидан юқориноқ кўтарилишга қобил бўлган ёхуд мийиғида кула оладиган санъатнинг идизлари анча теран бўлади ва у жўшқин ҳамда ардоқли туйғуларга асосланади. Биз ўз давримизда фикрларимиз ва туйғуларимизнинг ўзига хослигини қанчалик сақлаб қола олишимизни ўзингиз ўйлаб кўринг.

Шундай қилиб, улуғворлик ёхуд жозибаторлик ёки баъзан улар-



нинг иккови ҳам биргаликда бизни бир китобнинг ўзига иккинчи ва ҳатто учинчи марта қайтишимизга мажбур қилади. Гап шундаки, бизни ўқтин-ўқтин ўзига қайтариб турадиган китобгина умрбоқий бўлиши мумкин. Китоб босиб чиқаришнинг охир-кети кўринмайди, унинг тўғрисидаги гап-сўзлар эса авж олгандан авж олиб бормоқда. Шунинг учун мен мақоламни ўша гапирадиганлар тўғрисида айтилган уч-тўрт оғиз гап билан якунламоқчи бўлдим. Бу гапирадиганлар сирасига ўзимни ҳам қўшаман, албатта. Ҳеч қандай гап-сўзлар билан муаллифга ёки унинг китобига обрў ортириб бериб бўлмайди. Мен қўлимга қалам олгандан бери ўтган ўтгиз йил мобайнида ўнлаб китоблар тўғрисида гап-сўзлар бўлган, уларни гўё мангу умр кўрадиган асарлар сифатида баҳс юритишган, бугун эса гўё у китоблар, умуман ҳеч қачон бўлмагандек, паққос унутиб юборилди. Таркибида «ҳаёт» деб аталмиш сеҳрли буюмдан асар ҳам бўлмаган нимаики бўлса, ҳаммасини Вақтнинг кўз илғамас шамоли учириб олиб кетади. Бирон ҳазилкаш солномачи оғзаки гап-сўзлар билан обрў орттирган асарларни ва бу обрўнинг нақадар бардавом бўлганини ёзиб чиқмоқчи бўлса, бизнинг танқидий дидларимиз тўғрисида кўп ғалати тасаввурлар ҳосил қилган бўларди. Шунинг учун мен ўзим ўзимга ва китобга ёхуд адибга обрў олиб берадиган, оғиздан-оғизга кўчиб юрадиган қанотли гаплар гапирадиганларнинг ҳаммасига қарата шундай дейман: «Ҳа, албатта, ўз дидларингга таяниб иш юритинглар, бироқ тарих сабоқлари ҳамиша ёдингизда бўлсин ва ўзингизнинг дидингиз анча тамизсиз экани тўғрисидаги фикрга тан беринг!»

1928 йил

## АДАБИЁТ ВА ҲАЁТ

Адабиёт надир? Модомики, ёзувчи тўғрисида гапира бошлангларидан аввал, унинг оламдан ўтиб кетгани маъқулроқ экан, бир нарсани келишиб олганимиз дуруст — муаллифи ҳаёт экан, унинг асарини ҳали адабиёт деб ҳисобламаймиз. Аммо бундай қилмаганимиз тақдирда ҳам китоблар бениҳоя кўп бўлганидан ва улар тўғрисидаги қарашлар доимий равишда ўзгариб турадиган бўлгани учун адабиётга тузукроқ таърифни қидириб топишнинг ўзи қийин. Бу залда икки дақиқадан кўпроқ вақт мобайнида адабиёт деганда нимани назарда тутиш керак, деган масалада келишиб ола билладиган иккита одам борлигини тасаввур қилиш қийин. Ҳаммамиз, албатта, Шекспирни тан олсак керак. Бироқ ундан ташқари яна кимни тилга олсак бўлади? Ахир, биз тухумларга «янги» деб белги қўйиб чиққандек, шоирларимиз ҳам узоқ муддатга шу сифатларини сақлаб қолсинлар, деб уларга белги қўйиб чиқмаймиз-ку? Йўқ, ёзувчилар туғилган фурсатларини ўзлари белгилайдилар.

Шахсан мен ҳеч қандай асосга эга бўлмасам-да, ўзим ўқишга улгурган китобларнигина адабиёт деб ҳисоблашга мойилман. Ана шу куфрона қараш менга кўпгина катта номларни истисно қилишга ёрдам беради. Бироқ шахсий дидни бир четга қўйиб турганда ҳам айтмоқ керакки, Адабиётни моддаларга ажратиб чиқиш жуда қийин. Саҳналаштирувчи режиссёр ўз театрининг саҳнаси учун Халойиқ кутаётган пьесани танлашга қанчалик қийналса, Адабиётни моддама-модда ажратиб чиқиш ҳам шунча қийин. Бунинг фарқи фақат шундаки, режиссёр асарни Халойиқ ўз хоҳишини баён қилишидан аввал танламоғи керак, биз эса бу ишни китобни ўқиб бўлганимиздан кейин амалга оширамиз. Шунинг ўзи жуда катта тасалли эмасми! Бироқ бошқа томондан оладиган бўлсак, таассуфлар бўлсинки, театр шинавандалари фақат бугунги кунга таяниб иш юритади, китобхон Халойиқ эса кўпдан-кўп авлодлардан ташкил топади. 1600 йилда ҳамманинг эс-хушини банд этган китоб 1800 йилда одамларнинг хотирасидан мутлақо ўчиб кетган бўлиши мумкин. 1830 йилда бирор номни кўкларга кўтариб мақташган бўлса, 1930 йилда уни фақат сўкиб тилга оладилар.

Адабиёт замин устида из қолдирмайди, балки Вақтнинг бил-қиллама қумлоқлари устида из қолдиради ва қочоқни шу изларга қараб топмоғи керак бўлган изкуварга раҳмларим келади. Шундоқ бўлгандан кейин, менинг назаримда, адабиётга берилган ҳар қандай таъриф ҳам тўлақонли бўлмайди. Бироқ мен яқинда ўзимга таниш бир ёзувчи билан суҳбатлашиб қолдим. У эски пьесаларни ўрганар экан, нима сабабдан адабий асарлар ўзларининг умрбоқийликларини сақлаб қоладилар, деган масалага ҳам қизиқпти. У бунинг бош сабаби характерларнинг ҳаётийлигида деган хулосага келипти. Ўйлайманки, агар пьесалар ва романлар тўғрисида гап борадиган бўлса, менинг танишим ҳақиқатдан унчалик узоқ эмас. Тўғри, яна шундай бир нарсани ҳам топиш керакки, у поэзияга ҳам тўғри келсин. Афтидан, бундай дейиш мумкинга ўхшайди — катта ҳарф билан бошланадиган Адабиёт бўлмоқ учун асар ўзида чинакам индивидуалик муҳрига эга бўлмоғи керак. Моҳият-этибори билан бундай асар ўзидан аввал яратилган биронта асарга ўхшамаслиги лозим.

Сизга бирон марта ер юзидаги махлуқлар ичида энг ажойиби ва энг нафиси бўлмиш илоннинг скелетини кўриш насиб этганми? Кўрмаган бўлсангиз айтай: адабиётни адоқсиз илоннинг скелети билан таққослаш мумкин: умуртқанинг ҳар бир бўлаги нимаси биландир аввалги бўлагидан ажралиб туради ва шунга қарамай, алланечук сирли равишда аввалгисига бирлашган. Ёки менга ижозат беринг — табиат тарихи билан боғлиқ бошқа бир мисол келтирай: бир неча йил муқаддам Нью-Йоркда бўлган вақтимда мен дипломатик кўрган эдим. Бу баҳайбат жониворнинг суяклари

йўғон-йўғон бўлиб, ажиб тарзда гажақдор думи ҳам бор эди, лекин оғзи жуда кичкина эди. Йўқ, у мутлақо тирик диплодокка ўхшамасди, ҳолбуки, оғзи униқидан ҳам кичикроқ бўлган ажойиб махлуқлар учраб туради. Бизга музейни кўрсатаётган профессордан сўрадим: «Айтинг-чи, профессор, бу баҳайбат махлуқ шу қадар кичкина оғзи билан қандай қилиб қорнини тўйгазган?» У менга энсаси қотиб қаради, унинг нигоҳида «мен ўзим айтиб бермоққа оғиз жуфтлаган нарсани сўрадингиз» деган маъно бор эди. Мен айтмоқчи бўлаётган гап шуки, Адабиёт ўзига хос бир диплодоқдир. Унинг ҳам баҳайбат гавдаси, йўғон скелети, узундан-уzun думи бор, лекин оғзи ҳаддан ташқари кичкина ва шу кичкина оғзи билан у муттасил равишда Ҳаётни тишлаб туради. Мен бу сўзни атайин қўллайпман — сезиб турибман, бир оз шошма-шошарлик қиляпман: биламан, баъзи бир одамлар гўё Адабиёт Ҳаёт билан совуқроқ муомалада бўлса ҳам бўлаверади, у Ҳаёт билан учрашганда унга бир бош ирғаб қўйиб, жойига бориб ўтиравериши керак, деб ҳисоблайдилар. Бошқалар эса Адабиёт Ҳаётнинг ўзидан кўра ҳаётийроқ бўлмоғи керак, деб ҳисоблайдилар. Адабиёт имкони борича тезроқ гапирадиганини гапириб қолмоғи керак, асарнинг равонлиги, материал танлаш, шакл ёки Ҳаётдан бирон-бир ахлоқий хулоса (агар сийқаси чиқиб кетган бу сўзни қўллаш жоиз бўлса) каби беҳуда нарсаларга чалғимаслиги керак. Адабиёт моҳиятан бихевиоризм деб аталмиш қоидаларга амал қилмоғи керак бўлади. Бихевиоризмнинг маъноси шуки, баъзи бир ўта модернистик композиторлар «Эй худойим, яратаётган асаримдан бирон куй чиқиб қолмасин-да!» деган илтижо билан ижод қилишга ўтирар эканлар. Бундай қарашлар менга таниш, лекин мен тузатиб бўлмайдиган даражада эскипарастман: мен учун Адабиёт — Ҳаёт санъаткор темпераментидан учқун сачратгандан кейин бошланади. Бу ўринда мен полиция ҳисоботидан ёки газета мақоласидан учқун чақнатадиган Ҳаётни айтаётганим йўқ, мутлақо ундай эмас. Бу ўринда мен жуда улкан, доимо қайнаб-жўшиб турадиган, шовқин-суронлар билан ҳаракат қиладиган, турфа хил рангларга ва бўйларга, теранликлар ва зулматларга эга бўлган Ҳаётни назарда тутмоқдаман. Шуниси ҳам борки, бизнинг ҳар қайсимиз шу ҳаётнинг алоҳида-алоҳида кўз илғамас парчаларимиз ва ҳар қайсимиз ўзимизнинг йўлимиз орқали ҳаётнинг қолган барча парчалари билан ўзаро алоқага киришамиз. Қачонки ана шу ўзаро алоқа етарли даражада аён бўлиб қолганида, бирон-бир омади юришганинг тасаввурида ҳаёлий кўринишлар майдонга келади ва кейинчалик бу манзаралар сўзда ўз тажассумини топади — айни ана шунда адабий асар туғилади. Ана шу янги, муштдаккина, ярқираб турган умуртқа бўлаги, эҳтимол, аввал бошда тан олинмаган ҳам бўлиши мумкин, лекин вақт-соати келиб, белгиланган муддатда

Адабиётнинг адоқсиз умуртқа суягида ўз ўрнини эгаллайди. Адабиёт — қимматбаҳо тошлардан таркиб топган маржон шодасига ўхшаган нарса — бу тошларнинг ҳеч қайсиси бир-бирига ўхшамайди. Яна таъкидлайман: Адабиёт тик умуртқага эга. Мен тўлалигича унга ишонаман ва унга бирон азият етиб, қинғайиб қолишидан жуда қўрқаман. Орқага — ўтмишга ўгирилиб қараб, сира қийналмасдан Адабиётнинг орқа умуртқасини аниқлаб олиш мумкин. Бу умуртқани синдириб ташлаб, ҳамма нарсани бошидан бошлашга уринадиганлар эса ўз вақтларини ҳам, уларнинг қийшанглашларини томоша қилишга мажбур бўлганларнинг ҳам вақтини зое кетказадилар. Ҳозир роман борасида кўп тажрибалар ўтказишяпти. Аммо бу тажрибалар ҳар қанча қизиқарли бўлмасин, уларнинг истиқболи порлоқ, деб айта олмайман. Бу тажрибалар оқибатида баъзи бир ёш муаллифлар романни турфа хил ҳодисалар омборига айлантириб юборди, Марсель Прустга ўхшаганлар романдан оилавий ҳаёт қомусини излашяпти, Эдгар Уоллесда роман бир-бири билан боғланмаган туйғулар қунидан иборат бўлиб қолди, яна қай бир ёзувчини айтсамикин, билмадим, унинг асари психологик микроанализ бўйича ёзилган рисолага айланиб кетди. Имоним комилки, ўттиз йиллар ўтгандан сўнг бу тажрибалар буткул унут бўлиб кетади ва фақат характерлари бор, сюжети мавжуд романларгина яшаб қолади.

Мен яна шунга аминманки, шеърлардан ҳам тушуниб бўлмайдиган қай бир тарзда бизнинг туйғуларимизга таъсир қиладиганларигина яшаб қолади. Рассомлик тўғрисида-ку мен ўзим истаган гапларнинг бирортасини айтишга журъат қилолмайман, чунки шуни сездимки, рассом халқи ёзувчилардан кўра ҳам гинахонроқ бўлар эканлар. Бир воқеани сира унутолмайман. Берлиндаги расмлар галереясида бир суврат бор экан — унда почта маркалари, бўр билан чизилган чизиқлар, муайян тартибда жойлаштирилган миҳлар ва эски автобус билетлари аралаш-қуралаш тасвирланипти. Рассомлик санъатини биламан деган бир доно шу сувратни «Сикет мадоннаси»дан кўра зўрроқ ва таъсирчанроқ, деди. Мен унинг фикрига қўшилмадим. У шунақа хафа бўлдики, қўяверинг. Муסיқа масаласига келсак, ҳеч қанақа куч мени эътиқодимдан қайтара олмайди: ўттиз йилдан кейин ҳам одамлар оҳангдор куйларга талпинадилар ва ҳар хил қишлоқ хўжалиги шовқинларидан, санот ғовур-ғувуридан ташкил топган, ижодкорларининг ўзига ёқадиган, лекин ҳазм қилиш қийин бўлган мусиқани бутунлай унутиб юборадилар. Колаверса, махфий тарзда кулофингизга яна бир гапни айтиб қўяй — у пайтларга борганда саксофон ҳам ўтмишдаги арфа, псалтерион ва цинбалларга ўхшаш баъзи бир жаз асбоблари музейларидан ўз ўрнини эгаллайди ва уларни чалган одамлар қонун бўйича жазоланадиган бўлади, бу ҳатто Конституцияга ҳам киради.

Бу гапларнинг ҳаммасидан, эҳтимол, сиз «бу одам роса учига чиққан реакцион экан-ку! Ҳар қандай тажрибаларга беписанд қарар экан-ку!» деб хулоса чиқармоғингиз мумкин. Йўқ, бундай қилсангиз, жуда адашасиз! Санъатда ҳам тажриба худди илм-фандагидек жуда зарур нарса. У олдинга ҳаракат қилишга ёрдам беради ва баъзан яхши самаралар келтиради. Аммо аён кўриниб турган битта нарсани эсдан чиқариш ярамайди: ёзувчидан мавзунинг ўзи қатъий равишда тажриба қилишни талаб этган тақдирдагина ёзувчи умрбоқий асар яратиши мумкин, холос. Ҳар нима қилиб бўлса-да, фақат «оригинал бўламан» деган иштиёқ билан тажриба қиладиганлар эса бир неча муддатга ўзларининг унча талабчан бўлмаган мухлисларининг диққат-эътиборини қозонишлари мумкин, гулдан-гулга кўчиб юрадиган капалакларни жалб қилишлари мумкин, лекин уларнинг ёзганлари жуда қисқа фурсатда қуёш нурида бугланиб кетган шабнамдек ёхуд, ҳозирги замон шеъриятининг тили билан айтадиган бўлсак, бўса туфайли лаблардан ариган бўёқдек йўқ бўлиб кетади.

Чамаси ўн беш йиллар аввал Лондонда бир ҳайкалгарош асарларининг кўргазмаси бўлган эди. Унда кўпгина жуда яхши нормал асарлар намойиш қилинган эди. Бироқ бир куни залга иккита ёшгина нозанин сузиб киргандек бўлди, улар бир неча муддат бурунларини жийириб, гулдан-гулга кўчиб юрдилар, ниҳоят ўтирган одамнинг улкан ҳайкалини кўриб қолишди. Бу ҳайкал эллипс-симон шакллардан ясалган бўлиб, унга Венера деб ном берилган ва ҳайкал шуниси билан томошабинларнинг эътиборини тортмоқда эди. Агар капалак бир жойда тўхташи мумкин деб ҳисобланса, ана шу ашаддий янгича ҳайкал қаршисида бизнинг қизалоғимиз бир зум тўхтади-да, дугонасини чақирди: «Азизим. Мана, Венера!» Кейин бошини бир томонга қийшайтириб, илова қилди: «Нақадар мафтункор! Шундай эмасми?» Бунақа капалаклар ҳозир ҳам бор ва улар оригинал бўлсин учунгина оригинал қилиб яратилган асарларга жонжаҳдлари билан ёпишадилар, чунки ҳар хил бақироқлар уларнинг қулоқ-миясини еб битирганлар. Бундай бақироқларга жавобан эса, ҳар қандай қилиб бўлса-да, «оригинал» асар берсанг бўлгани.

Аммо Адабиётга қайтайлик. Ҳозир биз шундай даврда яшамокдамызки, бу даврда ҳар хил тажрибалар жуда кўп ва шунинг учун биз ёзувчиларга осон бўлмаётир. Сирасини айтганда, бизни ҳозирги пайтда поэзиянинг прозага айланиб қолгани ёки, аксинча, прозанинг поэзияга айланиб қолгани кўп ҳам ташвишга солавермайди. Бизни ҳозир ҳамма нарсадан ортиқ ташвишлантираётган масала — юзага келган вазиятларда, умуман, ҳам наср, ҳам шеър ёзиш керакми-йўқми, деган масаладир. Эндиликда биз нимайки пайдо бўлса, ҳаммасини шодиёна хитоблар билан хурсанд бўлиб кутиб олаверадиган бўлиб қолдик, шекилли. Пайдо бўлаётган китоблар теварагида шов-шув кўтарилади, натижада шўрлик

китоблар кашфиёт рекламаларига қараганда жиндай ортиқроқ умр кўрса кўради, бўлмаса — йўқ. Камдан-кам китобни «дурдона асар», «улуғ асар» деб аташмайди. Қарабсизки, «дурдона» асарлар, «истеъдодли асарлар» маймунжон янглиғ гуркираб ўсиб кетаверади, кейин эса улар компотдан бошқа нарсага ярамаслиги маълум бўлади. Майли, бугун-эрта бўлмасин, бироқ вақти келарки, ноширлар ҳам, тақризчилар ҳам «улуғ», «истеъдодли», «ёрқин» каби таъриф-у сифатларни энг холис ва энг зийрак ҳакам — Вақтнинг ихтиёрига қолдирган маъқул эканини англаб етадилар. Вақт ҳаддан ташқари зийрак ва удабурон солиқ йиғувчига ўхшайди — даромадларингни ҳар қанча яширишга уринма, уни алдаёлмайсан!

Лекин тўғри, ана шу шов-шуву ноғоралар садосининг яна бир жиҳатини ҳам айтиш керак — китоблар дарҳол машҳур бўлиб кетади. Бундай ҳоллар ёш ёзувчилар учун хатарли бўлса-да, умуман, фойдадан холи эмас. Бир вақтлар билағон одамлар Мередит, Конрад ёхуд Стивен Крейнга ўхшаш ёш ёзувчиларни мақташга тушишганда комил ишонч билан айтиш мумкин эдики, уларнинг китоблари сотилмайди. Ҳозирги кунларда ёзувчини мақтай бошлашса, дарҳол унинг асарлари ўн беш марталаб қайта нашр қилинади-ю, қўлма-қўл бўлиб кетади, муаллифнинг ўзини эса мухбирлар ичкиликни буткул ман қиладиган қонун тўғрисида, тоғ — одам ҳақида, бола туғилишининг устидан назорат ўрнатиш масаласида ва шунга ўхшаш бошқа ғаройиб янгиликлар тўғрисида фикр айтишини илтимос қилиб, роса ҳолдан тойдирадилар. Бундай шароитда бизнинг муаллифимизнинг калласи унча пишиқ бўлмаса, у хоҳ эркакдир, хоҳ аёл — унинг кўз ўнгида бир зумда ҳамма нарса остин-устун бўлиб кетади.

Шунинг учун ҳам фуқароларимизнинг кўпчилиги ёзувчиларни жиндай ақлдан озганроқ деб ҳисоблашади. Одамлар китобларимизни харид қилишга қилишади-ю, лекин кўнгилиларида эшиттирибми-эшиттирмайми — «Ҳаҳ, бу ёзувчилар-а!» деб қўйишади. Улар гўё шунга аминларки, биз ҳамма нарсани чалкаштириб юборамиз ва бизнинг қадриятларимизнинг кўпи ёлғондир! Бизнинг кўпчилигимизга нисбатан бу гаплар тўғри ва афсуски, бу гоятда ачинарли ҳолдир. Негаки, ёзувчининг бурчи ҳамма нарсани лоақал тўла даражада бўлмаса ҳамки, тўғри тушуниш, ўткир нигоҳга эга бўлиш, ўзимиз кўриб турган, ҳис қилаётган, ўйлаётган нарсаларимизни бошқаларга қараганда теранроқ ҳис қилмоқ, мулоҳаза юритмоқ ва ифодалаб бермоқдир. Еяётган нонимиз ҳалол бўлсин учун биз сабр-бардошли бўлмоғимиз, етарли даражада камтар, камсуқум ва мустақил бўлмоғимиз, ҳаммавақт юмор туйғусини сақлаб қолмоғимиз, қалбимизнинг тафтини сақлаб қолмоғимиз, меъёрни унутмаслигимиз керак.

Эндиликда бизда қобилиятли ёш ёзувчилар кўпайиб қолди.

Ўйлайманки, бадий тасвир даражаси ҳамма вақтдагидан кўра юксакдир. Демак, гап фақат истъёдода ёки фақат техник маҳоратда эмас, гап фикрий босиқликни сақлаб қолишда, қалбимизда ҳам муайян сифатларни сақлаб қолиш лозим. Бу сифатлар тўғрисида жиндай гапириб берса бўлади: гап шундаки, болаларча бир хоҳиш бор — бу, албатта, китобхонни лол қолдириш хоҳишидир. Ана шу хоҳишга берилиб кетиш керак эмас — фикрбозлик ва мураккаб-лашган услубнинг пўпанак босган сувларига шўнгиш керак эмас.

Ҳаёт тўғрисида гапиришга ўтишдан аввал яна бир фикрни айтиб ўтишга изн бергайсиз. Истаган санъаткор, рассом, мусиқачи ёки ёзувчи — зиёратчидир. У қайси муқаддас жойларга бориб синади? У сувсиз саҳроларда ўз истъёдодининг солибини кўтарганча сарсари кезиб юрар экан, қайси авлиёнинг чеҳрасини кўрмоқ истайди? Гўзаллик чеҳрасини ёхуд Ҳақиқат ҳуснини кўрмоқчими ёхуд от суриб бораётган Сапирнинг ва олтин бузоқнинг бадбашара юзини кўрмоқчими? Санъатнинг мақсади ва вазифаси надир? Қўналғаларда яна бу масала билан шуғулланишнинг фурсати келди. Ўнлаб йиллар мобайнида бу саволнинг жавоби кундай равшан туюларди, лекин бизнинг ўн йиллигимиз бунақа эмас. Чор тева-рагимиздан бизни сароблар ўзига чорлайди. Улар ярқираб кўри-нишади, титрашади, силкинишади, ғойиб бўлишади. Ва бу — ёмондир. Ахир, санъаткор — мусиқачими, рассомми, ҳайкалтарошми ёки ёзувчими, барибир, кўпгина авлодларнинг фарзандидир. Бу авлодлар чинакамига динга ишонган, улар бошларини баланд кўтарган ҳолда, йўлчи юлдуздан кўзларини узмай олға босганлар. Бизлар учун эса эндиликда бу юлдуз гоҳида зўрға милтиллаб қўяди ёки бир лаҳза кўкда оловли из қолдириб учиб ўтади, баъзан эса бутунлай сўниб қолади. Аммо шундай бўлишига қарамай, орамиздан лоақал биттамитопилармики — гулхан ёниб битганида, гурунлар охирига етганида, трубкаларда тамаки тамом бўлганида ўша юлдузни кўрмасин ва саволнинг жавобини билмасин? Нима учун биз бутун жону жаҳонимизни санъатга бахшида этамиз? деган саволга фақат битта тўғри жавоб бор:

Инсоннинг фаровонлиги ва улғворлиги учун!

Энди Ҳаёт тўғрисида сўзлашайлик. Бу ўринда бирон-бир таъриф тавсифни қидириб ўтиришга ҳожат бўлмаса керак. Ҳаёт деб аталган мамлакатни фақат бир мартагина кесиб ўтамиз. Шунда биз йўлда нима билан банд бўламиз, ана шу узоқми-яқинми давом этадиган сафаримиз мобайнида қандай ишларни амалга оширамиз, буларнинг бари характеримизнинг майлларига боғлиқдир.

Кўплар, афтидан, ўйлайдики, биз кўполдан-кўпол бир асрда яшаймиз. Бу аср сенсациялар асри, бурнини осмонга чўзган пешлавлар, газеталардаги бақириб-чақирган сарлавлар, рекламалар ва ҳамма нарсани бир қолигга тиқиштириш асри. Аммо шун-

дай бўлса-да, бизнинг асримиз ҳозирча инсоният тарихидаги энг маърифатли асрдир. Амалда ҳамма ўқишни биледи. Эътироз билдиришлари мумкин: «Хўп, тўғри, лекин нима ўқишяпти? Ўқиганлари детектив романлар, галвалар ҳақидаги ахборотномалар ва спорт янгиликлари». Тушунаман, «Шоҳ Эдип», «Ҳамлет» ва «Фауст» якшанбалик иловалардан ва жосуслар ҳақидаги бўлар-бўлмас китоблардан беқиёс юқори турадилар. Бироқ, барибир, Фарб мамлакатларида босилаётган китобларнинг миқдори доимий равишда аҳолининг сонига яқинлашиб бормоқда. Ҳар бир ҳодиса ва ҳар бир муаммо кенг халқ оммасининг мулкига айланмоқда. Театрлар бу жараёнга ёрдам беради. Лекин улар китоб ўқишнинг ўрнини боса олмайдилар ва босмасликлари ҳам керак, негаки, китоб ўқиётганда биз ўйлаш учун тўхтаб оламиз, ҳолбуки, тинглаб турганимизда ва ҳатто кўзимиз билан кўриб турганимизда, биз бу ишимиздан тўхтаб, бир оз ўйлаб тура олмаймиз. Бунга, албатта, кимдир муқаррар равишда халақит беради. Асримизнинг хатарли томони бизнинг нодон бўлиб қолишимизда эмас, балки бизнинг ўзимиз ўйлаш-ўйланиш қобилиятини йўқотиб бораётганимизда. Бизнинг олдимизда борган сари турли-туман вазифалар кўпроқ кўндаланг бўлиб бормоқда, лекин биз кроссвордларга ёки детектив романлардаги жумбоқларга топган жавоблардан ташқари, ҳаёт олдимизга қўйган саволларга жавоб бера оламизми? Жавоб берсак ҳам, жавобларимиз борган сари камайиб кетмоқда. Биз борган сари осонроқ ва жўнроқ нарсаларга кўпроқ мойиллик билдирамиз. Аммо билимга олиб борадиган энгил йўл ҳамиша энг олис йўл бўлиб чиқади. Ўзимиз мустақил равишда эришадиган билимимиз ҳар нарсадан қадрлироқ ва мустаҳкамроқ бўлади.

Китобхонлик – бизнинг бениҳоя юксак даражада машиналашган замонамизда стандартлаштириш ва жўнлаштиришга қарши энг яхши воситадир. Ўқиш – бизнинг ҳаёт ҳақидаги тасаввурларимизни кенгайтиради, бошқа одамларнинг феъл-атворлари ва эҳтиёжлари тўғрисидаги тушунчаларимизни кенгайтиради, китоб одамга ўзининг «мен»и ҳудудидан ташқарига чиқишга ниҳоятда катта ёрдам беради.

Мен бу ўринда фалсафанинг ёки тузукроқ қилиб айтганда, бахт илмининг жуда муҳим бир қоидасига яқин келиб қолдим.

Одамларнинг кўпчилиги бахт деганда ўзининг ўз иши билан, туйғулари ёки фикрлари билан доимий бандлигини тушунади. Биз бирон нарсага ёки ишга бутун вужудимиз, бутун жон-танзимиз билан берила билмасак, ўзимизни чинакамига бахтли деб ҳисоблай олмаймиз. Мен ўзимиз ўзимиз билан андармон бўлиб, ўзимизга ўзимиз маҳлиё бўлиб ётганимизда жуда ҳам бахтсиз бўлиб кетамиз демоқчи эмасман, лекин бунақа пайтларда биз ярим даражада тирикмиз, холос-да! Толстой айтган экан – инсон кўзгуда



Ўзини-ўзи томоша қилаётганда аслида боричалик чиройли кўринмайди. Биз Толстойнинг кишини ларзага солувчи бу кашфиётни қандай қилганини ҳали чуқурроқ ўйлаб кўрмоғимиз керак. Толстойнинг кўпгина бошқа фалсафий мулоҳазалари каби бу фикри ҳам бир қарашда кўринганчалик жўн эмас. Ҳарҳолда, нима бўлганда ҳам, ўз-ўзини эсдан чиқариш фидойилик — ҳақиқий бахтга элтувчи калитдир. Ўзининг «мен»ини унутишнинг ҳам ҳар хил йўллари бор. Менга таниш бир машҳур жарроҳ ишни шундан бошлаган эканки, болалигида синфдош ўртоқларига ҳар битта тишларини суғуртирганлари учун ўн центдан ҳақ тўлаган экан. Ҳамиша маълумдирки, сиёсатчилар ҳам бахтиёрдирлар.

Ҳа, ўз-ўзини унутишнинг ёхуд фидойиликнинг усуллари ҳаддан ташқари хилма-хилдир ва шулардан бири гўзалликни томоша қилишдир. Мен Аризонада Гранд-Кэньонни суқланиб томоша қилганимда, Айседора Дункан шогирдларининг рақсини ҳузур қилиб кўрганимда, Вашингтондаги Рок Крик қабристониди Сент-Годенсининг «Нирвана»сини кўрганимда ёхуд Мисрда ой нурига чўмган саҳро ўртасида турганимда оламдаги ҳамма нарсани паққос унутиб юборган эдим.

Бироқ мен бошимдан зар қуйганларида ҳам ўз-ўзини унутиш ёхуд фидойилик ноҳўя оқибатларга ҳам олиб келишини зинҳор-базинҳор рад этмаган бўлардим. Менинг бир таниш рассомим бир гал рус раққосасининг портретини ишлади. Ушанда у ишга шу қадар берилиб кетган эдики, натижада раққосанинг белидан юқорисини ўзига қараб турган ҳолда, белидан пастини эса ўзига тескари турган қилиб ишлаган ва расмни шу аҳволда кўргазмага юборган. Рост, у пайтларда у ўзини экспрессионист деб ҳисоблаб юрарди.

Изн берсангиз, мен Ҳаёт тўғрисидаги суҳбатимизга қайтсам.

«Ҳаёт нимадир?» деган савол ҳеч кимнинг эсига ҳам келмайди. Коинотнинг пайдо бўлишига нечоғлиқ ақл бовар қилмаса, Ҳаётнинг пайдо бўлишини ҳам ақл билан идрок этиш шу қадар қийин. Биз борлиқ ҳақида кети-охири кўринмайдиган даражада мулоҳаза юритишимиз мумкин, ақлимизни ишга солиб турлича хулосалар чиқаришимиз ҳам мумкин, фақат бу хулосалар ва мулоҳазаларнинг муайян чегараси бор: ҳеч қандай мулоҳазалар ва хулосалар бизни Ҳаётни кенг кўламда тушуниш масаласига олиб келмайди. Бу бирдан-бир чинакам билимдир. Лекин бунинг бошқача бўлишини ким истайди? Номаълумлик унсури бўлмаса, ҳаётийлик ўйини маъносини йўқотади. Мангу жумбоқни ҳал қилинг — ҳамма нарсa тўхтайдди, Коинот ҳам бўлмайди, на сиз, на мен бўламиз, ҳеч нарсa бўлмайди. Имон — фақат муайян диний таълимотларнинг маҳрига тушган фавқуллода бойлик эмас. Энг яхши имон — бўлиб ўтган, ҳозир мавжуд ва энди бўладиган нарсаларнинг ҳаммасида Камолотга интилувчи бир ирода мужассам эка-

нига қатъий ишончдир. Кимда-ким шу эътиқодга эга бўлса, у мукаммаллашиш жараёнида иштирок этади. Гўзалликни кузагишга қодир одам ўзи Ҳаётга гўзаллик олиб киришга эҳтиёж сезади: у меъёр туйғусига эга бўлгани учун шу туйғуга мувофиқ тарзда иш юритишга эҳтиёж сезади. Гўзаллик ва меъёр туйғуси бизни қандай йўллардан олиб юрмасин, бу ҳамиша бутун инсоният жамиятининг фойдасига хизмат қилади, чунки улар бизни очкўзлик ва зўравонлик ботқоғидан ажратиб туради. Ҳозирги пайтда гўзаллик ва мувофиқликка муҳаббат нақадар муҳим эканини кўрсатмоқ учун Ҳаётнинг истаган томонини олиб қарамоқ мумкин. Менга тинчлик масаласини олиб кўришга ижозат бергайсиз. Масалан? Шундай саволнинг берилиши мумкинлигининг ўзиёқ — кўнглида гўзалликка ва мувофиқликка муҳаббат туйғуси бўлган ҳар бир одамнинг назарида мудҳиш бир бемаъниликдир. Жаҳон уруши вақтида биз кўрган шунча фожиани ҳали дунё кўрган эмасди. Аммо авиация ривожланиб боряпти, заҳарли моддалар мукаммаллашган. Бундай шароитда келажакда улуғ давлатлар ўртасида бўлажак уруш бошимизга соладиган ҳалокат қаршисида бу кўрганларимиз болаларнинг ўйинчоғидай бир гап бўлиб қолади. Бундай уруш шароитида унда иштирок этган, тўғрироғи, унда омон қолган ҳар қайси мамлакатнинг аҳолиси, афтидан, худди каламушлардек ер тагига кириб, нажосатлар оқадиган қувурларга биқиниб олишга ёхуд қуёнлардек қўрқувдан эс-хушларини йўқотиб, тоғу тошларга бош олиб чиқиб кетишга мажбур бўлади. Келажакдаги урушларда (агар улар бошланиб кетса) мамлакат асабларининг маркази бўлмиш йирик шаҳарларга дарҳол осмондан шунақа зарбалар берилдики, ҳали бундай зарбаларга қарши ҳимоя чоралари топилгани йўқ ва топилмаса ҳам керак. Осмондан ёғилган фугас бомбалари йирик шаҳарларни вайрон қилади, кимёвий бомбалар улардаги ҳаётни қарахт қилиб қўяди. Ана унда қарабсизки, туриш-турмуши тўлалигича ана шу асаб марказларига боғлиқ бўлган қуруқликдаги кўшинлар ва флот умуман ҳаракатга киришмай ҳам қўя қолиши мумкин. Бунақа урушда фидокорлик ва қаҳрамонликка ўрин қолмайди, номус ва шарафга ўрин қолмайди, ҳеч нарсага, ҳатто дафн маросимларига ҳам, ўтган уруш туғдирган жунбушга ҳам эҳтиёж қолмайди. Қари билан ёш ўртасида, эркак, аёл билан болалар ўртасида, хасталар билан соғлом одамлар ўртасида ҳеч қанақа фарқ қолмайди, одамларни на диний эътиқоди, на юксак маданияти кутқариб қолади, кўзга кўринмайдиган учар буюмлардан бошқа, осмондан ёпириладиган куллардан бошқа, хонавайронликлар, касалликлар, ўлимдан бошқа ҳеч нарса бўлмайди. Цивилизацияли деб аталмиш улуғ миллатлар ўртасида тинчлик ўрнатилмаса, ҳеч қандай муболағасиз тахмин қилиш мумкинки, ҳамманинг бошига бир хил фожиали қисмат тушади, урушда иш-

тирок этган ҳар бир мамлакат мангулик қаърига сингиб, йўқ бўлиб кетади, ундан фақат аянчли соягина қолади.

Бу ваҳима қилаётган одамнинг ҳайқирғи эмас, ақл-идрокнинг соғлом овозидир. Баъзиларнинг тасдиқлашига кўра, инсон табиати ўзгаргандагина урушлар йўқ бўлар эмиш. Аммо инсон табиати ўзгармайдиган нарса. Мижози совуқ, режа билан иш юритадиган одамлар ҳамиша ўз мақсадларини кўзлаб иш юритадилар, ҳамиша сўқирлар, бефаросат фанатиклар, миллатчилар бўлади, ҳамиша ожиз, нотавон одамлар бўлади ва улар доим тўйдан кейин ногора чалиб юришади, ҳамиша оломон бўлади, пода психологияси бўлади. Бизнинг бахтимизга урушнинг олдини оладиган таъсирчан воситалар ҳам мавжуд. Бундан ташқари, уруш масаласида ҳам умидбахш ўзгаришлар бор. 1914 йилда мулоҳазакор ва соғлом одамлар уруш уларнинг мамлакатларига фойда келтириши мумкин деб ўйладилар. Бироқ кейинчалик уларнинг бу тахминлари тасдиқланмади. Энди эса — 1930 йилда биронта ҳам мулоҳазакор ва соғлом фикрли одам ўзини бунақа хомхаёллар билан овутаётгани йўқ. Самолётдан ташланган бир неча юзта кимёвий бомба миллион-миллион одам яшайдиган улкан шаҳарни ер билан яксон қилар экан, соғлом фикрлайдиган биронта ҳам инсон урушни ёқлаб овоз бермайди. 1930 йилга қадар тинчликнинг зарур эканига ишониш довдир одамларнигина иши деб ҳисобланарди. Аммо 1930 йилда тинчликнинг зарур нарса эканига ишонмайдиган одамлар энг калтафаҳм ва бефаросат одамлар экани маълум бўлиб қолди. Яна таъкидлайман — бу аламли фиғон эмас, соғлом ақлнинг нидосидир.

Инсоният бағоят ғалати, уқубатли даврни бошидан кечиряпти. Бизга ўтмишдаги энг қўрқинчли даврларда ҳам кўринмаган жуда даҳшатли ва ўта аёвсиз хавф таҳдид солиб турипти. Аммо шунга қарамай, ғайришуурий тарзда инсонийликка интилиш жиҳатидан, одамларга тенгсиз азоб-уқубатлар келтираётган иллатлар ва кулфатларни таг-томири билан юлиб ташлашга бўлган самимий иштиёқи жиҳатидан бизнинг асримизга тенг келадиган бошқа бирон асрни топиб бўлмайди. Биз ҳар қачон бўлганидан кўра ортиқроқ даражада билим, иқтидор ва инсонпарварлик билан ҳас-таликларни даволамоқдамиз, гарчи ўзимиз хоҳлаганча етарли даражада бўлмаса ҳамки, жиноятчиларга ва жониворларга илмий асосда, адолат юзасидан, меҳр-шафқат билан муносабатда бўлмоқдамиз, биз ҳар қачонгидан ҳам ортиқроқ даражада ижтимоий ва иқтисодий иллатлардан холос бўлиш йўлида ташвиш чекмоқдамиз. Агар биз тинчликни таъминлай олганимизда эди, бошимиз узра парвоз қилиб юрган қирғин шарпасини бартараф қилолганимизда эди, тарихдаги энг инсонпарвар асрга — адолат ва фаровонлик асрига яқинлаб қолган бўлар эдик. Цивилизациялашган миллатлар ўртасидаги уруш ўтмишнинг қонли меросига айланиб

қолганига ишонч бизнинг ҳаммамиз учун нақадар буюк неъмат бўлур эди. Менинг фикри ожизимга кўра бирон кун ҳам ўтмаслиги керакки, биз ўз-ўзимизга «Дунёдаги жамики муқаддас нарсалар ҳаққи — урушнинг мутлақо кераги йўқ!» дея такрорламайлик.

Энди ихтиёримизда қолган бир неча дақиқа вақтимизни гўзаллик ҳақидаги баъзи бир фикрларга бағишлашимга рухсат бергайсиз. Афтидан, гўзаллик деганда бир одам бир нарсани, иккинчи одам бошқа нарсани англайди, шекилли. Шундай эканига қарамай, ҳар бир киши ўзига гўзал бўлиб туюлган нарсани кўрганида, эшитганида ёки ўқиганида, бошқалар нимаики ҳис қилса, шунинг ўзини, яъни бениҳоя қимматли ва кўтаринки туйғуни ҳис қилади. Унинг ҳис қилгани билан бошқаларнинг ҳиссиётлари ўртасидаги фарқ бу ҳисларнинг даражасидагина бўлади. Хорда янграган бола товуши, тўлқинларни ёриб сузиб бораётган елканли кема, гул ёзаётган гунча, тун қўйнидаги шаҳар, тўрғайнинг хониши, яхши шеър, япроқнинг сояси, ёқимтой гўдак, юлдузли осмон, ибодатхона, баҳорда гуллаган олма, адирлар қўйнида ўтлаб юрган қўй-қўзиларнинг бўйнидаги кўнғироқ оҳанги, ариқчанинг жилдираши, капалак, ҳилол, яна бошқа минглаб нарсалар, товушлар, сўзлар, хуллас, бизда гўзаллик ҳақида фикр уйғотадиган нарсаларнинг ҳаммаси — қалбимизни қурғоқчиликдан асрайдиган неъмат ёмғирининг томчиларидир. Балки биз бу сокин, кишининг баҳри-дилини очувчи, руҳини енгиллатувчи неъматни пайқамасмиз, лекин у ҳамини биз билан. Уруш ўзи билан бирга санъатдаги, адабиётдаги ва рассомликдаги гўзалликка қарши исён олиб келади. Аммо бу исён ҳозир тиняпти ва мен аминманки, ҳадемай буткул тинади. Биз ўзимиз тушунган ҳолда гўзалликни нақадар қадрлашимизни англасак ва бу гўзалликсиз ҳаётда қувонч ва шодлик нақадар оз эканини тушуниб етсак, роса ҳайрон қолган бўлардик. Гўзаллик — курраи заминнинг чеҳрасидаги табассумдир, ҳаммага аталган табассумдир ва уни кўрмоқ учун фақат кўзга эга бўлмоқ керак, ҳис қилмоқ учун кайфият зарур, холос!

Мен Ҳаёт ҳақидаги суҳбатимизни бошлаганда айтган сўзларимни такрорлайман. Биз умримизда атиги бир мартагина Номаълумлик бекатига чипта сотиб оламиз. Бошқача айтганда, ҳаддан зиёд машиналашган бу асрда машинасиз кун кўрмоқ учун фақат бир мартагина шаррос ёғиб турган жала ёхуд Куёшнинг қиздирувчи нурлари остида Ҳаёт бўйлаб сафарга чиқамиз.

Агар ўйлаб кўрилса, биз ҳаммамиз саргардону саргашта дайдилармиз, ҳеч қайсимиз бугунги кун бизга нима олиб келишини ва тун қора пардасини ёйганда қаердан паноҳ топишимизни билмаймиз. Бироқ агар биз ўз яқинларимизга кўмаклашишни ўрганиб олсак, мардлигимизни йўқотмасак, бутун қалбимиз билан берилиб, ўзимизни унутиб, ўз ишимизни яхши адо етсак, агар биз

Ҳаётдан лаззат ола билсаг-у, лоақал шунинг ўзи билан унинг чиройига чирой қўшсак, агар биз тинчликка интилсак ва уни таъминлашни ўрганиб олсак, агар биз тап тортмай Сирнинг юзига тик қарашни ўрганиб олсак ва айни чоғда бу ёруғ дунёда Руҳнинг мангу ҳаракатини ҳис қилишни ўрганиб олсак, билингки, унда бизнинг Ҳаётимиз зое кетмапти. Ҳа, унда бизнинг ҳаётимиз чиндан ҳам зое кетмапти.

1930 йил

## АДАБИЁТДА ХАРАКТЕР ЯРАТИШ

Характер яратиш — сирли жараён, ҳатто айтиш мумкинки, эҳтимол, бу жараён характери яратилаётган муте ёки ўзар объектлардан кўра характер яратаётган одамнинг ўзи учун сирлироқдир. Бу жараёнга иш очилмаган, у ҳужжатлар билан тасдиқланмаган ва унга аниқ бир таъриф бериш амримаҳол. Ҳар қандай ижод — у адабиёт бўладими ёки ҳаётдаги ижод бўладими, барибир, бирдай сирли ва билиб бўлмайдиган ҳодиса ва у тўғрида кўнгилга келган нарсани гапираверишга бирдай рағбатлантиради.

Аммо менинг диққатимни бу мавзуга жалб қилган сабаб шуки, мен эски мактабга мансуб кўпчилик одамлар қатори характерларнинг ҳаётийлигини ҳар қандай биография, пьеса ёки романнинг умрбоқийлигини таъминловчи асосий омил, деб ҳисоблайман.

Лекин бевосита ижод жараёнининг ўзи тўғрисида гап бошладан аввал, ижодий индивидуаллик нима? деган масалага тўхтаб ўтмоқ лозим. Мен файласуф эмасман, мен юнон илдизларига хайрхоҳлиги билан машҳур бўлган Оксфорд таълимини олиб, доноликка муҳаббатимни ҳаммага кўз-кўз қилиб юрадиган одам эмасман (фалсафа — юнончада «доноликка муҳаббат» дегани). Яна мен шунақа одам ҳам эмасманки, ҳеч қандай умумлашмалар бўлиши мумкин бўлмаган жойда интеллектуал гимнастика ишқибозини умумлашмалар устасини кўришга мажбур қилсам. Фалсафий тизимлар, агар нигоҳингиз билан талай замонлар мобайнида мавжуд бўлган тизимларни қамраб ололсангиз, ёшларнинг модасини эслатади — парижлик бирон ақл-заковат эгаси уларнинг нисбийлигини аён қилмагунча мутлақо тўғри бўлиб кўринаверади.

Шундай қилиб, мен файласуф бўлмаганим важдан сизларга умумлашмалар эмас, ўз гумонларимни таклиф этмоқчиман. Менинг дастлабки гумоним шундайки, инсон деб аталмиш мавжудотнинг моҳиятини энергия ташкил қилади (эҳтимол, сўнги модаларга мувофиқ, ҳозир у бошқача аталиши ҳам мумкин). Бу айнан шундай энергияки, жамики тирик нарса шу энергиядан яратилгандир, шундоқ экан, инсон ўз моҳиятига кўра жамики яшаёт-

ган нарсаларга дахлдордир, улар билан алоқага киришади ва ўзида уларнинг таъсирини сезади. Ана шу таъсирларнинг жамулжамидан унинг таърибаси шаклланади ва бу таъриба инсон онгининг остки қисмини ташкил қилади. Бу таъсирлар беҳисоб даражада кўп, улар шунчалик кўпки, ҳар бир одам бизнинг назаримизда лиммо-лим тўла хумга ўхшайди — бу хумда онг ости таърибаси бор, уни таъсирларнинг махфий омбори дейиш ҳам мумкин. Бевосита шу одамнинг ўзи томонидан йиғилган ёхуд бошқаларнинг таърибасидан тўпланган, кўз билан кўрилган, қулоқ билан эшитилган, таъми татиб кўрилган, ҳиди ҳидлаб кўрилган таассуротлар шу махфий омборда жамулжам. Рим катакомбаларини ёки Адельфи ертўлаларини бир тасаввур қилинг — улар бошдан-оёқ фотография плёнкаларига тўлиб кетган. Шунга кўз олдингизга келтирсангиз, миянгизнинг ост қисми (подсознание) нима экани тўғрисида маълум даражада тасаввурга эга бўласиз. Ҳар дақиқа сайин, йўқ, ҳар дақиқа эмас, ҳар сония сайин омборда ётган ва истеъмол қилишга тайёр турган таърибамизга қандайдир янги нарсалар қўшилиб боради.

Бундан кейинги гумоним қуйидагича: бизнинг йўналтирувчи деб аталмиш онгимиз одатда миямиз ертўлаларида ётган хазинадан жуда чекланган тарзда ва қатъий танлов асосида фойдаланади, биз адабиётга, шунингдек, бошқа ҳар қандай санъатга нисбатан ижодий иқтидор ёхуд истеъдод деб атовчи нарса эса айрим одамларнинг омборга кира олиш бобидаги одатдан ташқари қобилиятидир. Улар омборда ётган таърибамизнинг тарқоқ парчаларини ташқарига олиб чиқадилар, уларни алоҳида қобилият билан гуруҳлаштира оладилар, шунингдек, бу парчалар омбордан олиб чиқилгандан сўнг, уларни бир бутун қилиб яхлит нарсага айлантирадилар.

Агар борди-ю суюқроқ нарса билан таққослайдиган бўлсак, онгимиз остини таъриба оқими сифатида тасаввур қилиш мумкин. Онг эса унинг устида ҳосил бўлган қобиққа ўхшайди: бу қобиқ озми-кўпми юпқа, озми-кўпми тешикчаларга эга, таъриба оқими шу тешикчалар орқали сирқиб ташқарига чиқади. Ижодий истеъдод деб аталадиган нарсани эса қобиқдаги тешикчалар сонининг нормадан ошиб кетгани деб тушуниш мумкин, шунингдек, шу тешиклар орқали чиқиб келаётган оқимга адабий персонажлар, манзаралар ёки мусиқа асарлари шаклини бериш қобилияти ҳамдир. Ижодий индивидуаллик ҳақида ғоятда туманли ва сийқа сўзларда айтадиганимиз шулардан иборат.

Характерлар яратиш жараёнининг ўзига эса унинг ўта даражада сирли бўлган томонидан ёндашиш мақсадга мувофиқроқдир, яъни қайта яратиш томонидан, биография томонидан ёндашган маъқул. Кунларнинг бирида Оксфорд клубида — биласизлар, бу

клуб гоётада нуфузли ва ҳамиша ёшларнинг говур-гувурига тўла, унда бир зумда ҳар қандай одамни ўрнига ўтқазиб қўйишни уддалашади, — ҳуллас, шу клубда биографиялар ёзишга жуда моҳир бир одам «Лузумсиз биографиялар оқими» деган мавзуда мунозара очипти. Ҳар қалай бир нарсага қатъий амин бўлиш мумкин — бу мунозарада унинг ўзи томонидан ёзилган биографиялар ҳақида гап бормаган. Шундоқ экан, тахмин қилиш мумкинки, у шундай биографияларни назарда тутганки, уларда майитлар гўрларидан туриб чиқиб келмайдилар. Эҳтимол, у аудиторияни ишонтира олгандир ва ўша пайтдан бошлаб биографлар учун туғиш-туғилиш борасида чеклашлар жорий қилингандир, эҳтимол, қилинмагандир, чунки бу адабиётчи биродарлар икки дунёда тuzаладиган одамлардан эмас. Лекин улар билан бирга тахмин қилайликки, биография фақат муайян ҳоллардагина қимматга эга бўлади. Бунинг учун биография характер яратиши, ёки, янада тўғрироқ айтганда, қайта яратмоғи керак. Бир нарсани эслайлик — биографнинг вазифаси аллақачон мавжуд бўлган скелетга жисм ва қон ато қилишдир, бинобарин, модомики, аллақачон скелет мавжуд экан, демак, ижод нуқтаи назаридан қаралса, ишнинг ярми битган. Мўртроқ ва омонатроқ суяклар масаласида гоёта эҳтиёт бўлиб муносабатда бўлмоқ керак, акс ҳолда, қаттиқ жазога мустаҳиқ бўлиб қолиш ҳам ҳеч гап эмас. Биограф ўз қаҳрамонининг оёғини маймоқроқ қўйиши, уни уч-тўртта тишидан маҳрум қилиши, умуртқасини сал-пал эгикроқ қилиб қўйиши мумкин, агар шундай қилса ҳам бирон қаттиқроқ жазога тортилмай қолавериши мумкин, бироқ у қаҳрамоннинг асосий шакл-шамойилини сақлаб қолмоққа мажбур, акс ҳолда, у ажалидан беш кун бурун оламдан кўз юмиши ҳеч гап эмас. Ўзининг ишида у фактлардан ташкил топган алланечук устунга таянади ва унинг бу иши бадиий адабиётда характер яратишдан кўра тасвирий санъатдаги портрет яратишга яқинроқ туради. Шундай қилиб, биограф скелетни ёруғ дунёга олиб чиқади, уни артиб чанглардан тозалайди, деразаси шимолга қараган устахонасига қўяди, шундан кейин уни мускул, гўшт, пай ва тери билан қоплашга киришади, бу иш битгандан кейин эса ўзининг эстетик туйғусига ёки одоб туйғусига таяниб уни кийинтиради. Табиийки, эстетик туйғу билан одоб туйғуси ҳамма вақт ҳам айнан бир нарса бўлавермайди. Тикувчи сифатидаги ўз хулосаларини у сон-саноксиз ҳужжатлардан ёхуд бунақа ҳужжатларнинг йўқлигидан келтириб чиқаради ва англаш қийин эмаски, унинг ишида онг остига қараганда онг беқиёс даражада катта роль ўйнайди. Биограф билан романнавис ўртасидаги иккинчи муҳим тафовут айни ана шу ҳолда кўринади. Биограф бошидан охиригача қилаётган ишини онги билан назорат қилиб боради, романнавис эса онгли равишда ўзини остки онгининг

чақинлари ихтиёрига топширади. Бизнинг давримизда — тажрибалар даврида баъзи бир уддабурон ёзувчиларнинг миясига биография билан беллетристикани битта қилиб қўшиб юбориш гоёси келиб қолди ва улар шундай асарлар ярата бошладиларки, бу асарларни биографик пьесалар ва биографик романлар деб аташ мумкин. Бунинг учун улар ўтмишда анча-мунча шов-шувлар яратган бирон шахсни олишади, муайян фактлардан эҳтиёткорлик билан кўз юмадилар-да, унинг устига маскарад кийимини кийгазиб қўйишади. Натижа кўпинча китобхон учун ёқимли бўлиб чиқади. Бу ишдан ёзувчининг ғурури ҳам қаноат ҳосил қилади. Аммо бунда биз омонат турган заминга қадам қўйган бўламиз. Негаки, баъзи бир одамлар айтганидек, агар тарих бирон-бир қимматга эга бўлса, майитни бу тарзда ясатиш ва хаёлот сурнайига рақс тушишга мажбур қилиш анча қалтис ишдир. Тарихий роман ҳам етарли даражада хатарли иш, буни, айниқса, Дюма романларини мириқиб ўқиган китобхонлар яхши билишади — улар ўша даврдаги Франция тарихининг чучмалроқ вариантларини ортиқ қабул қилмай қўйишади. Аммо биографик роман янада хавфлироқ. Тарихий роман дунёга келган пайтиданоқ қувноқ бир саргашта сифатида қабул қилинган, биографик роман ёки пьеса эса ҳамма нарсани режа билан қиладиган, таркидунёчилик либосидаги маккор бир кимсадир. Модомики, масалан, мен ҳамиша ўз сели билан дастурхонга тортилган паррандани ҳар хил зираворлару қайлалардан ортиқ кўрар эканман, йўл-йўлакай характер яратишнинг бундай усули бағоят ишончсиз эканини айтиб қўймоғим керак.

Биографда бизни ҳаммадан ортиқ қойил қолдирадиган нарса — унинг ғайратидир — у зўр ғайрат билан тарих кўрғонларидан жуда катта қимматга эга бўлган майда-чуйдаларни кавлаб олади. Биз, шунингдек, унинг ўтқир ва соғлом кўзига ҳам қойил қоламиз. Бу нигоҳ унга майда-чуйдаларнинг энг зарурини танлаб олишга имкон беради, бу майда-чуйдалар эса скелетга ёпиштирилганда образ яралади, у эса бизни биограф бақадри имкон оригиналга содиқ қолишга ҳаракат қилганига ишонтиради. Қаҳрамоннинг қайта яратилган образи ҳамиша у ёки бу даражада биограф шахсиятининг рангларига бўялган бўлади. Аммо биограф шахсиятининг ранглари қаҳрамоннинг табиий рангларини қанча кам ўзгартирса, эришилган натижа шунча юксак бўлади. Маълум маънода танқидчилик нечоғлиқ санъат бўлса, биограф санъати ҳам шунчалик ижоддир. Ҳақиқий танқидчилик эса алланечук илоҳий бир хислатга эга — у танқидчининг кўнглини олишдан кўра танқидчи шахсиятига қарши борган ҳолда ҳақиқатга содиқ қолади. Шу сабабдан яхши мунаққид ҳам, яхши биограф ҳам худди каркидон каби жуда ноёбдир. Яхши биограф ҳам худди яхши портретчига ўхшаб, ҳам юмшоқ, ҳам пўлатдай мустаҳкам бўлмоғи керак. У ҳамма



нарсани шимириб, ўзига сингдириб олмоғи, кейин эса фаол ҳамдардликни намоён қилмоғи, унинг орқасидан эса тобланган бардошини ва қаршилиқ қилиш қобилиятини кўрсатмоғи лозим. У ўзига-ўзи қаршилиқ кўрсатмоғи, ўзидаги кулги туйғусини ҳам, эмоционал иштиёқларни ҳам боса олмоғи лозим, аммо айна чоғда жўшқин ва ранг-баранг бўлиб қолмоғи зарур. У ўтмиш одамларига ҳам, ўзига замондош одамларга ҳам — уларнинг хурофий қарашларига ва ғаразли интилишларига қарши тура олмоғи керак. Одатда, у ҳатто ўзининг ноширига ва ўз ҳамёнининг талабларига ҳам қаршилиқ кўрсатмоғи талаб қилинади. Тўғри, портретчидан фарқ қилароқ, биографга тирик оригиналдан чиқиб турадиган ўзига тортувчи қувватга қаршилиқ кўрсатишга тўғри келмайди (тирик оригинал ўзининг сувратини қинғир-қийшиқ қилиб ёки, айтайлик, ҳаққоний тарзда тасвирлашларини истамайди), аммо ҳар бир қадамида унга ажодлар култи билан кураш олиб боришга тўғри келади. Дарҳақиқат, биограф ўз йўлида пусиб, биқиниб турган қанчадан-қанча арслонларга рўпара келиши мумкинлигини ўйласанг, баъзан унинг йиртқич ҳайвонга ем бўлиши ҳам мумкинлигига ортиқ ажабланмай қўясан. Биограф мабодо ем бўлмаса, қоронғи чангалзорда адашиб қолиши ҳеч гап эмас. Қадимги усталар ишлаган портретларга — масалан, Гольбейн чизган сэр Томас Мор, Рафаэль чизган Ингирама портретларига қарасанг, уларда ҳеч нарса кўздан қочирилмаганини, ҳатто кўзнинг ғилайлиги ҳам тасвирланганини кўрасан. Уларда томошабинни бирон-бир ғайриоддий нарса билан лол қолдириш истагига заррача ҳам ўрин берилмаган. Буни кўриб, амин бўласанки, рассом ҳақиқатга бўлган эҳтиросли туғма садоқатидан илҳомланган. Оригинални узоқ вақт мобайнида ютоқиб кузатиш натижасида у барпо этган характер бизни қойил қолдиради ва биз ларзага тушамиз. Биз кўпинча бир фикрни эшитамиз, қолаверса, мен ўзим ҳам уни тез-тез айтиб юраман, негаки, бизнинг дунёмизда изчиллик деган нарса худди Эксетердан ғарб томондаги боғлардаги булбуллар каби кам учрайди. Бу фикрга кўра, бировдан нусха кўчириб чизилган портрет эгасига ўхшайдими-йўқми — бунинг бутунлай аҳамияти йўқ, чунки портретнинг эгаси эртами-кечми ўтиб кетади, портрет эса қолади, кейин эса портрет эгаси билан суврат ўртасидаги ўхшашлик мукамалми-йўқми — буни ҳеч ким билмайди, одамлар, фақат суврат яхшими-ёмонми деган масала устида мулоҳаза юритишади. Буларнинг бари мутлақо тўғри. Аммо бошқа томондан қараганда агар портрет суврати ишланаётган одамнинг ўзига ўхшамаса, портрет билан оригинал ўртасида ўхшашлик бўлмаса, уни портрет деб аташнинг нима ҳожати бору, муайян бир ном беришнинг нима зарурати бор? Албатта, портрет ишлайдиган рассом ҳам энг яхши биографлар амал қиладиган қоидалар асосида иш юритади — у

оригинал сиймосини яратар экан, ҳақиқатга яқин туришга ҳаракат қилади ва уни бу борада йўлдан чалғитадиган нарсалар кўп бўлади. Ван-Дейк граф Нортумберленднинг Петвортдаги портретида эришгани каби қандайдир мўъжиза билан характернинг ичидан жуда теран чизганини, унинг кайфиятини ифодалаб берганини кўрсак, унга қойил қоламиз. Ҳолбуки, Ван-Дейк ишлаган кўпгина портретларда индивидуаллик етишмайди, бунинг ўрнига уларда алланечук хотиржамлик, босиқлик бор. Аммо биз айтаётган портрет ундай эмас — биз унга қараб портретчи ва биографнинг қалбини муттасил тирнаётган курашни, Худо билан Маммона ўртасидаги олишувни кўрамиз. Ван-Дейк бу сувратни Нортумберленд Тауэр зиндонидида ўтирганида ишлаган эди. Унинг серсоқол юзи ёнбошдан ишланган, у иягини қўлига қўйиб олган, расом унинг чеҳрасида индивидуаллик белгилари билан бирга ҳар қандай маҳбуснинг чеҳрасида муҳрланиб қоладиган изтиробни ҳам ифодалаган. Аммо расом гўё англаганки, агар донгдор зодагонни бундай тасвирласа, бу томошабинларга унчалик хуш ёқмаслиги мумкин. Шунинг учун расом унинг букик қадди-қоматининг орқасига қип-қизил духоба пардани қўйиб, томошабинларни хотиржам қилади. Ҳолбуки, Ван-Дейкнинг бу портрети анча ҳаққонийлиги билан ажралиб туради, духоба парда эса зиндондаги буюмлар ичида учраб турадиганлари қаторига кирмайди. Ўзинг яқиндан билган одамларнинг яхши ишланган портретларини кўраб экансан, ҳис қилишини, кўришини ва ўз таассуротларини тўғри ифодалаб бера оладиган ҳақиқатпараст расом биз учун инсоннинг ташқи қиёфасини ҳам, ички моҳиятини ҳам жуда ёрқин гавдалантириб берганини кўриб, ҳайратланишдан ўзингни тиёлмайсан. Худди ана шундай ҳаққоний акс эттириш Эдмунд Госсининг «Ота ва ўғил» деган биографик асарида, Жорж Тревельянинг Гарибалди ҳақидаги китобида, О'Брайеннинг «Парнеллнинг ҳаёти» деган китобида ҳам мавжуд. Энг яхши биографияларнинг ҳам, энг яхши портретларнинг ҳам сири — тасвирда ҳамдардлик билан танқидий ёндашувнинг алланечук сеҳрли бир тарзда чатишиб кетувидадир. Гейнсборо асрлар мобайнида яшаб кетишсин деб ўзининг жажжи қизалоқларининг сувратини ишлаган. Сувратда икки қизалоқнинг ёзнинг илиқ кунидида бир-бирларининг қўлларидан ушлаб олишиб, капалаклар кетидан қувиб юрганлари тасвирланган. Бу суврат ҳозирга қадар нафосатнинг беқиёс тимсоли бўлиб келмоқда — унда санъат нақадар таъсирчан гўзаллик билан нафас олиши яққол кўриниб турипти. Босуэлл ўзининг «Жонсоннинг ҳаёти»ни ёзганида, унинг санъати кишини лол қолдирадиган даражада ички дардларга тўла бўлиши мумкинлигини бизга инкишоф қилиб берганди.

Аммо характер яратишнинг бу соҳаси ҳақида гапиришни бас

қила қолайлик, чунки бу соҳа менинг шахсий тажрибам ҳудудларидан ташқарида ётади. Бошқа мавзуга ўта қолайлик — бу мавзу менга шахсан таниш — бу романлар ва пьесаларда характер яратиш мавзусидир.

Бир неча йил муқаддам статистика соҳасининг бир заҳматкаш ходими бир қатор таниқли драматургларга саволлар билан мурожаат қилган эди. Бу масалада у ҳеч қанақа ноаниқликка йўл қўйишни истамай, драматурглар ўз асарларини қандай ёзишларини аниқ билиб олмоқни муддао қилган эди. Афтидан, унинг саволларига жавоб берганлар характерларни сюжетга мослаб яратадиган драматурглар бўлишган бўлса керак. Агар характер яратиш тўғрисида гапирадиган бўлсак, айтина шу нуқтада драматургни асосий хавф кутиб туради. Пьеса персонажлари аввалдан белгилаб қўйилган сюжет бурилишларига мослаштириладиган бўлса, улар қандай қилиб жонли чиқиши мумкин? Албатта, драматург пьеса ёзишга ўтиришдан олдин, унинг умумий йўналиши ва ниҳояси қандай бўлишини билмоғи керак, лекин шу ҳудуд орасида пьесанинг қандай бўлишини персонажларнинг ўзлари белгилашига имкон бермоғи керак. Ҳатто шундай бўлган тақдирда ҳам у насрнависчалик эркинликка эга бўлмайди — агар шу пайтгача яратилган ҳамма романлар ва пьесаларни қамраб оладиган бир сўроқ ўтказилса, маълум бўлардики, эсда қоладиган характерлар пьесалардагига қараганда романларда кўпроқ яратилган. Ҳатто айтиш мумкинки, пьесалар шундоқ пьеса сифатида эсда қолади, романлар эса уларда яратилган характерлар туфайли эсда қолади. Албатта, бу қоидадан истисно бўладиган фавқулодда асарлар ҳам бор, лекин улар айтина шундай пьесалардирки, даставвал ўзларида яратилган характерлари билан шуҳрат топган пьесалардир. Бу ўринда ўз-ўзидан Шекспирни мисол тариқасида келтиришга эҳтиёж сезилади. Лекин Шекспир замонида ҳали роман туғилмаган эди, шундай бўлса-да, Шекспирда моҳир бир романнавис ёзувчининг нишонлари бор эди. Малори билан баъзи бир илк шеърый романларнинг муаллифларини кўпроқ масалнавис ёзувчилар қаторига қўйиш мумкин. Тўғри, Сервантес Шекспирга замондош бўлган, бироқ у замонда Англияда адабий ифодачи сифатида, асосан, шеърыйат билан пьесалар амал қилар эди. Шундоқ экан, Шекспирнинг рангини ўзгартириб, товланиб турадиган калтакесакники сингари терисига «романнавис» деган муҳрни ҳам ёпиштириб, ортиқ безовта қилмай қўя қолайлик: тагин худо кўрсатмасин, бирон-бир удабурунроқ адабиётчи Шекспир драмаларини Сервантес ёзган деб даъво қилиб юрмасин. Бекор вақтларида инглиз тилини ўрганаётиб, шунақа гапларни айтиб юбориши ҳам ҳеч гап эмас-да. Шекспирга хос фазилатлар орасида энг улуғи, шак-шубҳасиз, унинг беқиёс даражадаги тилни билиш маҳоратидир. У ҳаммадан аввал

шоирдир, характерларни ярата бошлаганидан аввал эса у анчамунча мураккаб ва машаққатли йўлни босиб ўтди. Бунда у муттасил равишда онг остидан чиқариб олган нарсаларига таянадики, бу драматургдан кўра насрнавистга кўпроқ хосдир. Шекспир драмаларининг бағоят эркин композицияга эгаллиги ҳам шу фикри-мизни тасдиқлайди. Бошқача аҳвол рўй бериши мумкин эди: агар Шекспир актёр бўлмаганида ёки лоақал театр билан бу қадар яқин алоқада бўлмаганида, эҳтимол, Англияда характерлар романини жорий қилган бўлар эди ва Сервантес эгаллаган жаҳонда биринчи майший роман муаллифи деган номни эгаллаган бўларди. Шекспир, саҳнани амалий жиҳатдан чуқур билмай туриб, чинакамига пьеса ёзиб бўлмайди, дейдиган қараш тарафдорлари қўлида энг ишончли далил сифатида хизмат қилади. Бу ярми ёлгон, ярми чин бир гап, лекин одамлар унинг ҳаммаси бошдан-оёқ чин бўлишини исташади. Бундан бошқа фикр ҳам бор — унга кўра драматургияда нимаики қимматли нарса бўлса, унинг ҳаммаси театрга ташқаридан олиб келинади. Бу қоидаларнинг икковини ҳам лозим истисноларни таъкидлаган ҳолда қониқарли тарзда исбот қилиб бериш мумкин. Бизнинг мафкурамиз учун бу масаланинг унча муҳим аҳамияти йўқ, аммо бу масаладан драмада характер яратиш бобида учрайдиган иккинчи тўсиқ масаласига — саҳна драматургининг ижодий эркинлигини қандай қилиб чегаралаб қўйиши масаласига ўтиш осонгина мумкин. Албатта, драматург бутун диққатини характерлар масаласида жамлаши, қолган масалаларни эса бўлганича бўлар, деб ўз ҳолига ташлаб қўйиши мумкин; сирасини айтганда, «ташқаридан олиб келиш» назарияси айни ана шу ҳолатга асосланади. Бироқ саҳна талабларига бунақа беписандлик билан қараш ҳаётий персонажлар яратишга ёрдам берса-да, режиссёрнинг фиғонини кўкларга чиқаради. Шунинг учун драматург бундай чеклаш билан ҳисоблашишга мажбур бўлади. Бу «жанр қонунларига риоя қилиш» деб ҳисобланади ва саҳнани чуқур билмасдан туриб, ҳақиқий пьеса ёзиш мумкин эмас, деган назария шу қарашга асосланади. Шубҳа йўқки, Шекспир ўз жанрининг қонунларини жуда яхши билган ва айни чоғда яна шуниси ҳам шубҳасизки, истаган даврдаги бошқа ҳар қандай драматургга қараганда бу қонунларга беписандроқ қараган. Шекспир мисолида ҳеч нарсани исбот қилиб бериб бўлмайди. Аммо ўзимизни драматург ўрнига қўйиб кўрайлик: драматург ўз ҳаёлотига янги бир махлуқ яратишга интилади, бу махлуқ ҳар жиҳатдан тўлақонли жонли одам сифатларига эга бўлмоғи керак. Шунда кўрамизки, саҳна қонунларига риоя қилиш зарурияти драматургнинг имкониятларини анча чеклаб қўяди ва унинг гашига тегади: у ҳамиша шуни эсда тутмоғи жоизки, унинг қаҳрамонлари хоҳ эркак, хоҳ аёл бўлсин, фақат муайян макон ва муайян вақт доирасидагина ҳаракат қилишга

мажбур, улар бу макон ва вақт чегараларини кенгайтиришга ожиздирлар. Кези келганда айтиш керакки, кинематографиянинг театр олдидаги устунликларидан бири ҳам айнан ана шунда, аммо бу устунлик томошабин жонли актёрларни эмас, уларнинг сояларинигина кўрганлари важидан йўқотган нарсаларининг ўрнини қоплай олмайди. Шу ўринда драматургияда характер яратиш борасидаги учинчи жиддий тўсиқ масаласига тўхтаб ўтиш жоиздир. Драматург ўз қаҳрамонларини ижрочиларнинг мурувватига топшириб қўяётганини англаб етмаслиги мумкин. Эҳтимол, унинг биринчи пьесасида бундай бўлмагандир, лекин бошқа пьесаларида, драматург хаёлини ҳар қанча чалғитишмасин, ўзи яратган характерлар сахнада бутунлай ўзгариб кетиши, у ўйлаганчалик бўлмаслиги мумкинлиги ҳақидаги фикрдан унинг юраги така-пука бўлади. У ёки бу ролни ижро этишга мувофиқ келадиган идеал актёр бўлмайди, фақат ролнинг озми-кўпми тўғри талқини ҳақида гап бўлиши мумкин. Буни билган драматург персонажнинг либоси кўпроқ ижрочиларга лойиқ келсин учун бадиий ниятида ва уни амалга оширишда жиндай ноаниқликка йўл қўйишдан ҳам тоймайди. Баъзи бир драматурглар бундай чекланишдан шу қадар озурда бўладиларки, тўғридан-тўғри муайян актёрларга мўлжаллаб асарлар ярата бошлайдилар. Бироқ бу энди жанр қонунларига риоя қилишнинг ҳаддан ортиқ даражада ошиб кетгани бўлади ва биз бу жараёни характер яратиш деб атасак, ножоиз бир муболагага йўл қўйган бўлур эдик.

Сахна ёзувчиларни индивидуал шахслардан кўра кўпроқ типлар яратишга даъват қилади. Эҳтимолки, бу қоидадан энг фавқуллодда истисно – Фальстафдир. Бу ажойиб қария – осий банда биз учун алоҳида олинган бир инсон, холос, биз уни инсон табиатининг ҳеч қайси қирраси билан боғламаймиз. Ҳолбуки, Лирни ўта жазавадорлик билан, Отеллони рашк билан, леди Макбетни кучли ирода ва воситаларнинг фарқига бормаслик билан, Ҳамлетни эса хаёлпарастлик ва дудмаллик билан боғлаймиз. Кези келганда айтмоқ керакки, Фальстаф образи кўп жиҳатдан романга тортадиган образ, Шекспир уни яратар экан, ўз эркини роса қўйиб берган ва чин юракдан лаззатланган, унинг лаззати эса анча-мунча ўзгарган ҳолда бизга ҳам ўтган. Бу ўринда у деярлик тўла равишда онг ости (подсознание)га бўйсунган: йўналирувчи фикр йўқ, янада аниқроқ айтганда, бизнинг кўзимиздан яширин. Тўғри, Фальстафга «учига чиққан бузуқи» деган ёрлиқни ёпиштирса ҳам бўларди, лекин энди бу *post factum* типдаги адабий мулоҳаза бўларди. Аввалига, бу луқма ҳар қанча катта бўлмасин, Фальстафнинг ўзини ютиб юборайлик, ахир, ҳаётнинг ўзи ҳам ҳар қанча шаклсиз ва ширадор бўлса-да, ютиб юборамиз-да, кейин ундан бизга яна қўшимча беришларини илтимос қиламиз.

Ҳамлетнинг типиклиги шубҳалар туғдиради. Адабий анъана учун Дон Кихотнинг зидди деб ҳисобланади: бири ҳаёлпараст, иккинчиси саргашта рицар, бири — фикр одами, иккинчиси — ҳаракат кишиси. Аммо бундай қулай қарама-қарши қўйишни драманинг матни тасдиқлармикин? Ҳамлет шундай бир образдирки, унда драматург худди романнависга ўхшаб ўзини девонаваш бир тарзда интроспектив метод кучоғига ташлайди, у салкам тўлалигича онг остига тобе бўлади, у эса муаллифни шу дақиқаларда чулғаб турган кайфият йўлларида хизмат қилади. Ҳамлет образи шу қадар нозик, шу қадар кўпқиррали, шу қадар жилоларга бойки, ҳали биронта ҳам актёр бу ролни ижро этиб муваффақиятсизликка учраган эмас, шекилли. Тўғри, улуғ Ҳамлет — анча-мунча ноёб ҳодиса, лекин яхши Ҳамлет — тез-тез учраб турадиган воқеадир.

Келинг, Ҳамлет мавзуимизнинг энг муҳим ва энг кенг қиррасига ўтишимизда бир кўприк бўлиб хизмат қила қолсин. Бу қирра — романда характерлар яратиш масаласидир.

Шубҳа йўқки, характерлар яратиш жараёни бошқа соҳалардан кўра камроқ даражада чекланган ва бошқа ҳамма соҳалардан кўра ортиқроқ даражада онг ости билан боғланган соҳадир. Ўз-ўзидан маълумки, бир мавсум мобайнида яшай оладиган, лекин қўйиб берса асрлар бўйи ҳам ҳаёт кечира оладиган образлар яратмоқ учун сокин бир гўша, сиёҳ, қоғоз ва муаллифнинг ўз-ўзига теранроқ шўнғиши, диққат-эътиборни бир жойга жамлаши талаб қилинади, холос. Бу қадар тўла-тўқис мустақиллик унинг асарини энг жозибадор қилибгина қолмайди, балки, айна чоқда, энг қийин ва сирли асарга ҳам айлантиради. Унга ташқаридан ҳеч нарса — на муте скелет, на ўжар табиат ёрдам беради. Унинг ҳаёлотига на аввалдан белгилаб қўйилган авансеналар, на маҳоратли эканликларига ҳеч кимнинг ишончи комил бўлмаган ижрочилар таъсир қилади. Насрнавис амал қиладиган методни кўриб чиқар экансан, қаршингда «у нимадан бошлайди?» деган бир савол кўндаланг бўлади. У ҳаётдан оладиган нарсаларини онгли равишда оладими ёки онг ости майли билан оладими? Ҳар бир романнавис бу саволга ўзича жавоб беради ва бу жавобларнинг биронтаси ҳам ҳеч кимни қаноатлантирмайди. Мен ўзим ҳам, гарчи ўттиз йилдан ортиқроқ вақтдан бери характерлар романи ёзишга уриниб ётган бўлсам-да, бу саволга узил-кесил аниқлик кирита оламан, деб даъво қила олмайман. Шу бугунга қадар мен асарни қандай бошлашимни ва қандай давом эттиришимни аниқ қилиб айтиб беролмайман. Менинг фақат бир нарсага ишончим комил: ҳамма учун мажбурий бўлган битта ягона қонун йўқ, характерлар яратиш жараёни нафақат ҳамма ёзувчиларда ҳар хил бўлади, балки менинг ўзимда ҳам ҳар хил вақтда турлича бўлиши мумкин. Агар

ҳаммасини тахминан бир нуқтага жойлаб, умумий қоида чиқарман десангиз, уни шундай ифода қилиш мумкин бўлар: Қандайдир дақиқаларда ёзувчи ҳаётда содир бўлаётган бирор реал воқеани жуда ҳаяжонланиб қабул қилади ёки бирор одам уни кучли жунбушга келтиради, ўша ҳодиса ёки инсонни қабул қилиш билан кузатувчи одамга хос кайфият бамисоли иккита ҳужайрадек бир-бири билан бирикади-да, бирлашишгандан кейин ижоднинг ҳомила нуқтаси пайдо бўлади. Ана шу ҳомила нуқтасига мос келадиган таассуротлар ёхуд онг остида сақланадиган таъсирлар ёндашиб кела бошлайди, ҳомила ўсиб, муайян катталиққа эришмагунча бу аҳвол давом этади, ҳомила ўша даражага етгандан кейин эса ўзининг ифодаланишини жуда қаттиқ талаб қила бошлайди, ана шундагина ёзувчи қоғозга туширилган сўзлар ёрдамида ўзини юқдан халос этишга киришади. Қаҳрамонни тавсифловчи биринчи иборалар одатда воқеий ҳаёт томонидан олиб борилган кузатишлар тилидан айтиб берилган бўлади. Агар кузатишлар онгли равишда олиб борилган бўлса, бу тасвир тез орада ўзгаришга учраши эҳтимолдан холи эмас. Бироқ бусиз ҳам персонаж жуда тез фурсатда дастлабки белгиланган табиатдан чекина бошлайди, оқибатда муаллиф ўзининг дастлабки белгилаб олган прототиپига содиқ қолишни истаса, унда у ҳамиша «инбридинг»га мурожат қилиб туриши, бот-бот қайтиб, унга қаҳрамоннинг илк белгиларини яна ва яна олиб кириб турмоғи лозим бўлади. Ҳар бир инглизнинг кўксига асл зотли соф тулпорларни бунёд этиш иштиёқи жўш уради. Шу иштиёқ бизга романнависнинг характерларни яратар экан, қандай қилиб у ёки бу ёрқин хислатларни танлашини ва уларни толмасдан мустақкамлаб боришини ҳамда бу ишида у ёки бу зотдаги отларни танлаб, олинадиган зотлар ҳаддан зиёд яқин қариндошларига ўхшаб қолиш хавфи пайдо бўлгунга қадар толмасдан чатиштиришда давом этадиган от заводининг ҳужайинига ўхшаб кетишини англашимизга ёрдам беради. Аммо муаллиф ҳар қанча ҳаракат қилмасин, модомики, қаҳрамон ўз ҳаёти билан яшай бошладими, бирибир унинг ҳар бир хатти-ҳаракати, ҳар бир сўз ёки фикри уни дастлабки табиатдан нари олиб кетаверади. Моҳиятан романнависга айнан шунинг ўзи керак, чунки ҳаётдан ҳафсала билан кўчириб олиб чизилган персонажларнинг мутлақо тушунарли сабабларга кўра сира кераги йўқ. Энг онгли ва айни чоқда энг нозиктаъб носирлардан бири бўлмиш Тургенев Базаров образини қандай яратганини бизга ҳикоя қилиб берган эди. Кунлардан бирида у поездда бир ёш врач билан суҳбатлашиб қолипти. Бу йигит ёзувчини мутлақо янги бир тип сифатида лол қолдирипти. Кейин Тургенев поезддан тушиб қолипти ва бу йигитни иккинчи марта учратмапти. Бироқ у ёзувчида шу қадар катта таассурот қолдирган эдики, адиб унинг ҳаёт йўлини ва фикрла-

рини кундаликлар шаклида ўз хаёлотига гавдалантирмоққа аҳд қилади. У бир неча ой мобайнида кундаликни қўймай ёзиб боришти, унинг назарида ёш врач ҳам ўз кундалигини айнан ана шундай олиб бормоғи керак эди. Ниҳоят, адиб худди ўша йигитдай яшай бошлаганини ҳис қилишти, унинг назарида адиб содир бўлиши мумкин бўлган ҳар қандай шароитда бу йигит ўзини қандай тутишини, қандай ҳис қилишини жуда яхши биладигандек бўлиб кўринибди. Шундан кейингина у «Оталар ва болалар» романини ёза бошлади ва ўша ёш йигитни Базаров номи остида бош қаҳрамон қилиб олди. Базаров ўзини «нигилист» деган сўз билан атайди ва бу сўз бир зумда ўша кезларда бутун Россия бўйлаб туғилиб келаётган янги типдаги одамларнинг лақаби сифатида қабул қилинди. Бу образни соф онгли тарзда яратишнинг, соф ўйланилган мунтазамлик, изчилликнинг мисолидир, бироқ чинакамига улуғ, изланувчан ва талабчан маҳорат эгасигина бу қадар қатъий методга амал қилиб, муваффақият қозонмоғи мумкин эди. Одатда, эркинлик билан образнинг ҳаётийлигини таъминловчи омил онг ости (подсознание)дир, у ғайришуурий тарзда онгни керакли материал билан таъминлаб туради. Агар бу қойдани ўз тажрибамга таяниб туриб изоҳлаб беришга ҳаракат қилсам, мени маъзур тутгайсизлар.

Тонг. Мен ўриндиққа ўтираман, тизсамда қалин дафтар, кўз ўнгимда персонажимнинг ёзиб олинган сўзлари ёки хатти-ҳаракатлари, қўлимда қалам, оғзимда трубкам, калламда эса ҳеч вақо йўқ — бўм-бўш. Мен ўтирибман, мен режа тузаётганим йўқ, ҳеч нарсани кутмаяпман, ҳатто ҳеч нарсдан умидим ҳам йўқ. Мен сўнгги саҳифаларни қайтадан ўқиб чиқмоқчиман. Аста-секин гўё мен ўриндиқни тарк этаман-у, менинг қаҳрамоним ҳаракат қилаётган ёки гапираётган жойга ўтиб қоламан — мана у қадам қўймоқчи бўлиб оёғини кўтарди, ҳозир яқинроқ келади, мана, у лабларини ҳам жуфтлади — бир нарса демоқчи, шекилли. Кўққисдан қаламим қимирлаб қолади — қаҳрамонимнинг қандайдир қилиғи ёхуд оғзидан чиққан гапи қоғозга тушади, кейин яна ва яна шу аҳвол танаффуслар билан бир соат-икки соат давом этади. Ёзганларингни қайта ўқиб чиқиб, таажжуб билан амин бўласанки, гўё уларнинг ҳаммаси аввалиги ёзганларингдан келиб чиқади ва уларнинг бўлиши мумкин бўлган давомини тайёрлайди. Образга жиндай қўшимча ҳаётийлик бахш этган бу саҳифалар онгининг ёки йўналтирувчи фикрнинг даъватига жавобан онг ости (подсознание) омборларидан пайдо бўлишган ва охир-пировардида агар биз «мавзу» сўзини унинг кенг маъносида қўлласак, бизни мавзуимизга хизмат қилмоғи мумкин. Шундай қилиб, характер яратиш гарчи онгсиз ва ҳеч нарса билан чекланмаган жараён бўлса-да, у ҳамиша битта мақсадга мувофиқ иштиёққа бўйсундирилган бўлади.



Бу иштиёқни эса «почта каптари» инстинкти деб атасак, тузукроқ бўлса керак.

Китоблар ҳақида гапиришганда кўпинча фалончининг образи муаллифга итоат қилмай қўйипти, у асарда «мустақил ҳаёт кечира бошлапти» деган гапни айтишади. Бу гап гарчи ҳаммаси бошдан-оёқ ҳақиқат бўлмаса ҳамки, умуман олганда, тўғри гап. Негаки, биронта ҳам образ ўзини «яратган» одамнинг табиати ҳудудларини тарк этолмайди ёки унинг махфий шакл туйғуси доирасидан ташқарига чиқиб кетолмайди. Ҳатто бу «шакл туйғуси» бор-йўғи шаклсизликни олқишлашдан иборат бўлганда ҳам образ унинг ҳудудларидан четга чиқиб кетолмайди.

Юқорида келтирганимиз Базаров ҳақидаги мисол кўрсатадики, характер билан сюжет ўртасида ҳам мустақил алоқа бор. Айттайлик, виждон амри билан ёзилган романда бу ҳар хил нуқталардан ёрқин ёритилган характер бўлмоғи мумкин. «Оталар ва болалар»да Тургеневнинг мавзуи катта авлод билан ёш авлодни таққослаш, тўғрироғи, қарама-қарши қўйишидир. Поездда рўпара келиб қолгани ёш йигитда янги типни кўра олгани Тургеневда нафақат Базаров образини яратиш иштиёқини уйғотди, балки унга мавзу ҳам берди, яъни қаҳрамонларини жойлаштириш учун қулай бўлган бир муҳитни ҳам кўрсатди.

Дон Кихот билан Санчо Пансо ўртасидаги зидлик Сервантесга унинг дурдона асари учун мавзу берган эди. Тургеневнинг «Тутун»идаги мавзу жозибатор Ирина образида тажассум топгандир. Бу Бальзак романларидаги энг яхши мавзудир – чала тентак Горио ота образидир. Агар асардаги марказий фигура ҳамиша саргузашт талаб д'Артаньян бўлмаса, биз «Уч мушкетер» романининг мураккаб можаролари ва уларнинг давомини тасаввуримизга сиғдиrolмаймиз. Худди шунингдек, дилкаш мистер Пикквиксиз «Пикквик клубининг мактублари»ни ёки Давид Бальфур ҳамда Ален Брек образларида тажассум топган тоғлик Шотландия билан водийлик Шотландияни қарама-қарши қўйишлари бўлмаса, Стивенсоннинг «Ўғирланган» ёхуд «Катриона»сини сира тасаввуримизга ҳам сиғдира олмаймиз. Аммо бошқача ҳолат ҳам бўлиши мумкин – бунинг ёрқин мисоли бўлиб Толстойнинг улуғ романи «Уруш ва тинчлик» хизмат қилади. Унда ҳаётнинг шунақанги кенг манзараси кўрсатилганки, ҳатто асосий қаҳрамонлар ҳам алланечук тобе ўрин эгаллайдигандай кўринади. Толстойнинг яна бир дурдонасини – «Анна Каренина» романини ўқир экансан, унда асар мавзуи Аннадан кўра Левинда кўпроқ мужассам топганини ҳис қиласан.

Бу маърузанинг бошланишида мен йўл-йўлакай бир фикрни айтиб ўтгандим – унга кўра романнинг, пьесанинг, биографиянинг умрбоқийлиги уларда тасвирланган характерларнинг ҳаётий-

лигига боғлиқ. Энди масалани торайтириб, фақат роман билангина чеклаб олайлик. Камдан-кам романларнинг умри ўзига тенгдош авлод умридан узоқроқ бўлади. Агар асар бундан узоқроқ яшаса, демак, бу ўз вақтида кўпинча муносиб баҳоланган ва шуҳрати анча кенг бўлган асар бўлиб чиқади. Бироқ бугун уларнинг муқовасидаги номларнигина эслайдилар ва уларни фақат олим ёки талаба ёхуд овлоқ бир меҳмонхонада судралиб қолиб кетган одамгина қўлга олади. Аввалги замонлардаги китобларнинг камдан-камини биз ҳозиргача қайта-қайта ўқиб турамыз. Ўқийдиганларимиз эса шундай асарлардирки, уларда лоақал битта ўз даврини ортда қолдириб яшаб келаётган характер мавжуд бўлади. Агар Бекки Шарп, майор Пенденнис, полковник Ньюком, Гарри Фокер, Эсмонд, Беатриса ва Барри Линдонлар бўлмаса, бугун Теккерейни кўп одам билар эди дейсизми? Агар миссис Прауди бўлмаса, Троллопни қанча одам билар эди? Ҳозирги пайтда моҳият-этибори билан қарасак, Чарльз Диккенс билан бизни бир гуруҳ ҳайрон қолар даражада яшовчан одамлар образларидан бошқа яна нима боғлаб туради? Жорж Элиот ҳозирча бўш келаётгани йўқ. Тўғри, лекин унинг туриши унча мустақкам эмас, шунда ҳам у кўпроқ Сайлес Марнер, Адам Бид ва Хэттиларнинг саъй-ҳаракатлари билан турипти, шекилли. Жейн Остиннинг яратган дунёси ҳаддан ташқари маҳдуд, аммо шунга қарамай, унинг яратган характерлари бу адибни унутиб юборишимизга йўл қўймайди. Услуб масалалари билан махсус шуғуланмайдиган китобхон Флобердан фақат Бовари хонимни ва яна бир ҳикоясидаги оқсоч аёлни эслайди, холос. Агар Том Жонс, Жозеф Эндрус ва София бўлмаса, Генри Фильдинг ҳам унутилиб кетарди. Тўғри, «Сентиментал саёҳат», «Крэнфорд», «Алиса мўъжизалар мамлакатада», «Хазиналар ороли» ёхуд «Гекльберри Финн» каби асарлар «уларда яратилган характерлар сабабли яшаб келяпти» деб айта олмаймиз. Уларнинг яшаб келаётгани ва бундан кейин ҳам яшайягининг асосий сабаби шундаки, бу асарлар оламини, ҳаётни айрича қабул қилиш билан суғорилган. Аммо бундай истиснолар келажак учун муҳим бўлган қонидани тасдиқлайди, холос. Гап шундаки, сўнги йилларда романда ўзига хос коллективизм фойдасига индивидуаллаштиришдан воз кечиш тамойили сезилмоқда; драмада индивидуал характерлар ҳар қанча ёрқин ва юқори босим остида тасвирланган бўлмасин, драмадан юз ўгириб, бунинг ўрнига инсонни умуман салкам илмий тарзда намойиш қилиш йўлини танлашмоқда. Шу мақсадда муаллифлар жамики маҳоратлари ва ҳафсалаларини сафарбар қилиб, бу озми-кўпми homo sapiens бўлган махлуқнинг фикрлари, туйғулари, иштиёқлари, ожизликлари ва фазилатларини бизнинг кўз ўнгимизда намойиш қилмоқ учун ичак-човоқларигача ағдар-тўнтар қилиб кўрсатадилар, лекин уларга

лоақал жиндай индивидуал ҳаёт бахш этишни хаёлларига ҳам келтирмайдилар. Адибнинг муҳаббати ёхуд нафратини қўзғатувчи омил борган сари турнинг айрим вакиллари эмас, умуман, ҳаммаси бўлиб бормоқда. Бу жуда қизиқарли тажриба, айниқса, шу тажрибани ўтказатганларнинг ўзи учун қизиқарли. У муайян даражада муваффақиятга эришган. Аммо услубни қизиқарли қилиш устидаги ташвишлар, турли-туман сўз ўйинлари, «ҳаётнинг титроқ нафасини» ва ҳатто инсон қалбини нафис қилиб, умумлаштириб тасвирлаб бериш ҳам ҳеч қачон индивидуал характерлар яратишнинг ўрнини боса олмайди. Буни исбот қиладиган анча-мунча асосли далиллар бор. Индивидуал характерлар ҳамisha романнависнинг асосий вазифаси ва асосий ҳаракатлантирувчи кучи сифатида қолаверади. Бунинг сабабларидан бири шундаки, бизнинг кўпчилигимиз ўзимизга бўлган қизиқишимизни ўқтин-ўқтин бошқаларга кўчириб туришга эҳтиёж сезамиз. Ва бу эҳтиёжларимизни кўпроқ ва яхшироқ даражада қариндошимиз бўладими ёхуд энг яқин дўстимиз бўладими — уларга ўхшаган одамлар эмас, балки китобларнинг қаҳрамонлари қаноатлантиради. Яна давом этайлик. Бизнинг кўпчилигимиз ана шу адабий қаҳрамонларда ўз-ўзимизни кўришни ва шу қаҳрамонларга қараб, ўзимиз тўғримизда муҳокама юритишни истаймиз. Умумлашган одамнинг таҳлили ғоятда ибратли бўлиши мумкин, лекин бу таҳлил бизга ўзимиз билан қиёслашга етарли даражадаги ёрқин образни бермайди. Одатда биз адабий персонажлар узлуксиз давом этадиган ахлоқий баҳолаш жараёнини (бу жараёни инсоннинг бутун умридан ажратиб олиб бўлмайди) нечоғлиқ кучайтириши ва бойитишини хаёлимизга ҳам келтирмаймиз. Албатта, ёзувчи одам бундай мулоҳазага амал қилмаслиги керак, агар шундай қилса, бу унинг яратган характерларига қирон келтирар эди. Аммо ишини тугатгандан кейин, у ёки бу характерни яратиб, мен маънавий меъёрларнинг табиий ривожига ўз ҳиссамни қўшдим, деб ўйлаш унга мамнуният келтирса керак. Дарҳақиқат, бу дунёда одамларга кўнгилхушлик бахш этишдан бошқа ҳам ёзувчининг зиммасида бирон вазифаси бўлса, бу вазифа шундан иборатки, у характер яратиб, одамларни ўйлашга ва ҳис қилишга мажбур қилишдир.

Мен бу мақоланинг интиҳосига кўкрагим билан тасмани узиб ўтишдан заррача умид қилмаган ҳолда келяпман, негаки тушунтирилмаган нарса шундоқлигича тушунтирилмаган кўйи қолаверади. Нима учун адабий персонаж яшайди? Ёки, айтайлик, аксинча: нима учун уларнинг кўпчилиги оламдан кўз юмади? Ҳар қайси нашриёт мавсумининг охирига келганда бундай чалажон қаҳрамонлар кузги дарахт пашшаларидай анча тўпланиб қолади. Орадан кўп ўтмай, қўлида супурги тутган Вақтнинг оқсочи пайдо бўлади-да, деворларга ёпишиб ётган пашшаларни супуриб олиб,

бир чеккадаги қор уюми устига ташлайди. Уларнинг кўпчилиги «қизиқарли» бўлганлари ёхуд «ғаройиб тарзда кишини тўлқинлантирувчи» бўлганлари вадидан ўлиб кетади! Бошқа баъзи бирлари эса димоғлари шишиб, бурунлари кўтарилиб кетганидан, совун пуфагидек ёрилиб кетади. Баъзилари, ҳозир бизнинг давримизда бунақалар кам, чучмалликдан, қанднинг ҳаддан зиёд кўплигидан нобуд бўлишади. Яна бир хиллар ўзларининг яратганларини шу қадар ёмон кўриб қолишади-да, бутун гуноҳни уларнинг зиммасига юклаб, жонларига қасд қиладилар. Қолганлар эса бирон-бир тарзда умргузаронлик қилишга ҳаракат қилишади-да, бунақа уринишлардан буткул воз кечадилар. Вақт таъсирига бериладиган кам қонли адабий қаҳрамонларда битта жуда оддий, лекин гоёта муҳим хусусият бор: улар шунинг учун яшайдиларки, ҳамма вақт узлуксиз равишда кам-камдан бўлса ҳамки ўзларини намоён қилиб турадилар.

Агар характер яратишда бирон-бир омилга биринчи ўринни бериш керак бўлса, мен ўткир юморни танлаган бўлардим. Дон-Кихот ва Санчони, Фальстафни, Никоберни, Бетси Трайвездни, Степан Аркадьевични ва миссис Праудини барпо этган юморни айтяпман-да! Аммо бу узоқ умр кўрадиган характерлар яратишда ҳаракатлантирувчи пружина эмас, балки бир ускуна, холос. Пружинанинг ўзи эса сирлигича қолаверади. Агар истасангиз, уни ҳаётбахш учқун, «ҳаёт нафаси» деб атанг. Бир нарса шак-шубҳасиз: адабиётда узоқ умр кўрадиган характерларнинг ҳаммаси аллақачон йўрғакдан чиққан ва ўз яратувчиларидан ҳам халос бўлиб улгуришган. Уларнинг ўзларини барпо этганларга заррача ишлари йўқ. Улар ўсиб-улғаядилар, уйдан чиқиб кетадилар ва сизни ҳам ўзлари билан бирга кетишга даъват этадилар. Сиз улар билан бирга уларнинг мустақил дарбадарликларининг кўчалари ва саҳроларига, далалари ва дарёларига чиқишга даъват этиласиз. Агар чиқсангиз, уларнинг юлдузларини кўрасиз, уларнинг ташвишларига шерик бўласиз, улар билан бирга кулишасиз, улар билан бирга севишасиз, улар билан бирга доvon ошасиз, улар билан елкамаелка туриб курашасиз, ниҳоят, улар учун тун бошланганда сиз ҳам улар билан бирга тун қўйнига ва йўқлик маконига сингиб кетасиз...

1931 йил

## БИОГРАФИК ҚИССА ҲАҚИДА

*(Оксфорд университетида ўқилган маъруза)*

Биографик қисса бир инсон ҳаётининг ҳужжатлар билан тасдиқланган ҳаққоний тарихи бўлиб, унда ҳаётдан олинган ҳикояларга сайқал берилади ва муаллиф томонидан чинакам бадиий асар даражасига кўтарилади. Бу жанрнинг асосида сюжетларни етказиб берадиган энг яхши манба инсондир ва шу маънода инсон ҳаёти битмас-туганмас бир хазинадир, деган эътиқод ётади. Даставвал шундай фаразга таянмоқ керакки, унга кўра ҳаётда бўлиб ўтган чин воқеалар ҳам худди тўқима воқеалардай қизиқарли ва ҳаққоний бўла олади. Александр Поп инсоният тарихини ўрганмоқ учун инсон энг яхши объектдир, деган эди. Биографик қисса бу мулоҳазанинг тўғрилигини тасдиқлайди, чунки биографик қиссада сюжет линияси қаҳрамонни танлаш билан белгиланмайди, қаҳрамон ҳаётининг ўзи асардаги ҳаракатнинг ривожини демакдир, қаҳрамоннинг ўз зиммасидаги вазифаларини бажариши эса, яхлит олганда, муаммоларни ҳал қилиш деган маънони билдиради.

Биографик қиссанинг ота-оналари — биография ва қиссадир, лекин, айни чоқда, у ўзининг бувиси бўлмиш тарихнинг ҳам фарзандидир.

Бундай асарларнинг муаллифлари шунчаки биографга нисбатан воқеалар талқинида кўпроқ эркинликка эга, шунинг учун унинг ўқувчилари ҳам инсоний иштиёқлар тўғрисида субъектив таассурот ҳосил қилишда кенг имкониятга эга бўладилар. Агар шу ишлар мобайнида жўнлаштириш тамойили намоён бўлаётган бўлса, у ҳам хотирамизда рўй бераётган жараённинг айнан ўзи бўлади: биз ўтмишимизни хаёлан қамраб олишга ҳаракат қилар эканмиз, содир бўлган воқеаларнинг ўндан тўққиз қисми хотирамиздан тушиб қолади, биз фақат бу воқеаларнинг «қаймоғи»нигина эслаб қолган бўламиз.

Аслида, айнан шу «қаймоқ»да воқеанинг моҳияти ва маъноси мавжуд бўлади. Негаки, биографик қисса нафақат фактлар асосига қурилади, балки у ҳислар асосига — воқеаларнинг драматик баёни асосида мутлақо қонуний тарзда пайдо бўлувчи туйғулар асосига ҳам қурилади. Фактлар ақл бовар қилмайдиган даражада осонлик билан унут бўлиб кетиши мумкин, аммо бир марта бошдан кечирилган руҳий ҳаяжонлар ҳеч қачон эсдан чиқмайди. Ки-

тобхоннинг қизиқишини кучайтириш учун уни сунъий равишда қайтадан тиклаб бўлмайди. Ўз қаҳрамонининг биографияси устида ишлар экан, муаллиф албатта айни шу шахснинг бениҳоя катта қимматга эга эканидан келиб чиқади, ўз ҳикоясини ҳаракат ривожига зарур бўлган деталлар билан, номлар, саналар, ҳаракат ўрнининг тасвирлари билан бойитиб боради. Шундай қилганда, табиийки, биографик қисса одам билан унинг ўзи ўртасидаги ва одам билан тақдир ўртасидаги тўқнашувлардан ўсиб чиқади. Модомики, ўзлаштириб олинган эмоционал тажриба ҳамишалик қолар экан, бундай асарларнинг мақсади китобхонни эмоционал кечинмаларнинг энг қайноқ жойига олиб киришдир. Бунда эмоционал туйғуларни шундоқ кўрсатмоқ керакки, китобхон уларни худди ўз кечинмаларидай қабул қилсин. Негаки, туйғулар, ҳислар шундай хотирага ҳамда доноликка эгаки, кўпинча айни шу хотира ва донолик совуқ ақл-идрокимизга етишмай қолади. Биографиянинг ўзи ва тарихнинг ўзи китобхонни бир чеккада қолдирадиган кўринади — чунки унинг саҳифаларида содир бўлаётган нарсалар бир замонлар содир бўлган ва бошқаларнинг бошидан кечган. Биографик қиссанинг китобхони эса бетараф кузатувчи одамдан содир бўлаётган воқеаларнинг бевосита иштирокчисига айланади. Китобхон, гўёки тарихнинг биринчи можароси у айни шу китобни очган дақиқадан бошланганидек, тарихни қайтадан чуқур ҳис эта бошлайди.

Бу жанрнинг омма томонидан яхши қабул қилинишига сабаб шу бўлса керакки, уларни ўқийдиган китобхонларга бевосита тарзда тарихда иштирок этишга, етакчи қаҳрамонлардан бирининг қиёфасига киришга, унинг ҳаракатлантирувчи кучи бўлиб кўришга ижозат берилади. Худди шунақа йўл билан тарих унинг учун замонга айланади. Аслида, ўзи шунақа бўлмоғи ҳам керак.

Шунинг учун бу китобларни ўқиш жараёни билан уларда ҳаракатларнинг ривожланиш жараёни деярлик бир-бирини айнан такрорловчи жараёнлардир. Китобхон нисбатан қисқа муддат ичида минглаб одамларнинг ҳаётини яшаб кўради. Бу жанрнинг асосий фазилати ана шундадир. Бу жанрнинг латофати айни мана шунда. Худди шу нарса бу жанрга адабиёт даргоҳида юксак мавқелардан бирини эгаллаб туришга имкон беради.

Биографик қисса муаллифидан талаб қилинадиган биринчи қоида шундан иборатки, у тарихга ўзининг оқсочи сифатида қарамаслиги керак. Моҳият эътибори билан қараганда, тарих унинг бекасидир. Бу ўринда китобнинг қиммати тўғридан-тўғри унда олиб борилаётган тадқиқотнинг қимматига боғлиқ. Агар тадқиқот иши ҳалол ва теран олиб борилган бўлса, китоб ҳам теран ва ҳалол бўлиб чиқади, агар тадқиқот юзаки, саёз, мужмал олиб борилган, унда олди-қочди гапларга мойиллик кучли бўлса, асар ана шунақа гапларга тўлиб чиқади.

Хар қандай биография ҳам бу жанрга тўғри келавермайди. Биз кўпгина одамларнинг ҳаётини биламиз — улар самарасига кўра салмоқли ва муҳим, лекин, айна чоқда, шу қадар тарқоқ ва чувалиб кетганки, уларни биографик қисса жанрининг рамкасига сифдирмоқнинг иложи йўқ. Шу билан бир қаторда яна шундай одамлар ҳам бўладики, улар гўё ҳамиша ўзларини асар қаҳрамонидай ҳис қилиб келганлар ва муттасил равишда драматик асарларнинг тузилишида иштирок этишни ўйлаб иш юритганлар.

Гарчи биографик қисса муаллифи яхши китоб учун материал сифатида хизмат қилиши мумкин бўлган биографияларни ўз хоҳишича излашга ва танлашга қонуний ҳақи бўлса-да, у ҳаёлида нишитиб қўйган сюжет линиясини қизиқарлироқ қилиш мақсадида бундай биографиянинг аён кўриниб турган фактларидан кўз юмишга ҳақли эмас. Ёзувчи тарихий ҳақиқатни ағдар-тўнтар қилиб ёхуд расвосини чиқариб, уни ўзи учун маъқул қолипга солмоқчи бўлса ёхуд китобхонга манзур бўладиган кўйга келтирса, у ўзини бу жанрга бағишлаб фожиона хатога йўл қўйган бўлади.

Бошқа томондан қараганда, биографик қиссаларнинг муаллифи панд-насиҳат йўлига ўтиб кетса ёхуд сиёсатга берилса, у публицистга айланади. Биз биографик қиссалар ёзадиган америкалик муаллифларнинг нохуш тажрибаларига гувоҳ бўлдик. Улар тарихни ўз қаричлари билан ўлчаб, уни ўз қарашларига хизмат қилдириш мақсадида ўзларича янгидан тўқиб-бичдилар. Бунақа тўқиб-бичишлар оқибатида юзага келган нарса на биография бўлди, на қисса бўлди, улар оддий ташвиқотдан нарига ўтолмади.

Биографиялар одатда турли мақсадларда хизмат қила оладиган материалларга бой бўлади. Шунинг учун биографик қисса жанр сифатида ҳозирча ҳар қанча ёш бўлмасин, бу шаклдан ножоиз тарзда фойдаланиши мумкин бўлган муаллифлардан ҳимояланган эмас. Шуниси ҳам аёнки, санъатнинг исталган турининг бошида ҳам шу хавф бор.

Ҳар хил нарсалар ҳақида баб-баравар теран ва яхши ёза оладиган одамлар кўп эмас. Муаллифнинг донолиги шунда намоён бўладики, у ўзига қаттиқ таъсир қилган ва ўзи уни ёрқин бўёқларда ифодалаб бера оламан, деб ҳисоблайдиган биографияларни излайди. Агар муаллиф ишга киришмасдан аввал материал билан етарли даражада танишмаган бўлса ёки материални ёлчителиб тузукроқ ўрганиб чиқмаган бўлса, бунинг оқибати фақат битта бўлиши мумкин: асар сохта, тарқоқ чиқади. Ёхуд, жуда ёрлақганда, бу асар сақичга ўхшаган бемаза ва елимшиқ бўлиб чиқади. Бу соҳа билан нотаниш бўлган китобхон ҳалол қиссани ноҳалолдан, тўлақонлисини узук-юлуқ ахборот беришдан нарига ўтмайдиганидан қандай фарқлай олади? Бу қиссада айтилган гапларда ҳақиқати озми-кўпми, деган саволга қандай жавоб беради?

Бунинг фақат битта йўли бор — биографик қисса ҳам худди тарихий асарларнинг кўпчилиги сингари ҳужжатлар билан тасдиқландиган бўлмоғи керак ва бу ҳужжатлар худди шундай синчковлик ва ҳалоллик билан талқин қилинган бўлмоғи лозим.

Биографик қиссанинг муаллифи бир одам ёхуд бир гуруҳ одамлар ҳақида материаллар йиғиш устида ишлайдиган биограф бўлмоғи керак. У бу материалларни таснифлашнинг мураккаб техникасини ўзлаштириб олмоғи, одамларнинг бошидан ўтган юз миллионлаб турли-туман ҳаётий воқеалар ичидан аини мана шу биттасини ажратиб олмоқ учун айрим олинган ҳар бир ҳолатга мос келувчи айрича услуб қўлламоғи, айрича ёзиш тарзини кашф этмоғи лозим.

Биографик қиссанинг муаллифи, ҳақим ўзининг тиббий лабораториясида нечоғлик илмий тадқиқотчи бўлса, ундан қолишмайдиган даражада илмий ходимга айланмоғи даркор.

Тўғри, тадқиқот олиб бориш ҳар хил бошқотирмаларни ечишга ўхшаган ёки жинойий жумбоқларни ҳал қилиш каби мароқли машғулот. Лекин шунга қарамай, у жуда масъулиятли иш, у одамни етарли даражада толиқтирадиган оғир меҳнат ҳам. Тадқиқотчи баъзан фактлар ўрмонида адашиб қолади. Агар истиора ёрдамида фикримизни билдирмоқ истасак, айтмоғимиз лозимки, бу жанрнинг асарлари муз тоғига ўхшаган тарзда қурилмоғи шарт, яъни унинг ўндан бир қисми адабиёт уммонининг сатҳида, ўндан тўққиз қисми эса сув остида бўлмоғи керак. Агар муаллиф қоғозга туширганига қараганда дилида ўн барабар кўпроқ нарса билмаса, унинг босиб чиқаргани бағоят суяқ бўлиб чиқади, негаки у қоғозга туширмай қолдирган ўндан тўққиз қисм яхлит ва бутун бир асар яратиш имкониятини беради, унга муайян хушбўй ҳид бағишлайди. Аини илғаб олиш мумкин бўлган шу хушбўй ҳид китобхонни ўзини эркин ва енгил ҳис этишга мажбур қилади.

Матбуот юзини кўрган ҳар бир саҳифа нафақат муайян гул ҳидига эга бўлмоғи лозим, балки уни мевадек ушлаб кўриш ҳам мумкин бўлсин. Аини ёзишдан аввал олиб борилган тадқиқот ишлари биографик қисса саҳифаларига салмоқ бахш этади ва улар, ўз навбатида, китобхонга аини ана шу адабий мева соғлом мағизга эга эканини ҳис этишга имкон беради ва адабиёт пештахтасига кўйилгандан кейин анчагача ўзининг жозибасини йўқотмай туради.

Биографик қисса муаллифи шунга қатъий ишонган бўлмоғи керакки, ҳақиқат эртами-кечми, барибир, аён бўлади, агарда у битта ҳодисанинг уч хил талқинига рўпара келса ва бунинг устига бу талқинлар бир-биридан фарқланувчи уч хил саналар ҳамда ҳодисалар тизими билан далилланган бўлса, бундан ҳафсаласи пир бўлиб, қўлидан қалам тушиб кетмаслиги керак. У ишонмоғи керакки, қидиришларини давом эттирса, тўртинчи талқинни ҳам,



албатта, топади. Ҳақиқий ҳужжатлар билан тасдиқланган шу тўртинчи талқин эса талқинларнинг энг чини бўлади.

Америка тарихининг энг ажойиб тадқиқотчиларидан бири бўлмиш Чарльз Р. Бард бир гал муаммони ҳал қилишда менга ёрдам бера туриб шундай деган эди: «Мен ҳар кун янги манбаларда шунақа материаллар топаманки, улар ўттиз йил мобайнида ишониб келган нарсаларимдан униси ёки бунисини инкор этади».

Биографик қисса муаллифи учун тарих тоғ эмас, дарёдир. Ҳаттоки янги фактларни излаб топиш имконияти қолмаган тақдирда ҳам, барибир, эски фактларни янгича қабул қилиш, замонавий савияда талқин қилиш имкониятлари бўлади. Бу янги талқин эса эски тарихни янги нур билан ёритади ва унга янги маъно бахш этади. Шунинг учун эсда сақлаш лозимки, биографик қиссанинг муаллифи археологга ўхшайдиган одам, у шунчаки белкурак кўтариб олган одам эмас. Унинг пешонасидан оққан тери ёхуд қўллари-нинг қаваргани – бу ҳақиқий ишга эндигина кириша бошлаганининг оддий белгиси, холос. У ҳали янги очилган материалларни талқин қилиб бермоғи керак.

Мени доимо ҳайрон қолдирадиган бир нарса бор – тарихий асарлар саҳифаларида гирт ёлғон ёки чала ёлғон гаплар бамайлихотир жойлашиб олган. Мени яна шу нарса лол қолдирадики, бутун-бутун тарихий даврлар, ҳаттоки Американинг фуқаролар уруши даврига мансуб тарихи ёхуд йигирманчи аср бошларидаги ҳаёти баъзан қисман, баъзида эса тўлалигича тадқиқ қилинмаган бўлиб чиқади. Айнан ана шу ерда ўзини биографик қисса жанрига бахш этган ёзувчи учун битмас-тугамас имкониятлар хазинаси мавжуд, айнан ана шу ўринда у ўзининг жўшқин эҳтироси ва шижоати билан, ўзининг янгича нуқтаи назари билан «Бу – ёлғон!» деган иборани «Бу – ҳақиқат!» деган ибора билан алмаштирмоғи мумкин. Шу билан бирга, ё шунчаки бепарволикдан, ёхуд бу ишни бажаришга журъат қиладиган довюрак одамнинг йўқлигидан унутилиб кетган тарихнинг қисмларини ҳам ёритиб беради.

Мисол тариқасида менинг асарларимдаги Юджин А. Дебснинг, Речел Жексоннинг ва Мери Тодд Линькольннинг ҳаёти тўғрисидаги қиссаларни келтириш мумкин. Мен уларни ёзаётганимда бир томонлама фикрлар ўрмонини ёриб чиқишга, улар тўғрисида ижобийроқ фикрлар айтишга ҳаракат қилгандим. Бу ижобийроқ фикрлар айни чоқда оқилона хулосалар ҳам бўлар эди. Аммо бу ури-нишларим нафақат муҳолиф қарашларга дуч келди, балки таҳқирлар, истеҳзоларга ҳам сабаб бўлди. Одамлар ўзининг ҳар қандай бойлигидан хушламай ажраганлари каби, ҳатто фикрларидан ҳам қийинчилик билан воз кечадилар.

Ниҳоят, муаллиф аввал бошлаб калом бўлганига астойдил ишонмоғи керак, у китобни жон-дилидан яхши кўрмоғи, бу сев-

гиси борган сари ўт олиб, кучайиб бормоғи шарт, негаки, у умрининг кўп қисмини у ёки бу китоб саҳифаларига тумшуғини тираб ўтказишга маҳкум.

Уларнинг баъзи бирлари муаллифнинг жуда катта диққат-эътиборини талаб қилади. У майда босилган ҳарфларни ажратиб олиш учун кўзининг бутун қувватини жамламоғи керак бўлади, сарғайиб кетган саҳифалар устида ўтиравериб, бошлари оғриб кетади, кундаликларни ўқиб, тагига етгунича хунибийрон бўлади, чунки вақт ўтиши оқибатида уларнинг сиёҳи ўчиб, ўқиб бўлмайдиган аҳволга етиб қолган бўлади. Қолаверса, муаллиф ёзувлардан ташкил топган ўлик денгизнинг тубсиз қаъридан кўрқмаслиги керак, гарчи бу ўлик денгиз эҳтиётсизлик билан унинг қаъридаги нарсаларни овоз чиқариб ўқишга журъат этган ҳар қандай одамнинг ҳам суробини тўғрилаб кўя қолади.

Ана шу дардларнинг ҳаммасига даво бўла оладиган бир қанча дорини санаб чиқишни истардим. Айтайлик, Леонардо да Винчи ёки Александр Гамилътон ҳақида биографик қисса ёзишга аҳд қилган муаллиф олти ой муддатга, балки бир йил муддатга бўлса яна ҳам яхши, ўзининг ёзувчи эканини буткул миясидан чиқариб ташламоғи ва китоб уммонига боши билан шўнғимоғи шарт. У ўзининг қаҳрамони ҳақидаги ҳамма китоблар ва мақолаларни ўқиб чиқмоғи, унинг санъат бўйича ёхуд машиналар яшаш тўғрисидаги асарларини синчиклаб ўрганмоғи, бу одам ва унинг ишлари ҳақида матбуотда босилган ҳар қандай хабар ва маълумотларни қидириб топмоғи лозим бўлади. Муаллиф қаҳрамонининг ўз замондошлари билан олиб борган ҳамма ёзишмаларини, унинг жамики шахсий қайдларини, кундаликларини, хотираларини ўқиб чиқмоғи шарт. Агар муаллифнинг қаҳрамони аёл киши бўлса, унинг кундалик дафтарида кишини лол қолдирадиган икромномалар бўлади. Бундай кундаликлар одатда ёзув сталининг ўртадаги галадонларида яшириб қўйилган бўлади. Агар қаҳрамон бизнинг кунларимизга яқинроқ даврда яшаб ўтган бўлса, муаллиф унинг можарода иштирок этган ҳар бир замондоши билан — унинг можарода қандай аҳамиятга эга бўлганидан қатъи назар — суҳбатлашмоғи ёки у билан мактуб орқали мулоқотга киришмоғи лозим.

Қаҳрамон ҳаётининг озми-кўпми батафсил йўналишини белгилаб олгандан кейин муаллиф йўлга отланмоғи даркор — у бориб, қаҳрамони ҳаёт кечирган ва ҳаракат қилган жойларни ўз кўзи билан кўрмоғи, унинг бошидан нур сочиб турган куёшни, у одимлаб юрган заминни кўздан кечирмоғи, қаҳрамони яшаган қишлоқ ёки шаҳарнинг қиёфаси қандай эканини билиб олмоғи керак. Буни тиккасига уюштирилган биринчи ҳамла, деб атасак ҳам бўлади.

Автор қаҳрамони яшаган ижтимоий, психологик, маънавий, эстетик, илмий ва халқаро муҳит билан яхшилаб танишмоғи жоиз.

Чунки унинг хулқи ва феъл-атвори айни ана шу муҳит таъсирида шаклланган. Муаллиф ўз асарида тасвирлайдиган воқеаларга мос иқлим яратиш учун ўша даврда босилиб чиққан манбаларнинг ҳаммасини қайтадан ўқиб чиқмоғи керак бўлади, шундай қилса, кўпгина тафсилотлар ҳамиша унинг хизматига тайёр бўлади. Бунинг оқибатида ўша пайтда одамларнинг қандай кийингани, иморатларнинг меъморий қиёфаси қанақа экани, уй анжомлари қай кўринишга эгаллиги, турар-жойлар қандай иситилгани, дўконлардан нималар харид қилингани каби тафсилотлар ўтмиш манзарасини тўлароқ ёритишга хизмат қилади. Муаллиф ўзи ақс эттирмақчи бўлган давр руҳини сингдириб олганидан кейин кўп ўтмай кўрадики, ана шу жамики бой ва ранго-ранг материалдан муайян бир тизим, алланечук характер ва ҳаракатларнинг нишонлари кўрина бошлапти. Айни ана шу нарса ақс эттирилмоғи лозим бўлган воқеаларнинг устувор оҳангини ва маромини белгилаб беради. Деярли ҳамма биографиялар ўзининг чалкаш ва мураккаб сюжет чизигига эга бўлади. Муаллиф сюжетнинг ана шу чалкаш калавасини ечмоғи керак. Ўзи мустақил пайдо бўлмаган, балки асар иштирокчиларига муаллиф томонидан зўрлаб ёпиштирилган ҳодисалар ҳамиша асар сюжетининг табиий ривожига тескари боради, уни бежирим кўришга халақит беради.

Шундай бўлишига қарамай, муаллиф ўз материалнинг хўжайини бўлиб қолмоғи лозим. Негаки, ишнинг тадқиқот қисми тавом бўлганидан сўнг муаллиф ўзи тасвирлаб бермақчи бўлган воқеага монанд қурилма яратмақ учун одатдаги адиб янглиғ кўп вақт ва ғайрат сарфламоғи талаб қилинади. Шуниси ҳам борки, бунинг оқибатида юзага келади янги маълумотлар китобхон билан ёзувчи орасига ғов қўймаслиги керак. Бу ўринда муаллиф учун энг асосий оғирлик шунда бўладики, у ўз ҳикоясини муайян тарзда қурмоғи лозим. Шундай бўлсинки, воқеа шу ернинг ўзида — китобхоннинг кўз ўнгида содир бўлаётгандай туюлсин, икки йил, йигирма йил ёхуд икки юз йилдан кейин нима воқеалар рўй бериши тўғрисида маълумот бериш мақсадида муаллиф танаффус чоқларида китобхон кўз ўнгида ўзи намоён бўлишга зинҳор-базинҳор ҳақли эмас. Бу мижозларнинг ҳар хил босқичларида иштирок этувчи одамларга маълум бўлган нарсаларни китобхонга олдиндан айтиб қўйиб бўлмайди. Тарихий ҳодисалар асар қаҳрамонларининг нигоҳи қаршисида қандай содир бўлган бўлса, китобхон кўз ўнгида ҳам шундай тартибда рўй бермоғи лозим. Китобхон ниманики олдиндан тусмоллаб билиб олиши мумкин бўлса, булар ҳамма нарсани чалкаштириб юборувчи ва воқеалар содир бўлган вақтни аралаштириб қўядиган муаллифнинг аралашуви оқибатида эмас, балки китобхоннинг ўз мулоҳазалари натижасида воқе бўлмоғи керак. Агар муаллиф жиндай донишманд бўлса

(худонинг инояти билан шунақа ишлар ҳам бўлиб туради), бу унинг асари табиатида, материал танлашда ва уни баён давомида жойлаштиришда, қаҳрамонларни ҳаракатга келтирувчи омилларни тушунишда намоён бўлади. Шунингдек, инсон ҳаёти муаллифга етказиб берадиган хом материални қандай маҳорат билан шакллантиришда ҳам унинг донишмандлиги кўзга ташланади. Эҳтимол, «Ҳаётга иштиёқ»дан бошлаб «Мангу хотин»гача бўлган асарларда менинг орттирган тажрибам, иш усулларим, меҳнат қилиш йўсиним билан бир сидра танишиш ана шу адабиётнинг эндигина туғилиб келаётган жанри устида олиб бориладиган ишни қай бир даражада ёритишга ёрдам бериши мумкин. Мен Винсент Ван Гогнинг расмлари билан биринчи марта парижлик дўстларимдан бири мени кўярда-қўймай кўргазмага олиб келганда танишган эдим. Кўргазма залининг деворларига осиб қўйилган суратларнинг ёрқин бўёқлари ялт-юлт ялтираб туради. Уларни кўриб, менинг қалбимда шундай ҳаяжон жўш урдики, уни фақат «Ака-ука Карамазовлар»ни ўқиб чиққанамдан кейин вужудимни чулғаб олган туйғулар билангина солиштириш мумкин эди. Кўргазмани тарк этар эканман, мени бу қадар ларзага солган одамнинг қанақа кимса эканини билишга қаттиқ аҳд қилган эдим. Мен унинг тўғрисида инглиз, француз ва немис тилларида мавжуд бўлган адабиётларнинг ҳаммасини ўқиб чиқдим. Нью-Йоркка қайтганимдан кейин Қирқ иккинчи кўча ва Бешинчи авенюда жойлашган кутубхонага бориб, кўпгина оқшомларни Винсентнинг укаси Теога ёзган уч жилдлик мактубларини мутолаа қилиш билан ўтказдим. У пайтда мен ҳали Винсент ҳақида ёзишни хаёлимга ҳам келтирмаган эдим — мен бу одамни англашни истардим, холос. Бироқ ойлар кетидан ойлар ўтгани сари Ван Гогнинг тарихи вужудимни кўпроқ эгаллаб борарди. Тонг отар-отмас уйғониб кетар ва мириқиб ухлашнинг ўрнига Винсент билан Тео ўртасидаги диалогларни хаёлан такрорлашга киришар эдим. Унинг бошига тушган савдолар мен учун дунёдаги энг катта воқеалардан бирига айланди. Йилнинг охирига келиб маълум бўлдики, мен бошқа ҳеч нарса тўғрисида ўйлаёлмай қолибман. Ниҳоят, шундан кейин лоақал Ван Гог чангалидан халос бўламан, деган умид билан унинг тўғрисида ёзишга қарор қилдим.

Мен Сан-Францискода туғилганман. Бу шаҳарда отилган ва орқа оёғидан осиб қўйилган иккита қуённинг сурати санъат асари деб ҳисобланарди. Табиийки, мендаги бор билим рассом ҳақидаги китоб устида иш олиб бормоқ учун сира кифоя қилмас эди. Шунинг учун менинг биринчи вазифам — умуман санъат соҳасида ва ҳозирги замон тасвирий санъати тўғрисидаги топиш мумкин бўлган асарларнинг ҳаммасини ҳазм қилиш эди. Сўнгра суратлар излаб йўлга отланмоғим керак бўлади, омадим юришиб, бир-иккитасини кўриш бахтига ноил бўлсам кошки эди.

Мен елкамга тўрва халтамни осиб, Оврўпага қайтиб келдим ва Винсент юрган йўллари бир бошдан босиб ўтдим. У Боринажда шахтага тушган бўлса, мен ҳам шахтага тушдим, Дениз хонимнинг нон дўкони ёнидаги у ижарада турган уйда мен ҳам ижарада яшадим. Ван Гог Голландияда бир руҳонийникида турган эди — мен ҳам у ерда туриб, уй тўғрисида ҳар хил мулоҳазаларни ёзиб қўйдим. Мен Франциянинг жануби бўйлаб бошдан-оёқ яёв кезиб чиқдим, Сариқ уйда ишладим, Ван Гогни ётқизишган психиатрия хастахонасида яшадим, ниҳоят, Овердаги кичкина меҳмонхонада Ван Гог вафот этган хонада, у вафот этган тўшакда бир кеча ётдим. Шунда унинг вафотида тўрт йил бўлган эди.

У пайтларда биографик қиссаларни қандай ёзиш кераклиги ҳақида ўзим ҳам тасаввурга эга эмас эдим. Шунинг учун биринчи марта эрталаб ишга ўтирганимда олдимдаги стол устига бир саҳифа қоғозни қўйдим — унда ўзим учун амал қилиш керак бўлган тўрт қоида ёзилган эди:

1. Воқеалар тасвирида драматик руҳни кучайтир.
2. Диалоглар кўп бўлсин.
3. Ҳамма иштирокчи шахсларни жонлантир.
4. Латифалар ва ҳазил-мутойибадан фойдалан.

Афтидан, бу қоидаларда одамни интизомга соладиган алланарса бор, шекилли. Чунончи ҳозир ҳам — орадан эллик йил ўтиб кетгандан сўнг ҳам мен ўз қўлим билан эллик саҳифалаб режалар ёзаман, унда янги ёзилажак китобим қандай бўлмоғи кераклиги, қандай бўлмаслиги кераклиги батафсил кўрсатилган бўлади, лекин шунча ҳаракатнинг ҳосиласи сифатида пайдо бўлган янги асарни кўпчилик «Ҳаёт иштиёқи»дан тузук демайди. Баъзан хаёлимга бир фикр келиб қолади: сўнгги йигирма беш йил умримда ўзим аввалдан англамаган ҳолда билган талабларни қоғозга тушириб ифодалайман, деб беҳуда уринмадимми?

Менга яна бир нарса ажабланарли кўринади. Мен яна учта соф биография ёздим, шундан кейин ғаройиб тасодиф туфайли биографик қисса жанрига қайтишга мажбур бўлдим ва бу жанрда анча муваффақиятларга эришдим. Менинг «Улар ҳам сайловда номзод бўлган эдилар» деган китобим бор. Бу китоб президентлик сайловларида қатнашиб, ўтмай қолган одамлар тўғрисида. Шу китобнинг Жон К. Фремонгга бағишланган бобида сиз Жесси Бентон Фремонг деган аёлнинг номига дуч келасиз. Бир вақтлар ҳали коллежда ўқиб юрган вақтларимда мен худди шунга ўхшаган бир аёлни севиб қолгандим ва кейин унга уйланган эдим. Худди бир вақтлар Винсентнинг тарихи мени асир қилиб олганидек, бу аёлнинг тарихи ҳам бутун борлигимни банд қилиб олди.

1943 йилнинг баҳорида мен ўзим учун «Мангу хотин» китоби-га қўйиладиган талаблар рўйхатини олтмиш икки моддадан ибо-

рат қилиб ёзиб чиқдим. Биографик қисса муаллифларидан бири ўз вазифасининг чегаралари ва ҳажмини қандай тушунишини кўрсатадиган мисол сифатида ўша талаблардан баъзи бирини диққатингизга ҳавола қиламан.

Тўғридан-тўғри ёзувларимдан парча келтираман: «Қиссанинг баёни тез, силлиқ, майин ривожланмоғи керак. Бу — шунчаки тарих эмас, одамлар тарихи. Биринчи ўринда одамлар турмоғи керак, тарих эса кейинги ўринда турсин. Кам деганда унинг ярми диалоглардан иборат бўлсин. Жесси ва унинг фикрлари хотиржам, бамайлихотир ифодаланади. Ҳамма нарсага унинг кўзи билан қарамоқ лозим. Ҳамма қаҳрамонлар тўлақонли ҳаёт кечирмоғи, ҳаётнинг ўткир қирраларидан ўзларини олиб қочмасликлари шарт. Ҳар бир саҳна, ҳар бир сўз ўша даврга мос келадиган бўлсин. Ҳар битта китобхон ўзини Жессининг ўрнида ҳис қила билмоғи керак. 1840 йилдан 1900 йилгача бўлган жаҳон манзараси Жессининг кўз ўнгида ўзгариб турсин. Ҳеч нарса шунчаки тасвирланмайди, фақат Жесси кўрадиган нарсаларгина, фақат унинг ҳаёти учун аҳамиятга эга бўлган нарсаларгина тасвирланади. Ҳар қанақа фактларни куруқ санаш бўлмайди, ҳамма нарса жозобага эга бўлмоғи керак. Материал янги, оҳори тўкилмаган, айна чокда унинг ҳаётига таркибан кириб кетади. Ҳазил-мутойиба баённинг доимий ҳамроҳи бўлсин. Асосий мавзуларни ривожлантиришда ва очишда сабр-тоқатли бўлиш зарур. Даставвал — бу ишқий тарих. Улар муҳаббати доимий тарзда ўзгариб туради, лекин асос — ўзгармас муҳаббат. Ҳамма вақт муваффақиятсизликлар, адашишлар инсоний қулфатларнинг учинчи ўлчови. Тўртинчи ўлчов — илоҳий характерга эга қаҳрамонларнинг бир-бирига, бу дунёга ишониши. Сўнмас умид инсон ҳаётининг манбаи сифатида. Муҳаббат ва никоҳни идрок этиш устида синчковлик билан бафуржа олиб борилган иш. Давр тилига риоя қилинг. Тарихни ҳеч қачон ялли баён қилиш керак эмас, ҳамма вақт эссе бўлмоғи керак. Ҳеч қачон материални қирқманг. Даврнинг ёрқин деталлари, манзаралар ўзгариши зиддиятларга бой бўлсин, Вашингтон, Сан-Луи, Марипоза бир-бирини алмаштириб турсин. Тарихни тасвирлашда шунчаки фактларни қалаштириб ташлайвермай, қизиқарли усуллардан ҳам фойдаланмоқ керак. Ҳамма ҳаётни қамраб олиш керак. Тўғри, бир кишининг ҳаётини тасвирлайсан, лекин у ҳамма нарсанинг рамзи бўлмоғи керак».

Узоқ йиллар мобайнида мени Линкольн қизиқтириб келди, мен ўша давр ҳақида жуда кўп материални ўргандим, лекин, барибир, у тўғрисида яхлит тасаввур ҳосил қила олмадим. Негаки, ҳамиша ўз-ўзимга «Шўринг қурғур Линкольн — келиб-келиб Мэри Тоддга уйланган-а» дердим. Биографик қиссаларнинг кўпчилиги камида беш йил мобайнида ётиб қаймоқ боғласа, шундан кейин-

гина анча маъкул чиқиши мумкин. Линкольннинг уйланиши тўғрисида ёзмоқчи бўлган мақолам журналда тахминан ўн йилгача ётиб пишди. Сўнг тўсатдан ўзим учун қутилмаган бир тарзда «О, шўрлик Мэри Тодд — келиб-келиб Абрахэм Линкольнга эрга тегди-я» дея хитоб қилиб юбордим.

Шу дақиқадан бошлаб мен Абрахэм Линкольннинг бир ёзуви маъносини уқа бошладим. Бу «Муҳаббат мангудир» деган ёзув бўлиб, Линкольн уни ўзи уйланаётган яқшанба куни эрталаб майдонда сотиб олган никоҳ узугининг ички томонига ёздирган экан.

Мен Линкольннинг уйланиши ҳақидаги бобдан кейин келадиган IV бобни ёзишдан олдин нималарга интиланганимнинг баъзи бир тафсилотлари тўғрисида биографик қиссанинг муаллифи ўзига ўзи бериши лозим бўлган ўн мингта савол тўғрисида баъзи бир тасаввур бермоғим мумкин. Ўн мингта дейишимнинг боиси шуки, биографик қисса муаллифининг қизиқиш доираси чегара билмаслиги керак.

«Мэрида, Абрахэм Линкольнда қандай ўзгаришлар содир бўлди? Абрахэм Мэри билан қанча вақт бирга бўлган? Меҳмонхонада Мэрининг хонаси қаерда жойлашган эди? Деразалари ҳовлига қараганмиди ёки кўчага? Хонанинг ўзи ён томонда бўлганмиди, бурчакдами? Хонага кун тушиб турганми? Хонанинг ичи илиқмиди ёки совуқ? Мэри хонанинг анжомларини ўзича бошқатдан қўйиб чиққанми? Хона деворлари оқланганмиди ёки уларга гулқоғоз ёпиштирилганмиди? Мэри хонада қанча вақт бўларди? Мэри хонадаги анжомлардан биронтасини ўзи учун талаб қилиб олармиди? Масалан, китоб ўқиш учун аталган курсини? Майда-чуйда буюмлардан бирон нарсани Мэри қўшимча харид қилганми? Масалан, лампани? Эрталаблар нима иш билан банд бўлган? Ўқиганми? Кашта тикканми? Мактуб ёзганми? Меҳмонхонада хизмат кўрсатиш масалалари қандай бўлган? Мэри ўзининг молиявий ишларини қандай ўринлатган? Абрахэм унга муайян мақсадларга — масалан, дорига, кўйлак тиктириш учун материал олишга ва ҳоказоларга пул бериб турганми? Умуман, Мэри ёнида озми-кўпми пул олиб юрганми? У дўконларда харид қиладиган буюмларини нақд пулга харид қилармиди ёки насияга олармиди? Агар Абрахэм тежамкорлик йўлига ўтиб олса, Мэри пул харжлашда давом этганми ёхуд унинг маслаҳатларига амал қилганми? Меҳмонхонада Мэрининг олдига келиб-кегиб турадиганлар бўлганми? Кейинчалик уни хасисликда айблашди, агар шундоқ бўлган бўлса, у тежамкорликни Абрахэмдан ўрганмадимикан? «Глобус»да емакхона қаерда бўлган? Емакхона катта бўлганми? У қандай жиҳозланган эди? Линкольн умумий столда овқатланишни таклиф қилармиди ёки уларнинг икки кишилиқ алоҳида чоққина курсилари бормиди? Линкольнларнинг ёнида ёхуд рўпарасида ким ўтирарди? Бизга эру

хотин Бледстоунлар маълум — миссис Бледстоун қайси пианинода қандай мусиқа асарини ижро этган? У Мэрига ҳам мусиқа чалиб беришни таклиф қилганми?»

Сўнгги икки бобга таёргарлик кўрар эканман, мен ўзим учун қилинадиган ишларнинг узундан-узоқ рўйхатларини тузиб чиқдим. Ундан олинган баъзи бир сатрлар куйидагичадир:

«Соддаликка эришмоқ ва соддаликни сақлаб қолмоқ. Фақат маънодор саҳналарни суръатни тезлаштириб тасвирламоқ керак. Олислашган саҳналар узоқдан қараганда ҳамиша қисқаргандай кўринади. Фуқаролар уруши тарихини яхлитлигича баён қилиш керак эмас, фақат Оқ уйнинг ҳаётига таъсир этган унсурларнигина асарга киритиш мумкин. Ортиқча номларни тилга олишдан қочиш керак. Бирон томоннинг ёнини олишдан сақланиш керак, бирёқламаликдан ва бағритошликдан қочиш керак. Нафрат эмас, хайрихоҳлик ва дардкашлик уйғотмоқ лозим. Ғуссани тасвирлаганда ҳаддан ошиб кетиш ярамайди, туйғулар тасвирида лофга берилманг. Мэрини ҳимоя қилиб ҳам, Мэрига қарши ҳам чегарадан чиқмаслик лозим. Муаллифни бир четга чиқариб қўйиш керак, ҳикоя ўз-ўзича оқаверсин».

Бироқ айрим ҳолларда амал қилинадиган талаблардан ташқари мен яна шундайларини ҳам танлаб олдимки, улар ҳамма биографик қиссаларга татбиқ қилишга ҳам ярайд:

«Бошқа жойларда иш бериб қолиши мумкин бўлган номлардан худа-беҳуда фойдаланмаслик керак. Аввал ўқиб чиқилган асарлардан ҳеч қанақа қонунлар чиқариб олмаслик ва бир томонлама хулосаларга келмаслик керак. «Ҳамма тарихий ҳодисалар учун қўлласа бўлаверадиган» аввалдан таёрлаб қўйилган сийқа назариялар бўлмаслиги керак. Зинҳор-базинҳор номларни бир-бири билан алмаштириб бўлмайди. Муаллиф на ўзининг ёқтирганини, на ёқтирмаганини ошкор ифодалаши керак, бу китобхонни чалғитади, холос. Китобхоннинг диди, қараши, маълумотига қараб, унга ён бериш керак эмас. Бирор-бир тоифага, муайян ёшдаги одамларга ё жуғрофий гуруҳга мўлжаллаб ёзиш керак эмас. Одамлар ёхуд воқеаю ҳодисотларни зинҳор қораламаслик лозим. Уларни қиссада жой-жойига қўйиб чиқ-да, ҳакамлик қилишни Худога топшир. Ҳаммани ҳанг-манг қиладиган воқеаларни қидирма, асарда фалсафазоликка ўрин берма! Ҳеч қандай ёлғон бўлмасин, китобхонни ҳеч қанақа лақиллатиш бўлмасин. Зерикарли бўлмасин. Арзонгаров олиб-қочишларнинг кетидан қувма, дарғазаб бўлганингни ёхуд нафратингни ошкор қилма. Зинҳор кўрқитиш, пўписа йўлига ўтма. Материални мутаносиб тақсимлашни ва қисмларнинг салмоғи тенг бўлишини назардан қочирма. Материални асарга жалб қилишда, бирдан яхшироқ биладиганларнинг чиқиб қолса, уларни афзал кўриб



юрма. Ўзгаларнинг нафрати, бир томонлама фикри, сўқирлигини бўйнингга олиб, юкингни оғирлаштирма. Тафсилотларни кўз-кўз қилиб мақтанма! Олифтагарчилик қилма, «кўриб қўй — буни мен биламан» деб мақтанма, фақат янгилик учунгина янгиликка интилма. Сафсата сотма! Материални бирон-бир мактаб ёки таълимот рамкаларига мажбурлаб тикма! Ҳеч қандай баҳсли ёхуд ноаниқ жойлар бўлмасин. Ҳеч қандай жазавалар бўлмасин. Ҳеч қандай чучмал гаплар бўлмасин. Жойни авайлаб, жиддий гапларга сарфлаш керак. Сийқаси чиққан йўллардан юрмаслик керак. Китобнинг мазмунига ёпишиб тушмайдиган материалдан фойдаланмаслик керак».

Биографик қисса жанри ҳали жуда ҳам ёш. Шунинг учун ҳозирча унинг характерли хусусиятлари тўғрисида, унинг кучи, шунингдек, унинг чекланган жиҳатлари ҳақида баҳслар олиб борилгани йўқ. У тарихми, биографиями ёхуд қиссами? Ёки бу учта рўкнинг бирортасига ҳам тўғри келмайдими? Ёки улардан истаганига тўғри келаверадими? Мазкур мақолада мен танқидий мулоҳазаларни, асосий фикрларни бошлаб бермоқчиман. Шу фикр-мулоҳазаларга таяниб, биографик қиссага баҳо бериши мумкин бўлсин. Буларни бир умид билан айтаётирман — бу ерда айтилаётган қоидаларнинг барчаси бир қатор ўзгаришларни бошдан кечиради, кенгайтирилади, бу соҳада пайдо бўладиган кейинги ишларда улар тўлатилади ва чуқурлаштирилади.

Мэриленд университетининг профессори Карл Бодэ биографик қиссага бағишланган, матбуотда эълон қилинган биринчи жиддий мақоласида шундай дейди: «Сўнгги ўн йил мобайнида бир нечта истеъдодли одамлар бутун кучларини сарф қилиб, биографик қиссадан соҳибжамол бир хурлиқо яратиш йўлида уриниб ётишибди, бу йўналишда анча-мунча жиддий муваффақиятларга ҳам эришилди, лекин булар ҳали етарли эмас. Биографик қисса ҳанузга қадар ёлғиз унинг ўзигагина маълум бўлган сўқмоқдан бормоқда, унинг эғнидаги либоси ҳам эскириб, ўнгиб кетган йиртиқ латта-путталардан иборат, улар жуда ноҳўя жойларда тар-тар чокидан сўкилиб кетади. У баъзан бақувват, баъзан бадий баркамол. Ҳар ҳолда биографик қисса шу пайтгача танқидчилар унга ажратиб келган эътиборга қараганда синчковроқ ва кенгроқ муносабатга арзийди».

Профессор Бодэ энг ноҳўя жойларда тар-тар чокидан сўкилиб кетадиган эски-туски латталарни эғнига илиб, фақат ўзигагина маълум бўлган сўқмоқдан тентираб юрган биографик қисса ҳақида гапирганда шундай китобларни назарда тутаётган бўлса керакки, уларнинг муаллифлари юзлаб турли-туман манбалардан олди-қочди материалларни олиб, уларни ўзлари тўқиб-бичган ёлғон-яшиқлар билан тўлдириб, китобхонга тақдим қиладилар.

Ҳолбуки, биографик қисса муаллифи бунақа имтиёзга эга эмас. У ўзи тасвирлаётган одамнинг ҳаётида рўй берган ҳақиқий воқеалар рамкасидан ташқари чиқишга ҳам ҳақли эмас.

Агар биографик қисса бирон нарсадан азият тортаётган бўлса, бу — яхши диднинг ҳаддан зиёд ортиқлиги ва унинг муаллифларининг ҳар жиҳатдан тўқис кўринишга интилишларидир. Бунинг сабаби шунда бўлса керакки, улар қаҳрамонларининг чиндан ҳам ҳаётда яшаб ўтган одамлар эканини ўйлаб, бундан роса роҳатлансалар керак ва қаҳрамонлар ҳаётининг баъзи бир тафсилотларини ошириб қолмаганда ҳамки, лоақал уларни жиндай безаб пардозлашга ўзларини ҳақли, деб ҳисобласалар керак.

Профессор Бодэ менинг асаримни таҳлил қилган эди. Шундан бир кичик парчани эътиборингизга ҳавола қилишга журъат этаман. Зеро, ўйлайманки, у ўзининг таҳлилида мен учун бир йўриқ кўрсатиб берди. Бу йўриққа келгусида бир менгина эмас, бошқалар ҳам амал қилса фойдадан холи бўлмаса керак. Менинг Винсент Ван Гог ҳақидаги асаримдан кейин босилиб чиққан бешта китобим тўғрисида гапириб, у шундай дейди:

«Бу китобларнинг ҳар бири ёзувчининг маҳорат бобида қўйган янги қадамидир. Муаллифнинг билимдонлиги бир текисда бўлмаса ҳамки, ҳар ҳолда теранлашиб бормоқда. Ҳозирги биографик қиссанинг қўққиси сифатида Стоун томонидан эълон қилинган Мэри Тодд Линкольн тўғрисидаги ва унинг турмуш қуриши ҳақидаги қиссани тан олиш керак. Линкольнни ўрганувчи мутахассисларнинг баҳосига кўра, бу масалада муаллиф шундай теран билимга эгаки, биронта ҳам тарихчи Линкольн хонимнинг биографиясини бундан тўлиқроқ ва муфассалроқ ёзиб беролмаган бўлур эди. Қиссада унинг ҳаёти ҳатто икир-чикиригача ёритилган. Бу қиссада Стоуннинг ўзи тасвирлаётган ҳаётга илмий жиҳатдан жуда теран ёндошганини кўрсатувчи мисолларни кўплаб келтириш мумкин. У Линкольн замонидagi Оқ уйнинг режасини бекаму кўст, жуда мукамал чизиб берган. Унга ҳеч ким бу ишни қилмаган эди. Бу унинг мустақил тадқиқотидир. Диалогларнинг ҳам кўпчилиги манбалардан олинган материаллар матнига тўппа-тўғри келадиган тарзда берилган. Миссис Линкольн ўзи тўғрисида бир-бирига зид фикрлар айтишга имкон берадиган кўпгина ишлар қилган, шунинг учун Стоун ихтиёридаги материаллардан ўзига қулай тарзда у ёки бу томонга кўпроқ урғу бериб фойдаланса, бу узрли бир ҳол бўлур эди. Бироқ у бундай қилмади. У Линкольн хонимни «оқлаш» ниятида эканини ўзи ошкор этади-ю, лекин унинг атрофидагилар учун жуда малол келадиган асабий феълү атворини ҳайрон қоладиган даражада самимият билан тасвирлайди. Мэри Тодд билан Эйби китоб саҳифаларида эса қоладиган жонли образлар сифатида кўринади. Уларнинг бири улуғ, иккинчиси од-

дий одам, лекин икковлари ҳам жонли инсонлар. Иккинчи даражали шахслар ҳам китобда эҳтиёткорлик билан жой-жойига қўйилган, камдан-кам ҳоллардагина улар фақат тарихий номлар эгаси сифатида кўринади. Саҳналар маҳорат билан қурилган, тарихчиларга бу воқеалар нима билан тамом бўлиши маълум бўлса-да, шунга қарамай, бу саҳналар ўз ривожига ва ўз кульминацион нуқталарига эга.

Бу жанрга мансуб энг яхши асарларда ҳамиша эзгу ниятлар кўзда тутилади. Бу ният шундан иборатки, муаллиф тоғдай қалашиб ётган қуруқ фактлар замиридаги ҳақиқатни кўришга ва ҳақиқий маъносини ҳамма учун очиб беришга ҳаракат қилади. Бу эса тарихий асарларда йўл қўйилиши мумкин бўлган даражадан кўра бундай қиссалардаги тарихий маълумотлардан дадилроқ ва синчковроқ фойдаланишни тақозо этади».

Гарвард университетининг тарих бўйича профессори Семюэль И. Моррисон ўзининг «Тарих адабий санъат сифатида» деб номланган эссесига тарих ёзувидан кўп нарса ўрганиш мумкин экани тўғрисида ёзади. Америка тарихчилари тарих тўғрисида ёзиш ҳам санъат эканини унутиб қўйишган. Тарих билан адабиёт ўртасидаги бундай ихтилофдан жамоатчилик ютқасади, холос.

Биографик қисса бу нохуш аҳволни тузатмоғи лозим. Шунингдек, бу жанрнинг чегараларини аниқлаб олиш ҳам муҳим. Бир неча йил аввал мен Эрнест Хемингуэй билан бирга Ки-Уэстда бўлганимда у билан ҳали ёзилмаган қиссаларимизни муҳокама қилган эдик. Ўшанда Хемингуэй шундай деган эди: «Тўқима аслида йўқ нарса. Биз нимаики ёзсак, уларнинг ҳаммасини бошимиздан кечирган воқеалардан оламиз ёхуд уларни бошқалар бошидан кечирганда кузатган бўламиз».

Гарчи шундоқ бўлса-да, одатдаги ёзувчи ихтиёридаги бор материални ўзича гуруҳларга бўлиб чиқиши, ўнлаб одамларнинг ҳаётидан олинган айрим воқеаларни бир-бирига боғлаши, яхшироқ бир оламни барпо этиши, агар бу унга маъқул бўлмаса, ўзининг кўнглига қараб ёмонроқ оламни тасвирлаши, ўзи ўйлаб топган инсоний муносабатларнинг турли-туман ечимларини қўллаши мумкин.

Биографик қиссанинг муаллифи — фактографик материалнинг қулидир. Лекин у шунчаки оддий бир солномачи ёхуд жарчи бўлиб қолса, кўп нарсага эриша олмайди. Бир куни Р.Грейве менга шундай деган эди: «Биографик қиссанинг муаллифи ўзининг қаҳрамонлари билан боғлиқ муаммоларини ҳал қилишда зийрак ва сезгир бўлмаса-ю, кейинчалик қўққисдан ўзининг тусмоллари тўғри эканидан воқиф бўлиб қолса, бундай муаллиф қаҳрамонини тушунишда унчалик кўп нарсага эриша олмайди».

Агар биографик қисса муаллифининг ички шоирона туйғуси оламни идрок этишини амр қилса, у қиссасининг ўзи белгилаб

олган чегараларидан чиқмай туриб ҳам истаган юксакликка кўтарилиши мумкин. Агар, қиссаларнинг икки тури ўртасида фарқ умуман мавжуд бўлса, бу фарқ унчалик катта эмас. Биографик қиссани ўқиб чиқиб, китобхон «Шу гаплар бўлиб ўтганми?» деб сўраса, оддий қиссани ўқиган китобхон «Шу гаплар бўлиши мумкинми?» деб савол беради. Иккала жанрнинг ҳам қаҳрамони, воқеалар тасвири, материаллари билан таниш бўлмаган тасодифий китобхон қиссаларни ҳар хил қабул қилмасликлари керак. У тўқиб чиқарилган қиссада тасвирланган воқеалар чиндан ҳам аллақерда рўй берган бўлса керак, деб ўйламоғи ёки биографик қисса муаллиф томонидан тўқиб чиқарилган, деб ҳисобламоғи мумкин. 1934 йилнинг сентябрь ойидаги бир кунни кўп мамнуният билан эслайман. Ўша куни миссис Стоун муассасадаги телефончи қиздан «Ҳаёт иштиёқи» унга ёққан-ёқмаганини сўради. Бунга қиз шундай жавоб берди: «Жуда ҳам ёқди. Мазза қилдим. Фақат Ирвинг у шўрликни нега ўлдирди?».

Ўзининг табиатига кўра, материални қамраб олиши жиҳатидан биографик қиссага тарихий қисса жуда яқин туради. Лекин бу ўринда ҳам улар ўртасидаги тафовут шаклда эмас, ёндашувда.

Биографик қисса қаҳрамонларининг ҳаммаси чиндан ҳам ҳаётда яшаб ўтган одамлар, энг яхши тарихий асарларда эса, масалан, «Уруш ва тинчлик»ка ўхшаган романларда чиндан ҳаётда содир бўлган нарса — тарихдир, айти чокда уларнинг қаҳрамонлари тўқиб чиқарилган ёхуд умумлаштирилиб, шундан кейингина асарда тасвирланаётган давр воқеалари тўқимасига кўшиб юборилган. Тарихий асарларнинг қаҳрамонлари гўёки ўз даврларининг энг юксак чўққиларига кўтариб кўйилгандек туюлади. Улар ҳаққоний, негаки; худди шундай қаҳрамонлар ўша тарихий даврда чиндан ҳам яшаб ўтган ва тасвирланаётган драматик воқеалар ҳам ҳақиқатан рўй берган, бироқ бу воқеаларнинг бари бошқа одамлар билан, эҳтимолки, бир эмас, балки юзлаб турли-туман одамлар билан рўй бергандир, шунда ҳам бироз бошқачароқ шароитда, бироз ўзгачароқ тартибда рўй бергандир.

Бу ўринда мен йўл-йўлакай бир савол бермоқчиман. Бу савол мени анчадан бери, нима десам экан, ташвишлантормайди-ю, лекин ажаблантириб келади: нима учун тасвирланаётган воқеалар, шароит, муҳит ҳақиқий, чин бўлса-да, қаҳрамонлари тўқима бўлган тарихий қиссаларни олимлар биографик қиссаларга қараганда кўпроқ маъкул кўрадилар? Ҳолбуки, тарихий қиссаларда нафақат тарихий муҳит чин, балки қаҳрамонларнинг ҳаммаси ҳам ҳаётда яшаб ўтган одамлар? Менинг учун бу масала доимо жумбоқ бўлиб келган.

Биографиянинг ўзи билан биографик қисса ўртасидаги фарққа келсак, бу фарқ анчагина катта, фақат улар материаллари жи-

ҳатдан фарқ қилмайди, негаки униси ҳам, буниси ҳам бир хил тарихий манбалардан озиқланади. Уларнинг фарқи асарларнинг қурилишида, баён қилиш усули ва тарзида.

Анъанавий биография бегона кузатувчи — муаллиф томонидан учинчи шахсга — китобхонга ўқиладиган маъруза тарзида қурилади. Масалан, бировнинг биографиясини ёзаётган одам ўз қаҳрамонининг нима тўғрисида гапирганини такроран айтиб беради. Қаҳрамон образини яратмоқ учун муаллиф нафақат унинг ҳамма майллари ва интилишларини билмоғи керак, балки улар тўғрисида ўз қаҳрамонининг мавқеида туриб, ҳамма нарсага унинг кўзлари билан қараб туриб ёзмоғи керак. Мана шу шартларга яроқли қилинган тақдирдагина қаҳрамон бошидан кечирган ҳамма туйғуларни китобхон ҳам ҳис қилади, у билган нарсаларнинг ҳаммасини китобхон ҳам билиб олади, унинг муваффақиятсизликларидан изтиробга тушади ва ғалабаларидан қувонади.

Анъанавий биография холисона ёзилмоғи керак, деб ҳисобланади, лекин кўп ҳолларда у очикдан-очик совуқ қалб билан ёзилади. Биографик қиссани эса совуқ қалб билан ёзиб бўлмайди.

Ҳозирги пайтда анъанавий биографияларда ҳам баъзи бир ўзгаришлар кузатиляпти. Эҳтимолки, жамоатчилик томонидан биографик қиссанинг эътироф этилгани бу ўзгаришларга бир қадар таъсир кўрсатганидир. Мен мактабда ўқиган биографияларда матн неча сатрдан иборат бўлса, яна шунча сатр изоҳлари ҳам илова қилинарди.

Ҳатто ҳозирга қадар биографияларга диалогни киритишга журъат қилишмайди, ҳатто бу ҳол ҳужжатлар билан тасдиқланса ҳамки, унга мурожаат қилишдан тортинишади. Афтидан, бунда бир нарсадан чўчишса керак — бу ўринда берилган диалог ноаниқроқ туюлиши мумкин ва буни кўрган китобхон, «Менга биография ўрнига қисса таклиф қилишяпти» деб ўйлаб, ўқиб чиққан парчалари рост эканига ишонмаслиги мумкин.

Мен ҳеч қачон бунақа нуқтаи назарга қўшилган эмасман. Шунинг учун 1940 йилда «Кларенс Дарроунинг ҳимояси»ни ёзганимда ўзимга қизиқарли ва муҳим туюлган гап-сўзларнинг ҳаммасини асар матнига қўшиб юборганман.

Бунинг оқибатида тасвирланаётган воқеалар китобхоннинг шундоққина кўз ўнгида рўй бераётгандай таассурот қолдиради. Китобнинг охирида эса қаҳрамонларимнинг оғзидан чиққан ҳар битта сўзни тасдиқлайдиган ҳужжат келтирганман. Ишончим комилки, шу туфайли асар эмоционал жиҳатдан кучли таъсир қувватига эга бўлди. Агар мен қаҳрамонларнинг ҳар бир гапининг мазмунини ўзимнинг ёхуд бошқаларнинг тилидан баён қилсам, бундай бўлмас эди.

Менинг болалик чоғларимда олимлардан бошқа ҳеч ким био-

графия ўқимас эди. Китобхонлар оммаси ўртасида ҳамиша одамлар бошидан кечирган чин воқеаларга қизиқиш мавжуд бўлади. Ўйлайманки, биографик қиссани вужудга келтирган ва унга муваффақият бахш этган асосий омил шунда бўлганки, биографияларнинг китобхонлар оммасига етиб боришининг имкони бўлмаган. Шунингдек, ўйлайманки, биографиялар муаллифлари биографик қиссалар муаллифларидан ўрганишда ва уларнинг усуллари ҳамда йўллари ўзлаштиришда давом этадилар. Китоб кен кўламдаги мулоқот учун ёзилади. Агар китоб ўқиш учун унча қўлаи бўлмаса ва шу сабабдан китобхон ўртасида у кўнгилдагидек тарқалмаса, бу муаллифни, албатта, ранжитади. Лекин шунга қай қилишни бурчим деб ҳисоблайманки, биографик қиссанинг шунчаки биографиядан қарзи катта, чунки биографик қисса биографиядан тадқиқот юритиш ва материални саралашни ўрганган.

Ҳар қандай тирик нарса каби биографик қисса ҳам тўлғоқ дардларида туғилади. Уни ҳароми фарзанд деб аташади, гўёки у басавлат, баодоб икки ота-онанинг — биография билан қиссанинг гайриқонуний алоқаларидан туғилгандек.

Биографик жанрнинг шаънига шу пайтга қадар қандай таъналар изҳор қилинди ва изҳор қилинишда давом этилмоқда? Дейдиларки, у биографиянинг ҳам, қиссанинг ҳам фазилатларини ўзига жамлаб оладию, бунинг эвазига ҳеч нарса бермай, уларнинг обрўини тўқади. Биографик қисса гўёки биографияни баён қилганда ҳақиқат билан ҳисоблашмас эмиш, муаллифнинг хоҳиши билан тарихни ўзи билгандай тўқиб-бичармиш, воқеалар силсиласини ўзи билганча ўзгартираверармиш, китобхонга фактни тўқимадан ажратиб олишга имкон бермас эмиш, фақат бозори чаққон шахсларнинг ҳаётини танлаб олармиш, аллақачон ўтиб кетган одамларнинг шаънига соя ташлармиш, сюжетнинг ривожини ўйлаб, уни қизиқроқ қилиш мақсадида қаҳрамонини қурбон қилармиш. Бу таъналарнинг кўпчилиги баъзан тўғри бўлиб чиқади. Нафақат бу таъналар, балки танқидчиларнинг ҳозирча ҳаёлига келмаган яна анча-мунча таъналар ҳам тўғри. Аммо санъатнинг бирор турини олиб, унга мансуб бўлган энг заиф асарлар асосидан ёки бу турда хатоларга йўл қўйилиши мумкинлигини инобатга олиб, умуман, бу турнинг ярамаслиги тўғрисида ҳукм чиқариш жуда нотўғри бўларди. Бу бир гуруҳ одамларнинг нуқсонлари сабабли бутун инсониятни йўқ қилиб ташлаш керак, деб даъво қилганга ўхшаш бир гап бўларди.

Бу соҳадаги йигирма уч йиллик меҳнатим натижасида менга аён бўлдики, энг ашаддий танқидчилар ҳам ҳозирги пайтда «биографик қисса» деб аталмиш адабий жанрнинг мавжудлигига кўникиб қолишди. Уларнинг орасида энг дадиллари ва бағрикенглири ҳатто китоб дўконларининг пештахталарида унинг пайдо бўли-

шини олқишляпти. Менинг кузатишларимга қараганда, улар ҳар бир китобдан адабий ва тарихий жиҳатдан мукамал бўлишни талаб қилишади. Китобни ўқиб ҳам ўтирмай, бу адабий жанрнинг юзига қора чаплашнинг ўрнига улар биографик жанрни тили жиҳатдан, ундаги тадқиқот ишларининг сифати, баён услуби ва китобхонга таъсири жиҳатдан муҳокама қилишяпти.

Инсониятнинг фазилатларидан бири — унинг ўтмиш тажрибасидан ўргана олиш қобилиятидир. Бу жиҳатдан тарих ва биография жуда ажойиб манбадир. Шунинг учун биографик қиссалар муаллифининг энг ардоқли орзуси — бу тажрибани ва шу тажриба ёрдамида эришилган доноликни ҳозирги дунё муаммоларини ҳал қилишга, унинг қийинчиликларини бартараф этишга қаратилган бўлмоғи керак.

Менинг бу жанрда битган китобларим икки ниятда ёзилган: Мен оддий нарсаларни теран ҳис қилишга интиланман ва говларга қарши курашяётган инсоннинг тарихини одамларга ҳикоя қилиб беришни истаганман.

## ҚАЛБ ФОТОГРАФИЯСИ

### Филологик роман теварагида

Адабиёт танқиддан фарқ қилади. Бу фарқ кеманинг олисларга сузиши билан каботаги сузиши ўртасидаги фарққа ўхшайди. Брокгауз ва Ефрон қомуси жимжимадор услубда каботаги сузишига изоҳ беради — бу соҳил бўйидаги бир бурундан иккинчи бурунга сузишдир, у фақат кеманинг ўзидаги навигацион асбоблар ёрдамида амалга оширилади ва астрономик воситалардан фойдаланишни талаб қилмайди. Каботаги сузиш, албатта, жўнроқ, беҳатарроқ. Очиқ денгизда йўқолиб қолиш осон, лекин Американи фақат очиқ денгиздагина очиш мумкин.

Чатоғи шундаки, улуғ кашфиётлар даври аллақачон ўтиб кетди. Харита аллақачон чизиб бўлинган, уни тузатмоқ учун Достоевскийнинг асаридаги гимназия талабаси каби ҳаддан ташқари ўзига бино қўйган бўлиш керак (ёдингизда бўлса керак — «Ака-ука Карамазовлар» романининг қаҳрамони биринчи марта юлдузли осмон харитасини кўради-ю, эрталаб унинг тузатилган нусхасини кўтариб келади). Бугун минглаб романлар номлар ва шароитларни қартадек чийлаб, айнан бир хил воқеаларни такрор ва такрор ҳикоя қилдилар. Биз воқеаларни ортиқ тўқиб чиқармаяпмиз, балки бошқалар айтиб берган воқеаларни қайтариб айтиб бермоқдамиз, холос. Бадиий тўқима — адабий ўғирлик бўлиб қолди, унинг муваффақияти китобхон ёки муаллифнинг нодонлик даражасига боғлиқ.

Бир хиллик, якранглик кишини зериктиради. Бу муқаррар тарзда оригиналликка иштиёқ туғдиради. Шунинг ўзи ўзича олинганда оригиналликдир. Янги воқеаларга муштоқлик — белгидир. Янги замон белгиси. Санъат ўз ҳаётининг катта қисмида эски, одатда жуда эски воқеаларга — Инжил воқеаларига қаноат қилиб ўтган. Ҳаммага таниш универсал сюжетларни муаллиф тўқимасига алмаштириб, адабиёт одамлар ўртасида шу қадар шуҳрат топдики, бир неча аср мобайнида воқеаларнинг чекланган захирасини тамом қилиб бўлди. Китоб босадиган машинкаларнинг даъватига жавобан модернизм вужудга келди. Агар реалист воқеаларни ҳикоя қилиб берса, модерн санъаткор воқеаларни қандай ҳикоя қилиб бераётганини ҳикоя қилиб берарди. Модернизмдан кейинги давр санъаткори ортиқ воқеаларни ҳикоя қилмайди, балки улардан парчалар келтиради, холос.



Бадиий тўқимага асосланган адабиёт тугаб-битгани ҳақида унинг буюк вакиллариёқ гапира бошлаган эдилар. Лев Толстой Лесковга зорланган эди: «Ўзи йўқ одамлар ҳақида ёзсанг виждонинг қийналиб кетади. Улар сен тасвирлаётган ишларнинг ҳеч қайсисини қилган эмас. Нечукдир бўлмағур ишлар қиляпмиз. Билмадим, бадиий шакл тугаб битганми ёки қиссанинг умри битдими, ёхуд мен ўзим тугаб битяпманми?» Томас Манн ҳам уни такрорлагандай бўлади. У китобхонларга Музилнинг «эссе билан эпик комедия ўртасида турадиган» «Хоссасиз одам» деган ғайриодатий китобини тақдим этар экан, шундай деб ёзган эди: «Ганс Гретани қандай қилиб қўлга киритишини ва умуман, қўлга киритиш-киритмаслигини тасвирлаб, сенинг қизиқшинингни қондириш учун ёзилган одатдаги романларнинг умри битди. Умуман, ҳозир ҳам одатдаги романларни ўқиб бўладими? – деб сўрайди Манн ва бунга ўзи жавоб беради: Энди ортиқ бунинг имкони йўқ. Қизиқарлилик тушунчаси анчадан бери инқилоб ҳолатини кечирмоқда. «Қизиқарли»дан кўра ортиқроқ даражадаги зерикарли нарса йўқ».

Бу танқиднинг хулосасини Сэмюэль Беккет чиқарди. Унинг «Уч диалог» деган эстетик манифести бор. Бу асар ҳам унинг қалами остидан чиққан бошқа ҳамма асарлари каби ғоятда ўзига хосдир. Беккет «кишини диққинафас қилиб юборадиган ўша йўлдан яна жиндай бўлса-да олға бора оладиган бўлиб кўринишга уринавериб толиққан санъат»ни ҳимоя қилди.

Бугун анъанавий ёки таъбир жоиз бўлса – романий адабиётнинг таназули унинг ишлаб чиқариши ҳаддан зиёд ошиб-тошиб кетганида кўринади. Ҳеч қачон ҳозиргидек кўп китоб босилмаган эди ва ҳеч қачон улар ҳозиргидек бир-бирига ўхшаган бўлмаганди. Оригиналлик танқислигини ниқоблаб адабиёт сюжетни ҳаркат билан алмаштириб, ўзини янгилик яратаётгандай қилиб кўрсатади. Абжирлик билан яратилган бестселлерлар муаллифи Жон Гришам муваффақиятларининг сири шундаки, унинг асарларида ҳар бир абзацда нималардир содир бўлади. Воқеа нима билан тасмол бўлишини билиб қўйиш иштиёқида биз китобнинг навбатдаги саҳифаларини варақлаймиз. Шуни ҳам айтиш керакки, баёндаги фаолликнинг фабуланинг ривожига бевосита алоқаси йўқ. Бу – бир жойда туриб рақс тушгандай гап. У бизни хотимага яқинлаштирмайди ва унинг олдида тўхтатиб ҳам қолмайди. У ўз-ўзича муҳим. Сехргар кўзойнакли илонни аврагандек, ёзувчи ҳам узлуксиз ҳаракат билан китобхонни сеҳрлаб қўяди.

Москвадаги нашриётлардан бирининг муҳаррири менга айтиб берган воқеани фақат шу билан изоҳлаш мумкин. Метрода муҳаррир бир йигитчага рўпара келипти. У муқовасида яланғоч хотинларнинг сурати ишланган олди-қочдилар тўғрисидаги қалингина

китобни берилиб ўқиб кетмоқда экан. Китобга берилиб кетган йигитча қаттиқ акса уриб юборипти-да, дастрўмолини тополмай, китобнинг охиридан ҳали ўқимаган бир саҳифани йиртиб олиб, шунга бурнини артипти. Асарга шундай муомала қилинган экан, билинки, бу асар тайинлироқ композицион қурилишдан маҳрум асардир.

Моҳиятан олганда буни ортиқ адабиёт деб бўлмайди. Бунақа асарлар адабиёт қаторидан тўкилиб, бошқа ёндош санъатлар қаторига ўтиб кетади. Бу санъатлар кўпроқ видеотимсоллар билан боғлиқ. Сирасини айтганда, бундай асарлар аслида кинематографнинг таъсирида туғилган. Кинематограф эса ўзининг табиатига кўра қимирлаган нарсаки бор — ҳаммасини бағрига олаверади. Кино талабларига мослашишга мажбур бўлган адабиёт матни фақат муайян вазифаларни бажаришга мўлжалланган бўлиб қолади. Бундай китобларнинг ҳаммаси жўн ва қулай тилда ёзилади. Жипга ўхшаган пишиқ ва даъвоси юксак бўлмаган бу тил китобхонни бир ҳаракатдан иккинчисига олиб ўтаверади. Бензинни «энергиябардор» деб ёки усти ялтироқ журналларни «рекламабардор» деб атаганлари каби, бунақа китобни «сюжетбардор» деб атаса ҳам бўлаверади.

Бугунги кунда китобнинг фильмга қарамлиги шу даражага етдики, китобни фильм учун хом ашё деса ҳам бўлаверади. Америкада бу жанрнинг энг йирик усталари — Жон Гришам, Стивен Кинг, Том Клэнсилар ўз романларини аввал бошданоқ ҳам китобхонга, ҳам продюсерга мўлжаллаб ёзади. Ҳатто уларнинг қаҳрамонлари ҳам Голливуднинг муайян юлдузларига мўлжалланган. Баркамол бестселлерда ҳаммавақт Харрисон Фордга ёхуд Брюс Уиллисга аталган роллар бўлади.

Россияда кинематограф молиявий таназзулдан халос бўлгандан кейин бизнинг ватанимизда ҳам шунга ўхшаш воқеалар содир бўлади, деб тахмин қилиш мумкин. Ҳарҳолда китоб бозорининг энг пешқадам муаллифи бўлмиш Виктор Пелевиннинг китоблари шундоққина «мени экранлашгир» деб турипти. Унинг матнлари фильмларнинг конспектига ўхшайди. Муаллиф билан китобхоннинг онгидан лип-лип ўтган лентани режиссёр ҳатто саҳнага қўйиши керак эмас, балки қайта тиклаши керак, холос.

Ёзувчи билан телевизор ўртасидаги иттифоқ янада самаралироқ кўринади. Ҳозир Россияда Ақуниннинг асарлари ҳаддан ташқари қўлма-қўл бўлиб кетган. Уларнинг асосида бемалол жуда яхши ретро-детективлар қўйиш мумкин. Юқорида зикр этилган Пелевин ҳам мистик триллерлар бобида шуҳрат қозонмоғи мумкин. Ўйлайманки, унинг шуҳрати бутун дунёда машҳур бўлиб кетган америка сериали «Икс-файл»нинг шуҳратидан кам бўлмайди. Петрушевская Мексика сериалларининг ўрнини босиши мумкин

эди. Сорокин қора жанрда — кинояси даҳшат фильмлар борасида ўзини намоён қилмоғи мумкин эди. Буларнинг намунаси сифатида унинг ўзининг «Москва» деган сценарийсини кўрсатиш мумкин. Толстойнинг асарлари асосида жуда нафис, енгил, маҳзун кайфият билан суғорилган фильмлар яратса бўлади.

Буларнинг барида мен адабиётни камситадиган бирор нарсани кўрмайман. Экранга етиб борган беллетристика ҳеч нарса йўқотмайди, аксинча, кўп нарсага эга бўлади. Ҳаммадан аввал, лўндалик, мухтасарлик ва зичлик касб этади. Бу нафақат жангари фильмлар сингари хашакироқ жанрга тааллуқли. Доктору ва Апдайк каби атоқли ёзувчиларни ҳам қўшганда тобора кўпроқ адиблар бугун кинематограф билан телесериаллар уларнинг ҳунарларини тузукроқ уддалаётганига кўниб қолмоқдалар. Доктору билан Апдайкнинг икковлари ҳам яқинда «Нью-Йорк таймс»да ёзганларидек, сюжетни «сюжетга жойлайдиган» роман вазифасини бугун (аслида эса кечаги кундаёқ) узил-кесил кино ўз зиммасига олиб бўлган. (Бироқ бу кинематографни ўғирликдан халос этаётгани йўқ — «Ошиқ Шекспир» фильми шуни кўрсатдики, одамлар ўртасида муваффақият қозонган фильмларнинг энг машҳурлари ўғирлик бензинда ишлар экан).

Шундайми-йўқми, ҳарҳолда бугун янги бир ғоя билан чиққан муаллиф бўлса, ё унинг ўзи бу ғоясини кинога кўтариб боради ёки у беҳабар қолаверади-ю, бу ғоя кинога бориб қолади. Шуниси ҳам борки, бу унга, яъни ғояга фойда келтиради. Елизавета замонларида мароқчи воқеалардан фожиалар ясашарди, XIX асрда улардан роман чиқаришган, бугун эса фильмлар яшашиди. Таниқли кино арбоби Спилберг ўзини режиссёр деб эмас, воқеаларни ҳикоя қилиб берувчи ровий деб атайди.

Беллетристиканинг катта ва кичик экран билан иттифоқи адабиётнинг ўзи учун ҳам мутлақо ҳалокатли эмас. Аксинча, у адабиётни бошқа бирон соҳа билан жуфтлашиб яшаёлмайдиган саное нафиса учун бўшатаб беради. Модомики бадиий адабиёт ўзининг анъанавий йўлларида кундошлардан халос бўла олмас экан, ёзувчи ўзини адабиётга олиб борадиган айланма йўлларни ахтаришга мажбур бўлади. Бу йўллар эса, кўпинча ноадабий йўллар бўлади (шуниси ҳам борки, ноадабий нарсани на биров ўқийди, на биров ёзади). Ҳақиқатда эса, бу маъносиз сифатловчи инглиз тилидаги «non-fiction» деган формуланинг ўрнини босади. Бу формула эса адабиётни иккига бўлиб ташлайди. Бунга на фақат илмий-оммабоп асарлар, фалсафий рисоалар, йўл хотиралари, сиёсий дастурлар ва кулинария рецептлари киради, балки, айтайлик, лирик шеърлар ҳам шуларга мансуб ҳисобланади («Хотирамда мунис лаҳзалар» бу икки тоифадан қай бирига тааллуқли?). Шунингдек, нафис санъат ҳисобланса-да, беллетристикага кирмайдиган жанр-

лар ҳам шу тоифага киради. Булар эсселар, кундаликлар, мактублар, гуманитар наср — унинг ҳисобида турли-туман «роман-эсселар», «ёлгон аралашмаган романлар» бор — уларни «филологик романлар» деб аташ менга кўпроқ ёқади. Саное нафисанинг икки тури ўртасида етарли даражада аниқ чегара ўтказиш имконини берадиган ягона меъёр персонаждир. Аини ана шу персонажнинг йўқлиги адабиётни тўқимадан маҳрум этади. Тўқима эса адабиётни «бадий» қиладиган омилдир.

Охир-оқибатда масала айланиб бир муаммога келади — моҳият-эътибори билан персонаж инсондан нима билан фарқ қилади? Жавоб аниқ: мақсад ва қисмат билан.

Борхес «Баёний санъат ва сеҳру жоду» деган эссесиде ёзади: «Мен сабаб-натижа алоқаларининг икки турини фарқлашни таклиф қиламан. Биринчиси — табиий — у ниҳоясиз турфа хил тасодифиётларнинг оқибатидир. Иккинчиси эса сеҳрли, маҳдуд ва аёндыр, унда ҳар бир деталь бирон нарсадан башоратдыр. Менимча, романда ана шу иккинчи турдаги алоқаларгагина ўрин бермоқ жоиз». Борхеснинг кетидан биз ҳам персонаж деб умумлаштириб, тип даражасига кўтарилган, тартибга солиниб саришта қилинган, ташкил қилинган шахсни айтмоғимиз керак. Бу шахс ҳаётнинг зулматли қозонидан ажратиб олиниб, санъатнинг жонсиз нурига рўпара қилинган бўлади.

Персонаж — хаос дунёсидаги тартибли водийдыр. Персонаж дунёсида тасодифларга ўрин бўлмаслиги керак. Бундаги ҳар бир чеҳра ўрнига тушган бўлмоғи шарт. Муаллифнинг бадий ниятига бўйсунган ҳолда у комил ишонч билан асарда ўз ўрнини эгаллайди. Персонажда ҳамиша мақсад бор ва у ҳамиша бирор ролни бажаради. Инсон ҳақида ҳам, муаллиф ҳақида ҳам бу гапни айта олмайсиз. Айлананинг квадратини чиқариб бўлмагандай, ёзувчи ҳам ҳеч қачон тўлалигича ўз адабиётига сингиб кета олмайди. Шу сабабдан ҳатто энг сермаҳсул адибларда ҳам кундалик тутишга йўқ қилиб бўлмайдиган эҳтиёж пайдо бўлади. Афтидан, бадий асарларнинг муаллифлари ўз асарларидан кўнгиллари тўлавермаса керак.

Ахир ҳар қандай ёзилган китоб ёзмоқчи бўлиб ният қилинган китобга ўхшайди, холос. Шунинг учун ҳам ёзувчи кўпинча ҳатто ўз-ўзидан ҳам яширин ҳолда бевосита айтилган ҳалол ва хусусий сўз ёрдамида ёзишни ният қилган гапларини тўла-тўқис ифода-лашга халақит бераётган омиллар тўғрисида бирон жўяли гап айтармиканман, деб умид қилади. Сирасини айтганда, у ҳақ. Бугун ёзувчининг кундалик қайгулари романлардан қизиқарлироқ кўрилади.

Сўнгги йилларда ўқиб чиққанларим орасида энг яхшиларини ажратар эканман, даставвал Кафка кундаликларининг тўла нашри-

ни, Шварцнинг «Телефон китоби»ни эслайман, лекин улардан ҳам аввал Олешанинг «Видолашув китоби» деган ажойиб асарини тилга олишни истардим. Унда адиб сюжетнинг мустаҳкам қолипидан ўзини халос этиб, шундай бир эркин жанр учун йўл очадикки, бу жанр поэзия билан наср ўртасидаги, ҳужжат билан тўқима, фалсафа билан автобиография, актуаллик билан мангулик ўртасидаги чегарага хотима беришга қодирдир.

Бундай «қоришиқ» адабиёт, зотдор араб аргумоғидай қонининг тозалиги билан, бегона нарса аралашмагани билан ажралиб туради.

Уни на ўз сўзларинг билан айтиб бериб бўлади, на бошқа санъат тилига кўчириш мумкин. Ўз қобиғига ўралиб олган сўз санъати ўз бағрида шундай бир ноёб нарсани асраб қоладики, бу нарсани қалбакилаштириб бўлмайди. У — дастхатга ўхшаш бетакрор адиб овозидир.

Ҳамма нарсадан ҳам кўра бизга шу овоз қадрли, бугун бизни кўпроқ асарнинг ноёблиги эмас, балки ижодкор шахсининг ноёблиги ҳаяжонга солади. «Ижодкор шахси» деганимиз зиддиятларнинг майда қисмларга ажратиб бўлмайдиган тажассумидир; у ўзида ижодий тажрибанинг қаймоғини тўплаган бўлади. Шу тарзда биз чинакам дурдона асар эмас, балки унинг муаллифидир, деган хулосага келамиз.

Уни, ана шу муаллифнинг ўзини топмоқ жанрнинг специфик вазифасидир. Менинг назаримда, айниқса, ҳозир бу жанрнинг имкониятлари ғоят жозибали кўринмоқда. Гап «филологик роман» деб ном олган жанр тўғрисида бормоқда. Унинг бундай деб номланиши унчалик муваффақиятли эмас. «Филологик термин» деган атаманинг ўзи ғоятда шартлидир. Бугунги адабий жараёнда адабий жанрнинг ўзига хос шу тури имтиёзли вазиятга эгадир, деб оёғимни тираб туриб ололмайман. Аммо ўзим шу жанрда китоб ёзиб, унинг турли жиҳатлари тўғрисида ўйлаб кўриш имконига эга бўлдим.

Ўз вазифамни бажаришга киришишдан аввал, филологик роман биографик романдан фарқли эканини таъкидламоғим лозим. Акс ҳолда, бадиий адабиёт билан non-fictionнинг чагишувидан курама бир нарса майдонга келарди. Биографик роман китобхонни қаҳрамоннинг хати билан таништиради, унинг фикрлари, туйғулари ва асарларини ўз сўзлари билан гапириб беради. Ана шу ғаройиб соҳада муваффақият қозонмоқ учун, муаллиф ё ўз қаҳрамони билан барабар бўлмоғи ёхуд ундан юқорироқ турмоғи талаб қилинади. Униси ҳам, буниси ҳам ғоятда кам учрайди. Филологик роман бошқача тарзда иш юритади — у муаллиф бу қадар маҳорат билан, катта ғайрат сарфлаб тўқиган гиламни қайтадан тўзитиб юборади.

— Нима учун?

Бугун кўп ҳолларда шундай бўладики, бунақа саволларга жавобни Фарбдан кўра Шарқда тезроқ топиш мумкин. Сўнгги йилларда умуман Фарбда ва хусусан, Америкада Шарқ ва Фарб поэтикасини бир-бирига таққослайдиган компаравистик тадқиқотларга қизиқиш кескин кучайди. Бу тамойил биз юқорида тилга олган адабий таназзулни теран ҳис қилиш билан боғлиқдир. Сийқаси чиқмаган йўлларни қидирар экан, адабий тафаккур янги, ҳали ўзлаштирилмаган назарий бойликка — мумтоз Шарқ эстетикасига рўпара келмаслиги мумкин эмас экан.

Фарб ва Шарқ поэтикалари ўртасидаги тафовутнинг моҳиятини шундан иборат деб белгиламоқ мумкинки, уларнинг биринчиси метафорага, иккинчиси эса метонимияга таянади. Бунинг маъноси шуки, Фарб санъати образ теварагида қурилади, Шарқ санъати эса из теварагида қурилади. Агар Фарб муаллифи бу нарса — бошқа нарса деса, Шарқ муаллифи, қисмни бутун деб кўрсатади. Ана шундай метонимик фикрлаш тарзининг намунаси сифатида қуйидаги хитой мақолини кўрсатиш мумкин: «Битта япроқ узилиб тушса, бутун дунё куз бошланганидан бохабар бўлади».

Икки бадий тизимнинг бир-биридан бу даражада кескин тафовут қилишининг сабабини Шарқ ва Фарб адабиётларини бир-бирларидан ҳаммадан ҳам ортиқроқ ажратиб турадиган нарсадан — иероглифли ёзувдан ахтармоқ керак.

Хитой ривоятларига кўра, иероглифни Сари императорининг донишманд вазири кашф этган. Донишманд бу ёзувни жониворларнинг ва қушларнинг изларига қараб туриб топган экан. Излар унга дастлабки белгиларнинг шаклларини айтиб берган. Ривоятда хитой ёзувининг пайдо бўлиши табиий характерга эга экани таъкидланади. Хитой ёзуви инсон нутқини қайд этмайди, балки табиат томонидан берилган белгиларни қайд қилади. Ҳарф — бизнинг топқирлигимизнинг маҳсули бўлмиш шартли ифодадир. Иероглиф эса белги эмас, балки нарсанинг онгдаги изидир. Шу изда уни қолдирган нарса тўғрисидаги хотира муҳрлаган. Унинг шартлилиги чегарасиз эмас, негаки из ўзича исталган шаклда бўлмоғи мумкин эмас, уни ихтиро этиб бўлмайди. Иероглиф — табиатнинг бизнинг маданиятимиздаги муҳридир. Демак, ҳар икковига ҳам мансуб бўлган бир нарсадир. Иероглиф гапираётган одамнинг соқов одам билан учрашган жойи, жонли нарса билан жонсиз нарсанинг, онгли нарса билан онгсиз нарсанинг бир-бирига рўпара келган ўрнидир. У қўлда чизилган сурат эмас, фотосуратдир, у ўзини тўдирган нарса билан алоқасини сақлаб қолади. Атрофимизни қуршаган забонсиз нарса билан бизни бирлаштирар экан, бу билан у овоздан маҳрум нарсанинг гапиришига имкон беради.

— Фарбда, — деган эди Фуко, — ёзув нарсага мансуб эмас, нутққа

мансубдир. Шунинг учун тил ўзининг сон-саноқсиз инъикослари орасида адашиб юради. Иероглиф эса кўзга ташланиб турадиган шаклларда нарсаларни ўзи белгилайди. У дунёни нутқ воситасида тасвирламай, нарсалар билан бизнинг орамиздаги масофани қисқартиради, «нарса — сўз — ёзув белгиси» деган занжирдаги ўрта ҳалқани чиқариб ташлайди.

Деррида Фарбнинг «сўзпарастлик» аънанасини Шарққа қарама-қарши кўяди. Бу аънаанага кўра, матннинг чинлигига жуда юқори баҳо берилади: китобхон ёзма тилдан оғзаки тил сари боради ва ундан ички монологуга ўтади. Монологу эса гўёки ҳақиқий хабар ёхуд мактуб — шоирнинг фикри мавжуд бўлади. Шарқ бундай саёҳатга муҳож эмас — унинг нутқини четлаб ўтган ёзуви менинг ичимдагини борини айтишимга имкон бермаса, бутун дунёнинг дардини ифодалашга йўл очади.

Бу умумэстетик қоидалар амалда қандай қилиб рўёбга чиқарилиши тўғрисида хитой классик лирикаси ҳаммадан кўра яхшироқ далолат беради. Бу лирикани «non-fiction»нинг намунаси деб ҳисобласа бўлади. Гап шундаки, иероглифлардан таркиб топадиган шеърларда шоирнинг лирик ўзбошимчалиги бўлмайди. Лирик ўзбошимчалик нарсалар зиммасига бизнинг уларга муносабатимизни юк қилиб ортади. Иероглиф билан боғлиқ шеърлар нарсаларни қандай бўлса, шундайлигича кўрсата олади, шу жумладан, биз уни кўзимиз билан кўриб турмаган бўлсак-да, рўйирост кўрсатаверади. Бизнинг онгимизга қоришиб кетган нарса ўзлигидай қолаверади. Хитойчасига ёзилган шеър — бизнинг тилимизга таржима қилинмаган «ўз ичидаги нарсалар» силсиласидан иборатдир. Бу шеър қолдирган издан борган китобхон изқуварга айланади. Изларнинг нақшлари — шеърнинг сюжетини ташкил қилади. Муаллиф уни бизга ҳикоя қилиб бермайди, балки ўзини кўрсатиб кўяқолади, тўғрироғи, шу шеърни таркиб топишига ёрдам берадиган омилларга ишора қилади. Шоирнинг қаёққа бораётганини англамоқ учун китобхонлар унга эргашиб орқасидан бормоғи ва шоир тўхтаб ўтган жойларда улар ҳам тўхтаб ўтмоғи лозим бўлади. Муаллиф қайси нарсанинг ёнида тўхтаб ўтган бўлса, ўша нарса ўзига теран эътиборни талаб қилади. Негаки, биз бу нарсанинг муаллифга нималар деганини англаб олмағимиз лозим. Бу жараёнда шуни қатъий билмоқ керакки, муаллиф унинг айтганларининг бир қисмини эшитади, холос.

Иероглиф шеърлар — ечиш лозим бўлган жумбоқлардир. Бу жумбоқларни ҳал қилиш калити муаллифда эмас, балки у ўз шеърлари учун нарсаларни қаердан олган бўлса, ўша ерда, яъни бизни ҳам, муаллифни ҳам қуршаб олган дунёдадир. Шоирнинг санъати — танлаб ола билмоқдадир. Яъни у нарсалардаги ҳар қандай ортиқчаликларни топиб, уларни олиб ташламоғи лозим, токи нар-

салар бир-бирларини қисиб қўймасин. Энг баркамол мухтасарлик, матннинг энг олий даражада маънодорлиги — услубий восита эмас, конструктив усулдир. Бу Фарб ҳикматларига хос мухтасарлик эмас — Фарб ҳикматларида кўп сўзлар билан айтиш мумкин бўлган нарсани кам сўзлар билан айтилади. Бу — японларнинг танкаси ва хоккусининг мухтасарлигидирки, унда олам ҳақидаги тасаввур берилмайди, балки оламнинг ўзи янгидан яратилади-қўйилади. Мандельштам ўз замонаси учун ҳайрон қоларлик зийраклик билан шундай деб ёзган эди: «Атомистик санъатнинг севимли шакли бўлмиш танка миниатюрадай эмас, унда кўлам йўқ, чунки унда ҳаракат йўқ. У дунёга ҳеч қандай муносабатда бўлмайди, чунки унинг ўзи дунёдир». Шарқ шеърляти воқеликни кўз ўнгимизда мана мен дегандай яққол кўрсатиб беради ва уни бир лаҳзада идрок этишга имкон беради. Моҳиятан бу шеърляти забонсиз иш тутишни ўрганиб олган.

Яна бир марта шуни таъкидлаш муҳимки, Шарқ шеърлятида бошқа воқеликларга рамзий нарсалар йўқ. Теварак-атрофдаги буюмлардан олинган табиий моддийлик истиоралар уммонига чўмиб йўқ бўлиб кетмайди. Аксинча, буюк шоирнинг нигоҳи остида йириклашади. Бир нарса бошқа нарса билан таққосланмайди, балки улар натюрмортдагидек ёнма-ён турадилар. Уларни сабабий-нативавий алоқалар эмас, ассоциатив алоқалар бирлаштириб туради, бу эса шеърга «елпиғич каби очилишга» (Мандельштам) имкон беради. Сўзлар яна қайтадан буюмга айланиб қолади — шеърда бу буюмлар декорациядай хизмат қилади.

Шоир шеър учун керакли буюмларни танлар экан, кундалик ҳаётнинг тажрибасидан фойдаланади. Бу ҳаётда биз онгли ва ғайришуурий танланган таассуротлардан яшаб ўтилган куннинг яхлит образини яратамиз. Шу маънода Шарқ шеърляти ўзича олинган ҳаётга тақлид қилади. У фақат бир нарса қаршисида — таҳлил қилиш ва тасниф жараёни олдида, ўз материалларидан дунёнинг тугалланган манзарасини яратиш жараёни олдида тўхтабди. Ҳолбуки, у айни ана шуларни деб яшаётгандай кўринади. Фарбда шоир сабабий-нативавий алоқаларни белгилайди, дунёга маъно бағишлайди, хаосга шакл бахш этади. Истиора — буюмни сўзга айлантириш, сўзни эса рамзга айлантиришдир: уларнинг бири иккинчисини билдиради. Аммо Шарқ шеърлятида буюм сўзга айлантирилмайди, буюмлигича қолаверади. У ҳам ғоя, ҳам истиора, ҳам рамз сифатида хизмат қилади. Лекин ўзлигини йўқотиб қўймайди. Бундай шеърлар китобхоннинг муаллифга муносабатини тубдан ўзгартиради. Истиоралар шеърляти дунёни шоир ҳаёлида бир-бирига боғлайди. Буюмларнинг метонимик шеърляти китобхонга бир тўда буюмларни тақлиф қилади — китобхон улардан бутун бир нарсани ўзи яратиб олмоғи керак бўлади. Буюмлар



ва туйгулар ўртасидаги сўз билан ифода қилиб бўлмайдиган алоқани фақат китобхонгина белгилай олиши мумкин. Шарқда шоир тилга кўчмаган нарса ҳақида гапирмайди, балки ифодалаб бўлмайдиган нарсани тилга олмай шундай қолдиради-ю, фақат унга ишора қилади, холос.

Америка синологи Стивен Оуэн Фарба Шарқ эстетикасининг энг яхши талқинчиларидан бири ҳисобланади. У ёзади: «Хитой шеърлари деразага ўхшайди — олисдан қоронғи кўринади, яқиндан эса ёришиб кетади. Хитой шеърятининг қаҳрамонлари — товушлар ва соялардир. Улар бизни шеърнинг «ғойиб бўлган манбаи» сари етаклайдилар».

Бундай шеърят бизга айтилмаган нарсани эшитиш имконини, изоҳланмаган нарсани билиш имконини берар экан, у онгимизни бойитишга интилмади, балки уни ўзгартиришга интилди. Шоир бош қаҳрамоннинг ўрнини бўш қолдиради-ю, онгнинг ёришиш мизансиенасини қуради. Қаҳрамоннинг роли китобхонга берилган. Шунинг учун хитой шеърлари мажҳул кўринади. Аммо бу ўринда «муаллифнинг ўлими» тўғрисида гапирмоқ керак эмас, балки шоирнинг ўзи яратган, янада аниқроқ айтганда, унинг томонидан тузилган манзарада сингишиб йўқ бўлиб кетганини айтмоқ лозим. Шеърлар теранлик қаърига сакрашга шароит яратади ва бизни одам ёлғиз ўзи кириши керак бўлган эшик остонасига олиб бориб, ўзи тинади.

Шеърдаги ҳар бир буюм бизни керакли йўналиш сари судрайди-ю, лекин у йўл белгиси каби муайянликка эга эмас. Йўл кўрсатар экан, буюм ўзининг битмас-туганмас ва баён қилиб бўлмайдиган ҳаёти билан яшашдан тўхтамайди. Айни ана шу метафизик қолдиқ шоирга дунёнинг донолигини ўзи тушунмайдиган бир тилда айтиб беришига имкон беради.

Бу шундай бир эстетик чўққики, унга (бошқа томондан) бизнинг эстетика ҳам интилади. Фарбнинг улуг санъати нафислашиб ва теранлашиб, билишнинг сўнгги сарҳадига етиб бориб, айтиб бўлмайдиган нарса олдида фожиона сукут ичида туриб қолади. Ҳозирги замоннинг том маънодаги янги санъати бу тўсиқни енгиб ўтишга интилар экан, ё онгли равишда Шарқ тажрибасига мурожаат қилади ёки ғайришуурий тарзда унинг изидан боради. Ҳозирги замон санъаткори изҳор этилмаган нарса ҳақида гапирмайди, балки унга ишора қилади, у тушуниш мумкин бўлмаган нарсани ифодалашга ҳаракат қилади, у нарсалар ҳақида уларнинг тилида ҳикоя қилади, у дунёни тасвирлашни ўрганмайди, балки ўзини унутиб, у билан қўшилиб кетишга ҳаракат қилади. Негаки, инсон ўзига Фарб анъанаси томонидан инъом этилган «табиатдан устуворлик мақоми»дан воз кечмагунча, яна қайтадан ҳамма мавжуд нарсанинг хўжайини, «борлиқнинг султони» бўла олмайди.

Ўтган асрнинг кетидан унга бир қур назар ташлашнинг ўзидаёқ бир нарсани пайқамасликнинг иложи йўқ: Шарқ Фарбни четлаштиришга муваффақ бўлди. Аммо Шарқ эстетикаси Фарбда долзарб аҳамият касб этмоғи учун у Оврўпа анъанасига сингишиб кетмоғи даркор эди.

Бизнинг эстетикамиз ўзининг санъат ҳақидаги тушунчалари остига қурган фалсафий ҳавозалар, Фарбдаги ҳамма нарса каби, Афлотун ғояларига таянади. Дунёнинг бу идеал образлари санъатнинг қўли етмайдиган метафизик фазода жойлашгани учун Уйғониш даврининг санъаткорлари Афлотун таълимотини жиндай ўзгартириб, бузишга мажбур бўлишган эди. Улар ўз санъаткорларини оклаш ниятида гўзаллик инсонга ғоялар салтанатига кириб боришга имкон беради, деб таъкидлашди. Санъат куёш нурига ўхшаган нарса: албатта, нур куёш эмас, лекин у бизда куёш нурининг баркамоллиги ҳақида тасаввурлар туғдиради. Санъатда кўзга кўриниб турган дунё тасвирланар экан, бунда фақат битта мақсад — бизни кўзга кўринмайдиган оламга етаклаб бориш мақсади кўзда тутилади. Маърифатпарварлик фалсафаси ғоялар масканини билиш ҳудудидан ташқарига чиқариб қўйди. «Нарса ўзида»га олиб борувчи йўлни Кант категориялари бутунлай тўсиб қўяди — бу категориялар дунё аслида қандай бўлса, уни шундайлигича кўришга имкон бермади. Лекин модернистик эстетика пойдеворини яратган Шопенгауэрда санъат яна ғоялар оламига кириб борадиган бўлди. Санъаткор, фақат санъаткоргина ўзининг субъективлигини бир чеккага йиғиштириб қўйиб, оламга тўппа-тўғри қарай олади, шундай қарайдики, бу қарашнинг эгаси санъаткорнинг ўзи экани сезилмай қолади.

Шарқда Афлотун ва Арастулар бўлган эмас. Бу ерда на ғойибдаги метафизик фазода жойлашган ғоялар концепциясини билишган, на мимессисдан, яъни табиатга тақлид назариясидан воқиф бўлишган. Кўринадиган ва кўринмайдиган дунё улар учун Мебиус тасмасидаги ҳалқа қилиб қўйилган икки саҳифанинг томонлари бўлган. Шарқ Фарбдаги каби Худо ва инсон оралиғида ётган тубсиз жарликни билган эмас, Шарқ оламнинг ҳеч нарсадан барпо этилганига ишонган эмас, шунинг учун Шарқда шоирга Фарбдагига қараганда бошқачароқ роль ишониб топширилган. Афлотун йўқликдан борликқа ўтишни туғдирадиган ҳамма нарсани ижод деб атаган эди. Шундай қилиб, санъаткор ўзининг асари билан биринчи дунёни Яратганнинг шаклу шамойили ва нусхасига ўхшатиб иккинчи табиатни яратади. Шарқда санъаткор табиатга тарқалиб кетган уйғунликни аниқлаб, табиатда иштирок этади. Бунда унинг ўзи ҳам шу уйғунликнинг ажралмас бир қисми сифатида намоён бўлади. Шарқда санъат асари санъаткорнинг ички табиати билан унинг теварагини қуршаган табиат ўртасидаги оҳанг-

дошликни намоён этади. Бу — субъект билан объект ўртасида дўстона ҳамжиҳатлик ҳукм сурадиган дунё билан ўзаро алоқа қилишнинг тажрибасидир. Уларни бир-бирига боғлаш орқали шеърят дунёни муросасиз яхлит бир нарсага айлантиради. Ҳар бир санъат асари дунёнинг яхлитлигини тасдиқловчи манифестдир.

Ғарблик муаллиф бошқа йўлдан борди. Бизнинг адабиётимизнинг манбаида театр ётади. Театр инсон шахсиятини ҳар хил ролларга, ниқобларга, кўғирчоқларга ажратиб ифодалашга имкон берган. Биз бунга шу қадар кўникиб қолганмизки, фикрлар ва туйғуларимизни тўқиб чиқарилган махлуқларга ишониб топшириб қўйишни табиий деб ҳисоблаймиз. Улар яхшироқ ғояларни ва сара туйғуларни ифодалайди. Шарқда бу иш билан кўпроқ муаллифнинг ўзи шуғулланади. «Поэзия» деган сўз юнончада «ясамоқ», «қилмоқ», «яратмоқ» деган маънони билдиради. Унинг этимологияси шундан далолат берадики, шоир истагига, хоҳишига, иродасига мувофиқ тарзда типдан бир нарсалар ясайди. Биз ёзувчининг асарини унинг ўзидан кўра муҳимроқ деб ҳисоблаймиз, чунки у умрининг энг яхши дақиқаларини асарига бағишлаган. Бироқ Ғарб поэтикасидан мутлақо мустақил равишда ривожланган Шарқ поэтикасида поэзиянинг мақсади ички дунёни ташқи воситалар ёрдамида ифодалашдан иборат, деб ҳисобланган. Уларнинг орасида тўғридан-тўғри, бевосита алоқа мавжуд деб айтиб бўлмайди: ташқи воситалар ички нарса тўғрисида баралла гапирмайди, балки унинг ҳақида у-бу нарсани шипшитади, холос. Донишманднинг вазифаси, — деб уқтирган эди Конфуций, — ташқи нарсалар орқали ички нарсани билишдир. Ички ва ташқи нарсаларнинг ўзаро алоқаларини тадқиқ қилиш жуда бой эссенавислик анъанасини вужудга келтирди.

Сўз санъатига шарқона ёндашувнинг ўзига хослигини тўлақонли тарзда баҳоламоқ учун шуни билмоқ керакки, хитойларда адабиёт тушунчасига «Вэнь» деган иероглиф киради. Вэнь иероглифи дастлабки даврларда бутун танасига турли суратлар ишлаган одамнинг тасвирини англатарди. Бу — ибтидоий маросимларнинг олис акс садолари бўлиб, инсон танасининг бўялиши табиат кучларига дахлдор бўлиш маъносини билдирарди. Аммо «Вэнь» ўзининг қадимги келиб чиқишини унутиб қўйгандан кейин ҳам бетакрор ва кетказиб бўлмайдиган нақш сифатидаги маъносини йўқотмади. Классик Хитойнинг шоирлари ва мунаққидлари тасаввурида сўз санъати айнан ана шундай бетакрор ва кетказиб бўлмайдиган нақшни англатар эди.

Буни эсда сақлаш муҳим аҳамиятга эга, негаки хитой шеърятини қалбни тўла-тўқис очиб ташлайдиган шеърдир. Асар поэтик мулоҳазаларнинг натижалари ҳақида ҳикоя қилиб беришга кўп ҳам ошиқмайди, у бирламчи, ҳали тўла англаб етилмаган туртки-

ни сақлаб қолишга интилади — ҳаммаси шу турткидан бошланган ва шеърият китобхонни шу турткига қаратади. Ундаги энг муҳим нарса — муаллифнинг руҳий ҳолатини бутун тўлалигича муҳрлаб қолишдир. Яъни шоир айтмоқчи бўлган гапнинг ўзинигина, балки унинг хоҳишидан қатъи назар намоён бўлган нарсани, намоён бўлмаслиги мумкин бўлмаган нарсани ҳам ифодалашдир, негаки, бу нарса муаллиф шахсиятининг муайян мақсадга йўналтирган қисминигина эмас (биз буни муаллифнинг иродаси деб атаймиз), бутун муаллиф шахсиятининг қаймоғини ташкил қилади.

Бундай шеърият муаллифнинг етти ухлаб тушига кирмаган нарсаларни ҳам айтиб беради. Айтайлик, шоирни унинг эътиқодларини ифодаловчи ғоялар фош қилмайди, балки, унинг авра-астарини ҳар қандай самимий тавба-тазаррудан кўра холисроқ очиб берадиган қофиялар фош этади. Бундай шеърлар лаҳзага қўйилган ёдгорлик бўлиб хизмат қилади. У ўз ичига лирик кечинманинг бетақрорлигини қамраб олган бўлади. Бу ўринда сўзлар худди пуфак ичидаги ҳаводай сезилмайдиган поэтик материя учун абадий қобиклик вазифасини ўтайди, холос. Саное нафиса — шундай бир транспорт воситасидирки, унинг ёрдамида муаллифнинг ғайриихтиёрий фикри мамлакатлар, тиллар ва авлодлар оша кўчиб юради. Адабиётнинг мўъжизавий қудрати шундаки, у инсоннинг сўзда ифодалаб бўлмайдиган, нимталаб ташланмаган, юракдек субстанционал қисмини китобхонга етказиб беришга қодирдир. Агар шу қисми бўлмаса, биронта ҳам муаллиф бошқасидан ҳеч қайси жиҳати билан ажралиб турмас эди.

Биз тилнинг муҳибларимиз. Сўз қаршисида бош эгиб, сажда қиламиз, лекин Шарқда сўз, юқорида айтилганидек, матнни унинг муаллифига қайтарувчи йўлни кўрсатади, холос.

Албатта, структурализм ва деконструкция бизни муаллифнинг гойиб бўлиб кетаётганига ишонтирди; филологик роман уни излаб топиш имконини беради. Бу жанр бизнинг давримизга оҳангдошдир. Биз ўзимизнинг қизиқувчанлигимизни абстракциялар билан ногирон қилиб бўлдик. Бугун биз худди филофига солиб қўйилган қаргалардек бир хил ғоялар йиғиндисини изламаймиз, балки уларнинг ноёб бир тарзда териб қўйилганига, муаллиф онгида умумий ғояларнинг нақшлардек ажиб кўринишларда жойлашганига маҳлиё бўляпмиз. Унинг қат-қатларига кириб бормоқ учун биз тескари қироатхонлик йўсинини қўлламоғимиз керак — у сатрни нафақат туғилиш дақиқаларига, балки ҳомила сифатида шаклланиш сонияларига ҳам қайтаради. Китоб филологик роман учун шундай бир далилдирки, унинг ёрдамида адабиёт уни туғдирган гуноҳқорни топиб олади.

Гап муаллиф ижодидаги муаллифнинг ўзи воқиф бўлмаган, унинг учун ғайришуурий тарзда пайдо бўлган теранликлар ҳақида

кетар экан, одатда, синфий манфаатлар ёхуд сексуал сифатларга ўхшаш аллақандай ёқимсиз нарсалар назарда тутилмайдигандек туюлади. Бироқ ҳар қандай кучли таъсир қиладиган таҳлил — ҳамма айбни тузук одам учун тузатиб бўлмайдиган оқибатларга олиб келувчи алкогольга ағдарувчи эски бир қолдиқдир. Фрейдизм ёхуд марксизмдан фарқ қилароқ, филологик роман муаллифдан унинг яширин сирларини суғуриб олмайди, балки унга уларни кашф этишда ёрдам беради. Нутқдаги туғма иллатларни билинтирмаслик вазифаси зиммасига юкланган филологик роман муаллиф услубининг нўноқлигини қироатхонликдаги синчковлик билан тўлдиради.

«Ёзаман» деб ният қилинган китоб шарга ўхшаган бир нарса бўлади, ёзилгани эса чизгичдай гап. У қабарикъ бир ниятнинг икки ўлчамлик зуҳуриятидир.

Филологик роман китобда ёзувчи яратган образларни эмас, балки ёзувчи қолдирган изларни кўради. Образдан из ўзининг ихтиёрсизлиги ва муқаррарлиги билан ажралиб туради. У бизнинг бу дунё бағрида бўлганимизнинг натижасидир; биз бу дунёда деп-синиб юриб, ҳеч қанақа из қолдирмаслигимиз мумкин эмас эди. Из чинлик хусусиятига эга, бу чинлик реал воқелик мавжуд эканидан далолат беради, лекин у реалликнинг айнан ўзи эмас. Из фақат бу ерда воқелик мавжуд бўлганини кўрсатади, холос.

«Одамларда китобларга нисбатан такрорийлик кўпроқ», деган эди Бродский. Аммо адабиётнинг ҳам такрорланишга суяги йўқ. Тўғриси айтсак, бадан билан матн ораллигида жойлашадиган қалб бағоят ноёбдир. Филологик роман унинг изини муҳрлаб қолдиришга ҳаракат қилади. Бу уни ҳужжатли жанрнинг кўринишларидан бири деб ҳисоблашга, яъни қалб фотографияси дейишга имкон беради.

# НИКОЛАЙ ВАСИЛЬЕВИЧ ГОГОЛЬ

## АЛ-МАЪМУН

*(Тарихий тавсиф)*

Камдан-кам ҳукмдор ал-Маъмунчалик давлатининг энг гуллаб-яшнаган чоғларида тахтга чиққан. Қадимги дунёнинг муборақ заминида қудратли халифалик улуғворлик билан қад кўтарган эди. Шарқда гуллаб-яшнаган Осиё бутунисича унга қарам эди. Қудратли империянинг этаклари Ҳиндистонгача етиб борарди. Ғарбда эса Африка соҳиллари бўйлаб Жабали-Ториққача чўзилганди. Ўртаер денгизида ҳам унинг бақувват флоти ҳукмронлик қиларди. Бу янги дунёнинг пойтахти Бағдод бўлиб, унинг фармойишлари ва буйруқлари империянинг энг олис, энг овлоқ худудларида ҳам сўзсиз бажариларди. Басра, Нисабур ва Куфалар иломни янги қабул қилган Осиё мамлакатлари вакилларини ўз мактабларида ўқитиб, чиниқтириб берарди. Дамашқ эса ҳашаматга берилган жамики баднафсларга қимматбаҳо матолар етказиб беришга қурби етар ва бутун Оврўпани пўлат шамширлар билан таъмишлаши мумкин эди. Шунинг учун араблар Муҳаммад алайҳиссалом айтган жаннатни ер юзида барпо этишни ўйлай бошлаган эди. Улар сув қувурлари барпо этдилар, ажойиб қасрлар қурдилар, кети-охири кўринмайдиган бепоён хурмозорлар ўстирдилар.

Буларнинг барчасидан Шарқнинг муаттар бўйи келиб турарди. Хурмозорларда эса одамларнинг ҳавасини келтириб, тенги йўқ фавворалар қулф урарди. Бундай гуллаб-яшнаган ҳашаматнинг баданига сиёсий жамиятнинг биронта маънавий иллати ҳали ёпишиб улгургани йўқ эди. Бу улуг империянинг ҳамма узвлари, мусулмон дунёсининг барча жиҳатлари ўзаро мустаҳкам боғланган эди ва бу боғлиқликни ўз табааларининг жамики турфа хил қобилиятларини билиб, тагига етган тенги йўқ Ҳорун ар-Рашиднинг саъй-ҳаракатлари янада мустаҳкамлаган эди. У нафақат файласуф ҳукмдор, нафақат иқтидорли сиёсатчи, нафақат саркарда ва нафақат диди баланд ижодкор халифа эди. У ўз шахсиятида бу сифатларнинг барини жамлаган, ўз фаолиятини, хатти-ҳаракатларини шу сифатлар ўртасида баравар тақсимлай билар ва бирон соҳанинг бошқаси устидан устун келишига асло йўл қўймасди. Ўзга юртлар маърифатидан ўз миллатини шундай даражадагина баҳраманд этардики, бу халқнинг маърифатини ривож топтиришга кифоя қиларди. Араблар аллақачон гуллаб-яшнаган даврларни

бошдан кечириб бўлган эдилар, уларнинг истилочилик иштиёқлари ҳам анча сусайиб қолганди. Аммо, шунга қарамай, улар ҳамон гайрат ва шижоатга тўла эдилар.

Куръони каримнинг қалбларга ҳарорат бахш этувчи саҳифалари ҳамон завқ-шавқ билан варақланар ва унинг муқаддас сўзларига оғишмай амал қилинади. Ҳорун ар-Рашид ўзининг ҳар ерда ҳозирлиги билан амалдорларнинг юрагига ҳадик солиб қўйган эди ва шунинг учун унинг фармойишлари сўзсиз бажарилар, давлатнинг маъмурий ҳаёти оқими тезлашар эди. Одатда ҳар қайсиси ўзи мустабид ва ҳоқими мутлақ бўлишга интиладиган маҳаллий ҳоқимлар ва амирлар зийраклик билан ҳамма нарсани кўрадиган, кийимини ўзгартириб олиб, мамлакат кезадиган халифадан кўрқисарди ва шу сабабдан Ҳорун ар-Рашиднинг ҳукмдорлиги қонунларсиз ҳам қатъий ва муайян тарзда амалга ошарди. Ал-Маъмур тахтга чиққанда давлатнинг аҳволи ана шундай эди.

Царград (Византия дейилмоқчи — *таржимон*) ал-Маъмурни илмларнинг сахий ҳомийси деб атайди. Тарих ал-Маъмур номини инсониятнинг саховатли, олижаноб сиймолари қаторига кўяди. У сиёсий давлатни санъатлар давлатига айлантиришни ният қилган ҳукмдор эди, бардошли ва сабр-тоқатли, ҳар нарсани чидам билан узоқ ўрганиш қобилиятига эга эди. Унинг феъл-атвори олижанобликка тўла бўлиб, ҳақиқатнинг тагига етиш унинг бош шiori эди. У илмни дил-дилидан севар ва унинг севгиси мутлақо беғараз эди: у фанни фаннинг ўзи учун, қандай мақсадларга хизмат қилишини ўйламай, қандай амалга оширилишини ҳаёлига келтирмай севар эди. У илм-фанга тубсиз садоқат билан берилганди. У пайтларда араблар Аристотелни эндигина кашф қилган эдилар. Юнонистоннинг кенг қамровли ва фикри тиниқ файласуфи уларнинг ҳаёлотларига кўп ҳам сиғавермасди, чунки араблар ҳаёлотидан ҳаддан зиёд учқур, ҳаддан зиёд шарқона ва улкан эди, аммо араб олимлари узоқ вақт мобайнида сермашаққат иш билан банд бўлганлари сабаб, аниқликка ва шаклга риоя қилишга бирмунча кўникиб қолишган эди. Шунинг учун ҳам Аристотелни ўрганишга олимона гайрат билан киришдилар. Аристотелдаги тубсиз хулосалар, авваллари араб олимлари қалбларида оташин парчаларгина деб ҳис қилиб юрган нарсаларга жон ато қилиши ва тугаллик бахш этиши ўша пайтдаги олимларга сеҳру жоду сингари таъсир қилмаслиги мумкин эмас эди. Уларнинг таъсирида тарбия топган, қалби чинакам маърифат иштиёқида ёнган ал-Маъмур бор имкониятларини ишга солиб, шу пайтга қадар арабларга ёт бўлган юнон дунёсини ўз давлатига олиб киришга уринди.

Бағдод ўша пайтдаги етук олимларнинг ҳаммасига дўстона кучоқларини очди. Қандай унвон эгаси эканидан қатъи назар, қайси динга мансублигига қарамай, ҳар қанча зиддиятли қараш-

ларга эга бўлмасин, ҳар бир одам учун халифанинг меҳр-муруввати кенг очиқ эди. Табиийки, ўша кезларда Бағдодга шундай билимдон одамлар йиғилдики, улар ҳали ўз қалбларида насроний либосларга бурканган политеизм образини сақлаб қолган Аммоний Саккас, Плотин ва янги платонизмнинг бошқа тарафдорлари учун жон фидо қилишга тайёр эдилар. Бу одамлар ўзларининг илмий ниҳолларини ўтқазмоқ учун Царградда ортиқ майдон тополмай қолган эдилар, чунки бу шаҳар насронийлик ақидалари тўғрисидаги баҳслар билан ҳаддан зиёд банд бўлиб қолганди. Бағдод билимлар ва мулоҳазаларнинг турфа хил соҳаларидан таркиб топган жумҳуриятга айланган эди.

Тождор араб илмий таҳлиллар ва тафсилларнинг аллаловчи мусиқасини жон-дили билан эшитди. Вилоятларнинг ҳокимлари халифадан ибрат олмасликлари мумкин эмасди, шундай қилиб, давлатнинг олий табақаларини алланечук адабий ишқибозлик чулғаб олди. Вазирлар ва амирлар ўз саройларини келгинди олимларга тўлдиришга ҳаракат қилишди. Ўз-ўзидан аёнки, маъмурий ишлар алланечук иккинчи даражали ишлар аҳволига тушиб қолди, ҳокимлар бошқаришга алоқадор анча-мунча ишларни котиблари ва суюкли одамларига ишониб топшириб қўядиган бўлди. Бу суюкли одамлар кўпинча нодон ва жоҳил одамлар бўларди, улар ўзлари эгаллаб турган ўринларга кўпинча айёрлик ва найранглар билан эришган бўлардилар. Буларнинг бари халқнинг аҳволига таъсир кўрсатмай қолмас эди ва вақт ўтиши билан ҳукмдорнинг ҳам бошига оғир кулфатлар келтирмоғи муқаррар эди.

Назария билан шуғулланадиган бир тўда файласуфу шоирлар муҳим мансабларни эгаллаб олганлари билан давлатни бошқариш соҳасига тузукроқ фойда етказмас эди. Уларнинг соҳаси бутунлай бошқа — улар бажону дил ҳомийликдан истифода қиладилару ўз йўлларидан кетаверардилар. Бу тоифадан ўз сиймосида ҳам файласуф, ҳам шоир, ҳам муҳаррирни бирлаштира олган улуғ адиблар мустаснодир. Улар табиат қонунларини ҳам, инсон моҳиятини ҳам чуқур ўзлаштирадиган, ўтмишни англаб етган ва келажакка назар ташлай оладиган иқтидорга эга. Бундай одамларнинг сўзлари бутун халқнинг қулоғига етиб боради — халқ унинг йўлига юради. Улар буюк сиймолардир. Доно ҳукмдорлар уларни ўз суҳбатларидан бахраманд қиладилар, уларнинг қимматли ҳаётларини асрайдилар ва ўзларининг кўп қиррали фаолиятлари билан уларни эзиб қўйишдан сақлайдилар. Уларнинг инсон қалбининг энг теран сўқмоқларидан бохабар одамлар сифатида энг муҳим давлат маслаҳатларига ва кенгашларигагина таклиф қилишади.

Олижаноб ал-Маъмун ўз табааларини бахтиёр қилишни чин юрагидан истар эди. У шуни яхши билардики, бу мақсадга олиб борадиган ишончли йўл — инсоннинг ривожига хизмат қиладиган



илмдир. У жамики куч-қувватини ишга солиб, ҳамма имкониятлардан фойдаланиб, ўз фуқароларини ўзи жорий қилаётган маърифатни қабул қилишга мажбур этди. Аммо ал-Маъмун жорий қилаётган маърифат арабларнинг табиий унсурларига ва ҳаддан зиёд улкан ҳаёлотларига жуда кам даражада мос келарди. Насронийлик ғоялари ўша кезлардаги илмларни ёритган-у, лекин уларга сингишиб кетмаган, бу ғоялар политеизм ибтидосига хос бўлган қудратдан маҳрум этилган, бир ҳовуч ҳавойи гапларга айлантириб қўйилган ва шаккоклик билан абжақ қилинган эди. Ана шу насронийлик ғоялари ўша пайтдаги илмларга сингишиб кетмаган бўлса-да, ўзининг салобати билан уларни анча босиб қўйган эди. Насронийлик ғоялари арабларнинг оташин табиатига мутлақо зид эди. Арабларнинг ҳаёлот оламида совуқ тафаккурнинг нимжон хулосалари бутунлай фарқ бўлиб кетарди. Бу ажойиб халқ ўз тараққийси сари кетиб борарди эмас, бамисоли учиб борарди. Тўсатдан унинг даҳоси урушда, савдода, турли санъатларда, ҳар хил матолар тўқиб чиқаришда, Шарқнинг беқиёс шеърлятида намоён бўла бошлади. Унинг шу пайтга қадар инсоният тарихида қиёси учрамаган салоҳияти жуда ёрқин, турфа хил рангларда, гаройиб ва мутлақо ўзига хос тарзда очилиб кетди. Бир қарашда бу халқ шу пайтгача ҳеч қайси миллатда кўрилмаган баркамолликка эришадигандек туюлган эди. Бироқ ал-Маъмун уни тушунмади. У бир улуг ҳақиқатни эътиборидан қочириб қўйди — маърифат халқнинг ўзидан олинади, ташқаридан келадиган маърифат фақат шу даражадагина ўзлаштирилмоғи керакки, бу унинг ривожига кўмаклаша оладиган даражада бўлсин, бироқ халқ фақат ўзининг миллий муҳити, заминидагина ривож топмоғи керак. Лекин араблар учун мардлик майдони бегона юртлардан олиб келинган ана шу самарасиз маърифат билан тўсиб қўйилган эди. Ҳамма фирқаларнинг олимлари учун давлат эшикларини ланг очиб қўйган ал-Маъмуннинг космополитизми эса ақл бовар қиладиган чегарадан анча чиқиб кетганди.

У давлатда христианларга бериб қўйган имтиёзлари ҳам унинг фуқароларида насронийларга нисбатан нафрат тудирмай қолмасди. Оқибатда халқ ҳатто уларнинг энг фойдали муассасаларини ҳам ёмон кўриб қолди. Натижада, халқнинг ўз халифасига муҳаббати сусая бошлади. Ал-Маъмун давлатни бошқаришда амалиётчи файласуф сифатида эмас, кўпроқ назариячи файласуф сифатида иш тутарди. Ҳолбуки, ҳукмдор, биринчи навбатда, амалиётчи бўлмоғи талаб қилинади. У ўз халқининг турмушини бошқаларнинг гап-сўзларидан, ҳикояларидан эшитиб биларди, лекин бу турмушнинг паст-баландликларини ўз кўзи билан кўрмаган, буюк Ҳорун ар-Рашид каби унинг аччиқ-чучукларини ўзи татиб кўрмаган эди. Муайян қонун-қоидаларга эга бўлмаган шарқона

бошқарув тарзидаги жамики маъмурий ишлар ҳукмдорнинг ўз зиммасига тушарди. Шунинг учун ҳам унинг фаолияти бениҳоя ажойиб бўлмоғи керак, унинг диққат-этибори ҳаминша уйғоқ бўлмоғи лозим, у ҳеч кимга мутлақо ишона олмайди, унинг нигоҳи худди Аргуснинг кўзлари каби тўрт томонни барабар кўриб турмоғи шарт — ҳукмдорни бир дақиқа мудроқ босса, унинг жойлардаги вакилларига тўсатдан жон киради-ю, давлатда миллионлаб катта-кичик мустабид зolimлар гимирлаб қолади. Бироқ ал-Маъмун ўз Бағдодида ўзи барпо этган нафис санъатлар ўлкасида яшаётгандек умр кечиради. Бу ўлка эса сиёсий дунёдан мутлақо узоқ эди. Ниҳоят маъмурий мансабларни эгаллай бошлаган христианлар бу юртнинг урф-одатларини ва халқ руҳини била олмас эдилар. Яна шуниси ҳам борки, уларнинг бошқа динга мансублигининг ўзиёқ ҳали қалбида ғайрат ва шижоати сақланиб қолган, бошқа динларга тоқат қилолмаслик руҳи йўқолиб кетмаган арабларнинг ғашини келтирарди. Шунинг учун ҳам ал-Маъмуннинг номини ўша аср олимлари такрор-такрор тилга олгани сари, халифанинг меҳмоннавозлиги Сурия соҳилларига турфа хил мамлакатларнинг байроқларини жалб қила боргани сари унинг давлат ичкарисидаги ҳокимияти заифлашиб борарди. Халифасини ҳеч қачон ўз кўзи билан кўрмаган чекка вилоятларнинг аҳолиси унинг номини унча қадрламас эди. Марказ сифатида Бағдоддан тарқаладиган маърифат, одағда, мамлакатнинг чекка вилоятига яқинлашгани сари кичрайиб борарди, чекка ўлкаларда ҳали арабларнинг ибтидоий турмуш тарзи сақланиб қолганди, чегараларда турган қўшинлар ҳали фанатизмга тўла эдилар, улар Муҳаммад алайҳиссалом таълимотини қилич ва найза кучи билан ёйиш ниятидан бутунлай воз кечмаган эдилар. Қўшинларнинг бақувват амирлари Бағдод билан алоқанинг заифлашганини ҳис қилиб, мустақил бўлишни ўйлаб қолишган эди.

Ал-Маъмун ҳали ўзи ҳаётлигидаёқ Эрон, Ҳиндистон ва Африканинг олис вилоятлари империядан ажралиб чиқиши муқаррар эканини пайқаган эди. Бироқ агар ал-Маъмун ўзининг ҳақпарастлигини ҳаддан ташқари кенг тарқатишга интилмаганида, эҳтимолки, маъмурият фаолиятидаги бу нотўғри йўналишнинг олдини олиш ҳам мумкин бўларди. У дин бобида ўз миллатининг илоҳотчиси бўлмоқни ихтиёр этиб қолди. У соф назарий тарзда фикрлашга ўрганган эди. У христиан динининг баъзи бир ақидалари билан ўзидан аввал ўтган салафларига нисбатан анча яқинроқдан танишган эди, шунинг учун баъзи бир бидъатлар, хуруфотлар ва ирим-сиримлардан юқори турарди. У жазавага тушган ҳолда Куръони каримни таҳрир қилишга киришди, шу мақсадда мамлакатининг тўрт томонига турли фармойишлар ва кўрсатмалар жўнатди, бироқ бу фармойишлар олиб келадиган сон-санок-

сиз зиддиятларни, ғалвали можароларнинг ҳаммасини кўра олмади. У мусулмонларнинг Муқаддас китобини ўзича тахрир қилиб, унга янада кучлироқ жозиба бахш этмоқчи бўлди. Бироқ бу хом-хаёл эди. У пайтларда ҳали давлатнинг жамики қуйи табақалари, авом халқнинг ҳаммаси Қуръони каримнинг Оллоҳ томонидан нозил қилинганига астойдил ишонарди ва унинг лоақал бирор жумласини ўзгартириш ҳам жуда катта жиноят ҳисобланарди. Ал-Маъмуннинг ярим юнонча фикрлаш тарзи табааларнинг кўр-кўрона мутеликларини мутлақо ҳазм қилолмасди. У ўз халқини маърифатли қилиш йўлидаги биринчи қадам деб араблар қалбидаги ташаббускорликни маҳв этишни ҳисоблади. Ҳолбуки, араб халқи жонбозликсиз турмуш кечира олмас эди, унинг жамики ривожи шу завқ-шавқ туфайли содир бўлганди. Шу ғайрат туфайли араблар шундай бир даврга эришган эдиларки, унга шикаст етказиш бутун давлатнинг сиёсий таркибига шикаст етказиш билан барабар эди. Ал-Маъмун учун ҳамма нарсдан ҳам маънисизроқ нарса исломдаги жаннат ҳақидаги таълимот бўлди. Бу таълимотга кўра, араблар ўзларининг бу дунёдаги бутун ҳиссий ҳаётини, ҳузур-ҳаловат, лаззат ва шаҳват учун мўлжалланган бор ҳаётини ана шу жаннатга кўчирмоғи керак бўларди. Аммо ал-Маъмун бир нарсани эътиборга олмаган эди: бу таълимотнинг туғилиши оташнафас араб иқлими билан, араб халқининг оташин табииоти билан боғлиқ эди. Мусулмон арабнинг саҳродаги ҳаётида жаннат ҳаминша бир жозибатор водий бўлган. Шу жаннатга тушиш орзусигина арабни қашшоқликка, зулмга чидашга мажбур қилган, ҳашамат ва фароғат уммонига чўмган бадавлат одамга нисбатан унинг кўнглида кўзгалладиган ҳасад туйғусини тизгинлашга ундаган. Табиат арабга ўзига хос маънавият ва бениҳоя рангдор хаёлот салоҳиятини ато қилган. Шундай маънавият ва хаёлотга эга бўлган одамгина жаннатда ҳуру филмонлар қуршовида бу дунёнинг роҳат-фароғатидан минг чандон ўтадиган ҳашамат ичида яшаш тўғрисидаги фикрни қабул қилиши мумкин эди. Эҳтимолки, унинг бундай ишончи келгусида арабнинг камолотга етишуви баробарида ўзгармоғи мумкин эди. Бироқ ал-Маъмун табааларининг Осиёга хос табиатининг туб моҳиятини англай олмади. Халифа амалга оширмоқчи бўлган ўзгартиришлар ҳақидаги хабарлар тарқалганда кенг халқ оммасининг қаҳр-ғазаби қай даражада жўш урганини тасаввур қилиш унчалик қийин эмас. Насронийларга ҳомийлик қилганининг ўзи учун ва ажнабийларга мойиллиги туфайлигина халифани ошкора тарзда кофирликда айблаган халқ бу хабарни қай тарзда қабул қилмоғи мумкин эди? Андишани йиғиштириб қўйган оломон Қуръони каримни аввалгидай оғишмай аниқ талқин қилишни талаб этиб, ўзининг мурасасиз ўжарлиги билан ниҳоят халифани кўлига қурол олишга мажбур қилди. Шу тариқа чин дилдан инсониятга кўнгили

қўйган, оққўнгил халифа ўз фуқаросига зулм қилувчи мустабидга айланди. Ўзининг зулми билан у яна арабларнинг ваҳшиёна хаёлотларини қайтадан тирилтирди. Аммо бу хаёлот ортиқ Арабистоннинг аввалги бадавий аҳолисини яхлит бир омма бўлиб жипслашишга ундаган хаёлот эмасди. Бу халифага қарши муҳолифона мутаассибликни вужудга келтирди. Бу мутаассиблик оммани парчалаб юборди, давлат тизимида сассиқ алафлар уруғини ниш урдирди, арабнинг ваҳшиёна эҳтиросларини қўзғатиб юборди, жазавога тушган ислом муҳибларини қўлга пичоқ олишга ундади, уларнинг заҳарли нафратларини жўш урдирди. Бу мутаассиблик кўпдан-кўп газабкор мазҳабларни вужудга келтирди. Бу мазҳаблар ичида энг ашаддийси карматлар мазҳаби эди. Салб юришлари вақтида Сурия қотиллари деб ном чиқарган карматлар анча вақтгача ҳаммаёқни даҳшатга солиб турдилар. Мамлакатнинг турли бурчакларида рўй берган ғалаёнлар, турли-туман можаролар ичида, турфа хил фирқалар қуршовида бир қўли билан мактабларга, илму фанга, санъатларга турли-туман неъматлар улашиб, иккинчи қўли билан бош кўтарган табааларни мағлуб этган олижаноб ал-Маъмун бу оламдан кўз юмди. У на ўз халқини англаб етди, на халқ уни англади. Ҳарҳолда, нима бўлганда ҳам, ундан ибратли сабоқ қолди. У шундай бир ҳукмдор бўлдики, жамики элу юртига валинеъмат бўлишга интилганди, у жуда оққўнгил эди, меҳрга тўла қалб эгаси эди, у ўта фидокорлик билан, ақл бовар қилмайдиган эҳтирос билан илм-фанга хизмат қилди, бироқ буларнинг барига қарамай, гайриихтиёрий бир тарзда давлатнинг йиқилишига сабаб бўлган асосий омиллардан бири ҳам бўлди.

1834 йил

# ЛЕВ НИКОЛАЕВИЧ ТОЛСТОЙ

## ШЕКСПИР ВА ДРАМА ТЎҒРИСИДА

(Танқидий очерк)

### I

Жаноб Э.Кросбининг Шекспирнинг ишчи халқига муносабати ҳақидаги мақоласи менда ҳам унинг тўғрисидаги фикримни айтишга хоҳиш уйғотди. Менинг Шекспир асарлари ҳақидаги қарашим кўпдан буён бир тўхтамга келган ва бу қараш бутун Оврўпа дунёсида Шекспир тўғрисида юрадиган фикрга бутунлай зиддир. Маълумки, деярли ҳамма Шекспир қаршисида бош эгиб таъзим қилади, лекин мен бунга бутунлай қаршиман. Шу фикрга келгунча мен жуда кўп иккиландим, шубҳаларга бордим, ўзимни унинг мухлиси қилиб кўрсатмоқчи ҳам бўлдим, ўзимни мажбурлаб, кайфиятимни созлаб ҳам кўрдим. Бошимдан кечган кураш онларини эслаб ва бошқалар ҳам мен кечирган савдоларни бошидан кечирган бўлса керак деб тахмин қилиб, бир тўхтамга келдим. Уйлайманки, кўпчилиكنинг фикрига қўшилмаслигимни қатъий тарзда ошкора айтсам, фойдадан холи бўлмас. Шуниси ҳам борки, мен кўпчилиكنинг аллақачон қарор толиб бўлган қарашларига қўшилмаганим сабабларини таҳлил қилиб, анча қизиқарли ва мухим хулосаларга келдим деб ўйлайман. Шекспир ҳақида қарор топган қарашга қўшилмаслигим ўткинчи бир кайфиятнинг оқибати ёхуд Шекспирга енгил-елпи муносабатнинг натижаси эмас. Аксинча, кўп йиллар мобайнида бир неча марталаб бутун насроний дунёсидаги жамики маърифатли одамларнинг Шекспир ҳақидаги қарор топган қарашларига ўз қарашларимни мувофиқлаштиришга қайта-қайта уриндим.

Эсимда, Шекспирни биринчи марта ўқиб чиққанимда жуда қаттиқ таажжубда қолган эдим. Мен уни ўқиб жуда катта эстетик завқ оламан, деб ўйлагандим. Аммо унинг энг яхши деб ҳисобланадиган асарларини – «Қирол Лир», «Ромео ва Жульетта», «Ҳамлет», «Макбет»ларни бирин-кетин ўқиб чиқиб, завқ олиш бир ёқда турсин, қутулиб бўлмайдиган бир ижирғаниш ҳис қилдим; ўқиб чиққунча сиқилиб кетдим ва ҳанг-манг бўлиб қолдим: бутун маърифатли дунё бениқсон, мукамал деб ҳисобласа-ю, мен бу асарларни тўғридан-тўғри бемаза ва арзимас деб ўтирсам? Нима бало, мен ақдан озган эмасмиканман? Ёхуд шу маърифатли дунё Шекспир асарларига хос деб ҳисоблайдиган тасниф маънисизмикан? Менинг таажжубим яна шу сабабдан кучайдики, мен шеърият

гўзалликларини унинг ҳар қандай шаклларида жуда жонли тарзда ҳис қилар эдим. Нега энди бутун дунё томонидан доҳиёна бадиий асарлар деб тан олинган Шекспир асарлари менга маъқул бўлиш бир ёқда турсин, менинг нафратимни қўзғаб ўтирипти? Узоқ вақт мобайнида мен ўзимга ишонмадим. Эллик йил давомида қайта-қайта ўзимни синовдан ўтказиб, бир неча марта Шекспирни имкони бор ҳамма шаклларда ўқишга тутиндим. Мен уларни рус тилида ҳам, инглиз тилида ҳам ўқидим, ҳатто менга берган маслаҳатларга амал қилиб, Шлегель таржимасида немис тилида ҳам ўқидим; мен унинг драмаларини ҳам, комедияларини ҳам, солномаларини ҳам ўқидим, лекин натижа ҳар гал бехато равишда ўша-ўша бўлди — улар нафратимни қўзғади, уларни ўқиб сиқилдим, таажжубим ошди. Ҳозир етмиш бешга кирган бир кекса одамман — бу мақолани ёзишга киришиш олдидан яна бир марта ўз-ўзимни текшириб кўриш мақсадида Шекспирнинг ҳамма асарларини — «Қирол Лир», «Ҳамлет», «Отелло»дан тортаб «Генрихлар солномаси»гача, «Троил ва Крессида»сигача, «Бўрон» ва «Цимбелин»гача қайтадан ўқиб чиқдим. Ва яна ўша-ўша туйғуларни бошдан кечирдим. Лекин бу гал ортиқ таажжуб йўқ эди, бу гал жуда қатъий, шубҳа туғдирмайдиган, мустаҳкам бир эътиқод бор эди. Бу эътиқодга кўра, Шекспирнинг ҳозирги кунларгача давом этиб келган улуг доҳий ёзувчи сифатидаги шуҳрати ҳар қандай ёлғон каби жуда ёмон бир нарсасидир. Яна шунинг учун ҳам ёмонки, бу ёлғон шуҳрат бизнинг давримиздаги ёзувчиларни унга тақлид қилишга мажбур этади. Китобхонлар ва тамошабинларни эса ўзларининг эстетик ҳамда этик қарашларини расво қилиб, унда йўқ фазилатларни излаб топишга ундайди.

Биламан — кўпчилик одам Шекспирнинг улуглигига шу қадар ишонадики, менинг бу мулоҳазаларимни ўқиб чиқиб, уларнинг тўғри бўлиши мумкинлигини хаёлларига ҳам келтирмайдилар ва бу мулоҳазаларга мутлақо эътибор бермай кўя қоладилар. Шундоқ бўлса-да, мен уқувим етгунча ҳаракат қилиб, нега менинг тахминимча, Шекспирни нафақат улуг доҳий ёзувчи деб, балки энг жўн, ўртамиёна ижодкор деб ҳам тан олиб бўлмаслигини кўрсатишга интиламан.

Бунинг учун Шекспирнинг энг мақталган драмаларидан бири — «Қирол Лир»ни оламан. Кўпгина мунаққидлар бу асарни офизларидан бол томиб, кўкларга кўтардилар.

«Лир фожиаси Шекспир драмалари орасида ҳақли равишда кўкларга кўтарилади, — дейди доктор Жонсон. — Эҳтимолки, шу драмачалик эътиборимизни ўзига жалб қилиб оладиган, эҳтиросларимизни жунбушга келтириб, биздаги қизиқиш туйғусини қўзғайдиган бошқа биронта драма йўқдир».

«Биз бу драмани четда қолдириб, унинг тўғрисида офиз очмас-

ликни хоҳлар эдик, — дейди Газлит, — негаки бу драма ҳақида айтадиган ҳамма гапимиз нафақат етарли бўлмайди, балки унинг тўғрисида ҳосил қилган тасаввурларимиздан анча тубан бўлади. Драманинг ўзини ёки унинг қалбларда қолдирадиган таассуроти-ни тасвирлашга уриниш — чинакамига шаккокликдир, лекин шундоқ бўлса ҳам биз драма ҳақида бирон нарса демоғимиз керак. Шундай қилиб, биз айтамызки, бу Шекспирнинг асарлари ичида энг яхшисидир, у бошқа асарларига қараганда шу асарини юраги-га яқинроқ олар эди».

«Бадиий ниятнинг оригиналиги Шекспирнинг ҳамма пьесаларига хос бўлган хусусиятдир, — дейди Галаан, — бунинг оқиба-тида унинг бирон асарини бошқаларига қараганда оригиналроқ деб тан олиш бошқа асарларини камситиш бўлади. Агар шундоқ бўлмаганда, биз Шекспир даҳосининг энг олий қирралари «Лир»да ҳамма асарларидан ҳам кўра ёрқинроқ намоён бўлган, деб айтишимиз мумкин бўларди. «Макбет», «Отелло» ва ҳатто «Ҳамлет»га қараганда «Лир» трагедиянинг тўғри намунасида кўпроқ чекинган, аммо унинг тугуни пишиқроқ қурилган ва бу асарда худди бошқалардаги каби фавқуллодда юксак илҳомнинг муҳри сезилиб туради».

«Қирол Лир» бутун жаҳон драматик санъатининг энг мукам-мал намунаси деб тан олиниши мумкин», — дейди Шелли.

«Мен Шекспирнинг «Артур»и тўғрисида гапирмоқни хоҳла-мас эдим, — дейди Свинбурн. — Шекспир асарлари дунёсида бит-тами-иккита шундай шахслар борки, улар тўғрисида ҳар қандай сўзлар ҳам камлик қилади. Шундай шахс Корделиядир. Бундай шахслар бизнинг қалбимизда ва бизнинг ҳаётимизда қандай ўрин тутишини сўз билан ифодалаб бериб бўлмайди. Бизнинг қалби-миздаги унга аталган энг хуфия тўхтамларга кундалик ҳаётнинг нури ва шовқин-сурони ёриб кира олмайди. Олий инсоний санъ-ат жомеларида ҳам худди унинг ички дунёсида бўлгани каби шун-дай ҳужралар борки, уларни кўз билан кўриб бўлмайди, уларга яланг оёқ кириб бўлмайди. Севги, ўлим, сукут ҳақидаги хотира-лар баъзи бир сеvimли номларни биз учун асраб келади. Агар қалбимизда ардоқлаб келинаётган ана шу хотиралар қаторига яна поэтик асарларнинг номлари битилар экан, бу чиндан ҳам мўъжиза ва шеъриятнинг олий армуғонидир, бу — даҳонинг энг юксак шон-шуҳратидир».

«Лир Корделияни яратмоқ учун бир баҳона, холос, — дейди Виктор Гюго. — Қизнинг отага оналарча муҳаббати жуда теран мавзудир. Бу жуда юксак туйғу. У зиндонда отасига кўкрак сути берган римлик аёл ҳақидаги ривоятда жуда яхши ифодаланган эди. Оқ соқолли қарияни озиклантираётган норасида кўкрак — бундан ҳам муқаддасроқ манзара бўлиши мумкин эмас. Корделия — ана шундай қиз кўксининг тажассуми».

Шекспир шундай образ яратишни орзу қилиши биланоқ уни топди ва у ўз драмасини яратди. Бу образни кўнглида пишира-пишира у фожиасини яратди. Гўё худо тонг отадиган жой бўлсин дея атайин Ерни яратгандай».

«Лирда Шекспир даҳшатлар жаҳаннамнинг туб-тубларигача нигоҳи билан қамраб ола билди, аммо ана шу мудҳиш манзара қаршисида унинг қалби саросимага тушмади, унинг на боши айланди, на заифлик ҳис қилди, — дейди Брандес. — Бу фожаи осто-насида сизнинг вужудингизни эҳтиромга ўхшаш бир туйғу чулғаб олади — бунақа туйғуни сиз, одатда, Микеланжелонинг шипга ишланган Сикстин капелласини кўрганда ҳис қиласиз. Фарқи шундаки, Шекспир асарига туйғунинг изтироби зўрроқ, алам садолари баландроқ янграйди ва гўзаллик уйғунлиги тез-тез ночорлик охи-зорлари билан бузилиб туради».

Бу драма ҳақида мунаққидларнинг мулоҳазалари ана шундай. Бинобарин, мен «Қирол Лир»ни Шекспир драмаларининг энг яхши намунаси, деб ажратиб олар эканман, бу билан хато қилмадим деб ўйлайман. Драма мазмунини имкони борича холисанлилло баён қилиб беришга уринаман, сўнгра эса нима сабадан бу драма ҳамма олим мунаққидлар таърифлагандек, камолот намунаси эмас, балки мутлақо бошқа бир нарса эканини кўрсатиб беришга ҳаракат қиламан.

## II

Лир драмаси иккита сарой аъёни — Кент билан Глостернинг ўзаро суҳбати билан бошланади. Кент шу ерда ҳозир бўлган йигитни кўрсатиб, Глостердан ўғлингиз эмасми, деб сўрайди. Глостер, бу йигитни ўғлим деб кўп марталаб хижолатга қолганман, энди «ўғлим» демай қўйдим, деб жавоб беради. Кент Глостерга қараб, гапларингизни тушунмадим дейди. Шунда Глостер ўғлининг ҳузурда унга шундай дейди: «Сиз тушунмайман дейсиз, ҳолбуки, бу ўғилнинг онаси яхши тушунган. У эри билан бир ёстикқа бош қўйишдан илгари ҳомиладор бўлиб, қорнини юма-лоқ қилиб юрган. Менинг бошқа қонуний ўғлим бор, — дея давом этади Глостер, — бироқ бу вақтидан бурун сакраб чиққан бўлса-да, онаси кўп соз аёл эди... Шунинг учун мен бу ҳаромини ҳам ўғлим деб тан оламан».

Муқаддима шунақа. Кўриниб турибдики, Глостернинг бу гаплари жуда бачкана. Бундан ташқари, олижаноб бир одам бўлмоғи керак бўлгани учун бу гаплар Глостерга ярашмайди. Баъзи бир мунаққидларнинг фикрича, Глостернинг бу сўзлари атайин ай-тилган эмиш. Гўёки уларда одамларнинг нафрати ифодаланган-у, ғайриқонуний туғилган Эдмонд бу нафратдан изтироб чекармиш. Бу фикрга қўшилиб бўлмайди. Мабодо шундоқ бўлганда, биринчидан, отани одамларнинг нафратини гапиришга мажбур қилмас-



лик керак эди, иккинчидан эса, Эдмонд унинг ғайриқонуний тугилганидан одамларнинг нафратланишида адолатсизлик борлиги ҳақидаги монологда отасининг шу сўзларини эслатиб ўтмоғи лозим эди. Бироқ пьесада бу йўқ. Шунинг учун Глостернинг пьесанинг бошланишида айтган бу гаплари, афтидан, томошабинга унинг қонуний ва ғайриқонуний ўғиллари борлигини ғаройиб бир тарзда маълум қилишга хизмат қилади, холос.

Бундан кейин бурғилар чалинади ва қирол Лир қизлари ва куёвлари билан бирга саҳнага кириб келиб, кексалиги боис ишлардан четлашмоқчи экани ва қиролликни қизларига бўлиб бермоқчи экани тўғрисида нутқ ирод қилади. Қайси қизига қиролликнинг қай қисмини беришни билиш учун эса, қизларидан қайси бири уни бошқаларидан кўпроқ яхши кўришини айтса, шунга қиролликнинг кўпроқ қисмини беражагини эълон қилади. Гонерилья деган катта қизи ўз муҳаббатини ифодалаш учун сўзлар етишмаслигини айтади. У отасини ўз кўзларининг нуридан ҳам ортиқроқ, фазолардан ортиқроқ, эркинликдан ортиқроқ яхши кўрар экан. У отасини шунчалик қаттиқ яхши кўрар эканки, бу ҳатто унинг бемалол нафас олишига ҳам халақит берар экан. Қирол Лир шу заҳотиёқ харитага қараб, қизига тегишли далалар, ўрмонлар, дарёлар, ўтлоқларни ажратиб беради-да, иккинчи қизидан сўрайди. Регана деган иккинчи қизи опам туйғуларимизни тўғри ифодалаб берди-ю, лекин бу етарли эмас, дейди. У, яъни Регана, отасини шу қадар яхши кўрадики, унинг севгисидан бошқа ҳамма нарса қизга ёмон кўринади. Қирол бу қизини ҳам тақдирлаб, кенжасига юз ўтиради. Қирол уни жуда яхши кўради. Қиролнинг сўзи билан айтганда, бу қизига Франция шароби билан Бургундия сути қизиқётган экан, яъни Франция қироли ва Бургундия герцоги бу қизига оғиз солиб туришган экан. Қирол Лир Корделиядан «мени яхши кўрасанми?» дея сўрайди. Жамики фазилатларни ўзида тажассум этувчи Корделия, жамики иллатларни ўзида тажассум этувчи опалари каби, мутлақо ноўрин бир тарзда, гўё отасининг аччиғини чиқариш учун атайин қилаётгандай дейдики, у отасини яхши кўради, ҳурмат қилади, отасидан миннатдор, лекин у турмушга чиқадиган бўлса, севгисининг ҳаммасини тўлалигича, таг-туғи билан отасига бағишламайди, балки у эрини ҳам яхши кўради. Бу сўзларни эшитиб, қиролнинг ғазаби жўшади ва у шу заҳотиёқ севимли қизининг устига энг даҳшатли ва ғаройиб қарғишларни ёғдириб, уни лаънатлайди. Масалан, қирол бундай дейди: бир замонлар унга қиз бўлган махлуқни қандай яхши кўрган бўлса, бундан буён ўз болаларини тановул қилиб, иштаҳасини қондирадиганларни шундай яхши кўради.

Сарой аёни Кент Корделиянинг ёнини олади ва қиролни тўғри йўлга солиш ниятида унга «адолатсизлик қилиясиз» деб таъна

қилади ва хушомаднинг зарари тўғрисида оқил гаплар айтади. Лир унинг гапига қулоқ солмайди, уни «ўлимга буюраман» дея қўрқитиб ҳайдаб солади ва Корделиянинг иккала қаллиғига – Франция қироли ва Бургунд герцогига бирин-кетин Корделияни сепсиз хотинликка олишликни таклиф қилади. Бургунд герцоги Корделияни сепсиз олмаслигани рўйирост айтиб қўя қолади. Франция қироли эса қизни сепсиз олишга рози бўлади ва Корделияни бирга олиб чиқиб кетади. Шундан сўнг, тўнғич опа-сингиллар шу ернинг ўзида ўзаро гаплашиб, уларга қиролликни инъом этган оталарини қай йўсинда ранжитишга тайёрлик кўра бошлайдилар. Шу билан биринчи саҳна тамом бўлади.

Қирол Лир ҳам Шекспирнинг ҳамма қироллари каби жуда дабдабали, баландпарвоз ва туссиз бир тилда гапиреди. Бунисини айтмаганда ҳам, тамошабин ёхуд китобхон қиролнинг гапларига ишонмайди. Ахир, қирол ҳар қанча кекса ва фаросатсиз бўлмасин, бутун умр бўйи бирга яшаган ярамас қизларининг гапига ишона олмайди-ку! Ёхуд нечук у суюкли қизнинг гапларига ишонмай, унинг бошига лаънатлар ёғдириб, салтанатдан қувиб чиқарсин?! Шунинг учун ҳам тамошабин ёхуд китобхон бу ғайритабиий саҳнада қатнашувчи шахсларнинг туйғуларига ишона олмайди ва улардан таъсирланмайди.

«Лир»нинг иккинчи саҳнаси бундай бошланади: Глостернинг ғайриқонуний ўғли Эдмонд одамларнинг адолатсизлиги тўғрисида ўзи билан ўзи мулоҳаза юритади. Бу адолатсизлик натижасида қонуний туғилганга ҳамма ҳуқуқ ва ҳурмат берилади-ю, ғайриқонуний туғилган ҳар қандай ҳуқуқ ва эҳтиромдан маҳрум қилинади. Эдмонд Эдгарни ўлдириб, унинг ўрнини эгалламоқчи бўлади. Бунинг учун у Эдгарнинг Эдмондга, яъни ўзига ёзган мактубини қалбакилаштиради – унга гўё Эдгар отасини ўлдирмоқчи эканини қўшиб ёзиб қўяди. Отаси келишини кутиб турган Эдмонд гўё ўзининг ихтиёрига қарши ўлароқ отасига бу мактубни кўрсатади ва отаси дарҳол суюкли ўғли Эдгар уни ўлдирмоқчи эканига чиппа-чин ишонади. Отаси кетади, Эдгар келади. Эдмонд унга ҳам отанг нима учундир сени ўлдирмоқчи деб шипшитидади. Эдгар ҳам дарҳол бу гапга ишонади-да, отасидан қочади.

Глостер билан унинг ўғиллари ўртасидаги муносабатлар ва уларнинг туйғулари ҳам худди Лирнинг қизларига бўлган муносабатлари каби ёхуд ундан-да бешбаттар даражада сунъийдир, шунинг учун тамошабин Лирга ёхуд унинг қизларига нисбатан бўлганига қараганда янада камроқ даражада Глостер ва унинг ўғилларининг руҳий ҳолатларини идрок эта олади ҳамда уларга хайрихоҳлик билан қарайди.

Тўртинчи саҳнага келиб қирол Лир Гонерильянинг уйига жойлашган бўлади. Унинг хузурига қирол томонидан ҳайдаб юборил-

ган Кент келади. Кийимини ўзгартириб олгани учун қирол уни танимайди. Лир ундан «Кимсан?» деб сўрайди. Бу саволга Кент нима учундир масхарабозлик билан, аҳволига сира тўғри келмайдиган оҳангда жавоб беради: «Мен ҳалол инсонман ва қиролдан фақирман». — «Агар сен қарол қирол учун бўлганидай фуқаро учун шунчалик фақир бўлсанг, унда жуда ҳам қашшоқ экансан...», дейди Лир. «Ёшинг нечада?» деб сўрайди қирол. «Аёлларга ишқибозлик қилар даражада ёш эмасман, аммо аёлларга тобёб бўлиш даражасида қариб қолганим ҳам йўқ!» Бунга жавобан қирол агар тушликдан кейин кўнглимни ранжитмасанг, хизматимни қилмоғингга ижозат бергайман, дейди.

Бу гаплар на Лирнинг аҳволидан, на унинг Кентга муносабатидан келиб чиқади; муаллиф бу гапларни Лир билан Кентнинг тилидан берар экан, афтидан, бунинг боиси шундаки, уларни жуда доҳий ва ғаройиб деб ҳисоблаган бўлса керак.

Гонерильянинг эшик оғаси келади, Лирга дағаллик қилади, бунинг учун Кент уни уриб йиқитади. Ҳали ҳам уни таниёлмаган Қирол бунинг учун Кентга пул беради-да, уни ўзининг хизматкори қилиб қолдиради. Шундан сўнг масхарабоз келади ва масхарабоз билан қиролнинг ўртасида вазиятга мутлақо мос келмайдиган, ҳеч қандай мақсадга қаратилмаган, узундан-узоқ, кулгили бўлиши керак бўлган мусоҳаба бошланади. Масалан, масхарабоз бундай дейди: «Менга битта тухум бер, мен сенга иккита нарса бераман». Қирол сўрайди: «Бу иккита нарсанг нима экан?» — «Нима бўларди, тухумни икки бўлак қилиб бераман-да! Тухумни ўртасидан бўламан, — дейди масхарабоз, — сариғини ўзим ейман. Сен тожингни иккига бўлиб, ҳар икки қисмини ҳам бериб юбординг, — дейди масхарабоз. — Шундан кейин эшагингни елкангга ортиб, лойдан уни ўзинг олиб ўтдинг. Сен олтин тожингни берганингда, сенинг кал бошингда ақл деган нарса йўқ эди. Агар мен шундоқ деб ўзимни гапимни айтаётган бўлсам, майли, шундоқ деб ўйлайдиган одамни дарралашсин».

Узундан-узоқ гап-сўзлар шу тарзда давом этаверади. Тамошабин билан китобхон эса бундан зерикарли ҳазил-мутойибаларни эшитганда пайдо бўладиган хижолатга тушади.

Гонерильянинг кириб келиши бу гап-сўзларга хотима қўяди. Гонерилья отасидан аъёнлари сонини камайтиришни талаб қилади — юзта сарой аҳли ўрнига эликта билан қаноатланиш кераклигини айтади. Бу таклифни эшитиб, Лир алланечук ғаройиб, сунъий бир газабни туяди ва «менинг кимлигимни биласанми?» деб сўрайди: «Бу Лир эмас, — дейди у. — Ахир, Лир шунақа юрармиди? Шунақа гапирармиди? Қани унинг кўзлари? Ухляяпманми мен ёки уйғоқманми? Ким айтади менга мен кимман? Мен Лирнинг соясиман» ва ҳ. к.

Бу гаплар орасига масхарабоз ўзининг кулгили бўлмаган ҳазилларини қистириб туришдан тўхтамайди. Гонерильянинг эри келади, у Лирни тинчлантирмоқчи бўлади, бироқ Лир Гонерильяна лаънатлайди — ё тирноққа зор бўлиб ўтгин, ё бола кўрсанг ҳам шунақа бир бадбашара майиб бола бўлсинки, у сенинг онали меҳрибонликларингга мазах ва нафрат билан жавоб берсин, шунда боланинг ўзбошимчалиги ва ношукурлиги қандай мудҳиш туолишини, қанақа изтироблар келтиришини кўриб, қуйиб ўлгин дея қарғайди!

Бу сўзлар чиндан ҳам ҳисга йўғрилган, улар таъсирчан бўлиш мумкин эди. Агар шу сўзларнинг ўзигина айтилган бўлганида. Ҳолбуки, улар узундан-узоқ баландпарвоз гаплар ичига кўмили кетган. Лир уларни мутлақо ножоиз бир тарзда сира тўхтамай гапираверади, гапираверади. Гоҳ у нима учундир қизининг бошиг туманлар ва бўронлар ёпирилишини истайди, гоҳ унинг ҳамм туйғулари қарғишга учраб карахт бўлиб қолишини хоҳлайди, гоҳ ўзининг кўзларига мурожаат қилиб, агар йиғласанглар, сенларни ўйиб оламан, токи сенларнинг шўр томчиларинг лойларни суғорсин дейди.

Шундан сўнг ҳали ҳам таний олмагани Кентни мактуб билан бошқа қизининг ёнига юборади, ҳозиргина жуда қаттиқ алам изтироб чекканига қарамай, масхарабоз билан гаплашади ва ун ҳазиллашишга чорлайди. Ҳазил-мутойибалар ҳамон кулгили эмас лигича қолаверади. Улар бесўнақай аскияларни эшитганингд кўнглингда ҳосил бўлган ёқимсиз уят туйғусидан ташқари ўзининг охир-кети йўқлиги билан кишини диққинафас қилиб юборади, холос. Шу ўринда масхарабоз қиролдан сўрайди: «Биласанми, нима учун одамнинг бурни юзининг ўртасига қўққайтири қўйилган?» Лир «билмайман» деб жавоб беради. «Шунинг учунки, — дейди масхарабоз, — унинг икки томонида иккита кўз бўлсин токи бурун билан ҳидлаб билмаган нарсани одам кўз билан кўри билсин!»

— Шиллиқ қурт чиғаноғини қандай ясадини айтиб бера оласанми? — деб яна сўрайди масхарабоз.

— Йўқ.

— Мен ҳам билмайман. Лекин мен шиллиқ қуртга уйнинг не кераклигини биламан.

— Нега керак?

— Унинг ичига бошини тикиб олади. Албатта, ўз уйини қизларига бериб, ўзи бошпанасиз қолиш учун эмас.

— Отлар тайёрми? — дейди Лир.

— Сенинг эшакларинг уларни олиб келгани кетди. Нима учун Етти оғайни фақат етти юлдуздан иборат?

— Негаки, улар саккизта эмас-да, — дейди Лир.

— Сендан зўр масхарабоз чиқар эди-да, — дейди масхарабоз ва ҳ. к.

Узоқ давом этадиган шу саҳнадан кейин бир жаноб келади-да, отлар тайёр эканини айтади. Масхарабоз дейди:

— Менинг кетишимдан қулаётган бокира қиз кўп ҳам қизлигича қолиб кетмайди. Бирон нарса ўзгариб қолмаса, албатта. — Шундай деб масхарабоз кетади.

Иккинчи парданинг иккинчи саҳнаси шу билан бошланади-ки, бадният Эдмонд укасини авраб, отаси кириб келганда икковлари қиличбозлик қилишаётгандай бўлиб кўринишга кўндирмоқчи бўлади. Эдгар кўнади, лекин нима учун шундай қилмоғи кераклигини сира тушуна олмайди. Ота ўғилларининг жанги устидан чиқади. Эдгар қочиб кетади, Эдмонд эса кўлини тирнаб қонатади, кейин отасини ишонтириб айтадики, Эдгар отасини ўлдирмоқчи бўлиб қасам ичди, Эдмондни унга ёрдам беришга чорлади, лекин Эдмонд бунга кўнмади, шундан кейин Эдгар унга ташланиб, қилич билан кўлини яралади. Глостер ҳаммасига ишонади, Эдгарни қарғайди ва унинг ҳамма ҳақ-ҳуқуқларини ғайриқонуний ўғли Эдмондга беради. Буни эшитган герцог ҳам ўз навбатида Эдмондни тақдирлайди.

Иккинчи саҳнада Глостернинг қасри олдида Лирнинг янги хизматкори Кент (ҳали ҳам Лир уни таниб олгани йўқ) ҳеч қандай баҳонаю сабабсиз Гонерильянинг эшик оғаси Освальдни сўка бошлайди. Кент унга бундай дейди: «Сен қулбачча, маккор, ялоқхўр, паст, мутакаббир, пакана, гадой, уч кетинлик, юз фунтлик, чириган, жун пайпоқли малай, ириган қанжиқнинг ўғли» ва ҳ. к. Шундан кейин қиличинини яланғочлаб, Освальдни ўзи билан жанг қилишга чақиради. Чақирар экан, «қийма гўшт думбалик қайла билан» дейди. Бу сўзларни ҳеч қандай шарҳловчи тушунтириб беролгани йўқ. Унинг гапини бўлиб тўхтатишса ҳам у гапираверади ва жуда ғаройиб сўкишлар билан сўкади. Масалан, уни, яъни Освальдни кийим тикувчи шунақа бадбашара қилиб яратган, негаки, тошйўнар ёхуд рассом унинг устида лоақал икки соат ишлаганларида ҳам уни бу даражада бадбашара қила олмас эдилар. Яна гапиришда давом этиб, агарда ихтиёрни менга бериб қўйишса, мен бу ярамас Освальдни янчиб талқон қилардим-да, қоришмага қўшиб юборардим ва уни ҳожатхонанинг деворларига суриб ташлардим, дейди.

Шундай қилиб Кент қиролнинг янги хизматкори сифатида тўполон қилиб, ҳамма ёқни бошига кўтаради. Ниҳоят, уни ушлашиб, оёқ-қўлига кунда урганларидан кейингина у тинчийди. Қизиги шундаки, уни ҳали ҳам ҳеч ким танимайди, ҳолбуки, қирол ҳам, герцог Корнуэльский ҳам, шу ерда ҳозир бўлган Глостер ҳам уни яхши танимоқлари керак эди.

Учинчи саҳна ўрмонда содир бўлади. Отасининг таъқибидан қочиб ўрмонда яшириниб юрган Эдгар тамошабинларга жиннилар, девоналар қанақа бўлишини гапириб беради. Улар яланғоч юришар экан, баданларига тикан санчар эканлар, ваҳшиёна овозда бақриб, садақа сўрар эканлар. У ўзининг ҳам шунақа жинни қиёфасига кирмоқчи эканини ва шу йўл билан таъқибдан қутулиб қолмоқчи эканини айтади. Халойиққа буни айтиб бўлгач, у чиқиб кетади.

Тўртинчи саҳна яна Глостер қасрининг рўпарасида. Лир билан масхарабоз кириб келади. Лир Кентни кишанбанд ҳолда кўради ва ҳамон уни танимай туриб, бирдан тутатиб кетади, менинг чопаримни ким бу даражада ҳақорат қилди деб, уларга ғазабини сочади ва герцог билан Реганани ҳузурига чақириб келишларини талаб қилади. Масхарабоз саннашдан тўхтамайди. Лир бир амаллаб ғазабини тизгинлайди. Герцог билан Регана келади. Лир Гонерильядан шикоят қилади, Регана опасининг ёнини олади, Лир Гонерильяни қарғайди. Регана унга орқангизга қайтиб, опамнинг ҳузурига борсангиз яхшироқ бўларди, деганини эшитиб, Лир яна дарғазаб бўлади ва «Бир камим — бориб ундан кечирим сўраш қолибди» дейди. Шундай деб тиз чўқади ва шу алфозда қизидан садақа сўрагандай егани овқат, кийгани кийим сўраса жуда хунук бўлишини намоён этгандек бўлади. Кейин Гонерильянинг шаънига кўп ғалати қарғишлар ёғдириб, юборган чопарини кишанбанд қилишга ким журъат этганини сўрайди. Регана жавоб беришга улгурмай Гонерилья кириб келади. Лир яна кучлироқ дарғазаб бўлади ва Гонерильяни яна қарғайди. Лирга Кентни кишанбанд қилишни герцог буюрганини айтишади, лекин у ҳеч нарса демайди, чунки шу заҳоти Регана гап бошлаб, уни ҳозир қабул қилолмаслигини, отаси Гонерильянинг ҳузурига қайтиши кераклигини, бир ойдан кейин уни қабул қилиши мумкинлигини, лекин юзта эмас, элликта мулозим билан қабул қилажagini айтади. Аммо Лир яна Гонерильяни қарғайди ва унинг ҳузурига боришни истамайди. У умид қиладики, Регана уни юзта мулозими билан бирга қабул қилади. Регана эса уни фақат йигирма бешта мулозим билан бирга қабул қилишини айтади. Шундан кейин Лир қайтиб Гонерильянинг ҳузурига боришга жазм қилади, чунки Гонерилья элликта мулозимни қабул қилмоқчи бўлган эди. Бирок Гонерилья элликта эмас, йигирма бешта мулозим ҳам кўплик қилишини айтади. Шундан сўнг Лир етарли ва ортиқча тушунчалар шартли тушунчалар экани ҳақида узундан-узоқ мулоҳаза юритади ва одамга зарур нарсанинг ўзинигина қолдирса, унинг ҳайвондан фарқи қолмаслигини айтади. Бу сўзларни айтган экан, Лир, тўғрироғи — Лир ролини ўйнаётган актёр тамошабинлар орасидан ясаиб олган бир аёлга мурожаат қилиб, сизга ясан-тусаннинг ҳожа-

ти йўқ, негаки ясан-тусанингиз сизни иситмайди, дейди. Бундан кейин янада даргазаб бўлади-да, қизларимдан ўч олиш учун жуда ёмон бир иш қиламан-у, лекин кўзимдан бир томчи ёш тўкмайман, деб чиқиб кетади. Бўрон кўтарилаётгани эшитилади.

Иккинчи парда — ана шундай. У ғайритабиий воқеаларга тўла. Шахсларнинг вазиятдан келиб чиқмайдиган ғайритабиий нутқлари яна ҳам кўпроқ. Бу парда Лир билан қизлари ўртасидаги можаро саҳнаси билан тамом бўлади. Бу саҳна кучли бўлмоғи мумкин эди, лекин унда ўта даражада бесўнақай, баландпарвоз, ғайритабиий ва бундан ташқари, мутлақо ножоиз нутқлар кўп. Уларни Лир оғзидан эшитасиз. Лирнинг ғурур, ғазаб ва қизларининг мурувватига умид ўртасидаги иккиланишлари жуда ҳам таъсирчан бўлиши мумкин эди. Лекин Лирнинг эзмалик билан айтган бемаъни гаплари бу саҳнани бузиб туради. Лир, агар Регананинг мени кўргани кўзи бўлмаса, унинг ўлиб кетган онасидан ажралишган бўлардим, дейди. Ёки у қизининг бошига заҳарли туманлар ёғилишини тилайди. Ёхуд у айтадики, модомики само кучлари кекса экан, улар кексаларга ҳомийлик қилмоқлари керак. У шунга ўхшаш бемаъни гапларни жуда кўп гапиради.

Учинчи парда момақалдиروқ, чақмоқ ва бўрон билан бошланади. Бўрон ҳам алланечук бошқача. Иштирок этувчи шахсларнинг гапига қараганда, бунақа бўрон ҳеч қачон бўлган эмас. Чўлда бир одам Кентга Лир тўғрисида гапириб беради. Қизлари томонидан турар жойидан қувиб юборилган Лир яккаю ёлғиз чўлда сарсари югуриб юрганмиш, сочларини юлиб, уларни шамолга учираётган эмиш. Ёнида масхарабоздан бошқа ҳеч ким йўқ эмиш. Буни эшитган Кент эса у одамга герцоглар ўзаро низолашиб қолганини, французлар Дуврга қўшин туширганини айтади ва буларни гапириб бўлиб, ўша одамни Дуврга — Корделиянинг ҳузурига юборади.

Учинчи парданинг иккинчи саҳнасидаги воқеа ҳам чўлда кечади, фақат Кент билан бояги одам учрашган жойда эмас, бошқа жойда. Лир чўл бўйлаб изгиб юрибди. Унинг оғзидан чиқаётган гаплар Лирнинг аламзадалигини ва ночор аҳволини кўрсатмоғи керак: унинг истаги шундай: шамоллар шундай эссинки, зўриқшидан уларнинг (шамолларнинг) икки бети ёрилиб кетсин, ёмғирлар бутун ер юзини боссин, чақмоқлар унинг оқ сочли бошларини куйдириб кулга айлантирсин, момақалдироқ ерни пачақлаб ясси қилсин ва ношукур инсонни яратадиган ҳамма уруғларни қириб ташласин. Масхарабоз ҳам унинг ёнига кириб, булардан ҳам бемаънироқ сўзларни айтади. Кент келади. Лир негадир айтдики, бу бўронда ҳамма жиноятчиларни топиб фош қилишади. Ҳамон Лир таниёлмаган Кент уни чайлага яширинишга кўндиради. Масхарабоз бу ерда вазиятга мутлақо тўғри келадиган башорат қилади. Кейин ҳаммалари чиқиб кетади.

Учинчи саҳна яна Глостер қасрига кўчади. Глостер Эдмондга француз қироли кўшини билан аллақачон соҳилга тушиб бўлганини ва уларга ёрдам бермоқчи эканини айтади. Буни билиб, Эдмонд отасини хоинликда айблашга қарор қилади. Бундан мақсад – отасидан қоладиган меросга эгалик қилиш эди.

Тўртинчи саҳна яна чўлда, чайла ёнида, Кент уни чайлага киришга чорлайди. Лир унамайди. Бўрондан яширинмоғимга ҳожат йўқ, дейди у. Негаки, мен бўронни сезмаяпман. Бўроннинг каттаси юрагимда содир бўляпти. Қизларимнинг ношукурлиги туфайли кўпган бу бўрон ҳамма нарсани босиб кетмоқда. Ҳаққоний туйғу бу. Лекин у оддий сўзлар билан ифодаланганда эди, ҳамдардлик уйғотиши мумкин эди. Аммо тўхтовсиз давом этувчи баланд-парвоз валдираш орасида уни пайқаб олишнинг ўзи қийин ва у ўзининг аҳамиятини йўқотади.

Лирни олиб киришган чайла Эдгар жиннилик либосига бурканиб, яъни яланғоч ҳолда кирган чайланинг ўзи экан. Эдгар чайладан чиқади. Гарчи уни ҳамма билса ҳам худди Кентни танимагандай уни ҳам ҳеч ким танимайди. Эдгар, Лир ва масхарабоз яна маънисиз нутқлар сўзлай бошлашади. Бу жиндай-жиндай танаффуслар билан олти соат давом этади. Бу саҳнанинг ўртасида Глостер кириб келади ва у ҳам на Кентни, на ўғли Эдгарни танийди. Глостер уларга ўғли Эдгар уни ўлдирмоқчи бўлганини айтиб беради.

Бу саҳна яна Глостер қасридаги саҳна билан бўлинади. Бу саҳна давомида Эдгар отасининг сирларини фош қилади ва герцога Глостердан ўч олишга ваъда беради. Ҳаракат яна Лирга кўчади. Кент, Эдгар, Глостер, Лир ва масхарабоз фермага бориб, ўша ерда гаплашишади. Эдгар дейди: «Мени Фратеретто чақиряпти. У дейдики, зимзиё кўлда Нерон балиқ овлаб ўтирган эмиш...» Масхарабоз дейди: «Менга айт-чи, амаки, ким жинни? Аслзодами ёхуд деҳқонми?» Ақлдан озган Лир «Жинни – қирол» дейди. Масхарабоз дейди: «Йўқ, жинни – деҳқон. У ўғлининг аслзода бўлишига йўл қўйиб ўтирипти». Лир қичқиради: «Лағча чўғ бўлган минглаб найзалар уларнинг баданига санчилсин!» Эдгар бўлса, ёвуз рух орқамни тишлаяпти деб қичқиради. Бунга масхарабоз бўринини эл бўлишига, отининг саломатлигига, боланинг муҳаббатига ва бузуқ хотиннинг тавбасига ишониб бўлмаслиги ҳақидаги матални айтади. Кейин Лир қизларини суд қиляпман деб хаёл қилади: «Ҳой ҳуқуқшунос олим! – дейди у яланғоч Эдгарга мурожаат қилиб. – Бу ёққа ўтир. Сен эса, эй муҳтарам зот, мана бу ерга ўтир. Қани бўлақолинглар, қанжиқ тулкилар!» Бунга Эдгар шундай дейди «Ана, турипти у. Кўзлари чарақляпти. Хоним, бу ерда – судде сизга кўзларингиз камлик қиляптими? Кел олдимга сузиб, соҳибжамолим Бесси!» Масхарабоз эса кўшиқ айтади: «Соҳибжамол Бессининг қайиғи тешилган. Нечун сузиб келолмаслигин айтол-



майди у». Эдгар яна ўзининг гапини такрорлайди. Кент Лирдан бирпас ёнбошлаб дам олишни сўрайди, бироқ Лир хаёлан қизларини суд қилишда давом этади.

«— Гувоҳлар чақирилсин! — қичқиради у. — Бу ёнга ўтир, — дейди у Эдгарга. — Устингга судья либосини кийиб олгансан. Шунга яраша жойингни билиб ўтир... Сен ҳам (масхарабозга)... Унинг ҳам, сенинг ҳам бўйнингда битта адолат бўйинтуруғи. Шундоқ экан, у билан ёнма-ён судья курсисига ўтир. Сен ҳам судьялар қаторидасан — сен ҳам ўтир, — деб Кентга мурожаат қилади у.

— Қаранг, мушук тарғил-ку! — деб қичқиради Эдгар.

— Аввал уни, аввал уни суд қилинг. Бу — Гонерилья! — дея ёлборди Лир. — Бу ерда — олий зотлар мажлиси қаршисида қасам ичиб айтаманки, у отасини, шўрлик қиролни калтаклади.

— Берироқ келинг, мистрис, сизнинг исмингиз Гонерильями? — дейди масхарабоз курсига қараб.

— Мана яна бирови, — деб қичқиради Лир. — Тўхтатинг уни! Қилични суғуринг! Чироқ тутинг! Курол! Хиёнат бу! Судга муғомбирлик қилди. Нега уни қўлдан чиқариб юборди?» ва ҳ.к.

Бу алаҳсираш шу билан тугайдикки, Лир жўнаб кетади ва Глостер Кентдан (ҳамон уни танимасликда давом этиб) Лирни Дуврга олиб кетишни илтимос қилади. Кент масхарабоз билан бирга Лирни кўтариб чиқиб кетади.

Саҳна Глостернинг қасрига кўчади. Глостернинг ўзини хоинликда айбламоқчи бўладилар, уни бошлаб келиб, қўл-оёғини боғлайдилар. Регана унинг соқолидан тортқилайди. Герцог Корнуэльский унинг бир кўзини ўйиб олиб, ўзини тепкилайди. Регана унинг яна бир кўзи соғ қолди ва бу бутун кўз нариги кўзнинг устидан куляпти дейди. «Уни ҳам мажақла» — деб буоради у. Герцог унинг айтганини бажармоқчи бўлади, лекин тўсатдан аллақандай бир мулозим Глостернинг ёнини олади ва уни яралайди. Регана мулозимни ўлдиради. Мулозим жон бераёғиб, Глостерга «Ҳали бир кўзинг соғ, шу кўзинг билан бу ярамас зolim қандай таъзирини еганини кўриб ол» дейди. Герцог дейди: «Йўқ, у буни кўрмасин учун, бу кўзини ҳам ўйиб оламиз». Шундай деб у иккинчи кўзни ҳам ўйиб олади-да, ерга улоқтиради. Шу ишлар асносида Регана Эдмонд отасининг сирини фош қилганини айтади. Шунда Глостер дарҳол тушунадики, у алданипти, Эдгар уни ўлдирмоқчи эмас экан.

Шу билан учинчи парда тамом бўлади.

Тўртинчи парда воқеаси яна чўлга кўчади. Ҳали ҳам девона қиёфасида юрган Эдгар сунъий тил билан тақдир қийинчиликларни тўғрисида, камсуқуму камтар бўлмоқнинг фойдалари ҳақида гапиради. Кейин чўлга унинг отаси Глостер келади. Икки кўзи ўйиб олинган Глостер бошқа бир қариянинг етовида айна Эдгар

турган жойга келади. Глостер ҳам ўша ўзига хос шекспирона тилда гапиради. Бу тилнинг бош хусусияти шундаки, унда фикрлар ё сўзларнинг оҳангдошлигидан ёки яна ўша тақдир машмашалари ҳақидаги гапларнинг зиддиятидан туғилади. Глостер қарияга, энди мени қолдириб кетавер, дейди. Унга қария жавоб бериб, «одам кўзсиз ёлғиз ўзи юролмайди» дейди. Глостер дейдики, ортиқ унинг йўли йўқ, шунинг учун унга кўз керак эмас. Шундан кейин у кўзим борида қоқилдим, кўпинча қусурларимиз бизнинг халоскоримиз бўлади, деб мулоҳаза юритади. «О, азизим Эдгар, — деб илова қилади у, — алданган отанг ғазабининг озуқасисан. Агар қўлларим билан пайпаслаб сени кўра олганимда эди, менинг яна кўзим бор деб айтган бўлардим». Девона қиёфасидаги яланғоч Эдгар бу гапларни эшитади, лекин ўзини отасига танитмайди, балки Глостерни етаклаб юрган қариянинг ўрнини эгаллаб, отаси билан гаплашади. Отаси эса уни овозидан танитмайди ва уни девона деб ҳисоблайди. Глостер вазиятдан фойдаланиб, эндиликда сўқирларни девоналар етаклаб юрипти, деб бир закий гап айтади ва ҳафсала билан қарияни ҳайдаб солади. Унинг бундай қилишига сабаб шу дақиқада Глостернинг кўнглидан кечиши мумкин бўлган кайфиятлар бўлмаса керак. Эҳтимол, у Эдгар билан ёлғиз қолиб, қоядан ўзини ташлашдек ҳаёлидан кечган саҳнани кўрсатмоқчи бўлгандир. Эдгар кўзлари ўйилган отасини ҳозиргина кўрган бўлишига ва ўғлини ҳайдаб солгани учун отаси пушаймон еяётганини билиб олганига қарамай, мутлақо лузумсиз сафсатааларни айтади. Бу сафсатааларни Шекспир Гарнетнинг китобида ўқиб билиб олган бўлиши мумкин, лекин Эдгар уларни била олмас эди. Энг муҳими эса, унинг ҳолатида бу гапларни гапиришнинг сира ҳам ўрни йўқ эди. У дейди:

— Шўрлик Томнинг ичида бараварига бешта руҳ ўтирипти: шаҳват руҳи Обидикут, зулмат сардори — Гоббидирэнц, ўғирлик пешвоси Магу, қотиллик руҳи — Модо ва қийшанглаш ҳамда бужмайиш руҳи Флиббертид Жиббет. Эндиликда уларнинг бари оқсочлар ва турли-туман хизматкор аёлларнинг ичига кириб олган.

Бу сўзларни эшитиб Глостер Эдгарга ҳамёнини беради ва дейдики, унинг, яъни Глостернинг бахтсизлиги бу гадонинг бахти учун замин бўлди. «Осмонлар ҳамиша шундай қилишади, — дейди у. — Агар ошиқ ва бадавлат одам ҳисларидан маҳрум бўлиб, кўришни истамаса, майли, у шу заҳотиёқ осмонлар ҳукмини ҳис қилсин. Ана шунақа — тақсимот ортиқча нарсани маҳв этади ва шунинг учун ҳар бир одам борида қаноат қилмоғи керак».

Шу сўзларни айтган экан, сўқир Глостер Эдгардан уни денгиз бўйидаги унга маълум бўлган қояга бошлаб боришни талаб қилади. Улар чиқиб кетишади.

Тўртинчи парданинг иккинчи саҳнаси Албан герцогининг қасри

олдида бўлиб ўтади. Гонерилья ёвуз аёлгина эмас, у айни чоқда бузуқ ҳам. У эрини ёмон кўради ва отаси Глостернинг унвонига ворис бўлган ёвуз Эдмондга юрагини очиб, муҳаббат изҳор қилади. Эдмонд чиқиб кетади, Гонерилья билан эри ўртасида мусоҳаба бўлиб ўтади. Албан герцоги инсоний туйғуларга эга бўлган ягона шахсдир. У хотинининг отасига муомаласидан авваллари ҳам кўп ранжиган, энди эса қатъий равишда Лирни ҳимоя қилишга киришади. Бироқ ўз туйғуларини шундай сўзлар билан ифодалайдики, уларни эшитиб, унинг туйғуларига ишонгинг келмай қолади. У дейдики, айиқ Лирнинг эҳтиромлигини ялаяжак, агар осмонлар кўзга кўринадиган руҳларни жўнатмаса ва улар келиб бу қабиҳ аламларни жиловлаб олмаса, одамлар худди денгиздаги гаройиб махлуқлар каби бир-бирининг гўштини ейишга тушади ва ҳ.к.

Гонерилья унинг гапига қулоқ солмайди, шунда герцог уни сўка бошлайди. «Ўзингга бир назар сол, алвасти! — дейди у. — Хотин киши қиёфасидаги шайтон жуда хунук бўлади-да!» «Мияси йўқ, аҳмоқ!» — дейди Гонерилья. «Агар сен ўзинг шайтон бўлмоқчи бўлсанг, — дея давом этади герцог, — лоақал башарангни алвастиникидай хунук қилмасдан жиддий ўйлагин. О, кошки эди қўлларимга тўла эрк бермоқни мен одобдан деб ҳисобласам, кошки эди томирларимда жўш ураётган исёнкор қоним ундаётган ишни қилолсам... Бутун гавдангни майда-майда қилиб қиймалаб ташлаган бўлардим, ҳамма суякларингни қасирлатиб синдирардим. Аммо шайтон бўлсанг ҳамки, тусингга қараса — аёлсан!»

Шу пайт чопар кириб келади ва Глостернинг кўзини ўйиб олаётганда хизматкори томонидан ярадор қилинган Корнуэль герцоги ўлганини хабар қилади. Гонерилья хурсанд бўлади, аммо ҳозирданоқ хавотир ола бошлайдик, энди бева бўлиб қолган Регана Эдмондни ундан тортиб олиб кўяди. Шу билан иккинчи саҳна тамом бўлади.

Тўртинчи парданинг учинчи саҳнаси французларнинг қароргоҳидир. Кентнинг бир жаноб билан суҳбатидан тамошабин ёхуд китобхон билиб оладик, ҳозир қароргоҳда француз қироли йўқ, Корделия эса Кентнинг мактубини олиб, отаси ҳақидаги ҳақиқатни билиб қаттиқ хафа бўлган. Жаноб дейдики, Корделиянинг чеҳраси ёмғир ва кўёшни эслатарди. «Унинг кўз ёшлари ва табассуми кўёш чарақлаган кунни эслатарди. Унинг лабларида ўйнаган масрур табассум унинг кўзларида қандай меҳмонлар борлигидан бе-хабардай кўринарди. Бу меҳмонлар эса олмосдан тўкилган дурлардек кўзларни тарқ этдилар». Жаноб дейдики, Корделия отасини кўрмоқчи, лекин Кент Лир қизини шунчалик хафа қилиб қўйгани учун уни кўришга хижолат бўлаётганини айтади.

Тўртинчи саҳнада Корделия табиб билан гаплашиб туриб, унга одамлар Лирни кўришганини айтиб беради. Лир бутунлай ақлдан

озипти, нима учундир бошига турли-туман сассиқ алафларда тўқилган гулчамбарни қўндириб олипти, тўғри келган жойда тенгираб юрган эмиш. Корделия уни излаб топгани аскарларини юборипти. Шу гапларни айтиш асносида у яна дейди: «Ер юзидаги жамики яширин тиббий кучлар унинг кўз ёшлари бўлиб устига ёғилсин».

Корделияга герцоглар қўшин тортиб келишаётганини айтишадди, бироқ фақат отасини ўйлаётган Корделия буни эшитмайди ва чиқиб кетади.

Тўртинчи парданинг бешинчи саҳнасида Глостер қасринин олдида Регана Гонерильянинг эшик оғаси Освальд билан гаплашарди. Освальд Гонерильядан Эдмондга мактуб олиб кетаётган бўлади. Регана унга ўзи ҳам Эдмондни яхши кўришини айтади. Ва яна айтадики, у бева бўлгани учун Гонерильядан кўра Эдмондга ўзи теккани яхшироқ. Регана Освальддан бу гапни опасинин қулоғига қуйишини сўрайди. Бундан ташқари у яна Глостернинг икки кўзини ўйиб олиб, ўзини соғ қолдириш сира ҳам ақлда эмас, дейди ва шунинг учун Освальдга Глостерни учратиб, уни ўлдиришни маслаҳат беради, бунинг учун унга катта мукофот ваъда қилади.

Олтинчи саҳнада яна Глостер ўғли билан бирга саҳнада пайдо бўлади. Эдгар деҳқонча кийиниб олган. У ҳали ҳам отасини таниб олгани йўқ. У сўқир отасини етаклаб қоя томон олиб кетяпти. Глостер равон йўлдан кетиб боряпти, лекин Эдгар уни ишонтирмоқчи бўладики, улар машаққат билан баланд тоққа ўрлаб бормоқдалар. Глостер ишонади. Эдгар отасига денгизнинг шовуллаши эшитиляпти дейди. Глостер бунга ҳам ишонади. Эдгар тептекис жойда тўхтади-да, отасига баланд қоя устида турибман оёғим остида тубсиз жарлик ётипти деб уқтиради. Шундан сўн отасини ёлғиз қолдириб, чиқиб кетади. Глостер худоларга мурожаат қилиб, бутун вужудимдан ғам-ғуссамни сидириб ташламоқ даман, худоларни қораламай туриб, ортиқ уларни кўтариб юролмайман, дейди-да, теп-текис жойдан сакрайди ва қоядан сакрадим деб ўйлаб йиқилади. Шу аснода Эдгар ўзига-ўзи янада чалкашроқ бир иборани айтади: «билмадим, маккорлик қандай қилиб ҳаёт хазинасини таламоғи мумкин — ахир, ҳаётнинг ўзи бу талончиликка рози-ку! Агар у ўзи ўйлаган жойида бўлганида, эндиликда у ортиқ ўйлай олмас эди». Шундай деб Эдгар ҳамон бошқо одамнинг қиёфасида Глостернинг олдида келади ва шундай баланд жойдан йиқилиб, нечук тирик қолганига таажжуб қилади. Глостер баланд қоядан йиқилганига ишонади ва жон таслим қилмоқчи бўлади, аммо тириклигини ҳис қилади ва баланд қоядан йиқилганига шубҳа қила бошлайди. Шунда Эдгар унинг чиндан ҳам баланд қоядан йиқилганига ишонтирмоқчи бўлади ва унга:

лейдики, қоянинг устида сен билан шайтон ёнма-ён турган эди, сабабки унинг иккала кўзи икки тўлин ойга ўхшарди, юзта бурни бор эди, шохлари тўлқин урган каби бурама шохлар эди. Глостер бунга ишонади ва шайтоннинг васвасига учиб, умидсизликка дучор бўлганига ишонч ҳосил қилади. Шунинг учун бундан буён умидсизликка берилмасликка ва хотиржам кайфиятда ўлимни кутишга аҳд қилади. Шу пайтда Лир кириб келади. Қандайдир мақсадда у ёввойи гуллар билан қопланган. У жинни бўлиб қолган ва аввалгига қараганда янада бемаънироқ гапларни гапирди. У пул зарб қилиш ҳақида, ой тўғрисида гапирди, кимгадир аршинни беради, кейин сичқонни кўраёпман деб қичқиради, уни бир бурда пишлоқ билан алдаб, тутмоқчи бўлади, сўнгра тўсатдан ўтиб кетаётган Эдгардан парол сўрайди. Эдгар ҳам шу заҳотиёқ унга «Хушбўй райхон» деб жавоб беради. Лир «ўтавер» дейди. Шунда қарабсизки, на ўғлини, на Кентни танимаган Глостер қиролнинг овозини таниб қолади.

Қирол эса ўзининг тутуриқсиз гапларидан кейин тўсатдан кинояли нутқлар сўзлай бошлайди. Аввалига у хушомадгўйлар ҳақида гапирди. Хушомадгўйлар худди художўйлар сингари қиролнинг ҳамма гапига ҳам «ҳа», ҳам «йўқ» дейишган ва уни «Кудратингиз чексиз, ҳамма нарсага қурбингиз етади» деб ишонтиришган. Бироқ у бўрон чоғида бошпанасиз қолганида билдики, бу гапларнинг ҳаммаси ёлғон экан. Сўнгра қирол дейдики, ҳамма махлуқлар фосихлик қилади, Глостернинг ҳароми ўғли отасига жуда яхши муомала қилди (бирок драманинг боришига қараганда Лир Эдмунднинг Глостерга қандай муомала қилганидан хабардор бўлиши мумкин эмас), Лирнинг қизлари эса унга жуда ёмон муомалада бўлишди. Модомики шундоқ экан, майли, фосихлик гуллаб-яшнасин, майли, зино кўпайсин. Унга, яъни қиролга аскар ҳам керак-ку! Шу гаплар асносида Лир хаёлидаги хушомадгўйлар, бетавфиқ аёлга мурожаат қилади, у эса ўзини совуққон қилиб кўрсатади ва шу билан бирга илиққан жонивор каби шаҳватга берилди. Жамики аёллар фақат белларигача илоҳийдир, белларидан пастда эса шайтондирлар. Бу гапни айтар экан Лир қичқиради ва даҳшатга тушиб оғзидан кўпик сачратади. Афтидан, бу монолог билан актёр тамошабинларга мурожаат қилмоғи лозим ва афтидан, у саҳнада таъсирчан кўринса керак. Аммо бу монологни Лирнинг айтиши учун ҳеч қандай сабаб йўқ. Худди шунингдек, Глостер Лирнинг қўлини ўпишни ихтиёр этганда, Лир «ундан ўлик ҳиди келяпти» деган сўзлар билан қўлини артадики, буни ҳам ҳеч нима билан изоҳлаб бўлмайди. Шундан сўнг Глостернинг сўқирлиги ҳақида гап кетади, бу эса ўз навбатида кўз тўғрисида, сўқир Купидон ҳақида сўз ўйини қилишга имкон беради. Шу муносабат билан Лир дейдики, унинг бошида кўзи, ҳамёнида пули йўқ, би-

нобарин, кўзи оғир аҳволда, ҳамёни эса енгил. Шундан сўнг Лир судларнинг ноҳақликлари тўғрисидаги монологни айтадики, ақлдан озган Лирнинг оғзида бундай гаплар мутлақо ножоиздир. Шундан кейин Корделия олдидан аскарлари билан бир одам келади. Корделия уни отасини олиб келишга юборган. Лекин Лир жинилик қилишда давом этади ва қочиб кетади. Лирни олиб кетишга юборилган одам Лирнинг кетидан югурмайди, бунинг ўрнига Эдгарга француз ва британ кўшинларининг аҳволи тўғрисида узундан-узоқ ҳикоя қилади.

Освальд келади ва Глостерни кўради-да, уни ўлдирмоғи учун Регана ваъда қилган мукофотни кўлга киритиш мақсадида Глостерга ҳужум қилади, лекин Эдгар Освальдни тўқмоғи билан уриб ўлдирди. Освальд ўлаётиб, ўзининг қотилига мукофот олсин учун Гонерильянинг Эдмондга йўллаган мактубини беради. Мактубда Гонерилья эрини ўлдириб, Эдмондга тегишга ваъда берган. Эдгар Освальднинг жасадини оёғидан судраб олиб чиқади, кейин қайтиб келиб, отасини олиб кетади.

Тўртинчи парданинг еттинчи саҳнаси француз қароргоҳидаги чодирда содир бўлади. Лир тўшакда ухлаб ётипти, Корделия билан ҳали ҳам бошқа кийим кийиб олган Кент киради. Лирни музика билан уйғотадилар. Лир уйғонади, Корделияни кўриб, унинг тирик одам эканига ишонмайди, арвоҳни кўряпман деб ўйлайди. У ўзининг тириклигига ҳам ишонмайди. Корделия «мен қизингизман» деб ишонтирмоқчи бўлади, отасидан оқ фотиҳа сўрайди. Лир қизининг қаршисида тиз чўқади, ундан кечирим сўрайди, ўзининг қариб қолганини тан олади, ақли ҳам анча ноқис бўлиб қолган, ҳойнаҳой қизи отаси учун заҳар тайёрлаб қўйган бўлса керак. Агар шундоқ бўлса, Лир заҳар ичишга тайёр. Лир аминки, Корделия отасини жуда ёмон кўради. «Ахир, опаларингга яхшилик қилган эдим, улар мени ёмон кўришди, — дейди у. — Сенга эса ёмонлик қилган эдим. Шундоқ бўлгач, сен нечук мени яхши кўра оласан?» Шундан кейин унинг секин-аста ҳуши жойига кела бошлайди ва у алаҳсирашдан тўхтайдди. Қизи унга бирга жиндай сайр қилишни таклиф қилади. У рози бўлади ва қизига дейди: «Раҳмдил бўл, унут, кечир. Мен қариб, тентак бўлиб қолганман». Улар чиқиб кетишади. Саҳнада қолган жаноб билан Кент ўзаро гаплашади. Бундан мақсад — Эдмонднинг кўшинларга бош бўлганидан ва ҳадемай Лирнинг ҳимоячилари билан душманлари ўртасида жанг бошланиши кераклигидан тамошабинни огоҳ қилиб қўйишдир. Шу билан тўртинчи парда тугайди.

Тўртинчи пардадаги Лирнинг қизи билан учрашув саҳнаси анча таъсирчан чиқмоғи мумкин эди. Аммо ундан аввалги уч парда давомида Лирнинг бир хилдаги зерикарли алжираши бу таъсирчанликни йўққа чиқарган. Бундан ташқари, бу саҳна таъсирчан

бўлмоғи учун унинг туйғулари ифодаланган сўнгги сахна бўлмоғи керак эди. Аммо бу сахна сўнгги сахна эмас.

Бешинчи пардада яна Лирнинг аввалги баландпарвоз, совуқ, сунъий алжираши такрорланади ва бу аввалги сахна кўрсатиши мумкин бўлган таъсирни йўққа чиқаради.

Бешинчи парданинг биринчи сахнасида аввал Эдмонд билан Регана пайдо бўлади. Регана Эдмондни опасидан қизғанади ва унинг ўрнига ўзини таклиф қилади. Сўнг Гонерилья эри ва аскарлар билан кириб келади. Альбан герцоги гарчи Лирга раҳми келса-да, унинг ватанига дахл қилган французларга қарши жанг қилмоқни ўзининг бурчи деб билади ва жангга тайёргарлик кўради. Ҳамон кийимини ўзгартириб юрган Эдгар келади ва Альбан герцогига мактубни бериб, агар герцог ғалаба қозонса, бурғи чалинсин дейди. Шунда рицар пайдо бўлади-да (Исо алайҳиссалом туғилмасдан 800 йил аввал), мактубнинг мазмуни тўғри эканини исбот қилади.

Иккинчи сахнада Эдгар отаси билан келади, отасини дарахт остига ўтқазиб қўйиб, ўзи чиқиб кетади. Жанг сурони эшитилади. Эдгар югуриб кириб, муҳорабани бой беришганини айтади. Лир билан Корделия асир тушишган. Глостер яна умидсизликка берилади. Ҳамон ўзини отасига танитмаган Эдгар унга ноумид бўлмаслик кераклигини айтади ва Глостер шу заҳотиёқ унинг гапига қўшилади.

Учинчи сахна ғолиб Эдмонднинг тантанали юриши билан очилади. Лир билан Корделия асир тушган. Лир ортиқ жинни эмас, лекин шундай бўлса-да, ҳамон телбаларча гаплар гапирди. Уларнинг ишга сира дахли йўқ. Масалан, у турмада Корделия билан қўшиқ айтаман, у мендан оқ фотиҳа сўрайди, мен бўлсам тиз чўкаман (тиз чўкиш учинчи марта такрорланыпти) ва кечирим сўрайман, дейди. У яна дейдики, қизи билан икковлари турмада ўтиришган чоғларида, уларнинг ёнларидан бу дунё зўрларининг фитналари, мазҳаблари ва ҳаяжонлари ўтади, Лир билан қизи иккови — бегуноҳ қурбон, худолар улардан марҳаматини дариф тутмайди, эндиликда санолар ёнғини ўрмонлардан тулкини қувиб чиқаргандек уни ҳам қовжиратиб дарбадар қилса-да, у йиғламайди, уни йиғлашга мажбур қилишдан кўра кўзи маҳв бўлиб, терию гўштига қўшилиб оқиб тушмоғи осон.

Эдмонд Лирни қизи билан турмага олиб кетишни буюради ва капитанга уларга нисбатан аллақандай ёмон бир иш қилишни топширади, топшириб бўлиб, «бажарасанми?» дея сўрайди. Капитан жавоб бериб, мен арава тортолмайман, қуруқ сули ея олмайман, лекин одамлар нимаики иш қилса, ҳаммасини қила оламан дейди. Альбан герцоги, Гонерилья ва Регана кириб келади. Альбан герцоги Лирнинг ёнини олмоқчи бўлади, лекин Эдмонд

бунга йўл қўймайди. Опа-сингиллар можарога аралашадилар ва Эдмондни бир-бирларидан қизганиб сўкиша бошлайдилар. Ҳамма нарса шунақа чалкашиб кетадики, воқеанинг боришини кузатиш қийин бўлиб қолади. Альбан герцоги Эдмондни қамоққа олмоқчи бўлади ва Реганага Эдмонд анчадан бери ўзининг хотини билан дон олишиб юрганини, шунинг учун Регана Эдмондга бўлган ни-ятларидан кечмоғи кераклигини, мабодо эрга тегмоқчи бўлса, унга, яъни Альбан герцогига теккани маъқул эканини айтади.

Буни айтиб, Альбан герцоги Эдмондни чақиради ва бурғи ча-лишни буюради, агар ҳеч ким келмаса, Эдмонд билан ўзи олиш-моқчи бўлади.

Бу орада Регана оғриқдан гужанак бўлиб ётади, афтидан уни Гонерилья заҳарлаб қўйган. Бурғи чалинади, юзида ниқоб билан Эдгар кириб келади ва ўзининг кимлигини айтмай, Эдмондни чақиради. Эдгар Эдмондни сўкади, Эдмонд Эдгарнинг бошига ҳамма сўкишларни ёғдиради. Улар қиличбозлик қилишади. Эд-монд йиқилади, Гонерилья ночор аҳволда.

Альбан герцоги Гонерильяга унинг мактубини кўрсатади. Го-нерилья чиқиб кетади.

Эдмонд жон бераётиб, душмани Эдгар эканини билиб олади. Эдгар юзидаги ниқобни кўтариб, ҳароми ўғли Эдмонд учун отаси сўқир бўлиб қолганини айтиб ақл ўргатади. Шундан кейин Эдгар Альбан герцогига бошидан кечганларнинг ҳаммасини айтиб бе-ради. У фақат ҳозирга келиб, яъни жангга кетиш олдидан отасини воқиф қилганини ва отаси бу гапларга чидаёлмай, ҳаяжондан ва-фот қилганини ҳам айтади. Эдмонд ҳали узилмаган. У ётган жойида яна нима бўлганини сўрайди.

Шунда Эдгар яна ҳикоя қилади: у отасининг жасади ёнида ўтирар экан, бир одам келиб, уни қаттиқ кучоқлапти-да, шундай ўкириб йиғлаптики, осмон ёрилиб кетай депти. Шундан кейин у отасининг жасадига ташланипти-да, Лир ва ўзи тўғрисида ғоятда ачинарли воқеаларни гапириб берипти. Буларни ҳикоя қилар экан, унинг ҳаёт торлари жуда ҳам таранглашиб кетади. Шу пайт ик-кинчи марта бурғи чалинади ва Эдгар уни қолдириб чиқиб кета-ди. Бу — Кент эди. Эдгар бу ҳикояни айтиб бериб улгурмасдан, пичоғи қонга беланган бир одам югуриб келади-да, «Ёрдам бе-ринглар» деб қичқиради. «Ким ўлдирилди?» деган саволга, келган одам: «Гонерилья ўлдирилди», деб жавоб беради — сингисини заҳарлаб қўйипти. Буни ўзи тан олди. Кент кириб келади. Шу чоқ Гонерилья билан Регананинг жасадини олиб киришади. Шу ас-нода Эдмонд «опа-сингиллар мени ҳаддан зиёд яхши кўришар экан, мана, битталари мени деб заҳар ичипти, иккинчиси ўзини-ўзи ўлдирипти, дейди. Шу гапларни айтар экан, Эдмонд турмада Лирни ўлдиришни ва Корделияни ошишни буюрганини тан ола-



ди. У Корделия ўзини ўлдирган деб гап тарқатишни ҳам буюрган экан, лекин энди — ўзи жон таслим қилаётган аснода бу ишни тўхтатмоқчи эканини айтади. Буни айтади-ю, узилади. Унинг жасадини олиб чиқишади.

Шундан кейин Лир киради. У саксондан ошиб кетганига ва хасталигига қарамай, Корделиянинг жасадини қўлида кўтариб олган. Яна Лирнинг дахшатли алжираши бошланади. Бу гапларни эшитиб хижолатга тушмасликнинг иложи йўқ. Лир ҳамманинг улушини талаб қилади ва гоҳ Корделияни ўлди деб, гоҳ тирик деб ўйлайди. «Агарда менда, — дейди у, — сизларнинг ҳамма тилларингиз ва кўзларингиз бўлганида эди, мен улардан шундай истифода қилар эдимки, бутун осмон чок-чокидан сўкилиб кетган бўларди». Шундан кейин Корделияни осган қулни ўлдирганини айтиб беради ва яна «кўзларим ёмон кўради» дейди ҳамда шу пайтга қадар танимай келгани Кентни бир зумда таниб олади.

Альбан герцоги токи Лир тирик экан, ҳокимиятдан воз кечишини айтади ва Эдгар билан Кентни ҳамда ўзига содиқ одамларнинг ҳаммасини мукофотлашини маълум қилади. Шу чоқда Эдгарнинг ўлгани тўғрисида хабар келиб қолади. Лир телбаланишда давом этиб, тугмасини ечиб қўйишни илтимос қилади ва бунинг учун миннатдорчилик билдириб ҳаммадан қай бир томонга қараб туришни илтимос қилади ҳамда шу сўзларни айта туриб жон беради. Альбан герцоги тирик қолади. Асар хотимасида у шундай дейди: «Биз ғуссали замон юкига бўйин эгмоғимиз керак ва айтишимиз лозим бўлган нарсани эмас, ҳис қилаётган нарсаларни айтмоғимиз лозим. Энг кексамиз ҳаммамиздан кўпроқ уқубатларни кечирди. Биз ёшлар унинг кўрганларини кўрмаймиз ва унингчалик узоқ яшамаймиз». Мотам қуйи остида ҳамма чиқади. Бешинчи парда тугайди ва шу билан бирга драма ҳам тамом бўлади.

### III

Донғи кетган драманинг аҳволи шунақа. Мен имкони борича холисона баён қилишга интилдим. Шунга қарамай, менинг ҳикоямда асар анча бемаъни чиқди. Лекин ҳеч иккиланмай шуни айтманки, асар аслида бундан ҳам бемаънироқдир. Бизнинг давримиздаги ҳар қандай инсон, агар у «драма энг юксак даражадаги баркамол асардир» деган таассурот таъсирида бўлмаса, бардоши этиб асарни охиригача ўқиб чиқса бас, бу асар баркамоллик намунаси эмас, аксинча, жуда ёмон асар эканига, ҳаддан ташқари эътиборсизлик билан ёзилганига амин бўлади. Бунақа асар ўз даврида муайян тамошабинлар орасида бирон-бир эътиборга сазовор бўлган бўлса-да, бизнинг орамизда зеркиш ва нафратдан бошқа ҳеч нарса кўзга олмайди. Бизнинг давримизда зўрлаб сингдирилган таъсирлардан холи бўлган ҳар қандай китобхон Шекспирнинг бошқа

мақталган драмаларининг ҳаммасидан ҳам худди шундай таассурот ҳосил қилади. «Перикл», «Ўн иккинчи кеча», «Бўрон», «Цимбелина», «Троил ва Крессида» каби бемаънидан-бемаъни эртақ драмаларини айтмаёқ кўйса бўлади.

Аммо Шекспирга куллуқ қилиш кайфиятида бўлмаган мустақил фикрли одамлар бизнинг давримизда, бизнинг насроний жамиятимизда ортиқ йўқ. Бизнинг жамиятимиздаги ва бизнинг давримиздаги ҳар қандай одамга эсини таниши биланоқ Шекспирнинг даҳо шоирлиги ва драматурглиги, унинг ҳамма асарлари баркамоллик намунаси экани ҳақидаги гап синдирилади. Шунинг учун ҳам менга ҳар қанча ортиқча туюлмасин, мен ўзим танлаб олган «Қирол Лир» драмаси мисолида Шекспирнинг бошқа ҳамма драмалари ва комедияларига ҳам хос бўлган жамики нуқсонларни кўрсатишга ҳаракат қиламан. Айни шу нуқсонлар туфайли бу асарлар нафақат драматик санъатнинг юксак намуналари бўла олади, балки санъатнинг энг бирламчи, ҳамма томонидан тан олинган талабларига ҳам жавоб беролмайдилар.

Шекспирни кўкларга кўтариб мақтайдиган танқидчиларнинг ўзлари томонидан белгилаб қўйилган қонунларга кўра, ҳар қандай драманинг бирламчи шарти шундаки, унда иштирок этувчи шахслар уларнинг характерларига мос келадиган хатти-ҳаракатлари ва ҳодисаларнинг табиий оқими оқибатида улар шундай ҳолатга қўйилмоқлари жоизки, бу ҳолатда улар атрофларини қуршаб олган дунё билан зиддиятга киришиб, унга қарши кураш олиб борсинлар ва бу курашда ўзларига хос бўлган сифатларни намоён этсинлар.

«Қирол Лир» драмасида иштирок этувчи шахслар зоҳиран чиндан ҳам тевақларини қуршаб олган дунё билан зиддиятга киришадилар ва унга қарши кураш олиб борадилар. Аммо уларнинг кураши воқеаларнинг табиий оқимидан ва иштирокчи шахслар характеридан келиб чиқмайди, балки мутлақо муаллифнинг ихтиёри билан белгиланади, шунинг учун ҳам китобхон ҳаётида худди чиндай таассурот қолдиrolмайди. Ҳолбуки, бу санъатнинг асосий шартини ташкил қилади. Ҳокимиятдан воз кечмоқ учун Лирнинг ҳеч қандай асоси ҳам, баҳонаси ҳам йўқ. Худди шунингдек, бир умр қизлари билан бирга яшаб келиб, катта қизларининг гапига ишонмоқ ва кенжасининг ростгўй гапига ишонмаслик учун унинг ҳеч қандай асоси йўқ. Ҳолбуки, унинг бошига тушадиган ҳамма фожиаси ана шунга қурилган.

Шунингдек, иккинчи даражали тугун ҳам, худди биринчисидек, ғайритабиий хусусиятга эга: гап Глостер билан ўғиллари ўртасидаги муносабатлар ҳақида борапти. Глостер билан Эдгарнинг аҳволи шунга асосланганми, Глостер ҳам худди Лирга ўхшаб, бир зумдаёқ дағал бир ёлмондони ишонди ва ҳатто алданган ўғли-

дан сенга тўнкалаётган гаплар ростми-ёлғонми деб сўрашга ури-  
ниб ҳам кўрмайди-да, уни лаънатлаб, қувиб солади.

Лирнинг қизларига ва Глостернинг ўғилларига муносабати мутлақо бир хил экани ҳар иккала муносабат ҳам атайин тўқиб чиқарилганини ва ҳодисаларнинг табиий оқимидан келиб чиқмагани янада кучлироқ ҳис этишимизга имкон беради. Асарнинг бошидан охиригача Лир кекса хизматкори Кентни таниёлмайди. Бу ҳам ғайритабиий. Унинг ҳам атайин тўқилгани ўз-ўзидан кўри-  
ниб турипти. Шунинг учун Лирнинг Кентга муносабатлари китобхон ёхуд тамошабиннинг хайрихоҳлигини кўзгата олмайди. Худди шу гаплар янада ортиқроқ даражада ҳеч ким таниёлмайди-  
ган Эдгарнинг аҳволига тааллуқлидир. У сўқир отасини етаклаб юради-да, Глостер текис ерда сакраганда, унга қоядан сакрадинг деб уқтиради.

Иштирокчи шахслар бунақа ҳолатларга мутлақо ўзбошимча-  
лик билан солиб қўйилган. Улар шу даражада ғайритабиийки, китобхон ёхуд тамошабин уларнинг изтиробларига хайрихоҳ бўли-  
ши бир ёқда турсин, ҳатто ўқидигани ва кўраётгани нима эканига қизиқа олмайди. Бу – биринчидан.

Иккинчиси шуки, Шекспирнинг бу драмасидаги каби бошқа ҳамма драмаларидаги жамики шахслар замон ва маконга мутлақо номувофиқ тарзда яшайдилар, ўйлайдилар, гапирадилар ва ҳара-  
кат қиладилар. «Қирол Лир»нинг воқеалари Исо таваллудидан 800 йил аввал содир бўлган, ҳолбуки, драма иштирокчилари фақат ўрта асрлардагина бўлиши мумкин бўлган шароитга солиб қўйил-  
ган: драмада қироллар, герцоглар, ҳарамилар, жаноблар, сарой аъёнлари, докторлар, фермерлар, зобитлар, аскарлар, юзига ни-  
қоб тутган рицарлар ва бошқалар ҳаракат қилади.

Шекспирнинг ҳамма драмаларида замон шунақа чалкаш бе-  
рилади. Эҳтимол, бунақа чалкашлик XVI асрда ва XVII аср бош-  
ларида замонни тасаввур қилишга халақит бермагандир, бизнинг давримизда кўриб турган воқеаларнинг муаллиф батафсил тасвир-  
лаб берган шароитларда рўй бериши мумкин эмаслигини тушу-  
ниб турсанг, уларнинг ривожини ортиқ қизиқиш билан кузата олмайсан.

Воқеаларнинг табиий оқимидан ва характерларнинг хусусият-  
ларидан келиб чиқмайдиган вазиятларнинг сунъийлиги ва улар-  
нинг замон ҳамда маконга номувофиқлиги яна шу билан зўрайди-  
ки, Шекспир асарнинг фожиавий руҳи айниқса кучаядиган жой-  
ларда доимий равишда қўпол муболағалардан фойдаланади. Лир-  
ни чўли биёбон бўйлаб сарсари югуришга мажбур қилган ғаройиб бўрон, Лирнинг худди «Ҳамлет»даги Офелияси каби сассиқ алаф-  
ларни бошига кийиб юриши ёки Эдгарнинг либоси, масхарабоз-  
нинг гаплари, бошқа туста кириб олган чавандоз Эдгарнинг чи-  
www.ziyouz.com kutubxonasi

қиб келиши — буларнинг ҳаммаси асарнинг таъсир кучини ошириш бир ёқда турсин, аксинча, бутунлай тескари таассурот қолдиради. Гёте айтганидай, «сунъийликни кўрсанг, кайфиятинг бузилади». Кўпинча шундай бўладики, ана шу ошқора сунъийликларга дуч келганда, масалан, Шекспирнинг ҳамма драмалари хоти масида бўладигани каби ўнлаб ўлдирилганларнинг оёғидан судраб чиқишларини кўрганингда, ваҳимага тушиш, раҳмдиллик қилиш ўрнига, кулгинг қистайди.

#### IV

Шекспир пьесаларида қатнашувчи шахслар воқеалар ривожидан келиб чиқмайдиган, бўлиши мумкин бўлмаган, замон ва маконга мос келмайдиган вазиятларга солиб қўйилгани камлик қилгандай, бу шахслар ўзларининг муайян характерларига тўғри келадиган тарзда эмас, балки мутлақо ўзбошимчалик билан ҳаракат қиладилар. Одатда айтадиларки, Шекспир драмаларида, айниқса характерлар яхши тасвирланади, Шекспир яратган характерлар ўзларининг ёрқинлигига қарамай, кўпқирралидир, бу жиҳатда улар жонли одамларнинг характерига ўхшайди, бундан ташқари улар маълум бир одамнинг сифатларини ифодалар экан, айни чоқда, умуман, инсон сифатларини ҳам ифодалайди. Шекспир характерлари бениҳоя баркамолдир, дейиш ҳам одат тусига кирган. Бу фикр жуда катта ишонч билан айтилади ва ҳамма унинг шубҳа туғдирмайдиган ҳақиқат тарзида такрорлаб юради. Аммен шуни тасдиқлайдиган далиллар топишга ҳарчанд уринмай Шекспир драмаларида ҳаммаша бунинг тескарисини топдим.

Ҳар гал Шекспирнинг исталган бирон драмасини ўқий бошлашим биланоқ шу заҳоти бир нарсага ишонч ҳосил қилардим Шекспирда характерлар тасвирининг асосий, балки ягона воситаси бўлмас эди, «тил» йўқ бўларди, яъни ҳеч қайси шахс ўзининг тили билан, фақат шу шахснинг характеригагина мос келадиган тил билан сўзламас эди. Шекспирда бу йўқ. Шекспирда ҳеч қайси шахс ўзининг тилида гапирмайди, балки ҳамма вақт жимжимадор, гайритабиий тил билан, ҳеч қачон ўзгармайдиган бир шекспирона тил билан гапиради. Бунақа тилда тасвирланган шахсларнинг ҳеч қайсиси гапира олмас эдигина эмас, балки ҳеч қачон ҳеч қандай жонли одам гапириши мумкин ҳам эмасди.

Ҳеч қандай жонли одам Лирга ўхшаб агар Регана мени қабул қилмаса, гўримда ётган жойимда хотинимни қўйиб юборар эдим ҳайқириғидан осмон чок-чокидан сўкилиб кетарди, ёки шамоғини супириб, денгизга учуриб юбормоқчи дейиши, ёхуд жаноб бўронни тасвирлаб, кўнғироқ соч сувлар соҳилни қоплаб олмоқчи демоғи ва яна Эдгарга ўхшаб ўз ғамингни кўтариб юриш осонроқ, ғамингни бўлинадиган дўст бўлса, юрагинг қанча-қанча из

тироблар устидан сакраб ўтади ва ғамга чидаш осон кечади, Лирнинг фарзандлари ғойиб бўлди, мен эса отадан ажралдим дейиши мутлақо мумкин эмас эди. Буларнинг ҳаммаси ғайритабиий иборалардир. Шекспирнинг ҳамма драмаларида иштирок этувчиларнинг нутқи ана шунақа ибораларга тўлиб-тошган.

Яна бунинг устига драмалардаги ҳамма шахслар тирик одамлар ҳеч қачон гапирмаган ва гапириши мумкин бўлмаган бир тилда гапирганлари етмагандек, ҳаммалари эзмалик дардига ҳам чалинишган.

Нариги дунёга рихлат қилишга ҳозирланаётган ошиқ-маъшуқлар, жанг қилаётганлар, жонлари узилаётганлар ҳаддан ташқари кўп гапиришади, гапирганда ҳам асосий ишга дахли йўқ гапларни айтишади, уларнинг гапида фикрдан кўра суҳандонлик, эзмалик кўпроқ бўлади.

Гапирганда ҳаммалари мутлақо бир хил гапиришади. Эдгар ўзини жиннига солиб қандай алжираса, Лир ҳам шундай алжирайди. Кент билан масхарабоз ҳам худди шундай гапиради. Бир одамнинг нутқини бемалол бошқа одамга олиб берса ҳам бўлаверади. Нутқига қараб, гапираётган одамнинг ким эканини сира ҳам билиб бўлмайди. Шекспирдаги шахслар гапирадиган тилда мабодо фарқ бўлса, бу шахслар ўртасидаги фарқ эмас, балки улар учун гапирувчи Шекспир нутқидаги фарқдир.

Масалан, Шекспир қироллар учун ҳамиша пуфакдек шиширилган, қуруқ тил билан гапиради. Шекспирда Юлия, Дездемона, Корделия, Имождена, Марина каби аёллар бор. Шекспир уларни ғоятда латофатли қилиб кўрсатмоқчи бўлади, аммо бунинг ўрнига улар ҳам шекспирона сохта маъюслаштирилган бир тилда гапиришади. Ричард, Эдмонд, Яго, Макбет каби ёвуз табиатли қаҳрамонлари учун ҳам Шекспир мутлақо бир хил тилда гапиради. Шекспир улар учун шунақа ёвуз туйғуларни ифодалайдики, ҳаётда улар ҳеч қачон бунақа туйғуларни намоён этмайдилар. Телбаларнинг нутқлари эса бундан ҳам ортиқ даражада бир хил. Уларнинг бари кўрқинчли сўзларни айтади, масхарабозларнинг аскиялари эса сира-сира кулгили эмас.

Шундай қилиб, драмада тил характер яратишнинг асосий воситасидир, аммо Шекспирда айна ана шу жонли шахсларнинг тили йўқ (Мабодо балетдаги каби қўл ҳаракати ёхуд тана ҳаракати характерни ифодалаш воситаси бўлса, бу ёрдамчи восита бўлади). Шекспирда шундай бўладикки, унинг асарларидаги ҳамма шахслар оғзига келган гапни қайтармай тўғри келган тарзда бир хил тилда гапиравердилар, бунинг оқибатида ҳатто хатти-ҳаракатлар таъсири ҳам йўқолади. Шунинг учун ҳам Шекспирнинг сўқир маддоҳлари ҳар нима демасин, Шекспирда характерлар тасвири йўқ.

Характери билан ажралиб турадиган қаҳрамонлари эса, унинг драмалари учун асос бўлиб хизмат қилган аввалга асарлардан ўзлаштириб олинган характерлардир. Улар кўпинча драматик усул билан тасвирланмайди, яъни ҳар қайси шахс ўз тили билан гапиртирилмайди, балки эпик усул билан яратилган, яъни бирон шахс бошқалар тўғрисида ҳикоя қилиб беради.

Шекспир баркамол характерлар яратади, деган гап кўпроқ Лир, Корделия, Отелло, Дездемона, Фальстаф, Ҳамлет характерларига асосланиб айтилади. Аммо бу характерларнинг ҳаммаси ҳам бошқа жамики характерлар сингари Шекспирники эмас. Шекспир уларни ўзидан аввал яратилган драмалар, солномалар ва ҳикоялардан ўзлаштириб олган. Ўзлаштириб олганда эса Шекспир бу характерларни кучайтирган эмас, балки аксинча — кўп ҳолларда уларни сусайтирган ва бузган. Бу ҳол кишини лол қолдирадиган даражада биз таҳлил қилган «Қирол Лир» драмасида намоён бўлган. Шекспир уни номаълум муаллифнинг драмасидан олган. Бу драмадаги Лирнинг ҳам, айниқса, Корделиянинг ҳам характерини Шекспир яратмадигина эмас, балки эски драмадагига қараганда ҳаддан ташқари заифлаштирган. Улар бениҳоя ғариб бўлиб қолган.

Эски драмада Лир шунинг учун ҳокимиятдан воз кечадики, хотини ўлгандан кейин у энди фақат охира тўғрисида ўйлайди ва тавба-тазарру билан яшамоқни ихтиёр этади. Қизларидан мени яхши кўрасизларми-йўқми деб сўрар экан, бундан шу мақсадни кўзлайдики, ўзи ўйлаб топган маккорлик ёрдамида у севимли кенжа қизини ўзининг оролида олиб қолмоқчи бўлади. Иккита катта қизи унаштирилган, кенжаси эса Лир таклиф қилаётган йигитларнинг биронтасига кўнгли қўймасдан, муҳаббатсиз тегишни истамайди. Лир эса қизининг олисдаги биронта қиролга тегиб-негиб кетмасин деб қўрқади.

Ўзи ўйлаб топган маккорлик, Лир сарой аъёни Периллусга (Шекспирда Кент) айтганидек, шундан иборат: Корделия отасини ҳаммадан ортиқроқ ёки жилла бўлмаса опаларидек яхши кўришини айтганда, Лир ундан севгисининг далили сифатида отаси кўрсатган шаҳзодага турмушга чиқишини талаб қилмоқчи бўлади.

Лир хатти-ҳаракатининг ана шундай далиллари Шекспирда йўқ. Кейинчалик Лир қизларидан ўзига бўлган муҳаббат тўғрисида сўраганда, Шекспир драмасида Корделия ғоят нотабий бир тарзда, агар эрга тегсам ҳамма севгимни отамга бахш этолмайман, балки эримни ҳам яхши кўраман деб жавоб беради. Эски драмада эса бундай эмас. Унда Корделия севгимни сўз билан ифода этиб беролмайман, лекин умид қиламанки, ишларим севгимни аён кўрсатар дейди. Бунга Гонерилья билан Регана заҳархандалик билан дейишадики, Корделиянинг жавоби жавоб эмас, отамиз бунақа бефарқликка индамай чидаб тура олмайди. Шунақа — эски дра-

мада Шекспир драмасидаги йўқ нарса бор — яъни улуш тақсимлашда Корделиянинг камситилишига сабаб бўлган Лирнинг ғазаби изоҳлаб берилган. Лир ўзининг маккорлиги панд бериб қўйганига ғашланади, бунинг устига катта қизларининг заҳарли сўзлари уни баттар ғазаблантиради. Эски драмада қиролик иккита катта қиз ўртасида тақсимлангандан кейин Корделия билан Галл қиролининг саҳнаси бор. Бу саҳнада Шекспирнинг қиёфасиз Корделияси ўрнида жуда аниқ, жозибадор характер берилган. У ҳаққоний, латофатли, фидокор қиз.

Корделия мероснинг ўзига тегадиган қисмидан маҳрум бўлгани учун қайғурмайди, балки отасининг муҳаббатидан айрилиб қолгани учун қайғуриб, ўз меҳнати билан кун кечириб йўллари ни ўйлаб ўтирар экан, Галл қироли кириб келади. У сайёҳ қиёфасига кириб, Лир қизларидан бирини қаллиқликка танлаш иштиёқида юрипти. У Корделиядан нима учун қайғули эканини сўрайди. Қиз унга ўз ғуссасини тўкиб солади. Сайёҳ қиёфасидаги Галл қироли унга ошиқ бўлиб қолади ва қизни Галл қироли учун сўрайди. Аммо Корделия фақат севган одамигагина тегишини айтади. Шунда сайёҳ қиёфасидаги қирол Корделияга ўзига тегишни таклиф қилади. Корделия уни севиб қолганини эътироф этади ва уни қашшоқлик ҳамда муҳтожликлар кутиб турган бўлиши мумкинлигига қарамай, унга тегишга рози бўлади. Шунда сайёҳ ўзининг Галл қироли эканини ошкор этади ва Корделия унга тегади.

Бу саҳна ўрнига Шекспирда иккита куёвга Корделияга сепсиз уйланиш таклиф қилинади. Уларнинг бири қўпол тарзда рад этади, иккинчиси эса ҳеч қандай сабабсиз унга уйланади.

Шундан кейин худди Шекспирдаги каби эски драмада Гонерилья хонадонига келиб ўрнашган Лир қизининг ҳақоратларига учрайди, лекин у бу ҳақоратларга Шекспирда тасвирланганидан батамом бошқача дош беради: Лир Корделияга нисбатан қилган қилғилиғим учун ҳақли жазоландим, деб ҳисоблайди ва мутелик билан тақдирга тан беради.

Худди Шекспирдаги каби эски драмада ҳам Корделиянинг ёнини олган ва бунинг учун қувғин қилинган сарой аёни Периллус — Кент қиролнинг хузурига келади. Лекин бошқа либосга бурканиб, қиёфасини ўзгартириб эмас, оддий бир садоқатли мулозим тарзида, ўз қиролининг бошига иш тушганда ундан юз ўғирмайдиган одам сифатида келади ва унга садоқатини изҳор этади. Лир унга жавобан дейдики, менинг яхшилигимдан баҳраманд бўлган қизларим мени ёмон кўришар экан, мендан яхшилик кўрмаган одам мени суя олмайди. Фақат Шекспирда Лир бу гапини сўнгги саҳнада Корделияга гапирди. Бироқ Периллус — Кент қиролни севишига Лирни ишонтиради. Лир хотиржам бўлиб, Регананинг хузурига кетади. Эски драмада ҳеч қандай бўрон йўқ,

ҳеч ким оқарган сочларини юлмайди ҳам, ғам-ғуссадан куйиб-ёнган, ҳолдан тойган, тақдирига тан берган кекса Лир бор. Иккинчи қизи ҳам уни қувиб солади ва ҳатто уни ўлдиртирмоқчи ҳам бўлади. Тўнғич қизлари томонидан қувилган Лир эски драмада энг сўнгги нажот чораси сифатида Периллус билан бирга Корделиянинг ҳузурига боради. Лир ғайритабиий бир тарзда яна қувинга учраш ва чўли-биёбонда телбаларча югуриб юриш ўрнига эски драмада у Периллус билан бирга Франция бўйлаб сафар қилиб юрганида муҳтожликнинг сўнгги чегарасига етади, денгиздан ўтказиб қўйишлари учун кийимларини сотишга мажбур бўлади ва балқичи кийимида совуқдан ва очлиқдан толиққан ҳолда Корделиянинг уйига яқинлашиб келишади.

Бу ўринда Шекспирда Лир, масхарабоз ва Эдгар биргаликда ғайритабиий бир тарзда алаҳсирашга тушишади. Эски драмада эса отанинг қизи билан табиий учрашув саҳнаси берилади. Турмуши бахтиёр бўлганига қарамай, доимо отасини ўйлаб ғам чекиб юргувчи ва отасига зулм қилган опаларининг гуноҳини худодан тилаб қолгувчи Корделия муҳтожликдан адои тамом бўлган отасини қарши олади ва дарҳол юрагида борини унга тўкиб солмоқчи бўлади, аммо эри бундай қилмасликни маслаҳат беради, бундай қилсанг, заиф қарияни ҳаддан зиёд ҳаяжонлантириб қўйиш мумкин дейди. Корделия бунга кўнади ва ўзини танитмай отасини уйига олиб кетади. Ота ҳам уни танймайди. Шу аҳволда қизи отасининг хизматини қила бошлайди. Аста-секин Лирга жон киради. Шунда қизи ундан ким эканини ва илгари қандай яшаганини сўрайди.

«Агар мен бошидан бошлаб айтиб берсам, — дейди Лир, — юраги тошдан бўлган одам ҳам йиғлаб юборар эди. Сен шўрлик шунақа кўнглинг бўш эканки, мен бошламасданоқ кўзингга ёш олдинг».

«Йўқ, худо ҳаққи, гапиринг, — дейди Корделия, — гапингиз тамом бўлгач, нима учун ҳикоянгизни эшитиб бўлмай кўзимга ёш олганим сабабини айтиб бераман».

Шундан кейин Лир катта қизидан кўрган хўрликларини айтиб беради ва энди кенжа қизининг марҳаматига сифиниб бормоқчи эканини, лекин кенжа қизи уни ўлимга ҳукм қилса ҳам ҳақи борлигини айтади. «Агар қизим, — дейди у, — мени меҳр кўрсатиб қарши олса, бу менинг хизматим эмас, балки худонинг буюргани ва қизимнинг хоҳиши бўлади». Бунга жавобан Корделия дейди: «О, мен аниқ биламан, қизингиз сизни меҳр билан қарши олади». — «Унинг ўзини билмай туриб, сен буни қаёқдан биласан?» — деб сўрайди Лир. «Шунинг учун биламанки, — дейди Корделия, — бу ердан олисда менинг ҳам отам бор эди. Сиз қизингизга қандай муомала қилган бўлсангиз, у ҳам менга нисбатан шундай номаъқул иш қилганди. Лекин шундай бўлса ҳам, мен лоақал унинг оқ



сочли бошини кўрсам бас — тиз чўкиб, унинг истиқболига пешвоз чиқардим».

«Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас, — дейди Лир, — негаки, дунёда менинг фарзандларимдан кўра бемехроқ болалар йўқ». «Биттасининг гуноҳи учун ҳаммасини қораламанг-да, — дейди Корделия ва тиз чўкади. — Мана, менга қаранг, қаршингизда сизни яхши кўрадиган қизингиз!» Отаси уни танийди ва дейди: «Сен эмас, мен тиз чўкиб, сендан ҳамма гуноҳларим учун кечирим сўрамоғим керак». Ана шу гўзал сахнага ўхшаган бирор нарса Шекспир драмасида борми?

Шекспир мухлисларига бу фикр ҳар қанча ғалати кўринмасин, шу эски драма ана шу туришида ҳар қандай таққосларсиз Шекспир асаридан ҳар жиҳатдан юқори туради. Шунинг учун юқорики, биринчидан, унда ёвуз Эдмонд ва жонсиз Глостер ҳамда Эдгарга ўхшаган батамом ортиқча ва диққатни чалғитувчи шахслар йўқ; иккинчидан, унда Лирнинг чўли-биёбонда югуриб юриши, масхарабознинг гап-сўзлари, кийим-кечакларни алмаштириб олиш, бир-бирини таниёлмаслик, сон-саноқсиз ўлишларга ўхшаш мутлақо сохта, ясама сахналар йўқ. Энг муҳими эса шунинг учун юқорики, бу драмада Лирнинг характери содда, табиий, жуда таъсирчан, Корделиянинг характери бўлса янада таъсирчанроқ, аниқроқ ва янада жозибалироқ. Шекспирда эса буларнинг ҳеч қайсиси йўқ. Яна шунинг учун юқорики, эски драмада Шекспирдаги Корделия билан Лирнинг учрашув сахнаси, ундаги Корделиянинг ўринсиз ўлдирилиши ўрнига Лир билан Корделиянинг жуда латиф, ярашиш сахнаси бор. Шекспирнинг ҳамма драмаларини олганда улардан биронтасида ҳам бунақа жозибали сахна йўқ.

Эски драма, бунга қўшимча, Шекспирниқига қараганда табиийроқ тамом бўлади ва унинг хотимаси ҳам тамошабиннинг маънавий талабига кўпроқ мос келади. Бу мослик шунда кўринадики, француз қироли катта қизларнинг эрлари устидан ғалаба қозонади ва Корделия ўлиб кетмайди, балки Лирни аввалги ҳолатига қайтаради.

Шекспирнинг биз таҳлил қилаётган драмасига асос қилиб олинган нусхада шундай.

Италян воқелигидан олинган «Отелло»да ҳам, машҳур «Ҳамлет»да ҳам шу аҳволни кўраимиз. Антоний, Брут, Клеопатра, Шейлок, Ричард ва Шекспирнинг бошқа ҳамма характерларида ҳам аҳвол шу. Шекспир уларнинг ҳаммасини ўзидан аввал яратилган биронта асардан олган. Ўзидан олдинги драмалар, ҳикоялар, солномалар ёхуд Плутархнинг ҳаётномаларида тасвирланган характерлардан фойдаланар экан, Шекспир бирон марта ҳам, унинг маддоҳлари таъкидлаганидек, ҳеч бир характерни ҳаққонийроқ ёхуд ёрқинроқ қилган эмас, балки, аксинча, ҳамиша уларни заифлаш-

тирган ёки «Лир»даги каби драмаларнинг иштирокчи шахсларини уларга хос бўлмаган ҳаракатлар қилишга мажбурлаб, энг муҳими эса уларни на ўзларига ва на биронта одамга мос келмайдиган тилда гапиртириб, характерларни маҳв этган. Масалан, «Отелло»ни олайлик. Бу драмани Шекспир драмалари ичида энг яхшиси деса бўлади. Унда баландпарвоз эзма гаплар анча кам. Шундай бўлса-да, Шекспирда Отелло, Яго, Эмилия итальян ҳикоясидагига қараганда камроқ даражада табиий ва жонли чиққан. Шекспирда Отелло тутқаноқ дардига чалинган. Бунинг оқибатида сахнада тутқаноғи тутиб қолади. Кейин Шекспирда Дездемонанинг ўлдирилишидан олдин Отелло билан Яго тиз чўкишиб, ғалати қасам ичишади. Бундан ташқари, Шекспирда Отелло занжи, қора араб эмас. Буларнинг бари ҳаддан ташқари баландпарвоз, ғайритабиий, характернинг яхлитлигини бузади. Ҳикояда буларнинг ҳеч қайсиси йўқ. Шунингдек, Отелло рашкани туғдирадиган сабаблар ҳикояда Шекспирдагига қараганда табиийроқ чиққан. Ҳикояда рўмолча кимники эканини билган Кассио уни қайтариб бериш учун Дездемонанинг ҳузурига келади, аммо Дездемона уйининг орқа томонидаги эшигига яқинлашар экан, яқинлашаётган Отеллони кўриб қолиб, қочиб кетади. Отелло қочиб кетаётган Кассиони кўриб қолади ва бу унда кучли шубҳа туғдиради. Шекспирда бу йўқ, ҳолбуки, ана шу тасодиф Отеллодаги рашкнинг сабабини ҳаммадан ортиқроқ очиб беради. Шекспирда бу рашк Ягонинг ҳаммаша амалга ошадиган найрангларига ва Отелло кўр-кўрона ишонадиган маккорона гапларига асосланган. Отелло уй-қудаги Дездемонанинг тепасида монолог айтиб, ўлганинда ҳам тиригингдай қолишингни истайман, ўлганиндан кейин ҳам сени севишда давом этаман, кел энди, сенинг муаттар ҳидларингга бир тўйиб олай дейдики, бу мутлақо мумкин бўлмаган бир гап. Яхши кўрган одамани ўлдиришга тайёрланаётган одам бунақа гапларни гапира олмайди, қотиллик қилиб бўлганидан кейин эса «энди қуёш билан ой юзини қора босиб, ер ёрилмоғи керак» деган гапни ҳам сира айта олмайди. Шунингдек, у ҳар қанча занжи бўлганида ҳам иблисга мурожаат қилиб, ўзини ёниб турган олтингугурт алангасида куйдиришга чақира олмайди. Ниҳоят, унинг ўз-ўзини ўлдириши ҳар қанча таъсирчан бўлмасин (бу ҳикояда йўқ), муайян характер ҳақидаги тасаввурни бутунлай йўққа чиқаради.

Агар у чиндан ҳам гам чекиб ёнаётган бўлса, пушаймон тортиб азобланаётган бўлса, жонига қасд қилмоқчи бўлганидан кейин ўзининг хизматлари, дур ҳақида, Арабистон дарахтларидан оққан ширалар каби кўзларидан оқаётган ёшлар тўғрисидаги ибораларни айта олмайди. Турк битта итальянни сўкаётгани ва уни мана бундай қилиб жазолагани ҳақидаги гапни-ку, умуман, айта олмайди. Шундоқ бўлгач, Ягонинг шамалари таъсирида Отелло-

нинг рашки жунбушга келганда унда туйғулар қаттиқ ҳаракатга келишига қарамай, сўнгра у Дездемона билан учрашган сахналарда сохта пафос туфайли ва ўзига мос келмайдиган гапларни кўп гапириши оқибатида Отеллонинг характери ҳақидаги тасаввур муттасил бузилиб боради.

Бу — бош қаҳрамон Отелло масаласига тааллуқли. Ҳикоядан олинган шахсга қараганда Шекспирда Отелло характери анча-мунча ўзгартириб юборилганига қарамай, бу шахс ҳар қалай характер даражасига кўтарилган. Қолган шахсларнинг ҳаммаси эса Шекспирда узил-кесил бузилган.

Шекспирда Яго бутунлай ярамас, ёвуз, ёлғончи, ўғри, Родригони шиладиган муттаҳам, ўзининг энг ашаддий қора ниятларида ҳам ҳамиша муваффақият қозонадиган одам. Шунинг учун ҳам уни мутлақо жонли деб бўлмайди. Шекспирнинг тасвирлашича, унинг ёвузлиги сабаби, биринчидан, шундаки, у лейтенантлик амалини истагану, Отелло бермаган, шунинг учун ундан хафа. Иккинчидан, унинг Отеллодан гумони бор — хотини билан дон олишиб юрмасмикин деб ўйлайди. Учинчидан, унинг ўз тили билан айтганда, Дездемонага алланечук ғалати бир муҳаббати бордек... Сабаблар кўп, лекин уларнинг ҳеч қайсиси аниқ эмас. Ҳикояда эса битта сабаб бор — жуда содда, аниқ сабаб — у Дездемонани жонидан ортиқ яхши кўради, бироқ Дездемона қатъий равишда унинг севгисини рад этиб, ундан кўра қора арабни афзал кўргандан кейин унинг севгиси Дездемонага ҳам, Отеллога ҳам нисбатан нафратга айланган. Родриго янада ғайритабиийдир. Бу шахснинг драмада, умуман, кераги йўқ. Яго уни лақиллатади, пулини олади, бунинг эвазига Дездемонанинг висолини ваъда қилади ва уни ўзи буюрган ҳамма ишни бажаришга мажбур қилади — у Кассиони ичириб маст қилмоғи керак, кейин гашига тегиб, жаҳдини чиқармоғи, сўнг ўлдирмоғи лозим. Эмилия бўлса, муаллифнинг хаёлига келган ҳар қандай гапни гапираверади ва шунинг учун сира ҳам тирик шахс деб аташга ярайдиган сифати йўқ.

«Шошманг, Фальстаф-чи? Кишини лол қолдирадиган Фальстаф тўғрисида нима дейсиз? — дейишлари мумкин Шекспирни мақтовчилар. — Фальстаф тўғрисида бу жонли шахс эмас, деган гапни айтиб бўлмайди. Шунингдек, у номаълум муаллифнинг комедиясидан олинган бўлиб, анча заиф тарзда кўринади, деб ҳам бўлмайди».

Фальстаф Шекспирдаги бошқа ҳамма шахслар каби номаълум муаллифнинг комедияси ёхуд драмасидан олинган. Бу асар ҳаётда чиндан ҳам яшаб ўтган сэр Олдкестль ҳақида ёзилган. Олдкестль аллақайси герцогнинг собиқ дўсти бўлган экан. Уни бир марта диндан қайтганликда айблашган экан. Шунда унинг герцог ош-наси жонига ора кириб қутқариб қолган экан. Иккинчи марта эса

католикликка тўғри келмайдиган диний эътиқодлари учун уни суд қилиб, гулханда ёқишган экан. Ана шу Олдкестль ҳақида номаълум муаллиф католик тамошабинларнинг кўнглини олиш учун драмамаи ё комедия ёзиб, дин учун жон фидо қилган одамнинг устиб тасвирлаган. Шекспир бу асардан Фальстаф шахсиятини олиш билан қаноатланмай, унга нисбатан таҳқирли муносабатни ҳам олган. Шекспирнинг бу шахс иштирок этадиган дастлабки пьесаларида у Олдкестль деб аталган эди. Кейин эса Елизавета замонасига келиб протестантизм яна тантана қилгандан сўнг католикларга қарши курашган фидокорни истеҳзо билан тасвирлаш ноқулай бўлиб қолди. Бундан ташқари Олдкестльнинг қариндошлари ҳам норози бўлишди. Шунинг учун Шекспир Олдкестль номини Фальстаф деб ўзгартирди. Фальстаф ҳам тарихий шахс бўлиб, Азинкур яқинида жанг майдонини ташлаб қочгани билан машҳур.

Фальстаф ҳақиқатан ҳам батамом табиий ва ўз характериға эга бўлган шахс. Лекин шуниси ҳам борки, у Шекспир томонидан тасвирланган ягона табиий ва характерли шахс. Бу шахс шунинг учун ҳам табиий ва характерлики, у Шекспир яратган ҳамма шахслар орасида бир ўзигина характериға мос келадиган тилда гапирди. У ўзининг характериға мос тилда гапирганиға сабаб шуки, у Шекспирнинг тилида гапирди. Бу тил эса кулгидан маҳрум ҳазилларға ва қизиқ туюлмайдиган сўз ўйинларига тўла. Бу тил Шекспирдаги бошқа ҳамма шахсларға мос бўлмагани ҳолда бадмаст Фальстафнинг мақтанчоқ, синиқ ва бузуқ характериға мутлақо тўғри келади. Фақат шу туфайлигиға бу шахсни ҳақиқатан ҳам муайян характер эғаси, деб аташ мумкин. Афсуски, бу характернинг бадийлигиға путур етказадиган омил ҳам бор. Бу шахснинг еб тўймаслиги, пиёнисталиги, бузуқлиги, муттаҳамлиги, ёлғончилиги, кўрқоқлиги шу даражада одамнинг нафратини кўзғайдики, унга нисбатан Шекспир кўрсатган қувноқ комизмини баҳам кўришини сира иложи йўқ. Фальстаф масаласидаги гаплар ана шунақа.

Шекспир ўз шахсларига бетақрор характер ато қилишни билмайди деб айтолмайман, лекин у бу ишға буткул лоқайд қарайди. Бу нарса Шекспир яратган шахслар ичида, айниқса, Ҳамлетда ҳайрон қоладиган даражада аниқ кўринади. Яна шуниси ажабланарлики, Шекспирға кўр-кўрона топиниш унинг бошқа бирон пьесасида «Ҳамлет»чалик теран кўринмайди. Гуё бу пьеса ҳаммани сеҳрлаб олган. Бунинг натижасида Шекспирнинг бирон асари доҳиёна бўлмаслиги мумкин ёки унинг драмаларидаги биронта асосий шахс тасвирида янги ва ҳаммага тушунарли характер ифодаланмаган бўлиши мумкин, деган фикрнинг ўзига йўл қўйилмайди.

Шекспир танлаб олган қадимий воқеа унча чакки эмас: бу воқеада Ҳамлет қандай ҳийлалар ишлатиб, кейинчалик Дания

қироли бўлиб олгани, амакиси Фенгон томонидан ўлдирилган отаси Хорвендилнинг ўлими учун қандай қасос олгани ҳикоя қилинган. Бу мавзуда Шекспирдан ўн беш йил аввал ҳам бир драма ёзилган эди. Шекспир шу сюжет асосида ўзининг драмасини ёзар экан, ҳар гал қилгани каби мутлақо лузумсиз бир тарзда асосий иштирокчи шахсига ўзининг жамики эътиборга лойиқ деб ҳисоблаган фикрларини гапиртиради. Ўз қаҳрамонининг тилидан умрнинг бебақолиги (гўрков), ўлим (ё ўлиш, ё қолиш) ҳақидаги фикрларини (бу фикрлар театр тўғрисидаги, аёллар тўғрисидаги 66-сонетда ҳам ифодаланган эди) айтдиран экан, Шекспир бу гаплар қандай шароитда айтилаётганини хаёлига ҳам келтирмайди ва бунинг оқибатида бу фикрларни айтаётган шахс охир-оқибатда Шекспирнинг карнайи бўлиб чиқади, ҳар қандай ўзига хосликдан маҳрум бўлади ва унинг қилиқлари, хатти-ҳаракатлари билан нутқлари бир-бирига мос келмай қолади.

Ривоятда Ҳамлетнинг шахсияти мутлақо равшан: у амакиси билан онасининг ишидан қаттиқ газабланган, улардан қасос олиш ниятида, аммо қўрқади, амаким мени отамга ўхшаб ўлдириб қўймасин дейди, шунинг учун ўзини жинниликка солади ва шу йўл билан фурсатдан ютмоқчи ва саройда бўлаётган воқеаларнинг ҳаммасини билиб олмоқчи бўлади. Амакиси билан онаси эса чиндан ҳам жинними ёхуд ўзини жинниликка солиб юриптими эканини билмоқчи бўлишади ва у яхши кўрган қизни унинг ҳузурига юборишади. У бу синовдан яхши ўтади, кейин онаси билан яккама-якка учрашади, бир чеккада пусиб, уларнинг гапини эшитиб турган аёни ўлдирди ва онасини фош қилади. Сўнгра уни Англияга жўнатадилар. Йўлда у мактубларни алмаштириб кўяди, кейин Англиядан қайтиб келиб, душманларининг ҳаммасидан қасос олади — уларни ёқиб юборади.

Буларнинг бари тушунарли, Ҳамлетнинг ҳолати ва характеридан келиб чиқади. Аммо Шекспир Ҳамлетга ўзи хоҳлаган гапларни гапиртиради ва уни муаллифга тамошабон саҳналарни тайёрлаш учун зарур бўлган ҳаракатларни қилишга мажбур этади. Шу билан ривоятдаги Ҳамлетнинг характерини ташкил қилувчи ҳамма нарса маҳв қилинади. Ҳамлет драманинг бошидан охиригача ўзи хоҳлаб қилиши мумкин бўлган ишларни эмас, муаллифга керак бўлган ишларни бажаради — гоҳ отасининг арвоҳи олдида даҳшатга тушади, гоҳ бу арвоҳни мазах қила бошлайди, уни кўрсичқон деб атайди, гоҳ Офелияни яхши кўради, гоҳ унинг жигига тегди ва ҳ.к. Ҳамлетнинг хатти-ҳаракати ва нутқларига бирон-бир изоҳ топиб беришнинг иложи йўқ, шунинг учун унинг бирон-бир муайян характерини белгилаш ҳам жуда қийин.

Аммо доҳиёна Шекспир ўлақолса биронта бемаза асар ёза олмайди, деб тан олингани учун олимлар бутун тафаккур кучини

йўналтириб, асарнинг энг ажиб гўзалликларини топишга ҳаракат қилишади. Ҳолбуки, шу «гўзал» деганлари яққол кўзга ташланиб турадиган нуқсондир. Бу нуқсон, айниқса, «Ҳамлет»да жуда равшан ифодаланган. Бу нуқсон шундаки, асарнинг бош қаҳрамони ҳеч қандай характерга эга эмас. Теран фикрли мунаққидларнинг уқтиришича, бу драмада Ҳамлет шахсиятида жуда катта куч билан мутлақо янги ва теран характер ифодаланган. Бу айни шунда кўринадикки, бу шахсда ана шу характернинг ўзи йўқ ва ана шу характернинг йўқлигида теран характер яратишдаги доҳиёна қудрат намоён бўлган. Шу тўхтамга келган аллома мунаққидлар бу тўғридаги китобларни тоғ-тоғ қалаштириб ташлашган. Шу тарзда характерга эга бўлмаган одамнинг характерини тасвирлаш нақадар муҳим ва улғувор иш эканини тушунтирган ва мақтаб кўкларга кўтарган асарлар беҳисоб йиғилиб қолган. Рост, баъзан айрим мунаққидлар иймана-иймана бир фикрни айтиб қолишади: бу шахсда алланечук ғалати бир жиҳат бор. Ҳамлет турган-битгани ечиб бўлмас бир жумбоқ. Лекин ҳеч ким юрак ютиб, «қирол ялангоч-ку!» демайди. Ахир, кундай равшан кўриниб турипти — Шекспир Ҳамлетни характерга эга қилиб кўрсата олмаган ва балки буни хоҳламаган ҳам бўлиши мумкин. Қолаверса, бунинг кераклигини тушунмаган ҳам. Аллома мунаққидлар бўлса, бу жумбоқларни тадқиқ қилишни ва мақташни давом этгаришган. Ўзининг жумбоқлиги билан бу асар фермернинг уйи ёнидан Пиквик топиб олган ёзувли тошни эслатади. Эсингизда бўлса, бу тош олимларни бир-бирига душман икки тоифага ажратиб юборган эди.

Шундай қилиб, на Лир, на Отелло, на Фальстаф характерлари ва, айниқса, Ҳамлет характери «Шекспирнинг қудрати — характерларни тасвирлашдадир» деган фикрни сира ҳам тасдиқламайди. Мабодо Шекспир драмаларида баъзи бир характерли белгиларга эга бўлган одамлар учраса, булар кўп ҳолларда «Ҳамлет»даги Полоний ёки «Венециялик савдогар»даги Порция каби иккинчи даражали шахслардир. Аммо ана шу бир нечта жонли характер 500 ва балки ундан ортиқроқ иккинчи даражали шахс ўртасида ҳамда бутунлай характердан маҳрум бўлган асосий шахслар орасида Шекспир драмаларининг фазилати характерлар тасвиридадир, деган фикрни мутлақо исбот қилмайди.

Характер тасвирида Шекспирни зўр маҳорат эгаси деб ҳисоблашнинг сабаби шундаки, Шекспирда ҳақиқатан ҳам бир жиҳат бор — агар ролларни яхши актёрлар ижро этса ва уларнинг моҳиятига унча чуқур кирилмаса, Шекспир характерларни тасвирлашга уста бўлиб кўриниши мумкин. Бу жиҳат Шекспирнинг туйғулар ҳаракатини ифодалаган саҳналарни яхши тасвирлай билишида кўринади. Шекспир ўз қаҳрамонларини ҳар қанча ғайритабиий вазиятларга солиб қўймасин, уларни ҳар қанча ўзларига мос кел-

майдиган тилда гапиришга мажбур қилмасин, бу қаҳрамонлар ҳар қанча туссиз бўлмасин, туйғулар ҳаракати — уларнинг катталашуви, ўзгариши, кўпгина зиддиятли туйғуларнинг бир-бирига қўшилиб кетиши баъзи бир саҳналарда кўпинча тўғри ва кучли ифодалангани ва ролларни моҳир актёрлар ижро этганда улар, қисқа муддатга бўлса-да, иштирокчи шахсларга хайрихоҳлик туғдира олади.

Ўзи актёр ва заковатли одам бўлган Шекспир нафақат нутқ билан, балки хитоблар, хатти-ҳаракатлар, сўзларни такрорлаш билан ҳам иштирокчи шахслар қалбидаги туйғулар ҳолатини ва ўзгаришини ифодалай билган. Масалан, жуда кўп ўринларда Шекспир қаҳрамонлари сўзлар ўрнига хитоблар билан чекланади ёки йиғлашади, ёки монологининг ўртасида биронта ҳаракат, имо-ишора билан ҳолатининг оғирлигини намоён қилади (масалан, Лир тугмасини ечиб қўйишни илтимос қилади) ёки жуда қаттиқ ҳаяжонланган пайтларида уларни лол қолдирган сўзни бир неча марталаб қайтариб сўрайдилар ёки такрорлашга мажбур қиладилар (масалан, Отелло, Макдуф, Клеопатралар шундай қилишади). Туйғулар ҳаракатини тасвирлашдаги бунақа оқилона усуллар яхши актёрларга ўз кучини намоён этишга имкон беради. Шунинг учун ҳам мунаққидлар кўпинча уларни характер тасвиридаги маҳорат ўрнида қабул қилиб келишган ва ҳозир ҳам шундай қабул қилишади. Аммо битта саҳнада туйғулар ҳаракати ҳар қанча кучли ифодаланган бўлмасин, битта саҳнада бир шахснинг характерини бериб бўлмайди, чунки бу шахс бир марта тўғри хитоб қилгандан кейин ёки тўғри қилиқдан сўнг ўзига мос келмайдиган тилда муаллифнинг мажбур қилиши орқасида узундан-узоқ гапира бошлайди. Шунингдек, сира ҳам лузуми йўқ ва ўзининг табиатига мос келмайдиган гапларни гапирди.

## V

«Хўш, Шекспир қаҳрамонлари томонидан айтиладиган теран маъноли гаплар ва ҳикматлар-чи? — деб сўрашлари мумкин Шекспир маддоҳлари. — Лирнинг жазо ҳақидаги монологи, Кентнинг хушомад тўғрисидаги нутқи, Эдгарнинг ўзининг аввалги ҳаёти тўғрисидаги нутқи, Глостернинг тақдирнинг бевафолиги ҳақидаги ва бошқа драмалардаги Ҳамлет, Антоний ва бошқаларнинг машҳур нутқлари-чи?»

Фикрлар ва ҳикматлар, — деб жавоб бераман мен, — насрий асарларда, рисолаларда, ҳикматлар мажмуаларида қадрли, бадий драматик асарда эмас. Драматик асарнинг мақсади тасвирланаётган нарсага ҳамдардлик уйғотишдир. Шунинг учун ҳам Шекспирдаги нутқлар ва ҳикматларда теран ва янги фикрлар ҳар қанча кўп бўлмасин (аслида бундай эмас), бадий поэтик асарнинг фазила-

ти бўла олмайдилар. Аксинча, номувофиқ шароитларда айтилган бу нутқлар бадиий асарни бузиши мумкин.

Бадиий, поэтик асар ва, айниқса, драма ҳаммадан аввал китобхонда ёки томошабинда шундай ҳолатни туғдирмоғи керакки, у асардаги иштирок этувчи шахслар бошидан кечираётган нарсаларнинг ҳаммасини ўзи бошидан кечираётгандай ҳис этсин. Бунинг учун эса драматург ўз қаҳрамонларини нима ишни қилишга ва нимани гапиришга мажбур этиши кераклигини билмоғи нақадар муҳим бўлса, томошабин ёхуд китобхондаги ҳолатни бузмаслик учун асар қаҳрамонини нималарни гапириш ва қилишга мажбур этмаслигини билиши ҳам жуда муҳимдир. Иштирок этувчиларнинг тилидан айтиладиган нутқлар ҳар қанча бежирим ва маънодор бўлмасин, агар улар ортиқча бўлса ва вазият ҳамда характерларга мос келмаса, драматик асарнинг асосий шартини бузади — бунинг оқибатида китобхон ёхуд томошабин иштирокчи шахсларнинг кечинмаларини ўзи бошидан кечираётган кечинмалар сифатида қабул қилмай қўяди. Томошабин ёхуд китобхоннинг тасаввурини бузиб ўтирмай, анча гапни гапирмай қўяқолса ҳам бўлади — нима гаплигини уларнинг ўзи фаҳмлаб олади ва ҳатто бунинг оқибатида унинг таассуроти яна ҳам чуқурлашиши мумкин. Аммо бу ортиқча эзмалик қилиш билан ёки сирли фонуснинг ичидан чироқни олиб қўйиш билан баробар — бунинг натижасида китобхон ёки томошабиннинг диққати чалғийди, китобхон қаршисида муаллифни, томошабин актёрни кўради, тасаввур ғойиб бўлади. Кейин эса тасаввурни қайтадан тиклашнинг иложи бўлмай қолади. Шунинг учун ҳам меъёрни ҳис қилмай туриб санъаткор бўлмоқ ва, айниқса, драматург бўлмоқ сира мумкин эмас. Шекспир эса бу туйғудан мутлақо маҳрумдир.

Шекспир қаҳрамонлари доимий равишда ўзларига мос бўлмаган гапларни гапирибгина қолмайдилар, балки улар мутлақо ноўрин ва сира кераксиз гапларни ҳам гапирадилар. Мен бу фикримни далилловчи янги мисоллар келтириб ўтирмайман, чунки ўйламанки, агар одам Шекспирнинг ҳамма асарларидаги кишини лол қолдирувчи нуқсонларни ўзи кўрмас экан, уни ҳеч қанақа далилу исботлар билан ишонтириб бўлмайди. Бунга амин бўлмоқ учун биргина «Лир»нинг ўзини, ундаги жинналиклар, қотилликлар, кўзларни ўйиб олишлар, Глостернинг сакрашлари, заҳарлашлар, сўқинишлар билан бирга ўқиб чиқилса кифоя. «Перикл», «Цимбелин», «Қиш эртаги», «Бўрон»ни айтмаёқ кўяқолайлик — бу асарларнинг ҳаммаси балоғат даврида ёзилган. Меъёр туйғусидан бутунлай маҳрум бўлган дидсиз одамгина «Тит Андроник»ни, «Троил ва Крессид»ни ёзмоғи, «Қирол Лир»ни эса бу қадар шафқатсизлик билан расво қилмоғи мумкин эди.

Гервинус Шекспирда гўзаллик туйғуси бор, деб исбот қилиш-



га интилди, ammo унинг ҳамма далиллари фақат шуни исбот қиладики, унинг ўзи, яъни Гервинус гўзаллик туйғусидан бутунлай маҳрум бўлган. Шекспирда ҳамма нарса бўрттириб берилган — хатти-ҳаракатлар бўрттирилган, уларнинг оқибати бўрттирилган, иштирок этувчи шахсларнинг нутқи бўрттирилган, шунинг учун ҳам ҳар қадамда бадий тасаввур имконлари бузилади.

Ҳар нима дейишмасин, Шекспир асарларидан ҳар қанча завқланишмасин, уни қанча фазилатларга буркаб кўтаришмасин, шуниси шубҳасизки, у санъаткор бўлган эмас ва унинг асарлари бадий асарлар эмас. Худди ритми ҳис қилмаган одам ҳеч қачон мусиқачи бўла олмаганидек, меъёр туйғусисиз ҳеч ким ҳеч қачон санъаткор бўла олмайди.

«Бироқ Шекспир ўз асарларини қайси даврда ёзганини унутмоқ керак эмас, — дейишади уни мақтовчилар. — У замонларда одамларнинг қаҳри қаттиқ ва бағри тош эди. У пайтларда эваруизм, яъни ифода усулининг сунъийлиги кенг расм бўлган эди, турмушнинг бизга бегона шакллари кенг тарқаган эди. Шунинг учун ҳам Шекспир ҳақида мулоҳаза юритмоқ учун у асарларини қайси замонда ёзганини назарда тутмоқ керак. Ҳомерда ҳам худди Шекспирдаги каби анчагина бизга ёт нарсалар бор, бироқ бу бизга Ҳомернинг гўзаллигани қадрлашимизга халақит бермайди-ку» дейди бу мақтовчилар.

Бироқ худди Гервинусга ўхшаб, биз ҳам Шекспир билан Ҳомерни таққослаб кўрадиган бўлсак, чинакам санъат билан санъатсимон нарса ўртасидаги бепоён масофа, айниқса, равшан кўринади. Ҳомер биздан ҳар қанча олис бўлмасин, у тасвирлаган ҳаёт ичига биз заррача ҳам зўриқмай кириб борамиз. Бемалол кириб боришимизнинг асосий сабаби эса шундаки, Ҳомер ҳар қанча бизга бегона ҳодисаларни тасвирламасин, у ўзи айтаётган гапга ишонади, айтаётган гапини жиддий тарзда гапиради, шунинг учун ҳам у ҳеч қачон муболағга берилмайди ва меъёр туйғуси уни сира тарк этмайди. Шунинг учун ҳам Ахиллес, Гектор, Приам ва Одиссейларнинг лол қоладиган даражадаги ёрқин, жонли ва гўзал характерлари тўғрисида ёхуд ҳамиша томошабинни куйдириб юборадиган Гекторнинг видолашиш саҳнаси, Приамнинг элчилиги, Одиссейнинг қайтиб келиши тасвирланган манзараларни айтмаганда ҳам, «Илиада» бошдан-оёқ ва, айниқса, «Одиссея» шунчалик табиий ва бизга яқинки, гўёки биз ўзимиз худолар ва қаҳрамонлар даврасида яшагандек ҳамда яшаётгандек бўламиз. Ҳолбуки, Шекспирда бунақа эмас. Унинг биринчи иборалариданоқ муболаға яққол кўриниб туради — у ҳолатларни ҳам муболаға қилади, туйғуларни ҳам муболағалаштиради, ибораларида ҳам муболаға бисёр. Ҳозир аён бўлиб қолганки, у гапираётган гапига ўзи ишонмайди, бу гапларнинг унга кераги ҳам йўқ, у тасвирлаётган

ҳолатларнинг барини тўқиб чиқарган, ўз қаҳрамонларига нисбатан лоқайд, бу қаҳрамонларни у фақат саҳна учун ўйлаб топган ва шунинг учун ҳам уларни томошабинларни ҳайратга соладиган гапларни гапириб, ишларни адо этишга мажбур қилади, шунинг учун ҳам биз на ҳодисаларга, на хатти-ҳаракатларга, на унинг қаҳрамонлари бошларига тушган кулфатларга ишонамиз.

Шекспир эстетик туйғудан буткул маҳрум эканига уни Ҳомер билан таққослаганда узил-кесил ишонч ҳосил қилиш мумкин. Биз Ҳомернинг асарлари деб атайдиган асарлар бадиий асарлардир, ўзига хос санъат асарларидир, муаллиф ёки муаллифларнинг юрагидан чиққан асарлардир.

Шекспирнинг асарлари эса ўзгалардан олинган, ҳар хил қурама лаҳтақлардан сунъий равишда елимлаб ёпиштирилган, бирор муносабат билан ўйлаб чиқарилган асарлардир. Уларнинг бадиият ва санъатга мутлақо дахли йўқ.

## VI

Балки Шекспирнинг дунёқараши жуда юксакдир. Балки у эстетика талабларига тўғри келмаган тақдирда ҳам одамлар учун шундай бир янги ва муҳим дунёқараш инкишоф этарки, у кашф этган дунёқарашнинг муҳимлиги боисидан унинг санъаткор сифатидаги жамики нуқсонлари арзимас кўриниб қолар? Шекспирни мақтовчилар шундай дейди. Гервинус тўғридан-тўғри шундай дейди. Унинг фикрича, авваламбор, «Ҳомер эпос борасида қанчалик катта аҳамиятга эга бўлса, Шекспир ҳам драматик санъат борасида шундай муҳим қимматга эга». Мабодо буни эътиборга олмаганда ҳам «Шекспир инсон қалбининг ноёб бир билимдони сифатида дунёда ва турмушда сира шубҳа туғдирмайдиган энг мўътабар устоз ва мураббийдир».

Хўш, дунёда ва турмушда сира шубҳа туғдирмайдиган бу устознинг мўътабарлиги нимада? Гервинус буни тушунтиришга иккинчи жилддаги эллик саҳифа келадиган сўнги бобини бағишлайди.

Ҳаёт сабоқларини ўргатувчи энг олий даражадаги бу устознинг ахлоқ бобидаги мўътабарлиги, Гервинуснинг фикрича, қуйидагиларда тажассум топган. Шекспир маънавий дунёқарашининг илк негизи Гервинуснинг фикрича шундаки, инсонга фаолият кўрсатиш қобилияти ва бу қобилиятни баҳолаш имкони инъом этилган. Шунинг учун ҳам Гервинуснинг фикрича, Шекспир даставвал, яхши одам деганда ҳаракат қилувчи, фаолият кўрсатувчи одамни тушунган (гўёки инсон ҳаракат қилмаслиги ҳам мумкин-дай). Фортинбрас, Болингброк, Алкивиад, Октавий каби фаол одамлар, дейди Гервинус, Шекспир томонидан актив фаолият кўрсатмайдиган турли-туман шахсларга қарама-қарши қўйилади. Шекспир шуни таъкидлайдики, одамлар ўз табиатларининг ус-

туңликлари туфайли эмас, балки юқоридагидек фаол характерга эга бўлганлари сабаблигина бахтга ва муваффақиятга эришадилар. Ҳатто айтиш мумкинки, иқтидорлари ожизроқ бўлганига қарамай, фаолиятга бўлган қобилиятлари ўз-ўзича уларга ҳамиша фаолиятсизлик қаршисида устунлик беради. Шуниси ҳам борки, бу бировларнинг фаолиятсизлиги жуда гўзал ниятлардан туғилганига, бошқаларнинг фаолияти эса ёмон ниятлар оқибати эканига мутлақо боғлиқ эмас.

«Фаолият — яхшилиқдир, фаолиятсизлик — ёвузликдир. Фаолият ёвузликни яхшиликка айлантиради» деб қарайди Шекспир, — дея уқтиради Гервинус. Шекспир Диоген ақидасидан Искандар Мақдуний ақидасини афзал кўради, деб ҳисоблайди Гервинус. Бошқача айтганда, Гервинусга кўра, Шекспир камсукумлиқ ва доноликдан кўра ўлимни ва ғаразли ниятда қилинган қотилликни афзал кўради.

Гервинуснинг фикрича, Шекспир инсоният ўз олдига идеалларни мақсад қилиб қўймаслиги керак, балки ҳар нарсада соғлом фаолият бўлса, ўртача мезонга амал қилинса бас, деб ҳисоблайди. Шекспирга ана шу доно ўртамиёначилик гоёси шу даражада сингиб кетганки, Гервинуснинг фикрига кўра, у ҳатто инсон табиатига оширилган талаблар қўйишни таклиф қилувчи христиан ахлоқини инкор этишдан ҳам қайтмайди. У душманларга мажусий нафрат билан уларга насроний муҳаббат ўртасидаги олтин ораликни ўргатади. (561 ва 562-саҳифалар: «Ўзининг асосий принципи бўлмиш оқилона ўртамиёначилик мезони Шекспирга қанчалик сингиб кетганини, — дейди Гервинус, — эҳтимолки, ҳаммадан ҳам кўпроқ унинг инсон табиатини ҳаддан зиёд кучлантиришга ундовчи христиан қоидаларига қарши мулоҳазалар айтишга журъат қилганида кўринади. Унинг мажбуриятлар чегараси табиат белгилаб берган доирадан ташқари чиқишига йўл қўймас эди. Шунинг учун у одам христиан ва мажусий қоидалар ўртасида, яъни бир томондан душманингга муҳаббат, иккинчи томондан эса унга нафрат ўртасидаги оқилона ораликда турмоғини тарғиб қилади. Яхшилиқни ҳам керагидан ортиқ қилиш мумкинлиги, яъни яхшилиқнинг оқилона чегараларидан чиқиб кетиш Шекспирнинг сўзлари ва мисоллари билан жуда ишонарли тарзда исбот қилиб берилган. Масалан, ҳаддан зиёд сахийлик Тимонни ҳалок қилади, ҳолбуки, меъёридаги сахийлик Антониога иззат-хурмат келтиради. Меъёридаги шуҳратпарастлик Генрих Vни улуғ инсонга айлантиради, аммо ҳаддан зиёд кучайиб кетган шуҳратпарастлик Персини ҳалокатга олиб келади. Ҳаддан зиёд олижаноблик Анжелони ҳалокатга бошлайди. Агар теварак-атрофдагиларнинг ортиқча даражадаги қаҳри қаттиқлиги зарарли бўлса ва жиноятнинг олдини ололмаса, инсон табиатидаги илоҳий нарса, яъни меҳр-шафқат ҳаддан зиёд бўлса, у жиноятни туғдириши мумкин».)

Шекспир таълим берадики, дейди Гервинус, керагидан ортик яхшилик қилиш ҳам мумкин эмас.

У таълим берадики (Гервинуснинг фикрича), ахлоқ ҳам худди сиёсатга ўхшаган шунақа бир ҳодисадирки, унда воқеалар ва сабабларнинг қўплиги туфайли бирон-бир қоидани барпо этиб бўлмайди. (563-саҳифа: «Шекспирнинг нуқтаи назаридан тўғри маънавий хатти-ҳаракатлар учун раҳнамо бўладиган ва ҳаётдаги ҳамма ҳолларга мос келадиган қилиб яратиш мумкин бўлган ижобий диний ва маънавий қонунлар йўқ».)

Гервинус Шекспирнинг жамики маънавий назариясини тўғридан-тўғри қуйидагича тарзда ёрқинроқ ифодалайди: Шекспир муайян диний қоидалар ва қонунларга амал қиладиган тоифалар учун (яъни одамларнинг 0,099 фоизи учун) ёзмайди, балки маърифатли одамлар учун ёзади. Улар ўзлари учун соғлом ҳаётий маромни ва хайрихоҳликни танлаб олишган. Бунинг оқибатида виждон, заковат ва ирода бирлашиб, муносиб ҳаётий мақсадларга йўналтирилади. Аммо Гервинуснинг фикрича, ана шу омадли одамлар учун ҳам бу таълимот бўлиб-бўлиб олинса, хатарли бўлмоғи мумкин, уни тўлалигича олмоқ керак. (564-саҳифа: «Шундай тоифа одамлар борки, — дейди Гервинус, — уларнинг маънавиятини ҳаммадан ҳам кўра дин ва давлат ҳуқуқининг ижобий кўрсатмалари яхшироқ муҳофаза қилади. Бундай одамлар Шекспир асарларининг тагига етолмайдилар. Бу асарлар фақат маърифатли одамлар учунгина тушунарли, фақат уларгина бу асарларнинг тагига етиши мумкин. Улардан ўзлари учун соғлом ҳаёт маромини танлаб олишни ва муайян бир онгни ўзлаштириб олишни талаб қилиш мумкин. Токи шу онг ёрдамида бизни бошқарадиган туғма виждон ва заковат кучлари бизнинг иродамиз билан бирлашиб, бизнинг муносиб ҳаётий мақсадларга муайян даражада эришувимизга имкон беради. Аммо, ҳатто, ана шундай маърифатли одамлар учун ҳам Шекспир таълимоти ҳамма вақт ҳам бехатар бўлмаслиги мумкин... Унинг таълимоти фақат бир шарт билангина мутлақ бехатар бўлиши мумкин. Шарт шуки, бу таълимот мутлақо тўла равишда, бутун тўлалиги билан ҳеч қандай истисноларсиз қабул қилинмоғи керак. Ана шунда бу таълимот на фақат хатарли, балки энг равшан, энг беноқсон ва шунинг учун ҳам маънавий таълимотлар ичида энг ишончлиси бўлади».)

Таълимотнинг ҳаммасини олмоқ учун эса унинг таълимоти бўйича исён кўтармоқ ёки бир марта қатъий белгилаб қўйилган диний ҳамда давлат шаклларини барбод қилишга уриниш шахс учун зарарли эканини, бу ақлдан эмаслигини англамоқ керак. (566-саҳифа: «Шекспир учун ўз билганича иш юритадиган мустақил шахс сира маъқул бўлмайди. Бундай шахс кучли ирода билан сиёсат ва ахлоқдаги ҳар қандай қонунга қарши курашган бўлур эди

ва минг йиллар мобайнида жамиятга таянч бўлиб келаётган дин билан давлат иттифоқининг сарҳадларидан чиқиб кетарди. Чунки, унинг қарашларига кўра, одамларнинг амалдаги донолиги жамиятга энг юксак даражадаги табиийлик ва эркинликни олиб киришдан кўра юксакроқ мақсадга эга бўлмаган бўларди, бироқ айни шунинг учун ҳам жамиятнинг табиий қонунларини муқаддас билиб, уларга оғишмай амал қилмоқ зарур, мавжуд тартибларни ҳурмат қилмоқ даркор, бу тартибларни доимий равишда кўздан кечириб, уларнинг оқилона жиҳатларини чуқурроқ сингдирмоқ лозим. Бунда маданият туфайли табиатни унутмоқ ёки аксинча бўлмоқ ярамайди»).

Мулк, оила, давлат — муқаддасдир. Аммо одамлар тенглигини эътироф этишга интилиш — ақлсизлик. Уни амалга ошириш инсоният бошига жуда оғир кулфат келтирар эди. (571 ва 572-саҳифалар: «Мансаб ва мартабаларнинг афзалликларига қарши ҳеч ким Шекспирдан ортиқроқ курашган эмас, бироқ бу ҳур фикрли инсон қашшоқлар ва нодонларга ўринни бўшатиб бермоқ учун бадавлат ва маърифатли одамларнинг устунликларини маҳв этишга рози бўла олармиди? Шу қадар чечанлик билан номусли бўлишга ундайдиган бундай одам мартабалар ва хизматлари учун бериладиган инъомлар билан бирга улугворлик сари бўлган ҳар қандай интилиш янчиб ташланишига, ҳар қандай босқичларнинг маҳв этилиши билан бирга эса «ҳар қандай юксак режаларга интилишнинг ҳам сўниб қолишига» йўл қўя олармиди? Маккор йўллар билан иззат-икромга ва сохта ҳокимиятга эришган одамларга тазйиқ чиндан ҳам тўхтаб қолган тақдирда, шоир зўравонликлар ичида энг мудҳиш бўлмиш бир зўравонликка — нодон авомнинг ҳукмрон бўлишига йўл қўя олармиди? Ҳозир тарғиб қилинаётган ана шу тенглик туфайли ҳамма нарса зўравонликка айланиши, зўравонлик эса ўзбошимчаликка ўтиши, ўзбошимчалик эса тизгинсиз эҳтиросга айланиб кетиши мумкинлигини, бу эҳтирос эса бўри ўлжасини парча-парча қилиб ташлаганидек дунёни ич-ичидан портлатиб юборишини ва охир-пировардида дунё ўз бошини ўзи ейиши мумкинлигини шоир кўрган. Агар борди-ю, инсоният тенгликка эришса-ю, булар рўй бермаса, агар халқларнинг ўзаро муҳаббати ва мангу тинчлик, «Бўрон»да Алонзо айтганидек, «ҳеч нарса» бўлмаган тақдирда, аксинча, тенгликка интилишга эришиш чиндан ҳам воқе бўлиши мумкин бўлганида ҳам, шоир дунё кексалик палласига қадам қўйиб, умри битмоқда деб ва шунинг учун фаол одамлар ортиқ яшамай қўяқолсалар ҳам бўларди деб ҳисобларди»).

Шекспирнинг энг улуг билимдони ва мақтовчисининг тушунтиришига кўра, Шекспир дунёқараши ана шунақа.

Шекспирнинг янги чиққан маддоҳларидан бири — Брандес бунга яна қуйидагиларни қўшимча қилади: «Албатта, ҳеч ким ўз

ҳаётини ёлғондан, алдовдан ва бошқаларга зарар етказишдан мутлақо тоза ҳолда асраб қололмайди. Аммо ёлғон билан алдов ҳамиша ҳам гуноҳ бўлавермайди ва ҳатто бошқа одамларга етказиладиган зарар ҳам ҳамиша муқаррар тарзда гуноҳ бўлавермайди: у кўпинча зарурият, рухсат берилган қурол, ҳуқуқ, холос. Моҳият-эътибори билан олганда, Шекспир ҳамиша муқаррар тақиқлар ёхуд муқаррар мажбуриятлар йўқ деб ҳисоблаган. У, масалан, Ҳамлетнинг қиролни ўлдиришга ҳақи борлигига шубҳа қилган эмас, ҳатто унинг Полонийни чавақлаб ташлашга ҳақи борлигига ҳам шубҳа қилган эмас. У теварак-атрофида энг оддий ахлоқ қонунлари тўхтовсиз равишда оёқости қилинаётганини кўрган ва бундан туғилган ғазабдан ва енгиб бўлмас норозиликдан ўзини ҳимоя қила олмаган. Энди эса унинг қалбида муайян бир фикрлар жипслашиб давра қуриб олган. Бу фикрларга кўра, муқаррар амал қилиш керак бўлган пандлар йўқ, ҳатти-ҳаракатнинг қиммати ва фазилати бу пандларга риоя қилишга ёхуд риоя қилмасликка боғлиқ эмас, характер ҳақида гапириб ўтирмаса ҳам бўлади. Ҳамма гап мазмунда — айрича олинган одам қарор қабул қилаётган дақиқада бу қонунлар кўрсатмаларининг шаклини ўзининг масъулияти билан тўлдиради» (Георг Брандес. «Шекспир ва унинг асарлари»).

Бошқача қилиб айтганда, эндиликда Шекспир шуни аниқ-таниқ кўрадики, мақсаддан туғиладиган ахлоқ ягона чин нарса, ягона бўлиши мумкин бўлган нарсадир. Шу тариқа Брандесга кўра маълум бўладики, Шекспирнинг асосий принципи — мақсад бўлса, истаган воситаларни қўллаш мумкин деган принципдир. Брандес худди шуниси учун Шекспирни мақтайди. Ҳар нима бўлса ҳам фаолият кўрсатмоқ керак, ҳар қандай идеаллардан мосуво бўлмоқ, ҳар нарсада меъёрни билмоқ, ҳаётнинг бир бора белгилаб қўйилган шакллариغا риоя қилмоқ — шундай қилинса, мақсад йўлида ҳар қандай восита ҳам жоиз.

Бунга яна англизларнинг шовинист миллат эканлигини қўшиш керак — Шекспир уни ҳамма тарихий драмаларида куйлайди. Бу шунақа ватанпарварликки, уни тасвирлаганда англиз тахти дунёдаги энг муқаддас нарса бўлиб кўринади, англизлар эса ҳамма вақт французлар устидан ғалаба қозонади, улар минглаб французларни дабдала қилишади-да, ўзлари бор-йўғи ўнта одамдан ажралади, Жанна д'Арк — жодугар, Гектор билан трояликларнинг ҳаммаси қахрамон, сабабки, англизларнинг ҳаммаси трояликлардан тарқаган, юнонлар бўлса кўрқоқ ва хоин ва ҳ.к. ва ҳ.к. Шекспирнинг буюкдан-буюк мақтовчиларининг тасдиғига кўра, энг доно устознинг дунёқараши ана шунақа. Кимда-ким Шекспир асарларини диққат билан синчиклаб ўқиб чиқса, Шекспирнинг маддоҳлари унинг дунёқарашини мутлақо тўғри белгилаб берганларига ишонч ҳосил қилмай иложи йўқ.

Ҳар қандай санъат асарининг фазилатлари учта хусусият билан белгиланади:

1. Асарнинг мазмуни билан: мазмун қанчалик салмоқли бўлса, яъни одамлар ҳаёти учун муҳим бўлса, асар шунча юксак бўлади.

2. Ташқи гўзаллик билан: бунга санъат жинсига мос келадиган маҳорат орқали эришилади. Масалан, драматик санъатда маҳорат деганимиз қуйидагилардан таркиб топади: шахслар характериға мос келадиган аниқ тил, табиий ва айни чоқда таъсирчан тугун, сахналарни тўғри тақсимлаш, тасвирланаётган ҳамма нарсада меъёр туйғусини тўғри намоён қилиш.

3. Самимият билан, яъни муаллиф тасвирлаётган нарсасини ўзи жонли тарзда ҳис қила билиши билан. Бу шартларсиз ҳар қандай санъат асарини қабул қилаётган одамга муаллиф туйғусини юктириш амри маҳолдир. Агар муаллиф тасвирлаётган нарсасини обдон ҳис қилмаган экан, уни қабул қилаётган одамга муаллиф туйғуси юқмайди, у ҳеч нарсани ҳис қилолмайди. Ундай асар сира ҳам санъат намуналари қаторидан ўрин ола билмайди.

Шекспирнинг энг йирик маддоҳларининг тушунтиришидан кўришиб турибдики, унинг пьесалари мазмуни энг пасткаш, энг бачкана дунёқарашдан иборатдир. Бу дунёқарашга кўра, бу дунё зўрларининг ташқи юксаклиги одамларнинг чинакам устунлиги деб ҳисобланади, бу дунёқараш бўйича авлод-авомдан, яъни ишчилар синфидан нафрат қилинади. Бу дунёқараш ҳар қандай интилишларни, на фақат диний, балки мавжуд тузумни ўзгартиришга қаратилган гуманитар интилишларни ҳам инкор қилади.

Шекспир иккинчи шартга ҳам риоя қилмайди. Тўғри, унда сахналар тўғри тақсимланган ва уларда туйғулар ҳаракати ифодаланган. Бироқ унда вазиятлар табиийлиги йўқ, иштирокчиларнинг тили йўқ, энг муҳими эса, меъёр туйғуси йўқ, ҳолбуки, меъёр туйғуси бўлмаса, асар бадияят касб этмоғи мумкин эмас.

Учинчи ва энг муҳим шарт — самимият ҳам Шекспирнинг ҳамма асарлари учун мутлақо ёт. Уларнинг ҳаммасида зўраки сунъийлик кўришиб туради, унинг жиддий эмаслиги, сўзларни шунчаки эрмак қилаётгани сезилиб туради.

## VII

Шекспир асарлари ҳар қандай санъат талабларига жавоб бермайди. Бундан ташқари, уларнинг йўналишлари ўта пасткаш, бачкана. Ундай бўлса, бу асарлар қандай қилиб юз йилдан ортиқроқ вақт мобайнида шу қадар улуғ шуҳратга эга бўлиб келмоқда?

Бу саволга жавоб бериш жуда мушкул. Шекспир асарлари жилла бўлмаса бирон-бир фазилатга эга бўлганда ҳам баҳарнав эди. Унда ҳамманинг унга мухлислигини, бирон-бир сабаб билан уни ўзи номуносиб мақтовларга кўмиб юборишганини тушунса бўларди.

Бу ўринда иккита нарса бир-бирига тўқнаш келиб қолган: бир томондан, ҳар қандай танқиддан тубан турувчи, арзимас, бачкана ва диёнатсиз асарлар, иккинчи томондан, бу асарларни инсоният қачондир бўлмасин барпо этган ҳар қандай асарлардан юксакроқ, деб кўкка кўтарувчи ҳамманинг беъмъни мақтови.

Буни қандай изоҳлаш мумкин?

Менга ҳаётим давомида Шекспир тўғрисида унинг маддоҳлари билан кўплаб марта баҳс юритишга тўғри келган. Бу маддоҳлар орасида санъатни унча ҳис этмайдиганлари кўп эди. Бироқ айтиш чоқда Тургенев, Фет ва бошқалар каби санъаткорона гўзалликни жуда нозик ҳис қиладиган одамлар ҳам анча бўлган. Бироқ ҳар гал Шекспирни мадҳ этишга нисбатан мендаги салбий қараш бир хил муносабат туғдирган.

Мен Шекспирнинг қусурларини кўрсатганимда менга эътироз билдиришмас эдилар, фақат уни тушунмаганим учун менга ҳамдардлик изҳор қилишар ва Шекспирнинг ғаройиб, ғайритабиий улуғворлигини эътироф этиш зарурлигини менга уқтирмоқчи бўлишарди. Бироқ Шекспирнинг гўзаллиги нимадан иборат эканини менга тушунтирмас эдилар-да, Шекспирни яхлит олиб, маҳобат билан уни мақташга тутинишарди. Бироқ бу мақтовнинг ушлаб оладиган жойи бўлмасди. Қирол Лирнинг тугунларни ечиши, Фальстафнинг ёлғон гапиришлари, леди Макбетнинг шармандали доғлари, Ҳамлетнинг отасининг арвоҳига мурожаат қилиши, қирқ мингта оға-инилар, бу дунёда айбдорларнинг йўқлиги ва ҳоказо-ҳоказолар уларнинг завқини келтирар эди.

«Шекспир асарларининг истаган саҳифасини ёхуд тўғри келган жойини очинг, — дердим мен бу маддоҳларга, — шунда аниқ кўрасизки, унда ҳеч қачон кетма-кет келган ўн мисра топилмайдик, бу мисраларда тушунарли, табиий, шу гапларни айтаётган шахсларга хос бўлган ва бадиий таассурот туғдирувчи сифатлар бўлсин» (Бу тажрибани истаган одам қилиб кўриши мумкин). Шунда Шекспирнинг маддоҳлари унинг драмаларидан тусмоллаб ёки ўзлари истаган бирор жойни очардилар-да, улар танлаб олган ўн мисра нима учун эстетиканинг ва соғлом ақлнинг биринчи талабларига жавоб бермаслиги ҳақидаги менинг мулоҳазаларимга мутлақо парво қилмай, менга беъмъно, тушунарсиз, ғайрибадиий бўлиб кўринган жойлардан завқланишга бошлардилар.

Шу тарзда мен Шекспир мухлисларидан ҳарчанд унинг улуғлигини изоҳлаб берадиган мулоҳазалар кутмай, бунга эриша олмасдим. Унинг ўрнига одатда бирон ақидани кўр-кўрона ҳимоя қиладиган одамлар ўртасида кўп учрайдиган муносабатга дуч келардим — яъни улар Шекспирнинг улуғлигига имон келтиришар эди-ю, бироқ буни фикр-мулоҳаза билан далиллаб ўтиришмас эди. Бундай муносабатни Шекспир ҳақидаги ҳамма мужмал, мавҳум,



туманли мақолаларда ҳам, гап-сўзларда ҳам учратиш мумкин. Шекспир маддоҳларининг ўзлари севувчи сиймога бундай муносабатлари менга Шекспир шуҳратининг сабабларини тушуниб олишимга йўл очди. Бу ғаройиб шуҳратни фақат бир нарса билан изоҳлаш мумкин. Одамларга ҳамиша бирор фикр ёхуд туйғу сингдириб келинган ва ҳозир ҳам сингдириб келинади. Шекспирнинг шуҳрати ҳам ана шундай ялпи сингдиришлардан биридир. Бундай таъсир кўрсатишлар ҳаётнинг турли-туман соҳаларида ҳамиша бўлиб келган ва ҳозир ҳам бор. Ўзининг аҳамияти ва ҳажмига кўра энг муҳимларига ёрқин мисол тариқасида ўрта асрлардаги нафақат катталар, балки болалар ўртасида ҳам ўтказилган солиб юришларини эслаш мумкин. Бундан ташқари бот-бот бўлиб турадиган, ялпи касалликларга ўхшаган бемаъни таъсир кўрсатишлар қаторида жодугарларга ихлос қўйиш, ҳақиқатни билиб олмоқ учун қийнаб сўроқ қилишга ишониш, мангу умр берадиган оби ҳаёт ёхуд темирни олтинга айлантирадиган фалсафа тошига эътиқод қўйиш, битта пиёзи бир неча минг гульден турадиган лолага муккасидан кетишни санаш мумкин. Бунақа бемаъни таъсир кўрсатишлар инсон ҳаётининг ҳамма соҳаларида ҳамиша бўлиб келган ва ҳозир ҳам бор. Бу, айниқса, диний, фалсафий, сиёсий, иқтисодий, илмий, бадиий ва умуман адабий соҳаларда кенг тарқалган. Одамлар бу таъсирлардан халос бўлиб олганларидан кейингина уларнинг нечоғлиқ бемаъни эканини равшан кўрадилар. Аммо одамлар уларнинг сеҳру жодусига асир эканлар, бу таъсирлар уларга шак-шубҳа туғдирмайдиган ҳақиқат бўлиб кўринадик, улар бу тўғрида мулоҳаза юритишга ҳеч қандай зарурат ҳис қилмайдилар. Матбуотнинг ривожини билан бу юқумли иллат янада кенг тарқади.

Матбуотнинг ривожини билан бундай бўлди: алланечук тасодифий вазиятлар оқибатида бирор ҳодиса бошқа ҳодисалар қаршида лоақал заррача аҳамият касб этиб қолса, матбуот органлари шу лаҳзадаёқ бу тўғрида бонг урадилар. Матбуот ҳодисанинг бирон жиҳатига эътиборни қаратар экан, халойиқ унга янада кўпроқ қизиқиш билан қарай бошлайди. Халойиқнинг эътибори эса матбуотни бу ҳодисага янада синчиклаб қарашга ва уни батафсил кўздан ўтказишга ундайди. Халойиқнинг қизиқиши кучайгандан кучая боради ва матбуот органлари ўзаро рақобатлашиб, халойиқнинг талабларини қондиришга интилади.

Халойиқ яна кўпроқ қизиқади, матбуот ҳодисанинг аҳамиятини яна зўрроқ бўрттиради. Шу тарзда қор кўчкисига ўхшаб, ҳодисанинг қиммати ошгандан ошиб бораверади ва охир-пировардида ўзининг асл мазмунига сира тўғри келмайдиган баҳони олади. Матбуот раҳбарларининг ва халойиқнинг дунёқарашини ўша-ўша ўзгармай қолар экан, шу вақт мобайнида кўпинча телбалик дара-

жасига етказилган маҳобатлар сақланиб қолаверади. Бизнинг давримизда матбуот ва халойиқнинг ўзаро ҳамжиҳатлиги оқибатида энг арзимас ҳодисаларнинг аҳамиятига мутлақо уларга мос келмайдиган қиммат бериш намуналари истаганча топилади. Халойиқ ва матбуот ўртасидаги ҳамкорликнинг кишини лол қолдирадиган намунаси яқинда Дрейфус иши туфайли бутун дунёни чулғаб олган тўс-тўполон бўлди. Француз штабининг аллақандай капитани хиёнат қилишда айбдор деган гумон пайдо бўлди. Аслида бунга ўхшаш воқеалар узлуксиз такрорланиб туради. Улар ҳеч кимнинг диққатини жалб қилмайди. Уларнинг на фақат бутун жаҳон аҳли учун, ҳаттоки француз ҳарбийлари учун ҳам ҳеч қанчалик қизиғи йўқ. Лекин бу гал капитан яҳудий экани сабаб бўлдимиз ёки француз жамиятидаги турли партиялар ўртасидаги қандайдир ички ихтилофлар вазиданми, матбуот бу ҳодисага тузукроқ эътибор берди. Халойиқнинг ҳам бунга эътибори жалб бўлди. Матбуот органлари ўзаро мусобақаланиб воқеани батафсилроқ баён қилишга, унинг таҳлилини беришга, у тўғрида кенгроқ мулоҳаза юртишга киришди, халойиқ яна кўпроқ қизиқа бошлади, матбуот унинг талабларини қондиришга тушди, қор кўчкиси катталаша борди. У катталаша-катталаша, кўз ўнгимизда шу даражага етдики, бу ҳодиса тўғрисида баҳс қилмайдиган биронта ҳам оила қолмади. Карандаш деган рассом карикатура чизган эди. У олдин бир оилани тасвирлаган — бу оила Дрейфус ҳақида ортиқ оғиз очмасликка қарор қилиб, тинч яшашга аҳд қилган. Кейин эса шу оиланинг ўзи газаби қайнаб-тошган, бир-бири билан қир-пичоқ бўлиб ётган ёвуз алвастилар қиёфасида тасвирланган. Бу карикатурада ўша пайтдаги китобхонлар оммасининг Дрейфус масаласига муносабати мутлақо тўғри тасвирланган эди. Француз зобити хиёнат қилганми ё хиёнат қилмаганми, деган масалага ҳеч қайси жиҳатдан қизиқиши мумкин бўлмаган, бундан ташқари терговнинг бориши тўғрисида бирон жўяли гапдан хабардор бўлишининг иложи йўқ бошқа миллатларга мансуб одамлар Дрейфусга тарафдор ва унга қарши тоифаларга бўлиниб кетди. Улар бир жойга жам бўлишса, фақат Дрейфус тўғрисида гаплашадиган бўлиб қолишди. Улардан бир тоифаси Дрейфуснинг айбдор эканини комил ишонч билан тасдиқлар, иккинчи тоифаси эса комил ишонч билан унинг бегуноҳ эканидан сўзлар эди.

Фақат бир неча йил ўтгандан кейингина одамларнинг ҳуши жойига кела бошлади, улар таъсирдан халос бўлиб, зобит айбдорми ёхуд бегуноҳми эканини мутлақо билишлари мумкин эмаслигини тушуна бошладилар, айтиш чоқда, улар ҳар бир одамнинг Дрейфус ишидан бошқа ўзлари учун яқинроқ ва муҳимроқ минглаб ишлари бор эканини англай бошладилар. Бунақа нохушликлар ҳамма соҳада бўлиб туради, улар, айтишса, адабиёт соҳасида

жуда сезиларли бўлади, чунки табиийки, матбуот адабиёт ишлари билан ҳамма нарсадан кучлироқ шуғулланади ва матбуот, айниқса, бизнинг давримизда — анча-мунча бир ёклама ривож топган шароитда — анча бақувватдир. Доимо шундай бўладикки, одамлар жуда заиф бирорта асарни тўсатдан ҳаддан ошириб мақтай бошлайдилар, кейин эса бу асар мавжуд дунёқарашга мос келмаса, тўсатдан унга нисбатан мутлақо лоқайд бўлиб қоладилар ва бу асарнинг ўзини ҳам, ўзларини унга бўлган аввалги муносабатларини ҳам унутиб юборадилар.

Яхши эсимда — 40-йилларда бадий адабиёт соҳасида Эжен Сю, Жорж Санд, ижтимоият соҳасида Фурье, фалсафада — Кант билан Гегель, илм соҳасида Дарвин мақтаб, кўкларга кўтарилди.

Сю бутунлай унутилиб кетди. Санд унутилмоқда. Унинг асарлари ўрнини Золянинг ёзганлари ва Бодлер, Верлен, Метерлинк каби декадентларнинг асарлари эгалляпти. Фурье ҳам бутунлай унутилди. Унинг ўрнига Маркс келди. Мавжуд тартибларни оқловчи Гегель, инсониятга диний фаолият зарурлигини инкор этган Кант, яшаш учун кураш қонунларини топган Дарвин ҳозирча қалқиб турипти, лекин улар ҳам унутила бошлади. Уларнинг ўрнига Ницше таълимоти юзага чиқяпти. Ҳолбуки, унинг таълимоти мутлақо бемаъни, ўйланмаган, хира ва мазмуни ёмон, лекин мавжуд дунёқараш талабларига кўпроқ мос келади. Бадий, илмий, фалсафий, умуман, адабий васвасалар ана шу тарзда тўсатдан пайдо бўлади-ю, тезда оҳори тўкилиб, унутилиб кетади.

Бироқ шундоқ ҳам бўладикки, бундай васвасалар уларни тасдиқлаш учун жуда фойдали бўлган тасодикий сабаблар замирида туғилади-да, жамиятда ва, айниқса, адабий доираларда тарқалган дунёқарашга шу даражада мос келиб қоладикки, бунинг оқибатида узоқ яшаб қолади. Рим империяси давридаёқ бир ҳақиқатни пайқаган эдилар: китобларнинг ўз тақдири бор ва кўпинча бу жуда гаройиб тақдир: баъзан китоб юксак фазилатларга эга бўлади-ю, муваффақиятсизликка маҳкум бўлади, баъзан эса, аксинча, асар жуда саёз ва пачақ бўлади-ю, арзимаса ҳам жуда катта муваффақият қозонади. Шунинг учун ҳам китобнинг тақдири уни ўқийдиган одамларнинг тушуниш даражасига боғлиқ, деган ҳикмат юзага келган. Шекспир асарлари уни ўқиган одамлар дунёқарашига мос келди-да, шундан уларнинг шуҳрати туғилди. Бу шуҳратнинг шу пайтгача яшаб келганига ва ҳозир ҳам яшаётганига сабаб шуки, Шекспир асарлари шу шуҳратни қўллаб-қувватловчи одамларнинг дунёқарашига жавоб беришда давом этмоқда.

XVIII асрнинг охиригача Шекспир Англияда нафақат тузукроқ шуҳратга эга бўлган, балки Бен Жонсон, Флетчер, Бомонт ва бошқалар каби замонавий драматурглардан паст кўрилган. Унинг шуҳрати Германияда бошланди, у ердан Англияга ўтди. Бу қуйи-

даги сабабга кўра рўй берди: санъат, айниқса, ўзи учун кагта тай-ёргарликлар талаб қиладиган, анча-мунча меҳнат сарф қилиш лозим бўлган драматик санъат ҳамиша доимий тусга эга бўлган, яъни шу санъат намоён бўлган одамлар жамиятида муайян даврда илғор одамлар эришган инсоннинг худога муносабати ҳақида одамларда аниқ тасаввур туғдиришни мақсад қилиб олади.

Моҳият-этибори билан бу шундоқ бўлмоғи керак ва мисрликлар, ҳиндилар, хитойлар, юнонлар каби халқларда биз одамлар ҳаётини билган замонларимиздан бери ҳамиша шундоқ бўлиб келган. Ва ҳамиша шундай бўлганки, диний шаклларнинг дағаллашиши билан санъат ҳам ўзининг бирламчи мақсадидан борган сари кўпроқ чекиниб келган (Шу мақсадга амал қилганда у жуда муҳим иш деб, салкам ибодат ўрнида эъзозланиши мумкин эди). Санъат эса диний хизмат кўрсатиш ўрнига нодиний, яъни дунёвий мақсадларга хизмат қилган. Бошқача айтганда, у авомнинг ёхуд бу дунё зўрларининг талабларини қондириш йўлини тутган, яъни уларга эрмак бўлиш, уларнинг кўнгилхушлигини таъминлашни мақсад қилиб олган.

Санъатнинг ўз зиммасидаги энг чинакам, энг юксак вазифадан чекиниши ҳамма ерда содир бўлган. Бу христиан дунёсида ҳам рўй берган.

Христиан санъатининг илк намуналари ибодатларда – сеҳрли жодулар ва энг оддий таваллоларда намоён бўлган эди. Муайян вақт ўтгач, ибодат тарзидаги бу санъатнинг шакллари кифоя қилмай қолгач, диний томошалар пайдо бўлди. Уларда христиан диний дунёқарашида энг муҳим деб ҳисобланган ҳодисалар тасвирланади. Кейинчалик – XIII, XIV асрлардан бошлаб христиан таълимотида асосий урғу борган сари худо сифатида Исога топинишга, унинг таълимотини англашга ва унга амал қилишга кўча бошлагач, христиан ҳодисаларининг ташқи томонини тасвирловчи томошалар шакли етарли бўлмай қолди ва янги шакллар талаб қилина бошланди. Ана шу интилишнинг ифодаси ўлароқ ахлоқ ўргатувчи драматик томошалар майдонга келдики, уларда ҳаракат қилувчи шахслар ўзида христианлик фазилатларини ёхуд уларга зид бўлган иллатларни жам этган шахслар эди.

Аммо рамзлар ўз табиатига кўра санъатнинг қуйи жинсига мансуб бўлганлари учун аввалги диний драмаларнинг ўрнини боса олмас эдилар, христианликни ҳаёт ҳақидаги таълимот сифатида тушунишга мос келадиган драматик санъатнинг янги шакли эса ҳали топилганича йўқ эди. Шунда диний заминга эга бўлмаган драматик санъат ҳамма христиан мамлакатларда ўзининг зиммасидаги юксак вазифасидан борган сари кўпроқ чалғий борди ва худога хизмат қилиш ўрнига авомга хизмат қила бошлади (мен авом деганда ёлғиз оддий халқнигина назарда тутаётганим йўқ,

балки виждонсиз ёки маънавийсиз, инсон ҳаётининг олий масалаларига бефарқ қарайдиган кўпчилик одамларни назарда тутмоқдаман). Бу чалғишга яна шу нарса ҳам ёрдам берадики, худди шу вақтга келганда христиан дунёсида то шу пайтгача номаълум бўлиб келган юнон мутафаккирлари, шоирлари ва драматурглари танилди ҳамда қайта тикланди. Шунинг учун ҳам XV, XVI аср ёзувчилари ҳаёт ҳақидаги таълимот тарзидаги янги христиан дунёқарашига мувофиқ келадиган драматик санъат формаларини барпо этишга улгурмай ва шу билан бирга аввалги мистериялар ва ақл ўргатувчи асарлар шаклининг етарли эмаслигини эътироф этган ҳолда янги шакл излаш йўлларида табиий равишда нафислиги ва янгилиги жиҳатдан жозибадор бўлган янги кашф қилинган юнон намуналарига тақлид қила бошладилар. У пайтларда драматик томошалардан фақат бу дунёнинг кўзирларигина фойдалана олар эдилар. Улар қироллар, шаҳзодалар, князлар, сарой аъёнлари бўлиб, диндорлик бобидан энг қуйи даражада туришарди. Улар нафақат диний масалаларга мутлақо лоқайд қарашарди, балки кўпчиликлари бутунлай айниган одамлар ҳам эди. Шунинг учун ҳам XV, XVI, XVII аср драмаси ўзининг ана шу томошабинлари талабларини қондиришга ҳаракат қилиб, ҳар қандай диний мазмундан бутунлай воз кеча бошлади. Шу тарзда авваллари юксак диний мазмунга эга бўлган ва фақат шу шарт билангина инсоният ҳаётида бирон-бир муҳим ўрин эгаллаши мумкин бўлган драма Рим замонасидаги каби томошага, кўнгилхушликка, эрмакка айланиб қолди. Фақат фарқ шунда эдики, Римда томошалар умумхалқники бўларди, XV, XVI, XVII асрдаги христиан дунёсида эса бу томошалар, асосан, ахлоқи бузуқ қироллар ва олий табақаларга аталди. Испан, инглиз, итальян ва француз драмалари ана шунақа эди.

Бу даврнинг драмалари бу мамлакатларнинг ҳаммасида кўпроқ қадимги юнон намуналари бўйича дostonлар, ривоятлар, солномалар асосида яратилган. Табиийки, уларда ҳар қайси миллатнинг характерлари акс этган: Италияда, асосан, ҳолатлар ва шахсларнинг аралаш комедияси майдонга чиқди. Испанияда мураккаб тугунларга ва қадимий, тарихий қаҳрамонларга эга бўлган дунёвий драма гуллаб-яшнади. Инглиз драмасининг ўзига хос томони — саҳнада содир бўладиган воқеаларга қотилликлар, ўлдиришлар, жанглар ва кулгили халқ интермедияларининг дағалдан-дағал таъсир кўрсатишида эди. На итальян, на испан, на инглиз драмаси Оврўпада машҳур бўлган, уларнинг ҳаммаси фақат ўз мамлакатларидагина шухрат қозонган. Тилининг нафислиги ва ёзувчиларининг истеъдодлилиги важдан фақат француз драмасигина кенгроқ кўламда донг чиқарган эди. Француз драмаси юнон намуналарига жуда қаттиқ эргашар ва, айниқса, уч бирлик қонунига оғишмай амал қиларди.

Шундай аҳвол XVIII аср охиригача давом этади. Бу асрнинг охирига келганда эса қуйидаги воқеа рўй берди. Германияда лоақал ўртағина драматик ёзувчилар ҳам йўқ эди. Фақат Ганс Сакс деган жуда заиф ва ҳеч ким танимайдиган ёзувчи бор эди. Жамики маърифатли одамлар Улуғ Фридрих билан биргаликда француз сохта классик драмасига таъзим қилишарди. Худди шу вақтларда Германияда маърифатли, истеъдодли ёзувчилар ва шоирлардан ташкил топган тўғарак майдонга келади. Улар француз драмасининг қалбакилиги ва совуқлигини ҳис қилиб, янги, эркинроқ драматик шакллар излай бошлашади. Бу тўғарак одамлари ўша пайтдаги христиан дунёсининг олий табақага мансуб жамики одамлари сингари юнон ёдгорликларининг жозибаси ва таъсири остида эдилар. Улар ҳам диний масалаларга бутунлай лоқайд бўлишган. Шу сабабдан, модомики юнон драмаси ўз қаҳрамонларининг бошига тушган кулфатлар, улар кечирган изтироблар ва курашларни тасвирлаш билан драманинг олий намунаси даражасига кўтарилган экан, христиан дунёсидаги драма учун ҳам қаҳрамонларнинг изтироблари ва курашини тасвирлаш мазмун учун кифоя қилади, деб ўйладилар. Фақат бунинг учун сохта классицизмнинг тор талабларидан юз ўгирмоқ керак. Бу одамлар юнонлар учун уларнинг қаҳрамонларининг курашлари ва изтироблари диний моҳиятга эга бўлганини тушунишмади ва шунинг учун ҳам тасвир имкониятларини чекловчи уч бирлик қонунидан воз кечилса бас, замонга мос келадиган ҳеч қандай мазмунни қаламга олмай туриб ҳам драма тарихий арбоблар ҳаётини ва умуман, одамларнинг кучли эҳтиросларини тасвирлаш учун етарли асосга эга бўлади, деб ҳисобладилар. Ўша пайтларда немисларга қариндош бўлмиш инглиз халқида худди шунақа драма мавжуд эди, у билан танишгандан кейин немислар янги даврнинг драмаси айни шунақа бўлмоғи керак, деб қарор қилишди.

Ўша пайтдаги кўпгина инглиз драмалари ҳеч қайси жиҳати билан Шекспирникидан қолишмас ва ҳатто ундан устун турар эди. Лекин, шунга қарамай, уларнинг орасидан айни Шекспир драмаларини танлаб олишди. Бунга сабаб — драмалардаги саҳналарни тартиблах маҳорати бўлдики, бу Шекспирнинг ўзига хос хусусиятини ташкил қилар эди.

Тўғарак тепасида Гёте турарди. У ўша кезларда эстетика масалаларида жамоатчилик фикрига раҳнамолик қиларди. Айни ана шу Гёте Шекспирни улуғ санъаткор деб эълон қилди. Бунинг сабаби қисман шу бўлдики, у сохта француз санъатининг жозибасига барҳам беришни истар эди. Қисман эса ўзининг драматик фаолиятига каттароқ имконият яратмоқчи бўлганди, энг муҳими эса унинг дунёқарашини Шекспирнинг дунёқарашига тўғри келиб қолганди. Бу ёлғон гап Гётенинг мўътабар оғзидан чиққандан кейин

санъатни тушунмайдиган эстетик мунаққидлар, қузғунлар ўлжасига ташлангандай, бу гапга ёпишиб олдилар ва Шекспирда йўқ фазилатларни қидириб топиб, мадҳ этишга тушишди. Бу одамларнинг, яъни немис эстетик мунаққидларининг кўпчилиги эстетик туйғудан мутлақо маҳрум эдилар. Улар оддий, бевосита бадий таассуротга ҳам эга эмас эдилар, ҳолбуки, у санъатга сезгир одамлар учун бу таассуротни бошқа ҳар қандайдан ажратиб туради. Бироқ улар Шекспирни улуғ санъаткор деб эътироф этган мўътабар одамнинг гапига ишониб, Шекспирни бошдан-оёқ қаторасига мақтай бошладилар. Улар, айниқса, мароқчилиги билан ўзларини лол қолдирган жойларни ёхуд уларнинг дунёқарашига мос келадиган фикрлар ифодаланган ўринларни кўкларга кўтардилар. Бу шўрликлар санъат деб аталган нарсанинг моҳиятини айти шу мароқли ўринлар ва ана шу фикрлар ташкил қилади, деб ўйлаган бўлсалар керак.

Бу одамлар бир уюм тошлар ичидан бриллиантларни пайпаслаб топишга ҳаракат қилувчи кўрларга ўхшаб иш тутдилар. Кўрлар анчагача сабр-тоқат билан ҳар бир тошни пайпаслаб кўришади ва охир-пировардида ҳамма тошлар қимматбаҳо тошлардир, айниқса, энг силлиқлари асл жавоҳирлардир, деган тўхтамдан бошқа ҳеч қанақа хулосага кела олмайдилар. Бадиият туйғусидан маҳрум бўлган эстетик танқидчилар ҳам Шекспир масаласида худди шундай натижага келмаслиги мумкин эмас эди. Шекспирни ялпи мақташлари ишонарлироқ чиқсин учун эса улар янги эстетик назария яратдилар. Бу назарияга кўра, умуман санъат асарлари учун ва хусусан драмалар учун муайян диний дунёқарашнинг мутлақо ҳожати йўқ бўлиб чиқади. Бу назарияга кўра, драманинг ички мазмуни учун инсон характерлари ва эҳгиросларини тасвирлашнинг ўзи кифоя, тасвирланаётган нарсани диний нуқтаи назардан ёритишнинг сира ҳам зарурати йўқ, яъни ҳодисаларни тасвирлаганда бу тасвирни яхши ва ёмон деган нарсаларни баҳолашга мутлақо боғлаб қўймаслик зарур. Бундай назариялар Шекспирга қараб барпо этилгани учун, табиий равишда, Шекспир асарлари бу назария талабларига тўла мос келади ва шунинг учун ҳам улар мукамалликнинг энг юксак намуналаридир, деган хулоса келиб чиқарди.

Худди ана шу одамлар Шекспирни кўкларга кўтариб мақтаб, унинг беқийёс шон-шухратини барпо этишган.

Асосан уларнинг ёзганлари оқибатида ёзувчилар билан халойиқ ўртасида шундай бир ўзаро таъсир майдонга келдики, бу таъсир Шекспирни ҳеч қанақа асосга эга бўлмаган ҳолда кўкларга кўтариб мақташда ифодаланди ва ҳозир ҳам ифодаланмоқда. Ана шу эстетик танқидчилар Шекспир тўғрисида терандан-теран рисоалар ёзишган (унинг ҳақида 11000 жилд нарса ёзилган ва шекспир-

шунослик деган бугун бошли бир илм соҳаси майдонга келган), халойиқ эса тобора қизиққандан қизиқиб борган, олимнамо мунаққидлар бўлса тобора кўпроқ тушунтириб беришган, яъни масалани янада чалкаштириб, мақтовни ошираверганлар.

Шундай қилиб кўринадики, Шекспир шуҳратининг биринчи сабаби немис адабиётшуносларида — уларга жонларига тегиб кетган ва чиндан ҳам зерикарли, совуқдан-совуқ француз драмасининг ўрнига жонли ва эркинроқ драма керак бўлган. Иккинчи сабаб шунда эдики, ёш немис ёзувчиларига ўз драмаларини ёзишда ўрناق бўладиган ёзувчи зарур эди. Учинчи ва энг асосий сабаб эстетик туйғудан махрум ва лекин серғайрат немис эстетик танқидчиларининг муайян фаолияти бўлган эди. Яъни улар объектив санъат назариясини яратиб, драманинг диний мазмунини онгли равишда инкор қилишди.

«Хўш, — деб менга эътироз билдиришлари мумкин, — сиз ўзингиз драманинг диний мазмуни деганда нимани назарда тутасиз? Сиз айтаётган гап, драма учун талаб қилаётган нарса диний таълимот, дидактизм, яъни тенденциозлик деб аталган ва ҳар қандай чинакам санъатга ёт бўлган нарса эмасми?» Мен бунга шундай жавоб бераман: санъатнинг диний мазмуни деганда мен бирон-бир диний ҳақиқатдан бадиий шаклда таълим беришни ва бу ҳақиқатни рамзий тарзда тасвирлашни тушунмайман, балки ҳозирги пайтда олий даражадаги диний тушунишга мос келувчи дунёқарашни англайман. Бу дунёқараш драма яратишга ундайдиган сабаб бўлиши билан бирга, муаллиф учун ғайришуурий тарзда унинг ҳамма асарларига сингиб кетган бўлади. Бу ҳол умуман ҳар қандай чинакам санъаткор ва хусусан драматург ижодида ҳамиша мавжуд бўлган. Шундоқ бўлгач, кўнглида одамларга айтадиган гапи бор кимсагина, айтганда ҳам одамлар учун жуда муҳим бўлган, инсоннинг худога, дунёга, жамики мангу, жамики ҳудудсиз нарсаларга муносабати тўғрисида муҳим гап айта оладиган кимсагина драма ёзмоғи мумкин. Драма муҳим иш деб ҳисобланган пайтларда шундоқ бўлган. Қолаверса, моҳият-эътибори билан ҳам шундоқ бўлмоғи керак.

Немисларнинг объектив санъат ҳақидаги назариялари сабаб бўлиб, бунинг драма учун ҳеч қандай зарурати йўқ, деган тушунча қарор топгандан кейин ўз-ўзидан аён бўлиб қолдики, Шекспирга ўхшаган ўз қалбида даврга мос келадиган диний эътиқодларга эга бўлмаган ва ҳатто ҳеч қанақа эътиқодларга эга бўлмаган, лекин ўз драмаларида бўлар-бўлмас (нарсалар) ҳодисаларни, даҳшатларни, масхарабозликларни, мулоҳазаларни ва ҳашамларни қалаштириб ташлайверган ёзувчи одамларнинг кўзига даҳо драматург бўлиб кўрина бошлади.

Бироқ буларнинг бари ташқи сабаблардир. Шекспир шуҳра-



тининг асосий ички сабаби шундаки, унинг драмалари бизнинг давримиздаги олий табақа одамларининг ғайридиний ва ғайриахлоқий кайфиятига мос келиб қолди.

### VIII

Бир қатор тасодифлар шунга олиб келдики, ўтган юз йилликнинг бошларида фалсафий тафаккур ва эстетик қонуниятлар бобида раҳнамо бўлган Гёте Шекспирни мақтаб қолди. Эстетик мунаққидлар бу мақтовни илиб олишди ва ўзларининг узундан-узоқ, туманли, сохта илмий мақолаларини ёза бошладилар. Шу тариқа Оврўпадаги одамларнинг кўпчилиги Шекспирдан завқлана бошлади. Мунаққидлар одамларнинг қизиқишига жавобан рағбат кўрсатиб, ўзаро рақобатга киришиб, Шекспир ҳақида янгидан-янги мақолалар ёздилар, китобхонлар ва томошабинларнинг завқланиши ортгандан орта борди, шу тарзда Шекспирнинг шуҳрати қор кўчкиси каби катталаша-катталаша бизнинг давримизда ақл бовар қилмайдиган тийиқсиз улкан мақтов даражасига етиб борди. Аёнки, бунақа мақтов ҳеч қанақа асосга эга эмас.

«На эски, на янги ёзувчилар ичида Шекспирга лоақал жиндай яқин келадиганлари йўқ». «Шекспирнинг хизматлари унинг тожи бўлса, бу тожда поэтик ҳақиқатдан кўра ёрқинроқ безак йўқ». «Шекспир ҳамма замонларнинг энг буюк ахлоқпарастидир». «Шекспир шунақа серқирра ва шунақа холис ёзувчики, бу сифатлар уни ҳар қандай замон ва миллат ҳудудидан ташқарига кўяди». «Шекспир шу пайтгача яшаб ўтган даҳолар ичида энг буюгидир». «Фожиалар, комедиялар, тарихлар, идиллиялар, идиллияли комедиялар, тарихий идиллиялар, энг яхлит тасвирлар ва бир лаҳзалик шеърлар ижод қилмоқ учун ярайдиган бирдан-бир одам Шекспирдир. У бизнинг кулгимиз ва кўз ёшларимиз устидан, эҳтиросларимиз усуллари устидан, закийлигимиз, фикрларимиз ва мушоҳадаларимиз усуллари устидан чекланмаган даражада фармонбардоргина бўлиб қолмай, айна чоқда тийиқсиз хаёлотимиз борасида ҳам том маънода ҳукмронлик қилади, у тўқиб чиқарилган ҳаёт борасида ҳам, реал дунё масаласида ҳам бениҳоя зийрак назарга эга, буларнинг барчаси устидан эса характерлар ва табиат тасвиридаги ҳаққонийлик ҳукмронлик қилади».

«Шекспирга улуг ижодкор деган сифат ўз-ўзидан тўғри келади, агар борди-ю, бунга қўшимча қилиб, у ўзининг улуғлигидан қатъи назар, яна бутун адабиётнинг ислохотчиси бўлди десак ва бунинг устига-устак, асарларида ўзига замондош ҳаёт ҳодисаларини ифодалаш билан чекланмай, унинг даврида эндигина элас-элас кўзга ташланиб келаётган фикрлар ва қарашларга таяниб, келажакда ижтимоий руҳ қанақа йўналашини пайғамбарлардек назаркардалик билан башорат қилганини (бунинг энг ёрқин на-

мунасини биз «Ҳамлет»да кўришимиз мумкин) эътиборга олсак, сира хато қилмай айтиш мумкинки, Шекспир на фақат улуғ бўлган, балки тарихда яшаб ўтган ҳамма шоирлар ичида улуғларнинг улуғи бўлган ва мабодо поэтик ижод бобида у билан рақобатлашишга ҳадди сизадиган бирор рақобатчи бўлса, бу ҳам унинг ўзи асарларида ажиб бир баркамоллик билан тасвирлаб берган ҳаётнинг ўзидир».

Бу баҳодаги аён кўриниб турган муболага ҳаммадан ҳам ишончлироқ тарзда исбот қиладики, бунақа баҳо соғлом фикр юриштишининг оқибати эмас, балки гипнозчининг найранги, холос. Ҳодиса қанчалик арзимас, тубан ва мазмунсиз бўлса ва уни гипноз йўли билан онгларга сингдириш лозим бўлса, унга шунчалик ғайритабиийлик ёпиштиришади, унинг аҳамиятини шишириб, кўкларга кўтардилар. Папа шунчаки авлиё эмас, авлиёлар авлиёси ва ҳ.к. — Шекспир шунчаки яхши ёзувчи эмас, балки улуғлар ичидаги энг улуғ даҳо, инсониятнинг мангу устози.

Гипноз йўли билан авраб сингдирилган нарсга ҳамиша ёлғондир, ҳар қандай ёлғон эса ҳамиша ёвузликдир. Чиндан ҳам, Шекспир асарлари ҳам эстетик, ҳам этик баркамолликнинг энг юксак намуналаридан иборат улуғ ва доҳиёна асарлардир, деган гапни зўрлаб сингдириш одамларга жуда катта зарар келтирди ва ҳозир ҳам келтирмоқда.

Бу зарар икки хил тарзда намоён бўлади. Биринчидан, драма борган сари тушиб кетяпти ва тараққиётнинг бу муҳим қуроли бўм-бўш, ахлоқсиз эрмакка алмаштириляпти; иккинчидан, одамларнинг кўз ўнгида тақлид қилмоқлари учун сохта намуналарни намойиш этиб, уларни тўғридан-тўғри бузуқлик ботқоғига судрашмоқда.

Инсоният ҳаёти фақат диний онгни чуқур ўзлаштириб олиш оқибатидагина мукамаллашиши мумкин. Диний онг эса одамларни ўзаро мустаҳкам боғлайдиган ягона ибтидодир. Одамларнинг диний онгни ўзлаштириши инсон маънавий фаолиятининг ҳамма қирралари томонидан амалга оширилади. Бу фаолиятнинг қирраларидан бири санъатдир. Санъатнинг қисмларидан бири драма бўлиб, эҳтимолки, у бошқалари орасида энг таъсирчанидир.

Шунинг учун ҳам драма унга хос деб ҳисобланадиган қимматга эга бўлмоқ учун диний онгни ўзлаштиришга хизмат қилмоғи керак. Драма ҳамиша шундай бўлиб келган ва у христиан дунёсида ҳам худди шундай бўлган. Аммо жуда кенг маънодаги протестантлик пайдо бўлганида, яъни христианликни ҳаёт таълимоти сифатида янгича тушуниш пайдо бўлганида драматик санъат христианликни янгича тушунишга мувофиқ келадиган шаклни топа олмади ва уйғониш даври одамлари классик санъатга тақлид қилишга берилиб кетдилар. Бу ҳодиса табиий эди, бироқ бу берилиш ўтиб кетмоғи керак эди ва санъат христианликни тушунишда

рўй берган ўзгаришга мос келувчи янги шаклни ҳозирги пайтда топа бошлагани каби ўшандаёқ топмоғи даркор эди.

Аммо бу янги шаклни топишни орқага судраган нарса XVIII аср охири ва XIX аср бошларидаги немис ёзувчилари ўртасида вужудга келган объектив, яъни яхшилик ва ёмонликка лоқайд қарайдиган санъат ҳақидаги таълимот бўлди. Бу таълимот Шекспир драмаларини ҳаддан зиёд мақташ билан боғлиқ эди. Бу эса қисман немисларнинг эстетик таълимотига мос келар, қисман эса унга озуқа тарзида хизмат қиларди. Агар Шекспирнинг энг баркамол драма намуналари деб тан олинган асарларини маҳоратли мақташ бўлмаганда XVIII ва XIX юз йилликлар ва ҳозирги давр одамлари англар эдиларки, драма яшаш ҳуқуқига эга бўлмоқ учун ва жиддий нарса деб ҳисобланиши учун, ҳамisha бўлганидек ва бошқача бўлиши мумкин бўлмаганидек, диний онгни ўзлаштиришга хизмат қилмоғи зарур бўларди. Буни англаб етганларидан кейин эса драманинг янги диний тушунчага мувофиқ келувчи шаклини излаган бўлардилар.

Аммо Шекспир драмалари баркамоллик чўққисидир ва унга ўхшаб ёзмоқ керак, ҳеч қандай диний мазмун ҳам, маънавий мазмунга ҳам ҳожат йўқ деган қарорга келингандан сўнг драма ёзадиган ҳамма ёзувчилар унга тақлид қилиб мазмунсиз драмалар ярата бошладилар. Гёте, Шиллер, Гюгонинг драмалари, бизда Пушкин, Островский, Алексей Толстой асарлари, бундан ташқари ҳозир ҳамма театрларни тўлдириб ташлаган, кўнглига драматик асар ёзиш хоҳиши келиб қолган ҳар қандай одам томонидан қаторасига ёзиб ташланаётган озми-кўпми машҳур асарлар шулар жумласидан.

Драманинг аҳамиятини ана шундай паст, юзаки тушуниш оқибатидагина бизнинг орамизда беҳисоб миқдордаги драматик асарлар майдонга келмоқдаки, уларда тасвирланган хатти-ҳаракатлар, вазиятлар, характерлар, одамларнинг кайфиятлари на фақат ҳар қандай ички мазмундан маҳрумдир, балки кўпинча ҳеч қанақа инсоний мазмунга ҳам эга эмас.

Шу тарзда санъатнинг муҳим бир соҳаси бўлмиш драма бизнинг давримизга келиб, бачкана ва маънавийтсиз авомнинг бачкана ва маънавийтсиз эрмагигина бўлаб қолди. Бундай ҳолатда энг ёмони шундаки, тубан кетишда энг сўнгги нуқтага етиб борган драма санъатига ҳамон унга хос бўлмаган юксак қиммат ёпиштиришда давом этмоқдалар.

Драматурглар, актёрлар, режиссёрлар, театрлар ва опералар ҳақида жуда жиддий қиёфада ҳисоботлар босаётган матбуот — буларнинг ҳаммаси алланечук муҳим ва ҳурматга сазовор иш қилаётганига тугал ишончлари комил.

Бизнинг кунларимиздаги драма шундай бир инсондирки, у бир замонлар улғу бўлган, кейин тубанлаша-тубанлаша бизнинг дав-

римизда энг сўнгги нуқтага етиб келган, шу билан бирга бутун ўтмишидан ҳеч нарса қолмаган бўлса-да, у билан фахрланишда давом этмоқда. Бизнинг кунлардаги халойиқ эса қачонлардир улуф бўлиб, эндиликда тубанликнинг энг сўнгги чекига етиб келган одамни аямай масхара қилиб келаётган кишиларга ўхшайди.

Шекспирнинг улуғлиги ҳақидаги фикрни гипноз янглиғ мажбурий сингдиришнинг зарарли оқибатларидан бири ана шундай. Бу мақтовларнинг бошқа зарарли оқибати одамлар қаршисида тақдид учун сохта намуналарни кўз-кўз қилмоқдир.

Ахир Шекспир тўғрисида — у ўз даври учун яхши ёзувчи бўлган, унинг шеърлари ҳам чакки эмас, зукко актёр ва моҳир режиссёр бўлган, — деб ёзишганда эди, бундай баҳо унча тўғри бўлмаса-да, у жиндай муболағадан холи бўлмаса-да, ҳар ҳолда меъёрга риоя қилинган баҳо бўларди ва ёш авлод вакиллари Шекспирга муккасидан кетиш касалининг таъсиридан холи қолмоғи мумкин эди. Бироқ бизнинг давримизда ҳаётга эндигина кириб келаётган ҳар қандай ёш йигитга маънавий баркамолликнинг намунаси сифатида инсониятнинг диний ёхуд маънавий устозлари эмас, балки ҳаммадан аввал Шекспир тақдим этилар экан ва уларга илм аҳли авлоддан-авлодга таъкидлаб келаётган Шекспир шоирлар ичида улуғларнинг улуғидир, у бутун жаҳоннинг энг буюк устозидир, деган шак-шубҳа туғдирмайдиган фикр узил-кесил ҳақиқат тарзида сингдириллар экан, бундай ёшлар ана шу зарарли таъсирдан холи қололмайдилар.

Шекспирни ўқир ёки тинглар экан, унинг вазифаси эндиликда ўқиётган ёхуд тинглаётган нарсасини баҳолаш эмас — баҳолар аллақачон бериб бўлинган. Гап Шекспирнинг яхшилиги ёки ёмонлигида ҳам эмас, гап шундаки, у олимлар, ўзи ҳурмат қиладиган одамлар томонидан муттасил қулоғига қуйиб келинган ажойиб сифатларни, эстетик ва этик гўзалликларни кўрмайди ҳам, ҳис ҳам қилмайди. Ва у ўзини мажбур қилиб, ўзининг эстетик ва этик туйғуларига хилоф равишда ҳукмрон қарашларга кўшилиб қўя қолади. У ортиқ ўзига ишонмайди, балки олимларнинг, ўзи ҳурмат қиладиган одамларнинг гапларига ишониб қўя қолади (бунинг барини ўзим синаб кўрганман). Драмаларнинг танқидий таҳлилларини ва улардан кўчириб олинган матн парчаларига берилган шарҳларни ўқиб, улардан алланечук бадий таассурот ҳосил қиладигандай бўлади. Бу ҳолат қанча узоқ давом этса, унинг эстетик ва этик туйғуси ҳам шунча кўпроқ бузила боради. У бора-бора чинакам бадий нарсани бадий нарсага сохта тақлиддан тўғридан-тўғри ва аниқ-равшан ажрата олмай қолади.

Энг муҳими эса, у Шекспирнинг ҳамма асарларига сингиб кетган маънавийтсиз дунёқарашини ўзлаштириб олгач, яхшини ёмондан ажратиш қобилиятини йўқотади. Шунда арзимас нарса-

ни, бадииятдан йироқ нарсани, на фақат ғайримаънавий, балки тўғридан-тўғри маънавийтсиз ёзувчини улуғлашдаги ёлғон ўзининг ҳалокатли ишини қилади.

Шунинг учун мен ўйлайманки, одамлар Шекспирни мадҳ этиш иллатидан қанча тез қутулсалар, шунча яхши бўлади. Биринчидан, шунинг учунки, одамлар бу ёлғондан халос бўлганларидан кейин замирида диний ибтидоси бўлмаган драма ҳозир ўйлаганларидек энг муҳим, яхши нарса эмас, балки, аксинча, энг бачкана, ёмон иш эканини англамоқлари лозим бўлади. Буни англаб етганларидан кейин эса ҳозирги замон драмасининг, яъни одамларда диний онгнинг энг олий даражасини аниқлашга ва барқарор этишга хизмат қиладиган драманинг янги шаклини излаб топмоқлари ва ишлаб чиқмоқлари зарур бўлади; иккинчидан эса, бу гипноз таъсиридан халос бўлган одамлар тушунадиларки, ўз олдига томошабинларнинг қўнглини хуш этишни, уларга эрмак бўлишнигина мақсад қилиб қўйган Шекспирнинг пуч ва маънавийтсиз асарлари уларга ҳаётда ҳеч қанақасига устозлик қила олмайди; ҳозирча ҳақиқий диний драма йўқ экан, демак, ҳаёт ҳақидаги таълимотни бошқа манбалардан излаш керак бўлади.

1903 йил

## ОНОРЕ ДЕ БАЛЬЗАК

### I. «Горио ота»

Бальзак XIX асрнинг энг яхши романнависларидан биригина эмас, у бугун ҳам романнавислар ичида энг улуғдир. Бу фикрга деярлик ҳамма қўшилади. Шубҳа йўқки, Стендаль асарларининг услуби зўрроқ ва уларда ярқироқ нафосат кўп, бироқ Стендаль ўз персонажлари ёрдамида фақат ўзининггина ички дунёсини очиб беради. Бальзак эса бутун бир олам яратди ва бу олам бир вақтнинг ўзида ҳам унинг даврига, ҳам бошқа ҳамма даврларга тааллуқлидир. Флобер Бовари хоним, Оме, Фредерик Моро, Арну хоним, Бювар ва Пекюше каби бир қанча умрбоқий образларни берди. Бу борада Бальзакка ёндашадиган бўлсак, уни фақат шаҳар бошқармасига қиёс қилишдан бошқа илож йўқ. Чунки у асарларида икки мингта эркак ва аёлнинг портретини тасвирлаб берди. Бальзакшунос олимлар учун уларнинг бари кундалик турмушда ўзлари рўпара келиб турадиган одамлардан кўра жонлироқдир.

Бальзак ижодининг энг муҳим хусусияти шундаки, у бизга шунчаки жуда кўп роман қолдириб кетгани йўқ, балки унинг романлари бутун бир жамиятнинг тарихидан иборат. Унинг асарларида иштирок этувчи шахслар врачлар, ҳуқуқшунослар, давлат арбоблари, савдогарлар, судхўрлар, зодагон аёллар, сатанглар бўлиб, улар жилдлардан жилдларга кўчиб юришади. Бу эса Бальзак яратган оламнинг қабарикроқ ва ишончлироқ бўлишини таъминлайди. Ҳолбуки, Бальзак ўзининг дастлабки асарларини ёза бошлаган чоғларда у ҳали бўлажак улуғвор эпопеясининг режасини ишлаб чиққани йўқ эди. Унинг 1834 йилга қадар дунё юзини кўрган «Шуанлар», «Ўттиз яшар аёл», «Сағрин тери», «Евгения Гранде» каби асарларидан қидириб, бундай режанинг изини ҳам тополмайсиз. Ўша пайтдаги мунаққидлар бу асарларга ҳавойи бир «ҳазилкаш»нинг ўзаро ҳеч нарса билан боғланмаган асарлари деб қарашган. Бунақа мулоҳазалар ёзувчига жуда оғир ботган. Ахир унинг ўзи жуда катта ва яхлит бир эпопея яратиш иштиёқи ва ҳатто эҳтиёжи билан ижод қилган. «Шунчаки инсон бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди, — деб такрорларди у, — тизим бўлмоқ керак».

Бу тизим ҳақидаги ва китобдан китобга кўчиб юрувчи персонажлар тўғрисидаги ният Бальзакда Фенимор Купер ижодининг таъсирида туғилган бўлиши ҳам мумкин. Бальзак унинг асарлари-

дан завқланиб юрарди. Ахир, у Купернинг таъсирида шуанларни «Сўнгги могиқан» романидаги ҳиндуларга ўхшатиб тасвирламоқчи бўлгани бежиз эмас. Фенимор Купер романларида донг чиқарган овчи Чарм Пайпоқ ҳамма воқеаларнинг марказида туради, уларнинг биронтаси бу овчисиз бошланмайди ва унинг иштирокисиз интиҳосига етмайди. Хуллас, Чарм Пайпоқ ҳам Купер ижодида Вотрен «Инсоний комедия»да қандай ўрин тугаса, шунақа ўрин тутади. Бальзак ёзувчининг бундай усулидан лол қолганди. Бальзак унга илҳом бахш этган англо-саксон ёзувчиларидан иккинчиси бўлмиш Вальтер Скотт ҳақида мулоҳаза юритар экан, ҳамиша Скоттнинг романлари ўртасида алоқа йўқ экани тўғрисида таассуф билан гапирган. Буларнинг бари Бальзакни адибнинг хаёлотли билан барпо этилган дунёнинг яхлитлигини мустаҳкамлаш ва шу йўл билан бутун ижодининг яхлитлигини таъминлаш ҳақидаги фикрга олиб келди. Адибнинг синглиси Лора Сюрвилнинг эслашича, бир куни 1833 йилда Бальзак унинг хузурига кириб, «Мени муборақбод қилишингиз мумкин, мен даҳо бўлишнинг муқаррар йўлига тушиб олдим» деб хитоб қилган экан. Шундан кейин у синглисининг кўз ўнгида улуғвор режасини намоён этипти: «Француз жамиятининг ўзи муаррих бўлмоғи керак эди, менга эса фақат унинг котиби бўлмоқ қолган эди, холос».

«Горио ота» 1834 йилда яратилган бўлиб, у Бальзак юқоридагидай жуда муҳим қарорни қабул қилганидан кейин ёзилган биринчи романдир. Кейинчалик у ўзининг эпопеяси таркибига эпопея ҳақидаги ният туғилишдан кўра аввалроқ ёзилган асарларини ҳам киритди. Бунинг учун у асарлардаги баъзи бир иккинчи даражали персонажларнинг номини ўзгартирди. Масалан, «Шуанлар» кейинчалик қайта нашр қилинган ҳоллардан бирида романга барон дю Геникни (у «Беатриса» романида ҳаракат қилади) киритади, «Евгения Гранде» романига эса герцогиня де Шолье ва барон Нусингенларни киритган. Кейинчалик улар «Инсоний комедия»нинг жуда кўп асарларида кўзга ташланади. Бироқ адиб ўзининг янги усулини «Горио ота» романининг дастлабки қоралама нусхасидаёқ қўлаган эди. Бу романда «Ўн учлар тарихи»даги деярли ҳамма персонажлар яна янгидан пайдо бўлади. Масалан, бир вақтлар Ўн учлар қаторидан ўрин олган ва «Зар кокилик оймқиз» қиссасида асосий ролни ўйнайдиган жозибадор де Марсе «Горио ота» романида ошқора сотқинликнинг рамзи даражасига кўтарилади. Соҳибжамол, навқирон, заковатли ва ҳаётга беҳаёроқ муносабатда бўладиган бу одам, агар таъбир жоиз бўлса, жамиятга ички томондан ҳужум қилади, айни чоқда, у ўзини жамият тартиботлари қаршисида бўйин эгаётгандай қилиб кўрсатади. Де Марсе олифта аслзода қиёфасини касб этган Байрон қароқчисидир. Бир вақтлар Бальзакнинг ўзи худди шундай роль ўйнашни хоҳлаб юрарди.

Бироқ Анри де Марсе персонаждан кўра кўпроқ рамздир. У роман саҳифаларида липиллаб кўриниб қўяди, холос. «Горио ота» романини «Инсоний комедия»нинг ҳамма хусусиятларини белгиловчи асосий асарга айлантирган қаҳрамон ҳам Анри де Марсе эмас. Биз Горио тўғрисида ҳали гапирамиз, шу Гориодан ташқари яна иккита одам романга улугворлик бағишлайди, уларнинг иккови ҳам Бальзакнинг йигирмата романида иштирок этади ва уларнинг икковларида ҳам муаллифнинг турли қирралари тажассум этган: биз Вотрен лақабли Жак Коллен тўғрисида ва Эжен де Растиньяк ҳақида гапиряпмиз.

Вотрен — исёнкор; жамият уни бир чеккага улоқтириб ташлаган ва у жамиятга қарши уруш эълон қилган. У жамиятга қарши уруш олиб борар экан, ҳеч қанақа воситаларнинг фарқига бормади. У одамларни икки иштиёқ — икки нафс бошқаришини аниқлаган — булар олтинга муҳаббат ва лаззат иштиёқи.

Шуниси ҳам борки, буларнинг биринчиси иккинчисининг оқибати ўлароқ пайдо бўлади. Унинг фикрича, қолган туйғуларнинг ҳаммаси рийорликдан бошқа нарса эмас. Шу тариқа Вотрен ижтимоий битимнинг ярамаслигини фош қилади. Бу ишда унга қотиллик ҳам, ўғирлик ҳам қўл келаверади. Бу қочқин жиноятчи ўзини бошқалардан кўра ёмонроқ деб ҳисобламайди, фақат бошқаларга қараганда у довиюракроқ, холос. «Унинг кимлигини суриштирсангиз, — деб ёзади Бардеш, — у бу саҳронинг даҳшатли йиртқичидир, у Париж даштининг Чарм Пайпоғидир, прериядаги ёввойилар ўз ўлжаларини нечоғлик эҳтиёткорлик билан таъқиб этсалар, у ҳам ўз домига тушган овни шундай овлайди...»

Бальзак ўз сифатларидан анча-мунчасини Вотренга берган. Ўша даврдаги ҳамма ёш йигитлар каби ёзувчи ҳали ҳам Наполеон сиймоси олдида топинишдан халос бўлган эмас. У ўз кучларини бирор ишга сарфлашни истайди. У ўзини бутун-бутун дунёларни ҳаракатга келтиришга ва улар устидан ҳукмронлик қилишга қобил деб ҳисоблайди. Аслида ҳам ўзи шундоқ: «Инсоний комедия» унинг ҳар нарсани енгишга қодир иродасининг тантанасига айланади. Бироқ у хаёлий оламини барпо этар экан, чин дунёда зафарларга эришмоқни орзу қилади, у баҳайбат чайқовчиликлар тўғрисида хаёл суради, ўз даврининг франкмасонлари — шухратпараст кимсаларнинг кўрқинчли ҳамжиҳатлигини кўмсайди. Ўз орзуларида Бальзак гоҳ деворантлар раҳнамоси Феррагюс бўлади, гоҳ Анри де Марсе ёки Максим де Трай бўлади. Бу, албатта, Бальзак даҳшатли бир махлуқ бўлган, деган маънони билдирмайди. Мутлақс бундай эмас. Адибнинг орзуларини ва у томонидан яратилган персонажларнинг рўёбга чиқарилган хатти-ҳаракатини тенглаштириш мумкин эмас, аксинча, бундай йўл билан у ярамас эҳтирослардан покланишга ҳаракат қилади. Бальзак ҳеч қачон Вотрен қилган



ишни қилмайди, бироқ у қўнглида Вотренга нисбатан хайрихоҳлик туйғуларини ҳис қилади. Бунинг сабаби қисман шундаки, у Вотренга хос бўлган қудратга ҳавас қилади, бундан ҳам ортиқроқ даражада сабаб шундаки, у риёкорликдан кўра сурбетликни афзал кўради, аммо бош сабаб шундаки, Вотрен дўстликда садоқатли бўлишга қобил.

У жиноятчи, лекин сотқин эмас. Вотреннинг устидан чақув қиладиган мадемуазель Мишоно Бальзакнинг нафратини кўзгайди, Бальзакнинг эмас, балки романнинг ҳамма ўқувчилари ҳам ундан нафрат қилади.

«Горио ота» романида тасвирланганига кўра, Растиньяк ўсиб келаётган персонаждир. У гўё ўзида ўсмирлик хаёлотларидан баҳолатга етган одамнинг залворли тажрибасига ўтишни тажассум этади. У ҳали жуда ҳам ёш, у чекка вилоятдан Парижга яқиндагина келган ва ҳали бошдан-оёқ эзгу интилишларга тўла. Севимли онаси ва опа-сингиллари унга оилавий муносабатга ва турли-туман фазилатларга теран ҳурматни сингдиришади. Шунинг учун ҳам Вотрен ҳар нима демасин, Растиньяк биладики, дунё, ҳарқалай, узил-кесил даражада ёмон эмас. Бироқ Бальзакнинг ўзи каби ёнида ҳемираси йўқ ҳолатда Реставрация давридаги Парижга тушиб қолган йигирма яшарли йигит синовларга дош беролмайди, чунки бу Парижда муҳаббату шон-шавкат бозорга солинар, йигитлар аёлларни восита қилиб мансаб пиллапояларидан кўтарилар, жувонлар эса қариялар ёрдамида ишларини битириб олишар эди. Растиньякнинг бирдан-бир сармояси — ёшлик ва ҳусн. Вотрен — Растиньякка бу сармоядан қандай қилиб самаралироқ фойдаланиш йўлларини ўргатади. Бальзакнинг бир асариди Вотрен ниқобини олиб ташлаб, Растиньякка унинг, яъни Вотреннинг фикрича, омад сари олиб борувчи тикка йўл деб атаса бўладиган нарсани айтганини тасвирлайди. У Растиньякка ўзини жуда яқин ҳис қилади, бироқ бу хайрихоҳлик унинг Люсьен де Рюампрега бўлган хайрихоҳлигидан куфрона эмас — бу даҳшатли одам ана шу куфрона ҳирси сабабидан Люсьен де Рюампренинг хизматига кирган эди. Бальзакнинг бутун ижодида бундан кўра жозибаторроқ саҳнани топиш амри маҳол.

«Бу жойларда ўзларига қандай йўл очишлари сизга маълумми? Даҳо нури билан ёхуд пора санъати билан йўл очишади... Ҳалоллик билан ҳеч нарсага эришиб бўлмайди... Гаров ўйнаганим бўлсин — сиз Париж бўйлаб икки қадам қўйсангиз бас, албатта, бирор муттаҳамликка рўпара келасиз.

Асл ҳаёт ана шунақа. Ўчоқ бошидан унинг ҳеч қанча афзал жойи йўқ — димоғни ёрадиган қўланса ҳидлар, бирон егулик пишираман десанг, бир зумда қўлинг кир бўлади, кейин унинг кирини яхшилаб ювиб тозаламоғинг керак. Давримизнинг бор-йўқ

ахлоқи шундан иборат. Модомики, мен инсонлар жамиятига ана шундай тарзда қарамоқда эканман, менинг бунга ҳаққим бор, мен бу жамиятни биламан. Мени бу жамиятни сўқяпти деб ўйлаясизми? Ҳеч ҳам-да... У ҳамиша шундоқ бўлиб келган. Ахлоқпарастлар уни ҳеч қачон ўзгартира олмайдилар. Инсон комилликдан узоқ...

Назарда тутмоқ керакки, Бальзак тобора ўзига инсонга қарши ашаддий нафратни сингдириб бораётгандай кўринади. Бундай дақиқаларда у гўё Вотрен сиёқига кираётгандай бўлади. Ҳолбуки ўзининг табиатига кўра, у ҳам Растиньякка ўхшаган юмшоқ одам Эзгулик, меҳрибонлик нима эканини яхши биладиган Жорж Сант қатъият билан шундай дерди: «Бу даҳо инсон тўғрисида у даставвал меҳрибон ва мушфиқ одам бўлган эди демоқ – унинг тўғрисида мен биладиган мақтовлардан энг юксагини айтмоқдир». Бирок худди Растиньяк каби, деярлик бошқа ҳамма одамлар каби Бальзак ҳам мураккаб одам эди. Худди Растиньяк каби дўстликнинг қадрига етар, Лора де Берни ёхуд Зюльма Карро каби олиймақом қалб эгаларининг улуғлиги олдида бош эгарди. Унинг соддадиллик ва навқиронлик руҳи билан суғорилган интилишларини намоён этиш учун «Водийлар нилуфари» ёки «Қишлоқ табиби»ни ўқиб чиқишнинг ўзи кифоя. Бироқ Бальзак муҳтожликларга тўлибтошган, кишини йўлдан оздирувчи эрмаклари сероб бир тарздаги ҳаётни кечирди, бу ҳаётда у тез-тез ғазаб оташларига ҳам дуч келиб турарди. Табиийки, Бальзак ҳам худди Растиньякка ўхшаб нима қилиб бўлса-да, бунақа турмушдан халос бўлишни истаган.

Растиньяк «Горио ота» романида ҳали жуда тортинчоқ, хижолат чекаверадиган йигит сифатида кўринади. Вотреннинг гапларини тинглар экан, у даҳшатга тушади ва жирканиб кетади. Де Нусинген хонимдан пул олиш зарурияти уни таҳқирлайди. У Максим де Трайга ўхшашни истамайди. Унинг қалби Орас Бьяншонга эҳтиром туйғуларига тўла. У баайни фарзанддай Горио отанин хизматларини қилади ва ёлғиз ўзи (мулозим Кристофни ҳисобга олмаганда) қарияни сўнгги йўлга узатиб қўяди. Лекин шундай бўлишига қарамай у таслим бўлади, муҳитга бўйин эгади. Биз Растиньяк билан яна қайтадан учрашганимизда, у энди барон, давлат котиби, ўз ўйнашини эрининг озми-кўпми онгли шериги («Банкир Нусингенлар хонадони»). 1845 йилга келганда эса у энди министр бўлади. У граф ва Франциянинг пэри, бир йиллик даромади уч юз минг франкдан ортиқ. Эндиликда у «Мутлақ эзгулик деган нарса йўқ, фақат шароит бор» деб даъво қилади («Ўзлари беҳабар масхарабозлар», «Асридан сайланган ноиб»). Кўпинча бу персонаж учун Тьер нусха бўлиб хизмат қилган дейишади. Дарҳақиқат, Бальзак Растиньяк образини яратар экан, Тьернинг баъзи бир сифатларини олган бўлиши мумкин, лекин ҳаммадан ортиқроқ у ўзининг сифатларини олган. Дельфина де Нусингеннинг

ҳузурда ўтирган Растиньякнинг туйғуларини, бежирим тикилган либосларни биринчи бор кийиб кўз-кўз қилганда болаларча қувониб суюнишларини, унинг иззат-нафсига ёқиб тушган биринчи муваффақиятларни Бальзакнинг ўзи ҳам кўнглидан кечирган — бунни у аввал маркази де Кастри билан дон олишиб юрганларида, кейинчалик эса Ганская хоним билан яқинлик кезларида кечирган.

Энг яхши романлар «талабалик» ҳақидаги романлардир («Вильгельм Мейстернинг талабалик йиллари», «Қизил ва қора», «Дэвид Копперфилд», «Бой берилган фурсатни излаб»). Бу романлардаги романтик кўтаринкилик кўпинча ёшларнинг орзу-умидлари билан шафқатсиз дунё ўртасидаги конфликт ёрдамида вужудга келади. Шу маънода, «Бой берилган хаёллар» романларнинг номлари ичида кишини жуда ҳаяжонга соладиганидир ва гўё бу номда қолганларининг ҳаммаси тажассум этгандек туюлади. Агар «Горио ота»-ни Растиньяк образига нисбатан кўздан кечирадиган бўлсак, бу роман ҳам «талабалик» ҳақидадир. Унда ёш китобхоннинг кўз ўнгига «йўлдан оздирадиган васвасларга тўла қаҳри қаттиқ дунё» манзаралари намён бўлади. Де Босеан хоним Растиньякни зодагонлар дунёсига олиб киради. У пайтларда зодагонлар дунёсини Сен-Жермен даҳасида истиқомат қилувчи аслзода хонадонлар ташкил қиларди. Де Ресто хоним эса уни бир оз путури кетганроқ зодагонлар дунёсига олиб киради. Бундай салонларда кейинчалик Прустнинг баъзи бир аёл қаҳрамонларини учратиш мумкин бўлади. Де Нусинген хоним Растиньякка молиячилар ва тадбиркор одамлар дунёсига олиб борувчи йўлни кўрсатади. Худди ана шундай аҳвол XX асрда ҳам кўлаб содир бўлади. Биз ҳаммамиз бунақа Растиньякларнинг биттасини эмас, кўпгинасини яхши биламиз ва унинг Дельфинаси бўлиш қисмати кимга насиб этганини осонгина билиб оламиз.

Горио ота масаласига келадиган бўлсак, у бальзакона эҳтирослар деб ҳақли равишда эътироф этилган эҳтиросларнинг асири бўлган одамларнинг энг ёрқин мисолларидан биридир. Бундай эҳтиросларнинг муқаррар тарзда ўсиб бориши уларга қул бўлган шахсларнинг тўла-тўқис емирилишига олиб келади. Бунни тасвирлаш Бальзак санъатининг характерли хусусиятларидан биридир, Гап Гранденинг хасислиги тўғрисида борадими ёхуд барон Юлонинг бузуклиги тўғрисида кетадими, Понснинг очофатлиги-ю мажруҳ майллари тўғрисидами ёхуд Анриетта де Морсофнинг муҳаббатю Горио отанинг оталарча меҳр-муҳаббати ҳақида борадими, барибир, Бальзак, албатта, бу эҳтирослар уларнинг қалбини емириб борувчи мудҳиш жароҳатдай зўрайиб боришини ва охир-пировардида бошқа ҳамма туйғуларни муқаррар тарзда эзиб ташлашини кўрсатади. Романнинг бошидан биз танишадиган Горио ота бир қарашда ҳали қутулиб кета оладигандай кўринади. Кекса савдогар молу мулкининг анча-мунча қисмини қизларига

сарфлаб бўлган, энди у Воке пансионида холи ва танҳо ҳаёт кечи ради, лекин ҳали гамлаб қўйганларидан у-бу нарсалар қолган Бальзакнинг нияти шундаки, у ўз қаҳрамонини бир ён беришда иккинчи ён беришга, бир маҳрумийатдан иккинчи маҳрумийатга олиб ўтар экан, уни тўла-тўқис ҳалокат ёқасига олиб келмоқчи бўлади. Бу ният унинг ҳамма асарларида деярлик ўзгармасдан қолади.

Горио ота ҳам Гранде ёки Балтасар Клаас ўтган йўлдан боради. Унинг қизларига муҳаббати ўз-ўзича олганда жуда гўзал, бироқ у шу қадар даҳшатлики, алланечук тентакликка айланади. Ҳадди дан ошиб кетган эҳтиросларнинг ҳаммаси шунақа тақдирга эга. Улар ҳеч қандай қонунлар билан — на маънавий, на ижтимоий тартиб-қоидалар билан ҳисоблашишни истамайди. «Горио муло ҳаза юритмайди, — дейди Бальзак, — у ҳукм чиқармайди, у севади...» У Растиньякни яхши кўради, сабабки, уни қизи яхши кўради. Қизининг этагини ўпаман деб ялтоқландиган Горио бизга кекса Грандени эслатади. Эсингизда бўлса керак, роҳиб зарҳал ланган хочни унинг лабларига яқин олиб борганда, Гранде уни тортиб олмоқчи учун даҳшатли ҳаракат қилади. Бальзак поэтикаси ана шу мудқиш рамзларни талаб қилади. Ва ҳар қандай чинакам бальзакшунос уларни гап-сўзсиз қабул қилади.

Эҳтиросларга берилиб кетгани учун жамият ҳақида ўйлашни ҳам унутиб юборган марказий персонаж атрофига Бальзак иккинчи даражали персонажлар образларини жойлаштиради — жамият ҳаёти айна шу персонажларда тажассум топади, негаки, ҳар қандай роман реал дунё билан мустаҳкам ришталар орқали боғланган бўлмоғи керак.

Айни «Горио ота» романида Бальзак томонидан яратилган дунё шу қадар ишончли сифатлар касб этадики, уларни ҳақиқий ҳаётдан фарқлаш қийин бўлиб қолади. Биз бу романда талаба Ора Бьяншон билан танишамиз. Кейинчалик эса «Инсоний комедия»нинг бошқа кўпгина романларида у бизга донг чиқарган доктор сифатида рўпара келади. Шу романнинг ўзида зулмат қаърида судхўр Гобсекнинг сиймоси кўриниб қолади. Унинг нафис ранг сиз лаблари хотирамизга муҳрланиб қолади. Кейинчалик «Гобсек» қиссасида Горио отанинг катта қизи Анастази де Ресто билан тенги йўқ даражада сурбет Максим де Трай ўртасидаги можа ролар нима билан тугаганини билиб оламиз. Максим де Трай кўп жиҳатдан Растиньякни эслатади, лекин у Растиньякка хос бўлган жозибадан маҳрум. «Ташландиқ хотин» бизга Клара де Босеаннинг аламли тақдири ҳақида ҳикоя қилади. Пок қалбли бу аёлнинг бирдан-бир айби шундаки, у муҳаббатга ҳаддан ортиқ ишониб юборган. Қизлигида Конфлан деб аталган бева Воке, Пуарва қари қиз Мишоно масаласига келсак, бу иккинчи даражали образлар шу қадар жозибадорки, уларни унутиб бўлмайди. «Ин

соний комедия»даги ошпаз аёл Сильвия ёхуд хизматкор Кристоф каби ҳаракатсиз образлар ҳам биринчи марта кўринишлари билан хотирангизга ўрнашиб қолади. Буларнинг ёнига яна шуни кўшимча қилингики, бу персонажларнинг ҳаммаси худди Пруст персонажлари каби учта ўлчовга эга ва улар роман давомида ўзгариб борадилар. Шуларни кўз олдига келтирсангиз, нима учун бизда ҳаммиша муқаррар даражада олдинга ҳаракат қилаётган вақт таассуроти пайдо бўлишини англаб оласиз.

Бироқ ана шу тўқиб чиқарилган олам китобхонлар томонидан чин олам сифатида қабул қилинмоғи учун уларда ҳаракат қилувчи шахсларнинг ўзи кифоя қилмайди. Бундан ташқари, декорациялар керак. Декорация бўлганда ҳам театрларникига ўхшамайдиган бўлмоғи керак. Шунинг учун ҳам Бальзак муфассал тасвирлар ёрдамида ўз романларини жуда пухталиқ билан тайёрлаб боради. Адабиёт ишида алифни калтақдан ажрата олмайдиган одамлар уларни ҳаддан ташқари батафсил деб ҳисоблашади. Бироқ гап шундаки, фақат ана шунақа муфассал тасвирларгина тўқнашувлар содир бўладиган шароитнинг ҳаққонийлигини вужудга келтиради. Нев-Сент — Женевьев кўчаси худди бронза қолипдай бир гуруҳ фожий одамларни ўз ҳалқасида тутиб туради ва фақат «қора бўёқлар ҳамда жиддий фикрлар» ёрдами билангина ўқувчида аввал бошдан керакли кайфият пайдо бўлади. Воқеа пансионининг тасвири ҳам муаллиф мақсадларига хизмат қилади: «Бу ернинг ҳидлари ўзига хос, бизнинг тилимизда уни ифодалаб берадиган сўзнинг ўзи йўқ, лекин буни пансион ҳиди деб атаса маъқул бўлар эди. Унда моғор ҳиди, бўғиқ ҳаво, чириган нарсалар сассиғи бор. Бу ҳид кишининг вужудини жунжиктириб юборади, бир лаҳзада димоғни бўғиб қўяди, кийим-кийимларингизга ўрнашиб олади, ҳозиргина нонушта қилинган ошхонанинг бўйи келади. Унда хизматкорлар хонасининг, саисхонанинг, ўчоқ бошининг бадбўй ҳидлари қоришиб кетган. Деворлар ёнида елимшиқ жовонлар, анжомлар алмисоқдан қолган, чувринди, исқирти чиқиб кетган. Ҳаммаси омонат, бу ерда қашшоқлик салтанати, унда нафосат деган нарсдан нишона ҳам йўқ, бундаги қашшоқлик жуда учига чиққан қашшоқлик...» Ана шу кишини жиркантирадиган тасвир ёзувчига зарур. У бу билан Горио ота ҳамда Растиньяк умргузаронлик қилаётган сап-сарик, хунук ва исқирт уй билан де Нусинген хоним ёхуд де Ресто хоним истиқомат қиладиган қасрлар ўртасидаги фарқни кўрсатмоқчи. Бу қасрлар гулларга тўла, уларнинг меҳмонхоналари зарҳалланган, хобхоналарида эса худди иссиқхоналардаги гуллардек де Нусинген хоним ва де Ресто хоним яшнаб-яйрайди.

Романнинг охири ҳақли равишда машҳур бўлиб кетди. Биз бу ерда Пер-Лашез қабристонидан гўрковлар Горио отанинг қабрига белкуракда тупроқ ташлаб бўлиб кетишганидан сўнг Растиньяк

ёлғиз ўзи қолганини кўрамиз. Йигит Сенанинг қинғир-қийшиқ соҳили бўйлаб ястаниб ётган, баъзи бир уйларида милтираб чироқ кўрина бошлаган Парижга нигоҳ ташлайди. Унинг кўзлари Вандом устунлари билан Майиблар уйининг гумбази ораллиғидаги жойга қадалиб қолади. Бу ерда Парижнинг олий табақа тоифалари истиқомат қилади. Эжен бутун борлиги билан ана шу олий тоифалар дунёсига интилади. Эжен ари уясидай гувиллаб ётган бу масканни нигоҳидан ўтказар экан, худди ҳозир асал ялаб кўради-гандай тамшаниб, мутакаббирлик билан дейди:

— Қани, энди кўрамиз — ким енгиб чиқаркин — менми ёки сенми?

Шундай деб жамиятга чорловини жўнатгач, «у бошланишига тушлик қилгани Дельфина Нусингеннинг ҳузурига йўл олди».

Ҳалқа ёпилди, коррупция жараёни хотималанди, сўнгги томчи кўз ёши оқиб бўлди. Растиньяк, у билан бирга Бальзакнинг ўзи ва Бальзак билан бирга китобхон ҳам Парижни фатҳ этишга отланишга тайёр. Ҳеч ким ҳеч нарсани қораламайди. Дунё қандай бўлса, шундай. Бальзак эса, Ален қайд этганидек, ўзига хос яхши ниятларга эга. У қораламайди, у бундан юқори туради. Дунёни қайта қуриш унинг иши эмас, у дунёни тасвирлайди, холос.

Табиатшунос олим турли-туман биологик турлар ўртасидаги ўзаро алоқани тадқиқ қилар экан, мана шундай иқлим шароитида ҳайвонлар дунёси билан ўсимликлар дунёси ўртасида муайян мувозанат майдонга келади деб таъкидлайди ва бу мувозанатни ўз-ўзича яхши деб ҳам, ёмон деб ҳам ҳисоблаш мумкин эмас, унинг тўғрисида фақат у мавжуддир дейиш мумкин, холос, дея хулоса чиқаради. Худди шунга ўхшаш одамлар жамиятини ўрганувчи ёзувчи ҳам бу жамият ўз таркибида муайян миқдорда олий табақа вакиллари, амалдорлар, врачлар, деҳқонлар, текинхўрлар, олифталар, судхўрлар, бадарға қилинганлар, қозилар, зодагон аёллар, меҳмонхона бекалари ва оқсочлар мавжуд бўлгани туфайлигина яшайди ҳамда амал қилади, деб қайд қилади. Жамият шаклини ўзгартиринг — лекин бундан инсонларнинг турлари ҳеч қанча ўзгариб қолмайди. Горио отанинг қизлари мутлақо даҳшатли махлуқлар эмас, балки шунчаки қизлар ва рафиқалардир.

«Уларнинг иши кўп, улар кўп ухлашади. Улар келишмайди... Болаларнинг нима эканини фақат ўлаётганингиздагина биласиз, — дейди Горио ота. — Эҳ, дўстим-ей, уйланманг. Бола-чақа қилманг! Сиз уларга ҳаётингизни бахшида этасиз, улар сизга ўлим олиб келишади... Агар мен бадавлат одам бўлганимда, давлатимни уларга бермай, ўзимда сақлаб қолганимда, ҳозир улар шу ерда бўлган бўлишар эди, уларнинг бўсасидан икки бетим лов-лов ёнаётган бўларди. Ота, албатта, бадавлат бўлмоғи керак, у фарзандларининг жиловидан қаттиқ ушлаб турмоғи керак — чарс отларни ушлашгандек... Дунё ана шунақа ёмон қурилган».

Ҳа, дунё ёмон қурилган. Қизлари ташлаб кетган, ўзининг қизлари томонидан ҳалок этилган ота қийналиб, минг азобда жон бераётганининг тепасида турган ёш Растиньяк юраги така-пука бўлиб бу даҳшатли манзарани кузатади. «Сенга нима бўлди? – деб сўрайди ундан Бьяншон. – Ўлгидай рангинг ўчиб кетибди-ку?» Растиньяк жавоб беради: «Ҳозир мен шунақа оҳу зорларни, қалб фарёдини эшитдимки, қўяверасан! Бироқ худо бор-ку, ахир! Ҳа, ҳа, худо бор. У бизнинг дунёмизни яхшироқ қилади. Акс ҳолда, биз яшайдиган замин бемаъни бир нарса бўлиб қолаверади». Бу сўзлар шундан далолат берадики, дунёнинг бемаъни қурилгани ҳақидаги фикр янги фикр эмас ва Бальзак унинг тўғрисида ўйлаб юрган. Бироқ фақат ўйлаб юрган эмас, балки уни рад этган ҳам. Бальзак дунёни яхши кўради, ундаги бор нарсаларнинг ҳаммасини, ҳаттоки даҳшатли махлуқларгача яхши кўради. Шунинг учун ҳам Ален Бальзакни Стендалга қараганда чинакам меҳру шафқатга яқинроқ туради деб ҳисоблаган, чунки у «ўз қавмининг тавба-тазаррусини ақл бовар қилмайдиган даражада тезлик билан қабул қиладиган роҳибдай лоқайдликка эга». Чиндан ҳам, Бальзак ўз қаҳрамонларининг гуноҳларини фавқулодда осонлик билан кечиб юбораверади. Вотреннинг ўз ҳимояси учун сўзлаган нутқини эшитган бирон кимсада Вотренни яратган адиб унинг гуноҳларини кечиришга тайёр эканига шубҳа қолмайди. Ёзувчи де Нусинген хонимнинг отаси дафн этилиши биланоқ Растиньякни унинг ҳузурига тушлик қилишга жўнатар экан, бунда ҳам ўзига хос тарзда гуноҳлардан кечишга интилишни ёки жилла бўлмаса, улар билан муросай мадора қилишга интилишни кўриш мумкин.

Тез-тез санъатдаги дурдона асарнинг табиати ҳақида баҳслар бўлиб туради. Агар адашмасам, Поль Валери чинакам дурдона асарни қуйидаги шакл-шубҳасиз белги орқали билиб олиш мумкин деган: Бундай асарда ҳеч нарсани ўзгартириб бўлмайди. Чинакам дурдона асар жуда пухта қурилган бўлади, унда ҳаракат тўхтовсиз ривожланиб туради, унинг ҳамма нарсаси, ҳатто зиддиятлари ҳам лол қолдирадиган бир яхлитлик билан суғорилган бўлади, унда ип ташлаган жойлар йўқ, бўштоб ўринлар бўлмайди, у мукамал шаклга эга бўлади. «Бовари хоним» – дурдона асарнинг олий намунаси. Бу асарда на нотекикликлар, на кемтиклар бор. Бальзакнинг «Горио ота», «Бетта» ва ҳатто «Евгения Гранде» каби романлари ҳам ана шундай дурдона асарлар сирасидан. Нозик дидли китобхон бошқа навдаги китоблардан ҳам лаззатланиши мумкин. У «Ўттиз яшар аёл» ёхуд «Сатангларнинг шавкатию қашшоқлиги» каби баркамолликда пастроқ турадиган романлардан ҳам ўз ақли учун озуқа топиши мумкин... Бироқ биронта романни «Горио ота»дан кўра «тўқисроқ» асар деб атаб бўлмайди. Агар буларнинг барига мазкур китоб бошқа бирон адабиётда учра-

майдиған жуда бахайбат эпопеяни бошлаб беришини кўшсак, бу китобда «Инсоний комедия»даги энг муҳим иштирок этувчи шахслар қатнашишини назарда тутсак, Франсуа Мориакнинг ибораси билан айтганда, бу марказий майдондан «ҳар томонга йўллар таралиб кетишини, Бальзак ўзининг инсонлардан таркиб топган қалин ўрмонида не машаққатлар билан бу йўлларни очганини», бу романда юзлаб драмаларнинг тугуни тугилишини, кейинчалик эса уларнинг ҳар қайсиси янги бир дурдона учун мавзу бўлишини эътиборга олсак, Бальзак ижодида энг муҳим ўрин эгаллайдиган асар сифатида «Горио ота»ни танлаб олганимиз нафақат зарурият экани, балки муқаррар тарзда шундай қилиниши кераклиги ҳам аён бўлади.

## II. «Цезарь Бирото»

### 1

Бальзакнинг Ганская хонимга мактубидан: «Ҳозир мен «Цезарь Бирото» деган жуда катта асар устида ишламоқдаман. Унинг қаҳрамони сиз танийдиган Биротонинг укаси. У ҳам акасига ўхшаган қурбон, лекин у Париж цивилизациясининг қурбони, акаси эса («Тур роҳиб») фақат битта одамнинг қурбони бўлган эди. Парижлик Бирото — «Қишлоқ врач»дай гап, фақат бунда воқеа Парижда содир бўлади. У — соддадил Сукрот — зулмат қўйнида ўз заҳарини томчима-томчи ичади. У топталган фаришта, хўрланган ҳалол одам. Жуда ажиб бир манзара ҳосил бўлади-да! Бу асар ҳозирга қадар ёзганларим орасида энг кўламли, энг муҳим асар бўлади. Агар сиз мени унутиб юборсангиз, менинг исмим жамики шону шавкати билан сизга таънаю дашном каби етиб боришини истаيمان...»

«Жуда катта асар». Бу роман Бальзакни шунинг учун тўлқинлантирган эдики, бу асар унинг ўз ҳаёти билан боғлиқ эди. Албатта, Цезарь Бирото — мутлақо Бальзакнинг автопортрети эмас. Ижодкорнинг даҳолиги унинг фарзандига ўтган эмас. Аммо Цезарни қийнаган ташвишлар Онорега яхши таниш эди. Ўз вақтида Бальзакнинг ўзига ҳам даромаду буромадларини кечасию кундузи синчиклаб ҳисоблаб туришга тўғри келган эди. Рост, у синиш даражасига етиб боргани йўқ, бироқ унга етиб боришига икки қадамгина қолган эди. Шунинг учун ҳам у умрининг охиригача коммерция қонунчилигидан юрак олдириб қолди ва қалбида унга қарши оташин бир нафрат билан яшади. Бальзакнинг ўзи судхўрлар билан, номуссиз банкирлар билан, қаҳри қаттиқ савдогарлар билан танишишга мажбур бўлган эди. Бундайлар бугун оқшом сиз билан зиёфатда бирга ўтиради-да, эртасига қарзини қистаб қоғоз юборади. Унинг романлари ичида камдан-камида адибнинг шахсий тажрибаси асар воқеасига шунчалик мос келади. Худди Биротога ўхшаб у ҳам Кассини кўчасида ва Батай кўчасида қармони кўтармайдиган ҳашаматли уй-жойлар харид қилган эди.



Бироқ энг муҳими шундаки, худди Бирото каби Бальзак ҳам коммерция ишларида романтик бўлган эди, яъни унинг фантазияси ҳамиша реал имкониятларни орқада қолдириб кетарди. Гарчи Бальзакнинг ўзи ҳеч қачон «комаген» ишлаб чиқариш билан шуғулланган бўлмаса-да, унинг тадбиркорлик бобидаги хатти-ҳаракатлари жуда бемаъни бўлган эди. Яна шуниси борки, Бирото — дон Кихотни ҳамиша оқила рафиқаси Констанс тийиб турган бўлса, Бальзакнинг ёнида ҳам аёл Санчоси бор эди. Бу жозибадор ва оқила Зюльма Карро эди. Бирото Мадлен черкови яқинида ер сотиб олади. Бальзак эса Сардиниядаги кумуш конеоро билан ҳамда Виль-д-Авредаги ер участкалари билан боғлиқ ишларда иштирок этади. Аммо Бирото билан Бальзак ўртасидаги энг катта тафовут шундаки, Бирото ўз хатолари устидан кўтарилолмайди, Бальзак эса уларни роман учун материалга айлантириб, хатоларини енгиб ўтади.

Цезарь Биротонинг акаси («Тур роҳибининг қаҳрамони») тўғрисида Бальзак шундай дейди: «...Шўрлик ўз хатти-ҳаракатларини аниқ-равшан англаб етмас эди. Бу хусусият ўзларини шу қадиқада қандай бўлсалар шундай кўра биладиган ва ўзлари ҳақида гўё бир четдан туриб мулоҳаза юритишга қобил бўлган улуг одамларга ва муттаҳамларгагина хосдир». Бальзакнинг ўзи хатти-ҳаракатларини аниқ-равшан тушуниш қобилиятига эга эди ва у ўзи тўғрисида гўё бир четдан туриб мулоҳаза юрита оларди. Андре Бийи жуда ҳам зийраклик билан Бальзак нафақат Биротога, балки бенаво дю Тийега ҳам ўз характерининг белгиларини берган деб қайд қилади. Дю Тийе истиқомат қиладиган жойнинг фаройиб анжомлари Бальзакнинг ўз уйидаги аҳволни эслатади. Худди дю Тийе Роген хонимдан пул олганидай, Бальзакнинг ўзи ҳам де Берни хонимдан мўмайгина пул олган. Эътироф этиш керакки, дю Тийега ўхшаш қаллоб ва ярамас одамни ўз диди ва сифатлари билан эъюзлаш анча-мунча ғалати бир ҳодисадир. «Моҳиятан, у Грандедан қандай завқланса, дю Тийедан ҳам шундай завқланар эди». Биз худди шунга ўхшаган ҳодисага Прустда ҳам дуч келамиз. Пруст ўзида ошкор этган ва ўзи нафратланадиган белгиларни Блохга юклайди.

Катта ёзувчи қалбнинг ҳамма ҳолатларини тасвирлай олади. Лекин шундоқ бўлса-да, баъзи бир соҳалар унга яқинроқдир. Унинг табиатида анча-мунча ҳисчан, анча-мунча заиф жойлари ҳам бўлади. Агар у шу жойларга қўл теккизса, агар у чуқур дардларни ҳис этса, унинг қалами остидан чиққан саҳифалар китобхонни жуда ҳаяжонга солади. «Цезарь Бирото»ни яратар экан, Бальзак ёшлигидаги ғамли ҳодисаларни қайтадан бошидан кечиради. Бу эса китобга шу пайтгача кўрилмаган жуда зўр таъсир кучини бағишлайди. XIX аср француз романининг хатоларидан бири шунда эдики, муаллифлар кўтаринкиликни фақат муҳаббат тасвирларидан излар эдилар. Мужаббат мавзунининг ҳамма нарсадан устун

келиб ҳукмронлик қилиши ҳаёт ҳақиқатига мувофиқ келмаслигини Бальзак кўра олди. Муҳаббат билан бир қаторда такаббурлик, шуҳратпарастлик, хасислик, очкўзлик каби ҳирслар романнинг асоси бўла олади. «Ҳаёт шундай бир ускунадирки, уни пул ҳаракатга келтиради», — дейди Гобсек. Романтик кўтаринкилик қаҳрамон ўзи учун яратган аъмол билан кундалик ҳаётнинг шафқатсиз воқелиги ўртасидаги конфликтдир. Ошиқ-маъшуклар романнинг қаҳрамони бўлишга қанчалик ҳақли бўлсалар, корчалонлар, руҳонийлар, хасислар ҳам романнинг асосий иштирокчилари бўлишга шунчалик ҳақлидирлар. «Истаган корчалоннинг синиши «Кларисса Гарлоу»га муносиб ўн тўрт жилд роман учун материал бера олади». «Цезарь Бирото» романида муҳаббат анча сояда қолиб кетган, бунинг устига уни романтик деб аташдан кўра ҳаракатсиз, қотиб қолган деб атаса тўғрироқ бўлади, лекин шунга қарамай, бу китоб «Инсоний комедия»нинг энг гўзал ва энг таъсирчан асарларидан биридир.

## 2

«Цезарь Бирото» («Бетта», «Горио ота», «Сатангларнинг шавкатию қашшоқлиги» каби асарлар билан бирга) шундай асарлар сирасига кирадики, унинг ёрдамида Бальзакнинг ёзувчилик техникасини жуда яхши ўрганиш мумкин. Бу романнинг тўла номи «Цезарь Биротонинг парвози ва қулаши тарихи» деб аталади. Инсон тақдиридаги кўтарилишлар ва ҳалокатлар ҳамиша Бальзакнинг эътиборини ўзига жалб қилиб келган. Ўз қаҳрамонининг ҳамма истакларини бажо келтириб, уни фаровонлик чўққиларига чиқариб қўймоқ, сўнгра эса тубсиз жаҳаннам қаърига тушиб қолмагунча уни аста-секин ластга тушира бориш Бальзакка жуда ёқар эди. Худди барон Юло каби Бирото ҳам китобнинг бошида бизнинг кўз ўнгимизда шону шуҳрат осмонида парвоз қилиб юрган ҳолда намоён бўлади. Тантанали зиёфатлар, Фаҳрий легион ордени, янги савдо фирмаси — унинг кўтарилиш йўлидаги энг юксак нуқталар ана шунақа. Бироқ шуниси ҳам маълумки, юксакларда бизни шайтон пойлаб турган бўлади. Шунинг учун Бальзак шўрлик қаҳрамонни жар ёқасида ушлаб турган таянч устунларини шафқатсизлик билан бирин-кетин суғуриб ташлайди. Корчалонлик фотиҳлари учун худди қадимги Рим фотиҳлари учун бўлгани каби Тарпей қояси бор. У Капитолийнинг шундоққина ёнида жойлашган. Кунпаякун бўлиб йиқилишлар Бальзакни ўзига тортади.

У қаҳрамоннинг омадли даврларидаёқ бунақа инқирозларни тайёрлаб қўяди. Қаҳрамон чўққига чиқиб олиб, ўзининг бойлигию муваффақиятларидан лаззатланаётган бир пайтда Бальзак унинг йўлига оёқ остидан сирғалиб тушиб кетувчи тошлар, бир қарашда пайқаб бўлмайдиган чоҳлар, кўчкилар қўйиб қўяди. Шўрлик Биротонинг теварагига у қароқчилар писиб ётган пистирмаларни

жойлаштиради. Романнависнинг ихтиёрида бағритош каллакесарлар тайёр туради. «Инсоний комедия»нинг улардан бохабар китобхонлари бу каллакесарларнинг номини эшитибоқ титроққа тушишади. Цезарь Бирото уларнинг ҳаммасига рўпара келмоғи керак, булар – Пальма, Жигонне, Вербруст, Гобсек каби судхўрлар, Нусинген, Келлер каби йирик банкирлар; сохта қиёфали кимсалар (буларнинг характерли вакили – Клапарон), Декуэн хонимни («Бўйдоқнинг ҳаёти» романида) ҳам, Евгениянинг амакиси Гийом Грандени ҳам хонавайрон қилган номуссиз Рогенлардир.

Аммо ҳар қандай машина каби пул ишлаб чиқадиган ускуна ҳам жонсиз, ҳар нарасага бепарқдир. Фақат кимнингдир пишиб етишган нафрати уни бирор кимсага қарши йўналтирса, у инсон душманга айланади. Ака-ука Биротолар (Цезарь ва «Тур роҳиби»нинг қаҳрамони Франсуа) кўз илғамас душманлар томонидан пухта ўйланиб, синчиклаб ишлаб чиқилган ҳалокатли режалар оқибатида мажақлаб ташландилар. Қаҳрамоннинг шундай душмини унинг собиқ гумаштаси Фердинанд дю Тийе эди. Цезарь унинг ўғрилигини фош қилади-ю, кейин кечиради, бироқ дю Тийе Биротонинг саховатпешалигини сира кечира олмайди. У жуда хавфли душман, чунки ақлли, абжир, қўнгли қора ва мутлақо виждон деган нарсадан маҳрум. Дю Тийе Нусинген билан бирга Филипп Бридони тубдан хароб қилади («операнинг артисткаси» Карабина дю Тийенинг ўйнаши бўлиб олади, унинг хотини Мари-Эжени де Гранвиль эса унга Сен Жермен салонлари сари йўл очиб беради.)

Шу йўсин ношуд бир парфюмер ҳақидаги роман жамики Бальзак дунёси билан мустаҳкам иплар орқали боғланган. Прустнинг «Бой берилган вақтни излаб» туркум романларида герцог Германт хузуридаги эрталабки қабуллар қандай роль ўйнаса, «Инсоний комедия»да Цезарьнинг зиёфати ҳам шунақа роль ўйнайди: бу одамлар кўп иштирок этадиган вазиятлардан бири бўлиб, унинг ёрдамида ижодкор адиб ўз қўли билан яратган одамларнинг ҳаммасини қонуний ифтихор туйғуси билан меҳмонхонага олиб киради.

Бальзак Биротонинг уйига оқсуяклар вакилларида анча-мунчасини тўплаш имконига эга бўлмади. Аммо оқсуяклар романда «Атиргуллар қироличаси» дўконининг мижозлари сифатида иштирок этишади. «Ё тавба, Цезарь! – дея ёлборди Констанс. – Фақат сенга мол бериб турадиган савдогар тарзида билган одамларингга таклифнома юборма, ахир... Ёки сен бир йўла иккала Ванденесларни ҳам, де Марсе, де Ронкерольни ҳам, д'Эглемонни ҳам, қўй-чи, бир сўз билан айтганда, харидорларнинг ҳаммасини таклиф қилмоқни ўйлаяпсанми? Эсингни еб қўйибсан, иззат-икромлар бошингни айлантириб қўйипти». Шундай бўлса-да, Феликс де Ванденес қирол Людовик XVIIIнинг шахсий котиби сифатида суд томонидан оқланиб, ҳамма ҳуқуқлари тиклаб берилган Цезарь Биротони қирол номидан табриклагани келади.

Гап шундаки, бу роман «Инсоний комедия» дагина эмас, балки, айтиш мумкинки, бутун Франция тарихида мустаҳкам ўрин тутади. Бу роман Реставрация тўғрисидаги асардир. Инқилоб йилларида Цезарь Бирото қисман феъли атворининг хусусиятига кўра, қисман тасодифнинг кучи билан роялист бўлиб қолади. Цезарнинг биринчи хўжайини жаноб Рагон ашаддий роялист эди, шунинг учун унинг «Атиргуллар қироличаси» деган дўкони чинакамига фитнанинг уясига айланади. Бу ерга «Жорж де ла Биллардиер, Монторан, Бован, Лонги, Манда, Бернье, дю Геник ва Фонтэнга ўхшаган» одамлар серқатнов бўлиб қолишади. Биз дю Геникни Герандда учратганмиз, граф де Фонтэн эса «Шуанлар» романида Катта Жак деган ном остида қатнашган. Эр-хотин Рагонлар эса «Террор вақтидаги воқеа» асарида муайян роль ўйнаганлар. Цезарь Биротонинг ўзи эса Бонапартга қарши курашаётиб вандемьерда авлиё Роха черковининг зиналарида енгил ярадор бўлган эди. Унча катта бўлмаган бу воқеа унинг кейинги ҳаётини тўла белгилаб беради. Бу воқеа Реставрация йилларида унга омад келтиради, унинг шаҳар маҳкамасида мансаб эгаси бўлишига, Фахрий легион ордени олишига ёрдам беради. Бу орден олдинига қахрамонимизнинг улуғворлигини ифодаловчи рамз бўлиб қолади, кейин эса унинг емирилишининг илк сабабчиси бўлади. Кўпинча одамнинг сиёсий мавқеи биринчи қараганда унинг эътиқодию сифинадиган қоидалари билан белгиланадигандай бўлиб кўринади, аслида эса бирон-бир учрашувга ёхуд ҳовлиқиб қилинган ҳаракатга боғлиқ бўлади. Агар Бальзакнинг йўлида де Берни хоним рўпара келмаганида у монархист бўлмаган бўлиши мумкин эди, вандемьердаги ҳодиса рўй бермаганида эса Цезарь Бирото бутун умри давомида оддийгина аттор бўлиб қолаверар эди, унинг шуҳратталаб интилишлари баққоллик доирасидан чиқмаган бўлур эди. Дунё ана шунақа қурилган.

## 3

Бальзак «Цезарь Бирото» устида ишлашга киришганда уни роман сюжетидан ажратиб олиб бўлмайдиган бир хатар кутиб турарди: санъаткор одам ҳамиша майда баққолга нафрат билан қараган — Бальзак ана шу нафратини ошқора қилиб қўйиши мумкин эди. Унда савдо буржуазиясининг ҳаётини кўрсатувчи ҳаққоний манзара эмас, балки уларни мазах этадиган саҳифаларгина чиқиши мумкин эди. Анри Монье изидан бориш иштиёқи жуда кучли эди. Бальзакнинг ўзи бунга жуда яхши англади. У яқин дўстларидан бирига батамом ошқоралик билан шундай ёзган эди: «Олти йил мобайнида мен «Цезарь Бирото»нинг қоралама нусхасини сақлаб келдим. Бу асар билан бирон вақти-соати келиб бирон кимсани қизиқтиришим мумкинлигидан умидимни узиб ҳам қўйгандим. Ахир, бу одам бўш-баёв, ақли қосиргина, чекланган бир баққол

бўлса, унинг бошига тушадиган кулфатлари ҳам ўртамиёна бўлса, ҳаммаси доимо унинг устидан мазах қилиб кулиб юрса, ким ҳам бунақа одамга қизиқиб қарар эди? Лекин мен ажойиб кунларнинг бирида ўзимга ўзим дедим: «Бу образни қайта идрок этмоқ керак, уни ҳалоллик тимсоли сифатида тасвирлаш лозим».

Доҳиёна фикр! Романнинг бош персонажи, одат бўйича, алланечук ўртамиёна бир нарса бўлиши керак эмас. Бунга эсдан чиқариш ҳозирги даврдаги кўпгина романнависларни муваффақиятсизликка олиб келади. Тўғри, Флобер ўзининг «Бувар ва Пекюше» деган китобини аччиқ ва жирканч бир қарикатурага айлантириб қўйди, бироқ бу асарнинг қаҳрамонлари жуда шайдойи ва пок виждонли одамлар, худди шу фазилатлар уларга ҳаётини излашнишида раҳнамолик қилади ва уларни асраб қолади. Бовари хонимни ўртамиёна аёл деб атаб бўлмайди. Кекса Гранде ҳам худди Горио ота каби ўзига хос тарзда улугвор. Цезарь Бирото ўзининг савиясига ва теварак-атрофидагиларга кўра ўртачароқ одам, аммо ҳалоллиги туфайли юксак инсон даражасига кўтарилади. Қарз берганлар қарзини қистаб келганида, у бор-йўқ нарсасининг ҳаммасини уларга беради, ҳатто Попино совға қилган «Геро ва Леандр» гравюрасигача ва ўзининг кундалик қимматбаҳо тақинчоқларигача, галстукка қадайдиган тўғнағич-у тилла тасмалари ёхуд чўнтак соатларигача, ҳолбуки, ҳарқандай ҳалол одам ҳам ҳалоллигига путур етишидан кўрқмай, уларни олиб қолаверса бўлар эди. Шу дақиқаларда унда алланечук улугворлик пайдо бўлади. Бирото бизга шуниси билан ҳам маъқул бўладикки, авваллари кўксини ифтихор туйғулари билан тўлдирган Фахрий легион орденини то тўла оқлангунига қадар тақиб юришдан бош тортади. Ишбилармон одамнинг номуслилиги солдатнинг номуслилигидан заррача кам эмас. Биротонинг ўлими фидойи инсоннинг ўлимидир.

Асарнинг марказий фигураси унинг характери ва оҳангини белгилаб беради. Бирото образини қайта идрок этар экан, Бальзак романдаги майда буржуаларни ҳам хайрихоҳлик билан истарасини иссиқ қилиб тасвирламоғи керак эди. Улар «Якшанба кунлари дала ҳовлиларига боришади, аслзодаларнинг нозиктаб қилиқларига тақдир қилишга интилишади. Маҳкамаларнинг эҳтиромини қозониш пайдан бўладилар, улар ҳаммага ҳасад қиладилар, шу билан бирга улар кўнгилчан, хизматга тайёр, ҳисчан, дардқаш, бошқаларга дарҳол ёрдам қўлини чўзишга ҳозир одамлар... Улар ўзларининг кўнгилчанликларидан доим бошлари ташвишда юради, зодагонлар жамияти, гарчи ўзи уларнинг тирноғига арзимаса-да, уларнинг нуқсонлари устидан масхаралаб кулиб юради... Улар қизларини соддадил меҳнатқаш қилиб вояга етказдилар, лекин улар олий табақалар билан мулоқотга киришишлари ҳамано бу фазилатлардан асар ҳам қолмайди. Бу соддадил қизлар ичи-

дан юмшоқ табиатли Кризаль бажону дил ўзига турмуш ўртоғини танлаши мумкин...» Бальзак томонидан тасвирланган зодагонлар орасида Констанс, Бирото, Ансельма Попино ва Пильеро амаки каби улугсифатлари камдан-кам учрайди.

Бу одамларнинг ҳаммаси олижаноб характерларга эга, уларни пачоқ одамлар деб айтиб бўлмайди, чунки теран инсонийлик уларга бетакрор жозиба бахш этиб туради. Пильеро — оқил ва мулоҳаза-кор одам. У ўзининг соддалиги билан бизни мафтун этади. У ҳатто ўзининг энг юксак ишларини амалга оширганда ҳам бу соддалигини йўқотмайди. «Амаки! — дея хитоб қилади шўрлик Цезарь. — Энг олижаноб ишлар тўғрисида ҳам жуда оддий қилиб гапирасиз-а! Сиз мени тўлқинлантириб юбордингиз!» Бироқ Пильеро асло пардозланган авлиё эмас. Ҳордиққа чиққан бу тадбиркор ишларнинг паст-баландини яхши биладиган, турли хил қаллобликлар-у судхўрлар билан яхши таниш, нозик одам. У бунинг зарур эканига ишонч ҳосил қилганида сира иккиланмасдан Цезарга ўзини синган деб эълон қилишни маслаҳат беради. Зарур бўлганида у серзарда ҳам бўла олади, қатъият ҳам кўрсатади. Худди шунга ўхшаш Констанс Бирото ҳам намунали рафиқа. Соғлом ақл унга бўлғувси ҳалокатни олдиндан кўришга ёрдам беради, аммо табиий мушфиқлиги бу аёлга бахтсизлик устидан ғалаба қозонишга халақит беради. Шунга қарамай, унинг ҳам ўзига яраша юрак сирлари бор. Ўз вақтида дю Тийе унинг кетидан шилқимлик қилиб юрган, Констанс бу тўғрида эрига ҳеч нарса айтмаган, ҳатто Цезарни бир нарсани баҳона қилиб бу хира гумаштани қувиб юборишга мажбур қилган, лекин шунга қарамай, дю Тийеннинг мактубларини асраб кўйган. Уларда шундай сўзлар учрар эдики, бунақа сўзларни Цезарь хотинига ҳеч қачон гапирган эмас эди: «Мен сизни жонимдан ортиқ яхши кўраман. Сиз буни биласиз, ҳаётимнинг қувончи...» Констанс — пасткаш хушторларни ёмон кўрадиган бэфарқ жувон ва айнаи чоқда у дилбаргина бир аёл — ўзининг таъсир қувватини ҳис этиш унга лаззат бағишлайди. Айнаи ана шу инсоний мураккабликлари оқибатида Бальзак персонажлари учта меъёрга эга ва у яратган дунё реал воқелик дунёсини эслатиб туради.

## 4

Бальзак ўзи яратган характерларни синчиклаб ўргангани, лекин ўз асарларида иштирок этувчилар устидан ҳукм чиқармайди. Бальзак биладики, агар Роген сурункали тумов бўлмаганида ва димоғидан бадбўй ҳид келиб турмаганида, виждонсиз нотариус бўлмаган бўларди. Бу хасталик Роген хонимда эрига нисбатан енгиб бўлмайдиган жирканиш туйғусини уйғотади. Шунда хотинининг нафратига учраган ва унинг хиёнатини кўрган нотариус таскин топмоқ ниятида ва яна ўзига ишонч туйғусини қайтармоқ учун

бузуқ хотинлардан ўйнаш тутади. Бунинг оқибатида у доимий равишда пулга муҳтожлик ҳис қила бошлайди, қаллоблик йўлига қадам кўяди ва охир-оқибатда қочиб кетади. Кишини жиркантирувчи хасталик Рогеннинг тақдирини ҳал қилади. Бунақа одамнинг юзтубан кулашдан халос бўлиши амри маҳол эди. Ален Бальзакнинг персонажлари ҳеч қачон ўзларини гуноҳқор деб ҳис этмасликларини кўрсатади. Уларнинг ҳар қайсилари ўзларининг ҳақликларига комил ишонч билан ўз нуқтаи назарларини баён қилишади. Гобсек судхўрлиги учун заррача ҳам виждон азобидан қийналмайди. Бу персонажларнинг ҳаммасининг муштарак касали шундаки, «улар ҳақиқат ҳақидаги ўз тасаввурларини айнаи ҳақиқат деб ўйлайдилар. Улар соддадил ва маҳдуддирлар, шунинг учун ҳам беқарор ва ишониб бўлмайдиган одамлар. Бироқ Бальзак уларни шундай жойлаштирадики, улар ўртасида шундай мустаҳкам алоқалар ўрнатадики, натижада улар метиндай мустаҳкам бўлиб қолишади, негаки ҳеч қандай шароитда бирлари иккинчиларига айланмайдилар...»

Диккенсдан фарқ қилароқ, Бальзак фазилатни тақдирлаб, гуноҳни жазолашга интилмайди. У Биротога гўзал ўлимни раво кўради, бироқ Гобсекнинг ўлими ҳам ўзига хос улуғворликдан холи эмас. Дю Тийенинг ҳаёти бошдан-оёқ голибона юришдан иборат. Саховатли Пильеро темир иродага эга, бироқ у Цезарь Бирото сингандан сўнг асраб қолиш мумкин бўлган нарсани баландпарвоз нутқлар ирод қилиб эмас, балки донолик ва муғомбирлик ёрдамида асраб қолади. Олижаноблик туфайли Ансельманинг ҳалок бўлишига сал қолади, унинг бахтига Ансельманинг манфаатларини Пильеро ва судья Попинога ўхшаш тажрибали одамлар ҳимоя қилишар экан. «Цезар Бирото» романи китобхонга яшашни ўргатишдан кўра, кўпроқ уни ишларни қандай олиб бориш билан таништиради. Абжирлик билан ўз мақсадларига эришиш йўллари биладиган андишасиз корчалонлар учун фақат битта жазо бор — бу теварак-атрофдагиларнинг нафратидир. Манфаатдан кўра эзгуликни афзал кўрадиган яхши одамлар учун ҳам фақат битта мукофот бор — бу теварак-атрофдагиларнинг эҳтиромидир. Кимдаким, масалан, Ансельм Попинога ўхшаб («Жиян Понс»дагидек) ишчанлик сифатини маънавий принциплар билан кўшишнинг уддасидан чиқса, у граф бўлади, Франциянинг пэри бўлади, давлат котиби бўлади, бироқ шуниси ҳам борки, «қирол-фуқаро» Луи Филиппнинг саройидаги ҳавойи муҳит бунақа одамнинг маънавий сифатларига шикаст етказмайдиган. Биротодан фарқ қилароқ, Ансельм Попино шон-шухрат чўққисига кўтарилганда ҳам камтар, камсуқум инсон бўлиб қолаверади ва шунинг учун бекаму кўст бахтни тотиб кўришга муяссар бўлади.

Гап шундаки, Бальзакнинг нуқтаи назарига кўра, бу дунё долғали океанга ўхшаш бир нарса эканини, унда қудратли оқимлар

тинимсиз тўқнашиб туришини, гўёки минг-минглаб тўлқинлар бир-бирига қарши курашувчи манфаатлар ва шуҳратталаб интилишлар каби ҳар лаҳза, ҳар сонияда бир-бирининг устига ёпирилиб туришини, бундай шароитда ўзининг фаровонлиги қобилиги ўралиб олиб, табиатнинг шиддатли ҳамласига дош бериб бўлмаслигини, бунақа одам ҳалокатга маҳкум эканини тушунмаган инсон жуда катта хато қилган бўлади. Бошқа одамларнинг ҳам манфаатларини ҳисобга олмоқ керак, фақат шу йўл билангина бигунаҳларга таъсир кўрсата оламиз. Соддадил Бирото Келлер ёки Нусинген раҳмдилликлари туфайли қарз беришади деб ўйлайди. Бироқ кўпни кўрган Пильеро яхши билади: кимдан қарз сўрасанг, у одам ўзининг кучли эканини ҳис қилади ва бу унинг юмшоққўнғил, раҳмдил бўлишига йўл қўймайди ва, аксинча, қарз бериб бўлган одамнинг заиф жойи кўришиб қолади ва шу сабабдан у ялтоқилик йўлига ўтади. Худди шу сабабдан ношуд корчлон учун ўзини синган деб эълон қилиш зарурати пайдо бўлади. Шу дақиқадан бошлаб ҳемираси йўқ қарздор қарз бергандан устун кела бошлайди. «Қарздор қай бир маънода қарз бергандан кучлироқ». Бир гал Алан Бальзак асарларини ҳамма савдо-сотилар ўқув юртларида диққат билан ўқитиш керак деган эди. Унинг гап тўғри. Бальзак асарларидан кредит, савдо-сотилар, реклама қонунлари тўғрисида жуда кўп фойдали маълумот олиш мумкин. Ишларни қандай олиб бориш кераклиги ҳақида ҳикоя қилувчи романлар ичида «Цезарь Бирото» энг ажойибидир, у Бальзак замонасида мавжуд бўлган аҳволни акс эттирибгина қўя қолмайди, балки ҳозир содир бўлаётган воқеаларни ҳам олдиндан айтиб беради.

Бальзакнинг эҳтироссиз кузатувчи тарзида тутган мавқеи шунга олиб келдики, ёзувчига замондош мунаққидлардан баъзи бирлари уни виждонсизликда айблаб бошлади. Бу Бальзакни қаттиқ ғазаблантирди. Бунда у ҳақ эди, албатта. Сирасини айтганда, у реал воқеали юксак маънавиятга эга эмас, деб ҳисобларди. Инсонлар жамияти минглаб табиий ишлар билан мустаҳкам боғланган. Булар оилавий муносабатлар, турли синфлар ўртасидаги, хўжайин билан хизматкор ўртасидаги, савдогар билан харидору, қарз берувчи билан қарздор ўртасидаги муносабатлардир. Бу табиий алоқалар қонунлардан юқори туради. Деҳқон табиатига кўра савдолашмаса бўлмайди. Худди шунга ўхшаш банкир ҳам табиатига кўра турли-туман чайқовчиликлар йўлига кирмаса бўлмайди. Дунёда ҳукмронлик қилувчи қонунларни ҳисобга олмасанг, яшаб бўлмайди. Ҳақиқий аҳвол билан ҳисоблашмайдиган одам ҳалокатга юз тутаяди. Аммо маънавий қонунлари ҳам, ўз навбатида, «табиий алоқалар» сирасига киради «Цезарь Бирото»дан чиқадиган сабоқ — шу. Бу романда тўғридан-тўғри, бевосита ифодаланган эмас. Чунки Бальзак жуда катта санъаткор бўлган эди ва у яланғоч тасвирларни хуш кўрмасди.



# ОНОРЕ ДЕ БАЛЬЗАК

## ХІХ АСР ФРАНЦУЗ ЁЗУВЧИЛАРИГА МАКТУБ

(*Pro aris et focis*) –

(*Курбонлар ва кулбалар ҳимоячисига*)

Жаноблар!

Адабиёт республикасида кўпчилик манфаатлари ва шахсий манфаатлар билан боғлиқ муҳим масалалар ўртага тушди: сизларнинг ҳар қайсингиз уларни яхши биласиз, тор доираларда улар тўғрисида гаплашасиз, лекин очиқчасига шикоят қилишга ёхуд кулфатларимизга даво бўладиган дорилар таклиф қилишга ҳеч қайсингиз журъат этмайсиз. Аммо вақт ўтган сайин кулфатлар кўпайиб боряпти, вақт ўтган сайин бизнинг хусусий манфаатларимизга кўпроқ зарар етяпти, бундан эса биз озор чекмоқдамиз. Бахтга қарши биз озор чекканда ёлғиз ўзимиз озор чекмаймиз: мамлакат тафаккури бутун мамлакат демакдир. Мамлакат буларнинг барини билиб қўйса, чакки бўлмасди. Ҳозирги пайда ёзувчи фақат ўзининг кучи билан кун кўриш истагига эга бўлса, ўз манфаатларининг ташвишини ўзи қилмоғи лозим. Маълумки, бу манфаатлар Францияда китоб нашр этиш ишлари билан боғлиқ, китоб нашр этиш эса ҳозирги кунда буткул инқирозга учраган. Ҳеч қачон ҳозиргидек норозилик билдирувчи бирон қудратли овозга эҳтиёж бўлган эмас, кимдир бизнинг *citta dolente* (ғурбатхонамизни) ҳимоя қилиб чиқмоғи керак, кимдир, бир замонлар Бомарше драматик муаллифларни ҳимоя қилиб уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳурмат қилишга мажбур этганидек, бош кўтармоғи лозим. Сўз олмоқ учун бизнинг эҳтиёжларимиздан ўзга ҳеч қандай асосимиз йўқ. Шунинг учун ҳар қайсимиз шошилиш оқибатида туғилган ва ошиғич тарзда ёзилгани учун манифест услубидаги ғализликларни кечирмоғимиз жоиздир. Чунки буларнинг бари кундузги соатлар ишига кифоя қилмайдиган одам томонидан ёзилгандир.

Ўтмишда бирон-бир даврда санъаткор ҳозиргидан кам ҳомийлик кўрмаган эди, бирон-бир асрда ҳозиргидан ортиқ маърифатли омма бўлмаган эди, авваллари ҳеч қайси замонда тафаккур ҳозиргидек қудрат касб этмаган эди, ҳеч қачон санъаткор ўз-ўзича олганда ҳозиргидек кам аҳамиятга эга бўлган эмасди. Тан олинмаган кўпдан-кўп ҳуқуқларни тасдиқлаш учун бош кўтарган Француз инқилоби сизларни ваҳшиёна қонун асоратига бериб қўйди. Инқилоб гўё адабиёт ва санъатнинг муҳожирликка юз тутишини аввалдан кўргандек, сизларнинг асарларингизни жамоат мулки деб

эьлон қилди. Албатта, бу қонуннинг замирида улуғ ғоя бор. Шак шубҳа йўққи, жамият даҳога қараб, «сен бизни бойитишинг лозим, лекин ўзинг қашшоқлигингча қоласан» деса, бу жуда ҳам соз. Қадимлардан бери аҳвол шундай давом этиб келарди. Лекин қадимлардан бери шуниси ҳам бор эдики, қироллар ёхуд халқлар улуғ одамларга нисбатан ҳурмат-эҳтиромларини ёхуд кечиккан ардоқларини намоён қилиб келардилар. Инқилоб буларни рад этди. Даҳонинг тантанасига аталган бирдан-бир жой эшафот бўлиб қолди. Яхши биласиз, инқилоб Франциянинг энг улуғ шоирларидан бири бўлмиш Андре Шеньени, шунингдек, Лавуазье билан Мальзербунни бошидан жудо қилди. У пайтларда анча-мунча эркин бўлган матбуот оғзига сув солиб олганди. Нақадар мудҳиш бир сабоқ! У халқларга нафақат қонуну фармойишлар, балки маънавият ҳам кераклигини исбот қилади. Маънавият! Руссонинг ҳам улуғ хитоби шундай бўлганди.

Шундай қилиб, жаноблар — сиз шоирлар, сиз машшоқлар, сиз драматурглар, сиз носирлар, сизларким, яъни мамлакатнинг шон-шарафи учун меҳнат қилияпман деган фикр билан яшовчилар, сизким аср руҳини барпо этаётганларнинг ҳаммаси, сизким шуҳра кўёшидан шуьўлаланган ҳаволардан симирмоқ учун қашшоқлини қаъридан юксақларга парвоз қилганлар ва сизким парвозда кўрқиб, шубҳалар исканжасида эзилиб ўлиб кетадиганлар, орзулар юки остида инқиллаган шўрлик болалар, сизким иродангининг кучи билан тантана қилувчилар — ҳамма-ҳаммангиз ўз-ўзингизга меросхўр бўла олмайсиз, деб эьлон қилиндингизлар. **Қонун** савдогарнинг молларига, моддий меҳнат деб аталмиш нарса ёрдамида қўлга киритилган, баъзан эса разиллик эвазига топилган пулларга нисбатан ҳурматга тўла: қонун ерни ҳимоя қилади, теги тўкиб меҳнат қилувчи пролетариатнинг уйини ҳимоя қилади, лекин шу қонуннинг ўзи фикрлаш билан меҳнат қиладиган шоирнинг ишини мусодара қилади. Агар бу дунёда муқаддас мулк бўлса агар чиндан ҳам инсон тасарруфига тегишли бирон нарса мавжуд бўлса, бу — инсон еру само ўрталигида барпо этадиган, чиндан ҳам фақат унинг ақлий фаолияти самараси ўлароқ майдонга келадиган, лекин ҳамма одамларнинг қалбида гуллаб-яшнайдиган нарсасидир. Илоҳ қонунлари ҳам, инсон қонунлари ҳам, соғлом ақл ўйлаб топган аянчи қонунлар, қўйинг-чи, жамики қонунлар битомонда бўлган, бизни хонавайрон қилмоқ учун бу қонунларнинг ҳаммасини топтаб чиқмоқ даркор эди. Биз мамлакатга хазинала ато этамиз, биз бўлмасак, мамлакат улардан маҳрум бўларди, бу хазиналар заминга ҳам боғлиқ эмас, жамоатчилик битимларига ҳам боғлиқ эмас. Шу хазиначи барпо этиш борасидаги энг машаққатли меҳнатга мукофот ўрнига, мамлакат унинг самарасини мусодара этмоқда, **Корнель ҳамма омирларни бойликларга тўлди-**

риб ташлади, ҳеч қандай об-ҳаво инжиқликларидан қўрқмайдиган ҳосиллар кўтарди, у актерларга, ноширларга, қоғоз ишлаб чиқарувчиларга, муқовачиларга, шарҳловчиларга асрлар мобайнида камаймайдиган бойликлар ато қилди, эндиликда эса мамлакат уялмай-нетмай шу Корнельнинг авлодларини қашшоқликка, тўрва-халтасини кўтариб, Корнель ҳайкалининг пойида тиланчилик қилмоққа маҳқум этмоқда. Изтироб чекишдан тўхтаганларга нисбатан кўнгли раҳм-шафқатга тўла шаҳарлар — қайта-қайта таҳқирланг ўз даҳоларингизни! Уларни ҳар куни таҳқирланг, хорланг, шундай қилсангиз, сизлар изтироб чекаётганларни қутқариш тўғрисида камроқ ўйлайдиган бўласизлар.

Меросдан маҳрум қилишнинг битта жирканч томони бор — буни ҳали ҳеч ким таъкидлаганича йўқ; суҳандон ёзувчилар гапимизни илиб кетсалар керак, биз уларга бир ишора берамиз, холос. Эй донолар, сизларга мурожаат қиламан. Негаки, сизлар учун баъзи ғояларнинг астари йўқ, шунинг учун уларни баҳссиз қабул қиласизлар. Кўпинча улуғ даҳолар ўз асрларидан ўзиб кетишган, баъзи бир истеъдод эгалари эса фақат йиллардан ўзиб кетишади. Кеча Виконинг куни туққан эди, эртага Балланшнинг куни туғади. Вольтер ва Шатобриан каби ота-боболаримизнинг ибораси билан айтганда, ўз ҳаётида шуҳрат нурлари порлаган кимсалар унчалик кўп эмас. Людовик XIV даврида омма тор, сайланган доирани ташкил қиларди, лекин шунга қарамай, бу доира ўзининг улуғларига нисбатан ҳалдан ташқари шафқатсизлик билан ўта адолатсиз муносабатда бўлди. Ўн олти йил мобайнида Расин қаламга яқинлашмади. Биз ҳозир гўзалдан-гўзал эртақларига қойил қолиб юрганимиз Перронинг буюклиги ўша улуғ асрда ҳеч кимнинг ҳаёлига ҳам келмаган эди. Лафонтеннинг «Куёшнинг никоҳи» деган масалида Людовик XIV устидан қилган теран ҳазилини, жасоратли мазахини ҳеч ким тушунмаган эди. Жасоратли соддадил одам «Душманимиз — ҳукмдоримиздир» деб ҳайқирмоғи ва бунинг учун Бастилияга қамалмай қолмоғи мумкин эди. Гарчи китобхон ва фикрловчи омма кўпайган бўлса-да, ўтган асрда Монтескье бадавлат бўлмаганида, «Қонунлар руҳи» уни қашшоқ аҳволга солиб қўйиши мумкин эди, тирикчилик қилмоқ учун у «Форс мактублари»ни ёзмоққа мажбур бўларди. Сизларга «Поль ва Виргиния»нинг аламли қисматини гапирмай қўяқолай — бу китоб ҳамма жойда рад жавобини олган эди, «Христиан руҳи»нинг биринчи нашрини ҳам айтмай қўяқолай — у ака-ука Балланшларнинг жасорати туфайли дунё юзини кўрганди. Бунда ҳар қалай даҳо даҳога ишонч билдирган эди. Ижоддаги биринчи қадамлар биринчи гуссалардир. Буни сиз ҳаммангиз озми-кўпми даражада бошдан кечиргансиз. Шубҳа йўқки, бу жароҳат тузалиб кетади. Чинакамига юксак табиатли одамларнинг келиши ҳам қасадгўй ҳам бўлишмайди.

Шундай қилиб, жаноблар, ҳозир бизнинг жонимизни сугурин олаётган қонун қашшоқликда сўниб бораётган мутафаккир, шоир, драматургнинг хонадонидан омад нурлари ярқираб кўринган бир фурсатда уларнинг рисолалари, шеърляти, китоби, комедияларини драмаларини ўғирлаб олади. Қонун уларни бир қўли билан ўғирлаб олиб, иккинчи қўли билан бошқаларга беради. Кимга дейсизми? Буни эшитиб, ҳатто ёввойи одамлар ҳам кулиб юборарди. Айтайми? Ҳа, айтаман, бу нарса яширин қолиб кетиши мумкин эмас. Билиб қўйинглар, қонун уларни **ноширларга** ошириб юборди. Истеъдодли одам ўлим тўшагида ётиб: «Агар мен ўлсам менинг шуҳратим лоақал менинг болаларимга, менинг оиламга, менинг қариндош-уруғларимга бахт келтиради-ку!» деган фикрдан тасалли топиши мумкин эмас. Донгдор одамлар оилаларини бойликларини мангуга тўнғич фарзандларига бириктириб қўйинган, банкирларнинг хонадонларида кенжа фарзандларга улуш атаб қўйилган, меҳнат қилиб топилган бойликнинг ҳаммасини улар аввалдан тақсимлаб қўйинган, улар фақат тунги бедорликни ва фикрни мерос ҳуқуқидан маҳрум этишган.

Ўтмишда ана шу ўлмас ворисийлик масаласида ҳеч қандай қонун-у низомлар қабул қилинган эмасди, бироқ қироллар сўнги шаҳзодаларига қасрларидаги энг ҳашаматли хоналардан жой бердиришган, ўз хазиначаридаги энг ноёб бойликларни уларга тортиб ётишган, устларидаги ял-ял ёпинчиқларини уларнинг устларига ёпишган ва жону диллари билан тожларини уларнинг бошига кўндиришган. Эндиликда эса Рудольф Габсбург Пелликога зулматли турмани раво кўрмоқда, эндиликда прусс қироли ва Россия императорлари Екатерина ҳамда Фридрих аъёналаридан бўйин товламоқдалар, эндиликда эса фикр кетидан айқоқчилик қилиб юрган ва фикрнинг бўйнига солиқ сиртмоғини илаётган қора одамларга Франция пул харжламоқда. Ниҳоят, XVIII аср ва Инқилоб меросхўри, матбуотнинг ишонган вакили Июльдан кейин монархиянинг бурқсиб ётган вайроналарида бу машғулотни давом эттирмоқда. Монархия фикр билан мураса қилиб дунёни бошқаришни эплаёлмади, у ақлий дунёни, ахлоқ дунёсини, диний дунёни, сиёсат дунёсини, фикрни пухта ўйлаб бўғиш йўли билан қайтариб қуришни эплаёлмай нобуд бўлган эди. Кечаги кун жаноблари, сизларни ким қирол қилиб қўйди?

Граф Турскийга қараганда заковат донгдорроқдир, буни билиб қўйинг! Фикрни худо беради ва у худога қайтади, фикр қироллардан юқорироқ туради, фикр уларнинг бошига тож бўлиб кўнмоғи ва уларни тождан маҳрум этмоғи мумкин. Ҳамма соҳаларда бирон-бир улуғ янгиликлар жорий қилган Наполеон ўн йиллик мукофотларга асос солган эди. Қани ўша ўн йиллик мукофотлар? Революция сабабли биз хонавайрон бўлдик ва бу яқин

қилишда ҳали ўзимизга келолмаймиз, чинакам қироллар эса — бизнинг қўлигимизда бизнинг тўғримизда гамхўрлик қилишни ўйламоқчи бўлишнинг етарли даражада узоқ муддат ҳукм сурадиган қироллар эса бу қўлини тарк этишди. Рафаэльга Юлий II етишмаяпти. Бизнинг қўлигадиганларимиз бор. О, жаноблар! Бу палаталар бошлари устида қироллар чироқларини кўриш ўрнига, сизларга қараб юзлаб марта «Рака» деб ҳайқиринмаганми? («Рака» — қадимги суриёна сўз бўлиб, *қуддан ташқари жирканиш маъносини билдиради — тарж.*) Ягона шайбоний муассаса бўлмиш Академия бизни ҳимоя қилишга қобил эмас; у фақат муҳокама қилишни ва гап сотишни билади. Бу бизнинг шундай хулосага олиб келадики, биз на палаталаримиздан, на Академиядан наҳот кутишимиз керак. Қонун деганлари нафақат дилхўр, у меҳр-шафқатдан ҳам маҳрум. Асримизнинг хасталиги — сиёсатдаги меҳр-шафқатсизликдир. Нима кўп, газнага алоқадор қонунлар кўп, нима кўп, жазоловчи қонунлар кўп, лекин ҳеч қанақа низомномалар йўқ, бунинг устига низомнома билан қонун ўртасидаги фарқни илғаб олишга қодир бўлган ақл эгаларининг ўзи йўқ. Бунақа ақл эгаси топилади деб хаёлларингга ҳам келтира кўрманглар — ҳокимият томонидан ардоқлаб етиштирилган ва паллада ваколатлик ўрнини эгаллашга интиладиган вилоятлар томонидан турли-туман навларга ажратилган ўртамиёна одамлар қориди биронта ҳам овоз ажралиб турмайди.

Энди сармоя тўғрисида гаплашиб кўрайлик, пул тўғрисида гаплашмайлик! Ўзининг унвони билан мақтанувчи асримизнинг, ўзини инжобий гоёлар асри деб атовчи давримизнинг тафаккурини чамалиб кўрайлик, унга бирон-бир моддий тус беришга уриниб кўрайлик. Ёзувчи жуда катта меҳнатсиз ҳеч нарсага эриша олмайди. Бу меҳнатда, вақтда ёхуд пулда ифодаланадиган сармоянинг тажассумидир. Вақт пул дегани, вақт пул туғади. Шундай қилиб, ёзувчининг билимлари **формулага** айланмасдан аввал **буюм** бўлган, унинг бошидан кечирган драмаси эса **ижтимоий кечинмага** айланишдан аввал **қимматбаҳо тажриба** бўлган. Унинг яратганлари беҳад буюк бойликдир: у тинмай яратади, у одамларга лаззат-фароғат бихш этади ва у сармояни ишга солади, заводларни ишга солиб юборади. Лекин буни тан олишмайди. Машиналарни, ғаллани, ишакни, пахтани кузатиб борувчи бизнинг мамлакатимиз ўзининг мўънавий хазиналари ҳақида гап борадиган бўлиб қолса, бирдан қўлсиз, гунг ва кар бўлиб қолади. Жаноблар, бизни меросдан маҳрум қилиш виждонсизликдир. Бироқ хўрлик фикрга етказилади-кин энг оғир жараҳатдир, деб ўйламанг. Яна бир бошқа, янада мудҳишроқ бир жараҳат борки, ундан на Оврўпа, на Франция хижолат чекади. Ҳолбуки, Франция интеллектуал жиҳатдан Оврўпадан юқорироқ туради ва уни варварлар тажовузидан нафақат қуроли, балки асарлари билан ҳам ҳимоя қилади. Бундан буён

Франция бир қўли билан жанг қилади, иккинчи қўли билан ёзади. Менга қаранглар. Савдогар той-той пахтани Гаврдан Санкт-Петербургда жўнатади. Агар биронта гадо бир амаллаб кемага чиқиб олиб, бу пахтага қўл теккизадиган бўлса, уни осадилар. Той-той буюмлар, қанд, қоғоз, шароб ҳамма мамлакатларга бемалол, дахлсиз етиб борсин учун бутун Оврўпа муштарак қонунлар чиқарган. Унинг кемалари, замбараклари, унинг флоти-ю матрослари, қўйинг-чи, жамики дов-дастгоҳи-ю қурол-аслаҳаси шу той-той товарлар хизматига шай. Агар қароқчи савдо кемасини босиб оладиган бўлса, ҳамма ёқ тўполон бўлиб кетади: ҳамма қароқчини қувлашга тушади, кўп ўтмай у тутилади ва дорга осилади.

Ҳозирга қадар муваффақиятсизликка учраган драма муаллифининг қисматига фақат шоирлар юм-юм йиғлаган эди. Ҳолбуки, унинг учун бу муваффақиятсизликдан дарак бериб янграган хуштак дорга тортилиш билан баробар эди. Аммо китоб пайдо бўлса-чи? О! Китобга баайни қароқчига қилган муомалаларини қилишади. Унинг кетидан қувлашга тушишади, жон-жаҳдлари билан уни излашади, ҳали йўрғақдалигидаёқ уни ушлашади, унинг биринчи нашри пайдо бўлгунича аллақайларда босиб чиқаришади. Қароқчи қатлдан қутулиб қолиш учун доҳиёна тadbирлар кўради. Ёзувчининг китобда мужассамлашган даҳоси эса уни жаллодларнинг қўлига ушлаб беради. Германия, Италия, Англия, Франция очофатлик билан китобга баравар қўл узатишади, негаки ҳамма жойда ялпи ўғирлик содир бўлаётган экан, Франция ҳам бошқа мамлакатлардан орқада қолиши мумкин эмас-да! Шундай қилиб, Францияда муаллифларга нисбатан қонун мажмуаси қандай бузилса, тафаккурнинг мўртгина самарасига нисбатан ҳам бутун Оврўпада муштарак қонунлар шундай бузилмоқда.

Агар бизнинг овозларимиз баландроқ бўлганида эди, бизнинг овозимизни келажакнинг фикрловчи одамлари эшита олганида эди, бизнинг шикоятларимизга жавобан умум ҳайқириви янграган бўларди. Ҳар томондан бизга қараб, «Наҳотки мамлакатингиз сизларга ҳомийлик қилмаса?» деб қичқиринган бўлишарди. Йўқ! Мамлакат ўзининг пўлат қуёвчиларининг ташвишини қилади, узум етиштирадиган боғбонларининг устида ўлиб-тирилади, она гўдаги устида йиғлаб-сиқтагандек мамлакат ип-газлама устида кўз ёш тўкади. Пўлат қуёвчилар ва саноатчиларни ҳимоя қилиш учун мамлакатнинг ихтиёрида божхоналар, хирожу ўлпонлар бор, status қони (*мавжуд вазиятни — тарж.*) қўллаб-қувватлайдиган тadbирлари бор, саноатда анъаналар мавжуд. Шу тарзда, жамики моддий нарсаларга ғамхўрлик қилишда мамлакатнинг ақл-идроки етиб ортади, аммо тафаккур билан боғлиқ равишда пайдо бўладиган жамики нарсаларга нисбатан мамлакат бутунлай лоқайд. Бу мамлакат Франциядир. Ҳақ жонлоблар буни эслаб қолинг, Фран-

циянинг учдан бир қисми хорижда қайта босилган матбаа маҳсулотлари билан таъминланади. Хорижликлар орасида энг разил, энг номуссиз ўғри — бизнинг дўстларимиз деб аталмиш қўшниларимиздир. Бу халққа яқинда биз қонимизни бердик, уларга бойликларимизни ҳадя этдик, истеъдодли ва жасур одамларимизни улар билан баҳам кўрдик. Бунинг учун эса улар миннатдорчилик ўрнига қотиллик қилиб бойимоқдалар, негаки биздан олисда амалга оширилган ўғирликлар бу ерда қанчадан-қанча одамни ўз жонига суиқасд қилишга олиб келади. Шўрлик француз ношири мамлакат бўйлаб сочилиб кетган қироатхоналарга минг азобда қийнаиб, ялиниб-ёлбориб беш-олтита китоб сотади. Ҳолбуки, Бельгия китобларимизнинг икки мингини арзон-гаров нархда Оврўпанинг бадавлат одамларига сотиб юборади. Адабиётни яхши кўрадиган турли-туман олифталар саёҳатдан қайтар эканлар, Бельгияда олти франкка харид қилган Гюгонинг тўла асарлар тўпламини кўз-кўз қилиб мақтанишади. Бир журналда эълон қилинган мактубни қайта босишга қабул қилган журнал обуначилари нариги журналникига қараганда жуда ҳам кўпайиб кетади. Бизнинг мамлакатда божхона бор. Аммо божхонадан нима фойда? Божхона дегани жуда арзимас нарса бўларкан. Матбаа нашрларини олиб киришни тақиқлаб қўйишдан ҳам осонроқ нарса борми? Қани, ўзингиз истаган чегарамизга боринг-да, ўз асарларингизни сўраб кўринг: амин бўласизки, гўё сиз аллақачон оламдан ўтиб кетгандек, ҳамма асарларингиз аллақачон умум мулки бўлиб қолипти. Бироқ бу ҳали хамир учидан патир, холос. Яқинда бир йирик ёзувчи китоб эълон қилди (бу ерда мен қуруқ фактни бўямай айтиб бермоқчиман). Ёзувчи жаноб Ламенне. Чиқарган китоби — «Диндорнинг сўзи». Жанубда китобдан ўн минг нусха сотилипти. Ҳолбуки, ношир у ерга беш юзта ҳам жўнатган эмас. Асарни Тулузада қўшимча босишипти. Ношир бундан хабар топиб, Тулузага йўл олади. Тулуза Франциянинг ўзида жойлашган шаҳар. Ношир шаҳарга бориб ҳеч нарсага эриша олмайди, чунки ўғирликни қилган асосий айбдор қалбаки одам номидан иш юритган экан, ашғёвий далилларнинг эса изини қолдирмай йўқ қилиб ташлашипти. О! Агарда гап бирон-бир памфлет тўғрисида бўлганда эди, жамият қирол прокурори қиёфасида қанақа ғайрат билан бу жинойтнинг изидан тушган бўларди, ўзининг хуфияларини оёққа турғизарди, кўчирилган китобнинг ҳарфлари билан жаноб де Ламенне китобининг ҳарфларини бир-бирига таққослаб чиқарди, ҳарфларни қуйган корхонанинг эгасини топиб: «Қани, бу ҳарфларни сиз кимга сотгансиз?» деб суриштирган бўларди. Шу тарзда корхонама-корхона қидириб юриб, ҳукумат одамлари биронта қийшиқ қуйилган ҳарф ёрдамида айбдорни топишар ва унинг қолган умри турмада ўтган бўларди. Пул солмиган ҳаётини ўзингизга олган одамнинг умри сур-

гунда ўтади. Бу ўринда ҳам ўша сургунга сабаб бўладиган ўғирликнинг ҳамма белгилари бор. Хуллас калом, «Диндорнинг сўзи»нинг ўн минг нусхаси йигирма минг франк бўлади. Памфлет судьяларнинг иштаҳасини карнай қилиб юборарди, лекин улар янги «Қонун руҳи»ни яратмоқ учун бир томчи ҳам сиёҳ сарфламаган бўлур эдилар. Ҳамма ўғирликлар ичида энг мудҳиши бўлмиш бундай ўғирликни, қонун жиноят деб баҳолайди, аммо жиноятни тафтиш этмоқ учун ариза керак. Бироқ бизларнинг қайси биримиз ариза берамиз? Ўзимизга қолса, шикоят қиламизми? Овоз чиқармоқ — ҳамма номидан гапирмоқ ҳуқуқини ўзлаштириб олмоқ эмасми? Бу ўринда, жаноблар, ҳукумат ҳатто ўз манфаатларини тушуниб ҳам етмайди. Бу ўринда темир кассалар тизими ҳукуматга ички органлар ўрнига ўтади. Ҳукумат бизнинг адабий журналларимиздан давлат солиғини тўлашни талаб қилади. «Ревю де Монд» билан бизнинг аламли фиғонларимизни қабул қилган журнал биргаликда сизнинг бирон сатрингизни босиб чиқаришдан аввал ҳар ойда саккиз юз франкка яқин солиқ тўламоқлари керак. Саккиз юз франк-а! Сизнинг саҳифаларингизга белгиланган ҳақнинг учдан бир қисми! Ғазна солиқ тўлашни талаб қилади. Ҳукумат эса, унинг ғазнасига солиқ тўлаши керак бўлган журнални ҳимоя қилмайди. Мевасини олмоқ учун шохни қирқадиган ёввойи одамнинг иши нақадар бемаъни бўлса ёки отини сугорган масҳарабоз Арлекинга ўхшаб ҳукуматнинг ҳам шу қилган иши бемаъни эмасми?

Шундай қилиб, бизнинг оилаларимизни қонунсиз тарзда меросдан маҳрум қилиш билан жазолаш — бизни кутиб турган истиқбол — шу! Адабий қароқчилик масалаларини умумий ҳуқуқий меъёрлар доирасидан чиқариб ташлаш — бизнинг бугунимиз, мамлакат ичида бизни заррача қўллаб-қувватламаслик — ҳамма одамларнинг бахти-саодати учун демайман-у, лекин ҳамма одамларнинг ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилиш учун таъсис этилган ҳукуматнинг фаолияти шунақа!

Бу ўринда, жаноблар, баъзи бир юзакироқ ақл эгалари, эҳтимол, шундай дейишлари мумкин: биронта ҳам даврда адабиёт ёки янада кенгроқ тушунчадан фойдаланиб айтганда инсон тафаккури сиёсат соҳасида ҳам, уни пулга чақиб кўрганингизда ҳам катта бойликлар яратган эмас, деб эътироз билдирмоғи ва Этьен, Скриб, Шатобриан, Тьер, Гизо, Ламаргин ва ҳоказо каби номларни мисол қилиб келтирмоғи мумкиндир. Бироқ, жаноблар, бизга қарши йўналтирилган хулосаларни чиқармоқ керак эмас. Ахир биз, одатда, ожиз ва касалманд одамлармиз, биз фақат тафаккур ишлари билан шуғулланамиз-у олди-сотди масалаларига ақлимиз етавермайди. Биз иззатталаблик қилиб, камдан-кам ҳолларда ўз меросларимизга эғалик қиламиз. Бизнинг орамизда олғирроқ соғлом одамлар учраб қолса-ю, улар ҳуқуқини оғирроқ баҳолайди ҳам, шеърийат бобида ҳам



фаолият кўрсатишга қодир бўлсалар, шунга қараб, ҳаммамиз тўғримишда хулоса чиқариш керак эмас-да! Бундай одамлар ўзларини амакиларининг меросидан маҳрум қилмаган мажмуаларга орқа қилиб, бемалол уйқуни ураверадилар, адабиёт улар учун бамисоли Ораф, шундан ўтиб, юсак мансаблар жаннатига қадам қўядилар, бундай одамлар бир вақтнинг ўзида ҳам дурдона асарлар яратмоқни эглайдилар, ҳам ҳар қандай олди-сотдини дўндирадилар. Бизни эзиб ётган ёвузликнинг оқибатлари учун яна ўзимизни ёмонотлиқ қилиб бўлмайди. Агар биронта улуг шоир ўзининг ижоди туфайли, нотиклик санъатининг шарофати билан ёхуд асарларининг олди-сотдисини яхши йўлга қўйгани вазидан орттирган бойлиги билан катта шухрат топган бўлса, ҳамма шоир ҳам шунақа эмаслигини билиб қўяйлик. Биз асримизга шуни эслатиб қўяйликки, энг улуглардан кўра камроқ даражада улуг бўлмиш шоирларимизнинг кўпчилиги пиёда юрипти. Ҳолбуки, баъзи чайқовчиларнинг хусусий отхоналари бор, улар бир қадам ҳам пиёда босмайди. Китобларини ўғринча босиш Виктор Гюгони қандай хароб этаётган бўлса, Альфред де Мюссени ҳам шундай хароб этмоқда, бундан де Виньи қандай азият чекаётган бўлса, Виктор Гюго ҳам шундай азият чекмоқда. Қўйинг-чи, бу қароқчилик Жюль Жаненга ҳам, Нодбега ҳам, Жорж Сандга ҳам, Меримега ҳам, Курьега ҳам, Бартелемига ҳам, Беранжега ҳам, бир сўз билан айтганда, ҳамма-ҳаммамизга катта зарар етказмоқда. Ўзларингиз ўйлаб кўринглар, келажакнинг эгаси бўлмиш янги бўғин етишиб келмоқда. Агар улар учун бизнинг қисматимизга тушганидан кўра гўзалроқ бир истиқболни тайёрлаб берсак, нақадар олижаноб ва гўзал иш қилган бўлур эдик.

Биз ҳаммамизни эзиб, қийнаб келаятган иккита энг изтиробли дардимизни айтдик, энди учинчисини ҳам айтмоқ керак. Биз уни яшириб қолмоқни маъқул кўрар эдик, бироқ бу дард юрак-юрагимизни ўртаб ётипти. Бу қонун томонидан, ҳукумат ёки аср томонидан бизга етказилган жароҳат эмас, бизни еб битираётган, адабиёт танасини қиймалаётган саратон касаллигидир.

Бирон-бир ёзувчи ўн беш йил ишлайди. Ўн беш йил қийналади, эзилади, азоб чекади, муҳтожлик машаққатларини тортади. У асари устида анча-мунча меҳнат-у маблағ сарфлади, анча-мунча кўз ёшлари тўкди, теварак-атрофни кўрди, одамларни ўрганди, дунёни билди, кўпгина мусибатларни кўрди, у ҳар битта жумла устида ҳазилакам тер тўкмади, корректурани ўқитмоқ учун чакана пул тўламади. Мана у, ниҳоят, китобини босмадан чиқарди. Персонажларини барпо этди, интригалар ўйлаб топди, драмани қоралагандай бўлди. Бироқ китоби чиқиб улгурмай, драмаси бир қолипга тушиб бўлмасданоқ, унинг китобини юлқиб олишади-да, асарини саҳна асарига айлантиришади. Биронинг уйидаги оташку-

ракни олишга журъат қилмайдиган олижаноб одам заррача виждони қийналмай сизнинг энг қимматли мулкингизга қўл ураверади. У хотинингизни тортиб олганидагидан кўра камроқ хижолат чекади. Лекин хотинингизни тортиб оладиган одам буни хотинингизнинг розилиги билан қилади, драматургия бобидаги муттаҳам эса сизнинг ғоянгизни ўғирлайди. Бу муттаҳам ўғрини кечириб бўлмайди. У жуда ҳам мудҳиш, унинг келтирадиган зарари яна шуниси билан ортиб кетадики, ҳали ҳеч ким романга айлан-тирилган пьесани учратган эмас. Бу ўринда биз шундай ҳудудга қадам қўямизки, бу ҳудудда бизни аяйдилар. Бундан ташқари, бу баҳсимиз бизни олиймақом бир муҳитга олиб келадики, бунда бизни янги-янги изтироблар чекишга мажбур қилувчи сабаблар қалашиб ётипти.

Биз китобни ўқимоқлари учун эълон қиламиз, лекин уни чўзги-лаб, қийқим-қийқим қилиб драмага айлантирмоқларини ёхуд ундан зўрма-зўраки водевиль яшашларини истамаймиз. Бу ҳар томонлама ўйлаб кўришга арзийдиган масала. Муаллифнинг розилигисиз ғояни, китобни, сюжетни ўғирлаб олиш ўн саккизинчи асрда ҳамманинг ғазабини кўзғаши муқаррар эди. Чунки адабиётда одоб-ахлоқ масалалари жуда юксак поғонада турарди. Драматик муаллиф яхши бохабар — китобга жуда оғир меҳнат сарфланади, бу меҳнат сабр-тоқат билан услубга жило беришни талаб қилади (услуб эса инсоннинг ўзи, унинг борлиги, унинг инъикоси, унинг моҳияти). Бу асар сизга бир ярим минг франк ҳам даромад келтирмайди. Ҳолбуки, шу китобдан ясалган пьеса сизга китобга қараганда уч баравар ортиқ даромад беради. Пьеса муваффақиятсизликка учраган ҳолларда шунақа бўлади. Омад келиб, пьеса муваффақият қозонганда эса у бутун бошлиқ бир қишлоқдан тушадиган солиқдан кўпроқ даромад келтиради. Бир сўз билан айтганда, биз айтаётган воқеани Лафонтен «Бертран ва Ратон» деган масалида ҳикоя қилиб берган. Тезроқ бу масалани баргараф қилмоқ учун мен молиявий масалани қўймоққа ошиқаман. Баъзи бир олижаноб одамлар учун пулнинг унчалик қадр-қиммати йўқ. Бизнинг сукут сақлашимиздан нечоғлик олижаноб эканлигимиз билиниб турипти. Агар биз сукунатимизни бузсак, жаноблар, буни бизнинг шахсий манфаатдорлигимизга йўйманг, балки адабиётимизнинг таназзули туфайли туғилган масалаларни ҳар томонлама муҳокама қилиш истагидан деб билгайсиз. Таназзулнинг асосий сабабларини эса биз қуйироқда кўрамиз.

Шундай қилиб, биз фикримизни кенг тарқалсин деган мақсадда эълон қиламиз. Бу гапимиз ҳар қанча анойи кўринмасин, унинг маъноси шуки, биз фикримизни қийма-қиймалашлари, бурдалашлари, яланғоч қилишлари, дорга тортишлари, саҳна чи-роқларининг алангаларида қовуришлари ва «Роше де Канкаль»

ресторанидаги олифталарга тортиладиган тансиқ таом сифатида театр муҳибларининг олдига қўйилиши учун эълон қилмаймиз. Таққослар излаб кўрайлик. Давлат авлиё Магдалина черковини қуради. Қуришдан олдин ҳукумат ёдгорликни халойиққа намоиш этади. Францияда давлат ҳамиша халойиқдан кўрқади, биронта бекорчи хўжа деворга кўмир билан бирон бемаза суврат чизиб кетмаслиги ёхуд Кредвиль ўзининг сирли имзосини чекиб қўймаслиги учун давлат панжаралар ўрнатади. Шундоқ бўлгач, ажойиб китобларни ҳимоя қилиш борасида **«Театр учун пьеса қилиб қайта ишлаш манъ этилади»** деган маънода адабий-муниципал қонун қабул қилса бўлмасмикин? Ҳеч қайсимиз бу таққос устида тортишиб ўтирмаймиз, ҳар биримиз ўзимизни китобимиз устига «Ехегі monumentum» (*«Ҳайкал созладим» – тарж.*) деб ёзиб қўйишга ҳақли ҳисоблаймиз. Қаср бўладими ё чордеворхонами, жомеъми ёхуд чайлами – бу асар бизникидир. Агар китоб бир бочка шароб бўлганида, уни ардоқлар эдилар. Агар қўшнингиз сизнинг шаробингизни тиндириб, кейин унга тузукроқ нарса қўшиб, сотиб юборишга муваффақ бўлса, у жуда қаттиқ жазога мустаҳиқ бўлган жинойат содир қилган бўларди. Нимасини айтай, жаноблар, савдо-сотик судлари одеклонни тегишли мойларини қўшмай сотганлари учун жуда катта жарима соладилар, чунки бу Фарина ишлаб чиқарган ҳақиқий буюмни қалбакилаштириш бўлади. Ҳар гап гап айланиб, тоғ-тоғ буюмларга тақалганда қонун жуда ҳам аниқ бўлиб қолади! Аммо гап ёзилган саҳифа устида, гоё, фикр тўғрисида борадиган бўлса, адолатли суд суд жараёни нима эканини тушунмай қолади, унинг қонунлари фақат бизга қарши йўналтирилган бўлади. Бу соҳада биз ўзимизни бемалолроқ ҳис этамиз, негаки, ҳеч кимнинг шон-шухратига даҳл қилмаймиз, гап коммерция манфаатлари устида кетяпти. Ахир, биронта одам йигирма ёшга кирган биронта асарни тилга олиб, шу асар ўзининг фазилатлари билан минглаб одамларни Франция комедиясини истисно қилганда бошқа бирон театр залига жалб қила олади, деган гапни айта олармиди? Уч-тўртта абжир одам томонидан ишлаб топилган пулни адибга етказиладиган катта заҳмат ўрнида кўрмаса ҳам бўлади. Қассоб отни хомталаш қилгандай улар асарга ташланадилар, чунки кўпинча Роланднинг отига ёпирилиб ўрганиб қолишган. Агар бизнинг фикримиз бирор даражада инобатга олинганда, сизларга ўхшаб биз ҳам ҳаммамиз бажону дил уларга **«Шухрат менга бўлсин! Ҳамма пул сизга!»** дея ҳайқирган бўлардик. Бироқ, жаноблар, театр пьесасининг ўзи билан олиб келадиган бундан бошқа ҳам кулфатлари кўп. Бизнинг фарзандимиз дунё юзини кўргандан кейин, театрларда содир бўлган ҳодисалардан кейин ҳам бошимизга яна анчамунча ғаройиб савдолар тушади. Бирор олис-авлоқ вилоятда асаримизни китобхонлар бошига кўтариб турган бир чоқда театрда

уни таҳқирлаб, хуштақларга кўмиб ташлашлари мумкин. Шартр кўчасида бозорингиз касод, Блуада эса қўлма-қўлсиз.

Бу ўринда биз кулфатларимиз орасидаги энг катта ва чиндан ҳам энг оғирларидан бирига дуч келяпмиз. Бу моддий захматдан кўра ёхуд асарингизни ўзларича тўқиб-бичиб ўзгартиришларидан кўра ўн барабар ёмонроқ ва мудҳишроқ жароҳатдир. Жаноблар, кулги томошаларини томоша қилаётганларнинг сони китоб ўқийдиганларнинг сонидан ортиб бормоқда.

Бири биридан гўзал адабий асарларнинг қадрига етмоқ учун (ўтган асрларда энг адабий асрлар деб ҳисоблаганларига қараганда бизнинг асримизда гўзал асарлар кам яратилгани йўқ — бу гапга мунаққидлар хафа бўлмай қўя қолсин) кенг маълумот, ривож топган зако, тинчлик, хотиржамлик керак, китобхон асарни ўқиганда анча-мунча ақл ишлатиши ҳам талаб қилинади, ҳолбуки, драматик асарни тушунмоқ учун уни ҳазми овқат вақтида чала мудраб ўтириб томоша қилиш кифоядир.

Парижда ўн иккита театр бор — агар улар даромад келтирмаса, биронтаси ҳам яшай олмайди. Ҳозирги пайтда ҳар битта театр зали бир кунда ўрта ҳисобда икки минг франкдан даромад беради. Шундай қилиб, Париж драматик адабиётга деярлик ўн миллион миқдорда йиллик маблағ беради. Бунга вилоятларда олинadиган даромадларни ҳам қўшиш керак — уларни санаб саноғига етиб бўлмайди. Энди, жаноблар, айтинглар, катта адабиётнинг йиллик маблағи қанча бўлади, деб ўйлайсизлар? Ҳа, ўша йиллар мобайнида минг азоб билан ёзиладиган «Эҳтирослар», «Париж Биби Мариямнинг жомъейи», Альфред де Мюссенинг ажойиб шеърлари, «Қора докторнинг маслаҳатлари», «Индиана», «Ўлик эшак», «Богемия қироли ва унинг етти қасри тарихи» деган номдаги жуда гўзал асарлар! Фредерик Сульега, Эжен Сюга, Андри Монье манзараларига, ака-ука Тьерриларга, жаноб Барантуга, жаноб Вильменга, сабр-тоқатли Монтейльга қанча улуш беришар эканлар? Юракларимиз уятдан эзилиб, ситилиб кетсин! Биз таъкидлаймизки, бу қалтис ишга қўл уришга журъати етган Париждаги ўнта нашриёт бутун Франция бўйлаб бир миллион франк миқдорда ҳам даромад олмайди. Биз мамлакатимизни нима сабабдан қоралашимизни биласизларми? Бизни моддий манфаатдорликда айбламай кўйиша қолишсин — биз бундан кўрқмаймиз. Масала ҳаддан ташқари катта ва ҳаддан ташқари кичик, ҳаддан ташқари гаройиб ва ҳаддан ташқари ватанпарварликка зид, ҳаддан ташқари ғайриодатий ва ҳаддан ташқари инсон қалбига яқин. У бизга хос, у давримизнинг хусусиятини ифодалайди. У давримизни бутунлай қуйидан юқоригача қоплаб олган пасткашликни, майдакашликни фош қилади.

Франция — жуда гўзал мамлакат, жаноблар. Унинг аёллари дунёдаги энг дилбар, энг зинжирланган ва ахлоқдор. Аммо ана шу мамла-

катдаги энг латофатли аёл ҳам Эжен Сю, Нодье, Гозлан, Жанен, Виктор Гюго, Жорж Санд, Меримеларни ўқиб чиқиш учун сабртоқат билан кутмоғи керак — аввал бу китобларни бирор сатанг кечкурун улфатлари билан бирга ўтириб ёхуд тўшакда ёнбошлаб ётиб ўқиб чиқмоғи керак ёхуд бирор колбасачининг хотини ёғлик бармоқлари билан китобни варақлаб, ундаги қизиқ воқеаларнинг охирига етмоғи зарур ёки бўлмаса, талаба китобга чекадиган тамакисининг қўланса ҳидини сингдириб, саҳифаларини беҳаё сувратлару мастона ҳазиллари билан безаб чиқмоғи даркор. Францияда китоб қариндош-уруғлар ва ёру биродарлар орасида қўлмақўл юради, ҳолбуки, бу китобнинг ҳар сатрини ёзувчи юрак қони билан ёзган. Ҳа, биз лоақал икки су миқдорида кутубхона ҳақини тўлашдан бўйин товлайдиганларни назарда тутмоқдамиз. «Менга «Биби Мариам жомеъси»ни бериб тулинг, уйимга «Жак»ни бериб юборинг!» — дейишади бадавлат одамлар. Уларнинг аравалари тўғри келиб қолганда бир қултум ароққа икки су сўраб тиланиб ётган қашшоқларни босиб-янчиб ўтиб кетаверади. Бу қашшоқлар учун эса ароқ адабиёт ўрнини босади. Ҳар ким ҳеч иккиланмай Одри, Арналь, Буффени эшитмоқ учун қирқ франк чиқариб беради. Операга тушмоқ учун уч луидорни аямайди, аммо бизда китобфурушга ўн икки франк жўнатиб, ҳали бокира, саҳифалари очилмаган китобдан қизиқ-қизиқ янги асарларни ўқиб чиқиш, бир неча кун мобайнида улар бахш этадиган лаззатдан баҳраманд бўлиш, мамлакат тарихи билан ёхуд бирон инсон ҳаёти тўғрисидаги хотиралар билан таншиш расм бўлган эмас. Йўқ, Франциянинг ўн минг бадавлат хонадонида, йигирма минг ўзига тўқ оиласида бизнинг шўрпешона биродарларимиз томонидан ҳар йили нашр этиладиган йигирмата ажойиб китобни харид қилиш учун юз франк ақча топилмайди! Бу бадавлат хонадонлар ўша пулларини журналистикага харжлайдилар.

Салом, гўзал Франция! Салом, олижаноб Франция! Салом, закийлар мамлакати! Улуғ одамларни тан олган ватан! Ана шу ажойиб эпиграмма учун мингдан-минг раҳмат! Зодагонлар, сизлар ўлгансизлар! Тенглик тантана қилипти: герцогиня кутиб туради — у «Саламандра»ни ўқиб чиқишидан аввал китобни герцогинянинг бичиқчиси ўқиб чиқмоғи керак. Графиня кутади, графиня ҳатто тиланчилик қилишга ҳам рози — ҳар нима бўлганда ҳам истеъдод эгасига сариқ чақа бермаса бўлгани. Ҳолбуки, истеъдод эгаси олиши мумкин бўлган бирдан-бир беминнат ҳақ бу! Бу ижтимоий жиноят шу даражада арзимас гуноҳ ҳисобланадики, бунинг учун ҳеч ким хижолат чекиб қизармайди. Шундай шаҳарлар борки, уларда «Ревю де Пари»нинг январь сони декабрда ўқилади. Нозикбадан хонимлар «Кузги япроқлар»нинг энг гўзал жойида сурункасига акса урмиги оқиб келиб, негаки, бирон-бир буржуа

китоб саҳифаларини очаётганда худди шу жойга тамакисини тўкиб қўйган бўлади. Қайси биримиз миллионердан «Мен фалон китобни тополмайман, у ҳамиша қўлда бўлади!» деган хитобни эшитганмиз?

Ўртамиёна асарларни ихтиро этадиган ва масхарабоз артистлар томонидан қўллаб-қувватланадиган кашшофларга ўн миллион франк, чинакам истеъдод эгаларининг меҳнатига беш юз минг франк — асримиз масалани мана шу тарзда тўғри қўяди. Бу муаммо билан танишгандан сўнг сиз нима билан машғул бўласиз? Театр билан-да?

«Ad circenses!» («Саҳнага» — тарж.) деган хитоб янграйди адабиётда, худди «Вильгелм Телль»даги «Куроллан!» деган даъват мисоли. Ахир, бошқа яна қандай илож бор? Бир томондан, ҳамиша тентаклар мазасини тотийдиган доимий мўлдан-мўл ўлпон, иккинчи томондан, бениҳоя гўзал асарларга нисбатан дағалдан-дағал лоқайдлик. Китоб бутун ҳаётингни талаб қилади, пьеса учун эса фақат бир неча ойлик умрингни сарфлайсан. Булардан қайси бирини танлаш борасида иккиланмоқ учун ким бўлмоқ керак? «Тентак бўлмоқ керак» дейди Шоссе д' Антен. «Истеъдод керак» дейди бир гуруҳ донолар.

«Улуғ одамларни тан олган Ватан!»

Шундай қилиб десангиз, мингдан ошиқ муаллиф театр учун қитирлатиб асар ёзишга киришади, лекин уларнинг ҳеч қайсиси биронта ҳам эсда қоладиган образни саҳнага олиб чиқмайди, негаки, бизнинг давримизда ким ўз гоёсига «Сен мангуликка Гарпагон, Кларисса, Фигаро бўласан» дея олиш ҳуқуқига эришиди? Сизлардан қайси бирингиз номни айта оладиган илоҳий қудратга эгасиз? Бироқ «Сен Жокрис бўласан!» деб айтганидан кейин ҳали ҳеч ким енгил театр жанрида яшашга қобил бўлган бирон нарсаярата олгани йўқ. Шунинг учун ҳам саҳна асарлари олти ҳафтадан ортиқроқ умр кўрмайди. Ана эндиликда бир йилда неча кун бўлса шунча миқдордаги пьесага эҳтиёж туғилди. Томошабиннинг бу эҳтиёжини қондирмоқ керак. Бироқ ҳеч қачон томошабин эҳтиёжини қондиришнинг иложи бўлган эмас. Шунинг учун муаллифлар ҳамма нарсани титкилай бошладилар. Бу иштиёқларида улар ҳаёт ёзувчиларнинг асарларига ҳам етиб бордилар ва омборда ортиқ егулик нарса тополмаганларидан кейин кема командасининг захиралик овқатини йўқ қилишга киришган каламушлардек бу асарларни ҳам кемира бошладилар. Театр китобга Мольернинг «Қаердаки яхши нарсага рўпара келсам, ҳаммасини ўзимники қилиб олавераман!» деган сўзларига амал қилиб муомалада бўлади. Мольер сабаб бўлиб қонуннинг биз учун ҳалокатли бир моддаси пайдо бўлди, лекин бу модда бизга янги Мольерни инъом қилгани йўқ. Мусибатларимиз ҳақида айтган ҳамма гапларимизга қуйида-

ги хулосани қўшиб қўямиз. Китобга лоқайдлик одат тусига кириб бўлди! Баъзи бир ноширлар бизнинг китобларимизнинг нархини ҳаддан ташқари баланд деб ўйлашган эди. Бу — хато! Ҳозирги пайтда бизнинг китобларимиз Инқилобдан аввалгига қараганда анча арзон сотиляпти, ҳолбуки Инқилобгача ўн иккита ёзувчининг еттитасига хорижий давлатлар, сарой ёхуд ҳукумат томонидан анча салмоқли нафақа ҳам тўлаб турилган. Шундай қилиб, биз қулоқ эшитмаган, кўз кўрмаган хасислик зулми остида ҳалок бўлиб бормоқдамиз, негаки кетворган олифта хоним ёхуд китобга етти франкини аяган (бу етти франкдан фақат икки франкигина муаллифга тегади) саховатпеша ҳомийлар китоб учун тўрт франкдан ортиқ пул беришмайди. Эҳтимол, бу ерда биз бир оз чалғиётгандирмиз, лекин шундоқ бўлса ҳам виждон ҳукми оддида (виждон эса бамисоли худодек юраклар қаъридаги ҳамма нарсани кўриб туради) чинакамага улуғ бир нечта санъаткорни ҳимоя қилишга эҳтиёж сезмоқдамиз. Баъзи бир одамлар бу улуғларни энгилтаклик билан қоралаш йўлига ўтганлар. Биз олижаноб фикрлар тўғрисида, умидсизлик нуқси урган гўзал асарлар ҳақида гапирмаймиз. Ночорлик кайфиятидан куч оладиган баъзи бир одамлар умидсизлик тўлқинларига чўмган. Шу нарса эсингизда бўлсинким, фақат мардона одам бўлгандагина санъаткор бўлмоғи мумкин. Улғайганда ҳам бола бўлиб қолаверадиган бу инсонларни биринчи қарашда ноҳўя кўринадиган қилғилиқлар қилишда айблаш мумкин дир, лекин улар ижод қила бошлашлари биланоқ дарҳол девсифат одамларга айланади. Бу саҳифаларни ўқиб чиққандан кейин уларни ортиқ айблаб юрманг — уларнинг ҳамма кирдикорлари сизларнинг қурумсоқлигингиз оқибатидир. Уларнинг қисмати бахтсизликдир, бунинг айби сизларнинг зиммангизда. Кечиримли бўлинглар, уларнинг гуноҳларидан ўтинг. Уларни кечирганда ўзларингизнинг совуқ лоқайдлигингизга суянманг, балки уларнинг истеъдоди қудратини ўйланг. Биз бу сатрларни бўлғувси мусибатлар қаршисида хавотирга тушиб ёзмоқдамиз. Оҳ, кошки эди бизнинг овозимизни эшитсалар! Унда биз ҳар қанча таҳқирли бўлмасин, ялиниб-ёлбориб, бутун мамлакатга мурожаат қилардик, унинг ватанпарварлигини тирилтиришга ҳаракат қилардик-да, кўпдан-кўп олижаноб қалб эгаларини ўз жонларига қасд қилишдан асраб қолардик. Жаноблар, биз шундай бир масалага етиб келдикки, у жуда кўп одамларнинг манфаатларига дахлдордир, балки уларнинг иззат-нафсларига тегиб ҳам кетар. Агар биз бу «уларнинг шуҳратларига» тааллуқлидир, дея олсак масала ҳал бўлган бўлур эди.

Улуғ ижодкорларимиздан бири Жироденинг самовий қасрлари билан беллашишга жаҳд қилиб, ўзининг «Осиан»ини яратганда уларнинг икковдари ҳам мамнуъ бўлишган эди. Non ut pictura

poesis (*Поэзияда рассомликдан бошқача — тарж.*). Бироқ омади келган савдогардан хафа бўлиб бўладими? Масала шу тарзда қўйиладиган бўлгандан кейин ҳамма адабиётчилар ўз пьесаларининг келиб чиқиши масаласида ташвишланишни йиғиштириб қўйишди. Биз ўйлаймизки, жаноб драматик муаллифларимиздан ҳар бири ўзига чуқурроқ назар ташлаганда эди, адабий нуқтаи назардан бировлардан тайёр сюжетни кўчириб олгандан кўра уни ўзи ўйлаб топган яхшироқ, деган фикрга келган бўларди. Биз соф ҳуқуқшуносликка дахлдор масала қўяётганимизни таъкидлаймиз.

Китобни енгил қулги асарига ёхуд босиқ драмага айлангиришга ҳақлари борми-йўқми? Бундай ҳуқуқ мавжуд бўлса, у тўла ва чекланмаганми? Бу ҳуқуқ зикр этилган китоб муаллифининг розилигига боғлиқми ёки боғлиқ бўлиши керакми? Ахир драматик муаллифнинг ихтиёрида тарихий воқеалар, йиғирма асрдан бери яшаб келаётган латифалар-у ривоятлар, ҳозирги замонда содир бўлаётган ҳодисалар бор. Бироқ булар камлик қилгандай, у ўзининг турли-туман шақир-шуқирларини, қўшиқларини, жомлари-ю ханжарларини бошқа бир инсоннинг ҳозир яшаётган ёхуд ўтмишда яратилган асарларига тиқиштиришга ҳаракат қилади. Ҳолбуки, шоншухрат лаззатини тинчгина тотиб ётмоқ учун аввалдан пьесаларга қарши суғурта қоғозини ғамлаб қўйиш бу одамнинг етти ухлаб тушига ҳам кирган эмас. Бундай аҳвол юз берганига эндигина ўн йил бўлди. Бироқ иш шу даражага бориб етдики, бу билан адабиёт жиддий шуғуланмаса бўлмай қолди. Шунисини ҳам эътироф этмоғимиз керакки, баъзи-баъзида драматик муаллифлар ҳурматимизни жойига қўйишга ҳаракат қилишади. Бундай ҳолларда улар китобнинг номини ҳам, муаллифнинг номини ҳам айтмай қўя қоладилар. Улар бизга баъзи бир муаллифлар асарини шу тарзда қайта ишласак қарши бўлишмайди, деб эътироз билдиришлари мумкин. Бироқ сиз нима истайсиз ўзи? Ўз-ўзини ўлдиришлар ҳар куни воқеъ бўлиб туради. Улар бизнинг индамай туришимизни баҳона қилиб кўрсатишармиди? Ахир, ўз мусибатларининг айбдорларини жазога тортишни талаб қиладиган одамлар ҳеч кимга ёқмайди-ку! Суд жараёнлари жуда зерикарли бўлади, биз айтаётган жараённи эса фақат икки тоифа одамлар — драмаларнинг муаллифлари ва китобларнинг муаллифлари ўртасида ўтказиш мумкин. Ҳеч шубҳа йўқки, биз драматик муаллифларнинг ҳаммаси баб-баробар даражада истеъдодлидир десак, уларни хафа қилиб қўямиз: борди-ю истеъдод уларнинг ўртасида бир текис тақсимланмаган, десак яна баттарроқ хафа бўлишади. Бироқ ишончимиз комилки, уларнинг ҳаммалари баб-баравар даражада ҳалол одамлардир деб эътироф этсак, уларни бемалол муросаи мадорага келтира оламиз. Бироқ уларнинг кўпчилиги in utroque (*ёрдамчи — тарж.*) муаллиф бўлишидан биз ҳаловатлиб-тортишаётган асарни



пъесага айлантириш ҳуқуқига тааллуқли юридик масала ёпиқ эшиклар ортида муҳокама этилишини қонун моддасига айлантирмақ учун мунозара ҳам ўтказилди. Албатта, бунақа нозик масала иккала жамоа ўртасида келишиладиган битимлардан ташқари мустаҳкам қонунга ҳам асосланмоғи керак.

**Жамият** сўзи табиий равишда ҳимоя воситаларига мурожаат қила бошлаганимизни билдиради. Омадимиз келиб, биз бу ҳимоя воситасини топгандаймиз ва юқорида зикр этилган қонунлаштирилган зулмга қарши, хориждан бизга бўлаётган зулмга қарши ва мамлакат ичкарасидан бўлаётган зулмга қарши шу воситадан фойдаланишни зарур деб биламиз. Бизни даҳшатли изтиробларга дучор қилаётган бу мусибатларнинг бари тўғридан-тўғри баъзи бир савдо соҳаларига алоқадордир ва, шунингдек, муҳим сиёсий муаммо ҳисобланадиган савдо балансига ҳам дахлдордир. Савдо баланси масаласида эса, шуниси маълумки, ҳар қайси мамлакат қўшниси билан мулоқотда бу баланснинг нишабини ўз фойдасига тўғрилашга интилади.

Бироқ адабиёт бу ўринда ижтимоий масала сифатида кўндаланг бўлаётган бўлса-да, ҳукумат адабиётнинг аҳволини тадқиқ қилиш билан шуғулланади, уни моддий бойлик сифатида, жуда катта маҳсулот сифатида, Оврўпага таъсир қилиш воситаси сифатида, Оврўпада курул кучи билан ҳукмронлик қилиш ўрнига фикр ёрдамида салтанат юритиш воситаси сифатида қадрлайди, деб умид қилманг. Йўқ, ҳукумат ҳеч нарса қилмайди. Ҳозирги ҳукумат матбуотнинг фарзандидир, у мавжуд аҳволдан қаноат ҳосил қилган ва кўлидан келса, уни давом эттиради, бунинг далили унинг бўшанглигидир. Биз ўзимизни ўз қўлларимиз билангина халос этмоғимиз мумкин. Бинобарин, ҳаммамиз учун фавқулодда муҳим нарса бор — драматик муаллифлар ўз жамиятини тузгани каби биз ҳам ўз жамиятимизни тузмоғимиз керак.

Бу мактубнинг муаллифи зодагонлар дунёсини етарли даражада билади, шунинг учун ўз ғояларини сизларга мажбуран сингдирмоқчи эмас, у ўз ғояларини сизнинг қаршингизда баён қилиб бермоқчи, холос, майли, агар уларни рад қилсанглар, бу ғоялар сизларда янада яхшироқ ва самаралироқ ғоялар туғдирсин. Бироқ биз аслида беғалва яшаш тарафдоримиз, осойишталикни яхши кўрамыз, тасодифан нотик бўлиб қолдик, холос. Агар биз хориж бундан кейин асарларимизни ўғирлаб босишига халақит берадиган чораларни топмаганимизда, ҳеч қачон қаршингизда нотиклик қилиб ўтирмас эдик. Яқин-яқинлардан бери чайқовчилар китоб нашр қилиш ишини бутунлай барбод қилиш йўлига тушиб қолишган. Биз бундай фикрдан мутлақо йироқмиз. Бизнинг чорамиз сизларнинг ҳаммангизни нашриётлар билан ўзингиз киришишингиз мумкин бўлган мулоқотлар орқали ҳар бир ҳолатда қилишингизни таъ-

минлайди. Албатга, баъзи бир ноширлар на ўзлари харид қиладиган китобларни, на ўзлари сотадиган китобларни ўзлари ўқийдилар. Бошқа баъзи бир ноширлар эса ўзларининг саводсизликларини сурбетлик пардаси остига яширишга ақллари етади. Бироқ ҳамма жойда бўлгани каби, уларнинг орасида ҳам ҳалол, олижаноб, маърифатли одамлар учраб туради — ана шунақа одамлар билан муомалага киришиб, битим тузиш керак. Бизнинг жамиятимиз ҳали-ҳозирча китоб нашр қилиш ишларини тиклашга ёрдамлашмоғи мумкин. Бироқ ҳар қандай яхши ишни ҳамжиҳатлик билан биргаликда амалга оширмоғимиз керак, унинг оқибатида ҳамма адабиётчиларнинг фаровонлиги ортсин ва бу ишимиз анча ночорлашиб қолган китоб савдосини кутқаришга хизмат қилсин. Биз таъсис этадиган жамият адабий мулк ҳақида янги қонунларни талаб қилиб чиқишга қурби етади, очик қолиб келаётган масалаларни ҳал этишга ва китобларимизни хорижда ўғринча босишларига тўсқинлик қилишга кучи етади. Биз таклиф қилаётган чоралар бизнинг назаримизда самарали кучга эга, бироқ уларни амалга ошироқ учун уюшма керак, негаки, фақат уюшмагина муваффақиятга элтувчи ва бунинг устига анча арзон тушадиган қадамларни кўя олади. Шак-шубҳа йўқки, агар адабиёт республикаси ўз элчиларига эга бўлса, кўшни мамлакатларга атоқли одамларни йўлласса, улар мухтор вакил ҳисобланмиш министрлардан кўра шон-шуҳрат нурларига кўпроқ чулғанган бўлса, жуда ҳам соз бўларди, бироқ бир замонлар қудратли бир ишончу ёрқин туйғулар туфайли улугсифат кўринган манзара ҳозирги пайтда ҳаддан зиёд кулгили кўриниши мумкин.

Умид қиламанки, жаноблар, зиммасига маърифат тарқатиш мажбуриятини олган, ўз даврини тараққиёт сари бошлаш иштиёқи билан ёнган одамлар соғлом фикрдан маҳрум бўлмағайлар. Ахир, соғлом фикр ҳар қандай одамлар гуруҳига хос-ку! Ҳар қайси касбхунарнинг одамларга ғамхўрлик қиладиган ўз уюшмалари бор, бинобарин, на бизнинг матбаачиларимиз, на муқовачиларимиз бошида очлик таҳдиди йўқ. Биронта ишчи йўқки, у қийин замонларда унга ёрдам қўлини чўзмайдиган, мадад бермайдиган қадрдон жамиятига эга бўлмасин. Фақат биз — сўз санъаткорлари, адибларгина бир-биримизни боғловчи умумий ришталардан маҳрумимиз. Тўғри, фақат ўзимизгина ўзимизни ҳимоя қилиш билан машғул бўлмоғимиз керак эмас эди; биз ҳамманинг ҳимояси остида бўлмоғимиз керак эди: бутун Франция бизга ҳомийлик қилмоғи даркор эди. Ҳозирги даврнинг энг шармандали томони шундаки, биз худди ўрта аср савдогарлари каби бирлашмоққа мажбуримиз. Эсингизда бўлса керак, тўрт томондан таланган, феодал кучлар томонидан жамиятдан ситиб чиқарилган савдогарлар ўз ҳимоялари учун газналар ташкил қилиш билан ҳам ўз савдоларининг улуг-

ворлиги билан бутун Оврўпанинг дамини ичига тушириб юборган эдилар. Эндиликда эса ҳамма нарса — кемалар ҳам, ғазна ҳам, парламент ҳам уларнинг савдоси манфаатларига хизмат қилиб ётипти. Агар биз бирлашсак, қонунлардан юқори турадиган бўламиз, чунки қонунлар феълү атворларга бўйсунди. Биз эса феълү атворлар барпо этмаяпмизми? Агар муайян бир нарсада ўз ифодасини топмаса, цивилизация ҳеч нарсадир. Биз — олимлар, биз — адиблар, биз — санъаткорлар, биз — шоирлар цивилизацияни ўзимизда ифодаламоғимиз керак. Биз номаълум келажакнинг янги муҳибларимиз ва унинг келишини тайёрлаймиз. Бу тахминни ўн саккизинчи аср тўла тасдиқлайди. Ҳокимият ҳар биттамызни айрим-айрим олиб маҳв этади. Биз бирлашсак, ҳокимиятнинг бунга ҳадди сигмай қоларди. Келинглр, дўстлар, бирлашайлик-да, ҳокимиятни фикрнинг улугворлиги ва ҳақ-ҳуқуқларини тан олишга мажбур қилайлик. Биз ўз ҳақ-ҳуқуқларимизга эришгач, ўртада муштарак бойликка эга бўлишимиз биланоқ тан олинмаган даҳога ёрдам қўлини чўзар эдик. Очигини айтайлик, истеъдод эгаси ёрдам ва мададга муҳтож. Дунёда жуда кенг тарқалган катта хато-лардан бири шундаки, бахтга эришган даҳонинг фаолияти сусаяди, деб ҳисоблайдилар. Йўқ, гўзал асарларнинг ҳаммаси фаровонлик мевасидир. Рабле фақат истироҳат чоғларида ижод қилган, Рафаэль Рим хазинасининг бойликларидан чангалини тўлата-тўлата истеъфода этган. Монтескье, Бюффон, Вольтер бадавлат одамлар бўлишган. Бэкон канцлер бўлган эди. Россинининг энг улуг операси «Вильгелм Телль» эса бу ажойиб даҳо муҳтожликдан узоқ юрган кезларда ёзилган. Моцарт билан Вебер эса муҳтожликда ҳаётдан кўз юмиб, ўз дурдоналарини ўзлари билан олиб кетдилар. Сенека, Вергилий, Гораций, Цицерон, Кювье, Стерн, Поп, лорд Байрон, Вальтер Скоттлар ўзларининг энг яхши асарларини хурмат-эътибор қозониб юрган кезларида яратишган. Бетховен, Руссо, Сервантес ва Камюэнслар баҳсли истиснолардир. Жан Жак ўз ихтиёри билан қашшоқ бўлган, бироқ бу ихтиёрий қашшоқлик ўзига носоғлом бир тарзда ортиқча бино қўйишнинг, улуг бир мутакаббирликнинг кўриниши бўлганми-йўқми — буни ҳеч ким аниқ айтиб беролмайди. Бундан ташқари, девонаваш рассомларга тан бериш керак — бу олижаноб қалб эгаларининг кассаларида ҳамма вақт ҳам пул бўлавермайди. Ниҳоят, шундай даҳолар борки, улар қанча қашшоқ бўлишса, шунча мутакаббирдирлар ва уларнинг бор-йўқ давлати ана шунда. Шундоқ бўлгандан сўнг қашшоқликни даҳоликнинг онаси деб даъво қилишни бас қилинг, ҳадеб голиб чиққанларни пеш қилаверманг, негаки, биз нобуд бўлиб кетаётганларни ҳам кўп кўряпмиз, уларнинг устида кўз ёшлари тўкамиз-у, оташин ҳамдардлик билдиришдан бошқа уларга бирон ёрдам беришга имкони йўқ. Жуда оғир бир асарга муқаддима-

да айтилган жаноб Ру ва Бюшенинг ифтихор тўла иборасини қайси биримиз кўзимизда ёш қалқимасдан ўқиб чиқолдик? «Хасталик ёхуд очлик ҳаётимизга чек қўймоғи мумкин экан, одамлар илми учун фойдали деб ҳисоблаган фикрларимизни эълон қилмоққа ошиқайлик». Бу олижаноб заковат эгаларини олисдан туриб ким муборақбод этмаган. Уларга қараб ким «Ҳали умрингиз узоқ бўлади!» деб ҳайқирмаган? Ҳали навқирон ва лекин улуғлиги намоён бўлиб бўлган ёшларга кўмаклашмоқ учун бутун республикани оёққа турғазмоқнинг иложи бўлганда, улар муборақбод қилинганда, уларнинг илк қадамлари қўллаб-қувватланганда, кексайганларида тақдирлари ночор бўлиб, бошларига қашшоқлик тушса, шунга ёрдам берилганда бу ёшларнинг иззат-нафси қаноат топмасмиди? Ҳатто бизнинг жамиятимиз ўғирлаб босишлар ва солиқ йиғишлар бобидаги ярамасликларни тубдан қуритиб, адабий мулк ҳақида янги қонунлар чиқаришга эришгандан кейин парчаланиб кетган тақдирда ҳам у келажак учун ҳам, ҳозирги кун учун ҳам жуда катта иш қилган бўлурди.

Биз яна бир неча муддат тарафдорларимиз жиндай кўпайишини кутиб турамыз, кейин ҳақ ишимизни давом эттирамыз — биз бу йўлдаги курашимизни ҳеч қачон тўхтамаймыз. Баъзи бир дастлабки тадбирларни қабул қилмоқ учун тайёрлов мажлисини чақириш зарур бўлади. Бу ишга киришар эканмыз, бизнинг фикрларимиздан бир мушарраф исм ўрин олади. Бу исм бизга йўлчи юлдуз бўлади, у орамиздаги нифоқларни анча-мунча босишга ундайди. Бу исмни ҳозир айтишнинг ҳожати йўқ. Ҳеч шак-шубҳа йўқки, у ҳамма томондан бажонидил қабул қилинадиган бир тимсол бўлади. Ўрта асрлардаги савдогарлар ўзларининг мажлисхоналарига қадам босар экан, нифоқу низоларини мажлисхона ташқарисида қолдириб кирар эканлар. Уларга ўхшаб, бизлар ҳам шуҳратпарастлигимизни, кекимизни, ижирганишимизни, ёқтирмаслигимизни эшик ортида қолдирайлик, ичкарида фақат умумий ишимиз билан шуғулланайлик. Шундай қилсак, шоядки, уйга қайтиб боргандан кейин уларни бошқа эсламасак.

Хулоса ўрнида бир гапни таъкидламоқчимиз: бизнинг юқорида айтганларимиз галаёнга чақирувчи хитоб эмас, биз эҳтиросларни жунбушга келтиришга даъват ҳам қилаётганимиз йўқ; бу — қашшоқлик фарёди, холос. Бу — қонундан ташқари чиқариб қўйилган, адолат излаб тополмаган одамларнинг ҳайқирғи. Кўйинг, майли, бу ҳайқирғи акс садо берсин, ҳамдардлик уйғотсин, сўниб бораётган ватанпарварлик туйғуларига қайтадан жон ато қилсин. Биз овозимизни кўтариб ҳайқирган бўлсак, буни уйғоқлар учун, изтироб чекаётганлар учун, тил хазинасига бақадри имкон ўз улушини кўшишга интилаётганлар учун қиламыз. Биз фақат бир сўз билан тубсизлик сари олиб борувчи мудҳиш йўлни беркитишни

илтимос қиламиз, чунки энг яхши интилишлар шу тубсизликка қулайди, энг улуғ фикрлар ва билимлар шу тубсизлик қаърига кўмилади. Биз на ёрдам, на ҳимоя сўраймиз, қўлимизни чўзиб тиланмаймиз, биз фикрни товарлар уюмига тенг кўришни илтижо қиламиз. Биз пўписа қилаётганимиз йўқ, биз бизни ортиқ хо-навайрон қилмасликларини ўтиниб ёлворяпмиз, холос. Ҳозирги пайтда Франция Оврўпада ўн беш миллион пул йўқотяпти. Агар шу маблағ бизнинг ихтиёримизга берилганда эди, биз уни ошиғи билан қайтарар эдик. Биз мамлакатдаги истеъдод соҳибларини асраб қолмоқ учун депутатларимиздан бир неча соат ажратишларини илтимос қилмоқдамиз. Қонун чиқарувчи жаноблар, Италия Англиядан келадиган тилланинг учдан икки қисмини сарфлаб, ўзининг ажойиб даҳоларига эга бўлди. Санъат билан тилни эҳтиёт қилиб асранглар, негаки, моддий манфаатларингизни бартараф қилганингиздан сўнг сизлар бизнинг асарларимизда ҳаёт кечир-ишда давом этасизлар. Бизнинг асарларимиз эса ҳеч қачон ўлмайди ва ҳатто мамлакатимиз ғойиб бўлиб кетганда ҳам улар «Бу ерда Франция бўлган эди!» дея оламга жар солиб турадилар.

*«Ревю де Пари»,  
1834 йил 2 ноябрь*

# ЯН ПАРАНДОВСКИЙ

---

## СЎЗ КИМЁСИ

### МУҚАДДИМА

Менинг китобларимдан биронтаси ҳам бу қадар катта тарихга эга бўлмаган ва бошидан шунчалар саргузаштларни кечирмаган. Ҳаммаси чорак аср олдин жўнгина бир маърузадан бошланди. Мени Вильно шаҳрида адабий пайшанбаликларидан бирига таклиф қилишди ва мен нима тўғрисида гапирсам экан деган масалада бироз қийналиб қолдим, чунки ўша кезларда бир асарни таҳрир қилиш билан банд бўлганим учун қўлимда дурустроқ бирон нарса йўқ эди. Бирдан ялт этиб бошимга бир фикр келиб қолди — адабий кечада ёзувчининг меҳнати тўғрисида гапириб берсам қалай бўларкин?

Жуда хурсанд бўлиб кетдим. Ўшандаги мовий куз кунини яхши эслайман. Бу фикр бутун вужудимни қамраб олди — мен зўр илҳом билан алоҳида-алоҳида саҳифаларга бўлажак маърузанинг режасини ва айрим тафсилотларини қоралай бошладим. Эртасигаёқ Вильнога адабий кечада қатнашишга рози эканимни маълум қилдим ва маъруза мавзуини ҳам билдирдим.

Вильнога мен ноябрдагина бора олдим — қиш яқинлаб қолган эди, Остробрамск дарвозаси яқинидаги собиқ монастирнинг деразалари остида шамол увилларди. Бу ўша — Мицкевич турмада ўз камерасида ўтирганида эшитган шамолнинг ўзи эди. Мен ҳам шу ҳужрада хотиротлар ва арвоҳлар қуршовида тунадим. Ҳатто менда битта шамдан бошқа тузукроқ чироқ ҳам йўқ эди — «Импровизация»дан шеър ўқий бошлашим билан бу «нобоп шам» ўчиб қолди.

Маърузадан кейин бўлиб ўтган баҳс мени маъруза мавзуини жуда ўринли танлаганимга ишонтирди. Тингловчилар ёзувчи меҳнати ҳақидаги маълумотларга жуда муштоқ эдилар. Улар мендан маъруза вақтида беришим мумкин бўлганга қараганда кўпроқ маълумот беришини талаб қилишди, улар устма-уст саволлар ёғдириб, баъзи мавзуларни кенгроқ баён қилишимни, янги мавзуларни тилга олишимни талаб қилишди. Худди шу аҳвол ҳар гал бирон янги даврада маъруза ўқиганимда турли шаклларда такрорланаверди. Маърузамни ёзиб келган қоғозларнинг орқа томонида ҳар хил қайдлар пайдо бўлди, тингловчилар билан гаплашган гапларим ёзиб қўйилди.

Менда бу мавзуни кенгроқ ишлаш фикри туғилди, негаки бу масалаларга қизиқаётганлар жуда кўп эди. Аммо бу мавзуни бош-

қа ишлар орқага суриб қўйди. Охир пировардида мен ҳамма нарсани унутиб юборгандай кўринишим ҳам мумкин эди. Нега деса, мен аввалига ўзимнинг «Олимпия доираси» асарим билан, ундан кейин эса «Кўкни олов чулғанда» асари билан жуда банд бўлдим.

Орадан кўп ўтмай пайқаб қолдим — ўқиган нарсаларим ҳақидаги мулоҳазаларимни ва ёзувчи меҳнати тўғрисидаги ўйларимни беихтиёр қоғозга тушира бошлабман. Ажойиб кунлардан бирида буларнинг барини — айрим-айрим варақлар, эски конвертлар, лахтак-лахтак қоғозларни йиғиб, битта махсус папкага жойлай бошладим. Бир неча йил мобайнида папка жуда семириб кетди. Бу — айна уруш арафасида рўй берди. 1939 йилнинг сентябрида мен уйдан чиққанимда, табиийки, бу папкалар уйда қолган эди. Мен ҳеч қанақа папкалар ва қоғозлар тўғрисида бир лаҳза ҳам ўйлаганим йўқ десам, бу гап, албатта, ҳеч кимни ажаблантирмас керак. Фақат қайғули 1941 йилдагина менинг кўлимга битта умумий дафтар тушиб қолди ва мен бу дафтарга йиғилган материални шошмай жойлаштириб чиқиб, аниқ китоб ёзиш мақсадида уларни қайта ишлай бошладим. Бу китобнинг ҳажми қандай бўлиши тўғрисида менда ҳали тасаввур йўқ эди, жуда кўп ёзсам юз-юз йигирма бет ёзаман-да, деб ўйлаган эдим. Биринчи қоралама дафтарга иккинчиси қўшилди, кейин эса оккупация йилларидаги дарбадарликларим чоғида мен улардан ажралмай қўйдим. Бу дафтарлар сақланиб қолди, агар улар Варшавада қолганида эди, менинг ҳамма китобларим ва кўлёмаларимнинг қисмати уларнинг ҳам бошига тушар эди.

Урушдан кейин «Сўз кимёси» мен билан бирга Швеция, Норвегия, Францияларни кезиб чиқди, соатлаб умри Стокгольмдаги Қирол кутубхонасида, Париждаги Миллий кутубхонада ўтди — кўлёмма кўз ўнгимда катталашиб китобга айлана борди. Польшага қайтиб келганимдан кейин у ўзига хос текширувдан ўтди — мен шу ёзувлардан фойдаланиб, дорилфунунда бир курс маъруза ўқидим. Бу маърузалар бўлғувси китоб учун жуда муҳим бир босқич бўлди. Қайдлар ва ёзувларда истаган масала жуда ихчам, баъзан бор-йўғи бир неча сўзда баён қилинарди, маърузаларда эса масала кенгайиб кетар, ҳар хил тафсилотлар билан бойирди. Улар янги-янги саволлар тугдирарди, натижада бундан кейин нималарга эътибор бериш кераклиги менга аён бўлиб қолар ва айрим муаммоларга мен баҳслар ва семинарларда қайта-қайта мурожаат қилардим.

Мана, қораламалар билан ишламай қўйганимга анча бўлиб қолди, машинкада оққа кўчириб ҳам бўлинди, турли боблар босилган, қоғозларнинг нави ва бичими ҳар хил эди, нафақат қоғоз, балки ҳарфларнинг шакли ҳам хилма-хил эди. Буларнинг бари мамлакатлар, шаҳарлар, кўчалар тўғрисида хотиралар уйғотар, гоҳ кўз ўнгимда қарағай ҳидларига тўлган Вигбюхольм гавдаланар,

гоҳ Сен-Мишель ва Люксембург боғининг кузги дарахтлари намоён бўлар, баъзан эса қор босган сокин Люблин пайдо бўларди.

Тўсатдан бу саҳифаларни шабада юлқиб ўйнай бошлади. Турли журналларнинг илтимоси кўра айрим парчаларни тайёрламоқда ва навбатма-навбат эълон қилмоқда эдим. Уларни чоп эттирар эканман, ҳар қайсисига мос келадиган сарлавҳалар қўярдим. Бир йилдан кейин мен ўзимнинг китобимни таниёлмай қолдим. Унинг қисмларидан биронтаси ҳам дастлабки қиёфасини сақлаб қолмапти, композицияси ўзгариб кетипти, кўпинча бир парча иккинчиси суқилиб кириб қолипти, баъзан эса биронта очофат қисм унга боғлиқ бўлмаган ва ундан анча нари турадиган қисмнинг ичидаги бор-будини «еб» қўярди, баъзан эса баъзи бир мутлақо янги парчаларни ҳам қўшишга тўғри келди. Уларни қисм деб айтсакмикин ёки булар аввалда кўзда тутилган бобмикин, майли-да!

Мен нима қилишимни билмай гаранг бўлиб қолдим. Менинг ёзувчилик фаолиятимда тез-тез рўй бериб турадиган ҳолат рўй берди – ўтириб, ҳаммасини бошидан янгидан ёзиб чиқиш иштиёқига тушиб қолдим. Лекин мен бунақа кўнгил майлларига берилиб кетолмас эдим, чунки китоб икки ойдан кейин босмахонада бўлмоғи керак эди. Ёз фасли эди, кўп қисми газета қийқимларидан ташкил топган бир уюм варақлар мен билан бирга таътилга чиқди. Устка деб аталган чоғроқ маҳзун шаҳарча хотирамга ўрнашиб қолди. Мен бу шаҳарчада бир-бирини алмаштириб лип-лип ўтиб турган кунлар мобайнида «Сўз кимёси»нинг тарқоқ саҳифаларини бир-бирига тикиш билан банд бўлдим. Шу шаҳарчада китобнинг узундан-узоқ саргардонлиги хотима топди ва бир неча ойдан сўнг китоб босилиб чиқди. Китобни янги саргузаштлар кутмоқда эди. У жуда тез тарқаб кетди, қисқа муддат ичида у нодир китобга айланиб қолди. Одатда асрлар давомида яшаб келган асарларга нисбатан қўлланадиган «нодир», «ноёб» деган муборак унвонларни туғилганига атиги бир неча ой ўтган китобга нисбатан қўллаш жоиз бўлса, менинг китобим ҳам «ноёб» асарлар сирасига кириб қолди. Китоб теварагида қанчадан-қанча гап-сўзлар бўлди, латифалар тўқилди, булар муаллифнинг иззат-нафсига роса хуш ёқди. Баъзан эса борган сари нархи кўтарилиб бораётган бу нодир китобни излаб топиш билан ўзим ҳам шуғулланишимга тўғри келди – уни баъзи бир ошналаримга тортиқ этишим керак эди – шундоқ қилмасам, улар менинг хасис эмаслигимга ва китобимни уйда босиб ётмаганимга асло ишонмас эдилар.

Ҳаётлигида библиографик нодир асарнинг муаллифига айланиб қоладиган муаллифларнинг аҳволи анча ноқулай ва галати-роқ. Мени танишадиган китоб дўконларни четлаб юришга тўғри келди, бўлмаса, «Сўз кимёси»нинг янги нашри қачон чиқиши ҳақидаги саволларга кўндалма-кўндал бўлардим. Худди шунга ўхшаш



муаллифлик кечасидан кейин устимга ёпирилиб мени ҳоли-жонимга қўймайдиган китобхонларни хаёлимга келтиришим биланок дарҳол изтироб чекишга бошлайман. Мен вақтим йўқ эканини, бошқа ишлар билан банд эканимни, бошлаб қўйган ишларимни тугатишим биланок «Сўз кимёси» тўғрисида ўйлаб кўришимни айтиб, улардан қутилишга ҳаракат қиламан. Менинг гапларимни кўпинча шунчаки бир баҳона, деб қабул қилар эдилар.

Бироқ бу гаплар рост эди. «Одиссея», «Куёш соати», «Петрарка» деган китоблар галма-галдан «Кимё» билан шуғулланишимга халақит бериб турди. Ҳолбуки, бу китоб бутунлай кўнглимдан чиқмай қолган эди. Бироқ бу ҳол менга ёрдам беришдан кўра жиддий бир тўсиққа айланди. Ўқтин-ўқтин мен китобнинг саҳифалари орасига мулоҳазалар ёзилган варақларни тикиб кўяр ёхуд китоб ҳошияларига муҳим кўшимчаларни ёзиб кўярдим. Варақлар ҳам, ҳошиядаги битиклар ҳам шу даражада кўп йиғилиб қолдики, китобни бу аҳволда босмаҳонага жўнатиш тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас эди. Ҳаммасини тартибга келтириш ва машинкада қайта бостиришга бериш керак эди. Бу ишни фақат бу йил ёзда — «Петрарка»ни тамомлаганимдан кейингина амалга ошириш имкони бўлди.

«Сўз кимёси» яна семириб кетди, унинг бирор боби йўқки, унга бир неча саҳифа қўшилмаган бўлсин, мутлақо янги қисмлар пайдо бўлди. Шунга қарамай, мен китоб энг сўнгги чегарасига етди, бундан буён у тугал бир асар сифатида тинчгина умргузаронлик қилмоғи мумкин, деб ўйламайман. Яқин орадаги қайта нашр вақтида, ҳатто ундан ҳам аввал — корректура ўқиш вақтида кўзимга аён кўриниб турибдики, китобнинг бир неча жойида жумлаларнинг раvon оқими янги кўшимчаларнинг ёриб кириши билан бузилади. Бу кўшимчалар аллақачон менинг ён дафтарларимда пайт пайлаб ётибди.

Сирасини айтганда, бунга ўхшаган китобларда ҳеч қачон сўнгги нуқтани қўйиб бўлмайди. Уларга ҳамиша янги кузатишлар ва мулоҳазалар қўшиб боришади, уларнинг кенг ҳошияларига ҳамиша бирон янги фактни ёхуд янги фикрни ёзиб қўйишга истак бўлади. Бунинг боиси шундаки, бу мавзу муаллифнинг тажрибаси ва унинг ўз асарига садоқати билан баравар бир вақтнинг ўзида кенгайиб боради. Шундай ёзувчилар борки, улар ўз асарлари тўғрисида гапиришни ёқтирмайдилар, уларнинг қаламкаш дўстлари билан улфатчилик қилишга тоқатлари йўқ, улар ҳатто китоб ҳам ўқимайди, аммо кўпчилик ёзувчилар бошқа ёзувчилар тўғрисида мулоҳаза юритишдан тортинмайдилар ва шахсий эътирофлардан ҳам ўзларини олиб қочмайдилар. Баъзилар ўз асарларига ёзилган муқаддималарда ёки хотираларида фикр билдирадилар, бошқалари эса танқидий мақолаларда, эъсосларда, фельетонларда ўз қарашлари-

ни баён этадилар. Бундай асарларда улар конкрет мисолларда ёзувчилик санъати муаммоларини кўйиш ва ҳал қилиш имконига эга бўладилар; ҳатто энг босиқ ва оғир ёзувчилардан ҳам шундай мактуб ёздириб олиш ёхуд уни суҳбатга тортиш мумкинки, уларда адиб билиб-билмай нималарнидир эътироф этади ёхуд нималарнидир ўргатади.

«Сўз кимёси»да муайян миқдорда эътирофлар ва ақл ўргатишлар бор албатта, бироқ айрим китобхонларга улар боридан кўра кўпроқ туюляпти. Бундай китобхонларнинг назарида мазкур китоб, биринчидан, шахсан ўзимнинг ёзувчилик меҳнатим тўғрисидаги қисса бўлиб туюлиб, фақат мен бу ҳикояни бошқа ёзувчиларнинг тажрибаларидан олинган мисоллар билан пардалаб берган эмишман, иккинчидан эса, бу асар ҳали касб сирларини эгаллаб улгурмаган ёзувчилар учун панд-насихатдан иборат эмиш. Тўғриси айтганда, бир вақтлар менда шунақа ният бўлган эди. Лекин мен бу ниятни бошқача тарзда амалга оширмақчи бўлгандим, яъни «ёзувчилик санъати мактаби» деган ном остида мактаб ёхуд институт очмоқчи бўлгандим. Аммо менинг лойиҳамни эшитиб роса лол қолишди, ғашлари келди, ошкора ёқтиришмади. Мени ўртага олишиб, «адабий даҳолар учун тайёрлов мактаби»ни очмоқчимисан, деб дашном беришди, лекин дашном берганларнинг биронтаси эсламадики, ёзувчилик санъатига кириш нафақат бўлғувси даҳоларга керак. Ахир, ўзи ҳеч қачон ёзувчилик қилмас-да, касби-корининг тақозосига кўра сўз билан рўпарама-рўпара келадиган кўпгина одамларга ҳам адабиёт алифбесини билмоқ зарур-ку! Ахир, мен адабиёт учун таклиф қилган нарса кўпдан бери бошқа санъатлар соҳасида мавжуд-ку? Масалан, мусиқачилар учун консерваториялар, рассомлар ва ҳайкалтарошлар учун тасвирий санъат мактаблари мавжуд.

Менинг ўша лойиҳам аллақачон унут бўлиб кетди, бу китобнинг унга алоқаси йўқ. Бу на устига парда тортилган кундалик, на ёзувчилик санъати бўйича дарслиқдир. Унинг мақсади – китоб билан мулоқотга киришадиган одамларни китобнинг туғилиш жараёни билан, адиб ҳаёти ва ижодининг турли қирралари билан таништиришдир. Ёзувчининг китобини қўлга олган кўпгина китобхонлар масаланинг бу жиҳатлари тўғрисида ўйлашиб ҳам ўтирмасликлари мумкин. Мен тадқиқотчи олим эмасман, шунинг учун ҳам бу китобга қалбимнинг кўрини имкони борича кўпроқ тўқишга ҳаракат қилдим. Ахир, бутун ҳаётингни бағишлаган, ҳамма орзу-умидларингни тўхфа этган нарсангга қалбингнинг кўрини тўқасан-да!

Ян Парандовский

## ИҚТИДОР

Деҳқончилик, кемачилик, савдо-сотик, тиббиёт, жамики кашфиётлар, ҳунарлар ва санъатларнинг сарчашмаларида ўз мифологияси бўлгани каби адабиёт сарчашмасида ҳам ўз мифологияси бор, чунки инсон фикри жамики кашфиётларни ғайритабиий кучларнинг иштирокисиз ўзиники деб эълон қилишга журъат этган эмас. Шунинг учун адабиёт ҳам бир замонлар ўз бешигини худолар ва қаҳрамонлар дунёсидан излаган. Бу ижодий иқтидорнинг фаройиблигига ва сўз санъатининг сирли тарихига ҳам мос келади. Тангрилар ўзлари танлаб олган одамларининг оғзига тупуриб қўйишган, пайғамбарлар «оловли тош»ни тилга олишади, Гесиод эса Геликон тоғларининг адирларида отасининг қўйини боқиб юрган кезларида илоҳалар унга қандай қилиб қўшиқлар ўргатишганини ҳикоя қилади. Бир неча эпиграммада эса асаларилар ухлаб ётган Афлотуннинг лабларига асал суриб кетганини айтишади. Кейинчалик бу тимсолларнинг ўрнига «Тангрининг инояти», «истеъдод, иқтидорнинг туғма экани» тўғрисидаги тушунчалар келади.

Худолар ёрлақанган одамлардан пайғамбар ва авлиёлар чиқади. Эски Аҳд китобларини сўз санъатининг энг юксак парвозлари қаторига қўймоқ керак. Лекин ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмайдик, Исаия билан Иеремия ўз маҳоратларини ёзувчилик усуллари пухта ўйлаш йўли билан ўзлаштирган бўлсинлар ёки улар ўзлари учун ифода шакллари танлаганларида бу шакл уларга адабиётда қандай ўрин олиб келиши мумкинлигини олдиндан синчиклаб ҳисоб-китоб қилиб чиққан бўлишсин. Худди шунингдек, ҳоварий Павелнинг мактублари ҳам ўз услубига кўра жуда зўр илҳом билан ёзилган. Уларда юнон адабий анъаналари дадил равишда бузилган. Уларда фикрнинг, ҳар қандай қилиб бўлса-да айтилмаса бўлмайдиган, ҳатто грамматик қонун-қоидаларнинг бузилиши эвазига бўлса-да, муқаррар тарзда айтилиши зарур бўлган сўз билан аёвсиз ва шиддатли кураши акс этган: фикр ифодаланиши керак, лекин сўз фикрга бўйсунганини истамайди. Айни шунинг учун бу ўриндаги мажбурлаш жуда қудратли бўлади, шу даражада қудратли бўладики, уни илоҳий ҳодиса сифатидагина, илоҳий қудратнинг намоён бўлиши дебгина қараб бўлмайди. Ҳолбуки, ана шу мажбурлаш ижоднинг ҳақиқий манбаидир, ижоднинг ўзи эса улуғ қалбнинг шуъласи, холос. Замондошлари унинг қалбидаги оловнинг жонли ёлқинларига рўпара келганида бундай одам нечоғлик қудратли таъсир кучига эга бўлмоғи керак.

Мистикларнинг асарлари ҳам кишини худди шу даражада ларзага солади. Уларда сўз ифодалаб бўлмайдиган нарсаларни ифодаламоғи лозим. Бундай асарларда сўз қалбнинг шунақа ҳолатларига садоқат билан хизмат қиладики, аслини олганда сўз бунинг

учун яратилган эмас. Бу ҳолатлар сўзнинг хизматидан фойдаланмай ҳам кунларини кўраверишлари мумкин. Мистикларда баъзан сўз инсон табиатининг номукаммаллигига гувоҳ сифатида кўрилади. Бу номукаммаллик инсон табиатининг тингловчиларсиз ва ҳамкорларсиз иш юритишга ноқобиллигида намоён бўлади. Жазава, завқ, хаёлот манзаралари билан суғорилган сеҳр қувватлари сўзда мужассам топади, лекин эндиликда бу қалб кўри совиб қолган бўлади. Бундай ҳолларда сўнган ёлқин учун фақат бир имконият қолади — у шундай бир маънавий муҳит билан мулоқотга киришмоғи зарур бўладикки, бу муҳит ўша сўнган ёлқинни янгидан ёндира олсин. Бошқача айтганда, у ўзига яқин, ўзи билан қардош мистик қалб билан мулоқот қилмоғи зарур бўлади. Аммо бепоён Коинотда икки юлдузнинг учрашуви нақадар имконсиз бўлса, бундай учрашувнинг рўй бериши ҳам шунчалик қийиндир. Кундалик ҳаётда эса сўнган кулни титкиловчи шарҳчилар қолади, холос.

Инсоният динларида, миллатларда, жамиятларда, ғояларда, аъмолларда ҳамиша ўзларининг авлиёлари бўлади. Улар ўз динлари, миллатлари ёхуд ғоя ва аъмоллари учун жонларини фидо қилишга тайёр, уларга мадад беришга, уларни улуглашга ҳаракат қилишади. Буларни амалга оширишнинг табиий воситаси ҳаракат, фаолиятдир, сўз эса кўпинча бу воситалар ўрнини босувчи омил сифатида кўринади, баъзан эса ҳаракатдан воз кечилганда, бунинг оқибати сифатида сўз асосий воситага айланади. Агар шароит тақозо қилмаса-ю, авлиё ота черков ёки бирон диний мазҳабнинг раҳбари ўрнини эгалламаса, халқ устидан ёхуд бирон-бир инсонлар жамоаси устидан, масалан, сиёсий партия устидан ҳокимликни қўлга кирита олмаса, бундай ҳолларда сўз ягона қуролга айланиб қолади. Эҳтимол, биз бу улугвор атамани бир оз суистеъмол қилаётгандирмиз, лекин «авлиёлик» сўзи ёзувчилик фаолиятининг ана шу турини бошқа ҳар қандай сўздан кўра яхшироқ ифодалайди. Бундай камситилган фаолият одамларининг сўнгги қаторларида қариб қолган давлат арбоблари ёхуд истеъфодаги генераллар туради. Улар хотиралар, рисоалар, памфлетлар ёзишади ва баъзан бу ёзганлари муаллифларнинг фаолиятига қараганда узокроқ умр кўради.

Ёзувчи бўлиб туғилмоқ керак, деб ҳисоблайдиган одамлар бу ерда шубҳа учун анча-мунча асослар топиши мумкин. Пайғамбар, авлиё, сиёсий арбоб, дохийлар ёзувчиликни ўзларининг асосий мақсадлари деб билмайдилар, ўз истеъдодлари чинакамига намоён бўладиган асосий соҳа деб ҳисобламайдилар, ёзувчилик улар фаолиятининг шаклларида бири, холос, у ҳамма вақт ҳам фойдали бўлавермайди, баъзан обрўга путур етказмоғи ҳам мумкин, баъзан эса бундай фаолият билан шуғулланмай кўяқолган ҳам маъқул. Ёзувчилик дастлабки пайтларда уларнинг эътироф эти-

лишининг ўрнини босган! Уни гоёга, жамоат манфаатларига, илм-фанга хизмат қилишга мажбур қилишган ва шундай бўлганки, қалам ўзи курашган аъмолнинг ғалабасини мустаққамлаш ўрнига, фақат ўзининг шон-шуҳратини ёйиш билан машғул бўлган.

Мана, масалан, Жан Жак Руссони олайлик. У «Иқрорнома»-сида Париж билан Венсен оралигида бот-бот сайр қилиб тургани ҳақида ҳикоя қилади. Уларнинг орасидаги масофа икки миллни ташкил қилар экан. Сайри давомида у тўхтаб, бир пас дам олиб олар экан. Бундай пайтларда у ҳамшиша ёнида олиб юрадиган бирор китобчани ўқир экан. «Бир кунни «Меркюр де Франс» журналинини ўзим билан олиб олдим ва сайр қилиб юриб, уни варақлаб чиқдим. Журналда Дижондаги Академия танлов эълон қилиб, китобхонлар эътиборига жавоб бериш учун бир савол таклиф қилинган экан. Савол бундай эди: «Илм-фан ва санъатларнинг тараққиёти одамлар ахлоқини ёмонлаштирдими ёхуд яхшилашга ёрдам бердими?» Мен бу саволни ўқиб чиқдим-у, тўсатдан кўз ўнгимда бошқа бир дунё намоён бўлди ва ўзим ҳам бошқа одам бўлиб қолдим. Венсенга етиб боргунча ҳаяжоним роса авжига чиқди ва бамисоли жинни бўлиб қолаёздим. Дидро бу ҳолатимни сезди, мен унга сабабини айтдим. У мени фикрларимни қоғозга тушириб, бу танловда иштирок этишга қистай бошлади». «Иқрорнома»нинг бошқа бир жойида Руссо яна бир нечта қизиқ тафсилотларни илова қилади. «Мабодо бирон замонда кўққисдан пайдо бўлган илҳом деган нарса мавжуд бўлса, ҳозир мен танлов ҳақидаги гапларни ўқиб чиқиб, худди шу аҳволга тушган эдим». Руссо юраги ўйнаб кетганини, кўзлари тиниб, боши айланганини айтади, йўл бўйидаги дарахтлардан бирининг тагида йиқилиб қолганини, у ерда аллақандай ваҳшиёна жазавасини босолмай ярим соатдан мўлроқ ётганини, кейин оёққа турганида эса устидаги нимчаси кўзёшларидан жиққа ҳўл бўлиб кетганини эътироф этади. Дидро билан Мармонтелнинг баёнида воқеа бир мунча бошқачароқ тусга эга эди. Дидро Жан Жак Руссони ҳур фикрлиликнинг кишини гангитиб қўядиган чигал йўлларига бошлашда ташаббус мендан чиққан, мен туртки берганман, деб даъво қилади. Дидронинг ҳикояларида анча-мунча миқдорда ғашлик, бахиллик сезилиб туради. Лекин дабдурустдан фикри ёришиб кетгани ва кўққисдан ўз йўлини кашф этгани ҳақидаги гап қолади. Буни чинакам иқтидор ҳодисаси деса бўлади.

Гарчи уни Санъатлар овози эмас, Фикр овози чорлаган бўлсада, Руссо ўшандан бошлаб ёзувчига айланди, бир мавзудан иккинчи мавзу сари борди, муҳаббати тарихини баён қилди, табиат гўзалликларини бамисоли рассомдай тасвирлади, оҳангдор насрда қалбидаги дардлардан, сиру асрорлардан ҳаммани огоҳ қилди. Бу ўринда не демоқ керак? Танлов мавзуси билан боғлиқ воқеа шун-

чаки бир тасодиф бўлганми? Бу икки ҳодиса тасодифан бир-бирига уйқаш келиб қолганми? Мутлақо бундай эмас. Йиллар мобайнидаги орзулари ва дастлабки изланишлари, машқлари билан Руссо заминга ишлов бериб юмшатиб қўйган эди. Шу заминга уруғ ташланган эди. Рост ўша дақиқага қадар бастакор сифатида шуҳрат қозонишни орзу қиларди — аллақачон унинг папкасидан «Нарцисс» деган Мариво услубида насрда ёзилган кичик комедия, «Янги дунёнинг кашф этилиши» деган трагедия ва бир даста шеърый миниатюралар жой олган эди. Сиёсатчилар ва доҳийларда ҳам ёзувчи бўлишнинг ана шундай ниш урган белгилари ошкор қилинмай ва амалга оширилмай қолиб кетаверган. «Анабасис» — Ксенофонтнинг ҳарбий кампаниялар вақтида тутган кундалиги, аммо унинг педагогик романи (Руссо «Эмил»нинг прототиби) ҳам, Сукрот ҳақидаги хотиралари ҳам, тарихий қайдлари ҳам мавжуд. Наполеон ўзининг ҳарбий юришларини тасвирлаш ва прокламациялар ёзиш билан ўз қаламига мангулик шуҳратини келтирмасдан аввал, ёшлигида соф адабий асарлар ҳам машқ қилган. Юлий Цезарь «Галль уруши ҳақидаги қайдлар»ини ёзгунга қадар услубият муаммоларига қизиққан.

Одамда ёзувчилик майллари ва қобилиятининг тўсатдан уйғониши унинг ўзи учун кутилмаган ҳодиса бўлади, бироқ бу унинг ичида анчадан бери пишиб, етилиб келаётган бўлади. Минглаб одамларни айнан бир хил ижтимоий, сиёсий ва диний эҳтирослар илҳомлантириши мумкин, бироқ уларнинг ичида биргина инсон — Станислав Ожеховский турли-туман сеймлар ва сеймчалардаги даҳанаки жанглардан қаноат ҳосил қилмай, ўзининг газабини, кўнгил ёлқинларини, ташвишларини, нафрати ва орзу-умидларини қуйма олтиндек бебаҳо насрда ифодалаб беради. У ўзининг ақл-заковати, қобилиятлари билан бошқалардан ўзиб кетганми? Бунга шак-шубҳа йўқ. Аммо бу қобилиятлар ичида биттаси борки, гарчи у узоқ вақт ўзини ошкор қилмай келган бўлса-да, бошқаларига қараганда кучлироқ ривожланган. Бу — сўзда қанча яширин қудрат бор эканини ҳис қила олиш ва бу қудратни бўйсундира олиш қобилиятидир.

Бирор гоядан илҳом оладиган ёзувчи билан ёзувчилик инстинктининг ундови билан ижод қиладиган ёзувчи ўртасида тафовут бор. Гоядан илҳом оладиган ёзувчи бир неча хил фаолият қуроллари орасидан қаламни танлаб олади ва борди-ю, қаламни танлаш унинг учун бирдан-бир ягона имконият бўлган бўлса, олдига қўйган вазифасини адо этиши биланок қаламни бир чеккага йиғиштириб қўяди. Иккинчи тоифа ёзувчи учун эса ҳаётдан кўз юмгандан кейингина ижод тамом бўлади. Петрарка айтганидек: «Scribendi vivendique mihi unus finis erit» («Мен яшашдан тўхтаганимдан кейин ёзишдан тўхтаيمان»). Бу баъзан жамият билан

тўқнашувларга олиб келади. Изтиробли адашишлар ва кўнгил қолишларнинг сабабчиси бўлади, баъзан эса ўтмишда маҳорат юксакликларига кўтарилган шоир арзон-гаров муваффақиятга эришиш дардида саҳна асарлари ёза бошласа, фожиаларга ёхуд қайғули масхарабозликларга олиб келмоғи мумкин. Донолик билан ўз-ўзидан воз кечишнинг намунасини Вальтер Скоттда кўриш мумкин. «Кўпдан бери мен, — дейди у, — шеър ёзмай қўйганман. Бир вақтлар мен бу санъатда анча-мунча галабаларга эришганман, эндиликда бу ишда бошқаларнинг мендан устун чиқишларини кўпда кўргим келавермайди. Ақл-идроким менга маслаҳат бериб, Байрон даҳоси олдида сен елканларингни йиғиб қўяқол, деди». Шундан кейин у ўзи учун ижоднинг янги саҳифасини кашф этди — бу тарихий роман соҳаси эди. Бу соҳада унга тенг келадиган рақиблар топилмади.

Ёзувчи учун «фалон ёзувчи тамом бўлипти» ёки «фалон ёзувчининг ижодидан пуғур кетипти» деган гаплардан кўра қаттиқ ботадиган ва малол келадиган гап йўқ. Шу гапни эшитган дақиқасидан бошлаб у титроқ қўли билан ўзининг аввалги шуҳратини барбод эта бошлайди. Кучли шахслар ўз вақтида хиёнаткор қаламларини синдириб ташлайдилар. Мицкевич ҳаммаси бўлиб борйўғи бир неча йилгина шоир бўлган ва ҳамма нарсасини — балладаларидан тортиб «Пан Тадеуш»гача шу йилларда яратган. Шундан кейин у сиёсатчи, публицист, дорилфунун профессори ва пайғамбар бўлган, умрининг охирида эса солдат бўлди. Лекин у қандай қиёфага кирмасин, бари бир, ҳаминша шоирлигача қолаверади, негаки, шоирона ижод фақат шеър ёзишдангина иборат бўлмайди — чинакам шоирнинг бутун ҳаётини ҳам шоирона ижод таркибига киритса бўлади. Аммо кўпинча бошқача бўлади: вақтида ўз ишидан воз кечолмаган адиб гўё кўп йиллар мобайнида эришилган маҳорат ундаги ижод даъватининг кучи ёхуд тасвирдаги ёрқинлик ўрнини боса олади, деган хато фикр билан ўзини овутиб юради. «Мен анчадан бери шеър ёзмай қўйганман, — деб тан олади кекса Сюлли Прюдом, — агар бирор одам мендан янги шеърларимдан сўраб қолса, шартта галадонни очаман-у, тусмоллаб, қўлимга биринчи илинган қоғозни оламан. У тугалланмаган парча бўлиб чиқади. Шу зумдаёқ бир замонлардаги қофиялар руҳимда ажиб бир ҳолатни юзага келтиришади. Бу ҳолат шу қофиялар вазидан бир замонлар руҳимда туғилган кайфиятнинг айнан ўзгинаси. Ёшлик садолари жаранглагандай бўлади, аввалги ҳислар қалбга илиқлик бағишлайди, қуриб қолган булоқ қайтадан кўз очади».

Бир замонлар кунлардан бирида бундай булоқ биринчи марта қайнаб тошганди — ҳар бир шоирнинг ҳаётида бу энг гўзал кун ҳисобланади. Таажжубланидиган жойи шундаки, ана шу кунни хотирадан излаб топиш, қалендарь бўйича уни аниқ белгилаш жуда

кийин. Шоирнинг шоирлиги қандай шароитларда воқе бўлганини қайта тиклаш камдан-кам одамга nasib бўлади. Ҳолбуки, ёзувчининг туғилиши кишини лол қолдирувчи улуг ҳодисадир. Бу жуда қудратли, биринчи муҳаббатга ўхшаб кишини бутунлай чулғаб оладиган кечинмалар ва баъзан у, айниқса, шоирларда айни шу биринчи муҳаббат билан боғлиқ ҳам бўлади. Поэзия худди баҳордай қалбга инади. Олам тўсатдан кўз ўнгингда бутунлай янгиланган тарзда, мовий рангларда намоён бўлади. Шоирлар эрта гулга кирадилар, баъзан улар ўттиз ёшларига қадар берадиган нарсаларининг ҳаммасини бериб бўладилар. Масалан, Шеллини эслайлик — у ўттиз ёшида вафот этган эди, Байрон икки-уч йил ортиқроқ умр кўрган, Рембо эса ўсмирлик ёшидан чиқиб улгурмаёқ ижод қилишдан тўхтаган эди. Словацкий бениҳоя кўп иш қилган. Сил касалига чалинган бу одам бу ишларнинг ҳаммасини қирқ йиллик умрида қилиб улгурган. Лукреций ҳам қирқ ёшдан ошган эмас. У шуниси билан ажойибки, у фалсафий поэма яратган ва бу поэмани ўзининг эҳтиросли, жўшқин ёшлик руҳи билан тўлдирган эди. Яницкий, Семп-Шажинскийлар ҳам оламдан ёш ўтиб кетишган. Жанг майдонида ҳалок бўлганида Кёрнер йигирма икки ёшда эди. Лермонтов йигирма етти ёшида ҳалок бўлган. Пушкин эса ўттиз саккиз ёшида оламдан кўз юмган. Уларнинг иккови ҳам дуэлда ўлдирилган. Поэзиянинг ёрқин алангасида ёниб адо бўлган шоирона қалбларнинг рўйхати юзлаб одамларни ўз ичига олади.

Поэзия шундай бир ҳаёт босқичида намоён бўладики, бунда туйғулар ҳали навқирон ва бегубор бўлади, одам ҳамма нарсадан кучлироқ тарзда оламга мафтун бўлади, ҳамма нарса одамнинг кўзига янги ва ғаройиб бўлиб кўринади. Ёшлик субъективликка, лирикага мойил бўлади. Ёшлик оламда бошқа шахслар мавжуд эканини тан олмайди, оламни ўзиники деб ҳисоблайди, уни ўзининг мулки деб биледи ва ҳеч ким билан баҳам кўришни истамайди. Наср бўлса, бутунлай бошқа масала — у балоғатни талаб қилади. Хўрсинишлар, қойил қолишлар, завқ-шавқ, истиоралар кифоя қилмайди. Ҳаётнинг ич-ичига кириб бориши керак, кўп нарсани билмоқ зарур, ҳаммадан аввал, проза санъатини эгалламоқ керак.

Гердернинг бир нечта жуда жўн концепцияларини ҳисобга олмаганда, биронта ҳам жиддийроқ назарий фараз йўқки, унда илк даврларда инсониятнинг ўзаро шеърийат тилида гаплашгани тўғрисида гап бўлсин, лекин шунга қарамай, ҳар бир адабиётнинг тарихи насрдан эмас, шеърдан бошланади. Негаки, биринчи марта кундалик оддий тилдан юқори кўтарила олган нарса шеър бўлган ва кўпинча бадий насрнинг биринчи атак-чечак жумлалари шаклланиб улгурмасдан анча аввал шеърийат баркамол ривожланиш даражасига эришган бўлади. Унинг нозик механизми жуда секин



шаклланган ва прозанинг пишиб етилиш жараёни айнан бошидан охиригача, албатта, ўз-ўзидан аёнки, анча сиқик ҳолда ҳамма ёзувчиларда такрорланади. Деярлик ҳамма ижодкор гўё тадрижий ривожланиш қонуниятларини тасдиқламоқчи бўлгандай шеърдан бошлашади, баъзан эса ўзларини ҳақиқий иқтидорлари нимада эканини анча вақтгача англаб етмай, ўзларини тўлалигича насрга бағишлашларидан олдин анча-мунча шеърий китоблар ҳам эълон қиладилар, кейинчалик эса бундай китоблардан ўзлари хижолат чекиб юрадилар. Бироқ бу ўринда ҳам бошқа ҳамма жойларда бўлгани каби одамни лол қолдирувчи истиснолар бор. Анатолий Франс шеърият самоларида ўтказган ёшлигидан воз кечган. Баъзилар насрга ҳам, шеъриятга ҳам барабар хизмат қилишади. Масалан, Поль Валери, қай бир даражада ўқтин-ўқтин шеърлар ҳам ёзиб турадиган Жюль Ромен, бизнинг Польшада эса Ивашкевичлар шундай эди.

Шеърият тўғрисида ҳаёт баҳорининг тухфаси сифатида гапирар эканмиз, ёши бир жойга етиб қолган пайтда яртиладиган шеъриятни ҳам эсдан чиқармаслигимиз керак. Балоғат ёши — фалсафий лирика, драма, эпослар давридир. Данте ўзининг сонетларини ёзиб юрган кезларда «Илоҳий комедия»сини ёза олмас эди. «Пан Тадеуш» балладалар даврида яратила олмас эди. Бундай асарлар бутун умрни талаб қилади, уларни барпо этмоқ учун ҳаётни билмоқ, мулоҳазалар юрита билмоқ, балоғатга етган ва қуюлган ақл-заковат маданияти зарур бўлади. Худди шу тарзда аста-секин наср усталари ўзларининг чинакам йўлларини топиб оладилар. Гайдне ҳақида бировларнинг ёзганларидан кўчириб олинган илк асарини эълон қилганда Стендаль ўттиз ёшдан ошган эди. Жозеф Конрад ўттиз ёшга қадам қўйгандан кейингина ёза бошлаган. Бернард Шоу қирқ ёшга боргандагина ўзининг биринчи комедиясига қалам уришга журъат қилган, «Очлик» деган романи билан ўз ризқини топиб олгунига қадар Кнут Гамсун тақдирнинг кўпгина хангомаларини бошидан кечирган эди. Фақат йигирма беш ёшида ўзининг «Будденброклар» романини ёзган Томас Маннгина бундан истиснодир.

Жеромскийнинг «Кундаликлар»и илк ёшлигидан бошлаб жуда оғир шароитларда, очлик ва яланғочлик азобларини тортиб, муҳтожликлар кўриб неча марталаб дунёдан ҳафсаласи пир бўлган дақиқаларда туғилган ҳамда шаклланган адибнинг йўли ҳақидаги ғоятда ҳаяжонли асардир. Ҳойнаҳой, бу қадар самимият билан ёзилган, бир-бирини қувиб ўтаётган кунлар ва соатларни бу қадар тўла акс эттирган бошқа яна шундай ҳужжатни адабиётдан топиш қийин. Ёш йигит фақат ўзининг ёзувчилик меҳнатини ўйлаб, адиблик шуҳрати иштиёқида ҳар қандай тўсиқларга, ҳар қандай одамларнинг ғашлигига қарамай ўз иқтидорини рўёбга чиқариш учун зўр шиддат билан қаҳрамонона кураш олиб боради. У машаққат

билан ўзига керакли билимларни излаб топиб ўзлаштиради ва шу йўл билан ўз дунёсини яратади, у тушликдан воз кечиб, унинг пулига театрга ёхуд суратлар кўргазмасига боради, кейин эса ўзининг музхонага ўхшаш кулбасида совуқдан уюшган бармоқларига пуфлай-пуфлай таассуротларини тасвирлаб беради. Жеромский ёшлигиданоқ шунақа одам эди — унинг учун санъат нондан кўра муҳимроқ эди. Унинг «Кундаликлар»ида буларнинг бари шу қадар маҳорат билан кўрсатилганки, бунақа асарларни яна топиш анча амримаҳол.

Ёзувчини унинг касб-корига олиб келадиган куч, сира енгиб бўлмайдиган қудратли даъват нимадир? Бундай даъватнинг илдизларини қидирар эканмиз, биз инсон табиатининг хусусиятларидан бирига эътиборимизни қаратмоғимиз лозим. Бу хусусият ҳамма одамларга хосдир. Бунга эътибор бериш жуда ҳам муҳим. Негаки, сўз санъатини эгаллаган ижодкорларни алақандай алоҳида ҳодиса сифатида ёхуд ноёб бир махлуқ, психологик жумбоқ тарзида умумий оммадан ажратиб қўйиш керак эмас. Ҳамма одамларга хос бўлган бу хусусият шундан иборатки, одамлар ҳаётда мавжуд бўлган ҳар қандай ҳодисани сўзда ифодалашга эҳтиёж сезадилар ва бу билан боғлиқ равишда ўз-ўзларини намоён қилишга ҳам эҳтиёж сезадилар. Бу эҳтиёж деярлик физиологик эҳтиёждир ва унинг заифланиши ёхуд бутунлай йўқ бўлиб кетиши инсон табиатининг моҳиятига зид келади. Мабодо шундай заифлашиш рўй берса, камдан-кам одамларда рўй беради. Камгап ёхуд индамас одамлар кишини ташвишга солишади ёхуд кулги туғдиришади. Кулги — ўз-ўзини ҳимоя қилиши шаклида безовталиكنинг ўзига хос кўринишидир. Ҳамма одамлар ўз табиатларига кўра эзма бўлишади. Улар тинимсиз гапиришади — ўзларининг ишлари тўғрисида, ёруғ дунёда нималар бўлаётгани тўғрисида ва ҳаммадан ҳам кўпроқ ўзлари ҳақида гапиришади. Ўзи тўғрисида бошқаларга гапириб бермоқ — бу ўз қобиғидан ташқарига чиқиш демакдир, бу — қисқа фурсатга бўлса-да оёғига чирмашган турмуш занжирларини узмоқ, изтиробли ёлғизлик балосидан халос бўлмоқ ва ниҳоят, бошқалар билан ўзимизнинг ҳайратомузлигимизни баҳам кўрмоқдир. Бу ўринда ёлғизлик тилга олинди. Ҳа, биз туғилгандан то вафотимизга қадар ўзимизнинг туйғуларимиз, фикрларимиз, тушларимиз, изтиробларимиз, қувончларимиз, хавотирларимиз, орзу-умидларимиз бағрида ёлғиз бўламиз. Бу ерда ҳайратомузлик тилга олинди. Ҳа, ҳамма одамлар ҳайратомуздир. Ҳамма кишини лол қолдирадиган ажойиб саргузаштларни бошидан кечиради, ҳар бир одамнинг қалбида олам минг хил рангдаги ажиб шуълали камалак нурларида инкишоф этади. Ҳар бир одам лоақал муайян дақиқаларда бу тўғрида ўзига ўзи ҳисоб беради, бироқ кўпчилик одамларга бу тўғрида ҳатто ўз ичида тан бермоқ учун жасорат етишмайди. **Жула кўп одам ҳалиқсирайдиган махлуқ бўла-**

ди. Уларнинг оғзига урилган сукут муҳрини бузмоқ, олиб ташламоқ учун баъзан ё изтиробли, ё қувончли зўр кечинмалар зарур бўлади. Ана шундагина энг индамас одамларнинг ҳам жағи очилиб, оғизларидан ошқора сўзлар чиқа бошлайди. Дил ихҳорининг одатдаги шакллари — эътироф, иқрорнома, ҳасби ҳол, дилкаш суҳбат кабилардир. Камроқ ҳолларда кундаликлар ёки мемуарларни кўришимиз мумкин. Улар кўпинча одамлардан пинҳона тарзда ёзилади, лекин улар инсон ҳужжати сифатида заифроқдир, негаки, сўзларни қоғозга туширганда уларнинг замиридаги фикр бир оз хира тортади, бунақа нарсаларни ёзиб бормаган одамнинг ёзгани самимийликдан маҳрум бўлади, адабий қолиплар эса баъзан уларнинг қимматига узил-кесил путур етказилади. Бироқ ана шу шахсий ёзувларнинг ўзиёқ адабий асардир, тўғрироғи, адабий асарнинг бошланмасидир. Балки улар ҳеч кимга ошкор этилмаган бир умид билан ёзилгандир — муаллиф бу ёзганларини ўқийдиган ўқувчилар ҳам чиқиб қолса ажаб эмас, деган умидда қалам тебратгандир. Ёзадиган одамга бундай илинж ҳеч қачон бегона бўлмайди.

Урушдан аввал эълон қилинган ишчилар, деҳқонлар ва муҳожирларнинг хотираларида чинакамига шов-шувга сабаб бўлаган бой материаллар бор эди. Улар оддий одамлар оммасининг ичида ғам-аламлар, ўз аҳволидан қониқмаслик, турли-туман иштиёқлар нақадар кўп эканини намойиш қилди, баъзан эса бу одамлар қалбида ёзувчилик иқтидори яшириниб ётганини ошкор этди. Ўз вақтида фикрлар, туйғулардаги бундай бойликни, катта ҳаётий тажрибалар самараларини топиб аниқлашга унчалик рағбат бўлмаган, мабодо бўлса ҳам узоқ вақтлар мобайнида жуда заиф бир ҳолатда бўлган. Аммо алғов-далғовли мудҳиш воқеалар рўй бериши биланоқ ижодга даъват уйғонди. Урушдан кейинги йилларда худди шундай бўлди; шафқатсиз ва мудҳиш уруш кўпгина мамлакатларда одамларни қўлга қалам олиб, бошидан кечганларини ёзишга мажбур қилди. Дўзахни бошидан охиригача кесиб ўтган одам яна қайтадан ўзининг одатдаги сукут ҳалқасига биқиниб ололмасди. Ҳатто болалар ҳам қўлларига қалам олдилар. Масалан, ўн тўрт ёшли Анна Франк шундай қилди — унинг Голландияда яшаганида бошидан кечирган даҳшатли йиллари ҳақидаги кундаликлари кўп тилларга таржима қилиниб, бутун дунёни кезиб чиқди. Бу кундаликлар қизалоқнинг ёзувчилик истеъдоди борлигидан далолат беради. Бизда Польшада Давид Рубинович деган ёш бола кўримсиз дафтарларга истило даврининг даҳшатли кунларини ёзиб чиққан экан. Бу ёзувлар кишини янада қаттиқроқ ларзага солувчи шаҳодатномалар бўлди. Улар тил-забондан маҳрум қилинган, уриб-тепкилаб, унут бўлишга маҳқум этилган миллионлаб одамларнинг садоси бўлди.

Ёзувчи умум учун муштарак бўлган интилишларни ифодалайди, ўз қалбини ва ўз дунёсини ифодалайди ва бунда у инсон табиа-

тининг туғма даъватига бўйсунди, шу билан бирга, у ўзи ёза билмайдиган, бошидан кечганларни айтиб беролмайдиган одамларнинг бамисоли ифодачиси бўлиб қолади. Бошидан кўп нарсани кечирган одам ҳозирги машҳур америка ёзувчиси Эрскин Колдуэллга ўхшаб шундай дейди: «Мен шунинг учун ёзаманки, кўрган одамларим ва ашёларим ҳақида ҳикоя қилиб беришни истайман. Мен ҳатто ўйлайманки, булар тўғрисида ҳикоя қилиб беришга мажбурман». Миллионлаб китобхонлар уни бу қарашларининг тўғрилигига ишонтирганлар. Лекин шундай бўлиши ҳам мумкинки, келажакдаги китобхонлар авлоди бу қарашларга қўшилмасликлари ҳам мумкин. Аммо бутун адабиёт тарихи бўйлаб ўтиб келган одамларнинг юксак эҳтиромлари ўзига хос лаҳзалардан гувоҳлик беради — бу лаҳзаларда одамлар ёзувчининг сўзида ўзини кўрган, ёзувчининг сўзида ўз фикрларининг ифодасини кўришган. Улар бу фикрларни ўзлари ифодалаб бера олмасликлари мумкин эди. Кўпроқ ёки озроқ даражада бу гап ҳар битта адабий асарга, ҳатто газеталарнинг яқшанба сонларида босиладиган жўнгина шеърга ҳам тааллуқлидир.

Баъзан шундай таассурот туғиладики, гўё бутун дунё одамларни ҳам, буюмларни ҳам мангулаштирувчи сўз айтишни илтимос қилиб, унинг ишига далда бериб туради. Замон тиним билмай доимо олдинга югуришда давом этади — адабиёт вақтнинг ана шу югуришини бир зум тўхтатиб турмоғи керак бўлади. Адабиёт ўтмишдами, ҳозирми содир бўлган ҳар қандай воқеани шундай тасвирлайдики, натижада у мангуга ҳозир содир бўлаётгандек бўлиб муҳрланиб қолади. Тадеуш ҳамон боғнинг чайқалиб турган эшигига тикилади, Гётенинг шеърда оқшом чоғидаги сукунат дақиқаси ҳамон давом этади, Флобернинг асари яшар экан, Руан кўчалари бўйлаб Бовари хонимнинг каретаси ҳам шалдираб югуришдан тўхтамайди. Худди шунга ўхшаган тарзда кўпдан-кўп оддий буюмлар ўзларининг ишларини бажараверадилар. Дунёнинг биронта музейи шунақа буюмларга эгалик қилиши билан мақтана олмайди. Бу музейларда «Одиссея»даги қулфлар-у илмоқлар ҳам йўқ — шоир уларни зўр илҳом билан бениҳоя аниқ қилиб тасвирлаб берган. Ўйлаш мумкинки, бу буюмларнинг мангу яшашини таъмин қилишга шоир ўзини гўё мажбур деб ҳис қилган.

Ҳамма одамларга хос бўлган юрак дардларини изҳор этишга мойиллик ёзувчида алоҳида қувват касб этади. Шундай туюладики, бу адиб ҳаётига зарур бир иловадир ва у ёзувчи ҳаётига қувват ато этади. Ҳодисаларнинг қандайдир лаҳзасини мангуга муҳрлаб қўйишга интилиш беқиёс муваффақиятларга олиб келиши мумкин: янги қадриятлар барпо этилади. Албатта, бу янги қадриятлар янги фалсафий концепциялар, қимматли илмий кашфиётлар, етакчи гоя бўлмоғи шарт эмас, балки бирон шеърнинг исталган мисраси, воқеликнинг www.ziyouz.com kutubxonasi парчасини ақс эттирувчи насрнинг

истаган жумласи ҳам ўшандай қадрият ўрнига ўтиши мумкин. Албатта, ҳаёлот ёрдамида яратилган асарларда бу нарса бойроқ ва ёрқинроқ кўриниши мумкин. Бундай асарларда олам бутунлай ўзгарган ҳолда намоён бўлади, бу дунё бутунлай бошқача қонунларга бўйсунди. Бу қонунлар оламни шундай бир уйғунлик сари етаклайдики, бу уйғунлик ҳақида инсоният ҳамиша орзу қилади. Бу янги қадриятлар инсон ҳаётининг асл моҳиятини, унинг ҳақиқий шакллари ифодаловчи образларда намоён бўлади. Афсуски, бу асл моҳият ва ҳақиқий шакллари биз кўпинча турмуш уринишлари бағрида ё пайқамай қоламиз, ёки етарли даражада тушунмаймиз. Айни ана шу асосда кўпчилик ёзувчилар ўз касблари учун қонуний ифтихор қилишга етарли баҳонаи сабабни кўрган эдилар. «Ягона чин инсон шоирдир» деган эди Шиллер. Бу эса XV аср гуманистларига «ёзувчилик меҳнатининг муқаддаслиги» тўғрисида гапиришга баҳона бўлган эди. Ёзувчи инсон қалбини ҳаёлотнинг худудсиз дунёсига яқинлаштириш, дахлдор қилиш билан уни кенгайтиради ва олам тимсолидан оддийлик, жўнлик чангини қоқиб ташлайди, шу йўл билан у қолган одамларни инсонийликнинг юксакроқ поғоналарига кўтаради. Ёзувчи нафақат умуминсоний эҳтиёжга — дардларини айтиб, юрагини бўшатиш эҳтиёжига дахлдор, балки у ана шу эҳтиёжни анчамунча кенгайтиради ҳам, негаки, у алоҳида бир устунликка эга — у ўзининг ижоди билан ўзини теран изтироблардан, кишини қийнайидиган ўй-фикрлардан халос этади.

«Мен, — деб эътироф этади Гёте, — мени қувонтирган, қайғуга солган, қийнайидиган нарсаларнинг ҳаммасини образларга айлантиришга, поэзия бағрига жойлашга кўникиб қолганман. Менинг ҳамма асарларим битта катта иқрорноманинг бўлакларидир».

Шак-шубҳа йўқки, Гёте бу йўлда ўзини ёлғиз ҳис қилган эмас. Мангу яшайдиган бир умумий қоида бор — муаллифнинг шахсий иқрорлари ва эътирофларидан мутлақо холи бўлган санъат асарини топиш ғоятда мушкул. Гётенинг ижоди ана шу қоиданинг жуда яхши мисоли бўла олади. Шуниси ҳам борки, ёзувчи ўзи тўғрисида гапирмоқ учун, албатта, иқрорнома ёки кундалиқлар шаклига мурожаат қилмоғи мутлақо шарт эмас. У буни ўзи ўйлаб топган тўқима образнинг тили билан айтади. Биринчи қарашда бу образ адибнинг ўзига сира ўхшамайди, бундан нафақат адабий китобхон, баъзан эса ҳатто муаллиф биографиясининг ҳамма сирларидан хабардор бўлган тадқиқотчи ҳам алданиб қолади. Масалан, Гонзаг Труц Расин фожиалари муаллифнинг ички ҳаётидаги жуда катта фожианинг айрим-айрим саҳналаридан ўзга нарса эмаслигини исбот қилиб берган эди. Аммо буни исбот қилгунча унга жуда катта зийраклик ва назарқардалик зарур бўлган эди. Ҳар қандай иқрорнома сингари адабий асар ҳам инсон қалбидagi

зилдек дардни энгиллатади, уни изгиробларидан, огир туйгулардан ёхуд нохуш ўйлардан халос этади. Муҳаббат бобидаги омадсизлик Гётени жуда огир руҳий аҳволга солиб қўйганди. У ҳатто ўз жонига қасд қилишни ўйлай бошлаганди. «Мен бу огир кайфиятни энгиб ўта олдим ва яшашга қарор қилдим. Аммо тинч, хотиржам яшамогим учун шундай бир асар ёзмогим зарур эдики, ҳаётимнинг ўша ғоятда муҳим давридаги ҳамма туйгуларим, орзуларим ва фикрларимни шу асарда ифодалаб бермогим шарт эди». Вертер ана шу тарзда майдонга келган. Қотиб қолган қайғу-андухларни, таассуфларни, хавотирликлар, ғашлик ва ғазабни сўзга ишониб топшириш руҳан покланмоқ демакдир. Баъзан эса бу нобуд бўлишдан ёки жинни бўлиб қолишдан сақлаб қоладиган ягона чорадир.

Сўз орзунинг эгиз оғасидир, у сизга шундай бир сирли эшикни очиб берадики, бу эшик орқали сиз истаган вақтингизда эркинликка чиқа олишингиз мумкин. Сўз ёрдамида кишини диққинафас қилиб юборадиган замондан, зериктирувчи манзарадан, чидаб бўлмайдиган турмуш шароитидан, ниҳоят, ўз-ўзингдан осонгина қочиб қутулиш мумкин. Айниқса, ўз-ўзингдан, чунки у ўта сурбет, елимдай ёпишқоқ махлуқ, роса жонингга тегиб кетган, лекин на илож — ўлгунингча ҳам ундан ҳеч қаёққа қочиб кетолмайсан. Рюккертнинг шеърий мисраларини эслайлик. Шуман уларни муסיқага солганидан кейин бу мисралар янада чуқурроқ таъсирчанлик касб этди: «Қанот беринг, парвоз қилайин, адирлар-у водийлар оша, ортда қолсин ҳамма-ҳаммаси, ҳатто ҳаёт, ҳатто ажал ҳам!»

Адабиётнинг анчагина қисмини «қочиш руҳи» билан изоҳлаш мумкин. Ана шу руҳ олис-олис афсонавий ўлкаларга нафақат саргузашт романларнинг муаллифларини, балки шоирларни ҳам чорлайди. Худди романтизм даврларида рўй берганидек, уларни тўсатдан Шарқ жозибаси чулғаб олади. Ана шу руҳ тарихий асарларга йўл кўрсатади, у бизни эпосга олиб киради, эпосда эса ҳар қандай хаёлпараст дайди ҳам узоқ муддатга ўзига бошпана топа олади — Мицкевич «Пан Тадеуш»нинг эпилогига ўзини эзиб, бўғиб турган муҳитдан қочгани тўғрисида очикдан-очик гапиреди. Пиранделло янада очикроқ ёзади: «Мен турмуш кишанларидан халос бўлмоқ учун ёзаман. Агар менинг кўнглимда бирон пьеса ёхуд романнинг нияти ғимирлаб турмаса, назаримда гўё парвардигори олам мендан бутунлай юз ўгириб олгандай бўлаверади». Бунга ўхшаган ва ҳатто улардан ҳам ошкорроқ эътирофларни жуда кўп ёзувчиларда учратиш мумкин, мабодо, бирон ёзувчи бунақа гапларни айтмаган бўлса, бу ҳали ўша туйгулар унга ёт эканидан далолат бермайди. Ўзлигидан халос бўлиш лаззатидан маҳрум бўлса, ўз хаёлоти яратган ҳаёт бағрига сингиб кетиб, шу ҳаётда яшаш, уларни ифодаловчи сўзлардан баҳра олиш туйгуларидан бегона бўлса, шу ҳам ёзувчи бўлдими?

Бошқа нималарнидир кўмсаш, вақтда, фазода, табиат кўнида, урф-одагларда, имон-этиқодда, ҳис-туйғуларда алланечук ўзгачаликларни тилаш — баъзан бутун бошли даврларда енгиб ўтиб бўлмайдиган эҳтиёжларга айланган эди, ҳатто «қочиш руҳи» бутун-бутун авлодларни муҳожирликка маҳкум этган. Бундай қочиш, албатта, қандайдир ёрқин, ялтироқ, ҳашаматли ва нозиктаъб нарса томон йўналтирилган бўлиши шарт эмас — у ўзига мутлақо бошқа йўналишдаги нарсаларни ҳам танлаб оломоғи мумкин. Ҳаддан ташқари серназокат турмуш тарзида, ўта нозик маданий салонлар шароитида одамлар оддий ва жўн нарсаларга эҳтиёж сеза бошлайдилар. Петроний ва унинг «Сатирикони»ни эслайлик. «Сатирикони» — ўта сурбет юлғичларга, мутгаҳамларга, ҳаёсиз кўшмачиларга тўла эди. Бу қадимий мисол энг қадимий бўлмаганда ҳам, лоақал антик адабиётдан олинган ҳаммамизга жуда яхши таниш бўлган мисолдир. XVIII аср одамлари эса «bon sauvage» — «эзгу ёввойи»ни излаб ҳаёлан саёҳатлар қилганлар. Уларнинг назарларида бу «эзгу ёввойи» одам ўзининг соддалиги ва тўпорилиги билан уларга сертакаллуф қилиқлар ва ясама манзаратлардан дам олишга имкон бермоғи даркор эди. Баъзан шаҳардан тўйиб кетилган чоғларда қишлоқни кўмсаб қолинган, осуда ва сокин қишлоқ ҳаёти ўзига чорлаб қолган пайтлар ҳам бўлган. Худди шунга ўхшаш воқеалар санъатнинг бошқа соҳаларида ҳам тез-тез учраб туради. Бир гал мен америкаликларнинг тасвирий санъат кўргазмасига борганман. Кўргазма жуда ғалати эди. Кўргазмадаги суратларда бийдай далада турган шамол тегирмонлари, кўҳналикдан қийналиб қолган хароба кулбалар, ўрмондаги жилғалар устига қурилган кўприкчалар, қармоқларига тикилиб ҳаёл суриб ўтирган балиқчилар тасвирланган эди. Бу суратларга қараб туриб, уларнинг осмонўпар бинолар ўлкасидан, улкан фабрикалар, баҳайбат кўприклар мамлакатидан келтирилганига ишониш жуда мушкул эди. Менга маълум бўлишича, *Minderwertigkeits gefuhl*, яъни инсонда ўзининг баркамол эмаслигидан озурда бўлиш туйғуси мавжуд эканини тан оладиганлардан ҳеч ким Вовенарг асарларига суянчиқ қидириб мурожаат қилган эмас ва шундай қилиб тўғри иш қилган, чунки бу олим томонидан берилган таъриф Фрейднинг тушунчасидан анча нозикдир. Ижодда фақат кемтикларни тўлдириш заруриятини кўрганлар ҳам ўзларини бу француз мутафаккирига қарам деб ҳис қилган эмаслар. Ҳолбуки, Вовенаргнинг фикрини ҳозирги замон тилига худди шу тарзда ағдармоқ керак эди. Шундай қилиб, ижод муаллифининг келиб чиқиши унчалик рангдор бўлмаган кайфиятини ёхуд тақдир зарбалари, моддий етишмовчиликлар сингари кемтикларни тўлдирмоғи керак эди. Тўқима дунё барпо этилади, чунки воқеий дунё инсонни жуда ночор, аянчли ва ҳамма нарсадан ҳафсаласи пир бўлган махлуққа

айлантирган. Чиндан ҳам адабиёт ўзининг бадбашара қиёфасини қаҳрамонлик кўшиқларининг япроқлари остига яширадиган Тиртеевларга бой. Адабиёт ўзларининг совуқ кулбаларида дилдираган қашшоқларга ҳам тўла — улар сўзлардан қасрлар ва саройлар қуришади, унда ўзининг ҳалол камбағал оиладан чиққанидан хижолат чекадиган олифталар ҳам, тўда-тўда графлар-у маркизлар ҳам етарли. Ёзувчилар ўз китобларини, айниқса, графлару маркизлар билан тўлдиришга ўч бўлишади. Ницше ўз шахсиятидаги кемтикларни аъло инсон деган сохта ғояда ифодалаган эди.

Адабиётнинг жуда кўп донгдор вакиллари саркарда, сиёсатчи ёки лоақал аслзодалар давраларининг гули бўлиш имкониятига эга бўлмаганларида адабиёт улардан маҳрум бўлиб қоларди. Ўзининг мемуарлари билан донг чиқарган герцог Сен-Симон сўз орқали ёхуд сўзда адолат ва ҳокимият излаган одамнинг жуда ажойиб намунаси бўла олади. У аччиғи келиб ва дарғазаб бўлиб саройдаги зиёфатлардан қайтиб келарди. Худди қирол каби бичими катта қоғозларга дардини тўкиб соларди. Бу хотираларда у вазирлар ва элчиларни қоралар, уларнинг хатти-ҳаракатларидаги пасткаш ниётларини кўрсатар, саройдаги ғийбатларни фош қилиб ташларди. Бу дунёнинг зўрларидан путур кетиб, ўзлари нобуд бўлишларини башорат қиларди, ўзи хоҳлаганлардан аламини олиб, ўзи хоҳлаганини яхшилаб сийларди. Қаламни бир чеккага қўйиши билан эса яна содиқ фуқарога айланиб қолар, яна бардошли бўлиб олар ва хокисор жилмайиши билан Людовик XIVнинг мутакаббурлигини, бастардларнинг сурбетлигини, уларнинг клеветларининг қабиҳлигини кўтаришда давом этарди. Ламартин ўз мемуарларида ўзининг давлат арбоби бўлиш учун туғилганини, бунинг ўрнига шоир бўлиб юрганини алам билан ёзди.

Унга ўхшаганлар сон мингта. Улар ҳаракат қилиш имкониятидан маҳрум бўлганлари учун хаёлпарастликка берилганлар, фалсафий назариялар яратганлар, утопиялар тўқиганлар, улар ҳам муҳаббат бобида бирон-бир муваффақият қозониш учун етарли асослари бўлмаган ҳолда шеърда ёхуд насрда ўзлари яратган тўқима қаҳрамонлари ёрдамида чиройли аёлларнинг кўнгилларини овлаганлар ва уларнинг васлларига эришганлар. «Ҳаётда нимаданки сиқилиб юрган бўлсам, — деб ёзди Шатобриан ноёб бир ошкоралик билан, — ижодда мен шуларнинг ҳаммасига ўзимни эга қилиб кўрсатдим». Ҳолбуки, уни тақдирнинг эркатойи деб ўйлаш мумкин эди. Стендаль эса ана шу тарзда табиатдан «ўч олиш»нинг ажиб намунасини кўрсатган. Матильда уни алдади, у эса Люсьен Левен Шатель хонимга уйланади, Пьетрагруа хоним унга хиёнат қилади, бунинг эвазига герцогиня Сансеверина Фабриционинг қўйнида эс-ҳушидан жудо бўлади. Стендаль романларида улугдан-улуг муҳаббат узумининг ҳосил байрами содир бўлади —



адиб шу йўл билан шахсан ишқ-муҳаббат бобида бошидан ўтган муваффақиятсизликларининг нордон узуми учун аламини олади.

Саломатлиги ночорроқ бўлишига қарамай, ҳарб ишларида ва шикор бобида абжиргина бўлган Сенкевич жисмонан бақувват ва қиличбозлик маҳоратига эга бўлган одамлардан завқланган. У ўзига етишмаган сифатларнинг ва тўрт девор ичида ўтириб орзиқиб орзу қилганларининг ҳаммасини бажони дил қахрамонларига берган. Шунинг учун ҳам Збишко синган булоқни сиқиб ширасини чиқаради; Скшетуский Чаплинскийлар эшигини қийма-қийма қилиб ташлайди; Тачевлик Повала паришонхотирлиги сабаб болтани икки буклаб қайириб ташлайди. Ҳатто нозик ва нимжон Петроний ҳам бир қўлида Виницийнинг иккала қўлини худди пўлат омбир билан қисгандек қаттиқ қиса олади. Сенкевичнинг ўрнига, чўққи соқол жанобнинг ўрнига Кмициц жон-жаҳди билан жанг қилади; рассом Яцек Мальчевскийнинг суратига қараб ҳукм қилганда, бўйи Сенкевичнинг бўйи билан баробар бўлган пан Володиевский унинг вакили сифатида намоён бўлади.

Тўқима ҳаёт бағрига кўчиб ўтиш, ўзининг нимжонгина танасини ва ғарибгина оилавий муносабатларини қордек покиза ва гўзал нарсаларга айлантириш, ёқимли ва ёрқин умргузаронлик даражасига кўтариш, ўзининг ижобий сифатларини идеал даражага етказиш, ўзининг қусурларини муваффақиятсизликка маҳкум бўлган персонажлар устига юклаш ёки аксинча қусурларни фазилага деб даъво қилиш, ҳатто баъзи бир ёмон сифатларни ҳам оқлашга интилиш — бунга ўхшаш найрангларнинг ҳаммаси адабиётда минг хил вариантларда учраб туради. Уларнинг барчаси бизни мангуликка белгилаб қўйилган худудлар ичига қамаб қўйишга интилувчи, жуда қийинчилик билан ўзгариши мумкин бўлган шароитларда сақлашга тиришувчи тақдирдан бизни тортиб олишга ёхуд, жилла бўлмаганда, унинг устимиздан бўлган ҳукмронлигининг бир қисмини бекор қилишга йўналтирилган. Бу — жуда катта қувватга эга бўлган рағбатдир. У ўзининг қувватига кўра бошқа кўпгина эҳтирослардан сира қолишмайди ва кўпинча ҳатто улардан қудратлироқ ҳам бўлиб чиқади.

Бэкон Веруламский мустақиллик туйғуси тўғрисида ёзган эди. Агар биз унинг ёзганларини эсласак, бу рағбатнинг иккови ҳам, яъни қочиш ва товон олиш янада чуқурроқ талқинга эга бўлар ва янада ишончлироқ далилланган бўларди. Мустақилликка интилиш — инсон табиатининг энг олижаноб белгиларидан биридир, у инқилоблар оловини ёқувчи жонли ёлқин, тараққиёт ва озодлик йўлини ёритувчи машғалдир. Мустақилликка интилиш одамни нарсасизликнинг бир маромдаги оқимини бузишга мажбур қилади, кучли шахсларнинг тақдирини қатъий белгилаб беради, саргузашт ишқибозларини ва кашшофларни туғдиради, одамлар-

ни ҳамма қитъаларнинг шу пайтгача кимсасиз ва тадқиқ қилинмай ётган бўшлиқларида томир ёйишга мажбур қилади. Санъат ижодкорларга шунақа ҳокимият бахш этадики, етарли даражада бақувват хаёлот иқтидорига эга бўлганларида Ер юзидаги ҳар қандай ҳукмдор ҳам ижодкорларга ҳавас қилган бўларди. Қалам ижодкорнинг қўлида сирли таёқчага айланади. Бу сирли таёқча воқеликнинг сон-саноксиз аралаш-қуралаш ҳодисалари бағридан шу пайтгача ҳеч кимга маълум бўлмаган оламини чиқариб олади, шу билан бирга, ижодкор шу яратилган янги дунёнинг сардорига айланади ва бу дунё ўз сардорига гап-сўзсиз бўйсунди.

Гомер ўзини «шоҳаншоҳлар»дан қудратлироқ ҳис қилиб, Скамандрда ахейликлар ва трояликларни жанг майдонига олиб чиққан эди. Данте ўзининг нариги дунёсини яратар экан, марҳумлар тақдирини ҳал қилиш ҳуқуқини эгаллаб олади — у кимларгадир жаннатдан жой ажратади, кимларнидир дўзахга жойлайди. Лекин нафақат Гомер ёки нафақат Данте, балки энг камсукум романнавислар ва драматурглар ҳам ўз олдиларига реалист сифатида кундалик ҳаётда кўрганларининг бўлакларини ҳаққоний тасвирлашдек оддий вазифа қўйсалар-да, шундай ҳолларда онглими ёки гайришуурий тарздами, кучлироқ ёки заифроқ бир даражада одамлар ва табиат устидан ҳеч нарса билан чекланмаган ҳокимиятга эгалликларидан лаззатланадилар. Шунинг учун баъзи китобхонларнинг анойилигидан ажабланмаса ҳам бўлади. Бундай китобхонлар ёзувчиларга мактуб йўллаб, газетада ёки журналда босилаётган роман персонажларининг фаолиятида уларнинг яқин-ўртада нобуд бўлишлари мумкинлигига ишоралар пайдо бўлганида муаллифдан қаҳрамон ҳаётини сақлаб қолишини ялиниб-ёлбориб илтимос қилдилар. Айни ана шундай китобхонлар ёзувчининг ҳокимиятини тасдиқлаб берадилар. Бу ҳокимият эса ўша биз ижодни рағбатлантирувчи асосий омиллардан бири, деб таърифлаган ҳокимиятдир.

Ўз асарларида ёзувчи бекаму кўст, мукамал эркинлик қарор топган мамлакатга эгаллик қилади. Баъзи даврларда бундай мамлакат якка-ю ягона бўлиб чиқади. Шекспирга тенг келадиган бирор подшо бормикин? Стратфорддан чиққан камсукумгина одам барпо этган қиролликдан кўра қудратлироқ қиролликни қайдан топса бўлади? Ахир Бальзак ҳам ўз давлатини барпо қилган эмасми? Кимнинг ихтиёрида Бальзакникидек кўп ходими бор — унинг ихтиёрида вазирлар, ҳар хил даража ва ҳар хил тоифадаги амалдорлар, генераллар, бутун Оврўпанинг молиявий ишларини ётқизиб-турғизадиган банкирлар, улгуржи савдо қиладиган йирик коммерсантлардан тортиб баққолларгача, черков ходимлари, роҳиблар, йирик дин арбоблари, зодагонлар тоифасига мансуб олифталар, рассомлар, ҳайкалтарошлар, шоирлар, матбуотда иш юритувчи қобилиятли ва энчиқ журналистлар, шажараси қадимий

дворянлар, янги чиққан зодагонлар, мешчанлар, деҳқонлар, ҳалол одамлар ва қаллоблар, бетавфиқ аёллар ва сатанглар бор. Бальзак ана шу давлатни бошқарган, кимларнидир юксак мансабларга тайинлаган, кимларнидир истеъфога жўнатган, кимларнидир бадавлат қилган, жамиятлар таъсис этган, сармоялар тўплаган, жамиятда туғилиш ва ўлиш даражасини ҳисобга олган, никоҳлар ва қўйди-чиқдилар билан шуғулланган, ҳатто уйлар қуриб, янги йўллар ўтказиб, боғлар барпо этиб, дарёлар устидан кўприклар ўтказиб, замин қиёфасини ўзгартирган ва Луи-Филипп бошқарган ҳудуддан кўра ана шу ўзи барпо этган давлатда яхшироқ ва мазмунлироқ ҳаёт кечирган.

Тарихий мавзуларда ёзадиган ёзувчилар бағоят ажойиб бир қобилиятга эга — улар ўзлари ўйлаб чиқарган қаҳрамонларини ишончли тарихий шахс сифатида жамият ҳаётига олиб киради ва китобхонлар машҳур тарихий ҳодисалар муаллифнинг хаёлот оламидан келиб қолган ана шу келгиндилар билан боғлиқ бўлганига астойдил ишонадилар. Аммо ҳақиқатан ҳам яшаб ўтган тарихий шахслар санъаткорнинг қалами билан таниб бўлмас даражада ўзгариб кетади ва баъзан ўқувчиларнинг тасавурида шундайлигича сақланиб қолади. Шекспир чинакам Макбетни ана шу тарзда қиёфасини ўзгартиришга мажбур қилган — ҳақиқий Макбет ғоятда фозил ва саховатли қирол бўлган, у Римни зиёрат қилиб ва камбағалларга тез-тез садақа улашиб турган.

Қалам моҳият этибори билан адибнинг жуда зўр, мўъжизакор қуролидир. Кимнинг пешонасига ёзувчи бўлиш ёзилган бўлса, у болалик йиллариданоқ ўз кўнглида бир туйғуни олиб юради, майли, ҳали бу туйғуни у англаб етмагандир, ҳали бу туйғу мудроқ ҳолдадир, лекин у барибир бор. Бу туйғу ўзини сўз мулкининг султони деб ҳис қилишдир. Мана ўн беш ёшли Флобернинг болалик завқига тўлиб-тошган овози: «Ўзимизни санъатга бахшида этайлик, негаки, у халқлардан, қироллардан, тожлардан ҳам улурок, у бизнинг завқёб қалбларимиз тўрида бошида илоҳий туғи билан ҳукмронлик қилади!»

Мен адабий ижоддаги рағбатлантирувчи омиллар ҳақида гапирганимда, ҳамма замонларда ҳамма ёзувчилар ифтихор билан тилга олган ёрқин шиорлардан биронтасини ҳам келтирмадим. Бу, албатта, жуда ғалати ва ҳатто ножоиз туюлиши ҳам мумкин. Аммо мен диний, миллий ва ижтимоий аъмолларни ўзим юқорида «авлиёлар» деб атаган тоифадан топдим ва ҳақиқий сўз санъаткорини ижодга рағбатлантирадиган омилларнинг таҳлилидан уларни чиқариб ташладим. Ахир, ҳақиқий ёзувчилар ҳам турли хил аъмолларга хизмат қилмоқлари мумкин, улар ҳам қалблар устидан ҳукмрон бўлишни даъво қила оладилар, лекин буларнинг ҳаммаси анча кейин, уларнинг ижодлари бошлангандан кейин анча

ўтгач рўй беради. Мицкевичнинг биринчи асарлари орасида ватанпарварлик руҳида ёзилганлари йўқ — уларнинг орасида на «Ёшларга қасида», на «Филаретлар қўшиғи» бор, бироқ уларнинг ўрнига биз «Шаҳарда қиш»ни кўрамиз. Бу шеър бир қатор адабий жумбоқлардан ташкил топган. Унда муаллифнинг ягона мақсади — сўз ёрдамида бир қатор образлар чизиш бўлган, бирдан бир лаззатланадиган нарсаси эса ўзининг навқирон маҳоратини намойиш қилиш бўлган. Аслида санъаткор бўлиб туғилган Мицкевич илҳом билан сонетларига жило беришга киришади. Бу ерда ҳали вақти-соати келиб ундан улуғ миллий шоир чиқишига заррача ҳам ишора йўқ. Худди шу воқеалар ёшлик йилларида Сенкевичнинг ҳам бошидан кечган. У аввалига новеллалар, этюдлар, чучмал хотиралар ёзган, кейин эса у «ғоянинг улуғ кўнғироғига занг уриш пайти келди» деган эътиқодга келгандан сўнг буларнинг баридан воз кечган.

Ҳозир ҳеч ким ўзини «санъат санъат учун» деган қарашнинг тарафдори деб тан олишни истамайди. Ўша назария тарафдорларини истисно қилганда ёзувчилар ҳамиша бирон вазифани бажаришга тайёр бўлишган, баъзан мана шунақа вазифа мавжуд деб ишонтирса, ёзувчилар индамай ишониб кетаверган ёки жамоатчилик фикрининг босими остида бу вазифани индамай бўйинларига олишган. Негаки, адабиётга эътиқодлар, қарашлар, ахлоқ, илм-фанга боғланмаган ҳолда мустақил тарзда ҳаёт кечириш камдан-кам насиб этган. Бунақа босимлар таъсирига тушган ёзувчиларнинг ўзлари ҳам бунга ишона бошлаганлар. «Мен бутун ақлзаковатимни, жамики юмор туйғусини ишга солиб, бу романда инсоний заифликларнинг устидан кулмоқчи бўлдим ҳамда шу йўл билан одамларга уларнинг қусурларидан қутулишларига ёрдам бермоқчи бўлдим» — деб ёзади Филдинг «Том Жонс»га муқадди-мада. Бунга ўхшаш гаплар адабиёт ривожининг ҳамма босқичларида тез-тез такрорланиб туради, чунки адабиётга фақат «санъат санъат учун» деган шиорнинг ўзи билан яшаш жуда қийин. Ижодий кучларнинг табиий ривожини, муттасил бойиб борадиган ҳаётий тажриба, интеллектуал манфаатларнинг кенгайиши, ҳис-туйғуларнинг балоғатга етиши биз «ёзувчининг шаклланиши» деб атайдиган нарсанинг чуқурлашувига ёрдам беради ва эртами-кечми бу ёзувчини ёшлигида биринчи марта қўлига қалам олганда ўйлаб кўришни ҳаёлига ҳам келтирмаган муаммоларга эътиборини қаратишга мажбур қилади.

Турли-туман эмоционал майллар, масалан, дардга айланган ватан ишқи каби кўтаринки туйғулар ёки ғазаб, нафрат, интиқом каби салбий туйғулар ҳам ижодкорга таъсир кўрсатади. Бу туйғулар салбий бўлгани билан қуввати жиҳатидан ижобий туйғулардан қолишмайди. Уларнинг ҳаммаси адабиётда ўз вакилларига эга

ва бу вакиллар нафақат ўртамиёна ёзувчилар ўртасида, балки ёрқин истеъдодлилари орасида ҳам кўп учрайди, деб эътироф этади Жан Жак Руссо. Муболағасиз айтиш мумкинки, Тацит ўзининг «Анналари»ни мустабидлик туфайли чеккан жамики хўрликлари учун ўч олиш мақсадида ёзган. Лекин шунга қарамасдан, у китобининг кириш қисмида «Sine ira et studio» деган машҳур сўзларини ёзиб қолдирган эди. Бу ибора кўпларни чалғитишга муваффақ бўлди, чунки уни ўқиганлар Тацит асарини чиндан-да «ғазабсиз ва эҳтироссиз» деб ишонишди.

Янада кучлироқ таъсир қиладиган ва ўзининг домига оладиган омиллардан яна бири — рақиблик туйғуси ва шон-шуҳрат иштиёқидир. Бошқалар билан тенглашмоқ, улардан орқада қолмаслик, аксинча, улардан ўтиб кетиш истаги, сўз ва фикр дунёсида улардан кўра юқорида ўринга кўтарилиш орзуси ҳам ижодкорга катта қувват беради. Худди шунингдек, бир вақтлар кимлар томонидан ёпиштирилган ёрликдан кутулиш хоҳиши ҳам адибни ёзишга ундовчи омил бўлмоғи мумкин. Масалан, Конрадни эслайлик. Уни «денгиз куйчиси» деб аташса бирданига унинг ғазоби жўшиб кетарди. У ўз илҳомига бўғов солган мана шу ҳалқани парчалаб ташлашга тинимсиз интилар эди. Реймонт Сенкевичнинг «Трилогия»си таъсирида ўзи ҳам зўр бериб ижод қила бошлади ва эҳтимолки, ўзининг «Мужиклари» мавзусини шу йўлда топган бўлса ҳам ажаб эмас. Йирик ёзувчиларда одатда мана шу рақобат руҳи катта-катта муқоффақиятларга олиб келади ва шу пайтга қадар уларнинг ўзларига ҳам маълум бўлмаган имкониятларни очиб беради. Аммо истеъдодлари унча катта бўлмаган ёзувчиларда эса бундай рақобат кўпинча оғир мағлубиятларга, кучли изтиробларга ва ҳатто кучлари етмайдиган мавзуларни эгаллаш учун тенгсиз қурашда ҳалокатга ҳам олиб келмоғи мумкин.

Шунингдек, биринчи қарашда майдароқ кўринадиган оддий қаноат ҳосил қилиш, мамнун бўлиш каби туйғуларга ҳам бепишанд қараш керак эмас. Улар нафақат илк бор қоғоз устига эгилиб сўздан маст бўлган адиб ижодининг дастлабки босқичларини белгилаб беради, балки бу туйғулар ҳам ижоднинг кейинги босқичларида ҳам ёзувчининг қўлига қалам тутқазди ва бу ҳодиса биз ўйлаганга қараганда кўпроқ рўй беради. Айниқса, шоирларда неча марта лаб шундай рўй берганки, сўз худди қўшиқ каби ёлғиз қувончининг ўзидан туғилган, ҳаётий кучларнинг тўлиб-тошганидан ҳосил бўлган.

Ниҳоят, ташқи рағбатлантирувчи омилларни ҳам тилга олмасдан ўтиб бўлмайди. Бу омиллар, эҳтимол, адибни йўқдан бор қилмас, ҳеч кимни ёзувчига айлантириб қўймас ҳам, лекин улар кул ичидаги чўғдан аланга ҳосил қилишга ёрдам беради. Шундай даврлар ҳам бўлганки, бунга мода катта ёрдам берган — мода муайян

синфга мансуб бўлган ёки жамиятда муайян мавқени эгаллаб турган одамларни адабий ижод билан шуғулланишга мажбур қилган. Бу ўринда жамият тан олган бошқа касби корлардаги каби муайян камолот чўққиларига эришиш мумкин эди, шу билан бирга истъебодининг кучи билан мода қолипларини ёриб чиқмоқ ҳам мумкин эди. XIX асрдан бошлаб адабий ҳаётга коммерция бошқача рағбатларни олиб кирди. Баъзи бир бадавлат жамиятларда баъзи бир ёзувчилар жуда катта бойлик орттирганлар, бу эса тадбиркор ва абжир одамларнинг эътиборидан соқит қолган эмас. Тўғриси-ни айтганда, шу пайтгача айна шу йўл билан адабиётга кириб келган бирорта ҳам улуғ санъаткор учраган эмас, лекин адабиётда эпчил сўз чайқовчилари, сўз фабрикантлари, олғирлар ва чапдастлар тикилиб ётипти ва кўпинча кенг омма уларга ишонч билдиради. Ҳолбуки, улар бундай ишончга мутлақо лойиқ эмаслар. Ҳатто адабий касблар биржаси ҳам бор. Масалан, «The Writer» («Ёзувчи») деган Америка журналида эълон чиқипти — унда ҳамма нарсани қамраб олувчи мавзуларда ёзилган романлар ва драмаларга, идиллиялар ва сонетларга, қофияланган ва оқ шеърларга таклиф ва талаб борлиги айтилган. Бу асарларда баҳор булутларидан бошлаб, фабрика чиқиндиларигача, садизмдан тортиб авлиёликкача ҳамма нарса акс этган бўлиши мумкин. Бу журналда кишининг гашига тегадиган энг ёмон жойи унинг номидир.

«Ёзувчи» сўзини ҳозирги пайтда жуда қаттиқ суиистеъмол қилдилар. Яқин-яқинларгача ёзувчи ва адабиётчи сўзларини қўллашда анчагина эҳтиёт бўлишар ва камсуқумлик билан бу икки сўз ўртасидаги тафовутни сақлашга ҳаракат қилишарди. «Ёзувчи» деганда алланечук «рицар» унвонига сазовор бўлган олижаноб инсон тушунилар, «адабиётчи» деганда эса унинг қуролбардори назарда тутиларди. Адабиётчи фурсати келганда «ёзувчи» деган фахрий номни қўлга киритиб қолишдан умидвор бўлмоғи мумкин эди. Бу номни қўлга киритгандан кейин эса унга ҳам ортторма даража билан кучайиб борувчи таниқли, машхур, йирик, доврўқли, улуғ деган сифатлар қўлланарди. Агар бирор одам ва айниқса ҳали қуйилиб улгурмаган бирор ёш-яланг ўзини «ёзувчи» деб ата-са, бу мақтанчоқликка йўйиларди. Чунки у ўзини «ёзувчи» деб атаб, шу билан гўё ўзининг адабиётга муқим кириб олганини, унда муайян ўрин тутишини эълон қилаётгандек туюларди. Шунинг учун «адабиётчи» деган таъриф билан кифояланган одамни анча камтар, камсуқум ва олижаноб деб ҳисоблашар, чунки бу сўз фақат касб-корнигина кўрсатар эди, холос. Ўзининг бирон бир касб-корга мансублигини айтишда ҳеч қанақа мутакаббирлик йўқ эди. Ҳозир эса қўлига қалам ушлаганларнинг аксарияти бунақа камсуқумликдан анча узоқ туришади ва бекор қилишади.

Ёзишга иқтидори бор бўлиб ёзиб турган ва ҳатто ёзганларини

чоп этиб турадиганларнинг ҳаммаси ҳам ёзувчи бўлавермайди. Ёз-ёз касалига чалинганларни айтмаёқ қўя қолайлик, ҳатто кўпгина фойдали китобларнинг муаллифлари — улар дostonлар, драмалар, романлар ёзганми, бунисидан қатъи назар, ҳеч қачон адабиётга кирмайдилар. Фақат ёзув пайдо бўлган энг дастлабки пайтлардагина тартиблар анча эркин бўлган — адабиёт ҳаммани қабул қилаверган, ҳатто жиндай серҳафсала қофиябоз ҳам агар унинг овози забонсиз аср бўшлиғида янграган бўлса, у чинакам шоир билан бир қаторда мангулик китобига кириб қолиш имкониятига эга бўлган. Тарих мобайнида тартиблар қаттиқлаша борган. Буни Вольтер ўзининг «Луғат»ида жуда яхши кўрсатиб берган. У шундай дейди: «Романлардан бошқа ҳеч нарса ўқимаган, ҳар қандай санъатдан холи бир-икки пьесани бир амаллаб қоралаб чиққан ёки ҳеч қанақа билимга эга бўлмаган ҳолда ямаб-чатиб бир-иккита панд-насихатни ёзган одам ҳеч қачон адабиётга кирмайди». Вольтер бу ўринда «gens de lettres» иборасини, яъни «адабиёт одамлари» деган иборани қўллайди. Буни у «адабиётчи» деган маънода қўллайди. Бизнинг давримизга келиб, бу ибора касб-корни англатувчи маъно касб этди. Агар Вольтер айтган гапларни Адабиётчилар жамиятининг низомномасига киритса, бу нуфузли ташкилот ҳаш-паш дегунча ўзига кирадиган аъзоларнинг кўпчилигидан маҳрум бўлар эди.

«Муаллиф» деган сўз кунда қўлланадиган энг жўн ва оддий сўзлар қаторидан ўрин олди ва бугун биронта одамнинг хаёлига бу сўзга ёзувчи учун энг фахрли унвон ифодалангани келмайди ҳам. Лотинча auctor сўзи augere феълидан келиб чиқади ва бирор нарсанинг миқдорини кўпайтирмоқ, оширмоқ деган маънони билдиради. Ҳарб майдонларида ғалаба қозониб, қўлга киритган ҳудудлари билан мамлакат чегараларини кенгайтирган музаффар саркардалар шу номга сазовор бўлишган.

Шундай қилиб, «муаллиф» деган унвонга ўз асарлари билан халқнинг маънавий бойликларини кўпайтирган, халқ учун гўзаллик бобида янги ҳудудлар очишга эришган ёзувчиларгина тақдирланишга муносиб бўлишган. Аммо кўпдан бери ана шу сийқаси чиққан унвон билан ҳатто такбирнома тузувчиларни ҳам тақдирлайдиган бўлиб қолишган.

Римликлар тўрт тоифа artificumни — сўз санъаткорини фарқлашган. Булар нотиклар (ораторлар), шоирлар, файласуфлар ва тарихчилардир. Бундай тасниф асрлар мобайнида сақланиб қолган, фақат сўнгги авлодларгина адабиёт соҳасининг маъносини торайтириб, инглизлар айтган fictionдан, яъни тўқимадан иборат қилиб қўйишган. Адабиёт тарихига бағишланган асарларда поэзия, драма, романдан ташқари ҳикоявий характерга эга бўлмаган проза тўғрисида фақат «ёзувчи» эслатиб ўтадилар, адабиёт

дарсликлариди эса ҳатто шуни ҳам қилишмайди. Такризчилар пьеса шаклидаги ҳар қандай бемаъни сахна асарига ёхуд роман шаклидаги бўлган-бўлмаган асарлар тўғрисида эътиборларини аямай узундан-узоқ қулоч-қулоч мақолалар ёзадилар, ҳолбуки, ақл-заковати, билимдонлиги, услуби билан адабиёт салтанатида жуда катта ҳурмат-эътибор қозонган эсселарнинг муаллифлари, тарихчилар, файласуфлар борки, бизнинг бояги такризчиларимиз лоақал уларнинг номларини ҳам билишмайди.

Мазкур китобимизда ораторлик санъати Демосфен ва Цицерон, Боссюэ ва Скарги кабиларнинг номлари билан фахрланишини айтиб ўтайлик; унутмайликки, унда, яъни нотиклик санъатида илк бор гўзал сўзга сифиниш авж пардаларга кўтарилган, биринчи бўлиб шу сўз билан ҳар томонлама шуғулланган ҳам нотиклик санъатидир, у услубнинг умумий қоидаларини, унинг алоҳида йўсинларини ҳам ишлаб чиққан, бадийй наср ҳам ўзининг жамики ҳусни таровати билан нотиклик санъати олдида қарздордир. Насрдаги хилма-хил жумлаларда, иборалар қурилишида, таққосларда, истиораларда ифодаланадиган бениҳоя бой фразеология заҳиралари ҳам ораторлик санъати туфайли камолга етган. Бу бойлик қадимги замонлардан бошлаб ҳозирга қадар авлодлардан авлодларга мерос сифатида ўтиб келмоқда. Драматурглар ва романнависларнинг қаламларига узлуксиз равишда озуқа бериб келаётган мавзулар, вазиятлар, сюжетлар соҳасидаги сон-саноқсиз ниятлар ҳам, ниҳоят, «санъатлар ичида энг муқаддаси» ҳисобланган поэзиянинг ўзи ҳам суҳандонликнинг, сўзга чечанликнинг туғишган синглизидир. Шеърый сатрларда бўғинларнинг сони бир хил бўлишига кўникмасдан аввал, улар ранг-баранг ва жарангдор қофиялар билан жилолана бошламасдан анча аввал буларнинг бари нафис нотиклик санъатининг уйғунлигида мавжуд эди. Тўғри, ҳозирги замон нотикларининг нутқларини тинглаганингда буларнинг ҳаммасини тасаввур қилиш жуда қийин.

Фалсафа билан тарих бадийй адабиёт доирасидан чиқиб кетди. Улар бошқа фанлардан ва биринчи навбатда аниқ фанлардан ибрат олиб, фикрни ихчам ва лўнда қилиб ифодалашнинг ўзи кифоя, деб ҳисоблашади. Улар фикрни бошқалар англай оладиган, қийналмай тагига ета оладиган қилиб ёки ўрта асрларда айтганларидек, *scribere distincte et perspicue* – равшан ва мухтасар ёзмоқ зарур деб билишган. Лекин шуниси ҳам борки, ҳозирги пайтларда ҳам кўпчилик ёзадиганлар учун бу етишиб бўлмайдиган бир орзу бўлиб қолиб кетмоқда. Лекин шундай замонлар бўлганки, файласуфлар Гомернинг гекзаметридан фойдаланишган ва Лукреций худди бронзадан қуйилгандай қуйма сатрларда Эпикур таълимотини баён қилиб берганида, шунингдек, Ксенофан ва Эмпедокл қадами остида гекзаметр неча марталаб муваф-



фақиятга эришган эди. Афлотун диалогнинг моҳир устаси бўлди ва насрда энг улуғ усталардан бири бўлиб етишди. Бэкон Веруламский, Декарт, Лейбниц, Шопенгауэр, Бергсонлар ўз жумлаларининг тузилишига фалсафий системаларининг қурилишидан кўра кам аҳамият берган эмаслар ва бунинг учун ҳеч ким улардан таъна қилмаган.

Олим Л. П. Кушу Паскаль кўлёмаларини кўлдан ўтказиб ўрганиб чиққан, у файласуфнинг қалами қандай қилиб сўзлар билан курашганини, бачкана ва заиф сўзлардан қандай қилиб халос бўлганини, қандай қилиб теша тегмаган, жарангдор ибораларни топганини, Паскаль ҳар бир фикрни қандай қилиб чархлаганини, уни ортиқча юкдан, латта-путталардан, хас-хашакдан фориг қилиб, қандай қилиб уни аниқ, қисқа, ихчам, лўнда қилишга, деярли яланғоч ҳолга келтиришга муваффақ бўлганини ёзган.

Адабиёт Геродот, Фукидид, Саллюстий, Тацитларнинг номини ифтихор билаи тилга олади. Цицерон тарихни *genus maxime oratorium* – нотиклик санъатининг олий тури деб айтган эди. Антик даврда, ўрта асрларда, гуманизм даврида тарихни шундай тушунишган. Бизнинг Галл Анонимимиз «Солнома»ларидаги деярли ҳар бир жумлани айтиб кўрган, ҳатто кўшиқ қилиб айтиб кўрган, Кадлубек ўз услубининг ҳаддан ташқари жимжимадор ва серҳашам бўлгани туфайли бир оз ясамароқ туюлса-да, шунга қарамай, ўз даврининг жуда ажойиб ёзувчиси бўлган эди. Длугош эса кейинги даврларда ҳам ана шунақа ажойиб ёзувчи бўлиб қолди. XIX аср тарихчилари Маколей, Ренан, Шайноха, Кубалаялар услубнинг моҳир усталари бўлганлар, улар ҳам чинакам сўз санъаткорлари эди. Уларнинг юксак санъати тарихий роман жанрининг бадиий савиясига катта таъсир кўрсатган. Агар услуби жозибатор бўлмаганда, Ипполит Тэннинг асарлари аллақачон назариялари билан бирга унут бўлиб кетган бўларди. Бугун унинг назариялари кўпда бизни ҳаяжонга солавермайди, аммо Тэн ўз саёҳатларини тасвирлаган жойларда ва санъат ҳақидаги очерклариди яратган жуда ажойиб манзаралар олдида биз лоқайд қололмаймиз. Афсуски, бизнинг давримизда услубининг баркамол бўлиши устида қайғурадиган тарихчи бу иши билан фанда ўзининг обрўйини тўкиб қўйиши ҳеч гап эмас. Бироқ бу вақтинча ҳодисадир, шундай бир кун келадикки, унда моҳир қаламлар тарихий тадқиқотларга яна мафтункор жозоба бахш этгусидир.

Бир замонлар фалсафа таркибига ҳамма табиий фанлар, ҳамма математик фанлар ва гуманитар илмлардан баъзи бирлари кирган. Ҳатто Ньютон ўзини файласуф деб ҳисоблаган, биринчи термометрни ҳам «фалсафий асбоб» деб аталган. XIX аср илмларни шу даражада хиллаб ажратиб ташладики, ҳар бир фан ўз усули билан иш юрита бошлади ва ўз атамаларидан фойдалана бошла-

ди. Уларнинг ҳеч қайсиси адабиётга яқин бўлишни, у билан ошначилик қилишни истамади, фақат ўқтин-ўқтингина унга баъзи бир материалларни етказиб бериб туради. Масалан, Метерлинк шундай бўлган («Асаларилар ҳаёти», «Буюк байрам» ва ҳоказолар шулар жумласидандир), лекин бу унга «чегарадош соҳадан» олинган ўша асарларга менсимай қарашга халал бермайди. Лекин шундай бўлса-да, баъзан олим ҳам бадиий сўзнинг ёрдамидан фойдаланишга жад қилади: Фламмерион, Бёльше, Седлецкийлар шулар жумласидандир. Бу ерда ҳам баъзан дурдона асарлар тугилиб қолиши мумкинлигини ҳеч қачон эътибордан соқит қилиб бўлмайди.

Услуб ҳақидаги энг дастлабки ишлардан бирининг муаллифи табиатшунос Бюффон бўлди. Унинг Академияда сўзлаган машҳур нутқи — «Услуб ҳақида нутқ» — бадиий прозанинг нутқи сифатида қаралиши мумкин, унинг «Услуб — бу инсондир» деган ҳикмати эса сон-саноксиз танқидий асарларнинг етакчи шиори бўлиб қолган. Бюффон ўз ижодий фаолияти билан «олим қандай ҳолларда бир вақтнинг ўзида ёзувчи ҳам бўла олади?» деган саволга жавоб берди. Флуранс «Бюффоннинг қўлёзмалари» деган тадқиқотида унинг маҳорат сирларини очиб берди. Бюффон ўзининг «Табиат босқичлари» деган асарининг ҳар бир бобини қайта-қайта ёзиб чиққан ёхуд айтиб туриб янгидан ёздирган, шу йўл билан у бир вақтнинг ўзида оламнинг илмий тасвирини ҳамда санъат асарини яратмоқчи бўлган. У ҳақли равишда француз насрининг классикалари орасидан ўрин эгаллаган.

Ёзувчилик санъатининг чегараларини на адабий жанрлар бўйича, на янада камроқ даражада мавзулар бўйича белгилаб бўлади. Агар баъзан худди шу йўл билан ёзувчилик санъати чегараларини белгилашга уринишса, бундайлар ўз даврининг хурофотлари таъсирига берилиб иш тутган бўладилар. Роман XVIII асрда ва ҳатто XIX асрнинг бошларида ҳам ҳали санъат асари деб ҳисобланган эмас. Биз учун эса у прозанинг баъзи бир жанрларининг, жумладан, эссе ёки диалог каби жанрларнинг тўлақонлигини бир мунча тўсиб қўйган. Шундай даврлар ҳам бўлганки, шеърят гарчи сифати жиҳатидан насрдан ўтиб кетган бўлмаса ҳамки, шуҳрати жиҳатидан ундан устун бўлган; ҳатто ҳозир бизнинг кунларимизда ҳам қофияланган ёки қофияланмаган қинғир-қийшиқ мисралар ёзилган саҳифалар бизнинг назаримизда матнга тўлиб тошган, сатрлари бир чизик бўлиб тизилган саҳифалардан кўтаринкироқ, шоиронароқ туюлади.

Мен фақат битта адабиёт тарихини биламанки, у биз одатда адабиёт деб атайдиган соҳа билан чекланмайди. Бу Кембрижда барпо этилган «Оврўпа адабиёти тарихи» деб аталган асардир. Ўн тўрт жилдан ташкил топган бу асар Кембрижда 1907-1916 йилларда босиб чиқарилган. Ундан нафақат адабиёт, балки фалсафа,

сиёсат, иқтисодиёт, парламентга хос суҳандонлик, диний рисола-лар, газета-журналлар, ҳатто хусусий мактублар, кўча қўшиқлари, саёҳатлар, спорт ўйинлари ҳақидаги ҳисоботлар, ҳатто рўзғорда тутиладиган хўжалик дафтарлари, пазандалик тавсияномалари, хушфёъллик қонун-қоидалари мажмуалари ҳам ўрин олган. Материални бунақа мўл-кўл жойлаштиришда бир оз меъёрдан чиқиб кетилгандай кўринса-да, бунга чидаса бўлади, негаки унда ҳар қайси даврдаги адабий манзара жуда кенг ва ғоятда ёрқин берилган. Аммо биз бу китобда Кембриж ибратига амал қиладиган бўлсак, «ёзувчи» деган тушунча бутунлай кўмилиб кетиши мумкин эди. Ёзув санъатига мурожаат қилган, бирор баҳона сабаб билан қалам тебратган ҳар қандай одамни «ёзувчи» деган ном билан аташ жоиз эмас. Ёзувчининг сўз санъаткори сифатидаги характерли белгиларини унинг хаёлотидан, илҳомидан, оламни жуда теран бир инсонийлик билан идрок этишидан изламоқ керак. Ёзувчининг ёзувчилиги у таълайдиган бадиий воситаларда намоён бўлади — бу воситалар ёзувчи кўрсатмоқчи бўлган таассуротларни имкони бор қадар кенг ва теран кўзгатмоғи ёхуд чиқармоғи мумкин бўлсин. Бошқача айтганда, у эстетик самарага эга бўлсин, бу самара эмоционал, интеллектуал йўналишга эга бўлсин. Ва яна эҳтимолки, ёзувчининг ёзувчилигини ҳамма нарсадан аввал унинг услубидан изламоқ керакдир.

### ТУРМУШ

Ижоднинг биронта ҳам турида адабиётдагидек инсон типлари ва касб-корларининг хилма-хиллигини кўрмаймиз. Уларнинг орасида авлиёлар, папалар, императорлар, қироллар, давлат арбоблари, фотиҳлар, кашшофлар, саргузаштгалаб одамлар, солдатлар, олимлар, артистлар бор — улар жамиятдаги деярли ҳамма табақаларнинг вакилидир. Истаган касби кор вакили, истаган ҳунар эгаси адабиётда фаол иштирок этиши мумкин. Қалам ҳали ҳеч кимга зарар келтиргани йўқ. Қироллар, рицарлар ёки дворянларнинг қўллари қалам тутишга яраган-у, лекин муайян даврларда санъатнинг бошқа турлари билан шуғулланишга ор қилишган. Адабий меҳнатнинг ана шундай кенг тарқалиши, истаган одамнинг у билан шуғулланиш имконига эга бўла олиши сўз санъатининг яратувчилари ўртасида психологик типларнинг фавқулодда даражада хилма-хил бўлишини таъминлаган. Зодагонлар ва хонанишинлар, таркидунё қилганлар ёки пиёнисталар, мусичадек ювош одамлар ва йўлбарсдек йиртқичлар қаҳрамонона шахслар билан, телбалар ёки жиноятчилар билан аралаш-қуралаш бўлиб кетишади. Турли хил тоифадаги инсон характерининг биронтаси йўқки, адабиётдаги истаган донгдор одамни ёки илгаридан ўзига маълум бўлган

қахрамонни ўзининг вакили деб тан ололмайдиган бўлсин. Инсоният адабиётни бамисоли ўзининг мухтор вакилларининг жамоасига айлантириб олган, шунинг учун унда фавқулодда шахслар билан бир қаторда ўзини босиб олган, хотиржам, кўпчилик одамлардан ҳеч нарсаси билан ажралиб турмайдиган эсли-хушли шахслар ҳам етиб ортади.

Аммо ёзувчи камдан-кам ҳолларда фақат битта характери билан кўзга ташланиб туради. Хаёлотни ёрдамида, нарса-ҳодисалар моҳиятига кира олиш қобилияти ва уларни тубдан ўзгартириб юбора олиш иқтидори туфайли у ўзида бир неча шахсларни барпо этади ёки барпо этмаган тақдирда ҳам бошқа баъзи бир одамларнинг чизгиларини ўзида мужассам қилади, лекин буларнинг ҳеч қайсисининг ҳаёти билан яшаб кўрмаган бўлади. Оноре де Бальзакни эслайлик («де» деган кўшимчанинг ўзиёқ унинг хаёлотининг меваси). Бу одамнинг дунёси оломонга ўхшаган турфа хил одамлар билан тўлиб-тошган. Уларнинг ҳар бирининг умри шону шуҳрат билан ёхуд катта бойликлар орттириш билан, муҳтожлик чангалларида ёхуд турмада тугаши мумкин эди. Уларнинг орасида молиявий ва нодир буюмлар савдогари, ҳудожўй ва муттаҳам, полиция бошлиғи ва жиноятчи бор эди. Ҳабашистонда Артур Рембо деган савдогар билан учрашиб қолса, унинг қаршисида турган одам шоир ва «Фурсат келди, мен бормоқдаман» деган тўпламнинг муаллифи турганини мутлақо хаёлига ҳам келтирмайди. Шекспирнинг ҳаёти анча серғалва бўлган эди ва саргузаштлардан холи эмас эди, лекин шундоқ бўлган бўлса-да, унга қироллар билан қўлтиқлашиб юришга тўғри келмаган, бироқ Шекспир уларнинг қалбини шу қадар чуқур билардики (қиролларнинг ўзи эса уни тан олишган эмас), унинг ўзида, албатта, алланечук қиролларга хос сифатлар мавжуд бўлган бўлиши керак. Шекспир фожиаларининг ҳақиқий муаллифларини излаб Елизавета даврининг қасрларида изғиб юрадиган фаросатсизлар буни ҳеч қачон тушуна олмайдилар.

Муайян даврларда адабиётни битта ижтимоий табақа одамлари, масалан, дворянлар ёхуд битта ижтимоий мазҳабга мансуб одамлар, масалан, руҳонийлар яратганлар. Бундай ҳолларда уларнинг турмуш тарзи, топган тарбияси, майллари бир-бирига ўхшаш бўлиб чиқарди ва муаллифлар характерлари бир-биридан ҳар қанча фарқ қилишига қарамай, уларнинг асарларида ўша ўхшашлик ҳам, албатта, акс этарди. Бошқа баъзи бир даврларда эса адабиётга кирган ёхуд аниқроқ қилиб айтганда, ёпирилиб бостириб кирган одамлар орасида бевосита сиёсатчи арбоблар ёки ҳарбий тоифага мансуб одамлар кўп бўлган. Улар «эрмак учун қалам тебратиш» билан шуғулланар эканлар, буни анча-мунча жиддийроқ ишлардан бўшаганларида қилганлар, ўша ишлар орасидаги танаффусларда адабиётни яратиш билан банд бўлганлар. Римда кул ёхуд

эгаси озодликка чиқарган қул ўз вақтини ўйинларни томоша қилишга бағишлаши мумкин бўлган, Рим фуқаросининг зиммасидаги вазифалари бошқачароқ бўлган. Шунинг учун тишидан тирноғигача адабиётчи бўлган Цицерон умумжамоа кўламида тарқалган хато фикрнинг таъсирида бўлган ва адабиёт билан шуғулланишни аҳамиятига кўра энг орқа ўринда турадиган ақлий меҳнат деб ёхуд майдакаш санъат деб атаган. Фақат бирон-бир жисмоний қусури бўлган одамгина ёки кўпчилик шунчаки бир девоналик деб ҳисоблаб, унчалик қораламай елка қисиб қўя қоладиган нуқсонга эга бўлган инсонгина ўзини тўлалигича адабиётга бағишлаши мумкин эди. Баъзи бир даврларда эса ҳарбийлар, сиёсатчилар, сарой аъёнлари адабий машғулотларга фақат асосий ишларидан мажбуран танаффус қилганларида, қора рўйхатларга тушиб, бекорчи бўлиб қолганларида, ишдан Мосуво қилинган кезларда шуғулланганлар.

Агар синчиклаб эътибор қаратилса, осонгина аниқ билиш мумкинки, адабиёт тарихида бўронли биографиялар, саргузашталаб, ҳар хил ҳодисаларга бой, курашга тўла, касби-корларини тез-тез ўзгартириб турувчи, тақдир сийловлари алмашилиб турадиган биографиялар беқиёс даражада кўп, аксинча, бир маромда кечадиган, фақат ўз ижодининг кераклиги ёки лузумсизлиги масаласидаги гумонлар ва изтироблар билангина безовталанувчи биографиялар кам учрайди. Бунинг сабаби адабиётчиларнинг моддий жиҳатдан ёмон таъминланганидир.

Негаки, адабиёт ёзувчига қўлига қалам олгандан бошлаб ҳеч қачон бемалол яшамоқ учун, фаровон турмуш кечирмоқ учун етарли имкон берган эмас, ҳатто шундай ҳам бўлганки, адабиёт уни барпо этган одамга умуман даромад келтирган эмас.

«Билмайман нега шундай бўларкин – лекин кўпинча истеъдоднинг туғишган синглиси муҳтожлик бўлиб чиқади». Бу сўзлар Петронийга мансубдир, лекин фактнинг ўзи кўп йиллик тарихга эга. Қашшоқ адабиётчиларнинг узундан-узун рўйхати шоир Архилохнинг номи билан очилади. Бу шоир юнон лирикаси тарихининг илк босқичларидаёқ садақа сўраб қўлини чўзган эди. Унинг кетидан тўда-тўда оч ва юпун, қийналган, изтироб чеккан адабиётчилар келади. Буларнинг орасида Глатинга ўхшаш унутилиб кетган шоирлар бор. Улар орасида Марциала, Камоэнс, Вийон, Торкват Тассо, Верлен, Вилье де Лиль-Адан, Норвид каби жуда катта истеъдод эгалари бор. Уларнинг баъзилари бутун умрлари давомида ижод қилганлар, баъзилари эса ёруғ юлдуздай бир зумгина порлаб, ҳаётдан кўз юмганлар ва унут бўлиб кетганлар. Агар ёзувчининг аслида давлати бўлмаса, у адабий меҳнат билан бойиб кетишни ҳаёлига ҳам келтирмаса бўлади.

Ҳозирча адабиёт тарихининг моддий-иқтисодий таҳлилини

ҳеч ким яратганича йўқ. Агар вақт-соати келиб бу иш амалга ошиб қолса, бу тарихда ёзувчиларнинг моддий турмушига тааллуқли тафсилотлар, ижодий меҳнатлари учун оладиган қалам ҳақлари ҳақидаги маълумотлар ва ниҳоят, қандай қилиб жамият турли даврларда унинг адабиётини яратиб бергани учун ёзувчилар олдидаги мажбуриятларини бажаргани тўғрисидаги ахборот ўрин олган бўлади. Бу иқтисодий обзорнинг биринчи бобларидаёқ биз «Одиссея»дан олинган сўзларни эшитган бўлардик: «Ёруғ жаҳон бўйлаб ким ҳам изғиб юриб, бегона одамларни топиб, уларни ўз ватанига етаклаб келмоғи мумкин? — дейди Евмей Антинойга. — Мабодо битта-яримта етаклаб келса ҳам жонажон замин учун фойдаси тегадиганларни етаклаб келмоғи мумкин. Булар — назаркарда башоратчилар, турли дардларга шифо берадиганлар, дурадгорлар ёхуд Худолар кўнглига солган илҳомланиб яратган қўшиқлари билан юрагимизга малҳам берадиган куйчилар... Бундайлар ёруғ жаҳоннинг ҳамма бурчагида ҳам ғоятда ардоқли...»

Шундай бўлиб чиқяптики, гўё шоир ҳамма жойда ҳам ғоятда ноёб ва қадрланадиган мутахассис сифатида қаралган, ҳамма саройларда ҳам уни бажону дил кучоқ очиб қарши олишган ва меҳнати эвазига яхши-яхши инъомлар беришган. Уларни аэдлар деб аташган. Биз аэдларни «Одиссея»да подшоларнинг саройларида учратамиз. Улар подшолар томонидан шу қадар юксак эъзозланадики, ўз-ўзидан бир шубҳа туғилади — Ҳомер асарда аччиқ ҳақиқатни кўрсатиш ўрнига аллақандай аъмолни ёки ўзи тўқиган бир рўёни кўрсатмаганмикин? Айни ана шу аэдларнинг ўзи яқин-яқинларда — бор-йўғи икки асрлар нарисиди бутун Юнонистонни кезиб юришган. Улар ўзларининг турмушлари тўқ ва фаровон бўлишига кўпда ишонилмайди, негаки, улардан бири — «Деметрга мадҳия»нинг муаллифи илоҳга мурожаат қилиб, қўшиғи учун инъом тарзида етарли миқдорда нон бермоғини илтимос қилади.

Бундай иқтисодий обзорнинг кейинги саҳифаларидан шоирлар — фожианавис ва комедиянавис ижодкорлар Дионисий танловларида қанча мукофотлар олгани ва айрим ижодкорлар, масалан, Геродот Афина ҳукмдорларидан қандай миқдорда фахрли нафақа олиб тургани ҳақидаги маълумотлар ўрин оларди. Билмадим, спорт мусобақаларининг ғолибларини мадҳ этишга бағишланган асарлари учун Пиндар олган даромадларни аниқлаб бўладими-йўқми? Бу даромадлар анча катта бўлган деб тахмин қилиш мумкин, негаки, мадҳияларни подшолар ёки юксак рутбали зодагонлар ёхуд ўз фуқароларини шарафлаш билан шон-шухрат ортиришни ўйлаган бадавлат шаҳарлар буюртма бериб ёздиришган. Кейинги боблардан биз милоддан аввалиги III асрда Рим сенати «скриблар»га (ёзувчилар) ва «гистрионлар»га (актёрлар) Авентин адиридаги Минерва эҳромида биргаликда мажлисларга йиғилиш

ва ибодатлар қилиш ҳуқуқини инъом этганини билиб оламиз. Буни адабиётчилар касаба уюшмасининг илк марта пайдо бўлиши, деб ҳисобласа бўлаверади. Афтидан ўша пайтларда адабиётчилар унчалик катта обрўга эга бўлган эмас эканлар. Чунки уларни одамлар ўртасида мутлақо иззат-икромга эга бўлмаган гистрионлар цехи билан бирлаштирган эканлар. Бу ялангоёқлар ризқ-рўзини машаққат билан топиб еган. Улар халқ сайиллари ва томошалари учун матнлар ёзиб беришган, бадавлат фуқаролар учун эпиталама ёки эпитафия каби қабр тошига ёзиладиган парчалар битиб беришган, давлат арбобларининг кўлида котиблик қилишган ва тирикликнинг бошқа йўларини излаб топишган. Бу йўллар уларнинг ҳамкасбларига ва уларнинг авлодларига ўша кунлардан бери яхши маълум ва ҳозирда ҳам амалдан қолган эмас.

Адабиёт мададга муҳтож деган ҳақиқатни жамият жуда қийинчилик билан ўзлаштиради. Баъзи бир адабий асарлар кўпчилик томонидан зўр шавқ-завқ билан кутиб олинади, баъзи бир муаллифлар одамларнинг самимий муҳаббатига сазовор бўлишади. Лекин буларнинг ҳеч қайсиси умумий аҳволни ўзгартира олмайди. Замондошлари Софокл шарафига меҳроблар қуришган, чунки унинг асарларининг келиб чиқишини илоҳий сабаблар билан боғлиқ деб ҳисоблашган, лекин улар бу буюк ижодкорнинг тўқ-фаровон ҳаёт кечиришини ўйлашган эмас. Империя замонларида адабиётга кўмаклашиш ва ҳомийлик қилиш бобида муайян уринишлар рўй берган бўлса-да, улар подшоларнинг онда-сонда намоён бўладиган саховат-у сийловларида ифодаланган ёки ёзувчига адабий меҳнати учун муқим маош белгилаб қўйилган бўлса-да, буни ижод билан бир қаторда ёзувчининг бирон фойдали фаолияти учун, нотиклик санъатидан дарс бергани учун тўланган. Буларнинг барчаси мавжуд хизматлар учун тўланадиган маош бўлган, лекин ёш истеъдод эгаларининг тирикчилигини енгиллатиш йўлида ҳеч нарса қилинган эмас — бу тўғрида гап ҳам бўлиши мумкин эмасди.

«Одиссея»дан олинган «қалбларга малҳам бўлгучи қўшиқ» ҳақидаги чиройли сўзларни бошқа кўпгина даврларда ҳам такрорлаш мумкин. Масалан, трубадурлар даврида шоирга бахш этган лаззати учун ҳақ тўлашган. Лекин бундан ҳам кўпроқ ҳолларда шухрат учун ҳақ тўлашган.

Подшолар, саркардалар тарихчилар ва шоирларни ўзлари билан бирга олиб юришган — тарихчилар уларнинг зафарларини тавсифлаган бўлсалар, шоирлар уларни мадҳ этишган. Шаҳарлар ҳам ўзларининг шон-шухратлари ҳақида ғамхўрлик қилишган. Ёзувчиларнинг меҳнати туфайли одамлар хотирасида сақланиб қолган ўтмиш тажрибасидан келиб чиқиб кейинги авлодлар ўзлари учун ҳам ана шундай адабий ёдгорликлар барпо этиш ҳаракатларига тушишган. Улар бундай ёдгорликлар учун истаган миқдор-

да ҳақ тўлашга рози бўлишган — яратилган асарлар уларнинг из-зат-нафсини қондирса, улар учун шунинг ўзи кифоя бўлган.

Тарғибот пайдо бўлиб, ишга тушганда ҳали унинг номи йўқ эди. Август ўз сиёсатини юргизувчилар қаторига ҳаёлпараст Вергилийни (бу неъматни бизга Худо инъом этган, дейилади Август тўғрисидаги биринчи эклогада) ва муроса билмайдиган Гораційни қўшиб олишга муваффақ бўлган. Август яна бошқа кўпгина шоирларнинг хизматларидан ҳам фойдаланган. Уларнинг номлари асрлар қаъридан худди шивирлаб айтилгандай зўрға эшитилади. Биз уни саховатпеша инсон сифатида биламиз, бизга ҳатто шуниси ҳам маълумки, унинг бюджетининг баъзи бир моддалари адабиётга бағишланган, лекин ўзи бу тўғрида мақтанишни ёқтирмас эди. «*Monumentum Ancyranum*» унинг сиёсий биографиясини ўз ичига олган асардир. Шу асарда нечта гладиаторни майдонга чиқариб, жангга солганини, римликларнинг кўнгилхушлиги учун нечта ёввойи ҳайвонни ўлдиришга рухсат берганини ёзади, ўзи курдирган биронта ҳам кўприкни, биронта ҳам канални санашни унутмайди, аммо ўзининг адабиётга кўрсатган моддий ёрдамлари тўғрисида чурқ этиб оғиз очмайди, гўё бу тўғрида гапиришга арзимайдигандай кўринади.

Гарчи кўпгина тарихчилар Август шаънига мақтовлар ёғдиришда жон-жаҳдлари билан ҳаракат қилиб, бир-бирларидан ўзиб кетишга уринсалар-да, Август ҳиссиз, виждонсиз ва ҳаёлот қувватидан маҳрум бўлган сиёсатчи эди. У сиёсий фаолиятининг бошланишидаёқ жуда оғир бир жиноятнинг иштирокчиси бўлганди — у Цицеронни ўлдиришда қатнашган эди. Ҳолбуки, Цицерон унинг ўсиб-улғайишида катта хизмат қилганди. Кейинчалик у Корнелий Галлни мавҳ этди. У Августнинг мактабдош ўртоғи бўлган эди, жуда юксак поэтик иқтидорга эга эди, лекин буларнинг ҳеч қайсиси Корнелийни золимнинг ғазабидан сақлаб қололмади. Августнинг бошқарув замонида Овидийнинг бадарға қилиниши янада каттароқ шармандалик бўлган эди. Август умрининг охирига қадар Овидийга зигирдек меҳрибонлик кўрсатмади, кишининг ғашини келтирадиган ўжарлик билан бадарға шароитини юмшатишни, қанақа бебаҳо инсоннинг ҳаётини ҳалокатга маҳкум этганини ҳаёлига ҳам келтирмади. Бундай воқеалардан яна бошқалари, эҳтимол, унчалик машҳур эмасдир, лекин ҳар ҳолда, у ҳукмронлик қилган даврда бунақа ишлар анча-мунча бўлган. Масалан, юнон оролларига бадарға қилинган ажойиб нотик Кассий Север муҳтожликда ўлиб кетган эди. Августнинг буйруғи билан ёндирилган Лабие китобларининг дуди ҳатто муаррихларнинг мадҳиялари орасидан ҳам яққол сезилиб турарди.

Иттифоқо Августнинг ёнида Меценат деган одам бор эди — у маданияти жиҳатидан беқиёс даражада юқори турарди. У ёзувчи-



лар билан муносабатда ва уларнинг ижодларига таъсир кўрсатиш бобида туғиладиган кўпдан-кўп нозик масалаларда тез-тез императорнинг жонига оро кириб турарди. Меценатнинг шахсиятида шундай белгилар мавжуд эдики, кейинчалик ҳар қайси давр уларни турли вариантларда ўзича такрорлаган. Асл зодагонлардан келиб чиққан, бадавлат, муаллифлик иззат-нафсига қаноат топмаган ношудроқ адабиётчи бўлган бу одам туғма одоби ва санъатга самимий муҳаббати туфайли куруқ олифтага ҳам айланмади, ёз-ёз касалига ҳам дучор бўлмади. У бошқаларнинг яхши шеърятини ўзиникидан кўра юқорироқ баҳолаш учун етарли даражада юксак дидга эга эди. Шухратпарастликдан бебаҳра қолмаган Меценат шоирлардан мақтовли бағишловлар кутар эди, мангулиги таъмин бўлган шеърый бандларда номи тез-тез тилга олиниб туришини истар ва эҳтимолки, ҳатто талаб ҳам қиларди. Унинг сарф-харажатлари яна ўзига ортиғи билан қайтди. Меценат совға қилган торгина бир кулба учун шеърят уни ўз қанотларида йигирма аср берига олиб келиб қўйди ва Меценатнинг номи шиорга айланди, рамзга айланди, фахрий ном бўлиб қолди.

*Марҳаматли худолар қайтарсайди Августни,  
Меценат ҳам бағримга қайтармиди, она Рим...*

дея хўрсиниш билан орзу қилганди ўз чордоғида ўтириб олиб бечора Марциал.

Марциал хушомадни ошқора бозорга солди. Энди у мақтовлар учун катта ҳақ олмай қўйди ва арзимаган ҳақ учун истаган нарса тўғрисида истаган нарсани ёзиб берар эди. Ҳамён ва олтин қаршисида тахт кетидан шундай жойга ҳам югурар эдики, бу жой сари Гораций бир қадам ҳам қўймаган бўларди. Марциал — кўп сонли адабий гадолар жинсининг рамзий вакили бўлди. Бу одамлар йирик истеъдод эгалари эдилар, ақл-заковатда кам жойлари йўқ эди, улар ўзларининг баҳосини яхши билишарди, лекин шунга қарамай, улар доимо умрларини тиланчилик билан ўтказишга маҳкум эдилар. Улар катта шухрат эгалари эди, лекин бу шухрат уларни тириклигида одамларнинг нафратидан асраб қололмади, ўлганларидан кейин эса унинг кетидан хўрликлар, мурсоаи мадоралар, ёлғон-яшиқлар, мунофиқликлар ҳақидаги хотиралар эргашиб юрди.

Агар ёзувчининг ўзи бадавлат бўлмаса, ҳамма замонларда у жуда аянчли ҳаёт кечиршига мажбур бўлган ва бундай пайтда адабиёт меценатларнинг ёрдами билангина жон сақлаган. Бизнинг Яницкий Жнин ботқоқларида номаълумлик бағрида ғойиб бўлиб кетиши мумкин эди, бироқ уни аввал Кшицкий қўллаб-қувватлади, кейин эса Кмит кўмаклашди. Тўғри, Кмит унчалик ёқимли одам ҳам, айтарлик серҳиммат ҳам эмасди.

Гуманизм асри – меценатликнинг олтин асри бўлди. Бу даврда ёзувчилар ҳомий излаб, уларнинг эҳсонларига сифинмоқларидан кўра бу дунёнинг улуғлари ёзувчиларнинг диққат-эътиборларини қозонишга кўпроқ ҳаракат қилишган. Ўзининг мустақиллиги камситилишини истамаган Петрарка меценатлардан ўзини ҳимоя қилган. Туҳфалару инъомлар эса унга ҳар томондан ёғилиб турган: у Ломбедза, Пармда, Падуяда, Карпантрада қаноник бўлган, папалар ва қироллар уни совға-саломларга кўмиб ташлашган. Поджо Браччолини биринчи марта бахт ва омад излаб Флоренция кўчаларига қадам қўйганда чўнтагида бор-йўғи беш лиар пули бўлган, холос. Машаққатларга ва муҳтожликларга тўла ҳаётининг сўнгида у олдида ажойиб боғи бўлган хусусий вилласида умргузаронлик қилишга муваффақ бўлган, агар у шунчалик озига қаноат қилган бўлса, бунинг сабаби шу бўлганки, у табиатига кўра кўчманчи лўли бўлган ва ўз эҳтиёжларида ҳаддан ташқари камсуқум ва хокисор одам бўлган.

Унинг рақиби Филельфо бутунлай бошқа гап. У кўп ҳам хижолат чекиб ўтирмай бадавлат одамлардан тўғридан-тўғри ўлпон ундираверган. Ўлпоннинг миқдори уларнинг давлатига боғлиқ бўлган. Лодовико Мородан у 250 дукат олган, Пьетро Медичидан – 100, Борсо д’Эсте ва епископ Мантуанскийдан 50 дукатдан олган. «Сфорциада» достони ёрдамида Род Сфорцани ҳоли-жонига қўймай, дoston устидаги ишни гоҳида давом эттирган, гоҳида тўхтатиб қўйган – унинг илҳоми Сфорцадан оладиган пулга боғлиқ бўлган. Сфорца бу Филельфо деганлари бир эмас, бир кун дostonни шартта бир чеккага улоқтиради-ю, унинг устидаги ишни бутунлай йиғиштириб қўяди, деб шу қадар хавотирда бўлганки, ўзининг хазинабонига шундай дея ёзган: «Сиз зинҳор-базинҳор уни кўздан қочирмаслигингиз керак. Худо кўрсатмасин, биз уни алдаётганимизни билиб қолса, ажойиб дostonи устидаги ишни йиғиштириб қўяди. Унда бизнинг уруғимиз ҳам шарафланмай қолади. Бу – жуда ёмон бўлади».

Бу давр – адабий меҳнат алоҳида ҳурмат-эътиборга эга бўлган ва юксак қадрланган камдан-кам даврлардан бири бўлган эди. 1416 йилда Леонардо Бруни Флоренцияга ўз «Тарих»ининг биринчи жилдини топширди. Бунинг учун у ва унинг авлодлари солиқ тўлашдан озод қилиндилар, декретда кўрсатилганидек, бу мукофот «республиканинг шон-шухратини абадийлаштиргани учун миннатдорлик сифатида» берилган эди. Қироллар ҳам у пайтларда шоҳона эҳсонлар қилишга мойил бўлганлар. Альфонс Арагонский ўзи ҳукмронлик қиладиган Неапольда ўз хазинасидан Антонио Беккаделлига яхшигина маош тайинлайди, унга иккита қаср ва битта вилла совға қилади. Джаноццо Манетти ундан ҳар йили 900 дукат маош олиб турган, туз сотишдан ҳам кам даромад қил-

маган. Бундан ташқари, булардан кам қимматга эга бўлмаган ёрлик билан тақдирланган. «Мессир Джаноццо, — деб ёзади қирол, — мазкур ёрлик билан сиз сарой ассамблеяларида қатнашиш мажбуриятидан озод қилинасиз. Бутун вақтингизни адабиёт ишларига бағишланг, чунки сизнинг бир келиб-кетишингизнинг ўзи учун биз ҳар қанча фахрлансак арзийди».

Француз қироллари ўзлари ҳомийлик қиладиган муаллифларга бунақа услубда муомала қилишган эмас; уларнинг саройида ёзувчилар сарой аъёнлари сифатида маош олишган. Клеман Маро ёки Мольер шундай бўлган. Фақат Расингина «муаррих» деган фахрий унвонга эга бўлган, лекин бунинг эвазига у ҳарбий сафарларда иштирок этмоғи зарур бўлган. Поляк қироллари олижаноброрқ бўлган, улар Миколай Рейни сахийлик билан мукофотлаганлар, ҳолбуки, бу ёзувчи ўзининг кальвинизми билан тез-тез уларнинг гашига тегиб турган. Ёки улар Шимоновични «қирол ҳазратларининг шоири» деган мансабга тайинлаганлар. Бу мансабдаги одам катта-катта нафақаларни олиб турган. Инглиз қироллигида «лауреат-шоир» деган ном билан юритиладиган мансаб ҳозиргача сақланиб қолган.

XIX асрда учта рассом — Энгр, Жером ва Веттер гоят гаройиб бир манзарани тасвирлаб суврат ишлашган — унда Мольер Людовик XIVнинг иш столи ортида ўтирган ҳолда кўрсатилган. Буни кўриб, сарой аҳли гоятда ҳайрон бўлган ва қаттиқ ғазабланган. Бу сувратни чизар эканлар, рассомлар Мария Антуанетта оқсочининг кундалигида тилга олинган бир воқеанинг чинлигига ишонишган. Ҳақиқатда эса ҳеч қачон бунақа воқеа бўлган эмас, негаки, у даврда ҳатто даҳо санъаткор бўлсанг ҳам, қирол саройининг ҳовлиларини супуриб юришинг ҳам ҳеч гап эмас эди.

Юқорида номлари зикр этилган рассомлар тарихга XIX аср тузатишини киритишди. Бу аср бошида эса Наполеон «Агар Корнель ҳаёт бўлганида мен уни маркиз қилиб қўярдим» деган эди. Аммо ўзининг ҳукмронлиги даврида у шоирларга эмас, генералларга унвонлар берди ва ҳатто унинг шоирларга тайинлаган маоши Людовик XIV тўлаган пулга қараганда анча кам эди. Тўғри, Наполеон замонида Корнелга тенг келадиган шоирнинг ўзи бўлмаган. Ўшанда императорнинг оғзидан ғазабга тўла сўзлар отилиб чиққан эди: «Францияда шоирлар йўқ дейишади, бу масала тўғрисида ички ишлар вазири нима деркин?» Адабиёт тарихида бир нечта ном борки, адабиёт уларга юксак унвонлар олиб келган. Петрарка — саройдаги энг юксак лавозимлардан бирини эгаллаган эди, Теннисон лорд бўлган, Метерлинк эса граф унвонини олган.

Меценатлик тарихи шундай мисолларга ҳам бойки, ёзувчи иззат-нафсига ҳай бериб, хўрликларга чидашга мажбур бўлган. Меценат жуда яхши тушунганки, ҳар қанча зоти пок бўлмасин,

ҳар қанча ҳокимиятга эга бўлмасин, давлатинг ҳар қанча катта бўлмасин, буларнинг бари санъаткор яратган олий қадриятлар олдида ҳеч қанча қийматга эга бўлолмаслиги мумкин. Бундай ҳолларда меценат ўзининг бойлиги билан ёзувчидан устун келишга ҳаракат қилган ва маънавий жиҳатдан ўзидан ўзиб кетган одамдан устун келаётганидан жуда катта лаззат олган. У буни ғайришуурий равишда қилмоғи ҳам мумкин. Масалан, бeфapocат Саблиер хоним шундай одамлардан эди. Лафонтен ризқи рўзини шу аёлни кидан териб ер эди. Бу аёл мактубларидан бирида шундай ёзади: «Мен уйдаги хизматчиларнинг ҳаммасига жавоб бериб юбордим, фақат итни, кучукни ва Лафонтенни олиб қолдим». Аммо ҳатто Малербнинг ўзики, ўзи шоир бўлатуриб, «шоирлар жамият учун кегль ўйнайдиган ўйинчиларга қараганда кўп ҳам фойдали эмас» деб турган бўлса, Саблиер хонимнинг фаросатсиз гапларидан хафа бўлиб бўлармиди?

Ҳозирги миллионерлар Бёрдга Жанубий кутбдаги тоғларни сизларнинг номларинг билан атайман, деб берган ваъдаси учун пул тўлаганлари каби қадим замонларда ёзувчиларга ҳар хил бағишловлар, кириш нутқлари, туғилган кунлар, никоҳ тўйларига бағишланган қўшиқлар, марҳумларга марсия каби исталган тарздаги мақтов ва мадҳия учун пул тўлашган. Кимки чаққонроқ бўлса, виждони бўлмаса, Аретинога ўхшаб бир вақтнинг ўзида мадҳияларини ҳам, ғийбатларини ҳам пуллайверган. Қироллар унга ўзларини мақтагани учун ҳам, шеърларида сўкиб, ҳажв қилмаслиги учун ҳам ҳақ тўлашган. Вольтер ҳам худди шу йўл билан ўз давридаги подшолардан пул ва турли-туман тухфа-инъомлар ундириб турган. Наполеон Гётени подшо Александрга бағишланган бирор асар ёзишга киришишга ундаган. «Жаноб, — деб жавоб берган Гёте, — менда бунақа одат йўқ. Орқасидан қилган ишимга пушаймон еб юрмаслик учун китобларимни ҳеч кимга бағишламайман». Бунга Наполеон эътироз билдирган экан: «Людовик XIV замонидаги улуғ ёзувчилар бошқача ўйлашган». «Тўғри, — деб унинг гапига кўнмапти Гёте. — Лекин сиз, ҳазрати олийлари, улар неча марталаб бу ишлари учун пушаймон бўлганларини инкор этмайсиз-ку!» Гёте нима деяётганини билиб гапирган эди, чунки шахсан ўзининг тажрибаси бўйича зодагонларнинг орифлиги қай даражада эканини яхши биларди. Кўп йиллар мобайнида Гёте Веймар герцогининг инжиқликларига чидашга мажбур бўлган. Гётенинг тинч ва тўқ турмуш кечириши шу герцогга боғлиқ бўлган. Француз драмасига кўнгил қўйган герцог Гёте билан Шиллерни Вольтер асарларини таржима қилишга мажбур этган, уларнинг ижодларига аралашган, «Орлеан қизи»ни саҳнага қўйишга розилик бермаган, чунки бу асар унинг маъшуқасига маъқул тушмаган. Хулласи калом, бу икки адибга олифтарчилик билан мен-

симай муносабатда бўлган, герцог эмас, балки игволар тўрига илиниб қолган театр директоридай иш юритган.

Адибларнинг энг оғир дарди шу бўлганки, уларнинг муаллифлик ҳуқуқи бўлган эмасди. Лекин бу — ҳамма замонларда ҳам мавжуд бўлган хасталик эди.

*Олис готтлар юртида, Миррихнинг шуғласида  
Менинг китобим ўқир бадқовоқ центурион.  
Британ ўлкасида куйланармиш қўшиғим,  
Фақат менга нима наф, қуп-қуруқ ёнда ҳамён.*

Марциалнинг бу мисралари ёзувчиларни эксплуатация қилиш бобида эпиграф бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Ноширлар бамисоли қароқчидек иш юритишган, улар ёзувчиларни алдашган, ҳар қадамда уларга фириб беришган, қалам ҳақларини тўламай роса овора қилишган ва бунинг учун улар жазоланмаган, ҳеч ким мушугини «пишт» демаган. Рим қонунларига биноан, китобда фақат унинг материали-ю, кўчириб ёзувчи мирзонинг меҳнати қимматга эга бўлган, ҳатто китобдаги қалбакилик ҳам жазога тортилган эмас. Машҳур ёзувчининг номидан истаган қалбаки асарни чиқаравериш мумкин бўлган. Кейинги асрларда ёзувчи «шоҳона имтиёзлар»да, турли-туман чалкаш ҳуқуқий шарт-шароитларда паноҳ топишни орзу қилган, ноширлар билан ўзи келишишга интилган ва ҳатто ўзи ўз асарларини сотиш билан шуғулланишга мажбур бўлган. Бунақа чакана савдо жонига тегиб кетгунча бу ишни давом эттиришга тўғри келган. Ян Кохановский «Қўшиқлар»ининг биринчи бетиде бу аҳволни шундай сатрларда ифодаллаган эди:

*Илҳомим самарасин улашдим мен ҳаммага,  
Бирон кимса тўламас меҳнатимга бирон ҳақ.  
Энди ҳақни, биродар, ноширлардан ундириш,  
Достонларни сотар у — пул олар мўмай ва нақд.*

Ҳатто драматург ҳам асари эвазига ҳақ тўлашларига умид боғлаёлмас эди. Шекспир замонасида ўзаро рақобат қилувчи театрлар хотираси яхши одамларни ёллашар, улар театрларга бир-икки бориб, янги асарларни кўрардилар-да, унинг матнини эслаб қолишга ҳаракат қилишарди, кейин унинг матнини ёддан тиклашарди. Табиийки, бундай матнда муаллифнинг ихтиёридан ташқари ҳар қандай сохта гаплар кириб қолиши турган гап. Асар шу аҳволда рақобатчи театр репертуарига кириб қоларди. Бу ишларда муаллифнинг хоҳиши билан сира ҳисоблашишмас ва унинг манфаатларига зид равишда иш тутилларди. Ҳатто Наполеон даврида ҳам театр директори агар кайфияти яхши бўлса, муаллифга ёнидан чиқариб бор-йўғи бир лукидор пул берарди. Муаллифнинг пьеса-

си жуда катта муваффақият қозонган тақдирда ҳам, бу уни муҳтожлик чоҳидан олиб чиқа олмасди. Англияда ўз қалами билан тирикчилиги учун маблағ ишлаб топган биринчи шоир Александр Поуп бўлди. У Ҳомерни таржима қилди ва бунинг учун 9000 фунт ҳақ олди. Ўша пайтдаги курсга биноан бу пул анча салмоқли маблағни ташкил қиларди. «Ҳомернинг шарофати билан, — деб ёзади Поуп шеърларидан бирида, — на бирон шаҳзодадан қарз олмай, на бирон аёнга бурчдор бўлмай яшаш имконига эга бўлдим».

Бир неча йиллар ўтгач, Поуп ягона истисно бўлмай қолди. XIX асрда пайдо бўлган ажабланарли янгиликлар орасида адабий меҳнатга ҳақ тўлаш бобидаги ўзгариш ажабланарли бўлиши жиҳатидан олдинги ўринлардан бирида туради. Китобларнинг адади ошди, муаллифлик ҳуқуқи ҳимоя қилина бошлади, қалам ҳақи оч қолмай яшаш имконини таъминлайдиган бўлди, баъзан эса қалам ҳақи туфайли муаллиф бадавлат бўлди, фаровонликка эришди. Дастлабки пайтларда буларнинг бари шу даражада фаройиб кўриндики, Байрон Вольтер Скоттга мактуб йўллаб, шеъриятни бозорга солгани учун унга нафрат изҳор этишни лозим топди. Эски ҳақоратлар яна қайта эшитила бошлади. Бу ҳақоратлар даставвал Афлотун оғзида софистларни қоралаб айтилган эди. Аммо ана шу Байроннинг ўзи орадан бир неча йил ўтиб, ноширлар билан ҳеч кимдан қолишмайдиган даражада савдолаша бошлади. Шу пайтга қадар шоирлар ҳали бунақа даромадни билмаган эдилар. Мур «Лаллу Рук» учун 3000 фунт олди. Вольтер Скоттнинг «Сўнгги менестрелнинг қўшиғи» достони ўттиз минг нусхада тарқалди ва муаллифга катта бойлик келтирди. Вольтер Скоттнинг даромадлари чинакамига шоҳона бўлган эди. Бальзакнинг қўлларидан жуда катта миқдордаги пуллар оқиб ўтди. Афсуски, оқиб ўтди, улар муаллифга юқмади. Виктор Гюгодан миллион франклик мерос қолган.

XX асрда аҳвол янада яхшиланди. Муаллифлик ҳуқуқи ёзувчига мулкини ҳимоя қилишни таъминлади, уни ҳар қандай камситилиши имкониятларини назардан қолдирмади, халқаро битимлар билан боғлиқ равишда муаллифнинг хорижда эълон қилинадиган асарларидан, таржималаридан оладиган даромадларининг кўпайишига ёрдам берди. Бундан ҳаммадан кўпроқ ютган ёзувчилар жаҳонда кенг тарқалган — инглиз, немис, француз тилларида ёзадиган ёзувчилар бўлди, аммо таржималар воситасида ёки театр сахналари ёрдамида ҳатто жуда кичик мамлакатларнинг муаллифлари ҳам жаҳон бозорини забт этишди. Бунга, масалан, Скандинавия мамлакатларининг ёзувчилари яхши мисол бўла олади. Адиблар жуда зўр муваффақиятларга эришдилар. Бунга, айниқса, роман ва драма яққол мисол бўлади. Бир гал Арнольд Беннетнинг пьесаларидан бири бир неча йил сахнадан тушмади. Муаллифнинг ўзи жуда камсўкум одам эди, унинг оладиган қалам ҳақи шу

қадар кўпайиб кетдики, у бу пулларни нима қилишини билмай қолди. Кино ёзувчилар учун янги даромад манбаини очиб берди. Кинодан олинган даромадлар миллиондан ҳам ошиб кетадиган бўлиб қолди. Бу олтин ёмғири ҳар қандай ёмғир каби жой танламай ёғаверади: унинг ёрдамида нафақат улугъ ёзувчилар ёхуд истеъдодли санъаткорлар, балки ўртамиёна ёзувчилар ҳам катта бойликка эга бўладилар. Ҳатто ўртамиёна ёзувчилар бу бойликларга янада осонроқ эришадилар. Масалан, Англияда сентиментал аёллар романи ёки Америкада жиноятчилар ҳақидаги роман бир ой ичида уларнинг муаллифларини бадавлат одамларга айлантirmoғи мумкин, лекин на уларни донгдор қилади, на уларга шуҳрат келтиради, йилнинг охирига борганда эса, бундай асарлар муаллифларининг фамилиясини ҳеч ким эслай олмаслиги ҳам мумкин. Адабиётда ҳар қачонгидан кўпроқ даражада чайқовчилар ва корчалонлар иш юритмоқда.

Бунга имкон туғдираётган омиллардан яна бири шундаки, китобнинг тижорат қиммати унинг ўзидан китобдан фойдаланиб чиқариладиган қўшимча маҳсулотга кўчирилади. Масалан, Америкада муаллифнинг ўзи ҳам ва янада кўпроқ даражада ношир қўлёзмага шунчаки бир роман, тарихий роман ёхуд биографик роман сифатида қарамайди, балки келажакда кинофильм, телефильм ёхуд бирор радиопьеса учун сценарий бўлиши мумкин бўлган асар, деб қаралади. Журналларга ва дайжест деб аталган тўпламларга мос келадиган асарларда эса қалам ҳақи жуда юқори бўлади. Адабиёт тарихида биринчи марта ёзувчи моддий мустақилликка эришди, меценатлардан тиланчилик қилиб бирор нарса ундириш, уларнинг заруриятидан халос бўлди. Бадавлат одамнинг остонасига бош уриб бориш ўрнига ёзувчининг ўзи бадавлат одам бўлиб қолди. Бир қараганда, энди ёзувчи фақат илҳом парисининг буйруғига қулоқ осган ҳолда эркин ижод қилиши мумкиндай кўринган эди. Аммо бунга инсон табиатидаги ноқисликлар ҳалақит берди. Секин-аста кўпчилик ёзувчилар учун бадавлат ҳомий ролини қиёфасиз, исмсиз китобхонлар оммаси эгаллади, китоб харид қилувчи сон-санoғи йўқ оломон эгаллади. Бу янги ҳукмдорга яна ўша-ўша эҳтиром, ўша-ўша эскича тарзда унга хушомадлар қилинади, ҳамон аввалгидай зўр бериб, унинг хайрихоҳлигини қозонишга ва ҳамон аввалгидай унинг қовоқ-тумшугига қараб, мамнунлиги ёхуд норизолигини аниқлашга интилишади. Авваллари ёзувчининг шуҳрати олий насабли гуруҳларнинг уни тан олишига боғлиқ эди, энди унинг ўрнини ўқувчилар оммаси ўртасида қозонадиган муваффақият белгилайди. Бу муваффақият учун мўмайгина пул тўланади. Шундай муваффақият кетидан қувган ёзувчилар кенг китобхонлар оммасининг дидини олдиндан билиб, унга мосланиш [www.ziyouz.com](http://www.ziyouz.com) қилибди. Бундай машғулотлар

оқибатида анча-мунча ёзувчи ўзининг яхши номидан жудо бўлди ва талантидан ажралди. Шу муносабат билан XX асрда, айниқса, унинг биринчи ярмида адабиёт ҳаётидаги янги шароитлар ва янги таъмоийлар ривожини синчиклаб кузатиб борганлар адабиётда меркантилизм кучайиб бораётганидан қаттиқ қайғуриб, бунга қарши овозларини тез-тез кўтариб турдилар.

Муаллиф билан бирга ноширнинг ҳам гуллаб-яшнайдиган замони келди. Аввалги даврларда ношир унчалик кўзга ташлана-вермас эди. У мирзабоши сифатида ҳам кўринарди, матбаачилик ҳам қиларди, чакана китоб ҳам сотарди, кейин улгуржи савдога ўтди. Бировнинг меҳнатидан ҳеч ким назорат қилмайдиган даромадлар чиқариб олишга ўрганган бу одам аввалига китоб нашр этиш ишларида жорий қилинган тартиб ва қоидалардан жуда бесаранжом бўлиб қолди, унга чап беришга, қаллоблик қилишга ҳаракат қилди. Лекин орадан кўп ўтмасдан англадики, қонун билан иттифоқ бўлса, кўпроқ даромад кўриш мумкин экан. Чунки қонун рақобатчиларга қарши курашда унинг қўлига қурол тутқазган эди: қонун бир китобдан кўчириб босувчиларни, енгил-елпи ўзгартиришлар билан уни қайта босувчиларни ва шунга ўхшашларни таъқиб остига олганди.

Китоб нашр қилувчи фирмаларнинг аҳамияти ва қудрати беқиёс даражада ўсиб кетди. Муаллифлар уларни қаттиқ ҳурмат қила бошладилар. Муаллифларнинг кўпчилиги ёшлик йилларида, биринчи китоблари чиқаётган кезларда эҳтиётсизлик қилиб, ношир билан умрбодлик шартномалар тузиб, нашриётга ўзларини боғлаб берган эдилар. Ёзувчининг ноширга қарамлигининг бу тури баъзи мамлакатларда бизнинг кунларга қадар ҳам сақланиб қолган. Польшада йигирма йиллар муқаддам муаллифлик ҳуқуқи ҳақида қабул қилинган янги қонун буларнинг барига чек қўйди.

Тез-тез шундай бўлиб турганки, ҳаддан ташқари зўр муваффақият қозонган асарлардан фақат ноширнинг ўзи катта даромад олган, чунки у арзимаган пулга асарни таг-туғи билан сотиб олиб, уни тўлалигича ўз мулкига айлантириб олган. Бир замонлар меценатлар даврида бўлгани каби ёзувчилар эндиликда ноширлардан «маош олиб турган», чунки улар битим тузишиб, муайян маблағ учун умрининг охиригача ноширни бадиий асар билан таъминлаб туриш вазифасини зиммасига олади. Бу, албатта, ёзувчи учун осон иш бўлган эмас. Бироқ шундай ҳам бўлиб турганки, ношир унча сермахсул бўлмаган, ҳали танилмаган муаллиф билан мулоқотга киришган, унинг истеъдодига ва бўлғувси муваффақиятига ишониб, йиллар мобайнида уни молиявий жиҳатдан қўллаб-қувватлаб турган. Китоб нашр этиш тарихи ёзувчилар билан ноширлар ўртасидаги бунақа мулоқотларга тўлиб кетган. Бундай муносабатларда бир-бирига иштинмаслик, бир-бирини ёқтирмаслик, бир-



биридан гумонсираш ва ҳатто бир-биридан нафратланиш ҳам бўлган, шу билан бирга, бир-бирига ишонч, бир-бирига хайрихоҳлик, ўзаро дўстлик ҳоллари ҳам кўп бўлган. Умуман, китоб нашр қилиш тарихига ёзувчиларнинг жамики кулфатлари-ю, қувончлари рақам қилинган.

Бальзак пул жинниси эди. Бу жиҳатдан у ўзининг ҳамма ватандошларига ўхшаб кетарди, негаки, ҳар бир французда, бир чимдим бўлса-да, Гарпагондан бор. Бальзак мансуб бўлган авлод, ҳар нима қилиб бўлса-да, бойиб кетишга ҳаракат қилишарди. Бальзак ўзининг асарларида миллион-миллион пулларни айланттиради, ўз персонажларидан ҳар бирининг ҳамёнини титкилаб кўради, шахсий ҳаётида эса ақл бовар қилмайдиган молиявий ишларга қўл урган. Ўз лойиҳаларидан бирини амалга оширишга киришганида у жуда катта молу мулкни қўлга киритишни орзу қилган эди, бироқ бунинг ўрнига у қарзга ботади-ю, умрининг охиригача боши қарздан чиқмай ўтади. У унга бойлик келтирувчи бирдан-бир манба — ўз ижоди эканига ишонч ҳосил қилади, лекин бу ишонч унда жуда кеч пайдо бўлади. Минг афсуски, унинг ёзиб топганининг ҳаммаси қарзларини узишга кетган. Яқинлашаётган тўлов муддати қарсиллаган қамчидай ҳамиша унинг боши узра таҳдид солиб турган. Бу тан учун ҳам, руҳ учун ҳам ғоятда ҳалокатли, оғир иш эди. Бальзак анча бақувват одам бўлган, у узоқ умр кўриши мумкин эди, аммо эллик ёшга етмасданоқ у бутунлай ўзини ўзи еб битиради. Муаллифлик ҳуқуқини бениҳоя ёниб, оташинлик билан ҳимоя қилган одамлардан бири Бальзак бўлганига ҳайрон қолиш мумкинми? «XIX аср француз ёзувчиларига» деган ва 1834 йилнинг ноябрь ойида «Revue de Paris»да босилиб чиққан очик мактубда Бальзак нафақат ёзувчини муҳофаза қилишга қаратилган қонунчиликнинг ҳамма қусурларини фош қилади, балки Адабиётчилар жамиятини тузиш зарур экани ҳақидаги фикрни ўртага ташлайди. Кейинчалик бундай жамият тузилди ва у ҳозирга қадар яшаб келмоқда. Бу жамиятнинг биринчи раиси Бальзакнинг ўзи бўлган эди. Бироқ келажакнинг ташвишини чекар экан, бошқалар ҳақида ғамхўрлик қилар экан, у ортиқ ўзига ўзи кўмак беролмай қолган эди.

Ёзувчилар ичида пулнинг қурбони бўлган иккинчи ёзувчи Вальтер Скотт эди. У эрта шуҳратга эришди; шуҳрати зўр бўлди ва бу унга жуда катта миқдорда даромад келтирди. Ўзининг моддий аҳолини мустаҳкамлаш мақсадида у ўзининг асарларини нашр этувчи нашриёт фирмасига шерик бўлади. Аммо 1826 йилда фирма касодга учрайди ва ёзувчининг бўйнига 117 минг фунт стерлинг қарз тушади. Фурури баланд ва қинғир ишлардан ҳазар қиладиган Вальтер Скотт қиролик банкнинг ёрдамини рад этади, номлари номаълум қовдан мухтор сўрашган бир неча ўн минг

фунт стерлинг пулни олишдан ҳам бош тортади. Шу пайтдан бошлаб, у ҳар куни йиқилиб қолгунча ишлай бошлайди, роман кетидан романларни ёзиб ташлайверади. Аммо уларнинг сифати тобора ёмонлаша боради. Шу аҳволда у беш йилдан кейин бутунлай қувватдан қолиб оламдан кўз юмади.

Пулдан маъноли маслаҳатчи чиқмайди. Пул ижодий ишга суқилиб кириб олади-да, ижодга ўзининг емирувчи қувватини олиб келади, ёзувчини тўхташ нималигини билмайдиган конвейерга айлантиришга ҳаракат қилади, бу конвейер эса имкони борича кўпроқ маҳсулот бермоғи керак. Пул топиш иштиёқи ёзувчини машаққатли, лекин гўзал ишлардан совутади, уни энгил-елпи ва осон ишларга кўнгил қўйишга ундайди. Ёзувчи учун энг хатарлиси эрта келадиган осон шуҳратдир. Ўз асарларида китобхонларга нима ва қандай маъқул бўлганини англаб етган, шуҳрат лаззатларини татиган, ўсиб бораётган даромадидан роҳатланган ёзувчи ўзини буларнинг барини йўқотиб қўйиш хавфига дучор қилишдан қўрқади ва охир-пировардида бутунлай бошқача одамга айланиб қолади. Ҳолбуки, у бошқачароқ одам бўлишни ният қилганди, бошқачароқ одам бўлиши мумкин ҳам эди, бунинг учун санъатининг овозига қулоқ солмоғининг ўзи кифоя эди. Бошқа кўп ҳолларда бўлгани каби бу ерда ҳам ёзувчи табиатининг кучи, иродасининг қуввати муваффақият синовидан эмас, муваффақиятсизлик синовидан ўтади.

Баъзи бир ёзувчилар, масалан, Пеги моддий фаровонликни ошқора тарзда қоралайдилар. У ишчи оиласида дунёга келган, муҳтожлик ва қийинчиликлар ичида улғайган, шунинг учун мушкулотларда самарали мардликнинг, тинимсиз интилишларнинг, қаҳрамонликнинг манбаини кўради. Муҳтожлик мудрашга, ялқовлик қилишга йўл бермайди. У санъаткорни ҳамиша сергак бўлиб туришга мажбур қилади, у ёзувчининг қувватини уйғотади, характери тоблайтиди, уни мағрур бўлишга мажбур қилади.

Ҳамма ёзувчи ҳам шундай деб ўйламайди, лекин ҳар бир ёзувчи бошқа ижодкорлар (файласуфлар, олимлар, рассомлар) каби муҳтожликни тан олишга тайёр. Бироқ бошқа бирон касб-корнинг вакили бунга рози бўлмайди, чунки уларнинг ҳеч қайсисида жаммики машаққатлар ва мағлубиятларга қарамай, одамни ўз касби-корига содиқ қолишга мажбур қиладиган рағбатлар йўқ. Вилье де Лиль Аданнинг ёки Норвиднинг қаҳрамонлиги фидойиликка тўла, унда бу дунёнинг авлиёларига хос алланарса бор. Бироқ қашшоқликни мақтаб ҳар нима дейилмасин, якка-ёлғиз даҳоларнинг муҳтожликлари, қарши курашларда қозонган зафарлари тўғрисида ҳар қанча кўпиртириб ҳикоя қилинмасин, ҳар ҳолда, очликда истёдодни юксалтирадиган энг яхши воситани кўриб бўлмайди. Одатда муҳтожлик ҳалокатга олиб боради, шунинг бешафқат исканжа-

ларида минглаб ажойиб мутафаккирлар, санъаткорлар нобуд бўлишган, нобуд бўлганда ҳам хўрликлар торта-торта, аламдан ёна-ёна нобуд бўлган.

Бундай ҳалокатларнинг сабаблари ҳар хил бўлган: баъзилар хасталикдан ёки бирон-бир ногаҳоний бало-қазодан, бирон ёмон одатдан ўзини тиёлмасликдан, ожизликдан нобуд бўлишган. Бу сабаблар ичида кўпроқ пул топишга берилиб кетиб, ишдан бутунлай совиб кетиш, ундан нафратланиш ҳам анча салмоқли ўрин тутди. Баъзан жамият билан қанақа муросага боришни истамаган санъаткорнинг ғурури голиб келади, у ўжарлик билан гапириб келганидан бошқача тарзда гапиришни истамайди ёхуд санъатидан бошқа ҳеч қандай йўл билан тирикчилик қилишга кўнмайди. «Иккинчи» касб-кор ҳақидаги масала ҳам юракни сиқиб юборадиган масалалар сирасига киради. Дурустроқ зарурият бўлмаса, ҳеч ким сеvimли ишини қўйиб, бошқа иш билан шуғулланишни истамайди, қимматли вақтини ўзида ҳеч қанақа иштиёқ туғдирмайдиган ёки унинг нафратини қўзғайдиган ишга сарфлашни истамайди. Албатта, бунга кўникса бўлади, вақтини расамади билан тақсимлаб, ўзига ҳар қандай вазифалар билан шуғулланиш мажбуриятидан холи бўлган бир мунча бўш вақт қолдириши мумкин. Пул топиш йўлида ишлаш билан ижод ўртасида муайян мувозанатга эришиш бобида зўр ютуқларга эришса бўлади, руҳий хотиржамликка эришмоғи мумкин, лекин ҳамиша бекор кетган вақт учун таассуф ва алам туйғуси қолади, хаёлотини сўндириб қаламини бир чеккага йиғиштириб қўйган кезлардаги бефойда ўтган умр ҳақидаги, унинг ўрнини ҳеч нарса билан тўлдириб бўлмаслиги тўғрисидаги аччиқ ўйлар қолади.

Тақдир ёзувчига раво кўрадиган касб-корларни яхши ва ёмон деб ажратмоқнинг маъноси йўқ. Ёзувчига, масалан, идораларда хизмат қилмоққа, ўқитувчи бўлишга ёки газетада ишлашга маслаҳат бермай, тиббиёт соҳасида, дипломатияда ишламоқни ёхуд денгиз флотига хизмат қилмоқни тавсия этиб бўлмайди. Фақат бир нарса равшан: кимда-ким ўзининг хоҳишига қарши бориб, қилмоқчи бўлган ишидан келадиган зарарни ва етадиган талофатни аниқ-таниқ билиб туриб, рўёбга чиқмай қолган ижодий ниятлар ва ушалмай қолган орзулар ҳисобига кундалик ризқини териб юрар экан, кимда-ким ўзининг сеvimли ишига якшанба кунларидаги истироҳат чоғларинигина бағишлай олса, кун бўйи меҳнат қилиб келиб, кечқурун узук-юлуқ тарзда ижод билан шуғулланса, кимда-ким ўзининг фикр дунёси билан ҳеч қандай муҳташамликка эга бўлмаган ишлар билан шуғулланса, бу машғулотлар эса унинг миясини бўлар-бўлмас кераксиз нарсаларга тўлдиришдан бошқача ярамаса, бундай одам йил охирида сарҳисоб қилиб, қаршисида беҳуда кетган минглаб ишлар қабристонни қад кўтарганини кўра-

ди ва даҳшатга тушади. У айрим шахс сифатида умрини беҳуда ўтказиб юборганини сезади, агар у истеъдодининг гапига кириб, ўзини тўлалигича ижодга бағишлаганда, жамият ҳам ундан қўп нарса олмоғи мумкин бўларди.

Ҳолбуки, ёзувчининг эҳтиёжларини қондириш жуда ҳам осон. Оскар Уайльд ишлаб топган катта-катта маблағлар, Мопассаннинг яхтаси, Метерлинк, д'Аннунцио, Ибаньесларнинг саройлари-ю қасрлари сизни ҳовлиқтирмай турсин — буларнинг бари умумий қонидан истиснодир: у ҳолларда бойлик уларнинг бошига кутилмаганда ёпирилиб келган, уларга ўзларининг ҳар қандай эркалигини амалга оширишга имкон берган, бироқ, айтиш чоқда, бу билан бари бир уларнинг ижодидан путур кетган ёки улар бутунлай ижоддан тўхтаганлар. Аллаким ёзувчи эҳтиёжининг ўртача даражасини аниқлаш билан шуғулланган экан: ёзувчига муайян қулайликларга эга бўлган тузуккина турар жой бўлса бас, шунинг ўзи унга кифоя қилади, бу турар жой катта шаҳардаги квартира, вилла ёки қишлоқ жойдаги камсукумгина ҳовли-жой бўлиши мумкин. Фақат бир нарсадан худо сақласин, ортиқча ғамхўрликларни талаб қиладиган катта ер-сувли, катта-кичика иморатлардан таркиб топган мулкнинг кераги йўқ. Ёзувчига нақд пул ҳам керак, албатта, лекин бу пул унинг тузуккина овқатланишга, кийинишга, кутубхонасини ёхуд доим йиғиб юрадиган бирон коллекциясини тўлдириб туришга етса ва, ниҳоят, унга бемалол саёҳат қилиш имкониятини берса бас. Ана шу камсукум аъмол турли тоифаларга мансуб хилма-хил ёзувчиларни қаноатлантиради ва уларнинг ҳар қайсиси буни ўзининг шахсий аъмоли деб эътироф этишга тайёрдирлар. Бундан авлод-аждодларидан катта мерос қолган ёки тақдир унга бойлик ато этиб ташвишга қўйган ёзувчилар ҳам истисно эмас.

Умум қабул қилган маънода профессионал деб ҳисобланадиган ёзувчи — ўзининг қалами билан тирикчилик қилувчи ёзувчидир. Бундай таърифни бадий ижодни агар ўзининг ягона мақсади деб билмаганида ҳам, асосий мақсад деб ҳисобловчи ҳамма ёзувчиларга татбиқ қилса бўлади. Масалан, Флобер асарларидан даромад олган эмас, баъзан эса ҳатто уларни нашр этиш учун ёнидан пул ҳам тўлаган. Масалан, «Бовари хоним» китобнинг ноширига жуда катта даромад келтирган, лекин муаллиф эса суд харажатларини тўлашга мажбур бўлган. Флобернинг ўз сармояси бор эди, аммо бу сармоя адо бўлгач, Флобер қариган чоғида у ер-бурдан иш қидиришга мажбур бўлди. Унга шон-шухрат келтирган китобларининг биронтаси ҳам унга даромад келтирган эмас. У ўзининг турмуш ишларида ношудлиги туфайли ва нашриётларнинг зўравонлиги ваҳидан шу аҳволга тушди. Шуларнинг барига қарамай, у ёзувчилар ичидан энг кўп даражада «профессионал ёзув-

чи» деган номни олишга лойиқдир. Флобер нафақат ҳеч қачон адабий ижоддан бошқа иш билан шуғулланган эмас, балки бошқа ҳамма машғулотларни уларга вақт сарфлаб ўтиришга арзимайдиган, шуғулланишга номуносиб деб ҳисоблаган. Унга ўхшаган ёзувчилар ҳамма даврларда ҳам жуда кўп бўлган, фақат сиёсий ҳаёт ғоятда жўшқин кечган антик даврдаги айрим босқичларгина бундан мустасно. Бу жиҳатдан ёзувчилар файласуфларга, олимларга, рассомларга, ихтирочиларга яқин туришган. Булар эса шунақа одамлар бўлганки, бирор ғояга берилиб кетсалар, шу ғоя йўлида ҳаётнинг ҳамма неъматларини тикиб юбораверар эдилар.

Ҳатто юнон олимлари ҳам бу масалаларда тўхтаб ўтишган. Улар ҳаёт кечиришнинг икки хил йўлини фарқлашган; булар *bios theoretikos* ва *bios praktikos*, яъни назарий яшаш ва амалий яшашдир. Римлик ахлоқшунослар уни ҳаётни кузатиб яшаш ва фаол ҳаёт кечириш деб таржима қилишган. Микеланжело папа Юлий Пнинг қабри тепасида бу икки мавҳумиятни Роҳда ва Дин образларида жуда чиройли тасвирлаб қолдирган. Қабр устидаги ёдгорликда мурасага келган бу икки мавҳумият кўп асрлар мобайнида ўзаро мурасасиз баҳс юритиб келишган. Буларнинг бири монастирлар, такъялар барпо қилиб келган бўлса, иккинчиси бир-бирини алмаштириб турувчи муносабатларнинг шунақа шиддатли оқимини яратганки, унда ўз диққат-эътиборини бир нуқтага жамлаб ҳаёл суриш учун ҳам, хотиржам ижод қилиш учун ҳам ҳеч қанақа имкон бўлмаган. Фаолиятсиз кузатувчи ҳаётнинг кўпгина рамзлари ичида фил сыягидан ишланган минора ҳам бор. Бу миноранинг тагида ўқтин-ўқтин фаол одамлар тўпланиб, муштларини дўлайтириб, минорага яшириниб олган ҳаёлпарастларни таъна тошларига кўмиб ташлайдилар. Аммо доимий равишда ҳаёлпарастларнинг ёнини оладиган ҳимоячилар топилиб турган. Уларни баъзан аъмолларини садоқат билан ҳимоя қилганлари учун оқлашган бўлса, баъзан тафаккур ва санъатнинг мусаффолигини сақлаганлари учун оқлашган.

«Фаол ҳаёт ҳудудларидан ташқарида...»

Ҳаёт дегани — бу оилавий ва ижтимоий мажбуриятлар, бу бошқа одамларнинг манфаати йўлида сарфланган меҳнат, бу вақтга, тинчликка, молу мулкка тўхфа қилинган, миқдорини ҳисоблаш қийин бўлган қурбонлар. Флоберга ўхшаган ёзувчилар ҳамма вақт ҳар қандай фуқаролик мажбуриятларидан холи бўлишга интилганлар, ҳарбий хизматдан бўйин товлаганлар, ижтимоий ҳаётдан ўзларини четга олганлар, ҳеч қанақа лавозимларни қабул қилишган эмас ва балоғат ёшига етиб қолганда эса оила бағрида яшамоқ керакми ёки сўққабош бўлиб ўтган маъқулми, деган муаммога рўпара келишган.

Статистика бу ўринда бизга киммалардан ҳикоя қилишини бил-

майман, ammo бу муаммо очқлигича қолишда давом этмоқда, ёзувчилар эса икки гуруҳга ажралиб бўлди. Бўйдоқлар сафини диний лавозимдаги одамлар анча тўлдириб қўйди. Бу, айниқса, тарихнинг муайян босқичларида — фақат руҳонийлар тоифасидан чиққан одамларгина ёзувчилик қилган пайтларда кўп рўй берди. Уйланмай бўйдоқ ўтишнинг тарафдорларига уларнинг мухолифлари эътироз билдиришганда, кўпинча баъзи бир машҳур ёзувчиларнинг ҳаётидан олинган далилларни рўқач қилишади. Бундай ёзувчиларнинг оиласи уларнинг ўсишига, истеъдодининг гуллаб-яшнашига сира ҳалақит берган эмас. Ammo бўйдоқ ўтиш тарафдорлари таслим бўлишмайди: улар уйланган Овидийга уйланмай бўйдоқ ўтган Вергилий ва Горацийни қарши қилишади. Улар бажону дил Теренция сингари шахслар устида тўхташади. Маълумки, Теренция Цицеронни бутунлай хонавайрон қилишга муваффақ бўлган эмас, чунки у ҳаддан ташқари бадавлат бўлган, лекин уни шу даражада виждонсизларча талаганки, охир-пировардида, иш қўйди-чиқди билан тамом бўлган. Бўйдоқ ўтиш тарафдорлари Мицкевичнинг оилавий ҳаётини тасвирлашда қора бўёқни сира аяшмайди, лекин оилавий турмуши ночор аҳволга тушиб қолганда Мицкевич шоирлик қилишни йиғиштириб қўйган эди. Улар уйланган ёзувчиларнинг яна бир хусусиятига эътиборни қаратишади. Уларнинг фикрича, ёзувчи рус графи Толстой сингари азалдан жуда бадавлат бўлиши керак, шундагина у Толстой каби жуда аёлманд бўлмоғи, серфарзанд бўлмоғи ва шунга қарамай, жуда кўп асар ёзмоғи мумкин. Улар яна баъзан осмонга қараб фол боқишади — уларнинг фикрича, ҳар бир оила отаси бўлган ёзувчи бўйдоқ сифатида эркин ҳаёт кечирганида ижодда камолотнинг юксак босқичларига кўтарилишлари мумкин бўларди.

Бўйдоқлик муҳибларига қарши яна кўпдан-кўп мисолларни далил сифатида келтириш мумкин — бўйдоқ ўтган кўпгина ёзувчилар фосиқлик йўлига кирганлар. Қанчадан қанчалари турмушнинг носозлигидан, дайдилиқдан нобуд бўлиб кетишган, бошқа томондан эса, кўпгина шундай одамларни ҳам мисол қилиб келтириш мумкинки, улар оилавий турмуш бағрида тўла-тўқис руҳий уйғунликка эришганлар. Оилавий ҳаёт — жуда катта ахлоқий қимматга эга ва ёзувчининг характерини шакллантиради. Бироқ бир нарса сира ҳам шубҳа туғдирмайди — жамиятдаги ўрни, зиммасидаги вазифалар тўғрисида ўз-ўзига ҳисоб берадиган, сўз санъатини ўзининг ягона касби корига айлантириб олган ёзувчи ўз эркинлигини чеклаши мумкин бўлган ҳолатларни туғдирувчи ишга қўл уришдан олдин етти ўлчаб бир кесади.

Бугун ҳеч ким бу мавзуда гуманистларга хос эҳтирос ва жўшқинлик билан баҳс юритмай қўйган. Боқаччо Дантенинг биографиясида шоирдан қаттиқ мунозарачилик бўлган уйлангани учун дашном

беради, доно ва ҳамиша навқирон фалсафани инжиқ, секин-аста қариб борадиган аёлга алмаштирганидан ўпкалайди. Боккаччининг ўзи бу хатони қилган эмас, у бу масалада Петраркадан ўрнак олган, Петрарка эса ўз навбатида қадимги дунё файласуфларидан, янада аниқроғи — роҳибларидан ибрат олган. Петрарка хилватда холи ҳаёт кечирришдан ўзида йўқ даражада завқланар ва бу масалада ҳам бошқа кўп масалаларда бўлгани каби Флоберга ўхшаб кетарди. Флобер эса роҳибларга ҳасадсиз қараёлмайман, деб неча маргалаб эътироф этган эди. У ўзининг Круасседаги уйида хос хужрага ўхшаш бир кулба қуриб олганди, у ерга бегоналарни йўлатмас, ҳатто дўстларини ҳам камдан-кам ҳолларда киритар, машуқасига ҳам у ерга киришни тақиқлаб қўйганди, бир гал машуқаси бу тақиққа қарамай, хужрага киришга журъат қилганида, уни у ердан тўғридан-тўғри қувиб чиқарганди.

Петрарка «Авлодларга мактуби»да «қирқ ёшидан кейин гарчи ҳали бақувват ва соғлом бўлса-да, эҳтироси жўш уриб турган бўлса-да, аёлларга яқинлашмай қўйганини» айтиб мақтанади. Флобер ёзувчиларга жинсий ишлардан тийилиб юришни тавсия қилган эди, буни эшитиб, Жорж Санд жуда аччиғи келган эди. Дюманинги ўғли Пале-Руаяль арки остида Бальзак билан гаплашганини эслайди. «Инсоний комедия»нинг ижодкори шундай деган экан: «Мен бир муҳаббат тунининг ўзида қанча қувват йўқотишимизни аниқ ҳисоблаб чиқдим. Гапимни эътибор билан эшитиб ол, йигит — ярим жилдлик куч йўқотар экан. Ҳолбуки, дунёда биронта аёл зоти йўқки, у бир йилда икки жилдга кетадиган қувватга арзиса...» Ўша кезларда Бальзак ўттиз саккиз ёшда эди.

Бу муаммо бутунга қадар ҳам ўзининг ўткирлигини йўқотгани йўқ. Бир ёзувчи — унинг номини айтмаёқ қўяй — ҳали белидан қуввати кетмаган адабиётчилар «инфибуляция» усулини қўлламоқлари керак, деб ҳисоблайди. Бу усулни қадимги дунё атлетлари қўллар эканлар. У «Муштлашадиган полвон» номли машҳур бронза ҳайкалда яхши кўрсатилган. Бу ҳайкал Римдаги Делле Терме музейида туради. Бу усулнинг нимадан иборат эканини батафсил тавсифлаб беришга тилим ожизлик қилади.

Аёл ҳамиша ёзувчининг интеллектуал ҳаётидаги носозлик ва хаоснинг рамзи бўлган. Файласуфлар, олимлар, ёзувчилар ва расомлар томонидан унинг шаънига айтилган таҳқирли гаплардан бутун бошли бир китоб яратса бўлади. Аввалги замонларда бунақа мажмуалар яратилган ҳам. Аммо бу бир ҳовуч ҳақоратлар-у истеҳзолар (улар ўзига хос салбий шаклда айтилган мақтовлардир), мангу янграб келган оҳангдор мадҳиялар олдида нима деган салмоққа эга? Бу мадҳияларга ҳар бир адабий авлод ва деярли ҳар бир ёзувчи доимий равишда янгидан-янги бандлар қўшиб боради. Монографияларда, биографияларда, тадқиқотларда, адабиёт

дарсликсларида ҳамма нарсадан ҳам кўра кўпроқ ва батафсилроқ муҳаббат тўғрисида, унинг ҳамма изтироблари, дардлари, кўнгилни вайрон қилишлари тўғрисида, муҳаббат адабиётнинг асосий материали экани ҳақида гапирилади. Дарҳақиқат, йигирма асрдан ортиқроқ вақт мобайнида Оврўпа адабиётида тўпланиб қолган бадиий асарлардан бахтли ёки бахтсиз муҳаббат мавзуи билан боғлиқ нарсаларнинг ҳаммасини чиқариб ташласа, адабиёт ҳаддан ташқари ғариб бир вайронага айланарди-қоларди. Юзлаб дурдона асарлар билан бир қаторда бадиий жиҳатдан мундоқроқ бўлган, лекин ўз давридаги китобхонларга лаззат бахш эта оладиган даражада қувватга ва латофатга эга бўлган минглаб асарлар ғойиб бўлиб кетарди. Аммо бахтимизга бундай қилишнинг сира иложи йўқ, ҳатто келгувсидаги ёзувчилар ортиқ бирон марта севмасалар-да ёки уларда ўз муҳаббатларини тараннум этиш эҳтиёжи пайдо бўлмаса-да, ўтмиш адабиётига энди ҳеч ким халақит беролмайди. Бу адабиётда эса аёл ўзининг жамики жозибатор латофати билан ҳукмронлик қилади. Ундаги аёл — шоду хуррамлик, қувонч, бахт келтирувчи, айна чоқда одамни нобуд қиладиган ва унга илҳом бағишлайдиган маъбуда!

Шундай саодатманд маъшуқалар борки, улар ҳаётлигида ўзларини бошига кўтарган эркаклар билан мангулик шухратини баҳам кўришган. Улар билан бирга бошқача тоифадаги аёллар ҳам бор. Уларнинг йўлларини ҳеч ким қаламга ҳам олмайди, улар унутилиб кетади, жуда ёрлақаса, улар бир вақтлари ўзи боғлиқ бўлган ёзувчининг ҳаёт йўлига берилган эскартмаларда тилга олинади, холос. Ҳаммадан ортиқ даражада қораланадиган аёллар бор — улар биографларнинг назарида аёл эмаслар, негаки, эрлари билан ҳамфикр бўла олмаганлар, уларни тушуниш қобилиятига эга бўлмаганлар. Ж.Ж.Руссонинг турмуш ўртоғи шўрлик Терезанинг шайнига бугунга қадар ҳам қанчадан-қанча адолатсиз гаплар эшитилиб туради. Ёки унинг ҳатто никоҳ битимига имзо чекишни ҳам билмайдиган хотини Жамбатиста Виконинг боши ҳам таъналардан чиқмайди. Худди шунга ўхшаб Христина Вильпиусни ҳам руҳан жуда қашшоқ аёл деб ҳисоблашади. Лекин бу аёл Веймар ғийбатчилари айтган даражада фаросатсиз бўлган эмас. У тўғрида фикр юритишдан аввал Гётенинг уни севган пайтларидаги мактубларини, эпиграммаларини, марсияларини ва бошқа асарларини ўқиб чиқмоқ керак, масалан, «Ўсимликлар метаморфозаси» деган асарини синчиклаб ўрганиб чиқмоқ лозим. Шунда бу аёл билан бирга Гётенинг ҳаётига қанчадан-қанча ҳарорат ва масрурлик кириб келгани аён бўлади. Мехр-шафқат, садоқат, ғамхўрлик, вафодорлик шу қадар катта қимматга эгаки, юрагида бўрон жўш ураётган ва сокин бир масканни излаётган одам кўпинча ўзига ҳамроз сифатида ювош бир аёлни танловди, бу аёл интеллектуал жиҳатдан



ундан пастроқ бўлса ҳам ҳечқиси йўқ, бундай аёл итоаткор бўлади ва эрини бошига кўтаради. Бунақа худбинона мўлжаллар онгсиз равишда ҳам пайдо бўлиши мумкин, аммо кўпинча у обдон пишиқ-пухта ўйланган бўлади. Улуғ одамларнинг ҳаёт йўллари ҳақидаги китобларни ўқиганлар бундан таажжубланмасликлари керак. Саховатпешалик уларнинг табиатидаги энг кўп тарқалган сифат эмас.

Ёзувчиларнинг хотинлари ҳам кўпинча ёмонотлиқ бўлиб қолишади. Ўзи аслида ҳаётда яшаб ўтмаган, лекин шунга қарамай, тилларда дoston бўлиб кетган Ксантиппа кўп асрларга татигулик тарзда ёзувчилар хотинларининг обрўйини пасайтириб юборди. Хотинларнинг ўзлари ўзларини ҳимоя қилолмас эдилар. Фақат бизнинг давримизга келибгина уларнинг овозлари янграй бошлади. Аммо, афсусу надоматлар бўлсинки, уларнинг баъзи бирлари оғизларини очмай кўя қолганларида қандай яхши бўларди. Масалан, улуғ ёзувчи билан биргаликда ўтган ҳаёти тўғрисида каттагина жилдлик хотиралар ёзган Жесси Конрад шундай хотинлар сирасига киради. Ўртамиёна бир аёлнинг бу эзма гапларини бошидан охиригача ўқиб чиқмоқ учун одам ўзини ўзи анчагина мажбурлаши керак. Одатда бева хотинлар ўзларининг тор доираларида қиладиган ишни Жесси Конрад кўп мингли китобхонлар оммаси олдида қилишга аҳд қилипти — у эрининг устидан мағзава ағдарипти. У марҳум эрининг деярлик масхараомуз образини чизади: унинг тасвирида Жозеф ғоятда асабий, паришонхотир, ўта худбин, ҳар қанақа дардлардан ҳамиша оҳ-воҳ қилиб юрадиган бўлиб чиққан, у улуғ инсоннинг юзига соя ташлаш билан банд, биринчи ўринга Жозеф эҳтиётсизлиги туфайли синдириб қўйган пиёлалар, папирос учқунини тушириб куйдириб қўйган ёстиқлар чиқиб қолган, унинг ички ҳаёти, унинг иши тўғрисида эса ҳеч нарса ёзмайди, мабодо ёса алланечук аҳамиятсиз, майда-чуйда нарсалар тўғрисида ёзади. Ўйлаш мумкинки, ёзувчи хотинини ўзининг ички дунёсига яқин йўлатмаган. Ҳолбуки, Конрад ўз кўлёмаларини кўчириб ёзишни унга топшириб турган ва неча мартабала ўзининг ижодий режаларини у билан ўртоқлашган ҳам. У жуда яхши уй бекаси ва моҳир пазанда эди, ҳатто пазандалик санъати тўғрисида китоб ҳам ёзганди (Конрад бошқа кўпгина ёзувчилар каби ширин ва тотли таомларнинг қадрига етадиган одам эди), аммо жуда касалманд аёл эди, агар шу томони бўлмаса жуда ҳам рисоладагидек аёл бўларди. У жуда кўп жарроҳлик операцияларини бошидан кечирган, кўп вақти касалхоналарда ўтган, уйда соғайиш чоғларида ҳам ёнида бир энагаси билан кўпинча кўрпа-тўшак қилиб ётган. Конрад у билан ўттиз йил атрофида турмуш кечирган ва ундан тузукроқ турмуш ўртоғи топиши мумкинлигини ҳаёлига ҳам келтирмаган. «У мен учун бамисоли ўғилдай эди, — деб ёзади Жесси, — ва айни ҳолда менинг эрим эди, парваришга муҳтож

эди, унга худди ёш боладай қаров керак эди, шу билан бирга, унинг ажойиб асарлари қандай барпо бўлаётганини кўриб унинг учун ғоятда ифтихор қилар эдим, унинг бениҳоя катта кўламдаги ишларидан ҳамиша завқланардим». Албатта, бу гаплар тўғри эди ва ҳеч нарсага қарамай, айнаи шундай парчалар бизнинг қаршимизда уни қай бир даражада оқлади.

Альфонс Доде рафиқасининг «Хотиралар»и бир оз бошқачароқ оҳангда ёзилган. «Кундаликлар» босиқлик билан ёзилган, анчамунча камтарона руҳга эга, бошидан-оёқ назокат билан суғорилган. «Кундаликлар» муаллифи кам истеъдодга эга эди, тўғри, бу истеъдод кичикроқ эди. Нега десангиз, истеъдоди бир-бириникига тенг бўлган аёлу эркакнинг турмуш қурганини камдан кам ҳолларда кўриш мумкин. Бу масалада эру хотин Браунинглар мустасно тариқасида хизмат қилиши мумкин эди, лекин унинг ҳам хотини чиндан ҳам истеъдоди жиҳатидан эрига тенг келолмасди. Истеъдодларининг тенгма-тенглиги асосига қурилган эр-хотинлик иттифоқини тасаввур қилиш ҳам қийин. Иккита баравар даражадаги қудратли шахслар айнан бир хил санъат билан шуғулланиб туриб, ҳеч қачон бир-бирлари билан чиқиша олмайдилар. Агар улар руҳан бир-бирларига яқин бўлсалар иш нари борганда ҳам муаллифлик билан тугаши мумкин эди, бунинг оқибатида янгича бир турдаги ака-ука Гонкурлар пайдо бўларди. Агар улар ҳар хил бўлишса, бир-бирларини унча ёқтирмаган ҳолда, баъзан эса бир-бирларига нисбатан нафрат туйғуси билан ажрашиб кетишарди. Флобер Жорж Сандни жуда ёқтирарди, лекин улар никоҳдан ўтиб оила қуришса, бу қандай оқибатларга олиб келиши мумкинлигини ўйлашнинг ўзи қўрқинчли. Агар Альфред Мюссе унга уйланса, эҳтимол қисқа муддат мобайнида бўлса ҳамки, уларнинг турмуши ҳаловатли кечмоғи мумкин эди, чунки унинг йўллари ҳеч қачон Жорж Санд йўллари билан кесишган эмас, Жорж Санд унинг шеърларидан завқланган, Мюссе эса Жорж Санднинг оҳангдор насридан хузур топган, лекин уларнинг иккови ҳам биз бир-биримизнинг кемтигимизни тўлдириб, уйғун бир яхлитликни тугдирамиз деб ўйлаб, жуда адашишган эди. Кейинчалик улар бир-бирларини масхара қилиб, устларидан қаттиқ кулишади. Флобер эса бир неча йил мобайнида «ёз-ёз» дардига чалинган Луиза Коле билан бирга ўзини бахтиёр ҳис қилган. Ўқтин-ўқтин Флобер унга қандай ёзиш кераклиги борасида маслаҳатлар бериб турган ва бу бамисоли бургутнинг товукни учишга ўргатишидай гап бўлган.

Шундай ҳам бўладики, ёзувчи ҳаётда бирор аёлга рўпара келадди ва бу аёл уни бутунлай ўзгартириб юборгандай бўлади, ундаги мудраб ётган қобилиятни уйғотади. Анатолий Франс билан де Кайаве хоним ўртасидаги кўп йиллик дўстона муносабатлар ҳаммага маълум. Де Кайавегача Франс хуркаккина, ношудгина бир йигит

бўлган, майда-чуйда адабий ишлар билан шуҳрат қозонган. Де Кайаве хоним уни чинакамига ишлашга мажбур қилади, Дрейфус иши билан шуғулланишга ҳам кўндиради ва шу йўл билан уни машҳур қилади. Айтган жойидан кесадиган, ўз хизматларининг қадрини жуда яхши биладиган бу аёлнинг зуғумига охир-оқибатда чидашнинг иложи бўлмай қолди ва бу Анатолий Франснинг ундан ажралишга мажбур қилди. Бу одатдаги ҳодисадир, ўзини бошдан-оёқ эрига фидо қилган, фақат ўзи севган инсоннинг улуглиги-ю шуҳрати соясида яшаган, кейин эри томонидан ташлаб кетилган бундай аёлларни ачинмай эсламоқ амри маҳолдир.

Жоржетта Леблан ўзининг «Хотиралари»да бундай муҳаббатнинг патетик манзараларини, қолаверса, ҳаддан зиёд патетик манзараларини тасвирлайди. Кўп йиллар мобайнида у Метерлинкнинг уйда бекалик қилган ва унинг ҳамма ижодий ниятларидан хабардор бўлган. Жоржетта унинг ижодининг ҳар бир лаҳзасига ҳомийлик қилишга интилади ва унинг тинчини бузиши мумкин бўлган ҳар бир «тарақ» этган товушга қарши шиддат билан кураш олиб боради. Метерлинкнинг «Донишмандлик ва тақдир» деган китобининг биринчи саҳифасида Жоржеттага бағишланган қуйидаги матн мавжуд: «Жоржетта Леблан хонимга! Мазкур китобни Сизга бағишлайман. Бу китоб кўп жиҳатдан сизнинг ижодингизнинг маҳсулидир. Икки қаламнинг ҳамкорлигидан кўра кўтаринкироқ ва чинроқ ҳамкорликлар мавжуддир. Масалан, фикр ва ибрат ҳамкорлиги ана шундай ҳамкорликлар сирасига киради. Мен донолик аъмолига мувофиқ тарзда ҳаракат қилмоғим учун нималар қилишим кераклигини кашф қилмоғим учун зўр бериб уринмоғимнинг ҳожати бўлмади, ўз қалбимда ҳаммиша ҳарир туман пардасига чулганган ҳолда яшайдиган орзунинг тасдиғини изламоғим учун зарурат бўлмади. Менга Сизни тинглашнинг ўзи кифоя бўлди. Нигоҳим билан Сизни синчиклаб кузатиб турмоқнинг ўзи етарли бўлди. Сизга қарар эканман, Сизнинг ҳаракатларингизда, қилиқларингизда доноликнинг тажассумини кўрмоқдаман».

Метерлинкни бунақа галати бағишловни ёзишга кўндиргунча Леблан хонимга анча меҳнат қилишга тўғри келган бўлса керак ва улар ажралишганларидан кейин китобнинг навбатдаги нашрларида бу бағишлов олиб қўйилганини кўриб, Леблан хоним роса куйган бўлиши мумкин. Албатта, бундай қилиғи унинг мақтовга сазовор ишлари қаторига кирмайди, лекин биз кўпгина ёзувчиларда бунақа қилиқларга рўпара келамиз. Бунақа бачканаликнинг ўта совуқ мисолини Станислав Пшибишевский ўзининг кундаликлари саҳифасида ёзиб қолдирган.

Лекин бир-бирига аталган қалбларнинг булардан кўра мустаҳкамроқ иттифоқлари ҳам учраб туради. Улар учун манфаатлар муштарақлиги, ички маданий савиянинг ёхуд маълумотнинг ба-

раварлиги деган нарсаларга эҳтиёж йўқ, буларни ҳаммасининг ўрнини қалбнинг донолиги босиб кетади. Биз аёлларни кўрганимиздан кўра аёллар бизни яхшироқ кўришади. Бизнинг заифликларимизни яхши тушунишади ва ёлғиз ўзларигагина маълум бўлган сеҳру жоду билан бу заифликларни бизнинг кучимизга айлантиришади, бундай қилиб бўлмаса, лоақал улардан етадиган азиятни камайтиришга ҳаракат қилишади. У эрининг меҳнатига пинҳона бир таажжуб билан қарайди, сиз ижодий парвозингиз пасайган пайтларда унинг овоз чиқармай таъна билан боқишларини сезасиз, муваффақиятсизлик чоғларидаги хафагарчиликларингизни қалб ҳарорати билан юмшатганини кўрасиз. Буларнинг бари хотинини ҳам ёзувчининг иш ҳудудларига олиб киради ва у ҳам шу иш билан яшай бошлайди, ҳар бир саҳифани зўр бериб кузата бошлайди. Унинг бу кузатишлари кўзимизга кўринмайди, биз уни сезмаймиз ҳам, лекин шу билан бирга у шу қадар синчиклаб кузатиб турадики, агар у бир кун шу кузатишини йўқ қилса, ёзувчининг қўлидан қалами тушиб кетиши ҳам ҳеч гап эмас. Бундай аёллар тўғрисида тарих кам гапиради. Адабиёт тадқиқотчиси бағишловларга ҳам, боғлам-боғлам мактубларга ҳам унча аҳамият бермайди, мактублардаги назокатни ошиқ-маъшуклар ўртасидаги ёзишмаларда кўп қўлланадиган баландпарвоз гаплар ўрнида қабул қилади, саҳифалар орасига қўйилган сўлган гулга ҳам эътибор бермайди. Ҳатто ёзувчиларнинг ўзлари берган гувоҳликларни ҳам киноя билан, ишонқирамай қабул қилишади. Масалан, Кичик Плинийнинг сўзларини эслайлик. Уларда Кичик Плиний ўз хотини Кальпуриянинг садоқати тўғрисида мақтов гапларни айтган: «Мен бирор жойда сўзлашим лозим бўлганда у қанчалар ҳаяжонланади! Мен маҳкамадан қайтиб келганимда қанчалар хурсанд бўлади! Мен нимаики ёзган бўлсам, у ҳаммасини қайта-қайта ўқиб чиққан, кўпларини ёд билади. Агар унга менинг маърузаларимда иштирак этиш насиб этиб қолса, у устун ортида турганича оғзимдан чиққан ҳар бир сўзни ютоқиб тинглайди. Мен шеър тўқийдиган кезларимда кифара чалиб, уларга оҳанг танлайди, ҳолбуки, у ҳеч қачон мусиқа ўрганган эмас ва унинг бирдан-бир устози муҳаббат бўлган». Ҳамма замонлардаги минглаб ёзувчиларнинг хотинлари бу портретда ўзларини осонгина таниб оладилар.

Аммо шундай ёзувчилар ҳам кўп бўлганки, улар инсон қалбларининг энг яширин сирларини ҳам оча билишдаги зийраклиги ёхуд назаркардалиги билан мақтанади-ю, ўзларининг хотинлари олдида нечоғлик бурчдор эканлари ҳақида ҳатто тасаввурга ҳам эга эмаслар. Негаки, улар ҳеч қачон жиндай азият чекиб бўлса-да, ўзларига шу қадар яқин ва шу билан бирга ўзларидан шу даражада фарқ қилувчи мавжудотнинг фикрлари, туйғулари, хоҳишлари ва хатти-ҳаракатлари билан уларнинг нима қилишганини ҳисоблаб кўришга

ҳам ярамаганлар. Улар ўзлари ишлайдиган хоналарга қайтар эканлар, бу хонага янгиланган ҳолда, бошқа бир дунёнинг ҳавосидан тўйиб нафас олган ҳолда қадам қўядилар. Қадим-қадим замонлардан бери авлодлардан-авлодларга ўтиб келаётган бу дунё эса бутундай бошқача принципларга асосланади. Бу принциплар бу дунёга ёт эркаклар билан курашда эришилган принциплардир.

Альфонс Доденинг хотини оилавий ҳаётдан бўйин товлайдиган ёзувчига менда ишонч йўқ деган эди. Кейинчалик эса унинг ўғли Леон ўзига хос кескинлик билан бу фикрларни «Тентак XIX аср»нинг бир неча саҳифасида батафсил баён қилган эди. Мурувватли Доде хоним ўз мулоҳазаларини далиллаш учун Виктор Гюгонинг исмини келтириб, бир оз ножоизроқ иш қилади. Ҳолбуки, унинг оилавий ҳаёти жуда ҳам ёмон кечган эди; у хотини билан маъшуқаси ўртасида сарсону саргардон эди, ора-чора оқсоч аёлларни ҳам бенасиб қолдирмасди. Доде хоним, албатта, унинг тўғрисида лирик шеърлари бўйича фикр юритган. Бу шеърларида шоир ишлаб ўтирган хонасининг деворлари ортидан эшитилиб турадиган болаларнинг ғужур-ғужуридан завқланишини ёзади. Бироқ Доде хоним адабиётни деб ўзини онгли равишда аскетизмга маҳкум этадиган ёзувчиларни назарда тутган бўлганида, шубҳасиз, ҳақ бўларди. Флобернинг онаси бу аскетизмни ўғлига қаратилган машҳур сўзларида қаттиқ қоралаган: «Иборалар иситмаси қалбинг ширасини сўриб олиб, қуриб ташлабди». Лекин ҳеч ким бу масалада ака-ука Гонкурлардан ўтиб кета олган эмас. Улар бамисоли адабиётхўрлик (литературит - тарж.) дардига чалингандай кўринишади. Эдмон де Гонкур бу атамани тиббиётга таклиф қилар экан, шундай дейди: «Ўзини адабиётга бағишлайдиган одамга туйғулар керак эмас, унга аёлларнинг ҳам, болаларнинг ҳам ҳожати йўқ, унда юрак бўлмаслиги керак, унда мия бўлса бас». Бошқа бир жойда ака-укалар биргаликда шундай деб ёзишади: «Биз худо билан бажону дил бир битим тузишга тайёرمىз; майли, у бизга ижод қиладиган миямизни қолдирсин, ҳар нарсани кўрадиган кўзларимиз билан қалам ушлайдиган қўлларимиз ўзимизда қолса, бас, қолган нарсаларнинг ҳаммасини — ҳамма туйғуларимизни ва жисмимизни ўзига ола қолсин. Биз эса бу дунёда фақат одамларнинг характерини ўрганишу санъатта муҳаббатдан баҳра олсак бўлгани эди». Бунақа гапларни ҳеч ким бу даражада самимий айтмаган эди, лекин кўплар шунақа фикрлар эди. Фақат ёлғиз ёзувчидагина санъаткорлик инсонни еб битирган эмас. Аёлнинг ўрнида санъаткорлик бир жилд шеърни ёхуд бир жилд насрни кўрган, бўсадан, албатта, новелла излаган, муҳаббатдан дурдона асар кутган. Бу ўринда шундай бир ҳолатга етиб бориш мумкинки, қизил балиқдан бир тўғрам кесиб олишдан аввал балиқнинг иштаҳа очадиган жозибаси туфайли, туйиладиган бир талай ўхшатишлар ва

истиораларни кўнгилдан ўтказасан ва адабий бошқотирмалар тузишга имкон берадиган шаробнинг муаттар бўйларини ҳис қилмай ҳам қоласан.

Фақат ёзувчи бўлмоқ кишини диққинафас қилиб юборади. Ҳамиша ва ҳамма жойда йиллар мобайнида, ойлар мобайнида, куну туннинг ҳар бир дақиқасида ёзувчи бўлаверсанг ёрилиб ўласан. Мен ёзувчиларнинг анча-мунча баркамол тоифасига ёзувчи сифатида ўзини муайян дақиқалардагина намоён этадиган ёзувчиларни киритган бўлардим. Бошқа вақтларда эса кўкраклариди гуриллаб ётган вулқонни фақат гурунгларида, суҳбатларида, маърузаларида, мулоқотларида оғиздан чиқиб кетган сўзларнинг шуъласида намоён этса дуруст бўларди. Бундай тоифага мансуб ёзувчилар ҳеч қачон таркидунё қилмайдилар.

Сўнги иборани ёзиб бўлганимдан кейин мен Оврўпа адабиётининг йигирма беш асрлик тарихида ўтган кўпгина улғу ёзувчиларни ҳаёлимдан ўтказдим. Менинг рўйхатим юзлаб номлардан ташкил топади, лекин мен уларнинг ҳаммасини бу ерда келтириб ўтирмайман. Бу рўйхатга кирадиган сиймолар кўлами ва аҳамияти жиҳатидан Эсхил, Цицерон, Данте, Сервантес, Расин, Гёте, Мицкевич, Толстой каби одамлардир. Улардан кейин майдароқ сиймолар келади. Улар адабиёт дарсликлариди берилган баҳоларга кўра майдароқ, аслида эса на маҳорат жиҳатидан, на келгуси авлодларга таъсирлари жиҳатидан кўпгина даҳолардан сира қолишмайдилар. Буларнинг бари ҳаётдан ўзларига аталган насибаларини тўла-тўқис олган одамлар ва ҳаётда мажбуриятлар ҳам олган, вазифаларни ҳам бажарган, муваффақиятларни ҳам, машаққатларни ҳам кўрган. Улар эрлик, оталик вазифаларини ҳам ўтаганлар, ошиқ ҳам, солдат ҳам, фуқаро ҳам бўлган, эгаллаб турган лавозимларининг мушкулотларига чидаганлар, бирон вазифага тайинлансалар кўпинча бу вазифа ўзларига унчалик ёқмаса ҳам ундан бош тортмаганлар, ватанга унинг вакили сифатида хорижий мамлакатларда хизмат қилишга тайёр турганлар, бунинг учун вақтларини аямаганлар, баъзан ижодий ишларини йиллаб йиғиштириб қўйганлар ва шароит тақозо этган бошқа юмушларни бажарганлар.

Улар кўрсатган хизматлари учун жамият миннатдорлигини ҳар хил изҳор этган: олий мукофотлардан бошлаб зиндону ҳибсларгача бўлган бу «миннатдорлик»лар қаторида. Ёзувчи ҳаётлигидаёқ бу миннатдорлик анча хира тортиб қоларди, кейинги авлодлар эса унинг фуқаро сифатидаги хизматларига ортиқ қизиқиб ҳам ўтиришмас эди – фақат ижодий меросгина қимматини сақлаб қолар, бошқа ҳамма нарса эса латифалар учун материалга айланиб қоларди. Дарҳақиқат, шоир Пиндар Фивада шаҳар кенгашининг мажлисларига қанда қилмай қатнашиб турган деган маълумотни айтишса, бундан унинг қасидалари бир даражада бўлса-да

яхшироқ бўлиб қолармиди? Цицероннинг жамики сиёсий фаолияти бизнинг назаримизда унга зарар келтирган холос ва ҳатто унинг баъзи асарларини кулгули аҳволга ҳам солиб қўйган. Унинг биографларини ҳисобга олмаганда, Гётенинг кичкинагина феодал давлатида ҳукумат бошлиғи сифатида амалга оширган фаолияти бугун кимни ҳам қизиқтиради? Буни қўйиб тулинг-а — у кўп йиллар мобайнида Веймар театрига раҳбарлик қилган ва бу театр ундан жуда катта меҳнат талаб қилган эди — бугун ҳатто бу ҳам бизни деярлик қизиқтирмайди.

Ёзувчиларнинг ўзлари эса кўпинча аламли таассуф билан ўз ҳаётларининг ана шу самарасиз онларига ўгирилиб қарайдилар ва ўзларининг қимматли вақтларини икки пулга қиммат ўткинчи нарсаларга сарфлаб, қанчадан-қанча асарлари яратилмай қолганларини эслайдилар. Бу тўғри, лекин маълум даражада тўғри. Чунки улар ўзларини аямай бахшида этган ҳаёт ҳам қарздор бўлиб қолаверган эмас. Ҳаёт уларнинг характерини шакллантирган, иродаларини, қалбларини, ақл-заковатларини тоблаган, ўпкаларини тоза ҳаволарга тўлдирган, айнишларига, мункиллаб қолишларига йўл қўймаган, тажриба билан бойитган, одамлар ҳақида, олам тўғрисида билим берган. Аввало инсон бўлмоқ керак, кейин санъаткор бўласан — бу фикрни баъзилар баланд овозда баралла айтишган, бошқалар эса ўз ҳаётларидан мисоллар келтириб, уни ҳеч қандай шубҳа туғдирмайдиган ҳақиқат эканини тасдиқлаш билан чекланишган. Маълумки, Диккенс, Гамсун, Реймонт, Конрад, Горький ҳаётда хилма-хил машаққатларни кўрганлар, унинг турфа ранг синовларига дош беришга мажбур бўлганлар. Хўш, мана шу машаққатлар ва синовлар уларнинг ижоди учун жуда қимматли материал берган эмас, деб ким айта олади? Уитмендан бошлаб то бугунги кунга қадар бутун Америка адабиёти ҳаддан ташқари ғайриодатий йўллардан ўтиб келган одамлар томонидан яратилгандир. Улар шахсий ҳаётларида шунақа ишларни ва шароитларни кўрганларки, бунақасини бошқа мамлакатлардаги кўпгина ёзувчилар ҳатто тушларида ҳам кўрган эмас. Улар ўз ҳаракатлари билан ўз асарлари учун хомашё барпо этишган. Бировларга тақдир нималарнидир инъом этган бўлса, бошқа бировлари унга ўзларининг саъйи ҳаракатлари билан эришмоққа тиришганлар. Ўзларида ижод учун материалга эга бўлмаганлари, бутун олам бўйлаб уни излаб изғиб юришган. Орқа-олдинга қарамай таассуротлар кетидан қувиш, кечинмалар, мавзулар қидириш, уларни бир лаҳзалик ишқий алоқалардан излаш, қовоқхоналардаги, пасқам жойлардаги саргузаштлардан топишга интилиш — буларнинг барчаси ҳатто комедияларда тасвирланиб, масхара килинган. Тезюар поездлар, пароходлар ва самолётлар майдонга келгандан бери эса юзлаб адабиётчилар бу воситалардан фойдаланиб, дунё бўйлаб саргузаштлар

излаб, нотаниш муҳитларни, ғайриодатий инсоний типларни қидириб, ҳаётнинг жамики турфа хиллигини ўзига сингдиришга ва онгида келажакда катта даромадлар берадиган сармояни жойлаб олишга интилиб, кезиб юришади. Охир-оқибатда бунақа кезишлар жуда арзимаган натижа беради. Улар уйларига жаҳоннинг ҳамма мамлакатларининг этикеткалари ёпиштирилган чемоданларида сийқаси чиқиб кетган воқеалар тавсифини кўтариб келишади ва қайтиб келганларидан сўнг амин бўладиларки, бирон-бир янгилик берадиган жонлироқ, тароватлироқ асарни келиб-келиб дунё кезмаган, ҳатто Деҳлидан Калькуттага қай йўл билан боришни тасаввур ҳам қилмайдиган одам ёзипти. Шу ўринда мен бехосдан Рембрандтнинг овозини эшитгандай бўламан. «Уйингизда ўтиринг! — дея таъкидлайди у сайёҳатга жўнашга отланаётган ёш рассомларга муружаат қилиб. — Уйингизда ўтиринглар! Шу ерда пинҳона ётган муъжизаларни ўрганиб чиқиш учун бутун бир умр ҳам етмайди».

Ёзувчилар ҳамиша бир сифатлари билан ҳаммани таажжубга солиб келганлар: улар кундалик турмушда ҳеч нарсани тушунмайдилар, улар инсон тўғрисида ҳаммани ларзага солувчи кашфиётлар қилишга қобил психолог бўлсалар-да, ҳаётда ўзлари рўпара келган одамларнинг фарқига бормайдилар ва ҳамиша фирибгар ва айёр одамларнинг макрига учиб, ҳийла-найранглар тузоғига илиниб юрадилар. Бунинг сабаби шундаки, улар инсон ҳақидаги билимларини ўз яқинларининг хатти-ҳаракатлари, юзларидаги ифодаларни кузатишдан олмайдилар, балки ўз қалбларида акс этган инсон ғояси билан мулоқотдан ҳосил қиладилар. Билиш жараёни бошдан оёқ ўз ичимизда содир бўлади. Ташқаридан кирган ҳар бир таассуротнинг қиммати қабул қилаётган одамнинг онги унга жойлаган қиммат билан белгиланади. Заифроқ заковат воқеликни бамисоли сувдек, яъни юзаки, ўткинчи тарзда акс эттиради. Ижодий заковат эса воқеликни бугунлай ўзгартириб, қайтадан яратиб, чуқурлаштириб акс эттиради. У арзимас нарсалардан улуг нарсалар ясайди. Виспяньский оддийгина қишлоқ тўйидан бутун бошли бир халқ достонини барпо этган эди. Ўша тўйда ундан ташқари бир қатор адабиётчи ёшларни ҳисобга олмаганда яна иккита шоир қатнашган эди. Аммо улардан ҳеч қайсиси ана шу индамас шоир тўйда нималарни кўриб, нималарни эшитиб ўтирганини ҳатто хаёлларига ҳам келтира олмаганлар.

Опа-сингил Бронтелар ҳам жуда яхши мисол бўла олади. Улар саҳрога ўхшаш кимсасиз Йоркширда кичкинагина Хоуорт деган қишлоқда яшашган ва романларида тасвирланган воқеа ҳамда ҳодисаларни шахсан кўриб, билиш имконига эга бўлган эмаслар. Айниқса, «Бўронли доvon» романининг муаллифи Эмили Бронте шундай бўлган. У ҳеч қачон ўз қишлоғини сал-пал узоқроқ муд-



датга тарк этмаган, қариқиз бўлиб уйда ўтирган. Унинг қишлоғидаги XIX аср ўрталаридаги ҳаёт кишини ҳар жиҳатдан чегаралаб турадиган қатъий қоидаларга эга эди. Бу ҳаёт Эмилига ўз романининг қаҳрамони Хитклиффга ўхшаш эркаклар билан ҳаётда бирон марта бўлса-да кўришишга сира-сира имкон берган эмас. Хитклифф бошдан-оёқ унинг ижод ҳаёлотининг сирли пучмоқларидан топиб олган образидир. Бу гапларни айтар эканмиз, биз бир жумбоқни бошқа жумбоқ билан изоҳлаётган бўламиз. Ижодий ҳаёлотнинг ички механизми ҳеч қандай таҳлилга бўй бермайди. Уни қисм-қисмларга ажратиб, ҳар бир қисмни таърифлаб-тавсифлаб, сўнгра уларнинг қандай амал қилишини кўрсатиб бўлмайди. Айрим-айрим ҳолларни кузата бориб, биз амин бўлишимиз мумкин бўлган ягона нарса шуки, бу қисмлар бир-биридан фавқуллодда фарқ қилади. Ёзувчилар бу қисмлардан фойдаланишда муайян муштаракликка эга. Бу муштараклик воқеликнинг сон-саноксиз парчаларини кутилмаганда яхлит бир нарсага бирлаштириб, мутлақо янги бир нарсага айлантириш усулидадир. Бу парчалар ёзувчини қуршаб олган ташқи муҳитдан ҳам, ўз психикасидан келиб чиқувчи ички муҳитдан ҳам олинган бўлиши мумкин. Кейингиси бағоят муҳимдир. Ҳаёлотдан маҳрум одамлар яхшироқ кузатадилар ва кўрганларини аниқроқ эслаб қоладилар. Ижодий ҳаёлот қувватига эга бўлган одамлар эса қабул қилаётган нарсасининг ҳар бирдан бирор парчасинигина танлаб оладилар. Бу парча кўпинча энг аҳамиятсиз парча бўлади. Баъзан ҳодисани яхлитлигича хотираларида қайтадан тиклайдилар, лекин энди у характерли деталлардан маҳрум ҳолда намоён бўлади. Негаки, бунда қабул қилиш билан бирга яна алланечук шунақа бир нарса амал қиладики, бу нарса ҳамиша қабул қилинаётган нарсанинг қиёфасини бузади. Бу «алланечук нарса» ассоциация қонунига кўра туғилган туйғу, фикр ёхуд ҳаёлот бўлиши мумкин. Хотира тўғрисида оғиз очиб ўтирмаса ҳам бўлади. Жўшқин ҳаёлот эгалари ҳеч қачон ҳеч нарсани хотирлаб қолмайдилар. Уларнинг хотираси — аслида йўқ нарса. Кунни кеча ўзларининг назарларида бенуқсон бир хушёрлик билан синчиклаб кузатган нарса эртага бу ҳаёлпарастларнинг онгида таниб бўлмас даражада ўзгарган ҳолда намоён бўлади. Қабул қилинаётган нарсани бундай қабул қилиш қобилияти гарчи пинҳона тарзида бўлса-да фаол иш олиб борадиган психик фаолият бериши мумкин бўлган ҳамма воситаларга эгалик қилади. Эҳтирослар, иштиёқлар, айниқса, ушалмай қолган ёки намоён бўлмаган орзулар, тушлар, тимсоллар, қилиқлар, хавотирлар, уят туйғуси, хуллас, ҳар бир одам ўз ёлғизлигини нима билан тўлдирса, шуларнинг ҳаммаси санъаткор учун унинг ижодий лабораторияси бўлиб хизмат қилади. Бу лабораториядан ёзувчи ўзи авваллари сира тўқнаш келмаган ҳодисаларни оғуллаб топади, бошидан

охиригача ҳис қилиб чиқади, уларнинг моҳиятига кириб боради. Бу ҳодисалар бир қарашда унга бутунлай бегона кўринади. Бир қарашда деяпмиз, аслида эса, улар унинг ўзида, ичида мавжуддир, баъзан у ўзига ўзи бу тўғрида ҳисоб беради ва ўзининг энг ардоқли ўйларида уларни ривожлантиради, баъзан эса улар унинг ичида иплардан ўралган коптокдек бўлиб биқиниб олади ва кимнингдир бирор қилиғи, қутилмаган юз ифодаси ёки ногаҳоний айтилган сўздан бу чигал кўққисдан ечилиб кетади. Ёзувчи ҳамиша ўзининг орзу-ўйларида ва мулоҳазаларида энг гаройиб имкониятлар ҳамда вазиятларни қабул қилишга тайёр турмоғи керак. Агар унга кўққисдан ойни совға қилсалар-у, у саросимага тушиб қолса, бундай одам унча маъқул ижодкор — санъаткор бўла олмайди. Бошқалар аллақачон уни забт этиб олган, унга ўрнашиб олган ва мазза қилиб айшини суриб юрипти. Гёте чинакам ижодкорда дунёни билиши туғма бўлади ва ҳар гал унинг олдига қўйилган вазифаларни уддаламоқ учун унга шахсий тажрибанинг ҳожати йўқ, дейишга ҳақи бор эди. «Мен «Гёц фон Берлихинген»ни йигирма икки ёшимда ёзган эдим, — дейди Гёте ўша мактубининг давомида. — Орадан ўн йил ўтгандан сўнг драмамда ҳақиқат жуда кенг тасвирланганини кўриб ҳайрон қолдим. Ҳолбуки, бу асарни ёзиш жараёнида мен унда тасвирланган воқеалардан биронтасини бошимдан кечирган эмасдим». Бальзакни синчковлик билан кузатишда даҳо қобилиятга эга бўлган эди, деб айтиш тубдан хато бўлур эди. Бальзак кузатувчи бўлган эмас, балки у доҳиёна хаёлот қувватига эга эди. Нимаики унинг диққат-эътибори доирасига тушиб қолса, у нарса унинг хаёлотини уйғотиши мумкин эди, лекин ҳеч нарса ўзгармаган ҳолда муҳрланиб қолмас эди. Ўзининг чақнаб турган кўзлари билан бир нигоҳ ташлашнинг ўзидаёқ ҳаётдан илғаб олган унсурлардан фойдаланиб, у яп-янги, аввал ҳеч қачон мавжуд бўлмаган одамларни яратар ва бу одамларнинг ҳаётини у бамисли қудратли алхимикдай бекаму кўст чинлик ҳавоси билан тўлдирар эди. Унинг хоҳиши билан уйлар, кўчалар, шаҳарлар барпо бўлар ва китобхонга буларнинг бари воқелиқдан олингандай бўлиб туюларди. Ёзувчининг бойлиги унинг таассуротларининг турфа хиллигига боғлиқ эмас, балки унинг нуқтаи назарининг кенглигига боғлиқ — ёзувчининг ўз ичида олиб юрган дунёси қанчалик катта бўлса, унинг ижодини озиқлантириб турган материал ҳам шунча бой бўлади. Қанчадан-қанча ёзувчилар криминология бўйича ёзилган асарларни муккасидан тушиб ўқийдилар, қанчадан-қанчалари турмаларга қатнашади, ўғрилар тўпланадиган қовоқхоналарда ўтириб кун ўтказишади, кейин шунақа сийқа образлар яратишадик, улар ҳатто Вотреннинг сояси ҳам бўлолмасди. Ҳолбуки, Бальзак Вотрени Видок билан учрашиб яратган эмас, балки ўзининг қудратли хаёлот дунёсидан олган: бу

ижодкор миянинг сон-саноксиз ҳужайраларидан бири ёзувчига инъом этган муғомбир, муттаҳам, жасур ва шафқатсиз саргузашт-талаб одамнинг муҳаббат бобидаги тажрибаси ўзининг бойлиги билан Ожешконинг хаёлот дунёсини хижолатга солиб қўйиши мумкин эди. Аммо Запольскаянинг асарлари оралигида муҳаббат ҳақида ёзилган «Хам»га тенг келадиган асарни излаган одам беҳуда уринган бўлади.

Расиннинг драмалари кишида бир фикр тугдиради — уларнинг муаллифи қайноқ эҳтиросларга тўлиб-тошган ҳаёт кечирган бўлса керак, шунинг учун ҳам у жўшқин эҳтиросларни бу қадар ҳаққоний тасвирлаб берган, деб ўйлаш мумкин. Ҳолбуки Расин, хонанишинликда умр ўтказган санъаткор Пор-Роялнинг қаттиқ қоидалари руҳида тарбияланган, ўз уйидаги самимий муҳитдан ҳеч қачон нафас олиб кўрмаган драматург, ўз даврининг эҳтиросларидан ҳам узоқ эди. Унинг муҳаббат бобидаги бор-йўқ тажрибаси эса бир актриса аёл билан ораларида бўлиб ўтган муҳаббат можаросидангина иборат эди. Бу ҳодиса драматург ҳаётида айтарилик из ҳам қолдирган эмас.

Китобхонни ҳамиша муаллиф қизиқтиради, у муаллифнинг қиёфаси қанақа эканини, қай тарзда турмуш кечиришини, характери қанақа эканини билгиси келади. Ҳозирги даврда фотографиялар шарофати билан, журналларда босилиб турадиган суҳбатлар орқали, телефильмлар орқали булардан хабардор бўлиш анча осон бўлиб қолган. Ҳозир ҳатто ёзувчининг овози ҳам маълум — у радиода чиқишлар қилиб туради, телекўрсатувларда иштирок этади, унинг овозини пластинкаларга ёзиб олишади. Ёзувчи ўзининг ижодий режалари тўғрисида гапириб беради, нималарни яхши кўришини, қай тарзда турмуш кечиришини, баъзан эса ҳатто интим ҳаётининг баъзи бир томонларини ҳам гапириб беради. Ўтган асрларда эса ёзувчининг ҳаёти турган-битгани парда билан қопланган сирдан иборат эди. Албатта, ҳатто у пайтларда ҳам бу сирли парда, сал-пал бўлса-да, баъзан кўтарилиб турарди. Ёғочга ўйиб ишланган сувратлар, миниатюралар, медальонлар унинг қиёфаси қандай эканидан хабар берар, хусусий мактублари эса унинг тўғрисидаги ҳақиқатни ҳам, ёлғонни ҳам тарқатарди. Гораций қасидаларидан бирида кўчадан кетиб бораётганимда одамлар қўли билан кўрсатишади, деб мақтанади. Вольтер ҳали на кино, на фотография, на мухбирлар бор замонда шундай шуҳратга эриша олганки, уни бизнинг давримизда ярим аср мобайнида расми сувратли журналларнинг саҳифаларидан тушмаган Бернард Шоунинг шуҳрати билан қиёсласа бўлади.

Аммо ҳамма ёзувчилар ҳам бунақа топқир бўлаверган эмаслар ва китобхонлар кўп китобларни ўқиб, уларнинг муаллифлари тўғрисида ҳеч нарса билмаганлар. Муаллиф қиёфасини асар қаҳрамо-

нининг турқига қиёслаб ёхуд асарда олға сурилган ғояларга, ифодаланган туйғуларга мослаб унинг тўғрисида турли тахминларга боришган. Бунга ўхшаш ҳодисаларга бугун ҳам дуч келишимиз мумкин. Бизнинг оталаримиз индамас ва хаёлчан Сенкевични кўрганларида тарвузлари қўлтиқларидан тушган, чунки уни ғоятда абжир, ғоятда удлабурро ришар қиёфасида, худди пан Заглобага ўхшаган очиқ ва қувноқ одам деб тасаввур қилишган. Худди шунга ўхшаш қорин қўйган бир жаноб Ян Каспрович бўлиб чиққанини кўриб биз ҳам роса ҳайрон бўлгандик. Леопольд Стаффнинг чўққи соқоли, жиккаккина қадди-қомати, юрак ҳовучлагандай хавотир билан қиладиган ҳаракатлари уни яхши билганларнинг назарида ғоятда табиий ва ўзига ярашган бўлса-да, унинг «Кудрат ҳақида тушлар» деган асарини ўқиганларнинг ҳафсаласини пир қилмаслиги мумкин эмас эди. Ҳақиқий Ламартинни ўз кўзлари билан кўришганда, унинг шеърятининг нозиктаб мухлислари юраклари бутунлай эзилиб кетган бўлса керак. Ламартин ўз шеърларида хаёлпараст, ўйчан, уятчан, ҳар бир нарсадан таъсирланиб, кўзидан ёш чиқиб кетадиган бир инсон сифатида кўринар ва мухлислари ҳам беихтиёр уни хипча, нозик, мўрт ва эҳтимолки, касалванд бир одам деб тасаввур қилишарди. Ҳақиқатда эса у Бургундиядан чиққан баҳайбат девдай одам бўлган экан. У эл қатори еб-ичган, чангитиб сўкишларга ҳам чапдаст шикор ишқибози, итхона ва отхоналар соҳиби ва ҳақиқий жаҳди тез шляхтич бўлган, доим қўшнилари билан ит-мушукдек уришиб турган.

Баъзан эса шоирлар ўз мухлислари истагандек қиёфа касб этишга муваффақ бўлишган. Шеллининг фаришталарники янглиғ ҳусни ёки Байроннинг мутакаббур чеҳраси улар шеърятининг жозибасини оширган. Лекин Байронни от минганда кўрган афзал эди, негаки у оқсоқ эди. Айтганча, романтиклар ташқи қиёфалари мухлисларда қолдирадиган таассурот ташвишини ўзлари чекардилар. Шатобриан ёшлик бўронлари сочини нечоғлик тўзитган бўлса, унга тароқ текказмай, шундайлигича юраверган. Шу тарзда унинг тўзғиган сочи бутун бир авлод ўртасида расм бўлган. Масалан, Адам Мицкевичнинг Аюдоғ қоясида тушган шоирона суврати бор. Шамолда ҳилпираган плаш, теваарак-атрофдаги гўзал манзара бу сувратни илоҳийлаштирган ва кенг тарқалишига сабабчи бўлган. Суврат мухлисларининг кўз ўнгида шоирни янада жозибдорроқ қилиб кўрсатган. Мухлислари ҳам севимли шоирларини айнан шундай қиёфада кўришни исташган. Шунинг учун ҳам шоирлар билан адиблар сувратда ҳамиша ёшроқ ва мафтункорроқ бўлиб кўринишга ҳаракат қилишади.

Севимли муаллифнинг характеридаги иллатларни фош қилиш ундан мухлисларнинг ихлосини анча кенг даражада қайтармоғи мумкин. Красинскийнинг асарларида Зигмунднинг ҳамма мактубларини

ҳеч кимга кўрсатмай махфий тарзда сақлашган. Зигмунт бу мактубларни «Тонг» ва «Келажак дуоси»ни ёзган қалам билан битган экан. Мактублар унинг мулкини бошқарувчи одамга йўналтирилган бўлиб, уларда мулкдорнинг жамики қаттиқ қўллиги ва шафқатсизлиги намоён бўлган. Бир неча йил муқаддам биз бир суд жараёнининг гувоҳи бўлдик. Бу суд жараёни Жорж Санд неварасининг талаби билан ўтказилган эди. У бувисининг биографини судга бериб, унинг Жорж Санднинг хушторлари ҳақидаги гапини рад этган. У Жорж Санднинг биронта ҳам хушторини эътироф этишни истамаган, лекин шунга қарамай суд жараёнини ютқазган.

Гёте ҳукумат бошлиғи сифатида эрга тегмаган жувоннинг ишини кўриб чиқишга мажбур бўлган. Бу жувон ўз боласининг жонига қасд қилган қотила сифатида айбланган. «Фауст»да Маргаританинг арзи ва тавба-тазарруси ҳақидаги бандлардан ташкил топган машҳур гулдастани ёзган қўл бу жувонга чиқарилган қоралов ҳукмига имзо чеккан. Батавфиқ Мириелни яратган, ўнлаб шеърларда Қорбобога хос ҳиммат ва саховат билан одамларнинг муҳтожлигидан ғам чеккан Виктор Гюго ҳаётда жуда хасис одам бўлган. У умрида бирон марта бирон тиланчига сариқ чақа садақа қилган эмас. Бу хасис одам ҳайрон қоладиган даражада синчковлик ва саришталик билан харажатлар дафтари юритган. «Саховатпешалик» деган сарлавҳа остида у ўқтин-ўқтин йўлдан урган оқсоч аёлларга тўлаган пулларини яширин тарзда ёзиб қўйган. Аммо сўз кимёси ёзувчининг энг ёмон сифатларидан ҳам софлиги ва олижаноблиги жиҳатидан ҳайрон қоладиган нарсалар тўқишга моҳир бўлган. Шарль Лало бир неча жилда кўпгина ёзувчиларнинг жумбоқларини тўплаган. Улар ўзларининг ахлоқий заифликларини, кемтикларини, қусурларини ўз қахрамонлари сиймосида тузатишга уста бўлганлар, ўзлари маҳрум бўлган жамики ижобий сифатларни сахийлик билан қахрамонларида мужассам қилишган.

Муаллифнинг шахсияти билан шуғулланишга арзийдими-йўқми? Бу савол кўп марта ўртага ташланди ва унга турлича жавоблар берилган. Биз учун бу ўринда Франция ва Польшада ёзувчига турлича муносабатларни кўрсатиб берадиган ҳаётий мисоллар эътиборга лойиқроқдир. Францияда ҳеч қанақа эътирозлар ва норозиликларига қарамай, қадим-қадим замонлардан бери ютоқилик билан ўз ёзувчиларининг шахсий ҳаётини титкилаб келганлар. У ерда ҳатто энг интим сирларни ҳам яшириб кетишнинг иложи йўқ. Француз адабиётида ҳар битта машҳур номдан кейин бир қулоч ҳаёт йўли тасвирланган библиография, кундаликлар, мемуарлар, архив ҳужжатлар, мактублар рўйхати келади. Бунинг энг мукаммал мисоли сифатида А.Мартинонинг «Стендаль йилномаси» деб аталган китоби хизмат қилиши мумкин. Бу китоб Стендалнинг бутун ҳаётини қамраб олган, уни кунма-кун, баъзан

эса ҳатто соатма-соат акс эттирган чинакам йилномадир. Унда келтирилган маълумотларнинг ҳаммаси ҳафсала билан тузилган библиография ёрдамида тасдиқланган.

Францияда ёзувчи ҳақидаги материалларнинг кўп қисми ёзувчининг кўзи тирик вақтида эълон қилинади. Шуниси ҳам борки, бунда маълум даражада бўлса ҳамки, камтарликка риоя қилинади. Аммо ёзувчи оламдан кўз юмиши биланоқ дарҳол бу камтарлик сувга уриб кетади. Шунда гўёки тўғон қулаб тушгандай бўлади-ю, сиз китоблар, очерклар, мақолалар тошқинида қоласиз. Уларда сизнинг кўз ўнгингизда ёзувчини қип-яланғоч қилиб счинтиришади — сиз уни уй шароитида меҳнат қилаётган, ёзаётган ҳолатда кўришингиз мумкин, эр-хогиннинг хобхонасида, дўстлари даврасида, саёҳат вақтида учратамиз, унинг ишқий саргузаштларидан воқиф бўламиз, унинг гурунгларида айтган гапларидан, замондошлари ҳақидаги фикрларидан хабардор бўламиз, унинг айрим қилиқлари, одатлари, хасталиклари, тентакликлари аён бўлади. Унинг характери масаласига келадиган бўлсак, унда мавжуд бўлган ҳар қандай иллат ва қусур тўғрисида ҳамма эшитадиган қилиб жар солинади. Бунда кўпинча ғийбат билан ҳақиқат ўртасида кураш кетади ва бу курашда ҳақиқат ҳамма вақт ҳам ғолиб чиқавермайди. Шундай ҳам бўлиши мумкинки, бундай баҳс ўнлаб йиллар мобайнида давом этиши, баҳсга янги-янги иштирокчилар, янги гувоҳлару янги тадқиқотчилар жалб бўлиши мумкин. Франциянинг ибрати бошқа миллатларга ҳам таъсир қилди, босиқ инглизлар ҳам шу йўлдан бора бошлади, Америкада эса киноюлдузлар билан боксерлар ёзувчиларни орқада қолдириб кетишди: агар борди-ю у ерда ёзувчининг шахсий ҳаётига тегишли сир у асорни кимлардир хурмат қилса, бунинг боиси шундаки, Америкада бунга камдан-кам одам қизиқади.

Бизнинг Польшада бундай эмас. Бизнинг ёзувчиларимиз тантанаворроқ ва ҳайкаллардаги каби бир оз маҳзунроқ кўринишади. Зволандаги қабристонда қабр тошига сувратни ишлаб, Кохановскийнинг қўлига қўлқоп кийдириб қўйишни унутмаган номаълум рассом шоир биографларидан кўра билағонроқ чиқиб қолди. Агар Тшетеской ёзган бир неча саҳифа бўлмаганда, Миколай Рейнинг тўлақонли сиймоси биз учун анча рангсиз ва туссиз бўлиб қолавэрар эди. Ҳозир ҳам бизнинг улғу ёзувчиларимизни шахсан билган замондошлари улар тўғрисида гапириб беришга кўп ҳам ошиқаётганлари йўқ. Болеслав Прус билан мулоқотда бўлган одамларнинг ҳаммаси оламдан ўтиб кетди ва бу мафтункор шахс энди биз учун ҳамишаликка икки сана орасига сиқилганча қолади. Бу саналарнинг бири унинг туғилиш санаси — энди ҳаммавақт унинг ёнида савол аломати бўлади, чунки худди қадимий дунё адиблари ёхуд ўрта аср ёзувчилари каби унинг қандайдиган санаси аниқланмай

қолди. Сенкевични, Жеромскийни яқиндан билган одамларнинг баъзи бирлари ҳали ҳаёт, лекин биз уларнинг хикояларини беҳуда кутаётганга ўхшаймиз. Жеромскийнинг ёшлик йилларидаги «Кундаликлар»ини ва профессор Юлиан Кшижановскийнинг «Генрик Сенкевич. Ҳаёти ва ижоди солномаси» деган китобини жуда тегин миннатдорлик туйғуси билан кутиб олдик. «Quo vadis» романи муаллифининг шахси ва ҳаётини кўпдан бери хира туман чулғаб келарди. Профессор Кшижановский ўз китоби билан ана шу туманни тарқатиб юборишга муваффақ бўлди. Ёзувчиларимизнинг ҳаёт йўлини тасвирлашга унчалик раъйи йўқ адабиётчиларимиз ирим қилишадиганга ўхшайди — гўё уларнинг ҳаёт йўли қаламга олинса, бу ёзувчиларнинг руҳи поклари таҳқирланадигандек. Шакшубҳа йўқки, бу олижаноб туйғу, бироқ у ёлгон билан мусобақа қилишганда янада олижаноброқ бўлар эди. Мицкевичнинг ўгли Владиславнинг отасига бўлган ўта эҳтиромли муносабати туфайли шоир биографиясига оид ҳужжатлар нечоғлик талофат кўргани маълум. Бундай эҳтиромни чин юракдан, самимият билан мақташ анча қийин — бундай эҳтиромда шоирни тезроқ мангулик сари жўнатиб, ундан имкони борича тезроқ қутулиш иштиёқи яққол сезилиб туради. Ахир, бу дунёда унинг рамзий қиёфасини кўриб юрган яхшироқ-да — бу қиёфани эслаб қолиш ҳам осон, ҳам қулай.

Агар ёзувчиларнинг ўзларидан сўралса, бу масалада уларнинг фикри бўлиниб кетарди. Катъий ишонч билан айтиш мумкинки, уларнинг кўпчилиги ёзувчининг шахсий ҳаётини такаллуфсиз титкилашга қарши бўлур эдилар. Уларнинг анча-мунчаси бу борада аввалдан керакли чораларни ҳам кўриб қўйишади ва эълон қилишга тегиш бўлмаган қоғозларини ёқиб юборишади. Аммо у вафот этгандан кейин ночор аҳволга тушиб қолмайдимиз? Мурда ўзини-ўзи ҳимоя қила оладими? Вафотидан кейин кераксиз қизиқишларнинг қурбони бўлиши мумкинлиги ҳақидаги фикр неча марта-лаб ёзувчиларнинг ҳаётига оғу солган, васиятномаларда уларни нималарнидир қаттиқ таққиклашга ундаган, кескин норозиликлар туғдирган. Улар ҳасад билан қадимги дунё ёзувчиларини эслашган — вақт уларга бебаҳо хизмат кўрсатган — асарлардан бошқа ҳамма нарсани мавҳ этиб юборган. Бу жиҳатдан Ҳомер ҳаммадан ҳам яхшироқ аҳволда бўлган — у ўз асарларига шу даражада сингиб кетганки, ҳатто кейинчалик унинг ўзи ҳаётда ўтганми-ўтмаганми деган муаммоли жумбоқни келтириб чиқарди.

Охир-пировардида, кимдир шундай бир адабиёт тарихини яратиш заҳматини зиммасига олмоғи керакки, унда асрлар ва авлодлар билан ҳамқадам, ўз даврининг муҳити бағрида, муаллифларнинг ҳаёт йўлини тасвирлаб ўтирмай фақат ижоднинг самараларигина ёритилган бўлади. Масалан, «Нибелунглар» ёхуд «Игор





## ОДАМ ОТА ЖАННАТДА

*Устозим Франсиско Алькантарага<sup>1</sup>*

Эски қадрдоним Алькантара боғига кириб, олмасидан ўғирлаётганимни кўрса<sup>2</sup>, нима дерди экан? Дарҳақиқат, биз ўзимиз тузукроқ англаб етмаган масала хусусида гап бошласак, бегона одамнинг мулкига бесўроқ кириб қолган кишига ўхшаб қаттиқ ташвишга тушиб, безовталаниб қоламиз: биз оёқости қилган мулкчилик ҳуқуқи товонимизни куйдиради ва деворнинг нариги томонида қоровулнинг баҳайбат қадди-қомати тинимсиз кўзимизга кўринаверади. Аммо Алькантара рассомлик санъатини шунақа яхши кўрадики, бу тўғридаги энг бесўнақай, энг мурувватли мулоҳазаларни ҳам эшитишга тайёр; начора, мурувватлилиқ ҳам мулоқот шаклларида биридир.

Ҳар нима бўлганида ҳам, одам ўзи тушуниб етмаган нарсани англаб олишга ҳалол уриниб кўрса, мен бунда қоралайдиган ҳеч нарса йўқ, деб биламан. Мен Сулоаганинг расмларини биринчи марта кўрганимда улар менда муайян туйғулар туғдирган эди. Мен ўзим учун бу туйғулар қаердан ҳосил бўлганини аниқлаб олмоқчиман, холос. Менинг мулоҳазаларимда нима тўғри-ю, нима нотўғри экани тўғрисида кейин рассомларнинг ўзи ҳукм чиқараверсин. Ахир, ростини айтганда, рассомларгина рассомлик санъатини чинакамига тушунади. Аввалдан тахт қилиб қўйилган фикрини ошкор этиб, санъат асарини томоша қиладиган нодон маймунга ўхшайди. Аввалдан тахт қилиб қўйилган бирор фикрсиз эса қараш бўлиши мумкин эмас. Айни аввалдан яшаб келаётган қарашларгина, хурофотларгина бизнинг мулоҳазаларимиз учун асос бўлади. Мантиқ, этика ва эстетика — учта шунақа хурофотки, инсон шулар туфайли ҳайвондан юксак кўтарилади ва уларга таяниб туриб оқил ва эркин тарзда маданият иморатини бунёд этади, уни нариги дунё кучлари ва бошқа мистик унсурлар иштирокисиз бунёд этади. Бугунги инсон кечаги одамнинг фаолиятида кўпгина ижобий жиҳатларни топади. Шуларгина маданият биносини барпо этишда қўшимча тиргак бўлмоғи мумкин. Оталарнинг хурофотида бир қуйқа каби мулоҳазалар чўкиб қолади, улар фарзандлар бўғини учун хурофот бўлиб хизмат қилади ва улар бутун тарих давомида бўғинма-бўғин йиғилиб ва кўпайиб боради. Хурофотларнинг ана шу анъанавий йиғилиши бўлмаса, маданият ҳам бўлмайди.

Рассомлар — пластик анъаналарнинг меросхўрларидир. Шунинг учун тасвирий санъат ҳақида фикр юритиш ҳуқуқини уларда қолдирайлик-да, ўзимиз нурни, ранг ва шаклни қабул қилишимизни уюштиришга ёрдам берадиган хурофотларни ўзлаштириб олишга уриниб кўрайлик. Элъ Греконинг «Авлиё Маврикин» деган суврати қаршисида туриб, оламни ибтидоий тарзда кўришга қайтмоқчи бўлиш — маймуннинг қилиқларини ўзлаштириб олишга уринишдай самарасиз ва номуносиб бир ишдир...

Шундай қилиб, рассомлар буюмлар дунёсини тасвирлайдиганларга ва буюмларни назарда тутиб суврат ижод қиладиганларга бўлинади. Сувратнинг иккинчи қатламини, яъни аслида сувратнинг ўзини ташкил қиладиган нарса соф виртуал (воқеликка мос) хусусиятга эга: суврат алланечук моддийликни акс эттиради; шу моддийликдан ташқари унда нимаики мавжуд бўлса, у ортиқ буюм эмас, балки қисмларга ажралмайдиган ва шак-шубҳасиз, ирреал (воқеликдан йироқ) маънавий бутунликдирки, бу бутунликка табиатда бевосита мувофиқ келадиган нарса йўқдир. Суврат — тасвирий унсурларнинг маънодор алоқасидир. Эҳтимол, бизнинг таърифимиз ҳаддан зиёд чигал ва ғализ кўриниши мумкин. Негаки, тасвирий унсурларни биз бирор усул ёрдамида воқелик деб аталмиш нарсадан нусха кўчириб чиқариб ола биламиз; аммо бу алоқа қаердан пайдо бўлиб қолди? Нима ўзи у? Рангми? Чизиқми? Ундай десак, ранг ҳам, чизиқ ҳам моддий нарса, алоқа эса моддий эмас.

Ундай бўлса, модда, буюм деганлари нима? Буюм — оламнинг бир қисмидир. Бу оламда бошқа нарсалардан мутлақо ажралиб, ўз қобигига биқиниб олган, қотиб қолган, ўзига ўхшаганларга эга бўлмаган нарса йўқ. Ҳар бир буюм бошқа каттароқ нарсанинг бир қисмидир, бошқа нарсалар билан нисбатга киришади, шу бошқа нарсалар уни ҳар томондан чегаралаб тургани учунгина у мавжуддир. Ҳар бир буюм — бошқа буюмлар ўртасидаги муносабатдир. Бинобарин, буюмни тўғри тасвирлаш, биз аввал тахмин қилганимиздек, ундан шунчаки нусха кўчириш эмас; буюмни тўғри тасвирлаш учун аввал унинг бошқа буюмларга муносабатининг формуласини келтириб чиқариш зарур, яъни унинг аҳамиятини, қимматини аниқлаб олиш керак бўлади.

Буюм ўз қимматидан ортиқ нарса эмаслигининг далил-исботи ўз-ўзидан кўриниб турибди: истаган буюмингизни олинг, уни турли хил баҳоловчи тизимлар нуқтаи назаридан кўриб чиқинг, шунда сиз битта буюм ўрнига бир нечта мутлақо ҳар хил буюмга эга бўласиз. Ўйлаб кўринг, ер деҳқон учун қандай қимматга эга-ю, мунажжим учун қандай қимматга эга? Деҳқон курраи заминнинг гудриш баданини топтайди ва омочи билан ковлайди; ер унинг учун қишлоқ йўли, экилган дала, ҳосил. Мунажжим эса ақл бовар қилмайдиган фазо қўйнидаги бошқа юдузлар орасида курраи замин шу дақи-

қада қандай ўрин тутиб турганини аниқ белгилаши зарур. Бу ишда аниқлик талаб қилгани учун у математикага хос мавхумиятларга мурожаат қилишга, самовий механика қонуниятларидан фойдаланишга мажбур. Бунга ўхшаш мисоллар сон-саноксиз.

Шунинг учун санъат асарларини қиёслаб кўришга имкон берадиган яхлит ва ўзгармас воқелик бўлмайди, нуқтаи назарлар қанча бўлса, воқелик ҳам шунча. Нуқтаи назар ракурсни белгилайди. Шартли, тахминий, мужмал муносабатларга асосланган кундалик воқелик бор. Бу кундалик воқелик оддий эҳтиёжларни қондиришга хизмат қилади. Илмий воқелик ҳам бор. Унинг ичидаги муносабатлар аниқлиги аниқлик талаби билан белгиланади. Буюмларни кўриш, ҳис қила билиш — охир-пировардида уларни муайян тарзда тафаккур қила билиш ҳам демакдир.

Оламга кундалик нуқтаи назардан, ҳамма томонидан қабул қилинган нуқтаи назардан қарайдиган рассом қанақа суврат чиши мумкин? Вивеска чизади. Олим нигоҳига эга бўлган рассом-чи? Физика бўйича қўлланмалар учун схемалар чизади. Муаррих рассом-чи? Дарслик учун расмлар чизади. Масалан, Марено Карбонеро. Тап тортмасдан аниқ номларга мурожаат қилаётганимга ҳайрон бўлманг. Машҳур мунаққидлардан бири «Найза»<sup>3</sup>ларни кўриб, бундай деган экан (унинг гапини сўзма-сўз келтираман): «Бу сувратда испан тарихининг шонли саҳифаларидан бири тасвирланган». Аммо мен унга ҳарчандки тикилиб қарамай, тасвирий санъатни топа олмадим.

Аммо буларнинг ҳаммасини бир чеккага қўйиб турайлик. Ҳозир мен бошқа бир нарсани аниқлаб олмоқчиман: хўш, биз «санъаткор», «рассом» деганда нимани тушунамиз? Мен шундай тушунманки, масала ҳам шунда, буюмлар моҳияти — муносабатдир, деган фаразни ҳақиқат билиб, айна расм санъатига қайси хилдаги муносабатлар хос эканини аниқламоқ керак. Аввалига биз тахмин қилдикки, бизнинг Сулоага ҳақидаги баҳсларимиз ва у Испанияни тўғри тасвирлайдими, деган тортишувларимиз кўпроқ рассом фойдасига бўляпти. Бироқ мақтовимиз бир оз тагдорроқ экан. Испания — мавҳум гоя, тарихий тушунча. Адабиётчига ҳамиша шундай манзаралар манзурки, улар унга ўз доно фикрларининг пешвоси деб ҳис қилишига имкон беради. Адабиётчи бирор мақола ёзишга имкон берадиган ҳар имконият учун миннатдор. Бироқ Сулоага мавҳум гояларни тасвирлаётгани йўқ-ку?! Сулоага расмларининг ички дунёси бор. Шу ички дунё уни бошқа нусха кўчирувчилардан ажратиб туради. Аммо бу ички дунё ижтимоий муносабатлар тизимига асосланган эмас-ку! Шундай эканига киши ишонқирамайди, чунки агар сувратни адабиёт тилига ёхуд сиёсат тилига осонгина кўчириб бўлса, у ортиқ суврат эмас, аллегориядир. Аллегория эса жиддий мустақил санъат эмас, балки бор-йўғи

ўйиндир, холос. Бу ўйинда биз минглаб бошқа маъжозлар ёрдамида ифодалашимиз мумкин бўлган (ва ҳатто яхшироқ ифодалашимиз мумкин бўлган) нарсани мажозий тарзда ифодалаймиз.

Йўқ, санъат ўйинчоқ эмас, уни кўнглинг истаган кўйга солиб бўлмайдди. Ҳар қандай санъат инсоният бошқа бирон йўл билан ифодалай олмаган ва ҳеч қачон ифодалай олмайдиган нарсани ифодалаш зарурияти билан белгиланади. Адабиётчилар сиймосидаги танқид ҳамини рассомларни тўғри йўлдан чалғитиб келди. Айниқса, Дидро адабиёт билан санъатшуносликни бир-бирига чоғиштириш йўли билан барпо этган назариядан кейин шундай бўлди<sup>4</sup>. Ҳолбуки, санъат асарларининг мазмунини бошқа тасвирий шаклларда нечоғлиқ осон ифодалаш мумкин бўлса, бу ўша санъатга қарши шунчалик жиддий далил бўлиб хизмат қилади...

## II

Тасвирий санъатнинг идеал формуласини излаб топаман деган ғира-шира ниятга берилиб, «Одам Ота жаннатда» деган сарлавҳа билан биринчи мақолани ёздим. Бу мақолани нега айнан шундоқ деб атаганимни ўзим ҳам тўлиқ тушунмайман, охирига бориб санъатнинг ним қоронғи ўрмонлари ичида бутунлай адашиб кетдим. Бу ўрмонда Ҳомерга ўхшаган сўқирларгина ҳамма нарсани равшан кўриши мумкин. Саросима ичида юрганимда бир эски немис дўстимни — фалсафа профессори доктор Вульпиусни эсладим. У метафизик бўлиб, санъат масалаларини жуда зўр биларди. Мен у билан бирга Лейпциг ҳайвонот боғида оқшомлари қилган давомли сайрларимизни эсладим. Дарахтлари баланд-баланд ўсиб кетган, ўтлоқлардаги майсалари ҳам тўқ зангори, баъзан қорамтир тусдаги бу ҳайвонот боғи ҳам ғира-шира бўларди. Аҳён-аҳёнда бургутлар йўғон товушда шоҳона наъра тортиб сукунатни бузар, Канада бугуси «Вапители» тундранинг совуқ кенгликларини қўмсаб чўзиб-чўзиб маърар, бир жуфт ўрдак эса ҳа деганда сув сатҳида қинғир-қийшиқ ҳалқалар ясаб, ўзларининг шаҳвоний ўйинлари билан ҳайвонлар дунёсининг шаънига доғ туширмоқда эди.

Соатлар теран бир ўйчанлик ичида сокин ўтиб борарди. Доктор Вульпиус фақат эстетика тўғрисида гапирар, Испанияга сафари ҳақидаги режаларидан сўзлар эди. Унинг фикрича, эстетика айни бизнинг мамлакатимизда узил-кесил қарор топмоғи керак. Ҳозирги замон илмида итальян-француз илдизларига эга немислар этикани барпо этдилар ва бошқа ҳеч вақоси бўлмаганидан ахлоқ ва илоҳиёт соҳаларида кўним топдилар. Инглизлар эса ўзларини сиёсатга бағишлади. Ана шу ва бошқа олимона мавзуларда у шундай мулоҳаза юритарди. Ҳолбуки, шу вақтнинг ўзида ҳайвонот боғининг ходими юракни сиқадиган сусткашиқ билан филнинг қабарган пешонасини ишқаларди. Фил мулафаккирга ўхшаб кўринарди.

Мен дўстимдан биринчи мақоламнинг сарлавҳасини ҳимоя қилиб, бирон нарса ёзиб беришини илтимос қилдим. Унинг менга ёзиб юборган нарсаси жуда катта ва гоаят олимона чиқибди. Бунақа пайтларда бундай мақола, гарчи бизнинг лоақал юзаки қизиқишимизни кўзгата олмаса-да, уни ҳаддан зиёд доно мақола экан, деб қўяқоламиз. Шунга қарамай, агар китобхонни санъат муаммолари қай бир даражада қизиқтирса, бундан кейинги ёзилган нарсалар устида жиндай бўлса-да бош қотирсин.

### III

Санъат мухлислари одатда эстетикани унча хуш кўрмайди. Бу ҳолни изоҳлаш унча қийин эмас. Эстетика Пегас деган чарс феълли илҳом отини қўлга ўргатиб, эгарлаб олишга интилади. У бадийатнинг битмас-туганмас, турфа хил рангдор моҳиятини таърифлар тузоғига илинтириб олишни истайди. Эстетика – айлананинг квадратурасидай гап, шунинг учун у билан шуғулланиш ҳам анча диққинафас машғулот.

Гўзалликни концепциялар қолипига сиғиштириб бўлмайди – у, барибир, бирор тешикни топиб, оқиб чиқиб кетади. Бир замонлар сеҳргарлар оддий руҳларни ушлаб, ўзларининг катта-кичик шиша идишларига қамаб олишга беҳуда уринишар экан. Гўзаллик ҳам шу руҳларга ўхшаш тутқич бермайдиган нарса. Ҳаётда бўлади-ку – биз жуда қийналиб, бир амаллаб чамадонимизни ёпамиз, аммо ёпиб бўлишимиз билан маълум бўладик, бир нарсани унутиб қолдирибмиз – чамадонни яна очишга ва яна қийналиб ёпишга тўғри келади – бу ҳол интиҳосиз такрорланаверади. Эстетикада ҳам шу аҳвол, фақат фарқи шундаки, эстетикада ҳамиша энг муҳим нарса эсдан чиқиб қолади.

Кейин шундай бўладик, эстетика ҳар гал санъат асари билан мулоқотга киришганда албатта ночор аҳволга тушиб қолади. У ҳаётнинг бачкана ҳодисаларига, юзаки қатламга мансублигини англагандай, ҳадиксирайди, қилиқлари бесўнақай бўлиб қолади, ялтоқлана бошлайди. Санъат ҳақида гап борган ўринларда ҳамма вақт буни ҳисобга олиш лозим бўлади. Санъатда ҳиссий қабул қилиш ҳукмронлик қилади ва бу салтанатнинг рутбалар силсила-сида ақл-идрок жамики авомий ва вульгар нарсаларни ўзида муҷассам этади – унинг мақоми шунақа. Илмда ва ахлоқда концепция ҳукмронлик қилади, унинг иродаси – қонун, у яратади ва уюштиради. Санъатда эса у кўрга ҳассадай гап. Истаган испан шаҳрига кираверишда шаҳар раҳбариятининг фармойиши билан чалакам-чатти бўяб-бежаб ёзиб қўйилган «Божхона – тўғрида» деган кўрсаткич бўлади. Илм ва ахлоқда ҳукмронлик қилувчи концепция санъатда ана шунақа кўрсаткичдан ўзга нарса эмас.

Санъат мухлисларининг эстетикага нафратли муносабати шу

билан изоҳланади; мухлисларга эстетика ўта маҳдуд, формал, сийқа, самарасиз ва қуруқ туюлади: у эстетиканинг ўзини сувратлар ва шеърлардан кўра гўзалроқ бўлмоғини истайди. Аммо бунга ўхшаш нарсаларда муайян аниқлик нечоғлик муҳим эканини англайдиган одам учун эса эстетик концепция ҳам санъат асаридир.

#### IV

Санъатнинг бирон муайян турининг аҳамиятини ўзимиз учун аниқламоқчи бўлсак, унинг мавзулар мавзусини белгилаб олмақ керак бўлади. Ҳар бир санъат ўз-ўзини ифодалашга бўлган туб эҳтиёжини фарқлаш жараёнида тугилади. Бу эҳтиёж инсоннинг табиатида бўлади. Инсон деганнинг ўзи ҳам аслида шу! Худди шунга ўхшаб, ҳайвоннинг туйғулари илк туйғу – сезги пайдо бўлиши биланоқ бир хил жинсли моддани чулғаб оладиган каналлардир. Худди шунингдек, кўриш ҳам биринчи марта кўз асаблари ва кўз пардасидаги таёқчалар туфайли пайдо бўлган эмас, аксинча, кўришга бўлган эҳтиёж, кўриш жараёнининг ўзи ўз қуролини яратган. Кўзга кўринмас, нурга тўла олам ибтидоий вужуд ичида гунча янглиғ очила бошлаган ва бу мукамал тўқисликни дафъатан татиб кўришнинг иложи бўлмаган. Шу туйғулар тўқислиги мушак тўқималари орасидан ўзига йўл очиб ўтган, ўз-ўзини халос этар экан, шундай бир ўзан барпо этганки, у орқали ўтиб ташқи фазога сочилган ва тарқалган.

Бошқача сўзлар билан айтганда, фаолият аъзони яратган. Фаолиятни-чи? Фаолиятни нима барпо этади? Эҳтиёж. Эҳтиёжни эса муаммо вужудга келтиради.

Инсон қалбида муаммо бор, у – кўтаринки, фожий. Инсон нимаики қилмасин, унинг ҳамма хатти-ҳаракати шу муаммо билан белгиланади. Уларнинг ҳаммаси – шу муаммони ҳал қилиш йўлида қўйилган қадамлардир. Бу муаммо шу қадар улканки, бир катта муҳорабада уни бартараф қилишнинг иложи йўқ, «бўлиб ташлаб, ҳукмронлик қил» деган маталга амал қилиб, одам муаммони бўлак-бўлақларга ажратади-да, аста-секин, қисм-бақисм ҳал қилади. Илм – инсон муаммосини ҳал қилиш йўлидаги биринчи босқич, ахлоқ – иккинчи босқич. Санъат – энг хуфя, энг ардоқли қатламга етиб боришга уринишдир.

Бинобарин, бизнинг вазифамиз – инсоннинг жамики хатти-ҳаракатларини, қилиқ-қилмишларини яширин тарзда белгилаб турадиган бу муаммо нимадан иборат эканини кўрсатиб беришдир, кейин эса илм ва ахлоқ нуқтаи назаридан унда нимани ҳал қилиш мумкинлигини аниқласак, қаршимизда ўз-ўзича олинган санъат муаммоси соф ва тугал ҳолда намоён бўлади.

Санъат шундай олижаноб, ҳиссий қуролдирки, инсон бошқа ҳеч қайси йўл билан ифодамай билмаган нарсасини шу қурол во-

ситасида ифодалайди. Бундан нари бориб қўрамизки, санъат муаммосининг ўзи моҳиятан ҳал қилиб бўлмайдиган хусусиятга эга. Шунини ҳисобга олиб, санъат соҳаларини айрим-айрим жиҳатларга ажратган ҳолда қамраб олишга интилади, шунинг учун санъатнинг ҳар бир айрим тури – умумий муаммо жиҳатларидан бирининг ифодасидир.

Шундай қилиб, ҳар бир санъат инсон қалбининг асосий, бўлинмас тарзда намоён бўладиган томонларидан бирига мувофиқ келади. Ана шу намоён бўладиган томон ҳар қайси санъат учун мавзуларнинг мавзуси бўлади.

Ҳар қайси санъатнинг тарихи инсон қалбининг томонларидан бирини ифодалашга бўлган қатор уринишлардир. Худди шу нарса уни бошқа санъатлардан ажратиб туради. Бу уринишлар шундай бир эгри чизикни ташкил қиладики, санъат камалакнинг энгил ўқи каби шу чизик бўйлаб замон қаърига ўз мақсади сари интилади. Интиҳосиз уфқдаги шу нуқта ҳар қайси санъатнинг йўналишини, моҳиятини ва маъносини кўрсатиб туради.

## V

Нарсани тусмоллаб тасаввур қилиш ҳали уни билиш деган гап эмас. Бунда биз қаршимизда алланечук бир нарса тургани ҳақида тахмин қиламиз, холос. Уфқда қора доғ турибди. Нима бу? Одамми, дарахтми, кўнғироқхонами? Биз буни билмаймиз. Қора доғ бетоқатлик билан унинг номини аташимизни кутади. Бизнинг қаршимиздаги буюм эмас, муаммо. Биз овқатни ҳазм қилиш жараёнини тушунмаган ҳолда еганимизни ҳазм қиламиз, севгининг нималигини билмаган ҳолда севамиз.

Ҳайвонлар, тошлар ўзларича яшайди. Уларнинг ўзи ҳаёт демакдир. Бизга шундай кўринадики, ҳайвон ўзининг табиий таъйинларига бўйсунган ҳолда ҳаракат қилади; оғриқни сезади, ривож топади. Унинг ҳаракати маъноси шунда. Тош мангу мудроқ ҳолатга чўмган тарзда тинч ётади, у ўз уйқусининг жамики оғирлиги билан ерни эзади. Фаолиятсизлик – унинг ҳаётидир ва билъакс. Аммо на тош, на ҳайвон ўзларининг яшаётганидан хабардор эмас.

...Жаннат боғида кўз кўрмаган ниҳолдан Одам Отанинг қадди қомати пайдо бўлиши билан биз ҳаёт деб атайдиган нарса бошланган. Одам Ота яшаётганини ҳис қилиб яшаган илк махлуқ эди. Одам Ота учун ҳаёт муаммо тарзида намоён бўлди.

Хўш, жаннат фароғати қўйнидаги, тирик махлуқлар қуршовидаги, балиқлари чаппар уриб ўйнаган дарёлар ёнидаги, тош қотган баҳайбат тоғлар, денгизлар ва қитъалар бағридаги Одам Ота нима дегани? Куррай заминдаги бошқа дунёлар қуршовидаги Одам Ота нима дегани?

Жаннатдаги Одам Ота — соф ҳолатдаги ҳаётдир, интиҳосиз ҳаёт муаммосининг ожиз бир новдасидир.

Дунёнинг жозоба қудрати, оламшумул ғам-ғусса, ноорганик модда, органик қаторлар, инсониятнинг таҳликали ва тантанавор тарихи, Ниневия ва Афина, Афлотун ва Кант, Клеопатра ва Дон-Жуан, жисмоний ва руҳий, ўткинчи ва мангу нарсалар — буларнинг ҳаммаси Одам Ота қалбининг бир лаҳзада пишиб етилган, лов-лов ёниб турувчи самарасини нечоғлик тўлдиради?! Ана шу бир маромдаги қисқаришлар ва кенгайишлар замирида нималар бор эканини, ана шу арзимас мушакнинг ҳар бир ҳаракатида биз ҳаёт деб атайдиган ўлчовсиз сўзга жойлайдиган қандай битмас-туганмас, турфа хил ҳодисалар мужассам эканини идрок этасизми? Одам Отанинг қалби — Коинот жамулжам бўлган марказдир, бошқача қилиб айтганда, бу — юракни қадаҳ каби кўпириб турган шарбат билан тўлдирган коинотнинг ўзидир.

Ҳаёт муаммоси — инсондир.

## VI

Инсон — ҳаёт муаммосидир. Дунёдаги ҳамма нарса тирикдир. Эҳтимол, бизга эътироз билдиришлари мумкин: «Нечук? Наҳотки, сиз натурфалсафа мистикасини тирилтиришга жазм қилган бўлсангиз?» Фехнер сайёраларда қудратли майлларига эга бўлган ҳиссиётчан махлуқларни кўрмоқни орзу қилган. Бу махлуқлар баҳайбат фазо тимсоҳлари янглиғ қудратли самовий эҳтирослар асратида ўз орбиталарида айланиб юрмоқлари керак экан. Фурьечи? Муттаҳам Фурьенинг<sup>5</sup> тахминига кўра, самовий жисмлар ўзига хос ҳаёт кечирар эмиш. Бу ҳаётни у «аромал<sup>6</sup>» деб атайди. У ҳисоблайдики, самовий механика қонунлари сайёралар ўртасидаги тўхтовсиз ишқий алоқаларнинг математик ифодасидан бошқа нарса эмас, бир-бирларига ошиқу беқарор бўлган само аҳли эса ўзаро муаттар ҳидлар тўхфа қилиб туришармиш. Буларнинг бари дунёдаги ҳамма нарса тирикдир, деган фикрни билдириш билан айтмоқчи бўлган гапига ўхшайдими? Наҳотки, биз яна қайтадан мистика билан бошимизни қотиришга йўл кўйсак?

Дунёда ҳамма нарса тирикдир, деб айтар эканман, мен ҳеч қачон мистикадан ҳозиргичалик узоқ бўлмаганман.

Илм «ҳаёт» тушунчасини ёлғиз бир фан — биологиянинг ихтиёрига бериб қўйган. Бунинг оқибатида на математика, на физика, на химия ҳаёт билан шуғулланади; ҳолбуки, ҳаётда тирик махлуқлар, яъни ўша ҳайвонлар ва ўлик нарсалар, яъни ўша тошлар мавжуд...

...Илм учун буюмлар моҳиятан хусусий ҳоллардир; шу тарзда ҳаётгий муаммонинг биринчи қисми ҳал қилинади. Бироқ буюмлар шунчаки буюмдан кўра ортиқроқ бир нарса бўлмоғи зарур. Наполеон шунчаки оқибатда келмас экан инсон жинсининг шунчаки



хусусий ҳодисаси эмас. У — ноёбдир, у — удир. Гвадаррама<sup>7</sup> ёнбағридаги тош ҳам кимёвий таркиби жиҳатидан Альп тоғларидаги тошлар билан бир хил бўлса-да, барибир, ундан фарқ қилади.

## VII

Илм ҳаёт муаммосини ўзаро алоқага киришмайдиган иккита катта соҳага — руҳ ва табиат соҳасига ажратади. Шу тарзда илмий билишнинг икки буюғи — табиий ва ижтимоий фанлар ташкил топди. Улар моддий ва руҳий ҳаёт шаклларини ўрганеди.

Руҳият соҳасида воқелик ҳаёт муносабатлари жамулжамидан ўзга нарса эмас экани моддий соҳадагига қараганда янада аниқроқ кўринади. Руҳ — буюм эмас, у — ҳолатлар силсиласидир. Руҳий ҳолат аввалги ҳолат билан кейин бўладиган ҳолат ўртасидаги нисбатдан ўзга нарса эмас. Масалан, алланечук мутлақ, моддийлашган «ғусса» бўлмайди. Агар аввал менинг қалбим шоду хуррамликка тўлиб-тошган бўлса-ю кейин бу шоду хуррамлик бироз камайиб қолса, мен ғусса чекаман. Ғусса билан шоду хуррамлик бирининг ортидан бири ўсиб чиқади. Уларнинг иккови ҳам ягона физиологик жараённинг турли босқичларидир. Бу жараён эса, ўз навбатида, материянинг ҳолати ёхуд энергиянинг бир туридир.

Аммо ижтимоий илмлар ҳам мавҳумият усулидан фойдаланади: улар ғуссани умуман тавсифлайди. Аммо умуман олинган ғусса — ғуссали эмас. Ғусса, чидаб бўлмайдиган ғусса — ҳозир шу дақиқада менинг қалбимни тилка-пора қилаётган ғуссадир. Умумлашган тарздаги ғусса эмас, ҳаётдаги ғусса ҳам муайян, бетакрор, индивидуал нарсадир.

## VIII

Ҳар бир муайян нарса чексиз кўп муносабатларнинг йиғиндидир. Илм мулоҳазакорлик билан ҳаракат қилиб, бу муносабатларни кетма-кет белгилайди; шунинг учун уларнинг ҳаммасини аниқлаб чиқиш учун илмга мангулик керак. Бу илмнинг азалий фожиасидир: илм шундай натижани кўзлаб ишлайдики, бу натижага ҳеч қачон тўлиқ эришиб бўлмайди.

Илм фожиаси санъатни туғдиради. Илмий усул бор имконини ишлатиб ночор қолган жойда унга бадий метод ёрдамга келади. Агар илмий усулнинг моҳияти мавҳумлаштириш ва умумлаштиришда бўлса, бадийий усулнинг моҳияти индивидуаллаштириш ва конкретлаштиришдир.

Санъат табиатдан нусха кўчиради деган гап — беҳуда гап. Қани ўша намуна бўладиган табиат? Уни топсанг, физика дарсликлари саҳифаларидан топсанг бўлар. Табиий жараёнлар физика қонунларига мувофиқ тарзда содир бўлади, санъат эса ҳаётий, муайян,

бетакрор жиҳатлар билан боғлиқ; бунинг боиси шундаки, санъатнинг ўзи бетакрор, муайян ва ҳаётийдир.

Табиат — барқарор, доимий жиҳатлар салтанатидир, ҳаёт эса, аксинча, ўта даражада ўткинчи нарса. Бундан шундай хулоса чиқадики, табиат дунёси, яъни илмий тадқиқотлар ҳосиласи умумлаштириш воситасида қайта барпо этилади, ҳолбуки, соф ҳаётий моҳиятларнинг янги дунёси (санъат айна шу дунёни барпо этиш учун майдонга келади) индивидуаллаштириш йўли билан барпо этилмоғи керак. Биз томондан ўрганиб бўлинган табиат тарзида тушуниладиган табиатда ҳеч қанақа индивидуал нарса йўқ; индивидуаллик шундай бир муаммоки, уни табиий фанлар усуллари билан ҳал қилиб бўлмайди.

Шунинг учун биологларнинг уни аниқлаш борасидаги ҳамма уринишлари беҳуда бўлиб чиқди. Биронта жиддий биограф биз учун Наполеоннинг бетакрор қиёфасини тиклаб бермагунича, биз Наполеонни индивидуаллик тарзида тушуна олмаймиз. Начора, биография — поэтик жанр. Гвадаррама ёнбағирларидаги тошлар маъданшуносликда ўзларининг хислатларини, характерларини, номларини намоён этмайдилар. Маъданшуносликда улар айнан ўзларига ўхшаш бошқа намуналар билан бирга бир синфни ташкил қилади. Аммо улар Веласкес расмларида ўз индивидуаллигини тўлиқ намоён қилади.

## IX

Биз белгиладикки, индивидуаллик, буюмникими ё инсонникими қатъи назар, яхлитлигича олганда, дунёнинг қурилишига боғлиқ экан; бу — муносабатларнинг жамулжамидир. Бир майсанинг униб-ўсишида бутун олам, бутун коинот иштирок этади.

Ана энди санъат ҳал қилмоқчи бўлиб зиммасига олган вазифа нақадар улкан экани тушунарли бўлдими? Энг жўн бир ҳаётни — манови дарахт, манови тош, манови инсон ҳаётини ташкил қилувчи муносабатлар жамулжамини қай йўсинда тўлиқроқ намоён этиш мумкин?

Аслини олганда, бунинг имкони йўқ, шунинг учун санъат моҳиятига кўра бир найранг; у алланечук бўлиши эҳтимол тутилган бир дунё яратмоғи керак. Муносабатлар чексизлигига эришиб бўлмайди; санъат гўё чексизликка ўхшаган алланечук ёлғондакам жамулжамликни излайди ва барпо этади. Бу айнан ўша — китобхон машҳур сувратни томоша қилиб ёки классик романни ўқиб, қайта-қайта кўнглидан кечирини керак бўлган нарса. Бизга шундай туюладики, олган сезгиларимиз бизга ҳаётий муаммонинг ич-ичига кириб боришимизга, уни чексиз равшан ва аниқ кўришимизга имкон беради. Масалан, «Дон-Кихот», ўқиб чиққанингиздан кейин қалбингизда нурли из қолдиради. Ва биз, қутилмаганда кўзимиз

чарақлаб очилиб кетгандай, ўзимиз сира ҳам куч ишлатмаган ҳолда, гўёки ҳеч қандай тайёргарликсиз инсоний нигоҳдан зўроқ кўриш қобилияти касб этгандай, бутун ҳудудсиз дунёни унинг батартиб тизимида бир нигоҳ билан қамраб олишга қобил бўлиб қоламиз.

Бинобарин, ҳар бир рассом жамулжамликнинг сийратини қайта яратмоққа интилноғи керак; негаки, биз бир буюмда ҳамма буюмларга эга бўла олмаймиз, шунинг учун жамулжамликнинг ўхшашига эришмоққа уриниб кўришимиз лозим. Ҳар бир буюмнинг моддий ҳаёти қамровга сиғмайди, шунинг учун лоақал ҳаётга ўхшашлик билан қаноатланамиз.

## X

Илм ҳаётда руҳ ва табиатнинг қўш дунёсини яратади. Санъат мукамаллик излар экан, ана шу бузилган яхлитликни қайта тиклашга мажбур. Фақат модданинг ўзидангина иборат бўлиб қоладиган ҳеч нарса йўқ — модда ўз-ўзича гоё ҳамдир; фақат руҳнинг ўзидангина иборат бўлиб қоладиган ҳеч нарса йўқ — энг нозик, энг инжа кечинмалар ҳам асаб толаларининг титраши, холос.

Зиммасидаги вазифасини бажармоқ учун санъат бу кутбларнинг биридан келиб чиқиб, иккинчиси сари ҳаракат қилмоғи керак. Шу тарзда санъатнинг ҳар хил турлари туғилган. Агар биз табиатдан руҳ сари ҳаракат қилсак, туйғуларимизни фазовий тасвир орқали ифодалашга уриниб кўрсак, қаршимизда пластик санъат — рассомлик санъати намоён бўлади. Агар туйғулардан келиб чиқсак, вақт замирида тарқалиб кетган ҳиссий ибтидо негизида пластик шаклларга, табиий шаклларга интилсак, бизнинг қаршимизда руҳий санъатлар — поэзия ва мусиқа пайдо бўлади. Охир-пировардида ҳар қайси санъат ҳар иккала ибтидони ҳам ўз ичига олади, бироқ унинг йўналиши, унинг ташкил қилиниши бошланғич нуқтага боғлиқдир.

## XI

Эҳтимол, Сезанн ҳеч қачон яхши рассом бўлмагандир — бунга унинг жисмоний сифатлари кифоя қилган эмас. Аммо унинг замондошларидан ҳеч ким рассомлик санъатининг жуда катта аҳамиятини Сезаннчалик чуқур тушунган эмас ва ҳеч ким унинг асосий муаммоларини Сезаннчалик аниқ тасаввур қилган эмас. Бунда ҳеч қанақа ҳайрон бўладиган нарса йўқ — одамнинг қўллари мажрўх бўлса, мўйқалам ушлашга ярамаса ҳам, у беҳад баркамол рассомлик туйғусига эга бўлмоғи мумкин.

Сезанн «мужассам этмоқ» деган сўзни такрор-такрор айтишни яхши кўрарди. Бу сўз жуда катта эстетик қимматга эга. У бу сўз бадиий вазифанинг айна моҳиятини ифодалайди, деб ҳисоблар эди. Мужассам этмоқ, яъни ўз-ўзича олганда, буюм бўлмаган нарсага буюм тусини бермоқ.

Кўп замонлардан бери санъат бир чалкашликдан азият чекиб келади. Бу чалкашлик, умуман олганда, жуда беозор бўлган икки атамани — «реализм» ва «идеализм» истилоҳларини нотўғри қўллашдан туғилган. Лотинча «res» сўзидан олинган «реализм» истилоҳида одатда кўчирилган нусха, бирор буюмга ўхшашлик тушунилади; шундай қилиб, воқелик нусха олиш объекти, санъат асари эса унинг нимжон нусхасидир.

Аммо сиз билан биз биламизки, буюмларнинг «воқелиги» деган нарса амалда унчалик тўғри эмас; биламизки, буюм деган нарса биз кўриб турган нарсанинг ўзи эмас: ҳар ким буюмни ўзича кўради, баъзан эса шундай бўладики, битта одамнинг кўриши ҳам зиддиятли бўлиши мумкин.

Биз яна шуни қайд қилдикки, буюмни — resни барпо этмоқ учун бизга муқаррар тарзда бошқа буюмлар ҳам керак бўлади. Бинобарин, мужассам этмоқ битта буюмдан эмас, уларнинг барча жамулжамлигидан нусха кўчиришдир, аммо бу жамулжамлик фақат бизнинг онгимиздагина мавжуд бўлгани ва фақат ғоя тарзидagina борлиги сабабидан, чинакам реалист айни шу ғоядан нусха кўчиради. Шу нуқтаи назардан реализмни идеализм деб атасак, анча ўринлироқ ва адолатлироқ бўларди.

Бироқ кўпинча «идеализм» сўзини ҳам бузиб талқин қиладилар: идеалист дегани кўпинча шунақа бир одамки, у амалий турмушда, мутлақо изоҳлаб бўлмайдиган сабабларга кўра, ўзини бемаъни, аҳмоқона тутади; у шунақа одамки, шимолий кутбда хурмо ўстирмоқчи бўлади, ҳаёт йўлларида уйқисираб тентираб юради. Кўпинча уни романтик ёки хаёлпараст деб атайдилар. Менимча, у тентақдан ўзга зот эмас.

Тарихан олганда, «ғоя» сўзи Афлотунга бориб тақалади. Афлотун эса, ўз навбатида, математик тушунчаларни ғоя деб атаган эди. Унинг бундай деб аташига сабаб шу эдики, улар фикр қуроли эди, фикрнинг ёрдами билан эса биз конкрет буюмлар яратамиз. Рақамларсиз, тўрт амалсиз (улар ҳам ғоялардир) ҳиссий воқеликлар, яъни «буюмлар» дунёси биз учун мавжуд бўлмайди. Бинобарин, ғоя учун унинг муайян нарсага татбиқ қилиниш имконияти, унинг мужассам бўлиш қобилияти принципаал муҳимдир. Шундай қилиб, чинакам идеалист — онгида пайдо бўладиган мужмал образлардан анойигина бўлиб нусха кўчирувчи одам эмас, балки тахмин қилинадиган воқеликлар хаосига эҳтиросли овчидай шўнғиб кетадиган ва бу хаосни жиловлаб олмоқ учун, буюм — resни маҳкам чангаллаб олиб, унга эгалик қилмоқ учун ундан уюштирувчи ибтидо излайдиган одамдир. Унинг бирдан-бир ташвиши ва унга илҳом берадиган ягона манба — шу. Шунинг учун ҳам идеализмни реализм деб атасак, тўғрироқ бўлар эди.

## XII

Рассом Сезаннинг айтган гаплари ҳам менинг — санъат назариячисининг «илмийроқ» қилиб айтган гапларимдан ўзга эмас: Сезаннинг фикрича, санъат — мужассам этмоқдир. Мен эса санъатни индивидуаллаштириш жараёни деб биламан, негаки буюм — гезнинг моҳияти уларнинг индивидуаллигидадир.

Воқелик — тасвирланаётган буюмнинг воқелиги эмас, расмнинг воқелигидир. Эль Греконинг «Кўлини кўкрагида қовуштириб турган эркак» деган суврати учун нусхалик ролини ўйнаган одам — энг оддий, хонаки махлуқдир. У XVII аср Толедосининг шартли аҳлига хос кенг тарқалган шаклга кириб, индивидуаллашишга, мужассам топишга муваффақ бўлган эмас. Айни Эль Греко ўз расмида унга индивидуаллик, муайянлик бахш этган ва шу билан унга мангу ҳаёт ато этган. Рассом мўйқаламини расмга сўнгги бор теккизиб бўлгач, дунёда энг воқеий, энг ашёвий буюмлардан бири — «Кўлини кўкрагида қовуштириб турган эркак» деган портрет пайдо бўлди.

Бунинг асосий сабаби шунда бўлган эдики, Эль Греко нусхадан таралиб, унинг кўз қорачиқларига келиб урилаётган нурларнинг ҳаммасидан бирваракайига ва ҳар қайсидан алоҳида-алоҳида нусха кўчириш йўлидан бормаган эди.

Бевосита воқелик санъат учун бор-йўғи материал, таркибий қисм, холос. Санъат эстетик шакл барпо этмоқ учун натурани қисмларга ажратади. Рассомлик санъати — импрессионизм бўладими, люминизм<sup>8</sup> бўладими, ё ундан бошқа нарса бўладими — барибир, натуралистик бўлмайди; фақат техника — рассомлик куролигина натуралистикдир. Тасвирий ифода воситалари фақат бўёқлардан иборат эмас; натура, нусха, мавзу — хуллас, жамики кўзга кўриниб турадиган нарсалар — охир-пировард мақсадлар эмас, балки мўйқалам ва бўёқларга ўхшаш восита, материал, холос.

## XIII

Даставвал бу материалга шакл бериш усули муҳим: бу усул илмда бошқа, санъатда бошқа. Санъат ичида эса тасвирий санъатда бир хил усул, поэзияда бошқа хил усул қўлланади.

Ҳаёт муаммосини талқин қилар экан, тасвирий санъат бирламчи таянч нуқтаси сифатида фазовий унсурларни, жисмларни танлаб олади. Ҳаёт шакллари, тошнинг жўн ҳаётини қайта тиклаш учун зарур бўлган муносабатларнинг интиҳосиз жамулжами тасвирий санъатда фазо ёхуд бўшлиқ деб аталади. Рассом ўзининг мўйқалами билан фазовий муносабатларни бир тизимга айлантиради ва шу тизим ичида «буюм»ни барпо этади. Буюм фақат шу тизим ичидагина биз учун яшай бошлайди.

Фазо (ёхуд бўшлиқ) — яшашга имкон берувчи муҳитдир; ҳар хил буюмлар фақат фазо (ёхуд бўшлиқ) туйфайлигина бир вақт-

нинг ўзида мавжуд бўлишлари мумкин. Бундан шундай хулоса чиқиб келадикки, сувратдаги ҳар бир чизги бошқаларига нисбатан логарифм бўлмоғи керак, шунингдек, расмнинг ҳар бир катаги билан бошқа катаклари ўртасида қанча кўп алоқа мавжуд бўлса, расм шунча баркамол бўлади. Биргаликда мавжуд бўлишнинг шарти шунақа. Аммо бу шарт шунчаки бир қатордан ёнма-ён ўрин олишдан иборат эмас. Курраи замин Куёш билан биргаликда яшайди, негаки, курраи заминсиз Куёшнинг ҳам ҳаёти издан чиқар эди ва аксинча. Бирга яшаш — бир-бири билан алоқада яшаш демакдир, бир-бирини қўллаб-қувватлаб, бир-бирига ёрдам бериб, бир-бирига чидаб, бир-бирини озиқлантириб, бир-бирига самара бахш этиб, бир-бирига куч бериб яшамоқдир.

Шундай қилиб, расмнинг ҳар бир қисми, ҳар бир хужайраси бошқаларига нисбатан фаол бўлмоғи керак, санъат — синтездир. Бу синтез рассомнинг ғалати ва ғаройиб бир қобилияти туфайли воқе бўлади, яъни рассом шундай қиладики, буюм бошқа буюмлар ичига сингиб йўқ бўлиб кетади.

Бирга яшамоқ структураси, фазо (ёки бўшлиқ) бирлаштирувчи ибтидога, чексиз янги-янги сифатлар касб эта оладиган, айна чоқда, ўзгича қола биладиган унсурга муҳтож. Рассомлик санъатининг бу олий нарсаси — нурдир.

Рассом нур ёрдамида ҳаётни барпо этар экан, яратиш ибтидо-сидаги Иегова каби иш тутади. Эслайлик, Инжилда ёзилишича, Худо оламни яратар экан, ҳар гал ўз ишининг самарасига қараб, бунинг «яхши эканини» кўради. Санъаткор рассом ҳам шунга ўхшаш иш қилади — у ўзлигини унутган ҳолда бир-икки қадам тисарилиб, кўзларини қисиб, ўз ишини янада чуқурроқ, яна-да холисроқ кўрмоқ учун ишлаган сувратига назар ташлайди.

Рассомлик — нур билан боғлиқ категория.

#### XIV

Юқорида айтилганларни рассомликни санъатнинг бошқа бирон жанри билан, масалан, роман билан қиёслаб янада ривожлантириш мумкин.

Роман — поэтик жанрдир; унинг туғилиши, ривожланиши ва тарқалиши тасвирий санъат эволюциясининг ўхшаш босқичларига тўлалигича мос келади. Рассомлик билан роман санъатнинг бизга яқин романтик, замонавий турларидир. Уларнинг иккови ҳам — Уйғониш даврининг самарасидир, бошқача қилиб айтганда, улар Уйғониш даври учун характерли бўлган индивидуаллик масаласини ифодалайди.

XV ва XVI асрларда инсоннинг ички дунёси, субъектив дунё, психологияси кашф этилади. Фазодан туб жой эгаллаб ўзлашиб олган барқарор буюмлардан ҳар бири бир қаторда моҳиятига кўра

барқарор бўлмаган, ўткинчи, вақт бағрида чўзилган бир зумлик туйғулар дунёси пайдо бўлади.

Роман туйғуларга мойилдир. Романлар аслида бизнинг қаршимизда инсоний эҳтиросларни очиб бермоқ учунгина мавжуддир. Аммо роман бу эҳтиросларнинг фаол пластик ифодасини бермайди, уларни ҳаракатда кўрсатмайди (бунинг учун эпик достоннинг ўзи кифоя қилади), балки уларни руҳият томонидан руҳнинг туғилиб келаётган ҳолати тарзида тасвирлайди.

Агар роман персонажларнинг хатти-ҳаракатларини ва ҳатто уларни қуршаб олган манзараларни тасвирлар экан, буни фақат бир мақсадда — китобхонга руҳий ҳаракатни қузатишга имкон бериш мақсадида қилади.

Бироқ бизнинг руҳимизнинг ҳаёти аста-секин қанот ёзиб боради ва уни тасвирловчи санъат ҳам ўз нақшларини оқиб борувчи вақт асосида тўқийди. Руҳларнинг бирга яшаши ўзини қадам-бақадам намоён этади: бир қалб ўзининг теран бойликларини бошқа қалбга очади ва ҳоказо; қалблар бир-бирлари билан ана шундай мулоқот қилади. Шунинг учун санъатнинг вақтни тасвирловчи бу турининг бирлаштирувчи ибтидоси — диалогдир.

Худди тасвирий санъатда нур асосий нарса бўлганидек, романдаги асосий нарса диалогдир. Роман — диалогик категориядир.

Китобхон роман тарихини бир эслаб кўрсин: қадимги Юнонистонда сафарлар, кезиб юришларни ҳикоя қилувчи қиссаларгина бўларди. Улар «тератологиялар»<sup>9</sup> деб аталарди. Агар биз эллин маданиятида романнинг бошланмаларини қидириб топишга уринсак, бу — Афлотуннинг диалоглари ва маълум даражада комедиялар бўлади. Эпосга қарама-қарши ўлароқ, роман ҳамisha замонавий ҳаёт билан алоқадор бўлади. Эпик қисса доимо мифологик қадимият асосига қурилган бўлади; эпос — ривоятдир. Замонавий ҳаётда тасвирлашга арзийдиган бирдан-бир нарса — суҳбат-сўзлашув, ўзаро алмашинган туйғулардир.

Романнинг ривожини Испанияда хотима топди: «Селестина»<sup>10</sup> — жанрни узил-кесил мустаҳкамлаш борасидаги сўнгги талпинишдир. Сервантес «Дон Кихот»да кишини лол қолдирувчи бошқа кашфиётлар қаторида инсониятга янги адабий жанрни туҳфа этди. Аммо «Дон Кихот» — диалоглар тўпламидир. Эҳтимолки, шу факт ўша даврнинг риториклари ва грамматиклари ўртасидаги мунозарага баҳона бўлгандир. Майли, бу масалаларни чуқурроқ биладиган одамлар айтишсин — Авельянеда<sup>11</sup> ўзининг муқаддимасида изҳор қилган «Ламанчлик Дон Кихот тарихи» деярлик бошдан охиригача комедиядир» деган ажойиб мулоҳазаси ўша қадимги баҳсларнинг акс садоси эмасмикан?

Нур — рассомлик санъатида ифода воситасидир, унга ҳаёт бахш этадиган қудратдир. Романда бу туйғуни диалог бажаради.

## XVII

Инсоннинг ҳаёти иккиланиб турадиганга ўхшайди — унинг қилиқлари, хатти-ҳаракати фазода намоён бўлади ва айни чоқда туйғуларнинг яширин ҳаётини ифодалайди. Тасвирий санъат инсон танаси орқали яхлитлик касб этади — инсон танаси орқали нур етакчи ўрин тутадиган тасвирий санъат салтанатига бевосита фазода бўлмаган нарсанинг ҳаммаси — туйғулар, тарих, маданият кириб боради.

Бинобарин, тасвирий санъатнинг мавзулар мавзуи — табиат кўйнидаги инсондир. Мана бу — муайян, тарихий инсон эмас, балки ўзича олинган инсон; курраи заминда ҳаёт кечирувчи мавжудот тарзида олинган инсон муаммосидир. Бу муаммони, айтايлик, миллий қолиплар билан чегаралаб кўйиш — уни жўн бир латифа даражасига тушириш билан баробардир.

Шунинг учун тасвирий санъатнинг асосий, азалий, қадимий мавзуси — муқаддас китобнинг бошида айтилган гапдир деган фикр ғалати туюлмайдими? Одам Ота жаннатда. Одам Отанинг ўзи ким? Ҳар бир инсон — Одам Отадир ва алоҳида олганда, ҳеч ким Одам Ота эмас. Одам Ота — ҳаётнинг ўзидир.

Жаннат деганлари қаерда? Шимолдами ёки жазирама ўлкалардами? Нима фарқи бор? Исталган манзара турмушнинг худудсиз фожиалари учун жуда мос келадиган саҳна эмасми? Бу саҳнада жангчи инсон бир дақиқагина нафасини ростлаб олиб, яна қайтадан жангга киришади. Бу манзара на рамзий дарахтларга, на «Жоконда»даги каби доломитларга муҳтож эмас. Бу манзара Эль Греконинг сувратидаги каби изтироб чекаётган инсоннинг қиёфасини қолиплаб турган икки қаричгина зулмат бўлиши ҳам мумкин. Танқидчилардан бирининг ибораси билан айтганда, ана шу «зулмат чақинлари» бутун Ернинг ўрнини босиб турибди. Хочга тортилган ҳолда ўлаётган Исонинг қайта тирилиши мангу давом этсин учун шу «зулмат чақини»нинг ўзи кифоя.

Доктор Вульпиуснинг менга юборган мактублари шу ерда тавом бўлади. Немис мутафаккирига муносиб тарзда у масаланинг тарихини чуқур ўрганган. Биринчи қарашда аҳамиятсизроқдай туюладиган тасвирий санъат муаммоси унга бутун дунё тизимининг батартиб ва келишган манзарасини чизиб беришга имкон берган. Бунинг ҳайрон қоладиган жойи йўқ: унинг ҳамюрти Ланге «Материализм тарихи» деган китобида ёзишча, Олмония дунёдаги шунақа ягона бир мамлакатки, унда дорифуруш ҳовончасида дори туйиб ўтириб, албатта, унинг хатти-ҳаракатлари жаҳоний уйғунликка мос келяптими-йўқми экани ҳақида ўйлайди.



# ВИТАЛИЙ ШЕНТАЛИНСКИЙ

## ИНҚИЛОБИЙ ҚҰРИҚХОНАДАГИ ОВЛАР

(Кечаги адабиёт ҳаётидан айрим манзаралар)

### СТАЛИННИНГ ТҶНФИЗ ҚҰПМОҒИ УЧУН!

Ақл бовар қилмайдиган бу қадаҳ 1939 йилнинг 1 декабрида Москванинг қоқ марказида Тверь хиёбонидаги ёзувчилар истиқомат қиладиган уйда баралла янраган. Ўша кезларда бутун мамлакат ва жамики прогрессив инсоният ҳамма замонлар ва ҳамма халқлар доҳийсининг олтмиш йиллигини нишонлашга тайёрланмоқда эди. Сон-саноқсиз тантанали нутқлар, гулдурас қарсақлар, мадҳиялар, шарафлашлар, газеталардаги кети-охири кўринмайдиган аюҳаннослар орасида бояги ёлғиз овоз чивиннинг фингиллашича ҳам бўлгани йўқ. Лекин шу ҳам Лубянканинг қулоғига етиб борди.

Ақл бовар қилмайдиган воқеадан икки кун ўтгач, «Богунец» деган лақабли махфий агент учта ёзувчи — Андрей Платонов, Андрей Новиков ва Николай Кауричевларнинг улфатчилик қилишгани ҳақида маълумот беради:

«1939 йилнинг 1 декабрида ёзувчи Платоновнинг уйига Новиков билан Кауричев келишди. Улар ўзлари олиб келган ароқни бирга ичишни таклиф қилишади. Биринчи қадаҳни Новиков Платоновнинг ўғли тезроқ кутулиб келиши учун ичишни таклиф қилади (у ўн йил қамоққа ҳукм қилинган). Иккинчи қадаҳни ҳам Новиков таклиф қилади:

— Сталиннинг тўнғиз қўпмоғи учун!

Платонов ўшқриб беради:

— Бу нима, ифвоми? Қани, жўнаб қолларинг бу ердан! Йўқолларинг дарҳол!

Кауричев унга жавоб беради:

— Сен кўрқоқ экансан! Номусли одамларнинг ҳаммаси шундай деб ўйлайди. Сен ҳам бошқача ўйлашинг мумкин эмас...»

Суҳбат уч кишининг ўртасида кечган бўлса, бегона одам иштирок этмаган бўлса, «Богунец» буларнинг барини қаердан билган бўлиши мумкин? Албатта, бирор тўртинчи кишининг гапидан эшитиб билган.

Бунинг устига кейинчалик ўтказилган терговдан маълум бўлишича, воқеа бутунлай бошқача тарзда кечган ва ҳатто Платоновнинг уйида бўлмаган ҳам экан...

Юбилей тантаналари ўтиб, бир оз нафасларини ростлаб олишгач, чекистлар ишга қайтишди.

Нақд янги йил арафасида – 31 декабрь куни биринчи бўлиб Андрей Платоновни чақиришди. Қўлига қоғоз беришиб, бўлган воқеани оқизмай-томизмай ҳаммасини рўйи рост ёзиб беришни талаб қилишди. Бирон нарсани яшириб ўтиришнинг маънисини йўқ эди. Ҳам хатарли эди. Гишт қолипдан кўчиб бўлган. Бирдан-бир илож – ростини айтмоқ. Платонов ёзишга тутинди.

«Шу йил ноябрнинг охирида ё декабрь ойининг бошларида ёзувчи А.Н.Новиковнинг уйида қуйидаги воқеа содир бўлди. Биз уч киши эдик: А.Н.Новиков, Ник. Кауричев (у ҳам ёзувчи) ва мен. Новиков ва Кауричевларнинг кайфи баланд эди. Улар ўзаро баланд овозда гаплашишар экан, тўсатдан Новиковнинг «Сталиннинг тўнғиз қўпмоғи учун!» деган хитобини эшитдим. Мен нотўғри эшитдим, деб ўйладим ва қайтариб сўрадим. Шунда Кауричев стулдан туриб, хона бўйлаб юрар экан, менга қараб: «Ўзингни овсарликка солма, сенинг ўғлинг қамоқда ўтирипти, сенинг сиёсий кайфиятинг яхши бўлмоғи мумкин эмас», деб гапира кетди.

Мен унга жавобан «Новиков айтган нарса учун мен ҳеч қачон ичмайман, Сталинсиз биз ҳаммамиз нобуд бўламиз, бундан ташқари, мен ахмоқ ва каллаварам эмасман, ўзимнинг шахсий бахтсизлигимни (ўғлимнинг қамалганини) ҳеч қачон Совет ҳокимиятига муносабатимга кўчирмайман», дедим.

Шунда Кауричев менга жавобан «сенинг қандай одам эканлигинг асарларинг орқали очиқ-ойдин кўриниб туради, биламан, кимлигингни...» деди. Мен унга «Менинг асарларим эълон қилинган, улардан жамоатчилик хабардор» деб жавоб бердим. Таклиф қилинган қадаҳ учун ичишдан қатъиян бош тортдим. Гапимиз жанжалга айланди. Мен қадаҳдаги ароқни тўкиб ташладим-да, хайрлашмасдан уйимга чиқиб кетдим.

Бу воқеадан бошим қотиб қолди, ташвишга тушдим, ўз танишларимдан бунақа даҳшатли гапни эшитишни хаёлимга ҳам келтирмаган эдим. Назаримда, улар менга қарши атайин ифвогарлик қилишмоқда эди.

Бунга қадар мен на унисидан, на бунисидан бунга ўхшаган гапни эшитган эдим. Тўғри, баъзан улар бирор сиёсий воқеага кинояли муносабатда бўлишарди, лекин бу турмушда тез-тез учраб турадиган арзимас воқеалар бўлгани учун мен уларга эътибор бермас эдим.

Кауричевни мен тузукроқ билмайман, Новиковни яхшироқ биламан. Мен уларнинг орасида муштарак мақсадларга асосланган мустаҳкам дўстликни сезганим йўқ. Уларнинг муносабатлари ўзаро ичкилик билан боғланган одамларнинг муносабатидан бошқа нарса эмас. Бу фақат менгагина маълум эмас. Ўтмишда Новиков «Перевал» деган троцкийчи адабий ташкилотга аъзо бўлган. Бу ҳаммага маълум.

Кауричевнинг ўтмишидан яхши хабарим йўқ, у ўқитувчи бўлган

шекилли. Одатда у жон-жаҳди билан шўро руҳида гапирарди. Камдан-кам ҳолларда оғзидан бирор бўлмағур гап чиқиб кетарди.

Мен юқорида айтган мудҳиш воқеа ҳам шундайлар сирасига киради. Афтидан, ўшанда Кауричев Новиковнинг гапини маъқуллади, шекилли.

Умуман олганда эса, Кауричев ҳам, Новиков ҳам сиёсий мавзуларда гаплашишдан ўзларини олиб қочишарди. Одатда, суҳбатларимиз у ёки бу бадий асар устида борарди, кўп ичилган ҳолларда эса тил айланмай қолиб, валдирашдан нарига ўтилмасди.

1939 йил 31 декабрь.

ПЛАТОНОВ.

Қабул қилиб олдим — НКВД ГУГБ 2-бўлими, 5-бўлинмаси фавқулодда вакили — давлат хавфсизлиги кичик лейтенанти Кутирев».

Қўлимиздаги ҳужжат асл нусха эмас. У Платонов баёнотининг машинкада кўчирилган нусхаси бўлиб, остида Платоновнинг имзоси йўқ. Лубянкадаги ишларнинг деярли ҳаммаси неча қайталаб сохталаштирилган. Шунинг учун бундай қаватма-қават сохталаштиришлар натижасида ҳужжат қандай пайдо бўлиб қолганини аниқ тиклашнинг ҳожати йўқ. Эҳтимол, Платоновдан тушунтириш хатини чекистлар эмас, бошқа бошлиқлар — адабийми ёхуд партиявийми раҳбарлар талаб қилгандир. Ҳар ҳолда, ҳужжатнинг юқори қисмида «Нусхаси НКВДга» деган ёзув бор. Воқеа содир бўлгандан кейин кўп йиллар ўтгач, прокуратура чиқарган хулосада бундай дейилган: «Платоновнинг НКВДга ёзган аризасидан олиниб, ишга қўшиб қўйилган нусхага ишонмоқ қийин, чунки КГБнинг Ҳисобот-архив бўлимида Платоновнинг ҳеч қанақа материали йўқ».

«Материал йўқ» деганига ҳайрон бўлманг — материалларни бир марта эмас, бир неча бор тонналаб йўқ қилишган. Шундоқ бўлганми ё бошқача бўлганми, ҳар ҳолда, Платонов ёзма ё оғзаки равишда тушунтириш берган ва бу тушунтиришлар ҳеч қандай шубҳа туғдирмайди. Ҳамма гапни ҳужжатнинг ўзи айтиб турипти.

Новиковни январда қамоққа олишди.

Асосий айб: «Сўнги вақтларда... ўзига яқин одамлар қатнашган гурунгларда партия раҳбарларига қарши террористик кайфи-ятларни намоён қилмоқда».

Лубянкадаги тергов ишлари бири-биридан бемаъни, бири-биридан даҳшатли айбловларга тўлиб кетган. Лекин ҳатто шулар билан қиёслаганда ҳам Андрей Новиковнинг иши ўзининг бемаънилиги билан лол қолдиради. Кайф билан айтилган икки пуллик гапни жиноятга айлантирмоқ учун терговчилар роса тер тўкишгани кўриниб турипти. Новиков билан шунчалик кўзганиш бўлган бошқа қамалган ёзувчиларнинг ишлари синчиклаб титкилаб чиқилган. Қўлларига илинган нарсаларнинг ҳаммасини ишга солиб, улардан зараркунандалик, троцкизм, терроризм деган айблар ясаганлар.

Мана, Новиковга унинг ҳамкасби ёзувчи Никифоров томонидан 1938 йил 23 февралда берилган тавсифнома:

«...Новиков Андрей содда, бўшашган ва босиқ одам, бироқ ўзига етгудек томонлари ҳам бор. Масалан, бир вақтлар унинг хонаси деворида осиглик суратда шинел кийган Троцкий ва оғзида трубкаси билан Радек савлат тўкиб туришарди, кейин бу портрет ғойиб бўлиб қолди. Новиковнинг гаплари ҳамма вақт чалкаш ва баландпарвоз. У камдан-кам ҳолларда ичмаган бўлади. Биров билан гаплаша бошласа, гапининг бошидаёқ ундан бошқа ҳеч ким ҳеч нарсага тушунмаслигини писанда қилади. Гаплари тахминан бунақа бўлади: «Наҳотки, жўнгина бир нарсани тушунмайсан-а, овсар. Бировлар буйруқ беради, бошқалар жонини жабборга бериб, буйруқни бажаради. Мана, кулоқни фош қилишди, мужик унинг устидаги иштонигача шилиб олди. Хўш, сен яна нимани истайсан? А. Новиков ўзини ҳажвчи деб ҳисоблайди. А. Платонов билан оғизбурун ўпишиб юришга тиришади. Улар теварак-атрофларига пичинг билан кулиб қарашади, фақат ўзаро гап-сўзларида эмас, балки асарларида ҳам ҳамма нарсани масҳара қилиб, ҳеч нарсага ҳайрон қолмасликка ҳаракат қилишади. Бирор одам манаман деб ажралиб турса, Хўжайин (Сталин) бундайларни ёқтирмайди ё уларни қувиб солади, ё амалидан пастлатади. А. Новиковнинг дунёқарashi ва мафкурasi тўғрисида фикр юритмоқ учун унинг «Туманликларнинг келиб чиқиш сабаблари» деган асарини ўқиб чиқиш кифоя...»

Ҳақимчиларнинг эски чақувлари ҳам асқотиб қолди. Агент «Белецкий» 1936 йилдаёқ Новиковнинг «кескин аксилшўровий кайфиятлари» ҳақида маълум қилган эди.

— Ҳозирги адабиёт қанақа? — деган экан Новиков. — Бизда адабиёт йўқ. Бунга ҳайрон бўлишнинг ҳам ҳожати йўқ. Чинакам фикр аллақайларга ғойиб бўлган жойда ҳақиқий адабиётнинг бўлиши мумкин эмас...

Лубянкадаги шоввозлар Новиковнинг ҳадисини жуда тез олишди. Учинчи сўроқдаёқ у унга қандай айбни ёпиштиришса, ҳаммага айбдорман, деб тўла иқроор бўла бошлади. У, айниқса, ўзининг Андрей Платонов билан дўстлиги тўғрисида батафсил гапириб берди.

« — Сизларнинг яқинлигингиз нимада кўринар эди? — деб сўрайди терговчи.

— Платонов билан мен 1922 йилдан бери танишимиз. У пайтларда мен «Ишчилар йўли» газетасининг муҳаррири бўлиб ишлардим... 1938 йилдан бошлаб биз, яъни мен, Кауричев ва Платонов тез-тез учрашиб турадиган бўлиб қолдик. Биз бир-бирларимизнинг уйимизга бориб турардик. Ҳар гал учрашганимизда мунтазам равишда аксилшўравий гаплардан гаплашардик.

— Қандай аксилшўравий гаплардан гаплашар эдинглар?

— Бизнинг гурунгларида одатта танқиддан бошланарди... Биз

адабиётга раҳбарлик қилишни бутунлай ёзувчиларнинг ўзига қўйиб бериш керак, бу масалада партия таъсири бўлмаслиги керак, шўро ҳокимиятининг сиёсати ёзувчиларнинг ижодий қобилиятлари кўламини чеклаб қўйди, яъни уларни муайян қолипга солиб қўйди, деб гаплашардик.

Платоновни биз энг яхши ёзувчи ва энг яхши танқидчи деб ҳисоблардик. Платонов табиатига кўра жуда писмиқ одам, гурунларда ҳам ўзининг қарашларини айтганда, ҳамиша тагдор қилиб айтади; агар у бирон нарсанинг устидан кулаётган бўлса, бу кулгиси билан ўша ҳодисани қоралаётгани ёки унга хайрихоҳлик билдириётгани — тушуна олмай гаранг бўласан. У асарларини ҳам худди шундай тарзда ёзади, яъни уларнинг ҳаммасида коса тагида нимкоса...

Мен Платонов билан, айниқса, НКВД органлари томонидан ўғли қамоққа олингандан кейин жуда яқин бўлиб қолдим. Учрашувларимизда ҳамиша ичкилик ичар эдик. Бизнинг гурунларимизда қатнашар экан, Платонов бизнинг нуқтаи назаримизга қўшилар ва ўзининг аксилшўравий кайфиятларини ифода қилар эди...»

17 январь куни терговчи Адамов Новиковнинг асосий жиноятдан оғиз очди.

«— Сиз бўлган гапларнинг ҳаммасини тўла-тўқис гапириб берганингиз йўқ. Тўғриси айтинг: яна аксилшўравий гаплардан гаплашганмисизлар?»

— 1939 йил ноябрь ойининг охири ё декабрь бошларида — аниқ эсимда йўқ, мен билан Кауричев кайфимиз тароқ ҳолда вино кўтариб Платоновнинг уйига бордик. Ичишиб, суҳбатлашиб ўтирган вақтимизда Кауричев НКВД органлари томонидан қамоққа олинган ёзувчи Иван Катаев жуда яхши одам, уни айбисиз қамадилар деди, шекилли.

Платонов Катаевни ёқтирмасди, шунинг учун сизнинг Катаевингиз ифлос одам эди. Мана, менинг ўғлим қамоқда ўтирипти, деб қўшиб қўйди. Платоновнинг шу сўзларидан кейин қайси биримиз унинг ўлимининг тезроқ кутилиб келиши учун ичишни таклиф қилдик, сўнг Троцкийнинг соғлиги учун қадаҳ кўтариш таклиф қилинди.

Троцкий шаънига кўтарилган қадаҳ Платоновга ёқмади, у кўлидаги ичкиликнинг ҳаммасини намоишкорона ерга тўқди-да, агар эсингда бўлса, бизни уйдан ҳайдаб чиқарди.

Бошқа бир гал, тахминан, 1939 йил декабрь ойининг охирида эди шекилли, яна Платоновнинг уйда тўпланиб ичишдик. Мен «Сталиннинг тўнғиз қўпмоғи учун!» деб қадаҳ кўтардим. Платонов билан Кауричев бу қадаҳни қўллаб-қувватлашди. Бу аксилқилобий гап-сўзлару қадаҳларнинг ҳаммаси, албатта, бизнинг шўро ҳокимиятига ва ВКП(б) раҳбариятига душманларча муносабатларимизнинг натижаси эди...»

Кейин тухмат гулхани борган сари гуриллаб ёнади. Кейинги

сўроқларда Адамов Новиковни шунчаки «аксилшўровий қарашларни» айтганинигина эмас, бошқа жиддийроқ гуноҳларни ҳам бўйнига олишга мажбур этади.

« — Демак, сизлар биргаликда душман ишини қилгансизлар, шундайми?

— Ҳа, қилганмиз.

— Сизлар қандай аксилшўровий ишларни амалга оширгансизлар?

— Моҳият-эътибори билан айтадиган бўлсак, биз аксилшўровий гуруҳ эдик...»

Ҳамма иш Платоновни қамашга қарата олиб борилмоқда эди.

Бу вақтга келиб Николай Кауричевни ҳам қамоққа олиб улгурган эдилар. У юбилей муносабати билан айтилган қадаҳнинг машғум тарихини ўзича баён қилади.

«— Эсимда, бу куни Новиковнинг уйида, унинг иш кабинетида ичишиб ўтирганимизда Новиков «Сталиннинг тўнғиз қўпмоғи учун» қадаҳ айтди. Кейин Троцкийнинг саломатлигига ичдик...

— Новиковнинг уйида бунақа душманона қадаҳлар айтилганда, сиздан бошқа яна ким бор эди?

— Мен билан Новиковдан ташқари яна Платонов бор эди.

— Ўша пайтда Новиковнинг хотини уйдаими?

— Буниси эсимда йўқ...»

Новиковнинг хотини?.. Бу гапларнинг барини эшитган тўртинчи одам шу аёл эмасмикан? Эшитгану, бу бемаза воқеа туфайли қалбида жўш урган ғазабни бирон дўсти ёки дугонасига тўкиб солган. Шу тариқа буларнинг бари «Богунец» деган агентга етиб борган ва кейин Лубянканинг мулкига айланган. Албатта, бунинг бариси тахмин, холос. Бутунлай бошқача бўлган бўлиши ҳам мумкин. «Богунец»нинг чақувлари бошқа ишларда ҳам кўп учрайди. Шунга қараб ҳукм қилганда, бу одамнинг ўзи ёзувчилар тоифасига мансуб бўлса керак. Шундоқ бўлгач, бу одамнинг ўзи ҳам Тверь хиёбонидаги «Герцен уйи»да, яъни ёзувчилар истиқомат қиладиган чумолилар инида яшаган ва ҳамма гапни ўзи эшитиб билган бўлиши ҳам мумкин-ку? Агар Новиков билан Платоновнинг девор-дармиён қўшнилари бўлганини инobatга олсак, чақувда йўл қўйилган хатони, яъни квартираларни алмаштириб юборилганини ҳам изоҳлаш қийин бўлмайди...

Бир-бирлари билан юзлаштирилганда Новиков ҳам, Кауричев ҳам Сталинга нисбатан террорчилик ниятида бўлганларини тан олдилар. Мастликда айтилган бемаза гаплар эндиликда улуғ бир суиқасдга тайёргарликдай кўрина бошлаган эди.

Иш пишиди. Ашёвий далил сифатида унга Новиковнинг «Туманликларнинг келиб чиқиш сабаблари» деган қиссаси илова қилинган эди. Шунингдек, ишга мунаққид Гурвичнинг шу қиссасига ёзган тақризи ҳам қўшиб қўйилган эди. Тақриз НКВДнинг топ-

шириғи билан ёзилган бўлиб, муаллифни турли-туман оғир гуноҳларда айблар эди: «Айтиш мумкинки, муаллиф бу асарда ўзини ўзи маҳв этган... У ўз қаҳрамонининг қилмишларини такрорлагандек бўлади... У ҳаётини ўз жонига қасд қилиш билан тугатади... Андрей Новиковнинг ҳажвиёти сира ҳам маъқул эмас...»

Тўрт ойлик терговдан кейин узоқ муддатлик турғунлик бошланади — гўё маҳбус ҳамманинг эсидан чиқиб кетгандай эди. Маҳбусликнинг иккинчи йили бошланди. Бу вақт мобайнида Новиков ўпка касалига чалиниб, ҳар йўталганида қон кетадиган бўлиб қолди. У Сталинга мактуб билан мурожаат қилиб, мурувват қилишни — унинг гуноҳидан ўтишни илтимос қилади: «... Ўша қадаҳ мен томонимдан айтилган-айтилмагани аниқ эсимда йўқ, аини чоқда мен уни айтилмаган ҳам деёлмайман. Мен ўзимни билмайдиган даражада маст эдим...»

Мактуб кишини зирқиратиб юборадиган ғалати бир хотима билан тугайди: «1941 йилнинг 31 мартда мен мангу ҳаракат қонунини кашф этдим. Бунинг тафсилотларини терговчи Адамовга ёзган икки мактубимда баён этганман. 1941 йил 4 май куни у мени юқорида зикр этилган мактублар бўйича чақирди, терговчи менга тегишли жойларга маълум қилажагини айтди. Ўз кашфиётимга ҳақ-ҳуқуқим борлигини айтишнинг бошқа имкониятларига эга бўлмаганим учун, Сиздан юқорида зикр этилган мактубларнинг нусхалари билан танишиб чиқишингизни ўтиниб сўрайман ва кейинчалик уларни назардан соқит қилмасангиз...»

Новиковнинг ишида унинг «кашфиёти»нинг бошқа ҳеч қанақа излари йўқ.

Тақдирнинг қандай бўлишини билиш фурсати кам қолган эди. Бир неча кун ўтгач, 8 июль куни Олий Суд Ҳарбий коллегиясининг мажлиси бўлиб ўтди. Новиковнинг гапи қисқа бўлди:

«— Мен айбдор эканимни тан оламан — аксилшўровий қадаҳ айтганман ва бўлар-бўлмас аксилшўровий гаплар гапирганман. Зараркунандаликдаги айбловни қатъиян рад этаман. Мен иштирокчиси бўлган гуруҳ ошкора иш юритувчи гуруҳ эди, шунинг учун менга қаратилган айбловларни нотўғри деб ҳисоблайман. Жиноятимни маст ҳолимда қилганман...»

«Мен олий жазога — отишга ҳукм қилиндим. Мени афв этишни ўтиниб сўрайман...» — бу сатрлар Новиковнинг яна бир аризасидан олинган. Ариза ўша кунларда йирик-йирик нотекис ҳарфлар билан битилган бўлиб, СССР Олий Совети Президиумининг раиси Калинин номига битилган. — Менинг ижтимоий келиб чиқишим батрақлардан. Батрақнинг ўғлиман, ўзим меҳнат фаолиятимни батрақликдан бошлаганман. Инқилобга ёт одам бўлган эмасман».

Новиков 28 июлда отиб ташланди. Кауричевни бир оз олдинроқ — 9 июлда отиб ташлашган.

«Инқилобга ёт одам бўлган эмасман» — бу сўзлар Андрей Новиковнинг Лубянканинг зулматли қаъридан бизгача етиб келган сўнги сўзлари эди.

У Воронеж қишлоқларидан бирида қашшоқ оилада ўсиб-улғаяди, мактабнинг тўрт синфини тугатади, сўнгра оилани боқиш учун ишлашга мажбур бўлади — ер ағдаради, ёғоч арралайди, ҳаммолик қилади. Биринчи Жаҳон уруши бошлангач, солдат бўлади. 1917 йилда большевиклар партиясига киради, Совет ҳокимиятини ўрнатишда иштирок этади. Аввал вилоятларда, кейин Москвада коммунистик газета ва журналларда муҳаррирлик қилади, жуда кўп миқдорда очерклар ва мақолалар ёзади. 1929 йилда эса ҳажвчи ёзувчи сифатида ярқ этиб кўзга ташланади. Новиковнинг «Туманликларнинг келиб чиқиш сабаблари» деган қиссаси жуда катта шов-шувга сабаб бўлади — мунаққидлар ёзувчини совет воқелигига тўхмат қилишда ва уни қора бўёқларда тасвирлашда айбонлашади. Уни ҳимоя қилишга Горькийнинг аралашшига тўғри келади. Чиндан ҳам бу қисса анча-мунча жиддий адабий ҳодиса бўлган эди — у бутун мамлакат бўйлаб ёйилиб бораётган бюрократизм иллатининг ҳалокатли хавфини фош этган биринчи асарлардан эди. Қиссадан кейин «Овсарларнинг ҳарбий жасоратлари», «Камарниц мужиги ҳақида қисса» асарлари, туркум ҳикоялар пайдо бўлди. Уларнинг ҳаммаси китобхонларни лоқайд қолдиргани йўқ — уларнинг қизиқишига ва эътирофига сабаб бўлди.

Ҳозир деҳқонлар орасидан чиққан бу туғма адиб адолатсиз тарзда унутиб юборилган. «Менсиз халқ тўкис бўлмайди» деган эди Андрей Платонов. Андрей Новиковсиз адабиётимиз тўкис бўлмайди. Ёзувчи нобуд бўлганидан кейин унинг олиб қўйилган қўлёзмалари бевосита қайтариб берилган эди. Новиковнинг беваси янги муносабатлардан қўрқиб, қўлёзмаларни маҳв этиб ташлаган.

Бир вақтлар ижодий фаолияти энди бошланган кезларда Андрей Платонов дўсти ва ҳамюрти Новиковга мактуб ёзиб уни огоҳ қилган эди: «Бизнинг ҳаётимиз офтобга қўйилган муз парчасидай гап. Уни шимишга ҳаракат қилма: ўзи эриб кетади...»

Коинотдаги сирли «қора ўпқонлар» бутун бошли юлдузларни, сайёраларни, улар билан бирга, эҳтимолки, аллақандай жонли махлуқотлар мавжуд дунёларни, номаълум цивилизацияларни ютиб юбориши сингари, Лубянканинг шум ҳалқуми ҳам миллион-миллион одамларни ямламай ютиб, яна янги-янги қурбонлар талаб қилар эди. Лубянканинг қаърида нафақат одамлар, балки уларнинг ижод самаралари ҳам ғойиб бўлиб кетарди. Лекин ҳамма нарса ҳам изсиз йўқолиб кетгани йўқ, бир вақтлар ҳукумат таъқибига учраган ёзувчилар учун аламли бўлган талафотлар бугунги кунда биз учун омадли топилмалар бўлиб хизмат қилмоқда.

Андрей Платоновнинг орқиндикта қолиришиди, лекин уни ҳамми-



ша назорат остида тутишган, унинг ижодини ҳам кузатиб боришган, қўлёмаларини ҳам ўз ҳолига қўйишган эмас.

Андрей Платоновнинг Лубянка омборларидан топилган «Техник роман»и ёнига бугун унинг яна бир асарини қўшиб қўйиш мумкин.

Бу қўлёмза ОГПУнинг махфий-сиёсий бўлимига «Красная новь» журнали таҳририятдан келиб қолган. Биринчи саҳифада ўша пайтларда журналда наср бўлимини бошқарган ёзувчи Всеволод Ивановнинг қўли билан: «Ф.Раскольниковга. Менимча, эътиборга лойиқ!» деб ёзиб қўйилган. «Мен босилишига қаршиман» деб шу ернинг ўзида фармойиш беради Раскольников. У «Красная новь» журналининг бош муҳаррири. Санани ҳам аниқ ёзиб қўйган: «1928 йил 11 февраль».

«1921 йилга саёҳат» деб сарлавҳа қўйилган қўлёмза (машинкалангандан кейин муаллиф ўқиб, сиёҳ билан тузатиб чиққан) — Платоновнинг бўлғувси романи «Чевенгур»нинг қатта бир қисмини ёхуд вариантларини ташкил қилса керак. Унда шундай саҳифалар борки, улар романнинг эълон қилинган матнида йўқ. Уста санъаткор ижодининг бу синиқ парчалари нақадар қимматли эканини гапириб ўтиришга ҳам ҳожат йўқ. Ёзувчи услубининг ўзига хослиги шундаки, у маталларни кўп қўллайди, унинг баёни бир-бири билан ташқи сюжет орқали ва қаҳрамонларнинг ички кечинмалари билан бириктиб кетган маталлар ҳамда нақллар занжиридан иборат. Шу тарзда айрим саҳналар яхлит бир нарсаларнинг парчалари бўлганлари ҳолда алланечук тугаллик ҳам касб этадилар ва мустақил қимматга эгадилар.

«Бу қиссанинг бир бобидир, — деб тушунтиради Платонов қўлёмзанинг ҳошиясида ва асосий қаҳрамонларга қисқача тавсиф беради: Дванов вайронгарчиликка қарши кураш масаласида губернани текшириш учун губисполком томонидан юборилган коммунист. Коленкин унинг тасодифий ҳамроҳи, собиқ партизан, «дала большевиғи».

Умид қиламизки, Андрей Платоновнинг ҳанузга қадар эълон қилинмаган бу саҳифалари ёзувчи ижодининг профессионал тадқиқотчилари қўлига етиб боради ва улар бу матни эълон қилишади ҳамда адибнинг нашрга тайёрланаётган навбатдаги асарлар тўпламидан уларга ўрин берадилар.

#### МАШАҚҚАТЛИ МУҲАББАТ

Совет адабиёти тарихида ёлғизгина бир киши ҳам Сталин мукофотининг, ҳам Нобель мукофотининг лауреати бўлган. Бу — Михаил Александрович Шолоховдир. Бу ўринда нечундир истейдод билан эътироф, ҳукмдорларнинг хайрихоҳлиги билан китобхонларнинг муҳаббатининг бир-бирига шўрча келиб қолган.

Лекин бунинг бир ғалати жойи ҳам йўқ эмасди — бир бочка асалга бир қошиқ қора мой тушиб қолганди.

Шолоховнинг энг асосий асарига — бутун адабиётда катта воқеа бўлган «Тинч Дон» романига соя тушиб қолди — уни адабий ўғирликда айблай бошладилар. Бу гумон ёзувчидан ҳозиргача ҳам ариган эмас. Ана шу китоблари кўп ўқиладиган ва кўпларнинг хурматига сазовор бўлган адибни айни чоқда ёмон ҳам кўришарди — унинг тили аччиқ бўлиб, кўпинча юксак минбарлардан номуносиб нутқлар сўзлар, бошқача фикрлайдиганларни аямай, тор-мор қилишга чақирарди. У ижодини жуда яхши бошлаганди, ёш даҳо бўлган эди, аммо аста-секин алланечук сўниб қолди — ўзининг иккинчи романини сохта тугалланма билан расво қилди. Сўнгги романини эса ўнлаб йилларга чўзди, шунда ҳам уни тугатгани йўқ.

Ташқи фаровонлик остида маънавий носоғломлик яшириниб ётарди. Халқ бошига тушган фожиа унга ҳам таъсир қилмай қолмас эди — бу унинг онгини парчалаб юборди, шахсиятини парчалади; адиб санъаткор билан цензор ўртасидаги кескин ички зиддият исканжасига тушиб қолди, масхарабозлик билан пиёнисталик ўртасида икки йўл оворасига айланди.

1929 йилда Сталин Шолоховни давримизнинг энг атоқли ёзувчиси деб эълон қилди. Шундан кейин у Сталиннинг шахсий ҳомийлигига ўтди, дахлсиз бўлиб қолди. Лекин бу тақиқларнинг бизга ортиқ дахли йўқ. Эндиликда биз адибга кўкларга кўтариб мақтамай ҳам, ерга уриб қораламай ҳам, ортиқча мадҳияларсиз ва ортиқча қораловсиз, пардозсиз ва таҳқирсиз ёндашмоғимиз мумкин.

Ҳамманинг назарига тушган одам, Лубянкада ҳам алоҳида эътиборга сазовор эди. Шолохов замондошларига тааллуқли гоҳ у, гоҳ бу тергов ишида, гоҳ йўл-йўлакай, гоҳ анча бафуржа унинг номи учраб қолади. Ишлар орасидан ҳатто унинг мактублари ҳам чиқиб қолди. Худо билсин, ҳали яна нималар топиларкин?

Бироқ бугуннинг ўзидаёқ махфий архивларда қилинган янги кашфиётлар Шолохов биографиясига янги фактлар қўшади. Шу пайтгача яшириб келинган бу фактлар унинг портретига шундай чизгилар қўшадики, уларни ҳафсала билан ўчириб, силлиқлаб кетган эдилар.

«Дастлабки терговда тан олмаганим каби бу гал ҳам ўзимни айбдор деб тан олмайман... Менга тухмат қилишган... Менинг мутлақо ҳеч қандай гуноҳим йўқ» — бу сўзларни судда дипломат ва журналист Георгий Александрович Астахов айтган. У поляк жосуси ва аксилшўровий фитнанинг иштирокчиси сифатида ўн беш йил қамоқ жазосига ҳукм этилган эди, қирқ беш ёшида шимолий лагерлардан бирида ҳалок бўлди.

Астахов Шолоховнинг юртдоши ва дўсти. Атоқли ёзувчининг унга йўллаган мактублари айни шу оламнинг тергов ишидан чиққан.

Албатта, Астахов ҳеч қанақа халқ душмани эмас эди. «У овсар одамлар тоифасига мансуб. Бунақа одамлар баъзан илм аҳли ўртасида учраб туради. Эҳтимол, қисмати бошқача бўлганда у ҳам илм аҳлларидан бири бўлармиди? Агар бўлганда ҳам Шарқ масалалари бўйича чакана олим бўлмаган бўларди. У жуда тиник, равшан ақл эгаси, мустаҳкам ички интизомга амал қилади, шу билан бирга кундалик турмуш ишларида алланечук бесўнақайлиги, қовушмаслиги бор...» Бу табиий овоз Лубянкадаги расмиятчилик оҳанглари билан нақадар узоқ. Бу — эрининг қисматига қай бир йўл билан таъсир кўрсатиш мақсадида НКВДга ариза билан мурожаат қилган Наталянинг овози: Астахов «ҳаддан ташқари ҳалол одам, у ўзига билдирилган ишончини на майда, на йирик ишларда оқламасликка мутлақо қурби етмайди».

Ўзининг қарашларига кўра у типик шўро одами эди. Бир вақтлар у ёшларга хос шижоат билан эски дунёни ва унинг маданиятини кунпаякун қилишда иштирок этган эди.

У 1920 йилда Владикавказда Пушкин ҳақидаги ошкора мунозарада Михаил Булгаковнинг мухолифи бўлиб иштирок этган эди, «Пушкинни мажақлаб ташлади» деб эслайди Булгаков «Кўйлак энгидаги қайдлар»ида. Партия газетаси «Коммунист»нинг муҳаррири бўлган, пролеткультчи Астахов ўша паллаларда чиндан ҳам роса ўзини кўрсатган эди. Владикавказнинг Ёзги боғида ўтган кечада қилган докладыда у Пушкин тўғрисида шундай деган эди: «Ва биз мутлақо хотиржам қалб билан мукаммал асарлар тўпламини инқилоб гулханига улоқтирамик ва тавалло қиламикки, унинг асарларида йилт этган олтин бўлса, умумий гулханда эски-туски нарсалар билан бирга ёниб кетмайди».

Булгаков билан бўлган даҳанаки жанг ҳатто унинг рақиблари хотирасида ҳам сақланиб қолади. Астаховнинг Лубянкадаги ишида унга ёзилган бир ҳазил-мутойиба мактуб ҳам сақланиб қолган. Унинг муаллифи Астаховнинг жанговар инқилобий йилларда ном чиқарган шоир ўртоғи Константин Юст бўлиб, мактуб «шахсий, чин юракдан, мутлақо махфий хат» деб номланган. «Булгаковни бизнинг Цехимиз бор кучи билан мажақлаб ташлади, — деб ёзади Юст. — Биз қатлимизни амалга оширдик. Масалан, Пушкинга ўт кўйилди. Слезкин увиллаб йиғласин. Майли, БеМе жирилласин...» (БеМе дегани Булгаков Михаил эканига шубҳа йўқ, Слезкин эса Булгаковнинг адабиётчи ошналаридан). Шуниси борки, Юстнинг ҳазил-мутойибасини маҳв этмай, ишда сақлаб қўйган эканлар, бунинг бошқа сабаби бор. Унда шахсан ўртоқ Сталинга қарши қаратилган жойлар йўғон-йўғон қизил чизиқлар билан қайд этилган: «Сен нечун у ёлқинли грузиндан коммунистик ишлар эмас, лоақал коммунистик иборалар кутдинг-а?..»

Астаховни кетма кет ўйин-кўнрабга тўтишди. Астахов

жон-жаҳди билан қаршилик кўрсатади. Унинг ишида партия Марказкомига ва ички ишлар халқ комиссари Берия номига ёзилган бир туркум аризалар бор.

1940 йилнинг 10 марти: «Қамалишим ва турмада кечирган кунларим ҳали мени маънавий жиҳатдан синдирганича йўқ... Лекин терговчи ваъда қилаётганидай, мени «латта»га айлантириб қўйсалар, ҳатто оқланган тақдиримда ҳам мен ортиқ ишга ярамасам керак, менинг фақат соямгина қолади. Шунга йўл қўйилмаслигини илтимос қиламан. Мен шундай жазога арзийдиган иш қилган эмасман».

1 апрель. «Терговда менга «сенинг жиноятчилигинг исбот қилиниб бўлди» дейишяпти. Дунё ағдар-тўнтар бўлса бўлар эмишки, лекин менинг жиноятчи эканимга ишонч сира ўзгармас эмиш. Қамалишимнинг ўзини менинг жиноятчи эканимни исботловчи далил сифатида келтиришибди. Мен бунақа нуқтаи назарни қабул қилолмайман»...

12 май. «...Мен ҳеч қандай жиноят содир қилмаганим учун, ҳеч қанақа кўрсатма бера олмайман. Бунинг учун мени ўжарликда, терговга қарши кураш олиб боришда айблашмоқда ва жазо чораларини кучайтирамиз, деб пўписа қилишмоқда. Мени НКВДдан Лефортово ҳарбий турмасига ўтказиш билан жазо чоралар ҳам авж олдирилди. Ҳар нима қилиб бўлса-да, мени «синдириш»га қарор қилишган эмиш. Менинг ишимни чуқурроқ текшириб кўришни ва менга бирор чора йўлини кўрсатишни илтимос қиламан. Такрор айтаман, ўзимни жосус ва фитнашор деб тан ололмайман, чунки бу ёлгон ва ўз-ўзимга тухмат бўларди... Нима қилмоғим керак? Мен раҳм-шафқат сўраётганим йўқ, фақат ўзимнинг гуноҳсиз эканимни исбот қилишимга имкон беришингизни илтимос қиламан, холос».

18 май. «Шу ой 14 дан 15 га ўтар кечаси терговчилар мени резинка таёқлар билан калтаклашди. Мен... бундай йўллар билан мендан олишлари мумкин бўлган кўрсатмалар учун масъулиятни бўйнимга ололмайман. Чунки мен жисмоний оғриққа кўниккан эмасман, шунинг учун жисмоний оғриқ таъсирида ҳар хил бўлар-бўлмас гапларни айтаверишим мумкин. Лекин кейинчалик буларнинг ҳаммасидан бўйин товлашга тўғри келади. Агар бу калтаклаш биринчиси ва охиригиси бўлганида мен уни тунги босинқираш деб унутиб юборишга тайёр эдим, бироқ терговчилар мени ишонтириб айтишдики, бундан кейин яна бошқалари, аввалгисидан ўн чандон кучлироқлари бўлар экан... «Сизга нажот берадиган кимсанинг ўзи йўқ» дейишади менга терговчилар. Мен уларга «шўронинг одил судига ва биринчи навбатда НКВДга ишонаман, улардан нажот кутаман» десам, бу гапларимни пичинг билан қарши олишади ва мени ~~мисалдан топиди~~ этишади...

Лаврентий Павлович, мен сизнинг меҳрибонлигингизга ва одамларга гамхўрлигингизга ишонаман. Менинг овозим беҳуда янграб қолаверишига ишонмайман. Сизнинг эътиборингиз менга нечоғлик куч-қувват бағишлаши, мени қанчалар бардам қилиши тўғрисида гапириб ўтиришнинг ўзи ортиқча. Шундай эътибор бўлганида мен сўнгги йилда бошимга тушган ҳамма мушкулотларни бажонидил эсимдан чиқариб ташлаган бўлардим. Услубимдаги дағаллик учун, аризамни пухтароқ ёзолмаганим учун узр. Ёзиш — жуда қийин...»

29 май. «...Ҳодисалар шуни исбот қилдики, мен 1939 йилда Германия билан олиб борилган музокараларнинг тўла махфийлигини таъминлаганман. Бу муайян мамлакатларнинг қисматини ҳал қилган. Мени шу мамлакатлар фойдасига жосулик қилганликда айблашмоқда. Ана шуни назардан қочирмаслигингизни илтимос қиламан...»

Астахов совет-герман битими тўғрисида эслаяпти. Бу битимнинг имзоланишида у ҳам Берлиндаги ваколатхонамизнинг маслаҳатчиси сифатида иштирок этган ва ҳатто Гитлер томонидан қабул қилинган эди. Уни Берия билан биринчи марта рўпара қилган нарса ана шу махфий топшириқ бўлган эмасмикин? Эндиликда у ана шу воқеани ҳам эслаётган эмасмикин? «Ижозат берсангиз, Сизга Халқ комиссари сифатидагина мурожаат қилмасам. Қисқа муддат мобайнида менга сизнинг назоратингиз остида ишлашга тўғри келган эди. Сиз мен тўғримда ҳозирга қадар мен учун номаълум бўлиб қолаётган қандайдир материаллардан тасаввур ҳосил қилмайсиз, балки мени бевосита кўргансиз, кузатгансиз... Менинг гуноҳкорлигим масаласи қамалишимдан олдинроқ узил-кесил ҳал бўлган, дейишганда мен бунга сира ҳам ишона олмайман...»

1941 йилнинг 7 январи: «...Менга жинояткорона фаолиятингиз ҳақида кўрсатма беринг дейишди. Акс ҳолда, қисматим қаттиқ режимли турма бўлармиш, жазо чоралари кучайтирилармиш. Менга айтишларича, менга қарши шунақа чоралар кўрилар эмишки, улардан кейин мен ҳатто кўрсатма ҳам беролмай қолармишман. Бироқ бу нима дегани? Ҳозир мен муайян бир йўлда турибман. Бундан бошқа қаршимда фақат бир йўл бор: бу йўл ўз-ўзимга тухмат қилиш ва бўхтон йўли. Бу йўл — аксилинқилобий, душман йўли...»

Терговчилар менинг Шарқ ҳақидаги, шу жумладан, Туркия тўғрисидаги китобларимни ҳам жинояткорона асарлар дейишмоқда. Ҳолбуки, Туркия ҳақидаги китобим бошдан-оёқ 1922-1924 йилларда «Известия» ва «Правда» газеталарида эълон қилинган мақолаларимдан таркиб топган. Ҳатто менинг ёшлик йилларимда ёзган ВЧК ҳақидаги шеъримни (1918) ҳам оқғвардиячилик руҳи билан суғорилган дейишмоқда. Ҳолбуки, бу шеърни 1920 йилда

Тифлисадаги оқлар матбуоти қутуриб танқид қилган эди. Мен шоир эмасман, шунинг учун уларнинг адабий қимматини ҳимоя қилолмайман. Шунингдек, уларда айрим сўзлар ноҳўя ишлатилган бўлса ишлатилгандир. Лекин беихтиёр қаршимда бошқа бир савол кўндаланг бўлади: иш менинг хориждаги махсус фаолиятим билан боғлиқ анча мураккаб фактлар таҳлилига бориб тақалганда мен терговчилардан нима кутишим мумкин? Ахир, мен хорижий фаолиятим давомида орган ходимлари билан бир неча марта низоларга ҳам борганман.

Мен ўртоқ Сталинга мактуб ёзмоқни истардим — мақсад арз қилиш ёхуд тергов билан баҳслашиш эмас, балки менинг дипломатик фаолиятимнинг (айниқса, Германияда сўнгги даврдаги) айрим нуқталарини батафсилроқ ёритиб бериш. Нусхасини Сизга юборсам дегандим. Бир қатор масалалар борки, уларни менинг ишим билан боғламаган ҳолда ҳам қоғозга тушириб қўйса, зарар қилмайди.

(Илова ёддан):

### ВЧК

*Лубянка манзилини кўрсатиб аён  
Олис сарҳадларга — мубҳам, туманли,  
Алвон шугла сочиб товланар неон,  
ВЧК ҳарфлари ялтирар қонли.  
Унда мужассамдир мулойим нафрат,  
Унда имони йўқ қалбнинг қаҳри жам,  
Унда мавжланади шу қўшиқ фақат:  
«Қарши кураша бил виждонингга ҳам!»  
Уч ҳарфдан таралган сержило ёғду  
Чорлар нигоҳларни ажиб афсунвор.  
Жунбуш оломонга илҳом берар у,  
Зероки шўролар шу сабаб пойдор.  
Нечун юракларда беҳад шубҳа, ғам?  
Нечун гуссанинг ҳеч кўринмас чеки?  
Ахир, порлаб турар жиддий, хотиржам  
Пештоқдаги қонли имло: ВЧК.*

Бу шеър 1918 йилнинг декабрида ёзилган. Ўша кезларда ВЧКнинг биноси чироқлар билан безатиб қўйилган эди. Мен иш юзасидан бу ерда тез-тез бўлиб турардим. Шеър ўша пайтдаги таассуротлар натижасида туғилган. Албатта, эсингизда бўлса керак, ўша пайтларда чет эл истилоси, фуқаролар уруши, қирғинлар жуда авжида эди».

Ана шу раҳм-шафқат сўраб, адолат талаб қилинган таваллолар, шеърини мурожаатлар тергов ишидан нари ўтган эмас, унинг саҳифалари ичида жавобсиз қолиб кетаверган. Ўша қалам билан ўша сиёҳда чизилган суврат ҳам. Уни «аксилшўровий» ҳужжат сифатида Астаховдан тортиб олиб, жиндий ишга тиркаб қўйишган.

Сувратда сочлари тўзиган бир шўрпешона одам сизга қараб турипти. Унинг башарасини турма дерзасига тутилган темир панжара тўсиб турипти. Кўзларида шашқатор ёши — улар иккита ирмоқча бўлиб оқаяпти. Сувратнинг ёзувлари ҳам бор: юқорида «фалон турма» деб ёзилган, ўнг томонда эса «Беш йиллик маҳбуслик вақтида бошидан кечирган бахтиёр дақиқалар ҳақидаги аламли хотиралар ва пушаймон ёшини оқизаётган одам», чап томонда эса «одам бўлиб савоб ишлар қилмаган мендай гуноҳкор осий банданинг шўри курсин» деб Инжилдан олинган бир ибора ёзиб қўйилган.

Худди ана шу ерда суврат ва шеър билан ёнма-ён Шолоховнинг мактублари ётипти. Нега уларни ишга «тиркашди» экан? Ёзувчининг халқ душмани билан алоқасини фош қилувчи материал-да! Тўртта мактуб, уларга қўшиб яна битта мактуб аллақандай сабабларга кўра «ишга дахли йўқ материаллар» сифатида бир тўп қўлёзмалар ва ҳужжатлар билан бирга йўқ қилинган.

Мактубларга қараб ҳукм қилинганда, Шолохов билан Астахов ўттизинчи йилларда жуда яқин бўлишган, оилавий борди-келдилари бўлган, бир неча марта учрашишган ва мунтазам равишда ёзишиб туришган. Ёзувчи ўзининг дипломат дўстини эркалатиб «Егорушка» деб атайдди ва зўр бериб уни ўзининг ёнига — Дондаги Вещченская станциясига меҳмонга чорлайди.

Мактублар қисқа-қисқа, кўпроқ маиший мавзуларда ёзилган — афтидан, Шолохов жиддийроқ гапларини почтага ишонмай, учрашганда айтмоқ учун асраб қўйган бўлса керак. Бундан ташқари бу кезларда Шолоховнинг вақти анча тигиз бўлган — у боши билан «Тинч Дон» романига шўнғиган эди.

Биринчи мактуб 1935 йилнинг 22 мартада ёзилган. Ўшанда Шолохов хориждан, хизмат сафаридан қайтиб келган эди. Сафар чоғида Астахов билан учрашган (бу вақтда Астахов Лондондаги ваколатхонада маслаҳатчи бўлиб хизмат қиларди).

«Азиз ҳамюртим!

Донликлар ҳамиша хиёнаткорлиги, тутуриқсизлиги ва бошқа салбий белгилари билан ажралиб туришган. Аммо сен — ярамас ҳамюртларингнинг ҳаммасини ортда қолдириб кетдинг. Икки ойдан бери бир сатр хат ёзмабсан-а! Вой, ноинсоф-ей! Бундан буён ҳам шу аҳвол бўладими ёки хат-пат ёзиш ниятинг борми?

Мен сизлардан қайтаётиб Москвада роппа-роса бир кеча-кундуз тўхтаб ўтдим, кейин уйга равона бўлдим. Столга миҳлаб қўйгандай ўтирибман, «Тинч Дон»ни тугатяпман. Таассуротларим ҳақида бирор нарса ёзиб беришни талаб қилиб газеталар ҳол-жонимга қўйишмаяпти, лекин мен мухбирлар қамалига мардоналик билан дош берапман ва таассуротлар ўрнига роман ёзаяпман. Шундоқ қилганим тузук, албатта!..»

Ўша йилнинг кузидики Шолохов Астаховга яна иккита мактуб

йўллайди ва буларда ҳам уларни ўз ҳузурига меҳмонга чорлашда давом этади. Унинг ўзи ҳеч қачон сафар қилолмади, чунки «Тинч Дон»нинг тўртинчи китоби уни қаттиқ боғлаб қўйган. «Лекин, барибир, бир амаллаб кўришамиз. Китобни бир ёқли қилсам, эркин куш бўлардим. Ёзи билан деярлик ишлаганим йўқ, энди бой берилган фурсатни етказиб олишга тўғри келяпти...»

Сўнги мактуб 1939 йил 24 октябрда ёзилган бўлиб, бошқалари ичида энг қисқаси. Унда ҳам тезроқ учрашишга — бу гал Москвада кўришишга умид билдирилган.

Бу учрашув бўлганми-йўқми — маълум эмас. Бу пайтга келиб, Астаховнинг дипломатик фаолияти тўхтаган эди — уни Ташқи ишлар халқ комиссарлигидаги лавозимидан бўшатишганди. Орадан кўп ўтмай қамоққа олинди. Бундан буёғига унинг босиб ўтган йўли Лубянка — Лефортово — Сухановдаги қийноқ турмаси орқали ўтди ва шу йўлнинг охирида номи узилди.

Астахов қамоққа олинмасдан бир ой олдин эса бир одам отиб ташланган эди. Тақдир тақозоси билан унинг жинойи ишида Михаил Шолохов ҳаётидан яна бир воқеа муҳрланиб қолган.

«Энди тергов ахбороти учун алоҳида эътиборга молик бўлган яна бир воқеани — Хаютина-Ежова билан ёзувчи Шолохов ўрта-сидаги ишқий муносабатларни маълум қилмоқчиман...»

Шолохов — қонхўр халқ комиссари Ежовнинг ишқ-муҳаббатдаги рақибими? Шунақа ҳам бемаъни гап бўлиши мумкинми? Агар буни бирорта тийиксиз қаламкаш ёзганида, биз истехзо билан кулиб қўя қолардик — сайра-я, сайра, булбулим! Аммо ҳаёт ҳар қандай тўқимадан бойроқ!

Ежовнинг ўрнига келган янги ички ишлар халқ комиссари Лаврентий Берия ўздан аввалги халқ комиссари ва унинг муҳитини тугатиш ишларини яқунламоқда. Ёзувчилар уюшмаси Хорижий комиссиясининг ходимаси Зинаида Фридриховна Гликина ҳам қонли воқеалар оқимига тушиб қолади. Уни жосусликда айб-лашади — уни Ежовнинг хотини Евгения Соломоновна Хаютина-Ежова ёллагану, кейин икковлари биргаликда хорижий разведкалар фойдасига жосуслик қилишган.

Гликинадан кечагина Сталиннинг суюклиси бўлган, бутун мамлакатнинг бошида қонли зулм қамчисини ўйнатган Ежовнинг зарарқунандалик фаолияти ҳақида билганларининг ҳаммасини багафсил ёзиб беришни талаб қилишади. Гликина бажонидил рози бўлади — бутун бошли бир дафтарни тўлдириб, багафсил кўрсатма беради, лекин ўзининг жосуслик фаолиятини рад этади.

«Аммо ўзимни мутлақо бегуноҳ қилиб кўрсатмоқчи эмасман, аксинча, бир масалада айбимга иқрорман: мен Н. И. Ежовнинг хотини билан яқин муносабатда бўлганман, шунингдек, шахсан Н. И. Ежовнинг ўзи билан ҳам шунинг учун



Н. И. Ежовнинг жамики аксилпартиявий фаолиятидан хабардор эдим. Аммо унга садоқатим ҳаддан ташқари зўр бўлгани учун бу масалада менга маълум бўлган гапларнинг ҳаммасини яшириб келганман ва бу тўғрида ҳеч кимга хабар қилган эмасман. Эндиликда, гарчи кечикиб бўлса ҳамки, бу масалада менга маълум бўлган нарсалар тўғрисида тергов органларига ахборот беришни ўзимнинг бурчим деб ҳисоблайман.

Савол туғилиши мумкин: сен билан Ежов орасида қанақа муштараклик бор эди? Унинг разолати ва бузуқлиги ҳақидаги фактлар менга қачондан маълум бўлиши мумкин? Мен буни тушунтириб бераман.

Мен Н. И. Ежов билан 1931 йилда, у Евгения Соломоновна Хаютинага уйланган чоғда танишган эдим. Хаютина билан эса мен жуда кўп замонлардан бери танишман, қалин дугонаман. Биз у билан Гомелда бирга ўқиганмиз, кейин эса Ленинградда учрашганмиз, 1924 йилдан бери эса Москвада кўришиб тураимиз.

1935 йилнинг бошларигача мен Ежовларнинг уйига тез-тез бориб турган бўлсам-да, у билан муносабатларимиз жўнгина эди. Кейин мен билан Ежов ўртасида яхши муносабатлар майдонга келди. Бунга туртки бўлган сабаб шу эдики, мен ўша кезларда эрим билан ажрашган эдим... Шунда Хаютина-Ежова менга уларнинг уйида бирга туришни таклиф қилди. Шундай қилиб, Хаютина-Ежова билан орамиздаги иноқлик аста-секин менинг Ежов билан муносабатларимга ҳам кўчди.

Менинг Хаютина-Ежовага қадрдонлигим, уларнинг уйига тез-тез бориб туришим менга Ежовнинг шахсий ҳаётининг ипидан-игнасиғача хабардор бўлишимга имкон берди. Шу сабабдан мен 1930—1934 йиллар оралиғидаёқ Ежовнинг мунтазам ичиб туришидан ва кўпинча ўзини йўқотар даражада ичиб, учиб қолишидан воқиф эдим... Ежов фақат пиёнисталик билан машғул бўлган эмас. Шу билан бирга у ҳаддан зиёд фаҳш ишлар билан ҳам шуғулланар ва нафақат коммунистик қиёфасини, балки ҳар қандай инсоний қиёфасини йўқотиб қўярди. Унинг бузуқлиги ва фаҳш ишларидан олинган фактлар менга кўп ҳолларда Хаютина-Ежованинг сўзларидан маълум. Улардан қуйидагилар эсимда қолган...»

Зинаида Фридриховнанинг аризаси ана шунақа сон-саноксиз «аниқ далиллар»дан иборат. Аксилпартиявий фаолият ҳақида ломим дейилмайди, бу — тушунарли, чунки ўзининг бенуқсон партиясининг муносиб фарзанди бўлмиш Ежовда бунақа фаолиятнинг ўзи бўлиши мумкин эмас эди. Фақат Гликина аризасининг охиридагина Ежовнинг жиноятларини тилга олади:

«...Баъзи одамлар, шу жумладан, мен ҳам деярлик ҳамиша маст бўладиган Ежовдан Ички ишлар халқ комиссарлиги фаолиятининг айрим махфий усулларини ҳақида хабар топардик... Ежов бир

неча марталаб Лефортово турмасининг мавжудлиги тўғрисида, у ерда маҳбусларни калтаклашлари тўғрисида ва бу ишда ўзи ҳам шахсан иштирок этиши ҳақида гапирган эди. Бу гаплар гапирилаётганда иштирок этган Фриновский (Ежовнинг муовини – В. Ш.) тилғламалик билан ҳиринглаб куларди. Ежов, шунингдек, менинг ҳузуримда отишга ҳукм қилинганлар устидан ҳукм қандай ижро қилиниши тўғрисида ҳам гапирган. Маҳбусларни отишда ўзи ҳам шахсан қатнашгани тўғрисида мақтаниш оҳангида гапирган...

Л. П. Берия СССР Ички ишлар халқ комиссарининг муовини қилиб тайинлангандан кейин Н. И. Ежовнинг пайтавасига қурт тушиб қолди. У негадир асабийлаша бошлади. У аввалгидан бешбаттар ича бошлади ва кўпинча ишга кечқурунлари борадиган бўлиб қолди. Мен билан суҳбатда Хаютина-Ежова Л. П. Бериянинг тайинланиши тўғрисида шундай деганди: «Берия жуда ҳам қаҳри қаттиқ одам, Николай Иванович у билан ишлашиб кетолдмас керак...»

Ежовни бартараф қилгач, Гликина ўзининг қадрдон дугонаси Хаютина-Ежовага ўтади: «Хаютина-Ежова ҳам худди Н. И. Ежовга ўхшаб фаҳш ва разолат ботқоғига ботганмиди-йўқми билмайману, лекин ҳар қалай у ҳам эридан қолишмас эди...» Гликина унинг учта қонуний эри бўлганини маълум қилгач, бир қатор донгдор ўйнашларини санаркан, улар қаторида Шолоховнинг номини ҳам тилга олади. Афтидан, шу ерда терговчи кўрсатма берган шекилли, шу масалада у анча тўхтади, воқеа тўғрисида батафсил кўрсатма беради: «Энди тергов ахбороти учун Хаютина-Ежовнинг ёзувчи Шолохов билан ўрталарида бўлиб ўтган ишқий можаро ҳақида маълумот бераман. Ўйлайманки, бу ишнинг тафсилотларига алоҳида эътибор берса арзийди...»

Баъзиларнинг бурун жийраётганларини кўриб турибман – бу гапларнинг нима ҳожати бор деб. Бу донгдор одамнинг орамиздан кетганига ҳали унча кўп вақт ўтмаган бўлса, унинг хотираси ҳали хира тортмаган бўлса, шахсий ҳаётининг тафсилотларини титкилаб ўтириш – муносиб ишми?

Нима қилмоқ керак? Ахир, қўлингда ишончли ҳужжат бўлса, уни кўздан нари қилиб, яна яшириб қўйиш керакми? Келажак авлодлар ихтиёрига қолдириш керакми? Қолдирилса, неча йилга – ўн йилгами? Эллик йилга, юз йилгами?

Менимча, ҳар қалай ҳозир эълон қилавериш керак. Чунки бу ўринда эътиборни тортадиган нарса «ишқий алоқалар тафсилоти» эмас. Балки гап давлат ўша кезларда инсоннинг шахсий ҳаётига қанчалик сурбетлик билан бостириб кирганида, унинг ҳар қандай ҳақ-ҳуқуқини беҳаёлик билан поймол қилганида. Бу ишда халқ комиссаридай олий рутба берадиган имтиёзлару, юксак адиблик шуҳрати ҳам инобатга олинмаган.

«1938 йилнинг баҳорида Шолохов Москвага келиб, аллақан-

дай ишлар бўйича Ежовнинг қабулида бўлган эди, — деб кўрсатма беради Гликина. — Шундан сўнг Ежов Шолоховни ўзининг чорбогига таклиф қилади. Ўшанда Хаютина-Ежова Шолохов билан биринчи марта танишган эди. Шолохов унга маъқул тушади. Хаютина-Ежова ҳам Шолоховнинг алоҳида эътиборига сазовор бўлади. Шу билан уларнинг биринчи учрашуви тугайди.

1938 йилнинг ёзида Шолохов яна Москвага келади.

Хаютина-Ежова «СССР қурилишда» журналининг таҳририятида ишлар эди. Шу журналнинг қизил казакларга бағишланган сонини чиқаришда қатнашишни баҳона қилиб Шолохов журнал таҳририятига боради ва Хаютина-Ежова билан кўришади. Бироқ журналнинг махсус сонини чиқариш билан боғлиқ ҳамма масалалар ҳал қилингандан кейин ҳам Шолохов таҳририятдан кетмай, Хаютина-Ежованинг ишдан бўшашини кутиб туради. Ўшанда Шолохов уни уйига кузатиб кўяди. Уларнинг орасида бўлиб ўтган гап-сўзлардан аён бўладики, Хаютина-Ежова Шолоховга аёл сифатида манзур бўлипти. Лекин улар ўртасида алоҳида ишқий яқинлик кейинроқ майдонга келди. Айтганча, Хаютина-Ежова Шолоховга манзур бўлганини Ежовга маълум қилган эди.

1938 йилнинг августида Шолохов яна Москвага келади ва ёзувчи Фадеев билан бирга журнал таҳририятига Хаютина-Ежовани кўргани боради. Ўша куни Шолоховнинг таклифига кўра Фадеев учовлари «Национал» меҳмонхонасида тушлик қилишади.

Уйига кеч қайтган Хаютина-Ежова уйда Ежовга рўпара келади. У хотинининг қаерда ким билан бўлганини ўсмоқчилаб суриштиради ва унинг «Национал» меҳмонхонасида Шолохов ҳузурда бўлганини билгач, жуда қаттиқ дарғазаб бўлади. Шу муносабат билан мен НКВД органларининг ўзларини қизиқтирган шахсларни кузатишда қўллайдиган махфий усуллари билан бирини билиб олдим. Жумладан, мен «Национал» меҳмонхонасида махсус ускуналар борлигини, уларнинг ёрдамида айрим одамлар ўртасидаги гаплар эшитилиб турилишини ва бу гаплар жамики тафсилотлари билан стенографисткалар томонидан ёзиб олиншидан хабардор бўлдим.

Ҳозир мен буларнинг бари қандай содир бўлганини айтиб берман.

Хаютина-Ежова «Национал»да Шолохов билан тушлик қилган куннинг эртасига Шолохов яна журнал таҳририятига боради ва Хаютина-Ежовани ўзининг ҳузурига — меҳмонхонага таклиф қилади. Шолоховнинг ўзи билан жинсий алоқага киришмоқчи бўлаётганини олдиндан сезиб турган Хаютина-Ежова ёзувчининг таклифига рози бўлади.

Хаютина-Ежова Шолоховнинг ҳузурда «Национал» меҳмонхонасида бир неча соат бўлади.

Эртаси куни мен Ежовларнинг чорбоғига борган эдим. Вақт ярим кечадан ошиб қолганда биз Хаютина-Ежова билан уклашга отландик. Шу пайт Ежов келди. У бизни қайтариб, ўзи билан овқатланишга таклиф қилди. Ҳаммамиз дастурхонга ўтирдик. Ежов овқатланар экан, жуда кўп ичди, биз эса шунчаки суҳбатдош сифатида гаплашиб ўтирдик.

Бундан кейин воқеалар қуйидаги тарзда давом этди.

Тамадди қилиб бўлгач, Ежов кайфи анчагина тарақ ҳолда асабийлашиб ўрнидан турди-да, портфелидан бир неча саҳифадан иборат аллақандай ҳужжатни олди ва Хаютина-Ежовага ўтирилиб, ундан сўради: «Сен Шолохов билан ётдингми?» Хотини «йўқ!» деб ўшқиргач, унинг юзига ҳужжатларни улоқтирди.

Хаютина-Ежова бу ҳужжатни ўқий бошлаши биланоқ туси ўзгариб кетди, ранги оқариб, қаттиқ ҳаяжонлана бошлади. Мен ишларнинг пачаваси чиқаётганини англадим ва уларни ёлғиз қолдириб чиқиб кетмоқчи бўлдим. Бироқ шу чоқ Ежов дабдурустан сапчиб Хаютина-Ежованинг олдига борди-да, унинг қўлидан ҳужжатни тортиб олди, кейин шу ҳужжат билан хотинининг башарасига урди-да, менга қараб: «Кетманг, сиз ҳам ўқиб кўринг!» деди. Ежов ҳужжатни стол устига ташлади-да, қаерларини ўқишим кераклигини кўрсатиб ҳам берди.

Ҳужжатни қўлимга олиб, унинг мазмуни билан танишиб чиқдим. Унда жумладан шундай жойлари бор эди: «Бизнинг муҳаббатимиз жуда машаққатли бўлди-ку, Женя!», «ваннахонага чиқиб кетди», «ўпишишди», «ётишди», кейин эса «аёл кишининг овози: — Мен қўрқяпман...» Шунда англадимки, бу ҳужжат — меҳмонхонада, Шолохов хонасида у билан Хаютина-Ежова ўртасида бўлиб ўтган ишларнинг тўла-тўқис стенограммаси. Ва яна англадимки, бу кузатув Ежовнинг кўрсатмаси билан уюштирилган.

Шундан сўнг Ежовнинг ғазаби тошгандан тошди, у ўзини тутолмай қолди, диваннинг ёнида турган Хаютина-Ежованинг олдига югуриб борди-да, унинг юзлари-ю кўкрагига ва дуч келган жойига мушт тушира кетди. Фақат мен уларнинг ўртасига тушганимдан кейингина Ежов калтаклашни бас қилди, мен унинг хотинини бошқа хонага олиб чиқдим. Бир неча кундан кейин Хаютина-Ежова эри юқорида зикр этилган ҳужжатни маҳв этганини айтди.

Шу воқеадан кейин Ежов Шолоховни жуда ёмон кўриб қолди, Шолохов бир неча бор унинг қабулига кирмоқчи бўлганида Ежов уни қабул қилмади.

Хаютина-Ежова билан Шолохов ўртасидаги ишқий можаролар фош бўлиб қолгандан кейин тахминан икки ойча ўтгач, Ежов менга Шолоховнинг Л. П. Берия қабулида бўлганини ва ундан, яъни Ежовдан шикоят қилганини айтиб берди. Шолохов Л. П. Бе-

рияга «Ежов менинг орқамдан махсус таъқиб уюштириб юрипти, охир-оқибатда бу ишнинг тафтиши билан шахсан И. В. Сталиннинг ўзи шуғулланыпти, деганмиш. Ўша пайтдаёқ Ежов мени ишонтириб, Шолоховнинг кетидан таъқиб уюштириш ишига менинг мутлақо дахлим йўқ, деди ва уни бўралаб сўкди...»

Агар Шолохов билан Ежовнинг муносабатлари фақат шу воқеа билан чекланганда, «ҳа, энди, ошиқ-маъшукликми, ўйнашликми — ҳар кимнинг кўнгил иши-да», деб бу масалани тилга олмай қўя қолса бўларди.

Аммо КГБ архивида ёзувчи билан жаллод ўртасидаги жанглар ишқ-муҳаббат майдонидан бошқа жойда ҳам давом этганидан далолат берувчи ҳужжатлар бор. Шундоқ бўлгандан кейин Гликина айтганидек, Сталин Ежов билан Шолохов ўртасидаги ишқий мижарони тафтиш қилмаган бўлса керак (бу мижародан дохийнинг хабари ҳам бўлмаган бўлса керак). Сталин жиддийроқ масала билан шуғулланган. Ежов Шолоховни ёмон кўриш учунгина эмас, ундан кўрқиш учун ҳам жиддий асосларга эга бўлган.

Гликина ҳикоя қилган 1938 йилнинг ўша баҳорида Шолохов Москвага жуда зарур бир иш билан келганди — у Сталиннинг ўзига мактуб олиб келган эди. Бу Шолоховнинг Сталинга йўллаган биринчи мактуби эмас эди. Шолохов мактубда Ежов раҳбарлигидаги НКВДга жиддий айб қўйганди.

Бу айб Партия Назорат Комиссиясининг аъзоси М. Ф. Шкирятовнинг КГБ архивидан топилган мактубида келтирилган (мактуб 1938 йил майда ёзилган).

«Ўртоқ Шолохов Сталин номига йўллаган мактубида Ростов вилояти НКВД ходимларига қарши бир қатор айбларни олға суради. Булар, асосан, қуйидагилардан иборатдир.

1. Ростов вилояти НКВД бошқармасининг бир гуруҳ ходимлари шўро ҳокимиятига садоқатли ва ҳалол одамларга қарши жиноий ишлар қўзғатганлар ва ҳамон қўзғашда давом этмоқдалар. «Партия ва халқ душманлари томонидан қамоққа олинган юзлаб коммунистлар ҳозирга қадар турмалар ва сурғунларда азоб чекиб ётишибди» (ўрт. Шолоховнинг мактубидан).

2. Ростов вилоятининг НКВД органларида қамоққа олинганларга нисбатан жисмоний зўрликлар қилинади, улар узундан-узоқ қийнаб сўроқ қилинади, бунинг натижасида маҳбуслар бегуноҳ одамларга туҳмат қилишга ёхуд қилмаган жиноятларини қилдим деб, ўзларини ўзлари қоралашга мажбур бўлишади. «Маҳбусларни қийноққа солишдай шармандали ишларга чек қўйиш керак,» — деб ёзади ўрт. Шолохов.

3. Шолоховга қарши сохта материаллар йиғилган ва ифвогарона миш-мишлар тарқатилган. Бундан кўзда тутилган бирдан-бир мақсад ёзувчини обрўсизлантириш бўлган: «Вешенскаяда вужудга

келган шароитда самарали ишлаб бўлмайти ва умуман, яшаш жуда огир бўлиб қолди. Менинг теварагимда ўргимчак тўрларини тўқшишда ҳамон давом этишмоқда» (ўрт. Шолоховнинг мактубидан).

Ўрт. Шолохов ўз мактубида ана шу жиноятларда айбдор бўлган Ростов вилояти НКВД бошқармаси ходимларини жавобгарликка тортишни талаб қилади.

Ўртоқ Шолохов ёзади: «Ростов вилояти бўйича ўтган йили ҳам, бу йил ҳам қамоққа ҳукм қилинганларнинг ишларини синчиклаб текшириб чиқиш керак, чунки уларнинг кўпчилиги қамоқда бекорга ўтирипти... Бегуноҳ қамоқда, айбдорлар эса айшини суриб юрипти, ҳеч уларни жавобгарликка тортишни хаёлларига ҳам келтиришаётгани йўқ» (ўрт. Шолоховнинг мактубидан).

Бир эслайлик — бу гаплар 1938 йилда, катта қирғинбарот роса авжига чиққан кезларда содир бўляпти. Мамлакат қўрқув исканжасида. Бундай шароитда Шолоховнинг маҳкамалар шаънига шундай гапларни айтиши таваккалига қилинган жуда катта жасоратга ўхшайди — бу ўз устидан ўлим ҳукмига имзо чекиш билан баробар эди. Хўш, кейин нима бўлган? Шолохов Сталин билан учрашади. Бу тўғрида адиб Сталин вафот этгандан кейингина «Литературная газета»нинг Вешенскаяда меҳмон бўлган муҳбири Вадим Соколовга гапириб берган, у эса бу воқеани ёзувчининг вафотидан кейин ва ҳаттоки, шўро ҳокимиятининг ўлиmidан кейин 1994 йилнинг охиридагина эълон қилиш имконига эга бўлди. Журналист суҳбатдан кейиноқ унинг матнини ёзиб қўйган. Воқеа шу қадар жонли ва таъсирчанки, уни ўзгартирмай, аслидай берган маъкул.

« — 1938 йилнинг баҳорида мен яна Сталинга мактуб йўлладим, — деб ҳикоя қилади Шолохов. — Биз райкомда бюро аъзолари тўққиз киши эдик. Ундан икки кишини аввалроқ қамашган эди, энди яна икки кишини қамашди. Хотиним Мария Петровна менга бундай деди: «Навбатда сени қамашади, Миша. Ортиқ пайсалга солиб бўлмайти. Мактубни ёзгину, уни Поскребишевга (Сталиннинг ёрдамчиси) ўзинг олиб бор. Жавобини меҳмонхонада кутиб ўтир, жавоб олмай, бу ерга қайтиб келма». Шундай қилдим. Москвага келдим, тўғри Марказий Комитетга бориб, қоидага биноан мактубни топширдим, «Гранд отель» меҳмонхонасига тушдим. Бир кун кутдим, икки кун кутдим, ҳафта ўтди. Телефон жимжит, юракларим тарс ёрилиб кетай дейди, хаёлимда «нима бўларкин?» деган ўй. Бор ҳақиқатни рўйи рост ёзганман — қамалган йигитларнинг икковини ҳам кўпдан бери биламан, фуқаролар уруши чоғларида Фоминнинг тўдасини бирга така-пука қилганмиз. Тўсатдан кечга яқин кўнғироқ бўлиб қолди — Саша Фадеев. Билмадим, қандай қидириб топдидкин? «Ҳа, ит, қачонгача дўстларингдан яшириниб юрасан? Ё танимайдиган бўлиб кетдингми?»

дейди. Мен унга Москвага нега келганимни ва нимани кутиб ўтирганимни айтаб бердим. У бўлса ҳадеб ҳиринглаб кулади, ўзининг ингичка овози билан «классиклар маслаҳатига биноан айни «Жар»-да — лўлилар улфатлигида тамадди қиладиган фурсат-да!» — дейди.

Мен дарров кўнақолганим йўқ. Тўсатдан шу бугун жавоб чиқиб қолса-чи? Мен эса айш қилиб юрсам? — деб ўйладим. Лекин Фадеев ҳам тутган жойидан кесадиған одам. На илож, деб ўйладим, — бунақа аҳволда борса-келмас сафарига жўнайдиган бўлсам, жиндай отамлашмасдан кетавераманми? «Борса-келмас» деяпман-у, аслида олиб борадиган жойлари унча узоқ эмас — Лубянка билан «Гранд отель»нинг ораси бир қадам йўл. Кел, нима бўлса бўлар, кетар жафосига бир ичишайлик. Тўппа-тўғри ресторан олдида учрашадиган бўлдик. У ерда ҳозир «Светская» меҳмонхонаси жойлашган.

Роса мириқибмиз. Сашани Москвада яхши кўришади, танишади, анча-мунчалари ёнимизга келиб ўтиришди. Саша сочлари оппоқ бўлса ҳам, ўзи ҳали ёш, жуда келишган. Роса гурунглашдик, ичимиздагини тўкиб солдик, мен жуда мириқдим, ҳатто ўзимнинг дарди-ҳасратларимни ҳам унутиб юборибман. Бир маҳал бизнинг столимиз томон бутун зал орқали Мэтр йўрғалаб қолди, у тўғри Фадеевнинг олдига келиб, «Шолохов қаердайкин, топишга ёрдамлашиб юборинг, жуда зарур бўлиб қолди» деди. Саша иккимизни таништирди, у бўлса дудуқланиб қолди: «Телефонга!» Унинг хонасига кирдим, гўшак стол устида кутиб ётипти. Кўлимга олиб, қулоғимга тутишимни биламан, гўшакдан «Онангни...» деб сўккан ҳайқирик эшитилди. «Қаёқда санғиб юрибсан? Ишрат қиляпсанми? Сиёсий бюро уч соатдан бери сенинг ишингни кўряпти. Дарҳол эшикнинг олдига чиқ, машина кутиб турипти!»

Шундоқ деб Поскребишев гўшакни илиб қўйди.

Кремлга етиб бордик, сакраб-сакраб юқорига — Поскребишевнинг хонасига чиқдик. У бўлса бошини ҳам кўтармайди: «Роса ичибсан-ку, лўттибоз!» Кейин қандайдир эшик томон итарди. У ер ваннахона экан, дарров душ тагига турдим. Сув қайноқ эди, кайфим бир оз тарқагандай бўлди. Поскребишев мени душнинг тагидан чиқариб олди-да, қандайдир шишачадан менга алланимабало сепди — лимон ҳиди келди. Мен шимимни кийиб улгурмасимдан у менга қордай оппоқ елим қоғоздан ичёка тикилган янги гимнастёрка узатди. Ваннахонадан у мени каттакон эшик томон судради ва кабинетга киргазиб юборди. Бу кабинетни авваллари фақат кинода кўрган эдим. Паркет ялт-ялт қилади. «Т» шаклида қўйилган стол томон эшикдан ипак гилам тўшалган. Қарасам, стол теграсида менга ўгирилган ҳолда ҳарбийлар ўтиришипти. Генераллар... Тикилиб қарадим — биронта ҳам таниши йўқ. Лекин биттасини таниб қолдим — пак-пакана, меникидақа

гимнастёрка, фақат енги ва ёқасида белгилари йўқ. Башараси таниш, тулки башара. Ҳамма деворларда суврати илиғлиқ. Демак, халқ комиссари шу ерда экан.

Генераллар ўтирган қаторнинг рўпарасида эса менга орқа ўтириб ноҳарбий одамлар ўтиришипти. Мен уларнинг орқасидан қараб, иккитасини таниб қолдим — ўзимизникилар, вешенскаяликлар. Уларнинг орасида бир стул бўш турипти — тўғри Ежовнинг рўпарасида. Бу жой менга аталганини фаҳмладим. Бўлганича бўлди дедим-да, «поп» этиб стулга ўтирдим. Стол устида генераллар билан бизнинг оралигимизда аллақандай хариталар, бўялган картонлар.

Мен тик туриб гапираётган ҳарбий бошлиқ нималар деяётганига қулоқ тутдим, қўлидаги қалам билан харитадан нималарни кўрсатаётганига разм солдим. Аста-секин фаҳмлай бошладим: гап Дондаги оқ казакларнинг аксилинқилобий фитнаси тўғрисида бормоқда эди. Фитнакорлар мустақил казак республикаси тузишга аҳд қилишипти, омборларга анча қурул йиғишипти, фитнани анча-мунча тайёрлаб қўйишипти. Улар келажақда Шолоховни ўзларига президент қилишни чамалашаётган экан. Буни эшитиб, ўтирган жойимда сапчиб тушдим.

У ёқ-бу ёққа аланглаб, бу гапларни кимга гапираётганини билмоқчи бўлдим. Ана шу «Т» шаклида қўйилган столнинг тўрида ўтирганларга гапираётган экан. Уларни сувратлари бўйича таниб олдим. Сиёсий бюронинг ҳамма аъзолари шу ерда экан. Боя менинг стулим бўш турганидек, битта ўриндиқ бўш. «Мўйлов» қанийкин? Фақат шу топдагина бизнинг орқамизда кимдир гилам бўйлаб юрганини, унинг қадам товушлари зўр-базўр эшитилаётганини пайқадим. Елкам оша назар ташладим, ҳа, ўша, трубкасини қўлида ўйнаб, столдан эшиккача, кейин эшикдан столгача одимлаб юрипти. Тўсатдан қадам товушлари тиниб қолди, у тўппа-тўғри менинг орқа томонимда тўхтади, ҳансираб нафас олди, бурун парраклари кенгайгандай бўлди. Кейин бирдан осмондан тушгандай «Жуда кўп ичармишсиз, ўртоқ Шолохов!» деса бўладими? Мен бўлсам, қўрққанимдан, иягимни муштумимга қўйиб, ўтирган жойимда ўйлаб-негиб ўтирмай, таваккал жавоб бердим: «Ўлганингнинг кунидан ичасан-да, ўртоқ Сталин». Қарасам, яна одимлай бошлади. Тўрда ўтирганлар бир оз бесаранжом бўлиб қолишди. Кўриб турибман — Молотов бармоқлари билан мўйловини силаяпти, унинг ёнида ўтирган Каганович эса ботинкасининг ипи ечилиб кетгандай стол остига эгилиб олипти — стол остида елкалари силкиняпти. Бу гал омон қолдим, шекилли!

Сталин ўриндиқ ёнига келиб, мажлис охиригача турмайдиган тарзда ўрнашиб ўтириб олди-да, «Нима қилдик, ўртоқлар, масалани ҳал қиламизми?» — деди. Орага жимлик чўкди. «Сизларга



ижозат...» Ҳамма бир зумда бошини буриб, Сталиннинг бармоғи қай томонга ишора қилаётганини кўрмоқчи бўлди. Бироқ бармоқ ишора қилаётгани йўқ эди. Генераллар сапчиб туришиб, худди сафлагидек, чап елкалари оша ўгирилиб, эшик томон йўналишди. Биз — вешенскаяликлар ҳам шошиб қолдик, апил-тапил генераллар кетидан ошиқдик, уларга етиб олгач, сал-пал ўзимизни босиб олдик, ҳовлиқиб, «биринчи чиқаман» деб ўзимизни эшикка урмадик, тайсалланиб қолдик.

Орқадан яна ўша грузинча оҳангдаги овоз эшитилди: «Йўк, сизлар қолинглар...» Бирдан ўгирилдик, яна бир бора бармоққа қараб, кимни қайтараётганини кўрмоқчи бўлдик. Ежов билан генералларни қайтараётган экан. Биз бир зумда Поскребишевнинг хонасига чиқдик. Қарасам, йигитларнинг ҳаммасига — Лубянкадан олиб келинганларига ҳам, Вешенскаядан келганларига ҳам поезд билетлари тахт қилиб қўйилипти, менга эса меҳмонхонага «муддатсиз жойлаштирилсин» деган фармойиш билан қоғоз ёзиб қўйилипти... Лекин мен кўп турмадим, эрталаб Фадеевга қўнғироқ қилдим-да, кундуз куни уйга — Мария Петровнанинг ҳузурига йўл олдим...»

Ежовнинг ўша 1938 йилда НКВД раҳбарлигидан четлаштирилгани эсланилса, бунга Шолоховнинг Сталинга мурожаат қилгани ҳам бир даражада баҳона бўлмадимикин, деган савол туғилади.

Шолоховнинг ҳаёти ўшанда қил устида турган эди. «Сталин ва Ежовнинг буйруғига» орқа қилиб иш юритган ростовлик чекистларнинг қора кирдикорларидан Сталин ёзувчини қандай асраб қолганини кўрсатувчи бошқа далиллар ҳам бор. Ежов иштирокида Шолохов билан қилган суҳбатда доҳий сўрапти:

— Биз билан орангиз бузилишидан кўрқмайсизми? — Шундай деб ҳазиллашиб ҳам қўйипти: — Нима қилдик, Николай Иванович, бир оз попутини пасайтириб қўямизми?

Пўписани ўринлатиб қўйиб кейин мурувват қилипти:

— Улуғ рус ёзувчиси Шолоховга самарали ишламоғи учун ҳамма яхши шароит яратилиб берилмоғи зарур!

### ҚУВНОҚ ЙИГИТЛАР

1933 йилнинг кузида Қора денгизнинг илиқ соҳилида жойлашган Гагра шаҳрида «Кувноқ йигитлар» фильмини сувратга олиш давом этмоқда эди. Бу фильм шўролар даврида яратилган биринчи музыкали кинокомедия эди. Унинг одамлар ўртасида шухрати жуда катта бўлган. Фильм теварагида Любовь Орлова ва Леонид Утесов каби бўлғувси экран юлдузлари, режиссёр Григорий Александров, бастакор Дунаевскийлар тўпланган эди. Комедиянинг умри турли тузумлар умридаги ўзгаришлар билан кунда ҳам яшашда

давом этмоқда, у бугун ҳам томошабинларнинг илиқ муносабати-га сазовор.

Аммо шу фильмни мириқиб томоша қилган одамлардан: «Унинг сценарийсини ким ёзган?» деб сўрасангиз, бунақа саволга камдан-кам одам жавоб беради. «Қувноқ йигитлар» фильмининг тарихи замирида қувноқликдан анча йироқ ғуссали воқеалар ётади. Сценарий муаллифларининг номлари нафақат фильм титрларидан ўчириб ташланган эди, балки улар жиноятчи деб аталиб, узоқ йиллар мобайнида нормал ҳаёт кечириш имкониятидан ҳам маҳрум қилинган эди. Бу фильм шўро турмушига сингиб кетган мунофиқлик ва иккиозламаликнинг кишини лол қолдирувчи тимсоли бўла олди — бир томондан, кўзни қамаштирувчи бардам маршлар садоси остида порлоқ келажак сари сергайрат шоввозлар дадил қадам ташлайди, айнаи чоғда эса шу макону шу замоннинг ўзида миллионлаб маҳбуслар саф тортиб милтиқларнинг шақиршуқури, соқчиларнинг сўкишлари, қўриқчи итларнинг тўхтовсиз акиллаши остида — ўз ажаллари сари «Гулаг» дўзахларига томон боришарди. Ақл бовар қилмайдиган бу машмашаларнинг бош режиссёри эса кундуз кунни бир неча минг кишини отиш ҳақидаги қарорга имзо чекиб, оқшом кезлари эса «Қувноқ йигитлар»нинг гаройиб саргузаштларини кўриб, мириқиб қаҳ-қаҳ уриб ҳордиқ чиқаради.

Олдимизда бу фильмнинг икки сценарий муаллифи Николай Эрдман ва Владимир Маснинг жинойий иши ва унга илова қилинган тинтув вақтида олиб қўйилган уюм-уюм қўлёмалар. Бу уюмлар орасида ҳали ҳеч кимга маълум бўлмаган, ҳали ҳеч ким ўқимаган саҳифалар...

«Нечук сўз кўрқинчли бўлмасин? Сўз чумчуқ эмас, қафасдан чиқиб кетса, ушлай олмайсан. Ана шунақа, билиб қўйинглар, — чиқариб юборсангиз, ушлаёлмайсиз, бунинг учун ўзингизни ушлаб олишади-да, чиқаришмайди.. Ҳай, майли!..

Ассалому алайкум! АБВдан, ибтидодан, яъни тухумдан бошлайлик. Карл Маркс бир гап айтганида беқиёс даражада ҳақ эди... Э... тўғриси айтсам, унинг нима дегани аниқ эсимда йўқ, лекин шуниси аниқ эсимдаки, у нимаики деган бўлса, ҳамини беқиёс ҳақ бўлади...

Бизда мафкура нимада ўз ифодасини топади? Репертуарда! Репертуарда. Репертуарлар қиёмега етган ва куракда турмайдиган бўлади. Қиёмега етган репертуарни ортиқ қиёмега етказиб бўлмайди, куракда турмайдиган репертуарни эса куракда тургазиб бўлмайди...

Шўро жамоатчилиги унга хос бўлган адолат билан тасдиқлайдики, инқилобнинг ўн иккинчи йилида ҳар хил кўнгилочар пьесалар пролетариатга зарарлидир. Шунинг учун биз инқилобий пьесани танладик ва бундан сўнгги тўхтов билан айтишимиз мум-

кинки, инқилобнинг ўн иккинчи йилида бу пьеса ортиқ ҳеч кимни хушвақт этолмайди...» (Н. Эрдман. Жиноий ишга адабий иловадан. Д. Ленскийнинг «Лев Гурич Синичкин» деган водевилига саҳна).

1933 йилнинг кузида эса Қора денгизнинг илиқ соҳилида «Кувноқ йигитлар»ни сувратга олиш авж паллага қадам қўйган. Иш қизигандан қизиб бормоқда. Ҳамма кўтаринки кайфиятда. Режиссёр Александров журналистларга интервью бермоқда:

– Бизнинг фильмимиз биринчи кувноқ шўро фильмини яратиш борасидаги уринишдир. Бу фильм ижобий кулги қўзғати керак. Фильмни рўёбга чиқармоқ учун биз янги шаклдаги сценарийни жорий этмоқдамиз. Сценарий муаллифлари Н. Эрдман ва Вл. Масс. Бу сценарийда ҳаётга кенг қамровли нигоҳ сюжет ва интрига билан бирикиб кетади...

Николай Эрдман билан Владимир Масс истеъдодли закий одамлар бўлиб, улар аллақачон санъат дунёсида танилиб қолган. Икковлари ҳам ҳозир ижодий кўтарилишда. Мейерхольд театрида Эрдманнинг «Мандат» деган пьесаси зўр тантана билан саҳнага қўйилди, бошқа театрда – Арбатдаги Форьегер устахонасида Масснинг буффонадаси қўйилмоқда. Эстрада саҳналарида ҳар иккала муаллифнинг қўшиқлари, ҳазил-мутойибалари, лапарлари жаранглаб турипти. Уларнинг ҳазил-мутойибалари саҳналарни тарк этиб Москва кўчалари ва хонадонлари бўйлаб кезиб юрипти, улар том маънода халқ тилига тушган.

«Биронта ажнабий ёхуд вилоятдан келган одам Москвага келиб қолиб, постад турган милиционер бир қарашдаёқ шаҳар ҳаракати китобини ўқиб ва уқиб, ўзининг қизил таёқчаси билан уни бошқаришга киришганини кўрса, ҳали билмайдик, у Москва марказидан қирқ дақиқалик масофага бориб, чўнқайиб ўтирса, унинг орқасидан қалин ўрмон кўриниб туради. Шаҳар марказида баланд иморатлар, кенг майдонлар бор. Шаҳар майдонларида бир-бирларининг оёқларини босиб-эзиб, тинимсиз ҳаракат қиладиган йўловчилар метрополитен ҳақида борган сари кўпроқ ўйлашмоқда. Москва чеккаларида болалар ҳали асфальт ётқизилмаган кўчаларда ўйнашади, ҳовлиларда ғозлар тўла ҳуқуқли фуқаролар янглиғ бемалол сайр қилиб юришади. Мен ҳам шу ерда туғилганман ва йигирма беш йилдан бери шу ерда яшайман. Комедияларимнинг қахрамонлари ҳам шу ерда туғилиб, шу ерда яшашади. Менинг онам рус аёли, отам – немис. Мен Петропавловск реал ўқув юртида ўқиганман. Ўшанда биринчи шеърим босилиб чиққан, кейин Археология институтига кирганман, аммо орадан кўп ўтмай шогирдлик китобини ва шоирлик қаламини қизил аскар милтиғга алмаштирдим. Таҳдидли ва гўзал 1919 ва 1920 йилни фронтда ўтказганман. Қўналганларда туртинчи йилда кўшиқлар тўқирдим,

сафар чоғларида эса уларни рота билан бирга қўйлардим. Бетак-рор замонлар эди — ўша кезларда ҳар бир қўшиқ айтаётган одамнинг назарида гўё унга бутун Россия жўр бўлаётгандай туюларди. Москвага қайтгач, бир гуруҳ имажинист шоирлар даврасига қўшилдим. У пайтларда Москвада қоғоз танқис эди, имажинистлар шеърларини деворга ёзишар эди. У пайтларда оч москваликлар оёқларида дабдаласи чиққан кигиз этикларда бир неча чақиримлаб йўл босиб Политехника музейининг иситилмаган залига тўпланишар ва бизнинг янги шеърларимизни тинглашар эди. Ҳеч ким ҳеч қачон шеърни ана шу оч одамлардек эшита билган эмас. Улар ҳуштак чалганда қулоқлар қоматга келар, қарсак чалишганда деразалар дирилларди. Кейин мен театрларда ишлай бошладим, инқилоб туфайли туғилган кичик театрларда хизмат қилдим. Бу театрларда мен машаққатли ва айни чоғда қувончли драматурглик санъатини эгалладим. 1924 йилда мен ўзимнинг биринчи йирик драматик асарим «Мандат»ни ёздим. Бу пьеса «застава ортида» яшайдиган ортиқча одамлар ҳақида эди. Пьесани иқтидорли режиссёр Всеволод Эмильевич Мейерхольд ўзининг ажойиб театрида сахнага қўйди, у шу театр сахнасида ҳозир ҳам муваффақият билан ўйнамоқда. Асарни Мейерхольд сахнага қўйгандан кейин, уни украин ва туркий тилларга таржима қилишди. Кейин у бепоён ватанимнинг 120 театрида сахнага қўйилди. Бундан икки йил муқаддам мен Германия ва Италия бўйлаб сафар қилдим. Сафар баҳона бўлиб, мен Берлин сахналарида жуда ажойиб немис актёрларини кўрдим. Ҳозир мен янги пьесани тугатяпман, уни тугатишим билан роман ёзишга ўтираман. Кўп вақтдан бери бу роман учун материал йиғаман ва унинг баъзи жойларини қоралаб ҳам қўйганман...» (Н. Эрдман. Жиноий ишга адабий иловадан).

Ҳамиша ҳаммани унинг дастхати қойил қолдирар эди — у ҳушнихатда маржондай бир текис, майда босма ҳарфларда ёзарди. Ҳар бир ҳарфи дона-дона бўлиб ажралиб турарди — улар унинг ижобий услубига ўхшаб кетарди — ижодий услуби эса равшан, ихчам, тагдор эди.

Эрдман автобиографиясини 1927 йилда ёзган эди. Бу чоғлар унинг ижодий омади чопган йиллар эди. Станиславский, Мейерхольд, Луначарский, Горький йигирма етти яшар ҳажвиётчининг истеъдодидан завқланишар, уни Гоголь, Сухово-Кобилин, Шедринлар анъанасининг давомчиси деб ҳисоблашарди. Эрдманнинг «Мандат» деган биринчи пьесасиёқ шўро драматургиясининг чўққиси деб тан олинганди. «Мени пьеса ёзишга ўргатиб қўйсангиз-чи», деб унга мурожаат қилганди Маяковский.

Лекин томошанинг ташқи ҳашами тагидаги теран моҳиятни ҳамма ҳам кўра билмади. Унинг «Мандат» Эрдман одамларнинг жузбий

нуқсонларини эмас, репрессив-бюрократик системанинг ўзини фош қилган эди. «Қоғозсиз коммунист бўлмайди». Қолаверса, қоғозсиз инсоннинг ўзи ҳам йўқ. «Ўзимни ўлдираман» деб совуқдан-совуқ ном билан аталган янги комедияда эса асосий қахрамон кўрқув бўлади. Бироқ ҳали бу асар ёзиб битирилганича йўқ, ёзиб битирилгач эса ғалва билан ман этилади. «Юрак сенга ором бегона, Юрак, мунча яшамоқ яхши!» деб куйлайди «Кувноқ йигитлар» фильмининг бош қахрамони. Фильм муаллифлари ҳам худди шу кайфият билан яшашади. Фильм, албатта, муваффақият қозонмоғи керак. Одамларнинг чеҳрасидан табассум аримайди. Аммо дилларни аллаловчи бу шукуҳли дақиқаларга бир нарса ёриб кирди-ю, кайфиятларни хира қилди. Бу Масснинг Москвадан яқин ошнаси актриса Соня Магарилдан олган мактуби бўлди (мактуб жинойт ишида сақланиб қолган).

«Азизим Владимир Захарович!

Бир неча кун муқаддам Н. Н. Акимов (ленинградлик таниқли рассом ва режиссёр – В. Ш.) ҳақидаги китоб ман этилди. Китобнинг ҳамма тиражи тайёр бўлган эди, шунга қарамай ман этишди. Китобнинг ман этилишига сабаб шу бўлдики, унда Сизнинг ва Николай Робертовичнинг сувратларингиз бор эди... Москва Главлитининг талаби бўйича китобдан нафақат сувратларингиз олиб ташланиши керак... балки сизларнинг исми-шарифларингиз тилга олинган саҳифалар ҳам йўқотилмоғи шарт.

Бу шу даражада қабих бир ишки, ҳатто изоҳнинг ҳам ҳожати йўқ. Бу ерда фақат Михаил Кольцовнинг фельетонигина жоиз бўлур эди. Мен бу воқеадан сизларни огоҳ қилиб қўйишни лозим деб ҳисобладим, чунки менинг назаримда бу сассиқ ишнинг тафсилотларини суриштириб тагига етмай, индамай кетавериш тўғри бўлмаса керак... Менинг дўстона маслаҳатим – ҳеч қанақа сабаб билан бу ишни ташлаб қўйманглар. Агар буни қилган кимса дўппи олиб кел деса, бош олиб келадиган бирон тентак бўлиб чиқса, бошлаб унинг таъзирини бериб қўйиш керак...

Агар лозим топсангиз, бу «хушхабар»ни менинг самимий саломларим билан бирга Николай Робертовичга етказарсиз...

Фақат кўнгилчанлик қилманг ва бу воқеанинг тагига етмай ташлаб қўйманг...»

Мактубни ўқиб чиқишди, муҳокама қилишди ва қўл силтаб ташлаб қўйишди: қандай бемаънилик! Москвага борганда суриштирамиз. Бу хабар Гаградаги «Гулрипш» меҳмонхонасидаги қувноқ кайфиятга доғ сололмади. Икки закий дўст аввалгидай ҳамма-нинг диққат марказида – улар ҳаммага манзур эди. Кечкурунлари уларнинг столи теварагида яқин дўстлари тўпланишар, узлуксиз қаҳқаҳа янграрди. Меҳмонхонага маҳаллий бошлиқлар ҳам келиб туришар, улар билан бирга БИУ боластиги ёқимтой Геладзе ҳам

улфатчилик қиларди — у қоврилган какликлар, «Абхазия гулдас-таси» номли вино буюрарди, қадахлар айтарди, усти очиқ маши-насида артист жувонларни сайр қилдирарди...

11 октябрь куни кечкурун вақт анча кеч бўлиб қолганди, шу машинанинг ўзи меҳмонхонага келди — хушчақчақлик бирдан тинди-қолди. Бир неча дақиқадан кейин Владимир Массни ма-шинага олиб чиқиб ўтқазилди, унинг икки ёнида чарм камзул-лик, тўппонча таққан кишилар ўтирарди.

Бу воқеа ҳамманинг кўз ўнгида содир бўлди.

— Владимир Захарович, плашсиз қаёққа кетяпсиз? — деб дера-задан қичқирди Утесов ва дўстига ўзининг плашини ташлади.

Массни олиб кетишди. Бир соатдан кейин эса Эрдманга ке-лишди...

Агар тасвирчилар бу саҳнани тасмага туширишганда у жуда ҳам таъсирчан чиққан бўларди. Тўғри, унда фильмнинг жанри бутунлай ўзгариб, сиёсий детектив жанрга мансуб бўлиб қоларди. Бундан ташқари фильмнинг номини ҳам ўзгартиришга тўғри ке-ларди.

— Менинг нима иложим бор эди? — деб ўзини-ўзи оқлашга тушди Геладзе эртасига эрталаб даргазаб артистлар уни ўртага олиб таъна қилишганда. — Менга кечаси Москвадан «қамоққа олин-син» деган телеграмма келди. Мен бўйсунмаслигим мумкин эмас эди-ку!..

Эрдман билан Масс эса аллақачон олисларга етиб боришган эди. Уларни пойтахтга олиб кетаётган поездда ҳам муаллифларни бир-биридан ажратишди: уларнинг ҳар қайсиси алоҳида купеда ўтирар, эшик оддида эса қуроли соқчи турарди.

Гагра ўз ўрнини Лубянкага берди, кинога оладиган майдонча билан ресторан ўрнига турма камераси ва терговчи кабинети, «Кувноқ йигитлар» сценарийси ўрнига эса — устига «2685-номер-ли иш» деб ёзиб қўйилган туссизгина папка...

Эрдман билан Масснинг қариндош-уруғлари, ошна-оғайни-лари, таниш-билишлари бир оғиздан уларнинг қамалишига Кремл-да Сталин хузуридаги зиёфатлардан бирида рўй берган машмаша сабаб бўлган дейишади. Уша зиёфатда машҳур артист Качалов ўзининг мафтункор овози билан классиклардан нималарнидир ўқиб берган экан.

— Бизга бирор янгироғидан ўқиб беринг. Қизиқроқ бўлсин! — деб илтимос қилипти Хўжайин.

Тузуккина кайф қилиб қолган артист Эрдман билан Масснинг масалини ўқий бошлабди. Қайси масални ўқиганини ҳеч ким эс-лолмайди.

Эҳтимолки, Качалов мана бу масални ўқигандир:

*ГПУ ёрайин деб Эзоннинг ўтин —  
Чўқилай бошлади унинг ҳам кетин.  
Масаллар мазмуни энди сир эмас,  
Сен жуда ҳаддингдан ошиб кетдинг, бас!*

Качалов ўқиган, ҳамма кулган, кейин бирдан ҳамманинг дами ичига тушиб кетган. Артист ҳам ўқишдан тўхтаб қолган.

— Бу шеърларни қайси безори ёзган? — дея янграган товуш бир зумда ҳаммани ҳушёр торттирган. Шўро подшоши масхара-бозларни ёқтирмас ва саройига яқин йўлатмас ҳам эди.

Айтишларича, Эрдман билан Масс қамоққа олингандан кейин шўрлик Качалов ўзини ўзи ўлдириб қўйишига сал қолган, ичкилик ича бошлаган, қамалганларнинг қариндош-уруғларига бо-риб, пул билан ёрдам бермоқчи бўлган.

Лубянкада масалнавислар ўзлари учун янги жанрда — кўрсатмалар жанрида ишлашига тўғри келган. Бу ишда уларга Махфий-сиёсий бўлимнинг тезкор вакили, тажрибали Николай Христофорович Шиваров ҳаммуаллиф бўлган. Шиваров адабий ишлар бўйича моҳир терговчи ҳисобланган. Тергов қайдномаларида унинг ҳаммуаллифлигини лугатига қараб осонгина ажратиб олса бўлади: лугат, асосан, «аксилинқилобий», «аксилшўровий», «синфий душман» деган учта иборадан ташкил топган.

15 октябрда Шиваров Эрдманни сўроқ қилган қайдномада ўқиймиз:

«Мен бир қатор аксилинқилобий адабий асарларнинг муаллифиман. «Масал» деган нарсаларни кўп ёзганман. Улар Москва бўйлаб ва иттифоқнинг бошқа шаҳарларида махфий тарзда анча кенг тарқалган. Бу масалларни ёзган ва махфий тарқатгани учун масъулият менинг ва ҳаммуаллифим Владимир Масснинг бўйнига тушади. Биз уларни нафақат яқин ошна-оғайниларимиз даврасида ўқиганмиз, балки бутунлай нотаниш одамлар даврасида ҳам ўқийверардик. Бу масалларнинг кўпчилигининг аксилшўровий йўналиши шу қадар аниқ ифодаланганки, уларни ошқора тарзда бемалол эълон қилиб бўлмас эди, улар аввалданоқ махфий тарқатишга мўлжаллаб ёзилганди.

Бу масалларнинг кенг тарқалиши туфайли бизнинг зиммамизга тушадиган сиёсий масъулиятни, шунингдек, улар муайян жамоатчиликка душманлик руҳида сиёсий таъсир ўтказишини жуда равшан англаганман. Шунингдек, бу масалларни ўзимиз тарқатганимиз учунгина эмас, масалларни биздан эшитиб ёки қўлёзмаларини биздан олиб бошқалар тарқатгани учун ҳам жавобгарлик менинг бўйнимга тушишини илгари ҳам билганман ва ҳозир ҳам биламан. Таъкидлаб ўтмоқчиман — шахсан мен бир нечта масални артист Качаловга фақат бир марта берганман.

Яна шуни эътироф этаманки, мен ўзим (ёхуд Масс билан бир-галикда) ёзган аксилшўровий характердаги масаллар учунгина эмас, балки мен билан Масс томонидан биргаликда яратилган жанрга тақлидан бошқа одамлар яратган масаллар учун ҳам жавобгарлик менинг устимга тушади.

Аксилинқилобий мазмуни учун аввал бошданоқ эълон қилиш керак эмас деб ҳисоблаганим масаллар сирасига қуйидагилар киради: «Хунаса», «Қиз ва гул», «Бир куни мен томон эгилди қиз», «Ароқ тайёрлаш ускунаси».

Мен эълон қилиш мумкин деб ҳисоблаган аксилшўровий масаллар сирасига қуйидагилар киради: «Маймун ва кўзойнак», «Палён ва болта», «Туя», «Матн парчалари ҳақида», «Ижод изтироблари», «Термометр»...

Терговчи маҳбуснинг қоғозлари ичида таниқли одамларнинг фамилиялари ёзилган рўйхатга дуч келади. Фамилиялар чиройли қилиб, бир қатор ёзилган экан. Бу нима бўлса экан? Яширин ташкилотми? Терговчи рўйхатнинг маъносини чақаолмади, берилган изоҳларга эса ишонмади:

— Бир вақтлар мен ўз-ўзим билан бир ўйин ўйнаганим — менинг дафн маросимимга кимлар келиши мумкинлигини аниқламоқчи бўлганим. Рўйхат анчагина узун чиқиб қолди. Кейин мен рўйхатни қисқартира бошладим — менинг дафн маросимимга ёғин-сочинли кунда келиши мумкин бўлганлар рўйхатини туздим. Бу гал рўйхат анча мухтасар бўлди...

Мен терговчига бу рўйхатнинг қанақа рўйхат эканини, мен — аҳмоқ, мен — эшшак, бир вақтлар ўзим билан ўзим шунақа бемаъни ўйинлар ўйнаганимни минг уриниб уқдира олмадим. Рўйхатдагиларнинг деярлик ҳаммасини сўроққа чақиришди. Ёғинли-сочинли кунда келадиганларини эса ҳатто бир неча марталаб чақиришди...

Эрдман ҳазилларига хос бўлган ўткирлик Лубянкада хатарли тус олди.

Сўнгра терговчи Массни сўроқ қилди.

У ҳам Эрдманга ўхшаб ҳеч нарсани яширгани йўқ. Уларнинг жавоблари деярлик бир-бирларига тўғри келади. Ҳаммуаллифлар бу ерда ҳам яқдил эдилар, улар тергов билан ҳарб олишишни эп кўрмадилар, дарҳол «қуролсизланиб» қўяқолдилар.

«Мен Николай Эрдман билан бирга кўпдан-кўп шеърий, ҳажвий асарларнинг муаллифиман. Бу асарларни масал дейишади... Бу масалларнинг кенг тарқалиши, шак-шубҳасиз, муайян жамоатчилик доираларига аксилшўровий таъсир кўрсатган. Бу ҳам етмагандай, аксилинқилобий масалларга бағишланган кўплаб танқидий асарлар юзага келди. Аксилинқилобий мазмунга эга бўлган бундай масаллар мажмуий тарзда кўпчиликнинг тарқалдики, уларнинг



муаллифлари биз учун қоронғи бўлиб қолди, лекин уларнинг муаллифлигини бизга тўнкашди...

Бу ўринда мен томонимдан айтилган гапларнинг ҳаммаси учун, яъни аксилинқилобий масалларга муаллифлигим учун, уларни ўзим ҳам, бошқалар ҳам хуфия йўллар билан тарқатгани учун, шунингдек, аксилшўровий ҳажвиётнинг махсус жанрини яратганим, бу жанр эса пролетариат диктатураси душманларининг қўлида тавсирчан қурол бўлиб қолгани учун жавобгарликни ўз зиммамга оламан».

Буни қаранг-а – адабиётда бутун бошли бир жанр яратишган эмиш! Бунинг учун фахрланиш керак-ку! Эҳтимол, улар ичларида фахрланган бўлсалар бордир, лекин юзларида пушаймонлар чекиб, тавбалар қилишди.

Чиндан ҳам бу юксак баҳо эди – ахир шундай қудратли, тепса тебранмас ҳокимиятки уларни жуда хавfli душман деб ҳисобласа, чакана гап эмас-да...

Лубянкада Эрдман яна бир ўта фаройиб, ақл бовар қилмайдиган воқеани бошидан кечирди: у бир аёлни севарди, лекин бу севги жуда пинҳон тугилар, ундан ҳеч кимнинг хабари йўқ эди. Бу аёл МХАТ театрининг актрисаси Ангелина Степанова эди. Кўрқув нималигини билмайдиган бу довиорак аёл Кремлдаги кўзирлардан бири Авель Енукидзе орқали Эрдман билан учрашишга муваффақ бўлди.

– Бу даражада ўйламай хато ишни қилишингизга сизни нима мажбур қилди? – деб сўради лол қолган Марказий Ижроия Кўмита Президиумининг котиби.

– Муҳаббат! – деб жавоб берди актриса.

Ҳажвчиларни овлаш Эрдман ва Масс билан чеклангани йўқ. Ўша кезларда Москвада шу жанрнинг яна икки вакили – Михаил Вольпин ва Эммануил Герман (Эмиль Кроткий) қамоққа олинди.

Қамоққа олингандан кейин «қувноқ йигитлар», яъни масалнавислар уч йил муддатга олис Сибирга бадарға қилиниб бўлинган эди. Эрдман Енисейскда, Масс Тобольскда, Герман Камень шахрида жазони ўтадилар. Вольпиннинг қисмати янада оғир бўлди – унинг ГПУ билан аллақандай эски ҳисоб-китоблари бор экан – шунинг учун концлагерга қамашди.

Эрдман Сибирдан онасига юборган биринчи телеграммагаёқ «Мамин-Сибиряк» деб имзо чеккан эди. (Бу ўринда сўз ўйини бор – Мамин-Сибиряк ҳам атоқли ёзувчи, шу билан бирга бу имзо «Онасининг сибирлик ўғли» деган маънони ҳам англатади – таржимон). Масс Лубянкага Утесовнинг плашида келган эди. Эрдман эса Сибир совуқларидан унга Мейерхольд совға қилган пўстинга ўралиб нажот топди.

Масалнавислар, иши шўролар замонидagi кулги маланиятини

тор-мор келтириш ишини бошлаб берди. Ҳажвиётнинг найзасини суғуриб олдилар. Ҳажвиётчиларни омон қолдиришди, лекин ўлгудай қўрқитиб, юракларини олиб қўйишди. Улар беозор кулги дарғаларига айланиб қолди. Улар ўз истъодларини, ўз иқтидорларини қурбон қилиш эвазига тирик қолишди. Бундан буён улар одамлар ўртасида фақат «ижобий кулги» уйғотишгагина маҳкум эдилар.

- Ҳўш, қалай?
- Йўқ, бўлмайди. Сира бундоқ эмас.
- Нега?
- Сезилмаяпти.
- Нима?
- Алоқа.
- Қандай алоқа?
- Мустаҳкам.
- Нима билан?
- Асосий нарса билан!
- Аммо биз моҳиятни очсак дегандик.
- Сиз моҳиятни очмоқчимидингиз?
- Ҳа.
- Ёмон.
- Нима учун?
- Юқмайди.
- Нимаси?
- Бир нимаси.
- Яъни, масалан?
- Бермайди.
- Нимани бермайди?
- Ҳеч нарса бермайди.
- Кимга?
- Уларга.
- Улар ким?
- Омма.
- Қанақа омма?
- Бу ерда йўқ омма.
- Биз нима қилайлик?
- Курашмоқ керак.
- Нима мақсадда?
- Бартараф қилмоқ учун.
- Нимани?
- Шуни-да.
- Нимани «шунда»?
- Бўлиб ўтганларни.
- Нима мақсадда?

— Бўлмасин-да. Биз бўлган нарса бўлмаслиги учун ва бўлмаган нарса бўлмоғи учун курашмоғимиз керак». (Н. Эрдман. Жиноий ишга адабий иловадан).

Николай Эрдманнинг шундан кейинги биографияси мамлакат бўйлаб дарбадар юришдан иборат. Бадарғани у Енисейск, Томскда ўтказди, кейин «ўнтаси минус» бўлди, яъни мамлакатнинг белгилаб қўйилган ўнта йирик шаҳридан бошқа жойларда бемалол истиқомат қилмоғи мумкин эди. Москвага эса ғайриқонуний тарзда апил-тапил бориб келинарди.

1938 йилда Эрдманнинг дўсти Михаил Булгаков вазиятни ўзгартирмоқчи бўлиб, Сталинга мактуб йўллайди. Бу машҳур мактубнинг асл нусхаси 2685-рақамли жиноий ишда сақланади. Мактубдаги муҳрлар ва ажримномаларга қараб, унинг ВКП(б) Марказий Комитетининг Махсус бўлимидан НКВДга ўтганини ва бу ерда гўрга қўмилгандай қолиб кетганини аниқлаш мумкин.

Булгаковнинг мурожаати ёрдам бермади — Эрдманнинг пойтахтга қайтишига рухсат берилмади. Унинг, М. Д. Вольпиннинг ва Александровнинг сценарийси асосида яна бир машҳур фильм — «Волга-Волга» экранга чиқди. Бу гал ҳам муаллифлар рўйхатида Эрдманнинг фамилияси йўқ эди.

— Адашиб бошқа мамлакатда ва бошқа замонда туғилиб қолган-да, — дейишарди дўстлари унинг тўғрисида.

Калинин — Вишний Волочек — Торжок — Рязань — Ставрополь... Унинг умри ўтган шаҳарлар булар. Бир вақтлар у Масс билан бирликда Ленинград Мюзик-холл театрида қўйиш учун афсонавий юнон қаҳрамони тимсолини яратган эди. Жуда кулгили чиққан эди. Чунки муаллифларнинг хоҳиши билан Одиссей уларнинг замондошига айланиб, «одессалик» бўлиб қолган эди. Кейин қўлёзма Лубянкага тушди. Тушди-ю, шу қўйи ғойиб бўлди...

Жиноий ишга адабий илова.

«Одиссея»дан. Ҳомердан олинган уч пардалик томоша. Н.Эрдман ва В.Масс қайта ишлаган ҳамда таҳрир қилган».

«Ёпиқ парда олдида режиссёр ёрдамчисининг кириш сўзи:

— Қимматли ўртоқлар! Ҳозир сизлар «Одиссея» томошасини кўрасизлар. Ўз даврида анча шуҳрат қозонган бу асар сўқир адиб Ҳомернинг томошасидир. У доврўғи оламини тутган «Илиада» асарининг ҳам муаллифидир. Нима учун, ўртоқлар, Ҳомер бизга яқин? Чунки у аллақачон ўлиб кетган. Мен ўйлайманки, ўлим ҳар бир муаллиф учун бениҳор зарур бўлган хислатдир. Бизда тирик муаллифни асарининг ҳар қўйилишидан кейин кўмишади, чунки унинг узоқроқ яшаш нияти бўлса, у дарҳол ўлмоғи керак. Тўғри, ўртоқлар, Ҳомер йўл қўйиб бўлмайдиган катта хатога йўл қўйган — у Октябрь инқилобидан уч минг йил аввал ўтиб кетган. Бунинг учун пролетариат уни зиңҳор кечирмайди. Лекин менинг ишончим

комилки, агар у ҳаёт бўлганида, у, албатта, биз билан бирга бўларди ва театр соҳасида эришган ютуқларимизни бошқалардан кўра яхшироқ кўрган бўларди, негаки у кўр эди. Лекин бир нарсани сизлардан яширишга ҳаққим йўқ — баъзи олимлар Ҳомер ҳеч қачон бўлган эмас, деб ҳисоблашади. Шундай қилиб, қимматли ўртоқлар, Ҳомер бўлган эмас. «Нима учун?» деган савол туғилади. Чунки ўз-ўзидан маълумки, даҳшатли капитализм шароитида ҳеч қанақа Ҳомернинг бўлиши мумкин эмас эди. Эндиликда эса, ҳеч шак-шубҳа йўқки, ўртоқлар, Ҳомер бўлади. Қачон бўлишини билмайману, лекин, албатта, бўлади. Аммо, келажакда бўлажак Ҳомер ҳали йўқ бўлгани учун бизга йўқ Ҳомернинг томошасини саҳналаштиришга тўғри келди...»

«Ёпиқ парда олдида режиссёр ёрдамчисининг иккинчи нутқи:

— ...Одиссейнинг ўзи ким, ўртоқлар?.. Нега у бизда қахрамон эмас? Чунки бизнинг қахрамонона давримизда қахрамонлар бўлмаслиги керак. «Қахрамон» дегани қанақа одам? Қахрамон — оммадан ажралиб қолган мутлақо масъулиятсиз бир кимса бўлиб, ҳамиша ёлғиз ўзи ҳаракат қилади ва ўзи учун ўзи жавоб беради. Биз бу сиймони йириклаштиришга аҳд қилдик. Бизда Одиссей масъулиятсиз қахрамон эмас, балки масъулиятни биладиган одам. Ҳар қандай масъулиятли одамда эса, маълумки, котиба бўлади, чунки у ёлғиз ҳаракат қилмайди ва унинг учун бошқа одам жавоб беради...»

Одиссейнинг гап-сўзларидан:

« — Ҳозир биз номаълум мамлакатга яқинлашиб келяпмиз. Биз бу мамлакатда нимани кўришимиз мумкин? Бу мамлакат гуллаб-яшнаб ётганини кўрамиз. Биз бу мамлакат ҳақида нима деёламиз? У чириб-ириб кетган. Эсингизда бўлсин — бу мамлакатда нимаики сизга манзур бўлса, уларнинг ҳаммасидан жирканмогингиз керак...»

(Момақалди роқ гулдурайди.)

Момақалди роқни гулдурос қарсақлар, деб қайд қилиб қўйишни сўрайман.

— Ўртоқлар! Мана, йигирма йилдирки, биз сувдан қуруқ чиқмоқдамиз ва Пасейдон таъқиб остида жонажон Итакамиз сари талпиниб келяпмиз. Биз Сцилла билан Харбида ўртасидан ўтдик, биз ёвуз Циклоплар ҳамласини даф этдик, Цирцеяни лақиллатдик. Хўш, нима мақсадда қилдик биз бу ишларни? Итакага етишмоқ учун. Итакапарастлик нуқтаи назаридан қараганда биз кимиз? Итакапарастлик нуқтаи назаридан биз ижодкор ва яратувчилармиз. Биз ўз қўлларимиз билан нималар яратдик, биродарлар? Биз ўз қўлимиз билан Трояни вайрон қилишни яратдик.

(Яшин чақнайди. Момақалди роқ.)

Момақалди роқни гулдурос қарсақлар тарзида қайд қилишни сўрайман.

Томоша шу билан тугайдики, «қоғоз бўронига тушиб қолган бюрократизм кемаси сиёҳ денгизида ҳалок бўлади. Янги шамол эпкинни кемани ағдариб юборади».

Сўнгра «бадантарбия тариқасида умумий рақс» бўлади.

1941 йил. «Волга-Волга» фильмига Сталин мукофоти берилди. Эрдман эса урушда, сапёр, ўз қисми билан бирга немислардан чекиниб, олти юз километрга яқин масофани пиёда ўтади ва Саратов шаҳрида госпиталга тушиб қолади. Бу ерда тўсатдан Москвага чақириб қолишади.

Дўстлари ҳаракат қилишипти — уни янги ишга олишади. Нима ишга денг — НКВДнинг қўшиқ ва рақс ансамблига. Санъатнинг энг иқтидорли кучлари, энг атоқли намояндалари: бастакор Дмитрий Шостакович, режиссёр Сергей Юткевич, актер Юрий Любимов, расомлар Риндим ва Вильямс, балетмейстер Асаф Мессерерлар ҳам ансамбль ишига жалб қилинган эдилар. Либретто ёзадиганлар камлик қилиб турган эди.

Лубянка клубида озғин, ҳолдан тойган Эрдман ғойибдан келиб қолган Михаил Вольпин билан бирга кўзгу олдида туриб чекистлар берган янги шинелни кийиб кўряпти.

— Тасаввуримда шунақаки, Миша, — дейди Эрдман, — гўё мен ўзимга ўзим соқчи бўлиб ўзимни олиб келгандайман...

Уларнинг икковини ҳам шу ерга, клубнинг ўзига — Лубянкага жойлаштиришади.

НКВДнинг қўшиқ ва рақс ансамбли бутун мамлакат бўйлаб донг таратади, фронтларга бориб концертлар беради, бирин-кетин «Ватан», «Рус дарёси» ва ниҳоят, «Ғалаба баҳори» каби театрлаштирилган томошалар қўйилади. Бу вақт мобайнида эса ҳали оқланмаган сценариячи Москвада НКВДнинг паноҳи остида худди аждаҳо комида яшагандек ғайриқонуний яшашда давом этади.

— Ахир, гестапонинг рақс ва қўшиқ ансамблини барпо этиш кимнинг ҳам хаёлига келиши мумкин эди? — ғусса билан ҳазил қилганди кейин Эрдман.

Бир куни темир нарком Берия тўғрисида қўшиқ яратишга топшириқ бўлади.

— Шунга мос келадиган қўшиқ ҳам, матн ҳам бор, — деб кимдир ҳазил қилади: — Ҳиди хушбўй дашт гули, Лаврентий Павлич Берия...

— Қани, даф бўлларинг ҳамманг бу ердан! — деб ўшқиради Эрдман. — Нима бало, жинни-пиннимисан?

Москвада яшаш ҳуқуқини унга фақат 1949 йилга келиб — қўшиқ ва рақс ансамбли тарқатиб юборилгандан кейингина берадилар. Орадан кўп ўтмай эса «Довюрак одамлар» фильми экранга чиқади. Бу фильмнинг сценарийсини ҳам Эрдман билан Вольпин ёзган, бу фильм ҳам СССР Давлат мукофоти билан тақдирланган. Бу гал

титрларда уларнинг фамилиялари пайдо бўлди — бу индамай оқлаш билан баробар эди (расман эса... расман яна ярим асрдан кейин — 1989 йилда оқланади).

Николай Эрдман ҳаётининг сўнгги йиллари тўғрисида нималар маълум? Жуда кўплаб фильмлар, мультфильмларнинг сценарийсини ёзган, оперетталарга либреттолар, цирк ва эстрада учун сахналар ижод қилган, Юрий Любимовнинг Таганкадаги театри учун классиклар асарлари асосида инсценировкалар ёзиб берган. Биринчи хотини вафот этгандан кейин иккинчи марта, сўнг учинчи марта уйланган. Ҳамиша улфатчиликнинг гули бўлиб, жуда зукко суҳбатдош бўлиб қолаверган. Пойгаларда пул тикиб ўйнаган, ўзини «долгопроигрывающая пластинка» деб атаган (бунда сўз ўйини бор — «узоқ чаладиган» эмас, «ҳамиша ютқазадиган» деган маъно бор). Кўп ичган. «Пьеса ёзяман» деб кўп гапирган, лекин ёзган эмас. Ёшлиқда яратган зўр асарларидан кейин уларга тенг келадиган ҳеч нарса ёзган эмас. «У» Эрдман бир афсонага айланиб қолди, «буниси» эса тишини тишлаганча, истейдодини тириклай кўмиб ўтди.

Хастахонада ўлим тўшагида ётиб Любимовга айтган гапида ҳаётига қайгули яқун ясаган:

— Афтидан, Юра, сиз доимо мени ўйинга жалб қилганингизда мутлақо ҳақ бўлгансиз. Мен эса узоқ вақт мобайнида пойгаларда пул тикиб ўйнадим, лекин нима учундир санъатдаги ўйиндан чиқиб қолдим. Қисмат шунақа бўлган бўлса керак-да! Ҳар ҳолда, охиригача ўйнамоқ керак эди.

Николай Эрдманнинг «Мандат» ва «Ўзимни ўлдираман» деган пьесалари биринчи марта қайта қуриш йилларида нашр этилди, унинг биринчи китоби муаллифнинг вафотидан кейин йигирма йил ўтганда — 1990 йилда дунё юзини кўрди. Худди «Ўзимни ўлдираман» пьесасида айтилгандай: «Ҳозирги пайтда тирик одамнинг дилидаги гап фақат ўлик одамнинг тилига чиқиши мумкин».

\* \* \*

«Биз осойишта, мутаносиб ҳаёт кечирардик».

\* \* \*

«Янги авлодни мен билмайман. Эски авлод мени билмайди».

\* \* \*

«Сен билан учрашувдан бирор манфаат кўришга уринишлар (бунақа уринишлар кўп бўлган эди) беҳуда кетди. Цензорнинг қизил қалами ҳаётимнинг ҳаммасини сатрма-сатр ўчириб ташлаётганга ўхшайди. Баъзан менга қоғоз дош беролмай йиртилиб кетадигандай туюлади».

\* \* \*

«Ер юзида биз соат миллари янглиғ яшаймиз. Бир жойда айланаверамиз, умр эса ўтиб кетади».

\* \* \*

«Пушкин ким ўзи? Пушкин ерга кўмиб ташланган истеъдодми?» (Н. Эрдман. Жиний ишга адабий иловалардан).

\* \* \*

Шоир Мариенгоф инқилоб йилларида Сергей Есенин билан Николай Эрдман ўртасида ўтган гапни эслайди:

— Шухрат бобида қолиб кетдинг-ку, Николайжон, — деди Есенин. — Сен Моссовет олдида турган «Эркинлик» ҳайкалига «Имажинист Николай Эрдманга» деган бир тахтача қоқиб қўй. Тахтачанг, барибир, бир соатдан ортиқ турмайди. Бунинг баробаринда беш йилга етадиган гап-сўз бўлгани қолади. Фақат бунинг учун сени ЧеКажонга ўтқазиб қўйишмаса бўлгани...

— Ҳамма гап шунда-да! — деб жавоб берипти Эрдман. — ЧеКажонда ўтиришга ҳеч хушим йўқ-да. Ундан кўра машҳур бўлмаёқ кўяқолай.

Эрдман барибир машҳур бўлди — у ЧеКажон кучоқларидан қутула олмади. Ўша пайтдан бери у номашҳур бўлишни афзал кўради.

### ПАСТЕРНАК ТЕВАРАГИДАГИ ГАПЛАР

«Мен дўстларим ва танишларимнинг қисматини ўйлаганимда ҳеч қанақа мантиқ тополмай хуноб бўламан, — дерди Илья Эренбург. — Нега Сталин ҳамиша ўзини мустақил тутадиган Пастернакка тегмади-ю, нимаики топширилса, ҳаммасини сидқидилдан, астойдил бажо келтирадиган Кольцовни йўқ қилиб ташлади?»

Дарҳақиқат, нега?

Борис Пастернак ҳукмдорларнинг қаттиқ назорати ва зулми остида ҳаётини яшаб ўтди. Истаган дақиқада бошига ҳалокатли зарба тушмоғи мумкин эди. Жазоловчи органлар бир неча бор уни чоҳнинг лабига келтириб қўйишган — бу тўғрида Лубянка архивларида ўнлаб гувоҳликлар бор.

Пастернакни 1933 йилда қамоққа олишлари мумкин эди. Ўшанда унинг эски дўсти ёзувчи Сергей Бобровни қамашган эди. Қамаганда ҳам уни далил билан, яъни «Яқин теваракдаги номаълумлик» деган «аксилшўровий, аксилинқилобий» қиссанинг қўлёмаси билан қўлга олишганди. Бобров бу қиссани бир гуруҳ одамларга ўқиб берганини ва улар асарни «СССРдаги аҳвол ҳақида ёзилган ҳажвия» деб қабул қилишганини айтган. Бу одамлар қато-

рида у Пастернакнинг номини ҳам тилга олган. Бобровнинг ишида яна бир далил бор — бу Пастернакнинг унга ёзган номаълум мактубининг дастхати. (Мактубнинг санаси қўйилмаган, аммо уни Бобров қиссасини ёзиб тугатган кун билан қамоққа олинган куни ўртасида, яъни 1931 йилнинг 5 октябри билан 1933 йилнинг 28 декабри ўртасида ёзилган деб тахмин қилиш мумкин).

«Арбат. Катта Николо-Песков тор кўчаси, 5-уй, 9-хонадон С. П. Боброва.

Азизим Серёжа!

Марҳамат қилиб, бугун эмас, эртага (8-нчида) кечқурун соат 9 ларда келсанг. Зелинский билан Динамов («Лит. газета»нинг муҳаррири) ҳам бўлади. Марҳамат қилиб, «Яқин тевааракдаги номаълумликлар»нинг қўлёзмасини олиб келсанг. Қўлёзма шу куни оқшомда ўқиладими ёки бошқа куни ўқиладими — аниқ айтолмайман. Шундоқ бўлса ҳам қўлёзма ёнингда бўлишини жуда истардим. Бироқ унинг тўғрисида Д. нинг иштирокида гап бошлашгани истардим. Бу — бир. Иккинчидан эса, уни Зина билан Генрих Густ билишмайди. Қўлёзма эсингдан чиқмасин. Олиб кел. Агар вақти бўлса, албатта, Мария Павловнани ҳам олиб кел.

Сенинг Борисинг».

Хатарли қўлёзма билан танишлиги аён кўриниб турипти, бунинг устига уни тарғиб ҳам қиляпти. Пастернак қиссанинг йўлини очмоқчи, уни ўқишни уюштиряпти. Бунга бир гуруҳ одамларни — Зелинский ва Динамов деган адабий танқидчиларни, таниқли пианиночи Генрих Густавович Нейгаузни хотини билан, Бобровнинг хотини таржимон Мария Павловна Богословскаяни таклиф қилмоқда.

Пастернакни 1937 йилда ҳам қамашлари мумкин эди. Бунда «ашаддий жиноятчи» адиб Борис Пильнякнинг кўрсатмаларини рўкач қилса бўларди. Борис Пильняк Пастернакни энг яқин дўстим ва ҳамфикрим деб атаган. Ўша йилнинг ўзида Пастернак ёзувчиларнинг Яқир Тухачевский ва бошқа саркардаларнинг қатл қилинишини маъқуллаган коллектив хатига имзо чекишдан бош тортган.

Пастернакни 1939 йилда ҳам бир кунда суд қилинган ва отиб ташланган Михаил Кольцов ва Всеволод Мейерхольдларнинг кўрсатмаларига биноан қамашлари мумкин эди.

Кўп ойлар давом этган даҳшатли қийноқлардан кейин 23 март куни Кольцов Пастернакнинг Фарбдаги буржуа ёзувчилари билан жуда хатарли алоқалари ҳақида кўрсатма беради. У гапни 1935 йилда Париждаги Халқаро ёзувчилар конгрессида содир бўлган можародан бошлайди:

«Конгрессда раислик қилган Андре Жид ҳар хил йўллар билан СССРга ва коммунизмга қўйил эканини намоиш қилишга уринди, бироқ айни чоғда мажлислардан холи вақтларда у совет ва-



килларига ва хорижий коммунистларга ўзининг душманлигини ва хушламаслигини ошқора намоён қила бошлади. Андре Жид ва французлар томонидан вакил қилинган Эренбург уларнинг ва ўзининг номидан совет вакилларининг таркибидан норозилик изҳор қилди, жумладан, у вакиллар сафида Пастернак ва Бабель йўқлигидан ранжиди ва Эренбургнинг фикрича, фақат Пастернак билан Бабелгина ҳақиқий ёзувчи ва фақат уларнинггина Парижда рус адабиётининг вакили бўлишга ҳақлари бор. Совет ёзувчиларининг биринчи чиқишларидан кейиноқ А. Жид СССРда ёзувчиларнинг яхши турмуш кечираётганини мадҳ этиш Конгрессда жуда ёмон таассурот қолдираётганини айтди. «Шундай бўлиб чиқяптики, Россияда ёзувчилар фаровон турмуш кечирувчи имтиёзли тоифа бўлиб, улар ўзларининг тор шахсий манфаатлари йўлида шўро тузумини қўллаб-қувватлайдилар». Конгресснинг учинчи куни Жид Эренбург орқали кескин талабномасини маълум қилади — ё Парижга дарҳол Пастернак билан Бабель чақирилади, ё А. Жид билан унинг дўстлари Конгрессни ташлаб чиқиб кетишади. Айни чоғда у Париждаги Совет ваколатхонасига бориб, у ерда ҳам худди шу талабини айтади. Пастернак билан Бабелни чақирадилар. Улар Парижга Конгресснинг сўнгги кунида етаб келишади. Пастернак ва Бабель билан, худди шунингдек, Эренбург билан А. Жид ва бошқа буржуа ёзувчилари ўртасида бир неча йилдан бери алоҳида алоқалар мавжуд.

Жид СССРдаги аҳвол тўғрисида ахборотни фақат шу ёзувчилардан ишониб олишини айтди: «Фақат уларгина ҳақиқатни айтишади, бошқалари — сотилган...» Пастернак ва Бабелнинг Жид билан алоқаси 1936 йилда Жид Москвага келгунига қадар узилгани йўқ. Совет арбоблари билан учрашувдан бўйин товлаб, СССРдаги ҳаёт тўғрисида ҳамда шўро қурилиши ҳақида ахборот олишдан бош тортган Жид, айни чоғда, Пастернак билан унинг чорбоғида учрашгани махсус кунлар ажратди. Чорбоғда улар ҳамманинг чиқиб кетишини талаб қилиб, кўп соатлар мобайнида яккама-якка гурунглашишди. Пастернакнинг аксилшўровий кайфиятини билгани учун айтиш мумкинки, Жиднинг бўҳтонларга тўла ёзганлари ва айниқса, СССРдаги маданий ҳаёт тўғрисидаги мақолаларининг кўпчилиги қисми Пастернакдан илҳомланиб ёзилгани аниқ...»

Кольцовнинг кўрсатмаларига орган ходимлари дарҳол муносабат билдиришган: «Унинг кўрсатмалари бўйича аксилшўровий ташкилотнинг Кольцов тилга олган аъзоларини зудлик билан қўшимча равишда қамоққа олиш керак».

Мейерхольднинг иши бўйича ҳам худди шунақа хулосалар чиқарилган: «Унинг алоқалари тафсилотини ва Б. Пастернак билан Ю. Олешанинг аксилшўровий ташкилотга қандай жалб қилинганини аниқламоқ

Мейерхольд эса зарур аниқликлар киритадиган кўрсатма берган. Тўғри, қийноқлардан кейин бир оз ўзига келгач, бу кўрсатмасини қайтиб олган.

«Мен Б. Пастернак билан... партия ва ҳукуматга қарши ҳеч нарса гапирган эмасман... Мен на Б. Пастернакдан, на Ю. Олешадан, на Д. Шостаковичдан троцкийчилар ташкилотига киришни талаб қилганман. Бу шахслар зиммасига мен ҳеч қанақа топшириқлар юклаган эмасман. Бу гуруҳ ёзувчилар ва санъаткорлар санъат соҳасидаги қарашларининг муштарақлиги заминиде жипслашганлар. Уларнинг ҳеч қайсиси троцкийчилар таъсирига берилган эмаслар. Мен томонимдан Б. Пастернакка троцкийчи ташкилот учун аксилшўровий кайфиятдаги ёзувчилардан танлаш тўғрисида ҳеч қандай топшириқ берилмаган. Б. Пастернак гўё С. Кирсанов ва О. Брикларни аксилшўровий троцкийчилар ташкилотига жалб қилгани тўғрисида менга ҳеч қачон ҳеч нарса деган эмас...»

Қатл қилинишидан бир ой олдин Мейерхольд худди шулар тўғрисида Молотовга ҳам ёзган: у қийноқлар остиде «троцкийчи» Б. Пастернак, И. Эренбург, Д. Шостакович ва бошқа маданият арбобларига қарши кўрсатма берган, лекин «нисбатан мутаносиб бир ҳолга» келгач, куракда турмайдиган бўҳтон сифатида уларни инкор қилган.

Ажаб эмаски, Мейерхольднинг унга зўрлаб ёпиштирилган ёлғондан кескин бўйин товлаши Пастернакни муқаррар бўлиб қолган маҳбусликдан халос этган. Уни қамашга тайёргарлик кўрилган. Лекин шунга қарамай, уни қамамадилар. Уни қамаш тўғрисида Хўжайиннинг фармони олийси бўлмади.

Пастернакни кейинроқ ҳам қамоққа олишлари мумкин эди.

1947 йил. Пастернак бу даврда Петефи ва Шекспирнинг таржимаси билан банд, роман устида иш олиб борарди. Тўсатдан «Культура и жизнь» газетасида Алексей Сурковнинг мақоласи чиқиб қолади: «Замондан ташқарида яшовчи таркидунёчилик мавқеида туради... Субъектив-идеалистик позицияси... янги воқелик билан айри тушган ҳолда яшайди... Совет инқилоби тўғрисида ошқора хушламай ва ҳатто қаҳр-ғазаб билан гапиради... Янги воқеликка тўғридан-тўғри бўҳтон ёғдиради...»

Сўнг хулоса: «Совет адабиёти унинг мавқеига тоқат қилиб индамай туролмайди».

Мақола эмас, марказий матбуотда эълон қилинган сиёсий чақув. Бу айбловларни бошқа газеталар ҳам илиб олишади. Пастернакни мажлисларда «маънавий қувватларининг қашшоқлиги» учун, «катта шеърийят яратишга ноқобил бўлгани» учун лаънатлашади.

Хўрлашнинг яна бир янги ҳалқаси. Пастернак бунақа ошқора хужумларга кўникиб қолган. Унга ҳар қанча оғир бўлмасин, у зоҳиран босиқлигини йўқотмайди, ҳатто ўзидан баттарроқ аҳволга тушганларга мадад бермоқ учун куч ҳам, вақт ҳам топади.

Лубянка архивида, иттифоқо, Борис Пастернакнинг яна бир номаълум мактубининг асл нусхаси сақланиб қолган. Бу мактуб Фрунзе шаҳрига таржимон Елена Дмитриевна Орловскаяга ва унинг дўсти балқар шоири Қайсин Қулиевга йўлланган. У пайтларда Қайсин Қулиев Сталин томонидан ўз юртидан ҳайдалган туғишган балқар халқининг қисматини баҳам кўрмоқ учун ихтиёрлий тарзда сургунни бўйнига олган эди. Мактуб чекистларнинг қўлига қандай тушиб қолган — почтада олиб қўйилганми, тинтув вақтида олиб кетилганми ёхуд шунчаки ўғирлаб олинганми — буни аниқлашнинг иложи бўлмади.

«Буюртма мактуб.

Фрунзе. Почтамт. Сўраб олинандиган. Елена Дмитриевна Орловскаяга. 1947 йил 22 ноябрь.

Азизим Елена Дмитриевна!

Мактубингизда бир ой муқаддам менга мактуб ёзганингизни тилга олибсиз. Лекин мен у хатни олганим йўқ. Сўнгги хатингизга ҳам дарҳол жавоб бериб, биронта откритка юбормоқчи бўлдим, кейин бу фикримдан қайтдим. Шундай қилсам сизга бу мактубда айтаётган гапларим чала-чулпа бўлиб қоларди.

Ўша кунийёқ Скосиревга қўнғироқ қилиб, Сиз «Дружба»га жўнатган шеърларнинг тақдирини суриштирдим... (П. Г. Скосирев — адиб, «Дружба народов» мажмуасининг ходими. — В. Ш.) Улар босилмас экан. Аммо бунинг сабаби Сиз айтгандай сизнинг «таржимон сифатидаги ночорлигингиз» эмас. Аксинча, уларни босмасликларига сабаб шуки, улар жуда ҳам маъқул, ҳатто керагидан ортиқ даражада маъқул, бу эса ҳозирги шароит тақозосига сира тўғри келмас экан.

Сиз менга меҳрибонлик кўрсатиб, ҳамма нарсада муболаға қиляпсиз. Шундоқ бўлса-да, мактубингиз жуда зийраклик билан битилган. Ундан мана шу катта нарсаларнинг ҳаммасидан бохабарлигингиз яққол кўриниб турипти. Шунинг учун мен сизга миннатдорлик айтишимдан кўра, сизга қойил эканимни айтсам яхшироқ бўлар.

Бироқ тасаввур қилингки, бир масалада сиз адашяпсиз. Нима учунлигини билмайман — менинг жамики қусурларимни унутган ҳолда ва қилган ишларимнинг арзимаслигига қарамай, бу дунёда менга жуда катта жойни саришталаб, тайёр қилиб қўйишипти. Менинг ишим энди шу жойни эгаллаш ва шу эъзозни оқлаш.

Бу жойни тўлдирмоқ учун қилишим зарур бўлган иш романни ёзиб битиришдир (бироқ рўзғор тебратмоқ учун ярим йилга роман устидаги ишни тўхтатишга тўғри келди), лекин амалда, ҳар бир одамнинг кўзига кўриниб турган кундалик турмушда мен ўзимга аталган бўш жойни эсанкираш ва изтироб билан тўлдирмоқдан. Бундан бошқача ҳам бўлиши мумкин эмас, чунки бузуқлик

ва сафсата бўронлари шу қадар кучли қутурмоқдаки, нафаслар бўғилиб кетяпти. Лекин шуниси яхшики, мени кўрқоқликда айблаб мулзам қилганларида ҳам бу тўғрида ортиқ гапиришимга тўғри келмайди. Зарур бўлса, менинг оёқларим ва кўлларим гапиради, чунки ҳаммаси аён, ҳаммаси равшан.

Руҳингизни туширманг, зерикиб сиқилишни хаёлингизга ҳам келтирманг. «Суронли» пойтахт билан овлоқ жойнинг тафовути ҳозир унчалик катта эмас, шунчаки номигагина. Ҳамма жойда ҳам озми-кўпми бир хил. Ахир, ҳақиқий маскан шаҳарлар эмас, қалб ва виждондир. Столим устида мактубингиз ётипти, шу сабабдан сиз менинг назаримда юзлаб мен ёмон кўрадиган лауреатлардан кўра салмоқлироқсиз. Ҳозир мен фикран ҳам, қалбан ҳам икковингиз билан биргаман.

Менинг тузуккина сувратим йўқ, бори ҳам қолмади. Лекин битта суврат бор — ҳар қанча сифатсиз бўлмасин (қайта ишлаганда қанақа чиқишини худо билади), шуни «Советский писатель» чиқараётган танланган шеърлар китоби учун ажратиб олишди. Китоб босмадан чиқиши билан Сизга ҳам, Қ. Қулиевга ҳам бир нусхадан жўнатаман. (Пастернак «Танланган асарлар»и тўлалигича босмадан чиққандан кейин йўқ қилиб ташланди ва китобхонларга етиб бормади. — В. Ш.) Сизда ва унда менинг таржимамда чиққан «Ҳамлет» ва «Грузин шоирлари» борми?

Қайсинга айтиб қўйинг — уни бу ерда ҳамма суйиб эслаб туришади. У бошига тушган воқеаларга енгилроқ муносабатда бўлсин. Есениндан кейин мен учратган одамлар ичида жонли истеъдоди ва уни бениҳоя самимий ифодалашига кўра хотирамда қолган энг ёрқин сиймо Қайсиндир. У шуни билмоғи керакки, унинг бошидан кечаётган ҳозирги машмашалар жуда арзимас нарсалар, улар ўтиб кетади. Кулфат ҳам орому фароғат каби омонат ва ўткинчи нарса. Ўзингиз ўйлаб кўринг, мабодо у ҳозир шон-шухрат кўкида парвоз қилиб юрган бўлса, нечоғлик бемаъни гапларни такрорлашга мажбур бўларди.

Чинакам жасоратдан руҳланган, яъни ҳар қандай маҳрумиятларга тайёр турган катта шахснинг ижодий ҳуқуқлари чегара билмайди. Дунёда қалб тарихи бир хил ва ҳар нима деганларида ҳам халқнинг кўз ўнгида кечади. Ҳеч нарса йўқ бўлиб кетмайди, ҳеч нарсага пушаймон қилиш керак эмас, ҳеч нарсадан кўрқмаслик керак.

Сизга йўл-йўлакай, шоша-пиша ёзаётганим учун узр. Бу ёзганларимнинг ярмини силлиқроқ ва аниқроқ ифодаласам бўларди, аммо бунга вақт қани?

Саломат бўлинглар! Икковингиз ҳам шунақа чин инсон эканингиз билан бахтиёр бўлинг.

Бирор нарса жўнатишнинг иложи бўлиб қолса, албатта, жўнатаман.

Ҳамиша ҳақларингга дуодаман.

Сизнинг Б. Пастернак.»

Пастернакни 1949 йилда ҳам қамашлари мумкин эди — ўшанда яҳудийларнинг антифашист кўмитаси тор-мор келтирилиб, яҳудий зиёлиларидан анча-мунча одам қамоққа олинган ва «бева-тан космополитларга» қарши аёвсиз кураш бошлаб юборилган эди.

Курбонлардан бири — профессор, филология фанлари доктори, адабий танқидчи Исаак Маркович Нусиновни 19 апрель кунини Пастернак тўғрисида махсус, батафсил ва қийноқ билан сўроқ қилишади. Терговчи шоир тўғрисида бир неча фактни қўлга киритишга муваффақ бўлади. Бу фактлар уни «халқ душманлари» қаторига қўшиб қўйиш учун етиб ортар эди.

Жумладан, Нусиновнинг маълумот беришича, Пастернак 1941 йилда яҳудийларнинг антифашистик кўмитаси раиси, артист Михольснинг таклифи билан митингга қатнашишга даъват этилган. Пастернак аввалига рози бўлган, кейин эса қатнашишдан бош тортган. Нусинов сўроқда қуйидагича кўрсатма беради: «Пастернак нафақат митингга ўзининг нутқ сўзлашини мақсадга номувофиқ деб ҳисоблашини, балки, умуман, шу митингнинг ўтказилишини нотўғри деб билишини айтган, чунки бу митинг Германиянинг ҳукумат доираларида нотўғри акс садо бериши ва қай бир даражада яҳудийлар тақдирига салбий таъсир кўрсатмоғи мумкин...»

1941 йил октябрида немислар томонидан қамал қилинган Москвадан ёзувчилар эвакуация қилинганда Нусинов Пастернак ва мунаққидлар Шкловский ҳамда Гурвичлар билан бир вагонга тушиб қолган экан. Нусиновнинг кўрсатмасига кўра, йўлда Шкловский билан Гурвич партия ва ҳукумат раҳбарларига қарши газаб билан аксилшўровий гапларни гапиришган ва уларга туҳматлар қилишган. Хўш, Пастернак-чи? «Пастернак гарчи сукут сақлаган бўлса ҳамки, унинг айрим луқмаларидан аксилшўровий гапларга хайрихоҳ экани кўриниб туради».

Кейин тақдир Пастернак билан Нусиновни Кама дарёси бўйидаги чоққина Чистополь шаҳрида бир-бирига рўпара қилади. Кўпгина ёзувчилар эвакуацияни шу шаҳарчада ўтказишган эди. Шу ерда шоирнинг душманлик қиёфаси тўлалигича намоён бўлади.

У «шўро шароитида катта адабиёт яратишнинг имкони йўқлиги ҳақида гапирган... шўро цензурасининг қаттиққўлигидан афсусу надоматлар чеккан, «бир балоси чиқиб қолиши» мумкинлигидан кўрқиш оқибатида ҳамма муҳаррирлар ва ноширлар ёзувчилар учун чидаб бўлмайдиган шароит барпо этишганини таъкидлаган... Шундай аҳволнинг натижаси ўлароқ, кўпгина ёзувчилар ё бутунлай ёзишни йиғиштириб қўйишган ёки арзимас асарлар ёзиш билан ўзларини четга тортганлар».

Кейин гап янада кўпаяди. Терговчи шоирнинг адабий қараш-

ларидан сиёсий қарашларига ўтади ва ҳолдан тойган маҳбус бу борада унга бой озуқа беради:

«Пастернак иккинчи жаҳон урушининг охирига бориб Совет Иттифоқида муҳим демократик ўзгаришлар амалга оширилади, деб ҳисоблайди. Бу ўзгаришларга буржуа — парламент тартиблари намуна қилиб олинармиш, уларнинг асосида эса Атлантика хартияси ётармиш... Шундагина фақат Пастернак эмас, балки ундан бошқа ҳам «оғзига сув солиб олган» бошқа кўпгина адиблар ўзларининг ёзувчилик истеъдодини намоён этиш имкониятига эга бўлар эмиш».

Сайр қилиб юрганларимизнинг бирида Пастернак менга «Бир оз кечикиб бўлса-да, Россияда бир вақтлар Фарбий Оврўпа давлатларининг бошидан кечган воқеалар такрорланди», деди. «Францияда — Робеспьер, Англияда эса Кромвель диктатура ўрнатган эдилар. Бу диктатура мамлакат ҳаётини тўхтадиб қўйди. Бироқ бу диктатуранинг умри узоқ бўлмади, шунинг учун ҳам у халққа катта зарар етказиб улгурмади. Бизда — Россияда эса, — деди Пастернак, — диктатура даври ҳаддан зиёд чўзилиб кетди ва шунинг учун мамлакат халқлари маданиятининг ўсишига салбий таъсир кўрсатди...»

...Ниҳоят, 1959 йилга келиб, хорижда романининг эълон қилиниши муносабати билан СССР Бош прокурори Руденконинг ўзи шоирни икки соат мобайнида сўроққа тутиб, дағдаға қилган: «Сизнинг ҳаракатларингиз алоҳида хавфли давлат жинояти сирасига қиради ва қонун бўйича жиний жавобгарликка тортилмоғингиз керак...»

Пастернакнинг бутун умри мана шундай — қамалиш хавфи остида, ҳамиша ҳушёр органларнинг нигоҳи остида ўтди.

Андрей Платонов жуда аниқ таъриф бериб айтган «Бутун жаҳон Коммунизми номидаги Инқилобий кўриқхона» етмиш йилдан ортиқроқ давр сурди. Шу давр мобайнида унда ақл ва истеъдод муҳрига эга бўлган одамларни овлаш, таъқиб қилиш бир кун ҳам тўхтагани йўқ. XX аср рус адабиёти диктатурага қарши тенгма-тенг олишиб улғайди.

## ЮХАН БОРГЕН

### ЁЗУВЧИ БЎЛМОҚ НИМА ДЕГАНИ?

Ёзувчи бўлмоқ қалбингни одамларга ишониб очиб бермоқдир. Албатта, фикрларни баён қилиш билан боғлиқ ёзма фаолиятнинг бошқа шакллари ҳам бор. Улар истаган нарсага — илмга, техникага, хунарга, фалсафага, сиёсатга, динга тааллуқли бўлиши мумкин. Буларнинг сўнгги учтаси масаласига келсак, биз баёндаги муайян тамойил ҳақида гапирмоғимиз мумкин. Шу тарзда ташвиқот, даъват майдонга келади. Худди шу тарзда баённинг ҳам қурама шакллари пайдо бўлади. Улар осонлик билан биз бадий асар деб атайдиган нарсага ҳам айланиб кетиши мумкин. Бу тушунчаларни бир-биридан фарқлаш ҳаммавақт ҳам осон кўчавермайди. Бизнинг давримизда бизга ўхшаган бадий адабиёт билан боғлиқ бўлган одамлар бу сўзни кўп-да ёқтиравермаймиз. Сирасини айтганда, жуда баландпарвоз, дабдабали сўз-да! Ундан кўра кўпроқ биз «нафис адабиёт» демоқни маъқул кўраемиз. Лекин бу атамани ҳам муваффақиятли деб ҳисоблаш анча қийин.

Негаки, «нафис адабиёт» дегани биз ҳар нарсадан аввал интиладиган нарса эмас-да... Рост, кўп ҳолларда биз шу сўзни қўллаганда нимани назарда тутишимизни одамлар тушунишади. Хўш, биз бу сўз замирида нимани назарда тутамиз? Ҳамма нарсадан аввал бунда гап «қайта яратиш» устида боради. Бу эса хаёлот тушунчаси билан боғлиқ. Хўш, сирасини айтганда, хаёлот деганининг ўзи нима?

Кўпларга шундай туюладики, гўё бу тушунча бўм-бўш осмонларда парвоз қилиб юради. Бироқ бундай эмас, хаёлот ҳамиша тажрибага, кузатишга асосланади. Бундай дея қолайлик — хаёлот тажрибани илиб оладиган бир ускуна. У бизнинг фикрларимизни керакли томонларга йўналтириб туради. Биз авваллари бошимиздан кечган у ёки бу таассуротларимизнинг ролини ҳаммавақт ҳам етарли даражада кўз олдимизга келтира олмаймиз. (Ҳолбуки, ўтмишнинг айрим таассуротлари ҳамиша биз билан.)

Назаримда менга шундай туюладики, кўпчилик одам мактабга биринчи бор қадам қўйган кунини ёхуд сузишни ўрганиб олган кунини яхши эслаб қолади. Бундан ташқари, биринчи муҳаббат ҳам хотирада қолади. Бироқ ҳатто ана шу ўта муҳим воқеаларга нисбатан ҳам биз уларнинг ҳамма тафсилотларини тўлалигича эслаб қолганмиз, деб айта олмаймиз. Мактабга борган биринчи кунимдан ҳаммадан аввал эсимда қолган нарса ўна кезларда кўтариб

юрган жилдимнинг ҳиди. Бу жилддан оғилнинг ёки отхонанинг ҳиди келарди. Жилдим теридан тикилган бўлиб, афтидан, отхона ҳиди шу теридан таралган бўлса керак. Шунинг учун от ҳиди мактабга қадам қўйган биринчи куним билан боғлиқ равишда умрбод хотирамда ўрнашиб қолган. Кўз ўнгимда синфхонамиз аниқ-таниқ намоён бўлади, хотирамда овозлар, одамларнинг афт-башаралари, Рейдар деган ўртоғимнинг қулоғи гавдаланади. Рейдарнинг номини эслашим билан хотирамга бошқа исмлар, бошқа овозлар, бошқа афт-башаралар келади. Менинг бутун вужудимни хотиралар қуюни қамраб олади. Жўгрофия дарслигининг кўк муқоваси эсимга тушади ва шу вақтнинг ўзида Кнут деган боланинг Кристиан деган бола билан муштлашганини эслаб кетаман. Менга Кнут кўпроқ маъқул эди, шунинг учун мен унинг тарафида эдим. Менинг хотираларимда ҳам Кнут ғолиб бўлиб қолган.

Эндиликда мен адиб бўлдим. Бунинг боиси шундаки, мен отнинг ҳидини эслаб қолганман. Аминманки, ҳамма ҳам шунга ўхшаш воқеани бошидан кечирган. Ҳар битта одам — шоир, шу маънодаки, алланечук хотиралар баҳонасида унда турли фикрлар туғилади. Бу фикрлар янги фикрларга туртки беради, улар эса хаёлот оламини уйғотади.

Баъзи ҳолларда биз жуда яхши англаб турамыз — бизнинг хотираларимиз хаёлот оламининг ғаройиб ўйинлари билан боғланиб кетган. Баъзан бизнинг хотираларимиз онгимизда турган-битгани ҳақиқатдай гавдаланади, баъзан эса улар тўқима сифатида намоён бўлади. Аммо агар ана шу «ёлғон», ана шу «тўқима» шундай бир шаклга кирсаки ва бу шакл уларга ҳам биз ҳақиқат деб атаган нарсага хос бўлган тугаллик бахш этса, унда улар ҳам биз бадиий адабиёт деб атайдиган нарсага айланиши мумкин. Бу ўринда энди мен боягина «ёлғон» деб атаган нарсамга ҳурмат билан муносабатда бўламан, чунки у менинг асаримга асос бўлиб хизмат қилган қуруқ-яланғоч ҳақиқатдан кўра чинроқ бўлиши мумкин...

Мен юқорида айтдим — хаёлот самоларда парвоз қилиб юрадиган нарса эмас, балки синалган, бошдан кечирилган нарсалардан ўзининг илдизига эга бўлган нарсадир. Бу гапларнинг ҳаммаси тўғри, фақат биз ҳаммавақт ҳам ўз тасаввурларимизнинг моҳиятини чуқур англаб етмаймиз. Бунинг иккита сабаби бор. Бунинг бир сабаби шундаки, бизнинг таассуротларимиз энди туғилаётган пайтдаёқ сиқиб чиқарилган. Бу таассуротлар сиқилиб, бир чеккага сурилиб қолган, уларни унутиб юборишга ҳаракат қилинган. Бунинг ҳам ҳар хил сабаблари бўлган бўлиши мумкин. Биз улар тўғрисида тўхтаб ўтирмаймиз. Бошқа сабаб шундаки, содир бўлган воқеа ҳаётимизнинг жуда илк босқичида рўй берган бўлиши мумкин. (Бу илк босқич ҳатто ҳомилалик пайтига ҳам тўғри келар.) Бу эса одатдаги тушунчагаддек эслаб қолишга йўл бермайди. Менга қолса, «хотира» сўзини «эсдаликлар» сўзи билан алмаштирган бўлар-



дим. Албатта, бу сўз эскичароқ жаранглайди, лекин аввалгисидан чинроқ. Шоирона ижод вақтида рўй берадиган нарса ҳозирги дақиқада хотиралар қатлами остида яшириниб ётган хотира парчаларидир. Буларнинг бари бир сония ва ҳатто бир сониянинг бўлаклари мобайнида рўй беради. Биз ҳаммамиз шунга ўхшаган кечинмаларни бошимиздан ўтказганмиз. Бу туйғу бутун вужудимизни кезиб чиқади-ю, кейин ғойиб бўлади. Баъзилар буни илҳом деб аташади. Ёмон сўз эмас. Сиз ёшлар ҳам вақти-вақти билан бунақа туйғуларни бошдан кечириб турасиз. Фақат бу тўғрида камдан-кам гапирасиз. Афтидан, Сизларга бу нарса булутлар узра сайрдай бўлиб кўринса керак. Лекин бу шунчаки булутлар узра саёхат эмас. Бу ўринда мен Сизларга бир маслаҳат беришга журъат этаман — Сиз ўша кайфиятга берилинг, уни ўзингизда узоқроқ сақлаб қолишга тиришинг. Илҳом келганда саноқли секундлар мобайнида Сиз шоир бўлиб қоласиз. Энди ўзингиз ўйлаб кўринг — агар шундай дақиқалар ҳаётингизда борган сари кўпроқ ва кўпроқ такрорланиб турса нима бўлади? Шоирнинг мақсадларидан бири — ана шундай лаҳзаларни муҳрлаб қолдириш ёхуд қайтадан яратишдир. Шунинг учун ҳам мен Сизларга «уйғонинглар!» деб хитоб қиляпман. Биз «воқелик» деб атайдиган нарсадан бош олиб қочмоқ учунми? Йўқ, аксинча. Воқеликни ёрқин, чинакам манзараларда муҳрлаб қолдириш учун!

Албатта, ҳамманинг ҳам профессионал шоир бўлишга иқтидори етишавермайди. Бироқ биз илҳомли онлардан фойда чиқаза билмоғимиз даркор. Бу шунинг учун зарурки, бизнинг замонимизда мана-ман деб яққол кўриниб турувчи фойда билан бир неча муддат ўтгандан сўнг зиёнга айланиб қоладиган нарса ўртасидаги чегара қаердан ўтишини айтиб бериш осон эмас. (Мен, масалан, экологик таназзулни назарда тутаяпман. Экологик таназзул нима эканини ҳаммангиз ҳам, табиийки, яхши биласиз. Билмасанглар, муаллимларингиздан сўранг. Муаллимларингизнинг ҳаммаси ҳам овсар эмас.)

Агар Сиз ҳайрон бўлиб, мендан «бу бадий ижод деганингизнинг ўзи, аслида, нимага керак?» деб сўрасангиз, мен жавоб берман: бадий ижод одамзодни фаолроқ қилмоқ учун, унинг қобилиятлари, хаёлот кучини рағбатлантирмоқ учун ва шу билан унга ато этилган ҳаётни янада тўлақонли қилмоқ учун керак. Негаки, бадий асар — ахборот дегани. Юқорида гапириб ўтганимдек, муаллиф қалбининг энг теран пучмоқларида ардоқлаб юрган бойлигини сизга ишониб очиб беради. Яна бир бора такрорлайман — энг ардоқли бойлигини! Сен бу асарни ўзинг хоҳлаган қўйларга солишинг мумкин, ундан юз ўгиришинг мумкин. Агар ҳаққим бор деб ҳисобласанг — унга тупуришинг мумкин. Ёки уни қабул қилишинг, жилла бўлмаса, бир дақиқага қабул қилишинг мумкин. Ана шунда бизнинг ўртамызда мубоҳаса бошланиб кетади. Биз — ёзувчилар эса, сирасини айтганда, айна шу мақсадга интиламиз.

## МОДЕРНИЗМ

### *Тушунчанинг тарихий-фалсафий жиҳатдан тадқиқи*

Сўнги икки минг йил мобайнида Оврўпа эстетикасида «тақлид» сўзи ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиб келмоқда. Бунга кўра, санъатнинг вазифаси — акс эттирмақ, тақлид қилмоқ ёки Пер Лагерквист беписандроқ айтганидек, табиатдан «нусха» кўчиришдир. «Тақлид» тушунчасининг тарихи Арастуга бориб тақалади. Шунга қарамай, бу тушунча Уйғониш даврида ҳам амал қилишдан тўхтамайди — Оврўпадаги жуда кенг тарқалган ва ғоятда таъсирчан бўлган адабий мактаблардан бири — классицизм мактаби бу тушунчани янгидан шакллантирди, сўнг эса ўтган асрнинг иккинчи ярмида натурализмнинг эстетик назариясидаги тармоқлардан бири ўзининг тугал ифодасини топди. Замонавий санъат ҳақидаги бугунги баҳсларда бу тушунча деярли қўлланмайди.

Замонавий санъаткор учун «тақлид» принципи унинг имкониятларини кўп даражада чеклаб қўяди. «Натуралистлар дунёни тасвирламак эдилар, улар унинг нусхасини тасвирлар эдилар» деб ёзди Стейн Мехрен. Шу тарзда у нафақат воқеликдан нусха кўчирувчи санъаткорларга қандай муносабатда бўлиш масаласи устида ўйлашга ҳаракат қилади — ахир, ҳозирги даврда нисбатан анча кам куч сарфлаган ҳолда жуда гўзал фотографиялар яратиш мумкин-ку! Айни чоқда у санъаткорнинг роли масаласини бошқача тарзда қўймоқда — биз кўриб юрган ва кўникиб қолган нарсаларни бор-йўғи қайд қилиб қўяқоладиган санъатда бирон-бир маъно борми?

Афлотун ўзининг шахсий бадиий майлларига қарамай, бу нуқтаи назарни мантиқий интиҳосига етказган эди — охир-пировардида у, умуман, санъатни (тақлидий санъатни деб ўқинг) ўзининг қарашлари доирасидан ташқарига чиқариб қўйган эди. Воқеликнинг нусхасидан олинган нусханинг нима кераги бор — Афлотун фикрига кўра бу — ғоялар дунёсидан иборат. Шунинг ўзи билан бу нусха инъикоснинг инъикосидан кўчирилган, рангларидан маҳрум этилган ва чайналавериш сийқалашиб кетган бир нарса бўлмай-дими? Бундай санъат инсонни унинг мавжудлигининг маъносига яқинлаштирадими? Афлотун бу саволга «йўқ» деб жавоб берган. Ҳолбуки, ўша даврларда, масалан, юнон ҳайкалтарошлиги ўзининг энг юксак гуллаган ҳолида эди.

Келинлар, ана шу тарихий-фалсафий чекинишларни фақат бир жиҳатдан қабул қилайлик — улар бизга ҳозир санъатнинг моҳияти ҳақидаги баҳслар биринчи марта рўй бермаётганини ва ўтмишдаги тасаввурлар моҳиятан бугунги тасаввурларимиздан биз ўйлаган даражада кескин фарқ қилмаслигини эслатиб туради. Бугун биз шундай бир санъат билан рўпарама-рўпара келиб турибмизки, бу санъат ҳақиқатга (аслиятга) ўхшашлик талабини инкор этади; бу санъат воқеликни бошқача тарзда қабул қилишга интилади. Бошқа бирон яхшироқ сўз тополмаганлари учун замонавий санъатни «модерн санъат» деб атамоқдалар. Атама сифатида уни ҳар жиҳатдан маъқул деб ҳисоблаб бўлмайди, негаки ундан, Йорген Сонненинг тазбири билан айтганда, «аёллар шляпасининг ва ўтган йилги газеталарнинг ҳиди келиб туради». Бу иборани бир умумий консерватив гуруҳ сифатида иш юритган қассоблар, пластмасса буюмлар ишлаб чиқарувчи фабрикантлар ва маданият бўлимларининг муҳаррирлари роса ҳафсала билан танқид қилишган эди. Бу нарса китобларда, газета саҳифаларида ва мактубларда ўз ифодасини топди. Мазкур мақоланинг мақсади — охир-оқибатда «модернизм» деган нарса нимадан иборат эканини аниқлаш ёхуд бу тушунчага қандай маънони жойласа, менинг назаримда табиий бўлади, деган саволга жавоб топишдир.

Модернизм шу маънода янги нарса эмаски, у ўтмишдаги бирон бир анъанага гўёки таянмайди, десак тўғри бўлмайди. У тубдан янги, шу даражада «модерн» эмаски, бошқа замонларда, бошқа мамлакатларда яшаб ўтган бошқа санъаткорлар ўз асарларини ҳозирги модерн санъаткорлари амал қиладиган принципларга таяниб яратган эмас, десак бу ҳам тўғри бўлмайди. Импрессионистлар биринчи асарларини яратгандан сўнг юз йил ўтгандан кейин бугунги санъат воқеликни бутунлай бошқача қабул қилишга асосланган ва бу муайян вақт мобайнида Фарб маданиятида ҳукмрон бўлган принциплардан мутлақо фарқ қилади, деб англаш қонуний ҳодисадир. Нима учун бугун модернизм кўпларнинг нафратига сазовор бўлмаётганини изоҳлайдиган сабаб ана шунда, лекин бу сабаб асосли эмас. Ўзининг дунё ҳақидаги кўникилган тасаввурларига икки қўллаб ёпишиб олган одамларгина янги санъатни тушунишга, унинг моҳиятига кириб боришга бўлган ҳар қандай интилишдан қатъиян бўйин товламоқлари мумкин. Эрлинг Кристи ёзади: «Поэзия воқеликка тақлид қилиш эмас ёки у воқеликнинг тафсири ҳам эмас, поэзия — ўз-ўзича воқеликдир, воқелик бўлганда ҳам амалдаги воқеликдан ортиқроқ даражада воқеликдир. Унда жўнлик пардасини бир чеккага суриб кўйиб, бизнинг онгимизнинг «воқелик» билан мулоқотга киришмоғига ёрдам берадиган «ҳимоя механизми»нинг хатти-ҳаракатини намойиш қилишга интилиш

штурида портлайдиган бир бўлак сиқиқ воқеликдир». Бу сўзлар фақат поэзия учун эмас, жамики модернизм учун қонун кучига эга. Афсуски, бу нафақат тушликдан кейин кофе симириб телевизор томоша қиладиган басавлат буржуага, балки бошқа эстетик анъаналарга амал қилувчи рассомларга ҳам ўз анъаналари қобигига биқиниб олиб, «ҳимоя механизми»ни ўйиндан чиқариб мустасно қилиш ўрнига қарашларини тасдиқловчи далиллар излашларига ҳам халақит бермади.

Хўш, модернизм анъанаси нима дегани? Бунинг маъноси даставвал шуки, санъаткор Оврўпа санъатларининг янги тарихи ичида етарли даражада теран кўриниб турадиган ўз йўлига эга бўлади. Бу анъана нафақат Биринчи жаҳон урушининг бошланиш даврларига бориб тақалади, балки, жилла бўлмаса лирика ва рассомлик соҳаларини оладиган бўлсак, ўтган асрнинг (*XIX аср – тарж.*) ўрталарида ҳам намоён бўлган, десак адашмаймиз. У бошқа бадий анъаналарда ҳам теран томирларга эга. «Шак-шубҳа йўқки, ҳозирги замон санъати бир қатор ажойиб муваффақиятларга эришган. Улардан бири шундаки, у ўзининг ибтидоий, жўн санъат билан алоқасини ошкор намоён этди», – деб ёзади Пер Лагерквист ўзининг «Сўз санъати ва тасвирий санъат» (1913 йил) деган гўзал эссесига. У давом этиб ёзади: «Шак-шубҳа йўқки, бадий ижодга интилишга маданиятнинг ютуғи сифатида қараш керак эмас, балки уни инсоннинг азалий руҳий эҳтиёжи деб ҳисобламоқ керак. Илк босқичларда у ўзининг жамики бошланғич, ҳеч нарса билан чекланмаган қудрати ила намоён бўлади, илк бора яратилган санъатнинг ана шу шакллари ҳозирги замон санъаткори учун жуда катта қизиқиш манбаи бўлиб хизмат қилмоғи керак. Чунки бу санъаткор ўзининг иштиёқлари ва интилишларига мувофиқ тарзда бирламчи, асл моҳиятга яқинлашмоқ учун жамики соф зоҳирий, ташқи, омонат кўринишдаги нарсаларни барбод этишга ҳаракат қилмоғи лозим».

Худди шунинг учун ҳам ҳозирги замон санъати миллий рамкалар билан жуда кам даражада чекланган ва у мустаснолик принципини тасдиқлашдан кўра, кўпроқ даражада, шартлиликка қарши йўналтирилган. У тилнинг умумбашарий примитив шаклидан озикланади. Бу шакл катталарнинг турли-туман сийқаси чиққан қолиплар билан тўлиб-тошган тилидан кўра болалар тилига яқинроқ туради. У кўпчилик норвег классикларининг тилидан кўра эскимослар ва бушменлар тилига яқинроқ туради. «Бу мутлақо қонунийдир, – деб ёзади Юхен Борген. – Ва бу жараённинг илдизларини ҳамма замонларнинг санъатларидан топиш мумкин. Ҳамиша шундай ижодкорлар бўлганки, уларни ўзларининг жамики ҳис-туйғуларини, истеъдодини, профессионал маҳоратини соф зоҳирий, умуман кўринишдаги нарсаларни тасвир-

лашга бағишлаган санъаткорларга нисбатан санъатдаги абсурд тасвирнинг фидойилари, деб атаса бўлади».

Шу мулоҳазалардан кейин биз анъанавий санъат билан ҳозирги замон модерн санъатини ажратиб турадиган чегарага яқинлашдикми?

Даставвал шуни айтмоқ керакки, санъатда тараққиёт ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Ҳа, «санъат тараққий этади» деган ғайритабиий ишонч мавжуд; аммо бу ишонч — Оврўпанинг маънавий тарихи қай бир замонларда олға сурган тушунчалар билан ҳеч қандай муштаракликка эга эмас. Айни модернизм эстетикасида воқеликни қабул қилишнинг янгича типи ҳақида гап кетади. Ўхшашлик принципига асосланган санъат ўз имкониятларини сарфлаб битирган ўлик санъат сифатида қаралади. Уни хом хаёллар меваси деб, омонат кўринишга эга санъат деб баҳолаш мумкин. Бизнинг дунёга муносабатимизга бу санъат ҳеч қандай янгилик олиб кирмайди. (Бундай санъат бошқа бир маданий контекстда қаноатланарли амал қилмоғи мумкин эди, бироқ ҳозир бошқа бунақа контекст мавжуд эмас.)

Бошқа жиҳатлар масаласига келганда эса шуни қайд қилмоқ мумкинки, санъатнинг диққат марказида жиндай силжиш рўй берди — энди у ташқи нарсалардан кўра ички нарсаларга кўпроқ эътибор бера бошлади: санъаткорнинг вазифаси объектив мавжуд бўлган воқеликни таърифлаш ёхуд тавсифлаш, акс эттириш эмас, балки ўзининг бадиий олаmidан келиб чиқиб, ана шу воқелик билан муносабатга киришмоқ ва шу тарзда соф субъектив санъат яратмоқдир. (Бу ўринда жуда қизиқarli бир тарихий-фалсафий таққосни таъкидлаш мумкин: ҳозирги замон атом физикасининг воқеликни қабул қилиш муаммоларига эътибори ғоят кескин тус олган ва у воқеликни «релятивистик» тарзда, яъни нисбийлик асосида талқин қилиш билан Ньютон физикасига қарама-қарши туради. Ньютон физикаси табиат қонунларининг мутлақо универсаллигига ишонади ва воқеликни «натуралистик» тарзда талқин қилади.)

Бу санъат, албатта, мавҳум санъатга айланмоғи ва бунинг оқибатида Ортега-и-Гассетнинг талқини бўйича айтганда, «инсоний моҳиятдан узоқлашиши керак» деган маънони англамайди. Бироқ санъат «ҳаддан зиёд инсонийлик»дан узоқлашмоғи керак. «Ҳаддан зиёд инсонийлик» дегани эса силлиқ, бир қолипга солинган «яхши» тарихлар, воқеалар, хом хаёллар, сафсаталар, пуч ва маънисиз тўқиб-бичишлардир. Ҳозирги замон санъатининг Эдвард Мунк ва Ван Гогдан тортиб Поль Клей ва Асгер Йорнгача бўлган энг улуғ вакиллари ижод учун материал сифатида оддий, жўн нарсанинг шартли бўлмаган, «инсоний» шакллари билан бир қаторда оддий, жўн нарсанинг шартли унсурларидан ҳам фойдаланишлар содир. Модернчи санъаткор қилган

нарса шуки, улар воқеликни қандай яратилган бўлса, шундайлигича мангуга қотиб қолган ва ўзгармас нарса деб билмайдилар. Оламдаги турфа хил ранглар жилолари улар учун бадийий онг кислотасида жўнлик қуйқаларидан тозаланиб, соф ҳолга келтирилган тарздагина мавжуддир. Бу ўриндаги бадийий онг шундайки, унда импровизация ва хаёлот парвози тилдаги ифоданинг аниқлиги ва қуюқлиги учун йўл очиб беради. Бундай мулоҳаза бизнинг модернизм эстетикаси ҳақидаги баҳсга хотима ясовчи чиқишимизда тўхтаб ўтганимиз учунчи моддага олиб келади. Санъат ҳамиша бизнинг воқеликни қабул қилишимизда конкретлаштирувчи, зичлаштирувчи омил сифатида намоён бўлади. Ҳозирги замон санъати янада кўпроқ даражада китобхон ёхуд томошабиннинг ўзига ижодий жараёнда иштирок этишга имкон беради. Санъаткор устоз бўлган, одамларнинг фикр-ўйларига раҳнамолик қилган замонлар аллақачон ўтиб кетди. Ёзувчи пайпаслаб-пайпаслаб олдинга силжимоқда, у ҳам бошқалар сингари ҳеч нарса билмайди, мабодо унинг тарғиб қиладиган, даъват этадиган гаплари бўлса, бу ўринда бир нечта савол аломатини қўймоқ керак бўлади. «Тарихлар қанча кўп бўлса, савол аломатлари ҳам шунча кўп бўлади» — Макс Фриш ижодининг сўнгги босқичидан худди шундай хулосаловчи яқун чиқариш мумкин. Китобхонни ҳаммуаллиф қилишга, кечинмаларга шерик қилишга ҳаракат қилишади, агар у ҳаммуаллиф бўлмаса, кечинмаларни бирга кечирмаса, унда гап нима тўғрисида бораётгани тушунарли бўла олмайди.

«Музейлардаги ҳайкаллар, кўз косаси бўм-бўш бесўнақай фигуралар алдайди, — деб ёзади Жан Поль Сартр ўзининг Альберто ЖиакOMETTI ижодига берган изоҳларида. — Ўлик отни миниб олган ўлик одам ярим даражада ҳам тиригига ўхшамайди. Ўзини ҳаракат қила оладиган қилиб кўрсатмоқчи бўлган бу қўллар, уларнинг темир билан бириктирилган тирсакларининг муаллақ туришлари, бу қотиб қолган шакллар, ҳайкалларнинг аслига юзакки ўхшашлигига маҳлиё бўлган бу томошабинлар, бу ўхшашликни, ҳаракатни, илиқликни, ҳаётни бузгандан бузиб ўхшатишга интиладиган материалда кўришлар... Ҳаммасини бошидан бошламоқ керак — қуруқ, бўм-бўш жойдан бошламоқ... Албатта, санъатнинг уч минг йиллик мавжудлигидан кейин ЖиакOMETTI ўзининг замонавий вазибалари билан музейларни ўз асарлари ила бойитишга қобил эмас, унинг мақсади — ҳайкалтарошликнинг санъат тури сифатида яшаши мумкин эканини исбот қилиб беришдир. Бунга тасдиқламоқ учун ҳайкалтарошлик асарларини барпо этмоқ керак, шунинг учун ЖиакOMETTI худди Диогенга ўхшаш иш юритади. Эсингизда бўлса, Парменид ва Зенон билан баҳсда

ўзининг ҳақлигини исботлаш учун Диогеннинг ўзи одимлаб юриб, ҳаракатни намоиш этган экан. Кўникилган нарсалар чегарасини енгиб ўта билмоқ ва биз нималарга эришмоғимиз мумкин эканини англашга интилмоқ керак. Агар бунинг иложи бўлмаса, унда бу ҳайкалтарошнинг мағлубияти ёхуд яхлит олинган ҳайкалтарошликнинг санъат тури сифатидаги мағлубияти, деган масалани ҳал қилиб бўлмай қолади. Бироқ биздан кейин бошқалар келишади ва олдиларига айнан ўша мақсадларни қўйиб, ҳаммасини бошидан бошлашади».

1966 йил

1966 йилнинг 1-июнида «Советский Союз» газетасида «Диогеннинг ўзи одимлаб юриб, ҳаракатни намоиш этган экан» деган мақола эълон қилинган. Мақолада Диогеннинг ўзи одимлаб юриб, ҳаракатни намоиш этган эканини англашга интилмоқ керак, агар бунинг иложи бўлмаса, унда бу ҳайкалтарошнинг мағлубияти ёхуд яхлит олинган ҳайкалтарошликнинг санъат тури сифатидаги мағлубияти, деган масалани ҳал қилиб бўлмай қолади. Бироқ биздан кейин бошқалар келишади ва олдиларига айнан ўша мақсадларни қўйиб, ҳаммасини бошидан бошлашади».

## НОРВЕГ НАСРИ – ОВРҮПА МОДЕРНИЗМИ

### *Муаммонинг ечимига доир*

Анъанавий роман, ажаб эмаски, бошқа ҳар қандай жанрга қараганда кўпроқ даражада бевосита бирон бир муайян ижтимоий тизимга ва дунёқарашга боғлиқ бўлса... У саноатлаштириш билан бирга вужудга келган буржуа жамиятининг ҳосиласидир. Унинг тарафдорлари романда бу жамият мафкурасининг бениҳоя баркамол ифодасини берганлар. Бироқ романнинг мавжудлиги шундаки, ижтимоий тизим ўзгариши биланоқ ёки ёзувчининг индивидуал ҳаётий қарашлари ижтимоий қарашлардан тубдан фарқ қиладиган бўлса, романнинг вазифалари ўз маъносини йўқотиб қўяди. Буни Достоевскийнинг улуғ асарларини ўрганиш жараёнида ҳар нарсадан ҳам яққолроқ кўриш мумкин. Уларда шаклнинг узук-юлуқлиги мана-ман деб кўриниб туради.

Достоевский яратган образлар шу қадар юксак санъат билан барпо этилганки, анъанавий роман бунақа юксакликни билган эмас. Унинг бадиий муваффақиятлари бениҳоя катта, у яратган китобларнинг бадиий тўқимасида доҳиёна баён санъати мароқли диалоглар билан чатишиб-бирикиб кетган, натижада шундай бир шакл вужудга келганки, уни бирон-бир шартли қолипга сиғдириб бўлмайди.

Тахминан 1910 йиллар атрофида баъзи бир ёзувчилар роман шакли соҳасида турли тажрибалар қила бошладилар. Инсон талқинида ҳамиша бир хил, ўзгармас, қотиб қолган қарашларга эга бўлган, инсон тафаккурига ва тараққиётга тўғридан-тўғри ишониб, унинг нозик жиҳатларини фарқламаган буржуа жамияти бундай ёзувчиларни ортиқ қизиқтирмай қўйди. Бошқалар ақл салтанати ва тартибни кўрган жойда улар бор-йўғи иррационаллик ва хаосни кўришди. Шунда аён бўлдики, анъанавий романнинг куни битипти. XX асрдаги Оврўпа ва Америка романининг тарихи — унинг таназуули тарихидир, ночор қолгандан тажрибалар қилиб, ифоданинг янги маъқул шаклларини топишга интилиш тарихидир. Анъанавий буржуа романи билан орани очиқ қилишга уришишлар нақадар кенг ва хилма-хил бўлганини тасаввур қилмоқ учун Кафка, Пруст, Жойс, Фолкнер, Роб-Грийе, Беккет, Дос Пасос каби номларни келтириш kifоя.

Норвегияда бундай интилишлар кам бўлган. 20–30-йилларда



Оврўпа ва Америкада ҳамкаслари шакл соҳасида инқилобий ўзгаришларни амалга ошириб ётишган бир вақтда норвег ёзувчилари ижтимоий-психологик романлар яратишда давом этдилар.

Албатта, анча-мунча яхши асарлар, ҳатто баркамол асарлар ҳам яратилди. Бироқ норвег насрида бугунги кунгача ҳукмронлик қилишда давом этиб келаётган провинциализм бу насрни кўр қилиб, бошқа мамлакатларда содир бўлаётган, кишини лол қолдирувчи ўзгаришларни кўрмайдиган қилиб қўйганди. Шахсан мен ўзим бир нарсани тушунолмамай хунобман — нима учун бу ерда — бизда ҳозирга қадар ҳеч ким анъанавий роман шаклига нисбатан ўзининг танқидий муносабатини айтиб чиққани йўқ? Нима сабабдан ўз дунёмизни ифодалаш учун танлайдиган шаклларни таҳлилдан ўтказишни ҳеч ким ҳаёлига ҳам келтирмади? Норвег носирларидан биронтаси ҳам ўз кучини янги роман шаклида синаб кўргани йўқ. Агар ўз вақтида шундай қилинганда эди, норвег насри бугунги кунда бутунлай бошқача кўринишга эга бўларди.

Менинг назаримда, ҳеч кимда ҳеч қандай эътироз туғдирмайдиган бир ҳақиқат бор — ҳар ким ўзи шуғулланадиган нарсани тўғрисида имкони бор қадар кўпроқ билмоғи керак. Агар сен ўз дунёингни прозада ифодаламоқчи бўлсанг, унинг имкониятлари қай даражада эканини билмоғинг лозим. Ҳозирги замондаги романнинг улуг усталарига ва унинг тадқиқотчиларига яқинроқ бормоқ керак ва уларнинг ижодий лабораторияларига кириб боришга интилоқ зарур. Ўзининг XX асрда яшаётганини ҳис қилган ва бу асрда ўтмиш билан тубдан узилиш содир бўлаётганини англаб етган норвег носир қонуний тарзда Оврўпа ва Америка романи билан алоқага киришмоғи табиий бўлади. Моҳиятига кўра бағоят ўзига хос ҳодиса бўлган француз модернизми билан танишиш ҳам кўп нарсага аниқлик киритади. Роб-Грийе, Бютор, Сартр, Камю, Беккет асарларининг маъносига шўнғир экан, уларнинг асосини ташкил қилувчи фалсафий тизимларнинг моҳиятини ўйлаб кўрар экан, уларнинг метафизик мушоҳадалари ва танлаб олган шаклларининг жамики жозибадорлигини англаб етар экан, шуларга қарамай норвег адаби жуда тез тушуна бошлайдики, ҳеч қайси нуқтаи назардан буларнинг ҳеч қайсисини қабул қилиб бўлмайди.

Француз ва норвег маданиятларининг илдизлари ҳар хил, уларнинг ривожланиш йўллари бир-биридан фарқ қилади. Француз адабиёти қадимий анъаналарга эга. Заковат ҳақида гапирадиган бўлсак, улар юқори даражада таълим-таҳсил кўришган. Биз эса ундай эмас. Барокко, классицизм деган иборалар биз учун қуруқ сўз, холос, уларни бирон-бир реал тушунчалар деб қабул қилмаймиз... Биз норвеглар, француз маданиятини яхши тушунмаймиз, бироқ, айни чоқда, ҳозирги замон француз романига мурожаат қилиб, ундан ўрганишга эҳтиёж сезамиз. Аммо буларнинг бари

айрим интеллектуал ақидаларни нотанқидий тарзда қабул қилишга олиб келмаслиги учун бизга мувозанатни сақлашга имкон берадиган ранглар сифатида мустаҳкам таянч керак. Бу таянч ўзимизнинг норвег анъанасидир. Кўпчилик томонидан қабул қилинган, лекин бугунги кунда умри тутаган буржуа романида, анча-мунча одамлар ҳар қанча оёқ тираб туриб олмасин, бу анъананинг изларини қидириб топиш қийин. Француз модернизмига бизнинг салбий муносабатимиз фақат шундан далолат берадики, биз шимолда истиқомат қилувчи халқ сифатида ўз индивидуаллигимизга эгамиз. Биз уни қандай акс эттирмоғимиз керак, қандай қилиб адабиётимиз ўтмишида унинг манбаларини топа оламиз — ҳамма гап шунда. Агар биз бу манбаларни топсак ва уни ҳаммага намойиш эта олсак, унда ҳозирги замон модернистик адабиёти билан мулоқотга киришиш муайян самаралар бериши мумкин.

Мен бу ерда белгилашга ҳаракат қилаётган ва етарли даражада шаккоклик билан ҳамма ёш норвег адиблари учун жуда долзарб ва зарур масала сифатида талқин қилишга интилаётган муаммо куйидагичадир: норвег прозаси ўзига хослигини сақлаб қолган ҳолда қай тарзда Оврўпа прозаси таркибига қўшилмоғи мумкин? Бошқача қилиб айтганда, норвег модернизми қандай бўлмоғи керак?

XIX асрни четлаб ўтиб, анча олис ўтмишга муурожаат қилсак, биз халқ поэзияси уммонига — эртақлар, қўшиқлар, сагалар дунёсига рўпара келамиз. Биз халқ ижодиётига муурожаат қилмоғимиз керак бўлади. Менинг имоним комилки, ўтмишга юз буриш ва халқ ижоди уммонига теран шўнғиш норвег прозасига катта қудрат ато этади. Фақат бу қудратнинг қандай бўлишини аввалдан айтиб бериш қийин. Анъана билан учрашув унга мавзулар танлашда довюраклик бахш этиши, унга импровизация санъатини ато этиши ва шу тарзда унда ўзининг кучига ишонч уйғотиши мумкин. Французлар ўзларининг адабий анъаналари билан мустаҳкам боғлиқдирлар — французлар адабиётида биронта ҳам новатор адиб йўқки, у ўз мамлакатининг анъаналарига миннатдорчилик туйғуларини ҳис қилмасин — бу ўз кучига ишонадиган бўлишнинг асосий гаровидир. Бизда ана шундай адабий анъана йўқ ва адабий анъанага бунақа муносабат ҳам йўқ. Бироқ бизда бошқа бир нарса бор — бу оригинал халқ шеърятидир, биз ҳали ундан узил-кесил ажралиб кетганимиз йўқ.

Бу мулоҳазаларнинг бари янгилик эмас. Турли замонларда бизнинг шоирларимиз халқ эртақларидан илҳом олишган.

Ибсен («Пер Гюнт»), Бьёрнсон («деҳқон қиссалари»нинг услуби), Кинк (у ҳаммадан ҳам кўра бизга яқинроқ туради) халқ шеърятини билан шу жиҳатдан боғланганки, айтиш мумкин, бу жиҳат бизга ҳам илҳом бахш этмоғи керак. Яна бошқа номларни ҳам тилга олиш мумкин, лекин биз халқ поэзияси билан алоқани тубдан

янгилаб, унга принципиал бошқа тарзда ёндашмоғимиз зарур. Янгича ёндашувнинг моҳиятини тушунтиришдан аввал XIX аср романи билан ҳозирги замон романининг нисбатларидаги баъзи ўринларга тўхтамоқ жоиз. Бу нисбат ҳаққоний нарсa билан муҳим нарсa ўртасидаги тафовутлар нуқтаи назаридан майдонга келади. Маълумки, буржуа романи учун содир бўлаётган воқеаларнинг ҳаққонийлиги мутлақ талабдир. Романдаги ҳамма тасвир шу тасвирнинг мавжуд реалликка, ҳаммага яхши таниш бўлган воқеликка мос келиши ёхуд келмаслиги нуқтаи назаридан назорат остида бўлмоғи керак. Бирор шахсни тасвирлар экан, муаллиф ҳамиша бундай нусхалар реал ҳаётда учрайдими-йўқми, деган масала устида бош қотирган, муҳитнинг тасвирига эса у, албатта, дунёга ҳукмрон қараш нуқтаи назаридан ёндашган. Натижада, бир дунё шаклсиз романлар яратилган, уларда олам-жаҳон тафсилотлар мавжуд бўлган, уларнинг маъноси — баённи, тасвирни «жонлантириш», яъни ҳақиқатсимон қилишга ёхуд ҳаққонийлаштиришга хизмат қилиш бўлган. Давом этайлик. Бундай романнинг моҳиятини ўзаро мустаҳкам боғланмаган учта унсур ташкил қилган. Булар — муҳит, ҳарактер, ҳаракатдир. Баъзи адиблар муҳитни тасвирида жуда моҳир, лекин характерларни яратишда юзакироқ деб ёки бунинг аксича деб баҳолаганиши мумкин. Воқеалар ривожи ҳам кескин, шиддатли ёхуд суст, қотиб қолган деб аталиши мумкин. Агар ишончли, хотиржам дунёда яшасанг, олам ўзгармас, қотиб қолган бўлса ва ундаги ҳамма нарсалар аввалдан белгилаб қўйилган ўрнига ва вазифасига эга бўлса, бу мутлақо қонунийдир. Ишончли барқарор дунё деганимиз — агар тасвир қай бир даражада қаҳрамонлар муҳитига, уларнинг ўтмишига ва хулқи-атвориға тааллуқли бўлса, бу — авлод-аждодларимизнинг духоба қопланган уй анжомлари ва деворларга илинган портретлар муҳитидир. Бундай романда иштирокчиларнинг ички маънавий дунёси ҳақида ҳеч нарсa дейилмайди, қаҳрамонлар ёзувчи учун мутлақо мухтор бир дунёдир, ўз моҳиятларини уларнинг ўзлари тушунтириб беради. Бунда ёзувчи уларга кўмаклашади, холос. У ҳар жойда ҳозиру нозир, ҳар нарсадан хабардор, ўзи тўғрисида ҳам, воқеалар ривожида қандай ўрин тутуши ҳақида ҳам бамайлихотир ҳикоя қилиб беради. Характер ҳамиша у ёки бу тарзда роман иштирокчилари билан боғлиқ. Гарчи бирор муайян йўсинда бўлмаса ҳамки, ҳаракат ҳамиша шундай бир бўғиндирки, унинг тўғрисида асарнинг мазмуни нуқтаи назаридан фикр юритиш мумкин.

Ҳозирги замон модерн романида объектив воқеликка мувофиқ бўлиш талаби йўқ. Модерн романга ҳаққонийлик талабини қўлаб бўлмайди. Асар ҳақиқатсимон ёхуд ҳаққоний бўлмоғи мумкин, бироқ бундай бўлмаслиги ҳам мумкин. Бу ҳеч қанақа роль ўйнамайди. Лекин, бунинг ўрнига муҳимлик талаби олға сурила-

ди. Масалан, агар асарда курси тилга олинган бўлса, демак бу «курси» зиммасида асар қурилмасини ташкил қилувчилик вази-фаси мавжуд, бу сўзнинг маъноси бадиий асарда атайин яхлит бир нарса сифатида рўёбга чиқарилади. Бунинг маъноси шундан иборатки, ўз-ўзича, алоҳида олганда муҳит, ҳаракат, характер мавжуд бўлишдан тўхтайдди. Энди шундай бир яхлитлик яратиладики, унинг айрим қисмлари шу яхлитликнинг ичидагина маънога эга бўлади ва мабодо бирон айрим унсур муваффақиятсиз чиқса, жамики яхлитлик парчаланиб кетади. Агар муҳит тасвири муаллифнинг ички ҳис-туйғулари билан нурлантирилмагани учун танқид қилинса, унда характерлар ҳам маънавий моҳиятдан маҳрум бўлиб қолади, ҳаракат чўзилиб кетган бўлади, қаҳрамонлар жозибасиз чиқади ва ҳ.к. Бу шунинг учун содир бўладики, бундай асарда ҳаёт қотиб қолган объектив оламнинг манзараси сифатида намоён бўлмайди. Аксинча, у доимий ҳаракатда бўлади ва бунинг сабаби – бундай асарда субъектив нарсага қизиқиш биринчи ўринда турганида эмас, балки ҳаракатнинг мустақил, ўз-ўзича ривожланиб борадиган унсур эмаслигида, ҳаёт мудом ўзгариб турувчи субъектив олам билан узвий нисбатда олингандагина намоён бўлишидадир. «Модерн» асарларнинг қўпчилиги ана шунақа «маънодор» ёхуд «аҳамиятли» прозадан иборат.

Агар биз «маънодор» проза билан «ҳаққоний» проза ўртасидаги тафовутни назарда тутган ҳолда халқ эртақларини кўздан кечирадиган бўлсак, улар «ҳаққоний» проза билан мутлақо боғлиқ эмаслигини ва уларнинг ўртасида ҳеч қанақа муштараклик йўқлигини кўраимиз. Ундан кўра халқ эртақларини «маънодор», яъни ҳозирги замон прозаси билан таққослаш табиийроқ кўринади. Бундай қилиш мантиқан унча тўғри эмасдек, бу ерда зиддият бордек туюлиши мумкин, негаки, буржуа маданиятининг таназули билан боғлиқ равишда айни ана шу зиддият ҳаётга ва дунёқарашга ёндашишдаги ўзгаришларни туғдирадиган омил бўлган. Агар бу рўй берган бўлмаса, сабаби шундаки, биз ҳали ҳозирги замон романининг миф билан алоқасини тилга олганимиз йўқ.

Охир-оқибатда буржуа романи томонидан олдинга суриладиган ҳаққонийлик талаби санъатни тақлид деб билишдан иборат бўлган маълум ва машҳур қарашнинг жиндай ўзгарган тарздаги кўринишидан бошқа нарса эмас. Бу ўринда антик намуналаргами ёхуд табиатга тақлид қилинадими – бунинг аҳамияти йўқ. Бундай санъатнинг энг ашаддий шакли натурализмдир – бу оқим ташқи объектив дунёни фотографик тарзда акс эттиришга асосланади. Шундай қилиб, бадиий асар талқинини ўз қобилига ўралиб олган бир ҳодиса деб ҳисоблаш мумкин. «Маънодор» насрий матнда бадиий асарнинг бор маъноси асарнинг ўзида тажассум этган бўлади, унинг жамики моҳияти гўё асарнинг ичига сингиб кетгандек

туюлади. Санъат эҳтимоллик талабидан, ҳаққонийсимонлик, ўхшашлик талабларидан воз кечгандан сўнг ва шу билан бирга мужмал, муаллифсиз тафсирдан ҳам юз ўгиргач, у ўз уфқларини кенгайтира бошлайди. Инсон мавжудлигининг туш каби жуда катта соҳасини санъатга кенг олиб кириш имконияти пайдо бўлади. Инсон мавжудлигининг бошқа муҳим унсурлари билан бирга тушлар ҳам яхлит бир бутунликни ташкил қила бошлайди. Тушлар инсон тажрибасининг шундай бир қисмидирки, ўз моҳиятига кўра улар воқелик ўрнида қабул қилиниши мумкин эмас, айни чоқда улар ўз табиатларига кўра «маънодор»дирлар, бунда ҳамма нарса ички қонуниятларга мувофиқ содир бўлади, ҳеч нарса тасодифий характерга эга эмас, уларнинг қўпчилиги нореал. Тушларнинг рамзлар тизими асосан жузъий характерга эга ва шунинг учун кўп жиҳатдан тушдаги образларга таяниб иш кўрадиган бадиий ижод ўз-ўзининг қобиғига ўралиб қолиш хавфига, фақат шоирга, туш кўраётган одамгагина тушунарли бўлган рамзлар дунёсига тушиб қолиш хавфига рўпара келади.

Бироқ тушларнинг жузъий характери билан бирга уларнинг умуминсоний жиҳатлари ҳам бор — булар умумий манзараларда, рамзлар қурилмасида ва ҳаракатда кўринади. Бундай умуминсоний белгиларни мифлар билан яқин алоқада қараб чиқиш мумкин. Бадиий ижод ўзининг коммуникатив вазифасини бошқа яна қандай йўл билан амалга ошириши мумкин деган саволга ана шу хусусий нарса билан умуминсоний нарса ўртасидаги яқин алоқани кўрсатишдан кўра яхшироқ жавоб топиш амри маҳол бўлса керак. Ёки саволни бошқачароқ, янада кескинроқ тарзда кўяйлик: агар тушлар мифологик характерга эга эканини тан олмасак, унда бадиий ижод қай тарзда ўзининг коммуникатив вазифасини бажара олишини тушуниб бўладими? Мен фақат тушларгина мифологик манзараларни вужудга келтиради, деб ҳисоблайман. Хаёлот одатдагича жўн ишлаганда ҳам мифологик характердаги манзаралар ва тизимлар барпо этишга қодир. Аммо тушларнинг ролини қанчалик ёрқинроқ ҳис қилганинг сари ўз хаёлотининг кашфиётлари ҳам шартлилик исканжасидан қутилиб, эркинроқ бўла боради. Бундан шу нарса аён бўладики, ҳаққонийлик талаби ва тушларнинг ички мазмунига беписанд қараш миф яратишлик бобида хаёлот ва импровизация санъати имкониятларини заифлаштиради. Бу ўринда мен ҳаққонийлик талабидан халос этилган норвег прозаси мифологик адабий аъёна билан, яъни халқ поэзияси ва, айниқса, халқ эртаги билан яқинликни қай тарзда самаралироқ амалга ошираётганини аниқлашга ҳаракат қилиб кўраман.

Аъёнага янгича муносабатнинг моҳияти нимада эканини тузукроқ тушунтириб бермоқ учун унинг оригиналликни очиб бермоқ лозим. Ўтган асрдаги Оврўна ёзувчилари мунтазам равишда

юнон мифологиясидан фойдаланишган. Улар одатда юнон мифологияси қахрамонларини олишган-да, уларни ёзувчига яхши таниш бўлган шароитта солиб қўйиб, шу шароитда ўзларини ўз уйларидагидек бемалол ҳис қилишга мажбур қилишган. Лекин бундай ҳолларда мифлардан фақат номларгина қолган, холос. Бироқ бундай ёндашув янгилик эмас. Агар бу образлар баъзан каттароқ маъно касб этган бўлса, бу белгиланган мақсаднинг натижаси эмас, кўпроқ тасодифий бир ҳол бўлган. Биз учун мифологик уммонга шўнғиш – Скандинав мифологиясига мурожаат қилиш деган маънони билдиради. Биз ҳисоблаймизки, бизнинг тушларга муносабатимиз хаёлотимизнинг шундай бир хазинасидирки, унинг вазидан биз нарсаларнинг мифик моҳиятига кира оламиз. Бу тушлар эса бизнинг моҳиятимизнинг энг теран пучмоқларидан чиқади ва биздаги энг ардоқли нарсаларга қаратилгандир. Халқ поэзиясини ўзимизга яқинлаштирмоғимиз керак, лекин буни халқ поэзиясидаги манзараларни ўзлаштириб олмоқ учун эмас, балки унинг теранликларидан баҳраманд бўлмоқ учун қилмоғимиз жоиз.

Охир-пировардида, бу шундай бир билиш жараёнидирки, бу жараён бизнинг дунёга ва ўз-ўзимизга муносабатимизни ўзгартирмоғи керак.

1966 йил

## ТАРЖИМОН ИЗОҲЛАРИ

### **Ҳерман Ҳессе. «Жаҳон адабиёти кутубхонаси»**

*Хасидлар* — (иврит тилида — батавфиқ) иудаизм динида XVIII асрнинг биринчи ярмида пайдо бўлган диний-мистик оқим вакиллари дур. У расми иудаизмга муҳолиф оқим бўлган. Хасидлар мўъжизаларга ишонган, улар на заркарда шахсларни ҳурмат қилишган, уларни ҳамиша Худо билан мулоқот да бўлиб туради, деб ҳисоблаганлар. Буларнинг бари кўп сонли фольклор асарларида ўз ифодасини топган.

### **Жон Голсуорси. «Адабиётда характер яратиш»**

*Адельфи* — Лондондаги Стренд кўчаси билан Темза орасида жойлашган маҳалла. XVIII аср охирида ака-ука меъморлар — Адамлар томонидан барпо этилган. Бутун маҳалла остида гумбазли ер ости галерейлари бўлган. Узо вақтлар давомида у ерда жиноятчилар яшириниб юрган. Чартистлар ҳаракат вақтида бу ерда ҳатто бутун бошли замбараклар батареясини ҳам яширишган. Кейинчалик ертўлалар шароб сақланадиган омборлар хизматини ўтаган.

### **Ирвинг Стоун. «Биографик қисса ҳақида»**

*Ирвинг Стоун* (1903—1989) — атоқли Америка ёзувчиси. У бадий ҳужжатли проза соҳасида фаолият кўрсатган, биографик қисса ва биографи роман жанрига асос солган адиблардан бири. Шу жанрларда у 25 дан орти салмоқли асарлар яратган. Унинг қаҳрамонлари ичида рассомлар, ҳайкалтарошлар, адиблар, олимлар, сиёсий арбоблар, жамоат арбоблари бор. Унинг энг машҳур китоблари Ван Гог ҳақидаги «Ҳаёт иштиғиқи», Микеланжел ҳақидаги «Изтироблар ва қувончлар», «Фрейд» каби романлардир. Ирвинг Стоуннинг Оксфорд университетида ўқиган мазкур маърузасида биографи қиссанинг жанр хусусиятлари тўғрисида бутун ҳам қимматини йўқотмаган теран фикрлар айтилган.

### **Александр Генис. «Қалб фотографияси»**

Бу мақола 2000 йилнинг 14-июлида Япониянинг Хоккайдо университети (Саппоро шаҳри)да бўлиб ўтган «Рус адабиёти янги аср бўсағасида» дега халқаро симпозиумда маъруза сифатида ўқилган.

### **Николай Васильевич Гоголь. «Ал-Маъмун»**

Мазкур эссенинг муаллифи сиз яхши танийдиган буюк рус адиби, «Ўли жонлар», «Ревизор», «Миргород» каби асарлари билан дунёга машҳур Николай Васильевич Гоголдир. Гап шундаки, у ижоди давомида тарих билан ҳақ жиддий қизиққан ва етук олим сифатида бу соҳада бир қатор ажойиб асарлар яратган. Санкт-Петербург олимларига бир неча муддат тарихдан маъ

рузалар ўқиган. Мазкур эссе ҳам 1834 йилда ўқилган маърузалардан бири бўлиб, унинг тингловчилар орасида А.С.Пушкин ҳам бўлган. Эсседан Н.В.Гоголнинг ал-Маъмун ҳақида айтган айрим фикрлари баҳсли бўлиши мумкин, лекин бу асар буюк рус адабининг Шарқ тарихига, ислом дунёсига катта қизиқиш билан қараганидан далолат беради. Бу эссе Н.В.Гоголнинг «Арабиёни» деган тўпламига кирган сўнгги асаридир.

### **Лев Николаевич Толстой. «Шекспир ва драма тўғрисида»**

Л. Н. Толстой мазкур мақоласини аввал америкалик адабиётшунос Эрнест Кросбининг «Шекспир ва ишчилар синфи» деган асарига сўзбоши тарзида ёзган. Аммо иш жараёнида сўзбоши кенгайиб, йирик мақолага айланган. Бу мақолани Толстой 75 ёшида ёзган ва унда камда 50 йил мобайнида Шекспир ҳақида ўйлаб юрган гапларини тўкиб солган. Мақолани ўқиган одам амин бўладики, бу гаплар дунёда Шекспир ҳақида бир неча аср мобайнида айтиб келинган мулоҳазалардан чиндан ҳам кескин фарқ қилади. Толстой Шекспирни бачкана, майда, саёз ёзувчи деб баҳолайди ва уни улуғлаб бошига кўтариб келган халқни шу хатодан халос этмоқчи бўлади.

Мақола биринчи марта 1906 йилда «Русское слово» газетасида эълон қилинди. Табиийки, ўша пайтдан бошлаб ҳозирга қадар бу мақола адабиётшунослар ва файласуфлар ўртасида қизгин баҳсларга сабаб бўлиб келмоқда. Толстой мақоласини қабул қилганлар ҳам бор, аммо уни кескин рад этганлар ҳам анчагина. Лекин қандай бўлмасин, шу пайтга қадар дунёда ҳали бирон киши Толстой мақоласини чуқур далиллар билан, асосли равишда ишонадиган қилиб рад этгани йўқ. Табиийки, бундан Толстой мақоласида олдинга сурилган фикрлар мутлақо тўғри деган хулоса ҳам келиб чиқмайди. Мазкур изоҳда биз Толстой мақоласини атрофлича таҳлил қилиш имконига эга эмасмиз. Уни эълон қилишдан мақсад эса битта: ўзбек китобхони шу пайтга қадар Толстойни фақат гениал санъаткор сифатида таниб келди. Ҳолбуки, у жуда йирик мутафаккир ҳам эди ва мутафаккир бўлганда ҳам ҳеч нарсага шунчаки ишониб кетавермайдиган, ҳамма нарсани кўли билан ушлаб кўришга интилувчи, ҳар қандай ҳақиқатни ўз ақл тарозусида таҳлилдан ўтказгандан кейингина қабул қилувчи «қайсар» мутафаккир эди. Шу йўллар билан бирон фикрнинг ҳақиқат эканига ишонч ҳосил қилса, бу фикр умум томонидан қабул қилинган фикрларга ҳар қанча зид бўлмасин, Толстой учун ғоятда ардоқли бўларди. Шу сабабдан унинг мақолаларида парадокслар кўп бўларди ва айни шу парадокслар китобхонни ҳам ўйлашга, фикр юритишга ундарди.

Мазкур таржима Толстой шахсиятининг кўп қиррали эканини, у изланувчан ва адашувчан бир инсон бўлганини тўлароқ тасаввур қилишга ёрдам беради, деб ўйлаймиз.

Толстойнинг фикрларига қўшилиш ё қўшилмаслик китобхонларнинг ўзига ҳавола. Фақат шунини инobatга олингки, Толстой мақоласидаги мулоҳазалар кўп ўринларда рад этиб бўлмайдиган даражада тўғри кўрингани билан Шекспир ҳам ҳамон яшашда давом этяпти...

Адабиёт деганлари шунақа бир ғаройиб олам экан.

### **Андре Моруа. «Оноре де Бальзак»**

Улуғ француз ёзувчиси *Оноре Бальзак* (1799—1850) 30-йилларда бир-бири билан боғланган туркум романлар ярата бошлайди. «Шуанлар» (1829), «Сагри тери» (1831), «Евгения Гранде» (1833), «Горио ота» (1843) каби юзга яқин китобни ўз ичига олган бу туркум 40-йилларда «Инсоний комедия» деб ном



олди ва шу ном билан тарихга кирди. Уларда XIX асрнинг биринчи ярмидаги француз жамиятининг ҳаёти ҳар жиҳатдан тўла-тўқис очиб берилган. Бал закнинг бу романлари танқидий реализм санъатининг асосларини барпо этган асарлардан бўлди.

*Француз адаби ва адабиётшуноси Андре Моруанинг мазкур адабий портрети 1964 йилда «Лабрюйердан Прустгача» деган портретлар китобида босил чiqқан.*

### Ян Парандовский. «Сўз кимёси»

Ян Парандовский (1895-1978) ҳозирги поляк адабиётининг ёрқин нам яндаларидан. У Львовда туғилган, шу ерда гимназияда ўқиган, сўнгра Львдорилфунунининг филология факультетини битирган. У ўн ёшидан қўли қалам олади, кейин кўпгина насрий асарлар яратади. Лекин у бадиий асарлари билан эмас, илмий-оммабоп асарлари ва биографик романлари били кўпроқ шуҳрат топади. Булар ичида «Мифология», «Олимпда Эрос», «Олимп доираси» каби асарлари бор. Шунингдек, у Оскар Уайльд тўғрисида «Ҳа қироли» ва Петрарка тўғрисида «Петрарка» романини яратган.

Ян Парандовскийнинг энг машҳур асари «Сўз кимёси»дир (1951). С санъатининг азалий сирлари ҳақида ҳикоя қилувчи бу асар бениҳоя матер алга бой. Унда адабиётнинг бетакрор дунёси мукамал очиб берилган. Шу ҳасиз, бу асар ҳар бир китобхонга адабиётни чуқурроқ тушунишда жуда ката ёрдам беради. У ўнлаб тилларга таржима қилинган.

«Сўз кимёси» 13 бобдан ташкил топган. Биз бу асарнинг дастлабки икки бобини китобхонлар эътиборига ҳавола қилмоқдамиз. Умид қиламизки, мазк қимматли асар ўзбек китобхонини ҳам лоқайд қолдирмайди ва уни адабиётни сирли ва жозибадор олами билан янада яқиндан танишувига хизмат қилади.

### Хосе Ортега-и-Гассет. «Одам Ота жаннатда»

Шўролар замонида санъатшунос файласуф Ортега-и-Гассетнинг ном ора-сира қулоққа чалиниб турарди — биз унинг бирорта асарини ўқима: бўлсак-да, ўзининг реакциян олим эканини, асарларида материализмга қарш гояларни олға сурганини «яхши билардик». Матбуотда Ортега-и-Гассетни XX аср жаҳон санъати ривожига катта ҳисса қўшгани айтиларди-ю, шу енинг ўзида бу ҳиссанинг гоят зарарли, бизга ёт экани алоҳида таъкидлан эди. Замонлар ўзгариб, биз олимнинг асарлари билан бевосита таниша бо ладик. Ва кўрдикки, бу одам бизга айтилганидек «реакцион», «зарарли», «ф шиствларга хизмат қилган» эмас, аксинча, бутун ҳаёти давомида санъатни моҳиятини излаган, унинг мураккаб табиатини англашга интилган, шу мас лалар ҳақида ҳалол ва холис мулоҳаза юритган экан.

У — XX аср олими. 1955 йилда, 72 ёшида Испанияда вафот этган. Унд 12 жилдли асарлар тўлами мерос қолган. У, асосан, испан тасвирий санъ ти, испан адабиёти ҳақида ёзган, лекин шу конкрет йўналишлар негизи, санъатнинг умумий масалаларини тадқиқ этган. Бу жиҳатдан унинг «Шар ҳақида уч манзара», «Дон Кихот» ҳақида мулоҳазалар», «Трамвайдаги эст тика», «Икки асосий истиора», «Роман ҳақида фикрлар», «Омманинг гала ни», «Гётени излаб», «Веласкесга муқаддима» каби асарлари диққатга саз вор. Фарбий Оврупаннинг модернистик санъати тараққиётида унинг «Санъа нинг инсонпарварликдан махрум бўлиши» («Дегуманизация искусства») ас ри айниқса катта ўрин тутайди. Адабиётда бу гун олим асарларида олдинга с

рилган гоёларнинг айримларини қабул қилмаслик мумкин, баъзи бирлари билан эса баҳсга киришилса бўлади, бироқ аксари мулоҳазалари гоётда ибратли ва фойдали. Менимча, уларга хос муҳим жиҳат шундаки, улар XX асрда санъат фалсафасида хилма-хил мактаблар, халма-хил қарашлар мавжуд бўлганини, бу хилма-хиллик санъат назариясининг мураккаб масалаларини ҳал қилишга ёрдам берганини кўрсатади. Ортега-и-Гассет асарлари санъат табиатини жўн тушинишга зид, уни тор ва догматик қолипларга жойлашга қарши йўналтирилган. Улар айна шу жиҳати билан қимматли.

Ортега-и-Гассетни биз эндигина кашф қиляпмиз. Диққатингизга жузъий қисқартиришлар билан ҳавола қилинаётган «Одам Ота жаннатда» деган мақола (1910 йилда ёзилган) унинг илк асарларидан бири. Албатта, унда баён қилинган қарашлар олим умрининг охиригача ўзгаришсиз қолган эмас. Лекин мақоладаги теранлик бугун ҳам бизни лол қолдиради.

Биз жуда кўп нарса ўқимоғимиз керак. Шу жумладан, XX аср Фарб мутафаккирларининг, санъат файласуфларининг ижодини ҳам мукамал билмоғимиз лозим. Бу бизга, биринчидан, шунинг учун зарурки, билимимиз теран бўлса, янги ишларимизда беҳосдан барчага аллақачон маълум Американи янгидан кашф қилиб юрмаймиз. Иккинчидан эса, фикримиз чархланади. Чиллаки чиллакини кўриб чумак урганидек, фикрлар бир бири билан тўқнашса, янги фикрлар туғилади. Янги фикр эса доимо янги уфқларга етақлайди.

1. Франсиско Алькантара – Ортегалар оиласининг эски қадрдони, Ортеганинг бобоси эгалик қилган «Эль Импарсьял» газетасида хизмат қилган.

2. XVII асардаги «Ижтимоий шартнома» назариясида шундай бир ибора бўлган: «Мен сенинг боғингдаги олмаларга тегмайман, сен ҳам менинг боғимдаги олмаларга қўл тегизмайсан». Шу иборага ишора қилияпти.

3. «Найза» – Веласкеснинг «Бреданинг таслим бўлиши» деган расми назарда тутиляпти.

4. Дидронинг «Салонлар» деган танқидий очерки назарда тутиляпти.

5. Шарль Фурье асарларининг сарлавҳасида «муттаҳам» сўзини кўп ишлар экан. Ортега-и-Гассет шунга ишора қиляпти.

6. Пурана – қадимги ҳинд адабиётининг жанри, асотирлар ва ривоятлар жамулжами.

7. Гвадаррама – Испаниядаги тоғ тизмаси.

8. Люминизм – Ортега яратган янги термин. Расмларда нурдан самарали фойдаланган рассомлар услубини у шундай атаган.

9. Тератология – қадимги Юнонда инсон организмдаги туғма бузуқликларни ўрганадиган илм.

10. «Селестина» – Фернандо де Рохаснинг роман-драмаси, 1492-1497 йиллар атрофида ёзилган.

11. 1614 йилда Фернандес де Авельянеда деган тахаллус билан бир одам «Дон Кихот»нинг қалбаки иккинчи қисмини ёзган.

### **Виталий Шенталинский. «Инқилобий кўриқхонадаги овлар»**

Виталий Шенталинский XX аср адабиётини тадқиқ қилувчи мунаққид. Унинг мақола ва тадқиқотлари ҳужжатларга, архив материалларига асосланган. Шунинг учун уларда XX аср шўро адабиётининг кўпчиликка маълум бўлмаган қирралари ёритилади. Унинг нашрга тайёрланган «Эркинлик куллари» шундай асарлар жумласидандир. Диққатингизга ҳавола қилинаётган очерклар ҳам шу китобнинг айрим бобларини ташкил этади. Биз уларни «Новый мир» журналининг 1998 йил 12-сонидан олдик.

**Юхан Борген. «Ёзувчи бўлмоқ нима дегани?»**

Юхан Борген (1902-1979) – XX асрдаги энг йирик норвег ёзувчиси. Ижодининг муайян босқичида модернизм эстетикаси таъсири остида «Мен» «Қизил туман» деган экспериментал романлар ёзган. Лекин кейинчалик реалистик услубга қайтган. «Йиллар ўтган сари китобхон сени кўпроқ тушунишини истаб қоларкансан», – дейди адиб. Санъатнинг асосий вазифасини унинг коммуникативлигида кўради. «Ёзувчи бўлмоқ нима дегани?» мақоласи унинг ёшларга аталган «Воқелик сари қочиш» деган китобига ёзилган сўзбошидир.

**Эспен Ховардсхолм. «Модернизм»**

Эспен Ховардсхолм – 1945 йилда туғилган норвег адиби ва мунаққиди У «66 лар гуруҳи»га мансуб бўлиб, улар «Профил» журнали теварагида уюшган ва 60-йилларнинг ўрталарида норвег адабиётини «янгилаш» талаби билан чиққан эдилар. Улар аниқ ва равшан дастур ишлаб чиқишган эмас, аксинча, ўзларининг гуруҳлари «индивидуумлар бирлашмаси» эканини таъкидлашган, лекин уларнинг санъат ҳақидаги қарашларида муайян муштараклик бўлган. Масалан, давомий изланишлардан сўнг улар эстетик меъёрларни воқеликни акс эттиришнинг зарур шarti сифатида тан ола бошлаганлар Даг Сулстад, Ян Эрих Волд, Эйнар Экланд, Тур Убрестад ва бошқалар бу гуруҳнинг таниқли вакиллари бўлган.

«Модернизм» мақоласида номлари зикр этилган Лагерквист Пер (1891–1974) швед ёзувчиси, Нобель мукофотининг лауреати (1951), Жиакотетти Альберто (1901–1966) – Швейцария расоми ва ҳайкалтароши бўлиб, экзистенциализм ғояларида яқин бўлган.

**Даг Сулстад. «Норвег насри – Оврўпа модернизми»**

Даг Сулстад (1941) – атоқли норвег адиби. «66 лар гуруҳи»нинг марказий сиймоларидан бири. Унинг дастлабки асарларида янги шаклларга мурожаат қилиш катта ўрин тутади. Лекин кейинчалик у реалистик асарлар яратиб бошлайди, ҳужжатли прозада қаламини синаб кўради. Унинг «Норвег насри – Оврўпа модернизми» мақоласи Эспен Ховардсхолмнинг «Модернизм» деган мақоласи билан бирга битта журналда эълон қилинган. Бу мақоладаги модернизм ҳақидаги эътиборли фикрлар билан бирга норвег адабиётининг ўзига хослигини сақлаш тўғрисидаги мулоҳазалар ҳам қимматлидир.

## ЭЪТИҚОД ҲОСИЛАСИ

Кўп йиллар Озод Шарафиддинов билан бирга адабий ижод ишлари билан шуғулланган одамлар яхши билишади: Озод Шарафиддинов жуда синчков инсон эди. Унинг синчковлиги табиий эдими ёки туғмамиди? Ёхуд домла олам-олам китоблар ичида айланганлигидан, олам-олам китобларга қизиққанидан, уларга мук тушиб ўқиганидан, уларга олам-олам ҳаваслар туйганидан ва ўзи ҳам олам-олам китоблар ёзишни орзу қилганидан туғилганмиди, пайдо бўлганмиди? Бу саволни қўйиш мумкину, аммо унга жавоб беришга келганда ҳар қандай киши ва ҳатто Озод Шарафиддиновнинг яқинлари ҳам сукутга кетиб ўйлаиб қолишади. Аслида бу саволнинг ўзи унчалар ҳам муҳим эмас. Усиз ҳам Озод Шарафиддинов тўғрисидаги тасавурларимизни жонлантирадиган, уйғотадиган ҳодисалар етарли. Лекин бу сиймо ҳодисасида бизни ҳайратлантирадиган кўпгина нарсаларга тўғри жавоб топаман дедсангиз, албатта, синчковлик устида бош қотиришга тўғри келади.

Синчковликни ҳар қандай одамда туғма, деб олайлик. У фаросат билан эгиз ва хафсала билан туғишган. Бу уч ажайиб хусусият Озод акада, ҳақиқатан, туғма эди. Бирлашган эди, туташган эди, чатишган эди. Булар Озод акадаги адабий ва муаллимлик талантининг бош хусусиятларини ташкил етарди.

Пиёз нега қават-қават бўладию, саримсоқ нега дона-дона бўлади? Абсурд савол. Лекин бу абсурдлик ичида табиат ва яратилишнинг ҳеч ечиб ва тагига етиб бориб бўлмайдиган сири яшириниб ётади. Нега бир одам жуда синчков, жуда хафсалилик, жуда фаросатлик? Нега худди ушбу инсон учун ниҳоятда зарур бўлган хусусиятлар бошқа иккинчи одамда йўқ ёки мутлақо етишмайди? Лоақал мана шу нарсанинг ўзи бу уч нарса ва улардан ташкил топган талант ҳамиша туғма эканлигини кўрсатади.

Булар ҳақида сўз очдик. Нега?

Чунки улар адабиётчи учун, ёзувчи учун, ижодкор, санъаткор, олим, танқидчи учун бениҳоя зарур бўлган хислатлардир. Буларсиз адабиётчи йўқ, танқидчи, санъаткор йўқ. Вассалом.

Энди бу жамланган китобнинг қандай дунёга келганлиги ҳақида тўхталайлик.

Бу китобнинг боши ўтган аср эллигинчи йилларининг аввалларига боради. Ўша пайтларда Озод ака рус адабиётидан, Добролюбов, Белинский, Горький ва бошқа адибларнинг ижодидан намуналар таржима қилишга киришганди. Агар Озод аканинг танқидчилик услуби, танқидчиликка қарашлари шу каби таржималарда шаклланди деб айтсак, бу ўз ўрнига эга гап бўлади. Бу таржималар унинг таланти тифини қайради, унинг танқидий жумласини ўткирлаштирди ва ўзига хос шаклга солди.

Мен ҳам ўз жумламни олтмишинчи йиллар бошида Максим Горькийнинг бадиий ижод соҳасидаги беҳад фойдали мақолаларини таржима қилиш имконияти туғилганда, топганман. Ўшанда ҳам Озод аканинг мақолаларигагина эмас, таржималарига ҳам ҳавасимиз келиб қарардик. Ундан улги олишга интилардик. Бегона эмас, университетда таълим берган, бизни йўлга бошлаган домламиз эди-да!

Танқид ва таржима жуда тутшиб кетган ҳодисалар эканми дейман-да. Ростдан ҳам. Таржима билан шуғулланмаган ёзувчи йўқ. Танқидчи ҳам йўқ. Таржима — ижод мактаби. Фикрлар ўт оладиган кўра. Бунда жумла мумтоз жумла ва мумтоз намуна воқитасида чархланади, ўз оригинал шаклини топади.

Озод Шарафиддиновнинг адабий-танқидий, публицистик ижоди таржимачилик фаолияти билан чамбарчас боғланган: бири-биридан қувват олади, илҳомланади, доим бири иккинчисига ижобий таъсир кўрсатади.

Бутун ижодий йўли давомида Озод ака адабий-танқидий, публицистик ва эссеистик асарларни таржима қилишга жуда катта эътибор қаратди. Мақолалар таржима қилишга жуда кўп қизиқди. У адабий билимлар ўқувчилар орасида кенг тарқалишини истарди. Чамаси буни ўзининг муаллимлик фаолиятининг узвий томони деб биларди. У одамларнинг дунёқарашлари кенг бўлишини хоҳларди. Шу истаги унинг танқидчилик фаолиятига маъно ва мазмун бағишларди.

Озод ака, айниқса, озодлик ва мустақиллик даври бошланганда, «Тафаккур» ва «Жаҳон адабиёти» журналларида ишлаганда, янги тузилган нашриётларда дунё адабиётини ўзбек тилида чиқариш орзулари билан ранг-баранг олижаноб гоёлар ичида қайнаганда, ўнлаб десак оздир, юзлаб десак тўғридир, дунё адабиёти намояндаларининг адабий ижод, маърифат, маънавият, инсоннинг руҳий борлигини очишга бағишланган мақолалари — эсселарини завқ-шавқ билан она тилимизга ўгирди. Қуллик, мутелик онгининг яшовчан асоратларидан халос бўлиш йўлини қидирди, дунё адабиёти, санъати намояндаларининг инсонпарварлик, озодлик, тенглик, ахлоқий қимматларининг ҳақиқатларидаги энг яхши мақола-

ларини ўзбек тилига ўгириш бу йўлда энг самарали хизмат қилади, деб ишонди ва энг шимариб ишлади. Бу асарларни заҳматкашларча, фидокорларча шахд-шиддат билан таржима қилди ва турли нашрларда бостирди. У кейин бу мақолаларни тўплаб нашр қилишни ўйлаганми йўқми, буни айтиш қийин. Лекин ўша пайтларда буларнинг чиқиши онгларнинг ўзгариши учун, янги нуқтаи назарларнинг шаклланиши ва кенгайиши учун, шубҳасиз, буюк хизмат қилади, деб эътиқод қилди.

Ҳа, эътиқод қилди. Чунки ушбу таржималарнинг бари эътиқоднинг ҳосилаларидир.

Ёзувчилар ҳамма нарсаларни ёзиб ташлайвермаганлари сингари, таржимонлар ҳам дуч келган асарларни таржима қилишга уринавермайдилар. Шундай таржимонлар борки ёки бўлганки, улар фақат ўзларига ёққан, ўзлари севган адибларнинг асарларинигина ўтирганлар. Ҳар қанча бўлмасин, бошқа таржималарга қўл урмаганлар.

Яна бошқа таржимонлар ҳам бўлади ёки бўлганки, улар фақат ўзларининг гоёвий, инсоний эътиқодлари, қарашларига тўғри келган, шунга мос ва муносиб китобларнигина таржима қилганлар. Толстой Мопассаннинг бир ҳикоясини ўқиб гоёйда таъсирланиб, дарҳол уни таржима қилган.

Чингиз Айтматовни айтинг. У қаламкашлик ишларига бошдан-оёқ шўнғиган ёш йигитлик чоғларида «Оқ қайин» ва «Полк ўғли» деган ўша пайтларда тоза машҳур бўлган китобларни ҳеч кимдан сўрамай ўзича таржима қилган. Кейин нашриётга кўтариб борган. Не қулоғи билан эшитсинки, бу асарлар аллақачон қирғиз тилига ўгирилиб, чиқиб ҳам кетган экан. Лекин бу ишлар беиз кетган эмас. «Полк ўғли»нинг таъсирлари узоқ замон унинг асарларида у ёки бу тарзда нафас уфуриб турган...

Кўйинг-чи, Озод ака адо этган эссеистик адабиёт таржималарига ҳар ким ҳам ва унча-мунча одамлар ҳам журъат қилавермайди. Мен буни чин дилдан айтаман. Гап шундаки, бу тарздаги асарларни таржима қилиш унчалар ҳам осон иш эмас. Бадиий адабиёт таржимасидан фарқи — бунда жуда катта билим талаб қилинади. Иккинчидан, мутахассисликнинг бутун сир-асроридан хабардорлик. Терминлар, тушунчалар ичида билимдонлик билан моҳир ихтисос эгаси сифатида ишлаш. Учинчидан, ривожлантирилаётган фикрлар ва гоёларнинг нозик товланишлари ҳамда боғланишларини англаш ва тушуниш. Тўртинчидан, буюк қунт. Қунт ва сабр-тоқат билан таржима устида ўтириш. Бешинчидан, қилаётган таржиманг ҳеч қандай моддий манфаатдорлик келтирмаслигини аниқ билиш. Олтинчидан, қандай бўлмасин, замондошинг ёки келажакнинг кишилари бу асарларга муҳтож, эҳтиёжманд эканликларини тўла маънода ҳис қилиш...

Озод ака буларни ва булардан бошқа қатор нарсаларни ҳам тамом онгига сингдирган ва ўз эътиқодига кўра, ўқувчисининг манфаатларини кўзлаб, унинг онги ва қарашларини ўстириш, эстетик оламини бойитиш учун ишларди...

Агар унда, юқорида сўз юритганимиз синчковлик, фаросат ва хафсала юксак бир тарзда шаклланмаган ва жамланмаганда эди, ҳеч қачон бу маърифатчилик ва муаллимлик йўналишидаги ишларни адо этмаган бўларди. Озод аканинг ушбу эссеистик таржималари «Жаҳон адабиёти» журналининг пойдеворини мустаҳкам кўтариб турар, уни салмоқли номига муносиб нашр сифатида ўқувчиларга етказарди.

Шуларга кўра, ушбу таржима мақолаларнинг барига Озод Шарафиддинов адабий-танқидий, ижтимоий, инсоний эътиқодининг сар мевалари, деб қарамоқ керак. Ўзи шундай ҳам. Озод ака ўзи ёзолмаган, айтолмаган (турли сабабларга кўра) фикрларни шу таржималар орқали ўқувчисига етказди. Зеро, биз учун озодлик ва маънавиятга хизмат қиладиган ҳар бир нарса қадрлидир.

Хўш, бу китобга жамланган дунё адабиёти намояндаларининг адабиёт ҳақидаги мақолаларининг бугунги кундаги фойдаси нимада? Улар ХХI асрнинг ўнинчи йилларида яшаётган кишиларга қандай манфаат етказарди?

ХХ аср Англия адабиётининг улкан намояндalarидан бири, «Форсайтлар» деган машҳур эпопеянинг муаллифи Жон Голсуорси жаҳон адабиёти кутубхонаси тўғрисида гоёта қизиқарли ва ўта оригинал мулоҳазаларини ёза туриб, «қанчадан қанча ёзувчилар тегирмонда ҳеч вақо бўлмаса ҳам, ёғ чиқаришга уриниб ётадилар», деб киноя қилади. Аммо Озод Шарафиддинов таржимасидаги бу ерда жамланган барча ранг-баранг мақолаларни ўқиганингиз сари, ўзбекнинг содда гапи билан айтганда, уларнинг таъсирли мазаси ҳеч тугамайди.

Лоақал инглиз адиби Ирвинг Стоун ёзган биографик роман ёки қиссанинг жанр хусусиятлари тўғрисидаги мақолани кўриб ўтайлик. Ирвинг Стоун биографик бадий асар яратиш машаққатлари устида батафсил тўхталлади. Ўзининг ажойиб-ғаройиб тажрибалари ҳақида гапирди. У биографик қисса ва шунингдек, бадий биография қандай яратилади? — деган саволга жавоб бераркан, бениҳоя қизиқарли маълумотлар, тажрибаларни ҳикоя қилади. Фактлар йиғиш, уларни ўрганиш, саралаш, баҳолаш, уларга ёндашув принциплари қандай бўлиши кераклиги устида шунчалар кутилмаган фикрлар, ахборларни ўртага қўядики, одам беихтиёр фақат шу биографик жанрларда ёзилган асарларнигина ўқиғиси келиб қолади.

Бизда бадий биографик жанр жинга ҳам кўриқ аҳволда эмас.

Навоийнинг Жомий, Сайид Ҳасан Ардашер, Паҳлавон Муҳаммад ҳақидаги гўзал асарлари, Бобурнинг «Вақое»си, «Шайбонийнома» шу жанрнинг мумтоз намуналари. XX аср ўзбек адабиётида Саид Аҳмаднинг қатор биографик қиссалари, Йўлдош Шамшаровнинг Сўфизода ҳақидаги романи, Яшиннинг Ҳамзага бағишланган романи, Наим Каримов, Шукур Холмирзаев, Дадахон Нурийнинг бир қатор эътиборли асарлари биографик роман, қисса, ҳикояларнинг яхши намуналари саналади. Лекин шуларга қарамасдан, бу жанрнинг буюк имкониятлари ҳали тўла очилган эмас. Унинг жанр хусусиятлари ҳақида тадқиқотлар жуда кам ёзилган.

Шу маънода Ирвинг Стоун асарини ўқиган ўқувчи янги дунё адабиётларида бу жанрнинг ўрни ва таъсири, аҳамияти қанчалар чексиз бир мақомда эканлигига тўла ишонч ҳосил қилади. Ирвинг Стоун ўз ижодий лабораториясидан шунчалар кўп ҳайратомуз мисоллар келтирадики, одамнинг хаёлида бадиий тадқиқот шунчалар бепоён ва хайрли иш экан-да, деган тасаввур маҳкам ўрнашади. Ирвинг Стоун биография билан биографик қиссанинг, тарихий асарлар билан биографик романларнинг ўзаро яқинликлари ва фарқланадиган жиҳатларини ёрқин мисоллар орқали кўрсатиб ўтади. Шунда Озод Шарафиддинов бизни бу мақола билан таништириш орқали қанчалар улуг иш қилганига яна бир қарра амин бўласиз.

Ҳерман Ҳессе «Жаҳон адабиётига нималар киради?» — деган савол атрофида жуда кенг мулоҳазаларини баён қилади. Унинг жаҳон адабиётида из қолдирган адиблар ва уларнинг асарларини танлаб олиш принциплари билан танишиб бораркансиз, адабиёт уммони беҳад ажойиб-ғаройиб ҳодисаларни яратганлиги ва ўзида йўқотмай сақлашига гувоҳ бўласиз. Унинг адиблар асарларининг эскириши, ўқувчи уларни ўқимай қўйиши сабабларини очишга уринишлари, Шарқ ва Ғарб адабиётига қарашлари, китоб мутолаа йўллари ҳақидаги мулоҳазалари ғоятда мароқлидир.

Жон Голсуорси эса Тургенев, Мопассан, Диккенс, Толстой услублари борасида шахсий, жуда жозибадор қарашларини баён этади.

Александр Гениснинг «Филологик роман» деб аталмиш янги беллетристика жанри ва умуман ҳозирги замон адабиётларидаги жанр изланишлари, Шарқ ва Ғарб адабиётларининг эстетик қарашлари хусусидаги кузатишлари ҳеч кимни бефарқ қолдирмаса керак.

Толстойнинг Шекспир ижоди ҳақидаги мақоласи шу қадар ўткир, шу қадар қудратли танқидий руҳ билан тўлиб-тошиб ётадики, буни ўхшатиб таржима қилган Озод Шарафиддиновнинг жасорати, фидокорлигига қойил қолмай илож йўқ. XX аср адабиётининг танқидий руҳи ва қудратли маърифий йўналиши, ай-



тиш мумкинки, Толстойнинг мана шу — қутилмаган эҳтирослар қайнаб ётган мақоласидан бошланган эди десак, бизни ортиқча муболаға қилаётганликда айбламаслар, деб ўйлаймиз.

Шекспир дунё адабиётида жуда улуғ ҳодиса. Шу улуғ ҳодиса янада улуғвор танқидий фикрлар оқимини дунёга келтирганлиги адабиётнинг беҳад саховатли ва беҳад пўртанали, гўзал зиддиятли дунё эканлигидан дарак беради. Толстойнинг бу асари танқидий фикр ва танқидий ёндашувнинг шедевр намунаси ва унинг ўзбек тилига ўгирилганлиги албатта изсиз кетмас.

Бу ажойиб китобга кирган биронта ҳам мақола ўқувчини бефарқ қолдирмайди. Уни тўплаган, тайёрлаган ва меҳрибонлик билан нашр этаётганларга ўқувчи, албатта, чексиз миннатдорчилигини билдиради.

Озод Шарафиддинов орамизда худди тирикдай ишлаётгани, бу ахир, мўъжиза эмасми!

**Иброҳим Фафуров**

## МУНДАРИЖА

<i>Ҳерман Хессе</i>	
Жаҳон адабиёти кутубхонаси .....	3
«Нон» сўзи ҳақида .....	33
<i>Жон Голсуорси</i>	
Олти адибнинг қиёфасига чизгилар .....	36
Яна тўрт адиб қиёфасига чизгилар .....	53
Адабиёт ва ҳаёт .....	69
Адабиётда характер яратиш .....	81
<i>Ирвинг Стоун</i>	
Биографик қисса ҳақида .....	97
<i>Александр Генис</i>	
Қалб фотографияси .....	116
<i>Николай Васильевич Гоголь</i>	
Ал-Маъмун .....	130
<i>Лев Николаевич Толстой</i>	
Шекспир ва драма тўғрисида .....	137
<i>Андре Моруа</i>	
Оноре де Бальзак .....	194
<i>Оноре де Бальзак</i>	
XIX аср француз ёзувчиларига мактуб .....	213
<i>Ян Парандовский</i>	
Сўз кимёси .....	234
<i>Хосе Ортега-и-Гассет</i>	
Одам Ота жаннатда .....	301
<i>Виталий Шенталинский</i>	
Инқилобий қўриқхонадаги овлар .....	317
<i>Юхан Борген</i>	
Ёзувчи бўлмақ нима дегани? .....	363
<i>Эспен Ховардсхолм</i>	
Модернизм .....	366
<i>Даг Сулстад</i>	
Норвег насри – Оврўпа модернизми .....	372
Таржимон изоҳлари .....	379
<i>Иброҳим Гафуров</i>	
Эътиқод ҳосиласи .....	384

## ЖАҲОН АДИБЛАРИ АДАБИЁТ ҲАҚИДА

*(Озод Шарафиддинов таржималари)*

Тошкент «Маънавият» 2010

Муҳаррир *Р. Қўчқоров*

Рассом *Н. Попов*

Мусахҳиҳ *Р. Қўчқоров*

Техн. муҳаррир *Т. Золотилова*

Компьютерда тайёрловчи *Ш. Соҳибов*

Босишга 20.04.2010 й. да рухсат этилди. Бичими 60×90/16. Таймс гарнитураси. Офсет босма усулида босилди. Шартли б. т. 24,5. Нашр т. 19,52. 2000 нусха. Буюртма № 10-755. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент, Паҳлавон Маҳмуд 2-берк кўча, 2-уй.  
Шартнома 12–10.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг «Ўзбекистон» нашриёт-матбаа ижодий уйида чоп этилди. [www.uzbekistan.com](http://www.uzbekistan.com) кўраги, 30-уй, 2010.

